

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

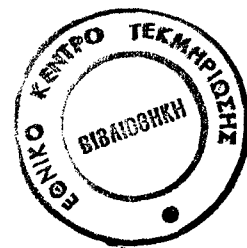
Αντωνία Γ. Καφετζάκη

**Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική
πεζογραφία**

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα 1999

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

06 ΣΕΠ. 1999

Αντωνία Γ. Καφετζάκη

**Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική
πεζογραφία**

Διδακτορική Διατριβή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επιβλέπων: Καθηγητής Σαρρής Νεοκλής
Καθηγητής Μερακλής Μιχάλης
Επίκουρος Καθηγητής Κοταρίδης Νίκος

Αθήνα 1999

Στους γονείς μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα - το εμπειρικό corpus - η μέθοδος.....	σ. 1
--	------

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

1. Η Ελλάδα του μεσοπολέμου

1.1.	Κοινωνία, οικονομία, πολιτική, λογοτεχνία.....	σ. 28
1.2.	Οι πρόσφυγες στη μεσοπολεμική Ελλάδα.....	σ. 49
1.2.1.	Η συνθήκη της Ανταλλαγής και το προσφυγικό ζήτημα.....	σ. 50
1.2.2.	Πρόσφυγες και ντόπιοι ή οι περιπέτειες της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.....	σ. 58
1.2.3.	Η προσφυγική ταυτότητα: Μία ενδοεθνική διαφοροποίηση.....	σ. 62
1.2.4.	Λόγοι και στερεότυπα για τους πρόσφυγες.....	σ. 69

2. Η Μικρασιατική καταστροφή και η προσφυγιά στη νεοελληνική λογοτεχνία

2.1.	Λόγος περί “προσφυγικής” λογοτεχνίας	σ. 74
2.2.	Το θέμα σε αφηγήματα προγενέστερων δημιουργών.....	σ. 91
2.3.	Η μεσοπολεμική γενιά και το θέμα της προσφυγιάς: Η διασπορά της θεματικής, οι τρόποι διαπραγμάτευσης, οι στοχεύσεις.....	σ. 95
2.3.1.	Οι γηγενείς πεζογράφοι.....	σ. 95
2.3.2.	Οι πρόσφυγες πεζογράφοι.....	σ. 101
2.4.	Η περίπτωση του Νίκου Καζαντζάκη.....	σ. 109
2.5.	Το θέμα σε αφηγήματα μεταγενέστερων δημιουργών.....	σ. 114

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΙΟΝΕΞΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΕΡΑΝΑΛΗΡΩΣΗ

Ι. Η μειονεξία ως κεντρικός αναπαραστασιακός άξονας της εικόνας του πρόσφυγα

1. Το θύμα μίας βιαιότατης ανατροπής και της απόλυτης απώλειας

1.1	Το αιφνίδιο της ανατροπής και η απόλυτη ανθρώπινη αδυναμία για αντίδραση - υπογράμμιση της ελληνικότητας των ξεριζωνόμενων
-----	--

	ελληνικών κοινοτήτων: “Μας πήρε μεμιάς ένα κύμα φοβερό και μας αναποδογύρισε σαν παιχνιδάκια”	σ. 119
1.2.	Στο περιθώριο κάθε κοινωνικής ταυτότητας ή η ελληνική κοινωνία απέναντι στους πρόσφυγες που καταφθάνουν: εικόνες της αναχώρησης, του ταξιδιού και της άφιξης.....	σ. 123
1.3.	Καταγγελία της Συνθήκης της Ανταλλαγής: “Έτσι σαν τα ζωντανά που τ’ αλλάζουν”	σ. 156
1.4.	Ο άνθρωπος έρμαιο της μοίρας και της ιστορίας: “Ο Λεωνής, θέλοντας και μη, ήτανε πάλι βουτηγμένος ως το λαιμό, στην Ιστορία”	σ. 166
1.5.	Η τραυματική εμπειρία του πολέμου.....	σ. 169

2. Εικόνες της προσφυγιάς

2.1.	Το τραυματικό αίσθημα του ξένου: “Όλα είναι ξένα κι η φύση και οι άνθρωποι”	σ. 174
2.2.	Αναπαράστασεις της πατρίδας: Τι συνιστά πατρίδα; η βιωμένη εμπειρία και η τοπικότητα ή το φαντασιακό συνανήκειν.....	σ. 179
2.2.1.	“Εξόριστοι” στην “πατρίδα”: χωρίς πατρίδα ή με δυο πατρίδες.....	σ. 180
2.2.2.	“Οι πρόσφυγες που είχαν στερηθεί τις πατρίδες τους: το χώμα που τους ανέστησε και τη συνέχεια του χρόνου τους”	σ. 184
2.2.3.	Πατρίδα είναι η οικειότητα με τα πρόσωπα και το χώρο, ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής και προσωπικά βιώματα.....	σ. 186
2.2.4.	“Εμείς δεν πιάνουμε πουθενά πια. Μα αυτά θα πιάσουν. Τα παιδιά μας λέω”	σ. 190
2.3.	Συνθήκες ζωής: “Προσφυγιά[...] φτώχεια, θλίψη”	σ. 192
2.3.1.	Στέγη: “Ένα ντάμι με τενεκέδια που δε χωράει μέσα ούτε ενάμισης σκύλος”	σ. 194
2.3.2.	Απασχόληση: “Δουλειές του ποδαριού! [...] και κείνος που τ’ ακούει δεν υποψιάζεται καν τι ξεθέωμα, τι ιδρώτας κρύβεται από κάτω”	σ. 205
2.3.3.	Ελληνικό κράτος και πρόσφυγες: “Το κράτος κάνει ό,τι μπορεί” ή “Ας είναι καλά το κράτος που μας βοηθάει τουλάχιστον να αποθάνομεν.....	σ. 212
2.3.4.	Ντόπιοι και πρόσφυγες: Αδελφοί ή ξένοι.....	σ. 218
2.4.	Η μνήμη ανασταλτικός παράγοντας της προσαρμογής.....	σ. 240
2.4.1.	Το θανάσιμο αμάρτημα της λήθης: “Κολληθείη η γλώσσα εν τω λάρυγγί μου, Ιερουσαλήμ, εάν σου επιλάθωμαι”	σ. 242
2.4.2.	Η ανάμνηση της φρίκης: “Το πρόσωπό της είτανε χλωμό σα να ‘τρεχε στις φλέβες της χολή και όχι αίμα. Τα βαθουλά της μάτια διηγούνται ιστορίες φοβερές”	σ. 245
2.4.3.	Περιμένοντας τους χαμένους: “Κι ο Άγγελος θα γυρίσει μια απ’ αυτές τις μέρες”	σ. 249

II. Διαδικασίες αναπλήρωσης της μειονεξίας και το στρατήγημα της υπεροχής στην εικόνα του πρόσφυγα

1. Ο πρόσφυγας εικόνα ενός “εξαιρετικού” ανθρώπου και Έλληνα και μίας “Νέας Ελλάδας”

- 1.1. Η επιβιωτικότητα του ανθρώπου αλλά και του Έλληνα: “Έτσι πλάστηκε από θεού ο άνθρωπος να συνταιριάζεται με το καθετί, μα καλό είναι μα κακό. Αν δεν ήταν έτσι θα τρελαινόταν ο κόσμος με τ’ αναπάντεχα που τονε βρίσκουν κάθε τόσο”..... σ. 255
- 1.2. Η κρίση της εθνικής ταυτότητας και ιδεολογίας μετά τη χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας και το αίτημα για το εθνικό μέλλον: “Λες να έρθουν καινούργια ιδανικά;” σ. 262
- 1.3. Η απάντηση στην κρίση: “Μέσα σε αυτό το τεράστιο χωνευτήρι που είναι τώρα η παμπάλαιη, η φτωχή γη της Ελλάδας, ε, εσείς που ήρθατε από κει κάτω κι εμείς που σας δεχτήκαμε εδώ, θα προσπαθήσουμε να χτίσουμε μαζί το καινούργιο σπίτι, να ορθώσουμε έναν καινούργιο τόπο[...] θα στήσουμε μια καινούργια Ελλάδα”..... σ. 264

2. Εικόνες “υπέρβασης” της προσφυγιάς

- 2.1. Συνθήκες ζωής..... σ. 265
- 2.1.1. Στέγη: “Αριστούργημα ήταν αυτοί οι προσφυγικοί συνοικισμοί”..... σ. 266
- 2.1.2. Απασχόληση: “Καθώς ήταν όλοι δουλετάδες προκόψανε γρήγορα”..... σ. 271
- 2.1.3. Κέφι για ζωή: “Στους προσφυγικούς συνοικισμούς η φτώχεια έχει ζωτικότητα και κέφι”..... σ. 273
- 2.1.4. Ποιότητα ζωής..... σ. 275
- 2.2. Ο υπεραναπληρωτικός ρόλος της μνήμης: Η “υπεροχή” μιας μειονεκτικής κατηγορίας..... σ. 276
- 2.2.1. Το αντικείμενο της μνήμης: η εξιδανίκευση του παρελθόντος ή ο χαμένος παράδεισος..... σ. 280
- 2.2.2. Νοσταλγία του παλιού και η σύγκριση με το καινούργιο..... σ. 290
- 2.2.3. Μνήμη: παραμυθία για το παρόν..... σ. 296
- 2.2.4. Αντίσταση στη λήθη: “Τρέμω μη δε μου μείνει λιγουλάκι ανθρωπιά για να θυμούμαι όσο ζω”..... σ. 300

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΡΙΑ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑ

1. Τατιάνα Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*: η τύχη των αστών ή ο πρόσφυγας ως υποκείμενο.....σ. 306

1.1.	Ο τόπος.....	σ. 310
1.2.	Ο τίτλος και το μοτίβο του ριζώματος.....	σ. 313
1.3.	Ο σκληρός αγώνας.....	σ. 314
1.4.	Οι ντόπιοι: μια χαρακτηριστική απουσία.....	σ. 322
1.5.	“Προσαρμοστικοί” και “απροσάρμοστοι”.....	σ. 325
1.6.	Ο κόσμος της Σταύρου: το άτομο μετά την εμπειρία.....	σ. 327

**1. Ηλίας Βενέζης, *Γαλήνη*: ο άνθρωπος και η μοίρα
ή ο άνθρωπος έρμαιο της Ιστορίας.....σ. 329**

2.1.	Ο τόπος.....	σ. 333
2.2.	Οι σημασίες του χώματος και το μοτίβο του ριζώματος.....	σ. 337
2.3.	Ο σκληρός αγώνας.....	σ. 339
2.4.	Οι ντόπιοι: μια μάχη που ζητεί νικητή	σ. 341
2.5.	“Προσαρμοστικοί” και “απροσάρμοστοι”.....	σ. 346
2.6.	Ο κόσμος του Βενέζη: ο άνθρωπος, η μοίρα, η χίμαιρα, η γαλήνη.....	σ. 354

**3. Στρατής Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*: ύμνος στην ελληνική
λαϊκή ψυχή.....σ. 355**

3.1.	Ο τόπος.....	σ. 358
3.2.	Το μοτίβο του ριζώματος.....	σ. 360
3.3.	Ο σκληρός αγώνας.....	σ. 361
3.4.	Οι ντόπιοι: μια δύσκολη σχέση με καλό τέλος.....	σ. 362
3.5.	“Προσαρμοστικοί” και “απροσάρμοστοι”.....	σ. 370
3.6.	Οι προθέσεις του Μυριβήλη: ύμνος στην ελληνική λαϊκή ψυχή.....	σ. 378

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σ. 381

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα - το εμπειρικό corpus - η μέθοδος

Η Μικρασιατική καταστροφή προσλαμβάνεται ως καθοριστικό γεγονός στη νεότερη ελληνική ιστορία.¹ Η αμετάκλητη χρεοκοπία του άλλοτε κεντρικού ιδεολογήματος της Μεγάλης Ιδέας, η αποτυχία των επεκτατικών και αλυτρωτικών βλέψεων του ελληνικού κράτους, με την ήττα στη μικρασιατική εκστρατεία, η βίαιη και ανεπίστρεπτη αποχώρηση των ελληνικών πληθυσμών από τα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Μικρά Ασία, Πόντο, Ανατολική Θράκη), όπου έως τότε κατοικούσαν οργανωμένοι σε οικονομικά και πολιτισμικά ανθηρές κοινότητες, και η εγκατάστασή τους στα όρια του ελληνικού κράτους σημειώνει το οριστικό τέλος μίας εποχής της ελληνικής ιστορίας. Μία νέα περίοδος εγκαινιάζεται, ο ελληνικός μεσοπόλεμος, που σφραγίζεται από τη διάψευση του αλυτρωτικού οράματος, αλλά και την πραγματικότητα του προσφυγικού προβλήματος. Η άφιξη και εγκατάσταση περίπου ενάμιση εκατομμυρίου προσφύγων εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους, οι οποίοι προστέθηκαν σε αυτούς που ήδη είχαν καταφύγει στην Ελλάδα πρόσφυγες, που είχαν καταφύγει στη χώρα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, θέτουν πολλαπλά νέα δεδομένα στην ελληνική κοινωνία.

Η κατάρρευση του μεγαλοϊδεατισμού δημιούργησε ένα μέγιστο ιδεολογικό κενό, αναδιοργάνωσε τους όρους της εθνικής αυτογνωσίας και ταυτότητας, τη νοηματοδότηση εννοιών, όπως η ελληνικότητα, και ταυτόχρονα έθεσε ποικίλα πολιτισμικά ζητήματα. Έπρεπε να συγκροτηθεί ένας καινούργιος λόγος για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του έθνους, με βάση τη νέα πραγματικότητα, να αναδιοργανωθεί η ελληνική ταυτότητα, στην προσπάθεια της κοινωνίας να διαχειριστεί την αναγκαστική αυτή ρήξη με το παρελθόν· όλα αυτά τα ζητήματα καθρεπτίζονται

¹Για την πρόσληψη των γεγονότων του 1922, την αναγωγή τους σε καθοριστική τομή τόσο από την ελληνική ιστοριογραφία όσο και από την τούρκικη, βλ. Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 1905-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σσ. 11-14. Με άλλα λόγια, η μικρασιατική τραγωδία “κυριαρχεί στη συνείδηση του νεοελληνισμού σαν το θεμελιώδες γεγονός που μετέβαλε το χαρακτήρα και τη ροή της ιστορίας του έθνους στη σύγχρονη εποχή”, Π. Κιτρομηλίδης, “Συμβολή στη Μελέτη της Μικρασιατικής Τραγωδίας. Τεκμήρια της καταστροφής του ελληνισμού της Βιθυνίας”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 15, 1972, σ. 372.

παραδειγματικά στο ζήτημα της ένταξης (τόσο υλικής όσο και συμβολικής) των νεοαφιχθέντων προσφύγων στους κόλπους της. Αναδεικνύεται συνολικότερα, ακόμα και αν δεν ομολογείται ποτέ ρητά, η επιταγή μίας νέας εθνικής ταυτότητας.

Εξάλλου, συνολικά η διαχείριση των ζητημάτων ένταξης των προσφυγικών πληθυσμών αποτέλεσε κεντρικό ζητούμενο της περιόδου, χαρακτήρισε τη δράση στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική ζωή, κατηύθυνε τις εξελίξεις. Η ελληνική κοινωνία, διάφορη από το πρόσφατο παρελθόν, με μέγιστα οικονομικά, κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα, καλείται να επαναπροσδιοριστεί με βάση τα νέα δεδομένα.

Όχι άσχετα και προς ό,τι συμβαίνει σε ολόκληρη την Ευρώπη, ο μεσοπόλεμος είναι και για την Ελλάδα κρίσιμη περίοδος, κοινωνικών ανακατατάξεων, μέγιστης κοινωνικής διαφοροποίησης, οξύτατων πολιτικών αντιπαραθέσεων· έντονες ιδεολογικές αλλά και αισθητικές ζυμώσεις και επαναπροσδιορισμοί χαρακτηρίζουν την περίοδο. Ορίζονται προτάγματα, προοπτικές και στρατηγικές με την αγωνία και την εμμονή που χαρακτηρίζει εποχές κρίσης και μετάβασης.

Με διαλυμένη πλέον την προηγούμενη κοινωνική συναίνεση απέναντι στο εθνικό ιδεώδες, αναδεικνύονται τα παλιότερα κοινωνικά προβλήματα, συσκοτισμένα για καιρό από το εθνικό όραμα, και προστίθενται σε αυτά καινούργια. Οι κοινωνικές αντιθέσεις, ως ταξικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, εντάθηκαν ως συνέπεια των νέων συνθηκών. Τα καθιερωμένα συστήματα διαχείρισης της πολιτικής εξουσίας τέθηκαν, όπως εξάλλου παντού στην Ευρώπη, υπό αμφισβήτηση. Η κρίση του φιλελεύθερου αστισμού θα οδηγήσει όχι μόνο σε ατέρμονες αναζητήσεις και αμφισβητήσεις του ίδιου αυτού χώρου αλλά και στο σχηματισμό πρωτόγνωρων πολιτικο-ιδεολογικών μορφωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό ήταν φυσικό οι σοσιαλιστικές ιδέες να κερδίζουν ολοένα και περισσότερο έδαφος στην Ελλάδα και το ήδη ιδρυμένο από το 1918 Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος - από το 1924 Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος - αντιτίθεται ολοκληρωτικά στο αστικό πολιτικό σύστημα. Το εθνικό υπάγεται στο κοινωνικό, το πρότυπο της Σοβιετικής Ένωσης θα αρχίσει να προβάλλεται από την αριστερά, προκαλώντας την άμυνα των φιλελεύθερων αστών, του κράτους και της διανοήσης. Στην Ελλάδα, αυτές οι ιδέες και οι αντιπαραθέσεις, ως ένα βαθμό, θα περάσουν μέσα και από τον πρόσφυγα, συντελεστή μίας επιπλέον κοινωνικής διαφοροποίησης, και μέρος του υπό διαμόρφωση αστικού προλεταριάτου, που κινείται στις παρυφές της πόλης.

Η μικρασιατική καταστροφή, λοιπόν, και η προσφυγιά υπήρξε μία καθοριστική εμπειρία, που αποδείχτηκε ικανή να αναπροσαρμόσει ατομικές και κοινωνικές ταυτότητες, να αναδιαμορφώσει ιδεολογήματα, να τροφοδοτήσει πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις και αλλαγές, να μεταβάλλει συνολικά το ελληνικό τοπίο, κυριολεκτικά και μεταφορικά, συγκροτώντας έτσι την ελληνική εκδοχή της παγκόσμιας μεσοπολεμικής κρίσης.²

Για τους ίδιους τους ανθρώπους, που κατέφθασαν ως πρόσφυγες, τα δεδομένα της προσωπικής και συλλογικής τους ταυτότητας αλλάζουν ριζικά. Το γεγονός της καταστροφής και οι συνθήκες διωγμού (απώλεια προσφιλών προσώπων, περιουσιακών στοιχείων, επαγγέλματος, κάθε λογής συντελεστή κοινωνικοποίησης, με άλλα λόγια, απώλεια της πατρίδας, των όρων του ανήκειν και του προσδιορίζεσθαι) είχαν ως συνέπεια την ανασυγκρότηση και αναπροσαρμογή της ταυτότητάς τους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Ταυτόχρονα, η αντιμετώπιση που συνάντησαν κατά την άφιξη και εγκατάστασή τους, η σχέση δηλαδή με τον τόπο και την κοινωνία υποδοχής, έναν τόπο τόσο ξένο όσο και πάτριο, μια πατρίδα τόσο ξένη όσο και οικεία, η βίωση, δηλαδή αυτής της *ιδιόρρυθμης ετερότητας*, που σημαίνει να είσαι έλληνας πρόσφυγας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, είναι στοιχεία που εμπλέκονται με τρόπο καθοριστικό στη συγκρότηση της νέας τους ταυτότητας. Συγκροτούν μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, την προσφυγιά, και μια ιδιαίτερη ταυτότητα, την προσφυγική, ενεργοποιώντας λειτουργίες, άλλοτε αμυντικές και άλλοτε επιθετικές και άλλοτε ένα στρατηγικό κράμα και των δυο, που αντιστοιχούν στην προσπάθεια αναδόμησης ταυτότητας σε αυτή την τόσο ιδιόρρυθμη συνθήκη και τη διεκδίκηση της θέσης τους στη νέα πατρίδα.

Αντιμετωπίζουμε λοιπόν μια έντονη *κρίση*, με πολλές πτυχές: μια *εθνική κρίση* με αίτημα τον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας, μια *κοινωνική κρίση* και μια *μέγιστη κοινωνική και ψυχική διασάλευση* μιας πληθυσμιακής ομάδας, ως

² Για τις ελληνικές ιδεολογικές αναζητήσεις κατά το μεσοπόλεμο ως μέρους των ανάλογων ευρωπαϊκών αναζητήσεων, και ειδικότερα της ελληνικής συζήτησης ανάμεσα σε φιλελεύθερους και αριστερούς ως μέρους “μιας παρόμοιας διαμάχης που διεξαγόταν τότε στην Ευρώπη, εν πολλοίς με τους ίδιους όρους”, βλ. Α. Λιάκος, “Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του ‘30”, *Θεωρία και Κοινωνία*, 3, Δεκ. 1990, σσ. 7-22.

ατόμων και ως συνόλου, ανθρώπων που γίνονται πρόσφυγες, χάνοντας τους προσδιορισμούς του παρελθόντος, σε έναν καινούργιο, άγνωστο τόπο, που, όμως, προσλαμβάνεται παράλληλα ως πατριός.

Θεωρήσαμε ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τη διαχείριση από τη λογοτεχνία της περιπέτειας αυτής της συχνά διαπλεκόμενης κρίσης. Αντικείμενο, έτσι, της παρούσας έρευνας αποτελεί η ανάδειξη και μελέτη των εικόνων του Μικρασιάτη πρόσφυγα στο πεζογραφικό έργο συγγραφέων της μεσοπολεμικής περιόδου και ειδικότερα δημιουργών οι οποίοι συνδέονται περισσότερο με τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία. Ως στόχος της ορίζεται η ανίχνευση των όρων με τους οποίους η λογοτεχνία έρχεται, με μία παρεμβατική πρόθεση και προσδίδοντας στον εαυτό της μια “κοινωνική αποστολή”, για να διαχειριστεί όλα αυτά τα ζητήματα· η ανίχνευση των όρων με τους οποίους αποπειράται να διεκπεραιώσει αυτή τη διαδικασία “επανεύρεσης του εαυτού”, θα λέγαμε, που συμπίπτει με την εγκατάσταση των θυμάτων του διωγμού στην Ελλάδα και με τη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής ομάδας, των “προσφύγων”. Στοχεύσαμε στην ανάλυση της εικόνας του πρόσφυγα στη λογοτεχνία, με κεντρικό ερώτημα ως προς αυτό, αν υπάρχουν πολλές εικόνες ή πολλές στρατηγικές απεικόνισής του και τη σχέση τους με τα εκάστοτε ζητούμενα των δημιουργών.

Η λογοτεχνία, στη διαχείριση που κάνει αυτών των ζητημάτων, μοιάζει ακριβώς να ανταποκρίνεται σε μία “θεραπευτική” μέριμνα. Αυτή της απάλυνσης/επούλωσης, θα λέγαμε, δύο “τραυμάτων”. Από τη μία, ενός ατομικού αλλά ενδεχομένως και διυποκειμενικού τραύματος, αυτό του προσώπου, του οποίου διαταράσσεται η ταυτότητα με βαρύτατες ψυχικές συνέπειες. Από την άλλη, ενός εθνικού τραύματος, που διαταράσσει το συμβολικό και ιδεολογικό σύμπαν (εθνική ιδεολογία, εθνική ομοιογένεια, κρατική και διοικητική συνοχή). Διαφορετικά, μια πληγωμένη ταυτότητα, ατομική και συλλογική, κι ένας πληγωμένος εθνικισμός προσπαθούν να αποκαταστήσουν τη χαμένη ολότητα. Δηλαδή, στο πεδίο της λογοτεχνίας επιχειρείται όχι μόνο η θεραπεία των δυο τραυμάτων αλλά και η άμβλυνση της απόστασης ανάμεσα στα δυο τραυματικά πεδία, το πρόσωπο και την εθνική συλλογικότητα.

Την εποχή που εξετάζουμε, η λογοτεχνία, και δη η πεζογραφία, αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο στη γενικότερη αντιπαράθεση ιδεών και ιδεολογικών τάσεων για την κοινωνία, για το έθνος· ενσωματώνει καταγγελίες και προτάσεις λύσεων στα ποικίλα κοινωνικά αδιέξοδα της εποχής, προσανατολισμένη με σαφήνεια στην

αποστολή για την ανασυγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας. Ταυτόχρονα, είναι τα χρόνια που, με την ανάπτυξη και εξάπλωση των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών ιδεών, συγκροτείται κι ένας άλλος πόλος, πλην του αστικού φιλελεύθερου· πόλος κριτικής για την ελληνική κοινωνία, που ανάγει με σαφήνεια το εθνικό στο κοινωνικό, προκαλώντας την αντίδραση των φιλελεύθερων διανοουμένων. Εξάλλου, η “κοινωνική” πεζογραφία, μια πεζογραφία που ενδιαφέρεται για την απόδοση της κοινωνικής πραγματικότητας, που αντλεί το υλικό της από τη σύγχρονη κατάσταση και τα προβλήματά της, αναπτύσσεται επίσης αυτή την εποχή, εμφανιζόμενη μάλιστα ως χρέος των διανοουμένων και των δυο χώρων.³ Ο διάλογος έως τη σύγκρουση που θα υπάρξει ανάμεσά τους, και ανάμεσα στις υποομάδες που ενσωματώνονται επίσης στους δυο κυρίαρχους χώρους, είναι το χαρακτηριστικό της περιόδου. Έτσι, η εμπλοκή της θεματικής της προσφυγιάς και τα γνωρίσματα του αφηγηματικού προσώπου του πρόσφυγα στη λογοτεχνία αυτής ακριβώς της εποχής αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον και καίρια σημασία. Εξάλλου, η λογοτεχνία, ως κατεξοχήν για την Ελλάδα φορέας του αναστοχασμού πάνω στην εθνική ταυτότητα αλλά και ως προσπάθεια του δημιουργού να κατανοήσει και να κοινωνήσει την ιστορική του εμπειρία, και ειδικά η πεζογραφία - ακόμα πιο συγκεκριμένα το μυθιστόρημα, το οποίο ανάγεται την εποχή αυτή, από τους ίδιους τους δημιουργούς, σε “υπεύθυνη έκφραση της εποχής”⁴ - μπορεί να προσφέρει ενδιαφέρουσες εκδοχές για τα προβλήματα και τις εντάσεις που προκαλεί η διαδικασία της ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών από την πλευρά και των δυο κοινωνικών ομάδων οι οποίες, καθώς συναντώνται, αναγκάζονται να επαναπροσδιορίσουν τους όρους κατασκευής της ταυτότητάς τους.

Ειδικότερα, μέσα από την ανασύσταση της μορφής του πρόσφυγα στην πεζογραφία ερευνούμε τα εξής ζητήματα:

³ Βλ. στο Μ. Vitti, *Η γενιά του Τριάντα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, Γ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον μεσοπόλεμο. Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993. Χρ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.

⁴ Βλ. Γ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση*, ό. π., σσ. 269-298, κυρίως για τις απόψεις του Γ. Θεοτοκά επί του ζητήματος.

-Τη διαχείριση από την πεζογραφία μιας *ιδιόρρυθμης ετερότητας*, στο πλαίσιο επαναπροσδιορισμού του “εθνικού” και της εθνικής ταυτότητας. Με άλλα λόγια, πώς αντιμετωπίζει η λογοτεχνία το πρόβλημα που γεννάται για τα δυο πληθυσμιακά σύνολα, τους ντόπιους και τους πρόσφυγες, για τους μεν πρώτους να ενσωματώσουν το νέο στοιχείο, για τους δε δεύτερους να ενσωματωθούν, ξεπερνώντας ταυτόχρονα τις ανατροπές και τη ρήξη με το παρελθόν.

Πρόκειται για την περιπέτεια της ένταξης του “εξωελλαδικού ελληνισμού” στον ελληνικό εθνικό κορμό, στην κοινωνική δομή της Ελλάδας του Μεσοπολέμου, το ζήτημα μιας εθνικής ταυτότητας σε μια εποχή κρίσης. Ο πρόσφυγας είναι το τραγικό θύμα της αποτυχίας της εθνικιστικής ιδεολογίας που γαλούχησε, ένωσε αλλά και δίχασε τους Έλληνες από τα μέσα του περασμένου αιώνα και ειδικά από τη δεκαετία του 1880, αλλά και το υλικό σύμβολο του κενού που αυτή η αποτυχία άφησε και επείγει να αναπληρωθεί· ενδιαφέρον λοιπόν ερώτημα θα ήταν κατά πόσο και με ποιο τρόπο αυτός συνδέεται με τις καινούργιες προτάσεις για τη συγκρότηση μιας νέας εθνικής ιδεολογίας και τη διαδικασία προς μια νέα εθνική αυτογνωσία.⁵

Μας ενδιαφέρει η διαχείριση από τη λογοτεχνία της ένταξης των προσφύγων στον εθνικό κορμό, η συμβολή της στην εθνική ενοποίηση, η οποία, μακράν του να έχει επιτευχθεί στο πλαίσιο της Συνθήκης της Ανταλλαγής, παρέμενε ζητούμενο σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Μιλώντας γενικότερα, θα λέγαμε ότι προκύπτει η ανάγκη να διερευνηθεί ο ταυτοποιητικός και ετεροποιητικός ως προς τους πρόσφυγες ρόλος της λογοτεχνίας· να ερευνηθούν οι χρήσεις και οι λειτουργίες αυτού του πληθυντικού λογοτεχνικού λόγου⁶ μέσα στον κοινωνικό λόγο, οι νέες εθνικές αφηγήσεις, που ενδέχεται να εμπεριέχουν ένα εθνικό σχέδιο και πρόταγμα. Άλλωστε, ειδικότερα για την περίοδο που μελετάμε, η λογοτεχνία και για λόγους της εσωτερικής, δικής της ανάπτυξης αλλά και για εξωτερικούς από αυτήν, δεν θα υπάρξει μόνον ένα πεδίο

⁵ Για τις προτάσεις που αρθρώνονται στο μεσοπόλεμο για το εθνικό και το κοινωνικό από τη λογοτεχνία, βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, Μ. Vitti, *Η γενιά του Τριάντα*, ό.π., Γ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στο μεσοπόλεμο*, ό.π.

⁶ Όπως θα καταδειχτεί και παρακάτω ο πεζογραφικός λόγος για τους πρόσφυγες βρίσκεται διαρκώς σε μία διακύμανση και σε μία αναζήτηση ανάμεσα σε ενοποιητικές για αυτόν και για την κοινωνία λειτουργίες και σε διαφοροποιημένες αφετηρίες, ενίοτε και στοχεύσεις.

διαπλοκής, οργάνωσης και κατασκευής ή ακόμα και αντανάκλασης των ιδεολογικών συντεταγμένων της ελληνικής κοινωνίας αλλά και ένα υποκατάστατο του εθνικού-κρατικού λόγου για το κοινωνικό γίγνεσθαι.⁷ Η πεζογραφία επινοεί διαδικασίες ενσωμάτωσης και ολοκλήρωσης της ελληνικής ιστορίας σε μία ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο όπου οι καθεστηκυίες εκφάνσεις του κοινωνικού και του πολιτικού δεν επαρκούν για να επεξεργαστούν προωθητικά τις συνέπειες της ήττας (εδώ η ήττα δεν θα πρέπει να περιοριστεί στη στρατιωτική και εθνική αποτυχία του '22, αλλά να αναγνωσθεί ως η κωδική λέξη όσων νέων στοιχείων κομίζει ο πρόσφυγας και τα φαντάσματά του) σε έναν κοινωνικό σχηματισμό που καλείται όχι μόνον να εντάξει τον πρόσφυγα λειτουργικά στις υπάρχουσες δομές του, αλλά και να αντιστρέψει την αρχικά “νοσογόνο” παρουσία του σε μία συνεκτική εθνική προοπτική.

Η μελέτη της λογοτεχνικής καταγραφής της αναγκαστικής συνάντησης δύο κοινωνικών συνόλων, των οποίων η υποτιθέμενη ομοιογένεια τελεί μάλλον *προς* πραγμάτωση, οδηγεί σε ερωτήματα που αφορούν στην εικόνα (ή τις εικόνες) των προσφύγων στη λογοτεχνία: τους όρους και τα στοιχεία με τα οποία αυτή (ή αυτές) συστήνεται, το είδος του λόγου για το παρελθόν τους και τη χαμένη πατρίδα, τη νέα πατρίδα, τις συνθήκες της ζωής τους στην Ελλάδα, τις σχέσεις τους με την ελληνική κοινωνία και το κράτος. Θα παρατηρήσουμε γενικά στο πεδίο της λογοτεχνίας να επιχειρείται η “οικείωση” των προσφύγων από το γηγενή πληθυσμό· η πρόκληση της “συμπάθειας” των ντόπιων απέναντί τους, στα όρια σχεδόν μιας “απολογίας” των προσφύγων, γνωρίζοντάς τους στους ντόπιους, αποκαθιστώντας τους σε σχέση με τις περιρρέουσες αρνητικές αντιλήψεις για αυτούς, καταδεικνύοντας την “ελληνικότητα” των προσφυγικών πληθυσμών, αναδεικνύοντας τους κοινούς δεσμούς των δυο ομάδων, καθώς και τη συμμετοχή τους σε έναν κοινό εθνικό μύθο, τέλος προβάλλοντας την ιδέα της αναζωογονητικής για το έθνος συνάντησης των δυο συνιστωσών του, του μητροπολιτικού ελληνισμού και αυτού της διασποράς. Την ίδια στιγμή, επιχειρείται και το αντίστροφο, η “οικείωση” της Ελλάδας και των γηγενών από τους πρόσφυγες, η εξομαλυντική αναφορά στις διαφορές των δυο ομάδων και στην “κακή” υποδοχή που οι

⁷ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σσ. 13-14.

γγεγενείς τους επιφύλαξαν, το έλλειμμα αναγνώρισής τους ως δικαιούχων της Ελλάδας, και η συμβιβαστική ερμηνεία τους.

Με αφετηρία λοιπόν την υπό διαμόρφωση ή ήδη διαμορφωμένη προσφυγική ταυτότητα, η λογοτεχνία κατασκευάζει, με τη σειρά της, εικόνες και λόγους, που αναπαράγουν, διαδίδουν, παγιώνουν, αλλά ταυτόχρονα και ανατρέπουν, διαψεύδουν, αναιρούν αυτή την ταυτότητα.

Ερευνούμε επίσης

-την αναδόμηση σε επίπεδο προσωπικό και συλλογικό μίας διαλυμένης ταυτότητας και την περιπέτεια της ψυχικής ισορρόπησης ενός “εξόριστου” ανθρώπου (λογοτέχνη και ήρωά του) όσο και τις λειτουργίες της αφήγησης της εμπειρίας ως πράξης αποφόρτισης, επούλωσης του τραύματος, συγκρότησης ταυτότητας, “τακτοποίησης” της μνήμης, επίδειξης της διαφοράς αλλά και διάθεσης προς αφομοίωση. Στο έργο των προσφύγων λογοτεχνών - αυτοί άλλωστε είναι που κυρίως γράφουν για τους πρόσφυγες-, ο πρόσφυγας γίνεται ο άνθρωπος που μονίμως ανακαλεί μία άλλη χωροχρονική πραγματικότητα από αυτή που ζει· διαρκώς αναφέρεται σε ένα παρελθόν και μία χαμένη πατρίδα. Από αυτή την άποψη, η λογοτεχνία της προσφυγιάς, ως δημιουργία των Μικρασιατών προσφύγων λογοτεχνών έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, για τη “συμπεριφορά” και τον ψυχισμό του πρόσφυγα λογοτέχνη, προσιδιάζοντας σε δείγματα “λογοτεχνίας της εξορίας”, όπως έχει κωδικοποιηθεί το έργο λογοτεχνών που γράφουν μακριά από την πατρίδα τους, με εντονότατο το στοιχείο της νοσταλγίας και της “απόστασης” από την κοινωνία υποδοχής και τη συνείδηση μίας ιδιαιτερότητας.⁸ Φυσικά, εντάσσοντας τη λογοτεχνική παραγωγή των μικρασιατικής καταγωγής συγγραφέων σε αυτό το είδος λογοτεχνίας, διευρύνουμε τα όρια αυτής της λογοτεχνίας, καθώς οι Μικρασιάτες, αν αισθάνονται εξόριστοι, αυτό συμβαίνει σε “δικό” τους τόπο. Χαρακτηριστικά όμως του έργου τους τους φέρνουν κοντά στο έργο συγγραφέων από άλλες εθνικότητες, που αυτοεξορίστηκαν ή εξορίστηκαν για λόγους κυρίως πολιτικούς από τη χώρα τους. Όπως, ταυτόχρονα, τους διαφοροποιούν από έναν οποιονδήποτε Έλληνα που έχει εγκαταλείψει το γενέθλιο τόπο του, για να εγκατασταθεί σε μια άλλη ελληνική περιοχή και απλώς νοσταλγεί την ιδιαίτερη πατρίδα του μπορώντας όμως ανά

⁸Για την ύπαρξη χαρακτηριστικών της “λογοτεχνίας της εξορίας” στο έργο των μικρασιατών συγγραφέων”, βλ. στο Peter Macridge, “Kosmas Politis and the literature of exile”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα, 1992, σσ. 223-240.

πάσα στιγμή να ξαναβρεθεί σε αυτήν. Επιπλέον, ένα τέτοιο έργο απαντά, για τους πρόσφυγες λογοτέχνες, σε μία ακόμη ανάγκη. Πρόκειται σχεδόν για μια εργασία πένθους, για μία διαδικασία ανακούφισης από το βάρος του τραυματικού προσωπικού και συλλογικού βιώματος, για την ανάληψη ενός χρέους προς τον εαυτό και την ομάδα, όταν μάλιστα έχουν μεσολαβήσει και συνθήκες πολέμου, διωγμού, αιχμαλωσίας. Παρατηρούμε μάλιστα να τίθενται μαζί το ζήτημα της ενσωμάτωσης και αυτό μιας επιδιωκόμενης διαφορετικότητας/ιδιαιτερότητας, μία διάθεση ομογενοποίησης και ταυτόχρονα η αντίσταση σε αυτή.

Οι κυρίαρχες λοιπόν εικόνες του πρόσφυγα που συγκροτεί η υπό μελέτη πεζογραφία, όπως θα δούμε, διαμορφώνονται αδρομερώς επί τη βάσει δυο βασικών αξόνων, μίας διπολικότητας, η οποία αντιστοιχεί ταυτόχρονα στην κρίση της ελληνικής ταυτότητας και στην ιδιαίτερη συλλογική ταυτότητα, την προσφυγική. Αυτή η ταυτότητα διαμορφώνεται καταρχήν έξω από τη λογοτεχνία. Ο λόγος που η λογοτεχνία συγκροτεί για τον πρόσφυγα μέσω των εικόνων του πρόσφυγα που κατασκευάζει, συναρτώντας τις στην ιδιόρρυθμη συνάρθρωση *“ξένος χωρίς να είναι άλλος”*, συμμετέχει σε αυτή και συνομιλεί μαζί της.

-Ερευνούμε τέλος τη σχέση του πρόσφυγα με μία προλεταριακή ταυτότητα, τη χρήση του πρόσφυγα ως συντελεστή μιας κοινωνικής διαφοροποίησης πρωτοφανούς διάστασης για την ελληνική πραγματικότητα, στο χώρο μίας αναπτυσσόμενης τότε κοινωνιστικής ή και σοσιαλιστικής ή “προλεταριακής” πεζογραφίας. Την εποχή του μεσοπολέμου, κατά την οποία η λογοτεχνική παραγωγή χαρακτηρίζεται από έναν έντονο κοινωνικό προβληματισμό και η ενασχόληση με την κοινωνική πραγματικότητα αποτελεί αίτημα, το υλικό της αφηγηματογραφίας είναι και προτάσσεται ότι οφείλει να είναι η κοινωνική πραγματικότητα. Καθώς, λοιπόν, η πεζογραφία αντλεί συστηματικά το υλικό της από την κοινωνική πραγματικότητα, καθώς αναπτύσσεται μάλιστα μία “κοινωνική” ή “προλεταριακή” πεζογραφία αυτή την εποχή, σε αυτό το πλαίσιο είναι ενδιαφέρον να ανιχνευτεί η σχέση του πρόσφυγα με την κοινωνική κρίση, η συμμετοχή του σε μια προλεταριακή ταυτότητα. Με άλλα λόγια, αν η θεματική της προσφυγιάς αποτελεί πηγή έμπνευσης, οι δύσκολες συνθήκες στις οποίες ζει ο προσφυγικός πληθυσμός, η ένδειά του, η αντιμετώπιση που τυγχάνει από το κράτος, καθίστανται πεδία πρόσφορα, προκειμένου να καταδειχτεί η κοινωνική αδικία στο λόγο συγγραφέων που προτίθενται να την καταγγείλουν, να την ερμηνεύσουν και να προτείνουν τρόπους

υπέρβασής της. Πράγματι, στην περίπτωση συγγραφέων που υπηρετούν μία κοινωνική λογοτεχνία, στραμμένη στην αμφισβήτηση, κάποτε ριζική, των κοινωνικών δομών που υποτίθεται ότι προσδιορίζουν την ατομική ύπαρξη, ο πρόσφυγας του μεσοπολέμου είναι ο κατεξοχήν πένης και εξαθλιωμένος άνθρωπος, συνέπεια μίας άδικης κοινωνικής δομής, που καταδικάζει μεγάλα τμήματα των κοινωνιών στη στέρηση και την αναξιοπρέπεια. Γι αυτούς, οι πρόσφυγες αποτελούν ένα προλεταριοποιημένο πληθυσμό, δύναμει δηλαδή ένα υποκείμενο κοινωνικής αμφισβήτησης και αγώνα.⁹

Ορίζουμε το πεδίο της έρευνάς μας στα έργα των πεζογράφων της μεσοπολεμικής περιόδου. Με τον όρο *πεζογράφοι της μεσοπολεμικής περιόδου* αναφερόμαστε σε συγγραφείς οι οποίοι ωριμάζουν πνευματικά στην ιστορική συγκυρία του μεσοπολέμου και οι περισσότεροι πρωτοπαρουσιάζουν το έργο τους στη διάρκειά της. Σκόπιμα αποφεύγουμε να ορίσουμε τους συγγραφείς στους οποίους αναφερόμαστε ως γενιά του '30, για να μην περιορίσουμε το εξεταζόμενο πεδίο μόνο στους πεζογράφους που συνδέθηκαν, με όλες τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις και παρεκκλίσεις, με το περιοδικό *Νέα Γράμματα* και το *Ελεύθερο Πνεύμα* του Γιώργου Θεοτοκά ως маниφέστο, τον ίδιο ως καθοδηγητική φυσιογνωμία και που υιοθέτησαν οι ίδιοι για τον εαυτό τους τον προσδιορισμό “γενιά του '30”. Ο τίτλος “γενιά του '30” είναι πλέον εξαπλωμένος στο σύνολο των δημιουργών που πρωτοεμφανίζονται στα ελληνικά γράμματα γύρω στο 1930 και στο σύνολο των πειραματισμών της μεσοπολεμικής λογοτεχνίας,¹⁰ εξάπλωση που υπογραμμίζει ακριβώς την ποικιλία των απόψεων και το διάλογο που αναπτύσσεται μεταξύ τους. Σε μια τέτοια οπτική, η ομάδα που περιγράφηκε παραπάνω είναι απλώς μία από τις διάφορες ομάδες που δημιουργούν και αρθρώνουν λόγο για την τέχνη και την κοινωνία την εποχή αυτή. Παρά το γεγονός αυτό, επιλέγουμε να περιγράψουμε το πεδίο της αναζήτησης του υλικού μας ως την πεζογραφία της μεσοπολεμικής περιόδου.¹¹ Αναφερόμαστε δηλαδή στην πεζογραφική παραγωγή λογοτεχνών που

⁹ Βλ. παρακάτω στο Α' Μέρος, στην ενότητα 2.3.1. και σε άλλα σημεία της παρούσας εργασίας.

¹⁰ Βλ. Μ. Vitti, *Η γενιά του Τριάντα*, ό. π., σ. 14 και σσ. 46-50.

¹¹ Βλ. Μ. Μερακλής, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του 1930”, *Παρνασσός*, τ. ΚΗ, αρ. 2, Ιούνιος 1986, σ. 284, για την καταλληλότητα του όρου “περίοδος” έναντι του όρου “γενιά” καθώς και άλλες

ωριμάζουν και πρωτοδημοσιεύουν τότε και γενικά συμμετέχουν στις αναζητήσεις της εποχής αυτής, και που το στίγμα αυτής της περιόδου σφραγίζει το έργο τους ακόμα και στη μεταγενέστερη του μεσοπολέμου παραγωγή τους· αυτών που εγγράφονται, σύμφωνα με τις κρατούσες φιλολογικές περιοδολογήσεις, στη μεσοπολεμική περίοδο, συνδεόμενοι κυρίως με τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία.

Το υλικό λοιπόν της έρευνάς μας αποτελείται από ένα σώμα έργων μυθοπλασίας με θέμα τους πρόσφυγες ή με στοιχεία για τους πρόσφυγες, με πρόσφυγες ήρωες ανάμεσα στους ήρωές τους, συγκροτημένο από την παραγωγή αυτών των πεζογράφων.

Η επιλογή των δημιουργών της μεσοπολεμικής περιόδου ως κύριας πηγής για μια μελέτη της λογοτεχνικής εικόνας του πρόσφυγα υπαγορεύτηκε από τους εξής λόγους:

Η μεσοπολεμική περίοδος θεωρήθηκε, τόσο από τη φιλολογία όσο και από την ιστοριογραφία, μία διακριτή και λίγο πολύ ενιαία περίοδος. Το κεντρικό στοιχείο αυτής της αυτονόμησης του μεσοπολέμου ως ερευνητικού πεδίου είναι οι θεαματικές αλλαγές και οι πολλαπλές κρίσεις που καταλήγουν σε μία γενικότερη κρίση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Όπως προαναφέρθηκε, η Μικρασιατική καταστροφή και η επακόλουθη αλλαγή του κοινωνικού τοπίου, που επέφερε η είσοδος των προσφύγων στην ελληνική επικράτεια, αποτέλεσε έναν από τους μέγιστους παραγωγούς αυτής της κρίσης στην ελληνική κοινωνία. Αυτός είναι λοιπόν ο πρώτος και βασικός όρος που ορίζει χρονολογικά το σώμα των κειμένων που μελετάμε. Είναι επίσης αυτός που μας επιτρέπει να μελετήσουμε την εμπλοκή του προσφυγικού ζητήματος όχι μόνον με τις αισθητικές, θεωρητικές και πνευματικές αναζητήσεις της εποχής αλλά και με τις περισσότερο απτές, πολιτικές διαστάσεις της αντιμετώπισης της κοινωνικής και συγχρόνως εθνικής κρίσης.

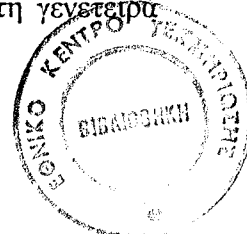
Το ενδιαφέρον της μελέτης της λογοτεχνικής εκδοχής του προσφυγικού ζητήματος είναι λογικό να αφορά στην εποχή κατά την οποία όντως το προσφυγικό ζήτημα κυριαρχεί όσο ποτέ και μάλιστα στα περισσότερα πεδία του κοινωνικού, είτε ως εθνική ταπείνωση, είτε ως έναυσμα για ένα στοχασμό πάνω στην εθνική ταυτότητα, είτε ως κοινωνικό πρόβλημα ενσωμάτωσης του εν λόγω πληθυσμού.

ενστάσεις που παρατίθενται για τη διάκριση σε γενιές της λογοτεχνίας γενικά και της μεσοπολεμικής ελληνικής πεζογραφίας ειδικά.

Εστιάσαμε στο έργο των πεζογράφων της μεσοπολεμικής γενιάς, γιατί τα χρόνια της δικής τους ωρίμανσης είναι αφενός τα κρίσιμα χρόνια της προσαρμογής των προσφύγων και αφετέρου κατά τη διάρκεια αυτών κυρίως συντηρείται η ιδιαιτερότητα της προσφυγικής ομάδας από το ντόπιο στοιχείο, αφού αργότερα οι νέες εθνικές και κοινωνικές περιπέτειες θα μειώσουν σε μεγάλο βαθμό τη διακριτότητα ανάμεσα στις δυο κοινωνικές ομάδες, πρόσφυγες και ντόπιους. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος θα λύσει οριστικά, και σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις, τις εντάσεις αυτής της κρίσης που αποκλήθηκε Μεσοπόλεμος, εγκαινιάζοντας νέες συγκρούσεις από τη μια, και εξομοιώνοντας από την άλλη, σε μεγάλο βαθμό, όσα μέχρι τότε δεν είχαν απολύτως ενταχθεί στο ενιαίο εθνικό πλαίσιο. Αυτή είναι η κρίσιμη εποχή για το ζήτημα της αφομοίωσης των προσφύγων από την ελληνική κοινωνία· σε αυτή την περίοδο δεν θα ήταν υπερβολικό να ειπωθεί ότι οτιδήποτε στον ελληνικό χώρο προσδιορίζεται άμεσα ή έμμεσα από το γεγονός της “Καταστροφής” και της προσφυγιάς και των συνεπειών τους.

Η μεσοπολεμική περίοδος περιλαμβάνει δύο σαφώς διακρινόμενες μεταξύ τους λογοτεχνικές γενιές, αυτή της δεκαετίας του 1920 και εκείνη της επόμενης δεκαετίας, του 1930. Ασχολούμαστε με το έργο των δεύτερων, γιατί αυτών κυρίως οι προσωπικότητες και οι καλλιτεχνικές αναζητήσεις σφραγίστηκαν από τα γεγονότα που αφορούν την Καταστροφή και την προσφυγιά. Είναι αυτοί που βρέθηκαν στη δίνη των δραματικών αλλαγών που σημειώθηκαν και το έργο τους, σε κάποιο βαθμό, είναι το προϊόν αυτών των αλλαγών. Είναι αυτοί που προτίθενται να αρθρώσουν ένα νέο λόγο για την ελληνική πραγματικότητα, να ορίσουν νέα προτάγματα και νέους κανόνες και μέσα σε αυτόν το νέο λόγο είναι ενδιαφέρον να μελετηθεί η εικονοποπλασία του πρόσφυγα, η πιθανή χρησιμοποίησή του μέσα στο έργο τους για την επίτευξη των καλλιτεχνικών και ιδεολογικών τους προθέσεων· ο τρόπος που τον εντάσσουν στο στοχασμό τους πάνω στην εποχή τους και τις αλλαγές της, τον συμβολοποιούν, συστήνουν ίσως μία τυπολογία της μορφής του.

Εξάλλου, ανάμεσα στους δημιουργούς αυτής της περιόδου ανήκουν πολλοί που έφεραν οι ίδιοι την προσφυγική ιδιότητα και αυτοί ασχολούνται πιο συστηματικά με τη θεματική της προσφυγιάς, καλλιεργώντας μάλιστα κι ένα ιδιαίτερο είδος λογοτεχνίας που προσιδιάζει, τηρουμένων των αναλογιών, σε ό,τι έχει χαρακτηριστεί ως “λογοτεχνία της εξορίας” για παρόμοιες περιπτώσεις ξεριζωμένων από τη γενέτειρά

τους λογοτεχνών που δημιουργούν σε μια ανάδοχη, θα λέγαμε, χώρα, μια λογοτεχνία που φέρει εμφανή τα σημεία της κατάστασης αυτής. Σε αυτήν, δηλαδή, τη γενιά ανήκουν οι μικρασιατικής καταγωγής συγγραφείς που έφθασαν και αυτοί ως πρόσφυγες και καταγράφουν την εμπειρία της προσφυγιάς.

Κριτήριο για την επιλογή των κειμένων που μελετάμε αποτέλεσε όχι μόνο η δημοσίευσή τους στη διάρκεια του συγκεκριμένου διαστήματος αλλά και το ίδιο το γεγονός της παραγωγής τους από συγγραφείς που κατατάσσονται γραμματολογικά ως συγγραφείς της μεσοπολεμικής γενιάς.¹² Παρακολουθήσαμε την πεζογραφική παραγωγή των εν λόγω πεζογράφων πέρα από τα χρονικά όρια που θέτει ο Μεσοπόλεμος ως διάστημα ιστορικά προσδιορισμένο ανάμεσα στους δυο παγκόσμιους πολέμους (για την Ελλάδα από το 1922 ως το 1940), εκτιμώντας, σύμφωνα άλλωστε με συναφείς τοποθετήσεις μελετητών της λογοτεχνίας,¹³ ότι όποτε και αν πραγματοποιούν το έργο τους κάποιοι από τους συγγραφείς δεν παύουν ποτέ να προσδιορίζονται από το γεγονός της ωρίμανσής τους στα χρόνια του μεσοπολέμου. Ταυτόχρονα αυτό εξυπηρετεί έναν κεντρικό προβληματισμό της έρευνας ως προς τη σταθερότητα των χαρακτηριστικών της εικόνας του πρόσφυγα, αν δηλαδή και κατά πόσο η χρονική απόσταση από το γεγονός της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, οι περιπέτειες της ελληνικής κοινωνίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι νέες κοινωνικές πραγματικότητες, η σταδιακή ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία επηρεάζουν τη λογοτεχνική αξιοποίηση του θέματος, αλλάζουν το λόγο των ιδίων πάντα λογοτεχνών για το θέμα. Απαραίτητο βεβαίως κρίθηκε σε κάθε τέτοια περίπτωση να λαμβάνεται υπόψη η χρονική στιγμή της συγγραφής. Έτσι είναι δυνατό να αξιολογηθεί πληρέστερα η σχετική πληροφορία, θεωρούμενη δηλαδή υπό το φως του ιστορικού και ιδεολογικού πλαισίου της εποχής και λαμβάνοντας υπόψη ενδεχόμενες άλλες κοινωνικές εγγραφές, όσο και αν οι αναφορές του έργου έχουν να κάνουν με πρόσωπα και πράγματα της μεσοπολεμικής περιόδου ή κάποιας άλλης, ενδιάμεσης, περιόδου από το μεσοπόλεμο ως τη στιγμή της συγγραφής. Είναι ενδιαφέρον να

¹² Για τη μεσοπολεμική γενιά, βλ. στο Π. Μουλλάς (επιμ.) *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα, Σοκόλη, 1993, 8 τ., Μ. Vittì, *Η γενιά του Τριάντα*, ό.π., Μ. Μερακλής, *Η σύγχρονη ελληνική πεζογραφία (1945-1970). II. Πεζογραφία*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1972, σσ. 10-38, του ίδιου, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του Τριάντα”, ό.π., σσ. 284-292.

¹³ Βλ. Μ. Vittì, *Η γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 47.

παρατηρήσει κανείς τις αλλαγές που συντελούνται, δηλαδή την εξέλιξη της εικόνας του πρόσφυγα και τη διαπλοκή της με τις σύγχρονες, κάθε φορά, τάσεις τόσο της κοινωνίας όσο και της λογοτεχνίας.

Επίσης, εξετάζονται λογοτέχνες θεωρούμενοι από τους ιστορικούς και μελετητές της ελληνικής λογοτεχνίας ή έστω από κάποιους από αυτούς ως καθυστερημένοι ή όψιμοι εκπρόσωποι της περιόδου που μας ενδιαφέρει, οι οποίοι συγγράφουν ή δημοσιεύουν κατά τη μεταπολεμική εποχή, συχνά σε εντυπωσιακά μεγάλη χρονική απόσταση από την περίοδο του μεσοπολέμου.

Η ενασχόληση με έργα άλλων πεζογράφων, τόσο προγενέστερων όσο και μεταπολεμικών, δεν είναι παρά επιλεκτική, προκειμένου να γίνουν συγκρίσεις που θα επιτρέψουν τόσο την κατάδειξη των στοιχείων συνοχής της περιόδου που επιλέξαμε, όσο και την παρακολούθηση του θέματος και την εξέλιξη των στοιχείων του αφηγηματικού προσώπου του πρόσφυγα, την επιβίωση ή όχι των χαρακτηριστικών που αυτή την εποχή σχηματίζονται.

Τέλος, δεν προβαίνουμε σε μια εξαντλητική αναφορά σε όλους τους λογοτέχνες της περιόδου, αλλά οι συγγραφείς που εξετάζονται είναι μοιραία όσοι επιβίωσαν στις ιστορίες της λογοτεχνίας μας, άσχετα από την περαιτέρω αξιολόγησή τους ως μείζονες ή ελάσσονες.

Είναι σαφές ότι το είδος της προσέγγισης που ακολουθείται είναι αυτό που εκκινά από τα έργα των επιλεγμένων πεζογράφων, για να αναδειχτεί σε αυτά το αντικείμενο της μελέτης και ο τρόπος της διαχείρισής του. Αναζητήσαμε έργα που η θεματική τους έχει να κάνει με την απόδοση των ποικίλων προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες κατά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, που αποδίδουν την περιπέτεια της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία. Δεν αρκεστήκαμε όμως μόνο σε αυτοτελή έργα, αφιερωμένα ολόκληρα στην εγκατάσταση των προσφύγων, αλλά και σε άλλα που περιέχουν περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένες αναφορές στην προσφυγιά έστω μέσα σε θεματικό πλαίσιο άσχετο, κατά τρόπο τουλάχιστον άμεσο, με τους πρόσφυγες. Συμπληρωματικά αυτής της κατηγορίας, όπως περιγράφηκε, λειτουργούν στην παρούσα έρευνα και ποικίλα αποσπασματικά στοιχεία, αντλημένα από το σύνολο της πεζογραφικής παραγωγής που μας ενδιαφέρει, τα οποία είναι ικανά να συντελέσουν στην ανάδειξη της λογοτεχνικής εικόνας του πρόσφυγα, συνιστούν στοιχεία του λόγου της λογοτεχνίας για τους πρόσφυγες. Συμπεριλαμβάνουμε συνεπώς και οποιονδήποτε

πρόσφυγα ήρωα ενός αφηγηματικού έργου, εφόσον το στοιχείο της προσφυγιάς ή της μικρασιατικής καταγωγής του λειτουργεί αποφασιστικά στην οικοδόμηση του αφηγηματικού του χαρακτήρα, εφόσον ενσαρκώνει ιδιότητες και προσδιορισμούς σχετικές με την προσφυγική ιδιότητα και τη μικρασιατική καταγωγή. Έτσι, εκτιμάμε, ότι αναδεικνύεται και τεκμηριώνεται πληρέστερα η εικόνα του Μικρασιάτη πρόσφυγα στην πεζογραφία. Η εμπλοκή, δηλαδή, προσφυγικών μορφών στον αφηγηματικό κόσμο του έργου, όπως και αν γίνεται και ότι κι αν εξυπηρετεί, κατέστη επίσης αντικείμενο μελέτης. Ο στόχος ήταν να συγκεντρωθούν εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να αναχθούν σε σταθερούς προσδιορισμούς της προσφυγικής ιδιότητας και της μικρασιατικής καταγωγής.

Το γραμματολογικό είδος που προτάχθηκε για να εξεταστεί είναι αυτό του μυθιστορήματος, κυρίως γιατί οι ίδιοι οι λογοτέχνες της γενιάς του '30 το θεωρούν ως το κυρίαρχο είδος που τους δίνει τη δυνατότητα να πραγματώσουν τις προθέσεις τους. Στο corpus μας όμως, εντάσσονται και άλλα αφηγηματικά είδη.

Θέτοντας ως καίριο ζήτημα, στην παρούσα έρευνα, τη συγκρότηση της ταυτότητας του πρόσφυγα, η κατηγορία των προσφύγων συγγραφέων και ο λόγος τους αποτέλεσε το προνομιακό πεδίο στην έρευνά μας. Αυτό δεν αποτέλεσε μόνο επιλογή, αλλά υπαγορεύτηκε και άμεσα από τη διαπίστωση ότι πρόσφυγες συγγραφείς είναι αυτοί που γράφουν για τους πρόσφυγες, ενώ οι γηγενείς αναφέρονται στο ίδιο θέμα με τρόπο πιο συμπτωματικό, περιορισμένο και πιο στερεοτυπικό. Θεωρήσαμε αρκετό να σημειώνεται κάθε φορά αυτή η διαφορά και να υπογραμμίζεται η με αυτό το κριτήριο προέλευση του λόγου, όπως άλλωστε και η διαφορά ως προς την ιδιαίτερη πολιτική-ιδεολογική αφετηρία του συγγραφέα που εκφέρει λόγο για τον πρόσφυγα

Τέλος, θεωρήσαμε σκόπιμο να διασταυρώσουμε τα στοιχεία της λογοτεχνίας με άλλους λόγους για τους πρόσφυγες, κυρίως προφορικές μαρτυρίες και αφηγήσεις.¹⁴

¹⁴Αναλογικά προς τη μέθοδο της *πολιτισμικής εικονολογίας*, από όπου αντλούμε, όπως δηλώνουμε παρακάτω, κάποιες μεθοδολογικές αρχές στην παρούσα έρευνα, βλέπουμε ότι και εκεί προτείνεται η “διασταύρωση” των εικόνων της λογοτεχνίας με άλλα είδη λόγων για το ίδιο θέμα. Συγκεκριμένα: “Σκοπός της πολιτισμικής εικονολογίας δεν είναι να καταγραφούν οι εικόνες και να δώσουν στατιστικά ένα μέσο όρο της εικόνα του ξένου αλλά να αναγνωριστούν οι εικόνες που συνυπάρχουν σε μια λογοτεχνία, σε ένα πολιτισμό. Είναι αυτό που θα μπορούσε στην ιστορία των ιδεών να ονομαστεί “γνώμες”, διανοητικές επιλογές που αποτελούν αφετηρία για να νομιμοποιηθούν και να αναπτυχθούν οι

Παραθέτουμε επίσης στοιχεία ιστοριογραφικά, με σκοπό να “ελέγξουμε” την εικόνα του πρόσφυγα και το λόγο που δημιουργεί για αυτόν η λογοτεχνία σε σχέση με άλλους λόγους που τον αφορούν.

Η μεθοδολογική οδός που ακολουθήθηκε σε αυτή την έρευνα εδράζεται στην καθιερωμένη πλέον στις κοινωνικές επιστήμες αξιοποίηση της λογοτεχνίας ως μαρτυρίας. Στη νεωτερικότητα η λογοτεχνία και το κυρίαρχο και πλέον αντιπροσωπευτικό της είδος, το μυθιστόρημα,¹⁵ αποτελούν ιστοριογραφική πηγή για το ίδιο το λογοτεχνικό και πολιτισμικό σύμπαν μίας εποχής όσο και αποτελούν σώμα πληροφοριών για έναν κοινωνικό σχηματισμό αλλά και για τους τρόπους βίωσης και τις αναπαραστάσεις ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.¹⁶

Η χρήση πάντως του καλλιτεχνικού υλικού, και δη αφηγήσεων, επαναφέρει ένα μείζον μεθοδολογικό ερώτημα: τι είδους χρήση κάνει κανείς αυτού του ιστοριογραφικού και κοινωνιολογικού υλικού που είναι, στην περίπτωσή μας, η λογοτεχνία για τους πρόσφυγες και η προσφυγική λογοτεχνία. Και πιο συγκεκριμένα αν το καλλιτεχνικό έργο, το σώμα των έργων που επιλέγησαν, χρησιμοποιείται: α. ως πηγή άντλησης άμεσων πληροφοριών για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες ή, β. ως

πολιτισμικές εικόνες. Γι αυτό η ιστορία των ιδεών είναι απαραίτητο συμπλήρωμα της πολιτισμικής εικονολογίας. Για το λόγο αυτό ο συγκριτολόγος πρέπει να διασταυρώσει τη λογοτεχνική εικόνα με σύγχρονες και παράλληλες μαρτυρίες: τύπος, παραλογοτεχνία, κινηματογράφος, γελοιογραφίες”, Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 246.

¹⁵Βλ. Μ. Μπαχτίν, *Έπος και Μυθιστόρημα*, Αθήνα, Πόλις, 1995.

¹⁶ J. Starobinski “Η λογοτεχνία. Το κείμενο και ο ερμηνευτής”, στο Ζακ Λε Γκοφ- Πιερ Νορά (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, τ. Ι, Αθήνα, 1975, σσ. 238-256, T. Todorof, “Les categories du recit litteraire”, in *Communications*, 8, Παρίσι, Seuil, 1966, R. Escarpit, *Sociologie de la Litterature*, Παρίσι. 1958, Michail Bakhtine, *Le marxisme et la philosophie du langage. Essai d' application de la methode sociologique en linguistique*, Παρίσι, Minuit, 1977, Fredric Jameson, *The political unconscious. Narrative as a sociallly symbolic act*, Λονδίνο, Methuen, 1981, E. Μπαλμπάρ- Π. Μασερέ, “Sur la litterature comme forme ideologique: quelques hypotheses marxistes”, *Litterature*, 13, 1974, σσ. 29-48, T. Eagleton, *Criticism and ideology*, Λονδίνο, 1976, Α. Τζούμα, “Ιστορία και Λογοτεχνία”, *Μνήμων*. 19, 1997, σσ. 109-121.

διαμεσολαβημένο σύνολο πληροφοριών για τους πρόσφυγες που εμπεριέχει τους όρους της κοινωνικής αναπαράστασης αυτής της ιδιαίτερης πληθυσμιακής ομάδας.

Η δεύτερη επιλογή όχι μόνον προφυλάσσει από τις διαμεσολαβήσεις του λόγου και της ιδεολογίας για την αξιολόγηση της “πραγματικής πληροφορίας”, πράγμα που μπορεί υπό ορισμένες προϋποθέσεις να εξασφαλίσει και η πρώτη προσέγγιση, αλλά υποθέτει μία ενεργό συνύφανση της ιστορίας με την έλλογη πρόσληψή της μέσα στον λόγο, της κοινωνίας με τις συλλογικές της αναπαραστάσεις. Το συγκεκριμένο σημείο είναι ιδιαίτερα χρήσιμο εδώ, στο μέτρο που η μελέτη της εικόνας του πρόσφυγα στην ελληνική λογοτεχνία, η διερεύνηση των διαδικασιών κατασκευής και εμπέδωσης στερεοτύπων για την ετερότητα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο αποτελεί και τη βασική στόχευση της έρευνάς μας.

Εντούτοις όμως, αυτός ο αναλυτικός διαχωρισμός δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να οδηγήσει την έρευνα σε ακραίους δυϊσμούς που θα διαχώριζαν οριστικά μία “αντικειμενική” πληροφορία από μία άλλη πιο αναστοχαστική και διαμεσολαβημένη για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Και αυτό, διότι η ίδια η πληροφορία και οι διαδικασίες που την παράγουν αποτελούν ήδη μία διαμεσολάβηση, είναι ήδη ένα διαμεσολαβημένο σύστημα σημείων.¹⁷ Κατά κάποιον τρόπο υποθέτουμε ότι η ίδια η κοινωνία, διαθέτει τη δική της αυτο-ερμηνεία και αυτο-πρόσληψη και ότι ο λόγος πάνω σε αυτή δεν έρχεται τόσο να ερμηνεύσει και να κατευθύνει ιδεολογικά την πληροφορία, όσο να ερμηνεύσει και να οργανώσει ιδεολογικά σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις ένα εκ των προτέρων συγκροτημένο σημειακό σύμπαν.

Η δική μας προσέγγιση στο λογοτεχνικό υλικό, χωρίς να παραγνωρίζει και να χρησιμοποιεί επικουρικά την λογοτεχνία του μεσοπολέμου ως καλλιτεχνικό πεδίο, δεν εστιάζει στην πρώτη διάσταση που περιγράψαμε παραπάνω, σε μία εσωτερική ή φιλολογική διερεύνηση, αλλά στη μελέτη του καλλιτεχνικού πεδίου ως χώρου όπου συστήνονται και αναδιοργανώνονται κοινωνικές σχέσεις.¹⁸ Επιλέξαμε έτσι να

¹⁷ A. Helbo, *Semiologie des messages sociaux. Du texte a l' image*, Παρίσι, 1983. Ειδικά στο κεφάλαιο “Texte et Litterature”, σσ. 101-113. Βλ. επίσης, Π. Παζολίνι, *Έξι κείμενα για τον κινηματογράφο*, Αθήνα. Αιγόκερως, 1989, σ. 15 κ.ά.

¹⁸ Έχουμε υπόψη μας εδώ την έννοια του πεδίου, όπως την επεξεργάζεται ο Pierre Bourdieu. Βλ. μεταξύ άλλων, P. Bourdieu, “Champ intellectuel et projet createur”, *Les Temps Modernes*, 246, Νοέμβριος 1966,

θεωρήσουμε την λογοτεχνία ως μαρτυρία για την κατανόηση κοινωνικών συγκρούσεων, ιδεολογικών ρευμάτων και *latu sensu* πολιτικών δράσεων την εποχή που ακολούθησε της Μικρασιατικής καταστροφής. Χρησιμοποιήσαμε δε, προσαρμοσμένα στις ανάγκες της εργασίας μας, εργαλεία της πολιτισμικής εικονολογίας, η οποία ακριβώς “αντιμετωπίζει το λογοτεχνικό κείμενο κατ’ αρχήν ως μια μαρτυρία, ένα ντοκουμέντο για τον ξένο”.¹⁹

Υποστηρίζουμε ότι τα έργα αυτά μπορούν να διαβαστούν ως μαρτυρίες, ως πηγή πληροφοριών όχι για την ανασύσταση της ιστορίας του προσφυγικού ζητήματος αλλά για τις νοοτροπίες, τις προσλήψεις, τις εικόνες, τα σύμβολα, για την εμπέδωση ή αναίρεση της διαμορφωμένης ή υπό διαμόρφωση ταυτότητας του πρόσφυγα και της λειτουργικότητας της μορφής του στις αναζητήσεις και προθέσεις της λογοτεχνίας της περιόδου.

Έτσι λοιπόν η λογοτεχνία αποτελεί μία σημαντική μαρτυρία για την περίοδο που μελετάμε στο μέτρο που έρχεται να επεξεργαστεί βιωμένες εικόνες της προσφυγιάς, κοινωνικούς λόγους γύρω από τον πληθυσμό αυτό αλλά και να τοποθετηθεί η ίδια απέναντί τους. Αποτελεί ως εκ τούτου ένα αυθεντικό αλλά και πολλαπλώς διαμεσολαβημένο εργαστήριο επεξεργασίας, τόσο στην κατεύθυνση της παγίωσης όσο και στην κατεύθυνση της αναίρεσης της κοινωνικής εικόνας του πρόσφυγα.

Στα κείμενά μας οι συγγραφείς κατασκευάζουν πρόσωπα προσφύγων, μέσα από τα οποία συγκροτούνται εικόνες προσφύγων. Οι εικόνες αυτές αναπαράγουν στερεότυπα,²⁰ που αντιστοιχούν στις συλλογικές παραστάσεις. Συνεπώς, συμβάλλουν

σσ. 865-906, “Genese et structure du champ religieux”, *Revue Francaise de sociologie*, XII, 1971, σσ. 295-334, “Champ du pouvoir, champ intellectuel et habitus de classe”, *Scolies*, I, 1971, σσ. 7-26.

¹⁹Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ*, ό.π., σ. 239. Το αντικείμενο της πολιτισμικής εικονολογίας είναι “η εξέταση των πολιτισμικών εικόνων, δηλαδή των εικόνων του ξένου και του πολιτισμού του”, στο *ίδιο*, σ. 241. Η εικονολογική ανάλυση αφορά στο σύνολο της οργάνωσης στο επίπεδο των λέξεων, των ιεραρχήσεων, του σεναρίου, βλ. στο *ίδιο*, σσ. 252-258. “Η εικονολογία σχετίζεται άμεσα με την ιστορία των ιδεών, αφού η εικόνα του ξένου είναι ένα προϊόν που σχετίζεται με τα συστήματα των ιδεών ή τις ιδεολογίες που εγκαθιδρύονται μεταξύ κρατών και πολιτισμών, ή στους κόλπους του ίδιου πολιτισμού”, στο *ίδιο*, σ. 246.

²⁰ Καταρχήν οφείλουμε μια αναφορά στο ακριβές περιεχόμενο των όρων, ειδικά λόγω της σύγχυσης και της ταυτόχρονης χρήσης των όρων *στερεότυπο*, *εικόνα*, *απεικόνιση*, *παράσταση*, *αναπαράσταση*, *παραδοχή*. Για το περιεχόμενο του καθενός βλ. στο Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ*, ό.π., σσ.

αφενός στη διάδοση μιας εικόνας, του πρόσφυγα και αφετέρου στη διαμόρφωση ενός λόγου περί προσφύγων. Το λογοτεχνικό πεδίο καθίσταται έτσι προνομιακός χώρος για τη μελέτη της κοινωνικής εικόνας του πρόσφυγα που αρχίζει να διαμορφώνεται στην ελληνική κοινωνία στο μεσοπόλεμο, και της οποίας οι εγγραφές θα εξακολουθήσουν να λειτουργούν και μετέπειτα.

Στην κατεύθυνση αυτή θα μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίον συναρτάται η κατασκευή της εικόνας του πρόσφυγα με τα κοινωνικά στερεότυπα που επικρατούν στον κυρίαρχο λόγο της εποχής της πρώτης εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα, αλλά και λίγο αργότερα, αφού και τα έργα που μελετούμε δημοσιεύονται και αργότερα. «Η γλώσσα της λογοτεχνίας, γλώσσα κατ' εξοχήν συνδηλωτική, συμβολική και μεταφορική, προσφέρεται ιδιαίτερα για την αναπαραγωγή συμβόλων, αρχετύπων αλλά και στερεοτύπων. Το τελευταίο αυτό φαινόμενο χαρακτηρίζει κατά κύριο λόγο την πεζογραφία, και μάλιστα ορισμένα λογοτεχνικά είδη πολύ διαδεδομένα όπως το

158-160. Συγκεκριμένα, “οι όροι στερεότυπο, λογοτεχνικός τύπος, εικόνα, είναι όροι που χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη θεωρία της λογοτεχνίας, αλλά ως δάνειοι από άλλες επιστήμες και όχι πάντα με σαφήνεια. Στις κοινωνικές επιστήμες, ο όρος στερεότυπο αναφέρεται σε ανθρώπινες ομάδες εθνότητες, έθνη, τάξεις, φύλα, και έχει συνδεθεί με τη φυλετική προκατάληψη. Πρόκειται για τις συλλογικές παραστάσεις που κυκλοφορούν στην κοινότητα και εντοπίζονται στα πιο διαφορετικά κείμενα, και όχι μόνο στα λογοτεχνικά[...] Τα στερεότυπα που αφορούν κοινωνικές ομάδες στηρίζονται σε γενικεύσεις, αποδίδοντας σε αυτές γενικά, πάγια και σταθερά επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά για όλα τα μέλη μιας δοσμένης ομάδας, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι παραλλαγές που υπάρχουν ανάμεσα στα μέλη αυτής της ομάδας, δηλαδή χωρίς τον παράγοντα της εξατομίκευσης του ανθρώπινου προσώπου[...] Αυτές οι στερεοτυπικές μορφές αναπαράγονται από τις τέχνες, από τους ειδικούς κώδικες επικοινωνίας μας, από τις κοινωνικές φιλοσοφίες μας και τις πολιτικές μας δραστηριότητες”, στο *ίδιο*, σσ. 157- 158. Τέλος, “η θεωρία της λογοτεχνίας και της επικοινωνίας χρησιμοποιεί τον όρο στερεότυπο με τη σημασία που αποκτά στην ψυχολογία στην οποία τα στερεότυπα ορίζονται ως προκατασκευασμένες ιδέες που δεν στηρίζονται στην εμπειρία, δεν έχουν συγκεκριμένα θεμέλια, κυριαρχούν στα μέλη μιας ομάδας και έχουν τη δυνατότητα να αναπαράγονται αμετάβλητες. Μέσα από τις προκατασκευές αυτές αναφέρεται ο λόγος για τον Άλλο.[...] Διαιωνίζουν μια απαραίτητη αίσθηση διαφοράς ανάμεσα στον “εαυτό” και το αντικείμενο που γίνεται ο “άλλος”[...] Η παραπάνω ψυχολογική λειτουργία βρίσκεται στη βάση της δημιουργίας της των συλλογικών παραστάσεων για τον ξένο.[...] Η μελέτη του πολιτισμικού φαντασιακού, δηλαδή των λογοτεχνικών εικόνων του ξένου, προϋποθέτει τη μελέτη του κοινωνικού φαντασιακού αλλά υπό τους παραπάνω όρους”, στο *ίδιο*, 161.

ρεαλιστικό μυθιστόρημα”.²¹ Θα δούμε επίσης πώς και τα ίδια αυτά κείμενα παράγουν στερεότυπα για τον πρόσφυγα και συμμετέχουν στις συλλογικές αναπαραστάσεις της ελληνικής κοινωνίας για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες και στους κοινούς συνειρμούς, ακόμα και σήμερα, για τα χαρακτηριστικά αυτού του πληθυσμού.

Τα στερεότυπα, αρνητικά συνήθως, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί σε μεγάλο βαθμό αποτελούν και το ίδιο το αντικείμενο των λογοτεχνικών έργων που μελετήσαμε. Η εικόνα του πρόσφυγα άλλοτε θα συγκρουστεί με τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του πρόσφυγα, άλλοτε θα τις διαστρέψει προς ευφημιστικές τροχιές και άλλοτε θα τις υποκαταστήσει εγκαθιδρύοντας τον εαυτό της ως στερεοτυπική σύλληψη αυτού του πληθυσμού.²² Η μακροκοινωνιολογική ή γενεαλογική πορεία του συσχετισμού μεταξύ εικόνας που παράγεται μέσα στο λογοτεχνικό πεδίο και στερεοτύπου για τους πρόσφυγες θα μπορούσε να είναι η εξής:

1. Το κοινωνικό στερεότυπο εμφανίζει τον πρόσφυγα από τη Μικρά Ασία ως ξένο, με την έννοια ότι η κοινή εθνική καταγωγή δεν αρκεί για να τον απαλλάξει από τη μεταφορά επάνω του όλων των συμβολισμών της κοινωνικής κρίσης και της ιδεολογικής ανατροπής που επέφερε η καταστροφή αλλά και η επακόλουθη άφιξή του στη Ελλάδα.

²¹ Φρ. Αμπατζοπούλου, “Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία. Στερεοτυπικές τεχνικές και λογοτεχνία αποδιοπόμησης”, στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά Α' Συμποσίου Ιστορίας (23-24 Νοεμβρίου 1991)*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1995, σ. 267.

²² Για τη σχέση της εικόνας στο λογοτεχνικό έργο με τις συλλογικές παραστάσεις και τα στερεότυπα, την πιστή αναπαραγωγή τους από αυτήν ή την τροποποίηση έως ανατροπή τους από αυτή, όσο και για τη σχέση της με την “πραγματικότητα”, βλ. Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ*, ό.π., σ. 162, 241-242. Ειδικά για το δεύτερο: “Στην εικονολογική εξέταση το ζήτημα είναι η ανακάλυψη της “λογικής” της εικόνας, της “αλήθειας” της, όχι της επαλήθευσής της σε σχέση με την πραγματικότητα. Η πολιτισμική εικονολογία δεν πρέπει να εκλαμβάνει τη λογοτεχνική εικόνα ως αναπαράσταση ενός προϋπάρχοντος ξένου ή ως αντιγραφή της ξένης πραγματικότητας, αλλά να τη θεωρεί περισσότερο ως ένδειξη ενός φαντάσματος, μιας ιδεολογίας ή μιας ουτοπίας, που αφορούν μια συνείδηση που ονειρεύεται την ετερότητα. Ο βαθμός πιστότητας της εικόνας του Άλλου είναι ψευδοπρόβλημα, και όταν μιλάμε για αυτήν πέφτουμε στην παγίδα της αναφορικής ψευδαίσθησης και των τεχνασμάτων του πραγματικού. Αυτό που πρέπει να εξετάσουμε είναι λιγότερο ο βαθμός πιστότητας μιας εικόνας και η σχέση της με το πραγματικό και περισσότερο η μεγαλύτερη ή μικρότερη προσαρμογή της σε ένα μοντέλο, σε ένα σχήμα πολιτιστικό που προϋπάρχει από αυτήν, στον πολιτισμό του παρατηρητή και όχι στον πολιτισμό του παρατηρούμενου”, στο *ίδιο*, σ. 246.

2. Η λογοτεχνία εγγράφει το εν λόγω στερεότυπο και μέσα από περίπλοκες επεξεργασίες, οι οποίες συνήθως είναι όμοιες στους περισσότερους συγγραφείς, μετασχηματίζει αυτή τη ξενικότητα σε ετερότητα με μειονεκτικά χαρακτηριστικά. Εδώ ο πρόσφυγας είναι πλέον διαφορετικός από τον γηγενή, αλλά σε καμία περίπτωση δεν είναι η αιτία της κοινωνικής αταξίας· αντιθέτως, είναι το κατεξοχήν θύμα της.

3. Η εικόνα του πρόσφυγα διαλύει τα αρνητικά στερεότυπα, ξεφεύγει οριστικά τόσο από την ξενικότητα όσο και από την ετερότητα, για να παραγάγει μία εμφαντική ένταξη του στην ελληνική κοινωνία και τον εθνικό κορμό. Εδώ θα λέγαμε μάλιστα ότι ο λόγος που εικονοποιεί τον πρόσφυγα θα αποδώσει θετικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά στους πρόσφυγες. Μηχανισμός που επαναφέρει την προσφυγική ιδιαιτερότητα μέσω της επίκλησης μιας υπεροχής και επιτυγχάνει την ένταξη.

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα κείμενα που μελετάμε, είτε ως αυτόνομα έργα είτε ως διακειμενικές ενότητες, κατασκευάζουν και αυτά στερεοτυπικές μορφές του πρόσφυγα, ενώ η βασική τους λειτουργία -που συχνά αναγγέλλεται και ως αποστολή- είναι η παρέμβαση πάνω στην εικόνα του πρόσφυγα, έτσι όπως διαμορφώνεται κοινωνικά.²³

Η επί μέρους μέθοδος που ακολουθήθηκε για τη διερεύνηση αυτών των υποθέσεων εργασίας στο επίπεδο των ιδίων των κειμένων θα μπορούσε να περιγραφεί ως “ανοικτή” ανάλυση περιεχομένου,²⁴ χρησιμοποιούμενη δηλαδή με τρόπο χαλαρότερο ενός κανόνα που έχει την τάση να στατιστικοποιεί τις αναλυτικές κατηγορίες που υποθέτει. Στα κείμενα αναζητήσαμε τα στοιχεία εκείνα που μπορούν να αναχθούν σε σταθερά γνωρίσματα του πρόσφυγα ως αφηγηματικού προσώπου, και σχεδόν να οδηγήσουν σε μία τυπολογία της μορφής του, διαφορετικά, να συγκροτούν μία

²³ Θα μπορούσε να ισχυριστεί μάλιστα κανείς ότι ύστερα από αλληπάλληλες διευθετήσεις και ιδιοποιήσεις αυτών των αναπαραστάσεων από την εθνική ιδεολογία και τον κρατικό λόγο, η μετέπειτα εικόνα του πρόσφυγα συμβαδίζει σχεδόν απόλυτα με τις διεργασίες στα κείμενα της περιόδου που μελετάμε.

²⁴ Για την ανάλυση περιεχομένου, “ως ένα σύνολο από τεχνικές που χρησιμοποιούνται στις επιστήμες του ανθρώπου με στόχο την εκμετάλλευση κειμένων[...] τα οποία προσπαθεί να “αναδιοργανώσει”[...] σκοπεύοντας να βγάλει στην επιφάνεια ό,τι στο κείμενο λανθάνει έμμεσα ή λέγεται με άλλον τρόπο, κι ακόμη ό,τι επαναλαμβάνεται, σκοπεύοντας δηλαδή με την ποσοτική μέτρηση ορισμένων λέξεων ή θεμάτων να βρει το κέντρο βάρους ή τον κεντρικό στόχο του κειμένου”, βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978, σσ. 196-197. Αναλυτικότερα, βλ. L. Bardin, *L'analyse de contenu*, Paris, PUF, 1977.

“προσφυγικότητα” των προσώπων. Η αιτία αυτής της επιλογής, που μας απομακρύνει από τη σημειωτική προσέγγιση και την ανάλυση λόγου που διερευνά τις ιδεολογικές αρθρώσεις ενός κειμένου²⁵ ή τις στενές ποσοτικοποιήσεις της αυστηρής ανάλυσης περιεχομένου βρίσκεται στα ίδια τα κείμενα που επιλέξαμε.

Μία γενική, αλλά συγχρόνως καθοριστική τους, ιδιότητα είναι ότι θα μπορούσαν ως ένα βαθμό να χαρακτηριστούν και ως *κείμενα προθέσεων*. Τα κείμενα αυτά βέβαια αποτελούν καλλιτεχνικά έργα, αλλά οι συγγραφείς τους εμφορούνται σαφέστατα από τη βούληση να αποκαταστήσουν την εικόνα του συγκεκριμένου πληθυσμού. Ταυτόχρονα και ανάλογα με τις ιδεολογικές, καλλιτεχνικές, συμβολικές τους ιδιοτέλειες, οι συγγραφείς θα κάνουν χρήση αυτών στη διαδικασία εικονοποιητικής αποκατάστασης του πρόσφυγα. Θα λέγαμε ότι η δική μας προσέγγιση σε αυτή την διαδικασία της “εικονοποίησης” και εκλογίκευσης της προσφυγιάς, η μελέτη των ρητορικών στρατηγικών που εμφανίζονται στα εν λόγω μυθιστορήματα αποτελεί μία πρώτη ιστορική κοινωνιολογία των κειμενικών προϋποθέσεων και των συγγραφικών στοχεύσεων. Έτσι λοιπόν η σημειολογία ή ακόμα και η φιλολογική αποτίμηση των μυθιστορημάτων δεν θα μας απασχολήσει παρά μόνον επικουρικά για τον έλεγχο ορισμένων υποθέσεων εργασίας. Τα ίδια τα κείμενα και οι συγγραφείς τους φαίνονται να καλούν σε μία κοινωνιολογική προσέγγιση και στο μέτρο που αναδεικνύεται η ισχύς του “κοινωνικού συγκειμένου” φαίνεται αυτή να είναι πολύ σημαντικότερη από την ισχύ του κειμενικού συγκειμένου. Η αίσθηση ότι οι λόγοι αυτοί σε μεγάλο βαθμό συνδιαλέγονται με άλλους κοινωνικούς λόγους, που δεν είναι καλλιτεχνικοί, είναι πολύ ισχυρή. Η λογοτεχνία εκλαμβάνεται ως ένας από τους φορείς που καθορίζουν και διαδίδουν ιδεολογία “από τα πάνω”, και ταυτόχρονα απηχεί αυτό που καλλιεργείται “από τα κάτω”, συμμετέχοντας έτσι σε ταυτοποιητικές και ετεροποιητικές κοινωνικές στρατηγικές.

Η προθετικότητα των κειμένων που μελετάμε είναι ο παράγων που τα ενοποιεί σε ένα σχεδόν ομοιογενές κοινωνιολογικό και ιστοριογραφικό υλικό. Η διαπραγμάτευση της σχέσης μεταξύ εικόνας και στερεότυπου, μεταξύ θετικής και αρνητικής

²⁵ Παράδειγμα τέτοιας μελέτης είναι η εργασία του Κ. Δοξιάδη για την *Χαμένη Άνοιξη του Στρ. Τσίρκα*. Βλ. Κ. Δοξιάδης, *Εθνικισμός, Ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σσ. 63-78.

αναπαράστασης των προσφύγων της Μικράς Ασίας μοιάζει να μοιράζεται στους περισσότερους συγγραφείς που καταγράψαμε και μελετήσαμε.

Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η συγκεκριμένη συνάφεια αποκλείει την ύπαρξη διαφορετικών, ενίοτε και αντιτιθέμενων μεταξύ τους, στρατηγικών για τη διαχείριση της εικόνας του πρόσφυγα. Για το λόγο αυτό, αφού θα περιγράψουμε τη γενικότερη ρητορική κίνηση αυτών των διεργασιών, θα απομονώσουμε τρία χαρακτηριστικά συγγραφικά παραδείγματα, όπου οι ιδεολογικές θεωρητικές και κοινωνικές αναφορές που έρχονται να υπηρετήσουν το γενικό κανόνα αποκλίνουν καθοριστικά σε τέτοιο βαθμό που θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τρεις διαφορετικές στρατηγικές.

Πρόκειται δηλαδή για αντιμετώπιση της λογοτεχνίας ως μορφής του κοινωνικού λόγου, και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ενός λόγου που συχνά στοχεύει ρητά στο να παράξει ιδεολογικά αποτελέσματα (προτροπή για συγγραφή κειμένων με τέτοιες λειτουργίες γενικά και ειδικότερα για τους πρόσφυγες).²⁶ Στην κατεύθυνση αυτή, ενδιαφερόμαστε για τους τρόπους με τους οποίους επιδιώκονται αυτά τα ιδεολογικά αποτελέσματα.²⁷ Με άλλα λόγια για τη διερεύνηση των μεθόδων πειθούς, της ρητορικής των κειμένων.

Με βάση τα παραπάνω η δομή της εργασίας μας διαμορφώνεται ως εξής:

²⁶ Βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.1.

²⁷ Βλ. το τελευταίο κεφάλαιο: "Συμπέρασμα: Πολιτική κριτική" από το βιβλίο του Terry Eagleton, *Εισαγωγή στη θεωρία της Λογοτεχνίας*, όπου ο συγγραφέας, διατυπώνοντας τη δική του πρόταση για μια λογοτεχνική θεωρία, εκφράζει την άποψη ότι "είναι πιο χρήσιμο να δούμε τη "λογοτεχνία" σαν ένα όνομα που οι άνθρωποι δίνουν κατά καιρούς για διαφορετικούς λόγους σε ορισμένα είδη γραφής που ανήκουν στο πεδίο αυτών που ο Michel Foucault έχει ονομάσει "πρακτικές του λόγου" και ότι αν κάτι θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης είναι ολόκληρο αυτό το πεδίο πρακτικών παρά εκείνο που μερικές φορές ονομάζεται ασαφώς "λογοτεχνία" (σ. 301). Για αυτό και αντί μιας λογοτεχνικής θεωρίας προκρίνει ένα διαφορετικό είδος λόγου (θα μπορούσε να ονομάζεται περί "πολιτισμού", περί "σημασιοδοτικών πρακτικών" ή αλλιώς), "ο οποίος μεν θα περιλάμβανε το αντικείμενο ("λογοτεχνία") με το οποίο ασχολούνται οι άλλες θεωρίες, αλλά θα το μετασχημάτιζε, θέτοντάς το σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς" (σ. 301). Πρόκειται για ένα είδος μελέτης το οποίο εστιάζει στο "είδος των αποτελεσμάτων που επιφέρουν τα είδη του λόγου και [...] τον τρόπο με τον οποίο τα προκαλούν" (301). Για όλα αυτά, βλ. Terry Eagleton, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, σσ. 286-318.

Στο πρώτο μέρος, αποδίδουμε με τρόπο γενικό και συνοπτικό το ιστορικό πλαίσιο, παρουσιάζοντας την Ελλάδα στην εποχή του μεσοπολέμου, τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, όπως και τις εξελίξεις στη διανόηση και βέβαια τη λογοτεχνία. Ταυτόχρονα, ως μέρος του ιστορικού πλαισίου, αναφερόμαστε με την ίδια συντομία σε κάποια ιστοριογραφικά στοιχεία για το προσφυγικό ζήτημα και την περιπέτεια της προσφυγικής εγκατάστασης. Επίσης αναφερόμαστε στα προβλήματα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας την ίδια εποχή, τα προβλήματα εθνικής και κοινωνικής συνοχής που χαρακτήρισαν το ελληνικό κοινωνικό σώμα, καθώς οι δυο πληθυσμιακές ομάδες, πρόσφυγες και γηγενείς, συναντώνται και βαθύς ανταγωνισμός τους διχάζει. Τέλος, αναφερόμαστε στην ανάπτυξη της προσφυγικής ταυτότητας και τα γνωρίσματά της, όπως και στα τρέχοντα στερεότυπα που επιβιώνουν μέχρι σήμερα για τον προσφυγικό πληθυσμό και τις συνέπειες της έλευσής του στην Ελλάδα.

Κατόπιν παρουσιάζουμε τις σχετικές μελέτες και τη συζήτηση της ελληνικής κριτικής γύρω από το ζήτημα της επίδρασης της Καταστροφής και της προσφυγιάς, κυρίως ως θεματικής, στη νεοελληνική λογοτεχνία και ειδικότερα στην πεζογραφία. Τέλος, διερευνούμε τη διασπορά του θέματος, τους τρόπους πραγμάτευσής του και τις στοχεύσεις, τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις στο έργο των μεσοπολεμικών συγγραφέων, αφενός των γηγενών και αφετέρου των προσφύγων, αναφερόμενοι επιπλέον στο ιδεολογικό - πολιτικό τους πλαίσιο και τον τρόπο που αυτό καθόρισε τη διαχείριση του θέματος.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζουμε την εικόνα του πρόσφυγα έτσι όπως τη μελετούμε στη βάση δυο κεντρικών αναπαραστασιακών αξόνων, της μειονεξίας και της υπεραναπλήρωσής της, κατατάσσοντας το υλικό μας σε αυτές τις κατηγορίες. Παρακολουθούμε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε κίνηση της εικονοπλασίας του Μικρασιάτη πρόσφυγα γύρω από αυτούς τους δύο άξονες: μειονεξία - υπεραναπλήρωση ή, αλλιώς, στοιχεία της τραυματικής ανασύστασης της προσφυγικής εμπειρίας - στοιχεία της ευφορικής ανασύστασης της προσφυγικής εμπειρίας. Συγκροτείται λοιπόν ένας λόγος, ο οποίος αποδίδει πράγματι μία σειρά χαρακτηριστικών, στερεοτυπικών σχεδόν, στη διαμορφούμενη προσφυγική ταυτότητα. Τα κύρια στοιχεία του λόγου της πεζογραφίας για τον πρόσφυγα παρουσιάζονται ως εξής:

Α. Στοιχεία της τραυματικής ανασύστασης της προσφυγικής εμπειρίας, με άλλα λόγια τα στοιχεία που δομούνται γύρω από τον κεντρικό άξονα της εικόνας του πρόσφυγα· τη μειονεξία: εδώ συγκεντρώνονται τα στοιχεία της εικόνας του πρόσφυγα που αποδίδουν την ανατροπή, την απώλεια, την τραυματική εμπειρία ενός σκληρού πολέμου, που του κόστισε ψυχικά και υλικά, του ανέτρεψε ισορροπίες χρόνων, το αίσθημα του ξένου στο νέο περιβάλλον, το διχασμό ανάμεσα στις δυο “πατρίδες”, την πατρίδα που αναφέρεται στην τοπικότητα και αυτή που συγκροτεί η ιδεολογία, το φαντασιακό “συνανήκειν”. Νιώθει ξένος στον τόπο των άλλων, που όμως προσλαμβάνεται και ως η δική του πατρίδα. Υποφέρει για την “προσφυγιά” του, την αποκοπή του από την πατρίδα του, τη μετάβασή του στην Ελλάδα και τον τρόπο που αυτή η αποκοπή και αυτή η μετάβαση συντελέστηκαν. Είναι πανθομολογούμενο το αίσθημα της πρώτης γενιάς των προσφύγων ότι αγνοήθηκε ως ανθρώπινη βούληση, ότι δεν αποτέλεσε παρά το άθυρμα της ιστορίας, της διεθνούς πολιτικής, που στην περίπτωσή τους καταπάτησε στοιχειώδεις ανθρωπιστικές αξίες, διαψεύδοντας τις διακηρύξεις ενός πολιτισμού και καθόρισε την τύχη τους ερήμην της βούλησής τους το αίσθημα αυτό είναι πανταχού παρόν στα κείμενά μας. Στη συνάφεια αυτή, ο πρόσφυγας συνδέεται με ένα στοχασμό πάνω στην κρίση πολιτισμού, κοινό πνευματικό βίωμα στην Ευρώπη του μεσοπολέμου μετά τον όλεθρο του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου. Συνιστά έτσι μέτρο της κρίσης αυτού του πολιτισμού, που, παρά τις αισιόδοξες διακηρύξεις του (αυτό που συμβατικά θα μπορούσαμε να ονομάσουμε και ως “αισιόδοξη νεωτερικότητα”), οδηγεί ολόκληρους πληθυσμούς στην καταστροφή, αγνοεί την ατομική βούληση, παραβιάζει κάθε ανθρωπιστική αξία.

Παρουσιάζεται μειονεκτικός εξαιτίας των συνθήκες της νέας ζωής, δηλαδή της ένδειας, της αντιπαλότητας και του ανταγωνισμού των ντόπιων, της σχέσης του με το ελληνικό κράτος, της συνακόλουθης κοινωνικής απομόνωσης, της κοινωνικής και ψυχολογικής μειονεξίας, της προσμονής, στην αρχή ακόμα και της επιστροφής. αργότερα μίας καλύτερης ζωής στο νέο περιβάλλον, συνδεμένης και με τα προγράμματα της Αποκατάστασης. Είναι φτωχός, και περισσότερο φτωχός, επειδή είναι πρόσφυγας, νοσταλγός ενός παρελθόντος, από το οποίο αντλεί προφανώς ικανοποίηση και την “υπεροχή” του έναντι του ντόπιου - βασική αμυντική του λειτουργία απέναντι σε μια εχθρική κοινωνία που τον υποδέχεται-αλλά και εξαιτίας του οποίου έχει

εντονότερο το αίσθημα της “κατάντιας”, φέρει περισσότερο βαρέως το ταπεινωτικό παρόν του.

Β. Στοιχεία της ευφορικής ανασύστασης της προσφυγικής εμπειρίας, με άλλα λόγια, τα στοιχεία που δομούνται γύρω από το δεύτερο συμπληρωματικό άξονα της εικόνας του πρόσφυγα, της υπεραναπλήρωσης της μειονεξίας: εδώ συγκεντρώνονται τα στοιχεία που κατατείνουν στη διαδήλωση της επιβιωτικότητας, της δύναμης, της δημιουργικότητας, της αγωνιστικότητας, της επιτυχούς προσαρμογής και διασκέδασης της αρχικής μειονεξίας και της αναγωγής του επιθέτου “πρόσφυγας” σε συνώνυμο της δημιουργίας και της προόδου. Αυτά προβάλλονται τόσο ως ανθρώπινες δυνατότητες όσο και ως δυνατότητες του “Έλληνα”, και δη του “Έλληνα της διασποράς”, αποτελούν χαρισματικά “φυλετικού τύπου” χαρακτηριστικά αλλά και κληροδοτήματα παρελθουσών εμπειριών, που και αυτές σχετίζονται με τις προσλήψεις περί “υπόδουλου ελληνισμού” και της “ακμής” στην οποία έφτασε. Τα στοιχεία αυτά θα συντελέσουν κυρίως στη διάδοση της στερεοτυπικής εικόνας του ικανού, εύστροφου, εργατικού, έμπειρου από ένα “υψηλής ποιότητας” παρελθόν πρόσφυγα, που τελικά τα καταφέρνει. Στο ευφορικό πεδίο της προσφυγικής εικόνας, κεντρικό ρόλο παίζει η μνήμη και η νοσταλγία της χαμένης πατρίδας - χαμένου παράδεισου, του παρελθόντος, δηλαδή η διαχείριση της συλλογικής και προσωπικής μνήμης με τρόπο που να συντελεί στην οικοδόμηση της αίσθησης της “υπεροχής” έναντι του ντόπιου, στην ανάκτηση της ζητούμενης αυτοεκτίμησης. Η διασκέδαση του δύσκολου παρόντος επιτυγχάνεται κυρίως με την ανάκληση του χαρισάμενου παρελθόντος.

Ταυτόχρονα, παρουσιάζεται η μετάβαση, στο παρόν πλέον και στο μέλλον, από την κατάντια στην πρόοδο. Ο πρόσφυγας έτσι παρουσιάζεται να επιδεικνύει εξαιρετική δύναμη προς επιβίωση και αγωνιστικότητα, σημαντικές ικανότητες και δεξιότητες, μία συνολική πολιτισμική εμπειρία, που του επιτρέπει να επιβιώσει και να δημιουργήσει. Προβάλλεται στα κείμενα που μελετάμε η υπέρβαση των αντιξοοτήτων, η επίτευξη της προσαρμογής, της αναδημιουργίας, η συγκρότηση σχέσεων με το νέο τόπο, που να τον καθιστούν πατρίδα.

Ταυτόχρονα η μορφή του πρόσφυγα ανάγεται σε κοινωνικό και ανθρωπολογικό σύμβολο. Δηλαδή, μέσα από τις λογοτεχνικές περιγραφές, παγιώνονται σύμβολα και σταθερές που συνδέουν, διαχρονικά πλέον και έξω από τη συγκυρία, την προσφυγική

ιδιότητα του Μικρασιάτη αλλά και του πρόσφυγα εν γένει με κοινωνικά, ψυχολογικά, ακόμη και ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά. Ο πρόσφυγας γίνεται έτσι σύμβολο, μετωνυμία μιας οριακής ανθρώπινης εμπειρίας, αυτής της απόλυτης ανατροπής και απώλειας, αυτού που βιώνει στο συλλογικό και τον ατομικό κύκλο ζωής, την απόλυτη ασυνέχεια και ρήξη με το παρελθόν αλλά και της δυνατότητας του ανθρώπου προς επιβίωση και δημιουργία. Εδώ, εξάλλου, στο πεδίο της αισιόδοξης προοπτικής, είναι που η μορφή του διαπλέκεται εντονότερα με το ζήτημα του εθνικού ζητήματος και οι ιδιότητές του καθώς και η επίτευξη της προσαρμογής και της προόδου παραλληλίζεται με την πορεία της Ελλάδας προς την προσαρμογή σε μία νέα εποχή, τη δημιουργία και την πρόοδο στη μετά την Καταστροφή εποχή.

Στο τρίτο μέρος μελετούμε τρία αφηγήματα για την προσφυγική εγκατάσταση, τα μοναδικά του corpus μας, που είναι ολόκληρα, στην περίπτωση των δυο, κατά μεγάλο μέρος στην περίπτωση του τρίτου, αφιερωμένα στο θέμα. Τα μελετούμε, προσπαθώντας να αναδείξουμε, αν όχι μια κοινή αφηγηματική δομή, κοινά αφηγηματικά μοτίβα, αλλά και τις αποκλίσεις στις προθέσεις, την ένταξη δηλαδή του θέματος στους ιδιαίτερους προβληματισμούς του κάθε συγγραφέα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

1. Η Ελλάδα του μεσοπολέμου

Ο μεσοπόλεμος είναι για την Ελλάδα μια εποχή βαθύτατης κρίσης. Η Καταστροφή, η χρεοκοπία του αλυτρωτικού οράματος, με τα ιδεολογικά και πολιτισμικά προβλήματα που προκάλεσε, η οικονομική καχεξία της χώρας, το επείγον προσφυγικό πρόβλημα, δηλαδή η στεγαστική και επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, η οικονομική δυσπραγία έως εξαθλίωση κοινωνικών ομάδων, οι ακραίοι πολιτικοί ανταγωνισμοί, η πολιτική και καθεστωτική αστάθεια, η διεύρυνση των σοσιαλιστικών ιδεών και οι αναζητήσεις του κατεξοχήν πληγέντος από τη χρεοκοπία του μεγαλοϊδεατισμού χώρου, του φιλελεύθερου αστισμού, ο οποίος ζητεί κυρίως να αντιμετωπίσει το σοσιαλιστικό πρόταγμα, αποτελούν το πλαίσιο των εξελίξεων της εποχής, των πολιτικών, κοινωνικών, ιδεολογικών και καλλιτεχνικών αναζητήσεων.

1.1. Κοινωνία- οικονομία- πολιτική- λογοτεχνία

Με το τέλος του πολέμου, κυρίαρχο ζητούμενο είναι η ανασυγκρότηση της χώρας. Ο σχεδόν δεκάχρονος πόλεμος, από το 1912 έως το 1922, αλλάζει θεαματικά τη φυσιογνωμία της Ελλάδας. Η έκτασή της (η Ελλάδα αποκτά τότε τα οριστικά της σύνορα, αυτά που ισχύουν έως σήμερα, με την εξαίρεση της Δωδεκανήσου, που θα προσαρτηθεί το 1947), όπως και ο πληθυσμός της αυξάνονται εντυπωσιακά. Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και η εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων στα εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης θα συντελέσει στην ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή, επιτυγχάνοντας την εθνική ομοιογένεια της περιοχής και επιφέροντας σε σημαντικό βαθμό τη λύση των προγενέστερων σχετικών επιπλοκών.²⁸

Το μείζον ζήτημα για την ελληνική κοινωνία είναι η αντιμετώπιση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν από την είσοδο των

²⁸ Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, χ.χ., σσ. 128-129.

προσφυγικών μαζών στην ελληνική επικράτεια, το αίτημα για στεγαστική και επαγγελματική αποκατάστασή τους. Όλα αυτά λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας οικονομίας, η οποία τείνει, με κύριο μοχλό το κράτος, να μετασχηματιστεί προς σύγχρονες, καπιταλιστικού τύπου μορφές οργάνωσης της παραγωγής.²⁹

Η έλευση των προσφύγων συμβάλλει σε ποικίλες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές αλλαγές. Το αίτημα της αγροτικής μεταρρύθμισης στις νέες κοινωνικές συνθήκες και μπροστά στην πίεση των προσφύγων και το φόβο ανεξέλεγκτων αναστατώσεων θα ικανοποιηθεί θεσμικά, αν και η πλήρης υλοποίησή του θα καθυστερήσει.³⁰ Η έλευση των προσφύγων έδωσε επίσης ώθηση στην εκβιομηχάνιση. Οι ευνοϊκές συνθήκες, που είχαν ήδη δημιουργηθεί, η πληθώρα του φθηνού εργατικού δυναμικού, τα κεφάλαια που εισέρχονται με τον εξωτερικό δανεισμό δημιουργούν προϋποθέσεις για ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας, αποτέλεσμα κυρίως κρατικού σχεδιασμού.³¹ Η μετά την Καταστροφή φαινομενική οικονομική ανάπτυξη, αποτέλεσμα της ξένης βοήθειας, προκαλεί ταξική διαφοροποίηση με άμεσες επιπτώσεις στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας,³² καθώς συντελέστηκε με τη συμπίεση των ημερομισθίων των εργαζομένων, αποτέλεσμα της υπερπροσφοράς εργατικών χεριών, και την επιβολή άμεσων και έμμεσων φόρων. Η δέσμευση της ελληνικής οικονομίας στους δανειστές της και η διεθνής κρίση από το 1929 επηρεάζει την οικονομία και τα δημοσιονομικά της χώρας.³³ Γενικά πρόκειται για περίοδο οξείας οικονομικής κρίσης.

²⁹Ν. Μουζέλης, “Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου”, στο Θ. Βερέμης-Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελέτηματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιλότης, 1980, σσ. 9-15.

³⁰Κανόνας στην αγροτική ζωή γίνεται η μικροϊδιοκτησία, δημιουργώντας ένα έντονα συντηρητικό αγροτικό κοινωνικό στρώμα χωρίς τη σημαντική παρουσία ακτημόνων εργατών της γης. Υποαπασχόληση των αγροτών, χαμηλή απόδοση της γεωργίας, αποτυχία εφαρμογής του συστήματος των αγροτικών συνεταιρισμών, έλλειψη κρατικής δυνατότητας για γενναίες δανειοδοτήσεις των αγροτών, πρόσδεση του αγροτικού πληθυσμού στους πολιτικούς, μέσω των οποίων θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν καλύτερη μεταχείριση στη ρύθμιση των χρεών τους ή τις τιμές των προϊόντων τους είναι οι συνιστώσες της κατάστασης των αγροτών και της πολιτικής τους φυσιογνωμίας. Βλ.μεταξύ άλλων, Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Αιβάνης, 1981, σσ. 26-28.

³¹ Ν. Μουζέλης, “Οικονομία και κοινωνία την εποχή του Βενιζέλου”, ό.π., σ. 9.

³² Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σ. 95.

³³ Στο ίδιο, σ. 92.

Η έλευση των προσφύγων θα μεταλλάξει και τον πολιτικό βίο της χώρας. Το στίγμα στην πολιτική ζωή θα δώσει ο αντιμοναρχισμός μιας σημαντικής μερίδας του αστικού χώρου και βέβαια η ανάδυση του κομμουνιστικού κόμματος με την ολοκληρωτική του αντίθεση στο αστικό καθεστώς.

Αμέσως μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, κι ενώ τα υπολείμματα των ελληνικών στρατευμάτων, ακολουθούμενα από τους χιλιάδες πρόσφυγες διαπεραιώνονται με κάθε μέσο στα νησιά και τα λιμάνια της χώρας, μία ομάδα βενιζελικών αξιωματικών, με επικεφαλής τον Νικόλαο Πλαστήρα, καταλαμβάνουν την εξουσία.³⁴ Ο Κωνσταντίνος παραιτείται υπέρ του γιου του, Γεωργίου και δημιουργείται πολιτική κυβέρνηση· η πραγματική εξουσία όμως βρίσκεται στα χέρια της Επαναστατικής Επιτροπής. Το Νοέμβριο του 1922 διεξάγεται η “δίκη των εξ”, σε μια προσπάθεια εκτόνωσης της αγανάκτησης για τα γεγονότα, που καταλήγει στην εκτέλεση των έξι πρωταιτίων της Καταστροφής με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Αυτή η εμφανής επιλογή εξεύρεσης αποδιοπομπαίων τράγων δηλητηρίασε ανεπανόρθωτα το πολιτικό κλίμα και όξυνε ακόμα περισσότερο την ήδη πολωμένη κατάσταση.³⁵ Ακολουθεί τον Οκτώβριο του 1923 ένα δεύτερο στρατιωτικό κίνημα, η αντεπανάσταση του '23 από αντιβενιζελικούς στρατιωτικούς, που αισθάνονταν ότι περιθωριοποιούνται από τις επικείμενες εκλογικές εξελίξεις. Η στάση κατεστάλη άμεσα επιφέροντας συγχρόνως την αποχώρηση του Γεωργίου από τη χώρα.³⁶

Εκτός από το κόμμα των Φιλελευθέρων, στο δημοκρατικό χώρο αναδύονται και νέα πολιτικά σχήματα, προερχόμενα από το χώρο του, αριστερών ή δεξιών τάσεων. Η δυσπραγία των μεσαίων στρωμάτων και η γενική δυσaréσκεια έχει ως αποτέλεσμα τη

³⁴Για τα γεγονότα της Επανάστασης του 1922, βλ. Ι. Γιαννουλόπουλος, “Η Επανάσταση του ‘22”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ’, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σσ. 251-253. Βλ. επίσης, Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή, 1916-1936*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

³⁵Για τη δίκη των εξ, βλ. Ι. Γιαννουλόπουλος, “Η δίκη των εξ”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σσ. 255-259.

³⁶Για το κίνημα του Οκτωβρίου του 1923, το Στρατιωτικό Σύνδεσμο που ενισχύθηκε λόγω αυτού, την έξωση του Γεωργίου και την πορεία προς την ανακήρυξη της Δημοκρατίας, βλ. Αθ. Βερέμης, “Η αντεπανάσταση του '23 και η ανακήρυξη αβασίλευτης δημοκρατίας”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σσ. 273-281. Για το κίνημα του '23, ειδικότερα, βλ. του ίδιου, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή, 1916-1936*, ό.π.

στροφή σε όλο και πιο μεταρρυθμιστικά προγράμματα κάποιων από αυτά τα δημοκρατικά κόμματα. Δυναμικότερο, εμφανίζεται το αριστερό βενιζελογενές κόμμα της “Δημοκρατικής Ενώσεως” (1923) του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, που υποστήριξε την προοπτική δημοκρατικού πολιτεύματος με πρόγραμμα οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.³⁷ Το 1924 ανακηρύσσεται Δημοκρατία, η Β’ Ελληνική Δημοκρατία. Η περίοδος που ακολουθεί χαρακτηρίζεται από έντονη πολιτική αστάθεια.³⁸

Το πολυάριθμο αστικό προλεταριάτο της Αθήνας και των άλλων αστικών κέντρων, καθώς οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες γέμισαν την περιφέρεια των μεγάλων πόλεων. Την ίδια εποχή οργανώνεται και ενισχύεται το εργατικό κίνημα, ενώ αρχίζει να αναπτύσσεται με μεγαλύτερη σαφήνεια μία προλεταριακή ταυτότητα και η έλξη προς τις σοσιαλιστικές ιδέες.³⁹ Η προπολεμική κοινωνική συναίνεση χάνεται οριστικά μπροστά σε μια ολοένα και πιο ταξική μορφή των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής εκπροσώπησης. Η αμφισβήτηση της αστικής κυριαρχίας προκαλεί την ολοένα και εντεινόμενη συντηρητικοποίηση έως αυταρχικοποίηση του φιλελεύθερου χώρου, ο οποίος επιδεικνύει όλο και πιο έντονο αμυντικό χαρακτήρα απέναντι στο εργατικό κίνημα. Τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζουν οι αστικές κυβερνήσεις τις στρέφουν εναντίον του εργατικού κινήματος, που ανάγεται στον εσωτερικό εχθρό, κίνδυνο της κοινωνικής σταθερότητας ενώ η αντιμετώπισή του ταυτίζεται με τον αγώνα για εθνική επιβίωση. Ταυτόχρονα, ο ενδοαστικός αγώνας για την εξουσία και οι αμφισβητήσεις των ίδιων των φιλελεύθερων αστών θα ολοκληρώσει την κρίση της εξουσίας,⁴⁰ κυρίως ως κρίση του κοινοβουλευτισμού, που θα χαρακτηρίσει και τη

³⁷ Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, ό.π., σ. 127.

³⁸ “Μεταξύ του 1924 και 1928 έχουμε δέκα πρωθυπουργίες, τρεις γενικές εκλογές και έντεκα στρατιωτικά κινήματα ή τελεσίγραφα. Επιβλήθηκε μια στρατιωτική δικτατορία που κατόπιν την ανέτρεψε ένα στρατιωτικό κίνημα[...] Με την ανοχή του πολιτικού κόσμου επιβλήθηκε ένα είδος παράλληλης ισχύος - κομμάτων και στρατού- που την κολάκευαν και την αναγνώριζαν όλα τα κόμματα και οι παρατάξεις”, Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, ό.π., σ. 31.

³⁹ Α. Ελεφάντης, *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Ολκός, 1976.

⁴⁰ Χρ. Χατζηιωσήφ, “Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο”, στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος- Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1991, σ. 440.

μεσοπολεμική Ελλάδα, όπως χαρακτηρίζει παράλληλα ολόκληρη την Ευρώπη, οδηγώντας σταδιακά στη δικτατορία.⁴¹

Παρά τη δυσχερή θέση των προσφύγων, το νεοσύστατο κομμουνιστικό κόμμα δεν θα στρατολογήσει τους αναμενόμενους οπαδούς ανάμεσά τους, κυρίως γιατί η αστική κοινωνική προέλευση των τελευταίων τους έστρεφε προς το βενιζελισμό, που υποσχόταν την ανάκτηση της παλιάς κοινωνικής τους θέσης μέσω των αποζημιώσεων και του προγράμματος της Αποκατάστασης, εμποδίζοντάς τους να αποβάλλουν την αστική τους νοοτροπία και να εμπεδώσουν προλεταριακή συνείδηση. Ταυτόχρονα, το Κομμουνιστικό κόμμα, επέμενε στη διατήρηση μίας δογματικής προλεταριακής γραμμής, η οποία αποξένωνε την πλειοψηφία των προσφύγων. Η απήχυσή του παρεμποδίζονταν επίσης και από την υποστήριξη εκ μέρους του της ιδέας ενός αυτόνομου Μακεδονικού κράτους, σύμφωνα με την επιταγή της Κομιντέρν.⁴² Οι Φιλελεύθεροι εξάλλου προσπάθησαν με κάθε τρόπο να αποτρέψουν την ένωση του προσφυγικού κινήματος με το μαχητικό εργατικό κίνημα.⁴³ Οι πρόσφυγες προσδένονται στο βενιζελισμό, θεωρώντας ως αντίπαλο τους αντιβενιζελικούς, τους, κατά την εκτίμησή τους, υπαίτιους της Καταστροφής και της δυστυχίας τους και πολιτική έκφραση του αντιπροσφυγικού πνεύματος των γηγενών.⁴⁴ Άλλωστε, καθώς η προσφυγική ψήφος κρίνει στο εξής το εκλογικό αποτέλεσμα, η μαζική προσέλευση των προσφύγων στον βενιζελισμό, και η εκλογική ενίσχυση έως επικράτησή του όπου αυτοί

⁴¹“Είναι οι ενδοαστικές διαφορές και όχι η κομμουνιστική αμφισβήτηση, που αποτέλεσαν την κυριότερη συνιστώσα στο πεδίο των δυνάμεων που οδήγησε στη δικτατορία. Η λύση αυτή δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία. Η αστική τάξη άλλων ευρωπαϊκών χωρών είχε ήδη καταφύγει σ’ αυτήν προσφέροντας έτσι το παράδειγμα και συγκροτώντας την ανάλογη περίπτωση”, στο *ίδιο*.

⁴² R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδος 1770-1990*, Αθήνα, Ιστορητής, 1995, σ. 112.

⁴³ Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, ό.π., σ. 29, αλλά και του ίδιου, “Η Ελλάδα στα χρόνια του μεσοπολέμου: μερικά αναπάντητα ερωτήματα”, *Ταξίδι στο Λόγο και την Ιστορία*, τ. Ι, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, σσ. 205-212. Βλ. επίσης, G. Mavrogordatos, *Stilborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1983, σσ. 183-225.

⁴⁴ Εξάλλου, την εποχή του μεσοπολέμου, η κινητικότητα του εργατικού πληθυσμού, μέρος του οποίου ήταν οι περισσότεροι πρόσφυγες των πόλεων, προς διάφορες επαγγελματικές κατευθύνσεις, το καθεστώς της προσωρινότητας, που έχει ως συνέπεια τη χαλαρή ταύτιση του καθενός με το επάγγελμά του, επιδρά αρνητικά στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης. Βλ. Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σσ. 43-49. Δεν είναι εύκολο λοιπόν να αποκτηθεί προλεταριακή συνείδηση, και να οδηγήσει σε ανάλογες πολιτικές επιλογές.

εγκαταστάθηκαν θα αποτελέσει και έναν από τους σημαντικούς όρους του ανταγωνισμού με τους ντόπιους και θα συντηρήσει τον εθνικό διχασμό.

Την εποχή αυτή πάντως η διάκριση Αριστερού-Δεξιού αρχίζει να αποκτά κάποια σημασία και στην Ελλάδα. Ανεργία, υποαπασχόληση, μείωση των εισοδημάτων των εργαζομένων στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο προκαλούν διαδηλώσεις και απεργίες. Στο πλαίσιο της προσπάθειας της εκτελεστικής εξουσίας να θέσει υπό έλεγχο και θεσμικά τις κοινωνικές διεκδικήσεις, παγιώθηκαν και θεσμοθετήθηκαν νέες μορφές καταστολής και αυταρχικότερες στάσεις απέναντι στους κομμουνιστές, με κορύφωσή τους τη ποινικοποίηση της αμφισβήτησης της αστικής εξουσίας με το Ιδιώνυμο (1929).⁴⁵

Στο πλαίσιο της κρίσης εξουσίας, η κοινή συνείδηση προσανατολίζεται στην αναζήτηση του χαρισματικού, δυναμικού “ηγέτη” και οδηγεί το 1928 στην επιστροφή του Βενιζέλου στην ενεργό πολιτική ζωή για να γίνει ο πρωθυπουργός της σταθερότερης κυβέρνησης του μεσοπολέμου ως το 1932. Πρόκειται για τη δεύτερη φάση του βενιζελικού εκσυγχρονιστικού προγράμματος, που όμως δεν απέδωσε ανάλογα λόγω και της συγκυρίας της διεθνούς οικονομικής κρίσης. Το σύνθημα της “αγνώριστης Ελλάδας”, που αντικαθιστά εκείνο της “μεγάλης Ελλάδας των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών” μένει σε μεγάλο βαθμό κενό. Η κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932) δεν καταφέρνει να λύσει αποτελεσματικά το τεράστιο πρόβλημα των προσφύγων ή να προσφέρει ουσιαστικά στην αναδιάρθρωση της οικονομίας. Η όλη σύγχυση του αστικού χώρου επαναφέρει το κλίμα του “διχασμού”, ξαναπαρουσιάζεται το χάσμα βενιζελισμού - αντιβενιζελισμού, υποδαυλιζόμενο πλέον κυρίως από προσωπικές φιλοδοξίες.

Οι Φιλελεύθεροι χάνουν τις εκλογές του 1932, ενώ το 1933 οριστικοποιείται η διαδοχή των Λαϊκών στην κυβέρνηση. Η πόλωση είναι οξύτατη και η πολιτική αστάθεια συνεχίζεται. Διώξεις εναντίον των βενιζελικών σημειώνονται, ενώ ένα ακόμα

⁴⁵ Εξάλλου, η οριστική ρήξη του Παπαναστασίου με τις εργατικές οργανώσεις και το χάσμα ανάμεσα σε αυτές (που καθοδηγούνται από το νεοσύστατο Κ.Κ.Ε.) και άλλων προοδευτικών δυνάμεων, αποτέλεσμα της επίθεσης της Διεθνούς κατά των αστικών κομμάτων όλων των αποχρώσεων και της απόρριψης δημιουργίας συνασπισμών, στερεί κάθε ευκαιρία για τη δημιουργία ενός ισχυρού σοσιαλδημοκρατικού κινήματος. Εξάλλου, η αριστερή πτέρυγα των φιλελευθέρων υπό τον Παπαναστασίου αποδυναμώνεται ως ανταγωνιστική για την εξουσία πρόταση, Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, ό.π., σ. 33.

στρατιωτικό κίνημα, το αποτυχημένο πραξικόπημα στις 6 Μαρτίου 1933, με πρωταγωνιστή το Νικόλαο Πλαστήρα είναι η δική τους απάντηση. Ο Πλαστήρας θα εξοριστεί. Το Μάρτιο του 1935, μέσα σε κλίμα πόλωσης κι ενώ οι πιέσεις για αποκατάσταση της μοναρχίας γίνονται εντονότερες, οι βενιζελικοί θα επιχειρήσουν ένα δεύτερο πραξικόπημα, που θα αποτύχει και αυτό. Θα κατασταλεί από τον Κονδύλη και η “εκκαθάριση” του στρατού και των δημοσίων υπηρεσιών από τους βενιζελικούς θα συντελέσει στη σταθεροποίηση των Λαϊκών. Ο Βενιζέλος θα εγκαταλείψει τη χώρα για να μην επιστρέψει πλέον ποτέ.

Τον Ιούνιο του 1935 διεξήχθησαν εκλογές, που έδωσαν σαρωτική νίκη στο Λαϊκό Κόμμα, αφού οι βενιζελικοί απείχαν σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Τελικά, με το νοθευμένο δημοψήφισμα του 1935, επανέρχεται η μοναρχία, απέναντι στην οποία οι Φιλελεύθεροι αντέδρασαν, κατά τις οδηγίες του Βενιζέλου, με ηπιότητα, εκτιμώντας ότι ίσως ο βασιλιάς θα αποδεικνυόταν συμφιλιωτής. Οι νέες εκλογές, τις οποίες διενήργησε υπηρεσιακή κυβέρνηση με αναλογικό σύστημα, δημιούργησαν αδιέξοδο μεταξύ των δυο κύριων πολιτικών στρατοπέδων, δίνοντας στους Κομμουνιστές τη δυνατότητα να διαπραγματευτούν τη ρύθμιση της κατάστασης με τις έδρες τους. Την υποστήριξή τους επεδίωξαν οι ηγέτες των δυο κομμάτων, γεγονός που θορύβησε το στρατό και κινητοποίησε το βασιλιά προς ενέργειες που οδήγησαν ταχύτατα στη δικτατορία του Μεταξά, ήδη πρωθυπουργού σε αναμονή λύσης από τον Απρίλιο του 1936. Με τη σύμφωνη γνώμη του Γεωργίου, ο Μεταξάς στις 4 Αυγούστου 1936, εισήγαγε τη χώρα σε δικτατορία.⁴⁶

⁴⁶ Η αναποφάσιστη πολιτική του φιλελεύθερου χώρου δεν επέτρεψε κανενός είδους αντίσταση. Και μετά την εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος καμία μερίδα του παλαιού πολιτικού κόσμου δεν ενεργοποίησε αποτελεσματικά την κοινή γνώμη κατά του Μεταξά, ενώ η όποια πλέον διαμαρτυρία τους και τάση τους να αντιταχθούν ήταν πλέον άκαιρη, αφού ο Μεταξάς είχε την πλήρη υποστήριξη του βασιλιά κι είχε ήδη διαρθρώσει μια φασιστική κρατική μηχανή που δεν άφηνε πολλά περιθώρια αντίδρασης. Οι κομμουνιστές, μόνη αντίσταση στη δικτατορία, δεν μπορούσαν παρά να υποστούν μια αμείλικτη καταδίωξη με τη δημιουργία στρατοπέδων συγκέντρωσης, φυλακίσεις και βασανιστήρια. Οι πολιτικές ελευθερίες καταργήθηκαν, οι εργατικές ενώσεις κηρύχθηκαν παράνομες, οι κάθε προέλευσης διαφωνούντες διώκονταν συστηματικά. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία*, ό.π., σσ. 41-42. Παρόλο που θεωρήθηκε φασιστική, η δικτατορία του Μεταξά “ήταν περισσότερο μια αυταρχική, οπισθοδρομική και πατερναλιστική δικτατορία με ένα επίστρομα φασίζουσας ρητορίας και ύφους, που

Η χρεοκοπία του μεγαλοϊδεατισμού, οι περιπέτειες του αστικού κοινοβουλευτισμού, η διάδοση των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών ιδεών και το πρόταγμα εξωαστικών συστημάτων πολιτικής διαχείρισης, θα επιφέρει κρίση στον αστικό φιλελεύθερο χώρο. Εδώ σημειώνονται οι πιο έντονες πολιτικές ανακατατάξεις και ιδεολογικές αναζητήσεις, απέναντι μάλιστα σε μια μακάρια σταθερότητα του αντιβενιζελικού χώρου, που εμμένει στις βεβαιότητές του.⁴⁷ Το αίτημα για συμπλήρωση του κενού που άφησε η μεγαλοϊδεατική εθνική ολοκλήρωση, που λειτούργησε στην προηγούμενη περίοδο ως το “ιδεολογικό επιστέγασμα του αστικού εκσυγχρονισμού”,⁴⁸ είναι διάχυτο στο χώρο της φιλελεύθερης διάνοησης, η οποία αναζητεί ένα νέο στίγμα.⁴⁹

Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της εποχής δεν αναπτύσσουν έναν ομοιογενή προβληματισμό ούτε καταλήγουν στην ίδια πρόταση. Αυτό που τους συνέχει είναι η ίδια αντίληψη του κοινωνικού προβλήματος, το αίτημα της ανανέωσης, η δήλωση της διαφοράς τους από καθετί προηγούμενο, η υποστήριξη της εθνικής διάστασης της ελληνικής κοινωνίας, έναντι της ταξικής. Οι προτάσεις όμως που αρθρώνουν έχουν πολλές αντιφάσεις, διαστάσεις και/ή αποκλίσεις.

Οι φορείς τους, νέοι διανοούμενοι που επιστρέφουν στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1920, μετά το τέλος των σπουδών τους στην Ευρώπη, αστικής ή μεγαλοαστικής προέλευσης, φιλοδοξούν να συγκροτήσουν το ρεύμα της πρωτοπορίας για την ανανέωση της φιλελεύθερης ιδεολογίας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Ένα τμήμα συγκροτούν οι γερμανοτραφείς διανοούμενοι και πανεπιστημιακοί καθηγητές Τσάτσος, Κανελλόπουλος, Θεοδωρακόπουλος, με όργανο το περιοδικό *Αρχαίον Φιλοσοφίας και*

όφειλε πολλά στο εταιρικό κράτος του Σαλαζάρ στην Πορτογαλία”, στο R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, ό.π., σ. 125.

⁴⁷ Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, “Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης”, στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία, 1983, σ. 78.

⁴⁸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, “Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός”, στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος- Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σ. 10.

⁴⁹ Η φιλελεύθερη διάνοηση “βιώνει τη νέα πραγματικότητα με δυσπιστία και εχθρότητα. Δυσπιστεί για την πολιτική και πνευματική καθοδήγηση και εχθρεύεται την υπαγωγή του έθνους στην κοινότητα. Η τοποθέτηση αυτή ορίζει και τον προσανατολισμό της στην αναζήτηση νέων ιδεολογικών προσαρμογών. ευρωπαϊκή συμπίεση και εθνική αναγέννηση”, Γ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον μεσοπόλεμο*, ό.π., σ.23.

Θεωρίας των Επιστημών (1929-1940)⁵⁰. Μια άλλη ομάδα φιλελεύθερων διανοουμένων, γαλλοτραφείς όμως αυτοί, εκπροσωπούν οι Θεοτοκάς, Δημαράς, Οικονομίδης κ.ά. Συσπειρώνονται γύρω από το περιοδικό *Ιδέα*, “υποτονικό κατά του ναζιστικού και φασιστικού ολοκληρωτισμού και σθεναρό κατά του μαρξιστικού υλισμού”.⁵¹ Πρόκειται για ομάδα λιγότερο ομοιογενή, με περισσότερη ποικιλία από την προηγούμενη.

Η διαμόρφωση της διανόησης της αριστεράς προέρχεται από τις δυνάμεις που αναπτύχθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στη δεκαετία 1910-1920. Οι σοσιαλιστές διανοούμενοι είχαν γενικά πλαισιώσει την αστική ολοκλήρωση, που επιχειρούσε ο Βενιζέλος, με ιδεολογική γέφυρα το κίνημα του δημοτικισμού.⁵² Από το 1922 αρχίζει η έντονη διαφοροποίηση και ο ιδεολογικός ανταγωνισμός στους κόλπους του Εκπαιδευτικού Ομίλου, του χώρου δηλαδή όπου είχαν συγκεντρωθεί και συντονιστεί σε κοινή προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση οι φιλελεύθεροι και σοσιαλιστές διανοούμενοι.⁵³ Μπροστά στα πολιτικά αδιέξοδα της μετά τη μικρασιατική καταστροφή εποχής και τη συντηρητικοποίηση των φιλελεύθερων, οι διαφωνίες αυξάνουν και οδηγούμαστε το 1927 στη διάσπασή του Ομίλου, που σήμανε το οριστικό τέλος της συμμαχίας φιλελεύθερων και αριστερών διανοουμένων. Το 1929, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος διαλύεται, όταν η διάσπαση θα χαρακτηρίσει και το εσωτερικό του αριστερού χώρου, με τη σύγκρουση σοσιαλιστών και κομμουνιστών, αντανάκλαση της πολιτικής διάστασης των διαφόρων ομάδων του ΣΕΚΕ, αφού του αυτό προσχώρησε στην Γ’ Διεθνή (1920).⁵⁴

⁵⁰Στο *ίδιο*, σ. 23.

⁵¹Στο *ίδιο*, σ. 24. Μ. Βίττι, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1978, σ. 329.

⁵²Ρένα Σταυρίδη- Πατρικίου, “Η ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού”, στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος-Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σσ. 315-328.

⁵³Γ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 24.

⁵⁴“Στα 1933, ο ιδεολογικός διαφορισμός της ελληνικής διανόησης αποκτά και πολιτική έκφραση. Γενικά παρουσιάζεται ενισχυμένη η κίνηση προς τα αριστερά διανοητών, που μέχρι τότε τους εξέφραζε ως ένα βαθμό ο φιλελεύθερος πολιτικός χώρος. Όσοι δεν προσχωρούν στο κομμουνιστικό κόμμα αναζητούν πολιτική έκφραση στα κόμματα που επιδιώκουν μια ευρύτερη κοινωνική μεταρρύθμιση και βρίσκονται έξω από το δικομματισμό. στη “Δημοκρατική ένωση” του Παπαναστασίου, το “Αγροτικόν κόμμα” του Σοφινάντου, το “Σοσιαλιστικό Κόμμα” καθώς και άλλα σοσιαλιστικών τάσεων που εντάσσονται σε μια γενικότερη αναζωογόνηση του σοσιαλιστικού κινήματος γύρω στα 1930”, στο *ίδιο*, σ. 25.

Η συμπόρευση με το μαρξισμό του ΚΚΕ επώνυμων διανοητών, ανάμεσά τους και κορυφαία στελέχη του διασπασμένου Εκπαιδευτικού Ομίλου, η έκδοση περιοδικών, όπως οι *Πρωτοπόροι*, οι *Νέοι Πρωτοπόροι*, η *Νέα Επιθεώρηση*, η ίδρυση της *Μαρξιστικής Βιβλιοθήκης* (1927), ενισχύουν την εμβέλεια των μαρξιστικών ιδεών. Ανταγωνισμός χαρακτηρίζει και τον αριστερό χώρο, ανάμεσα στις διάφορες σοσιαλιστικές θεωρήσεις και τους εκπροσώπους τους και βέβαια ανάμεσα σε αυτόν και το χώρο των φιλελεύθερων διανοούμενων.⁵⁵ Οι τελευταίοι, εκτιμώντας την “πνευματική” απειλή το ίδιο και περισσότερο σοβαρή με την κοινωνική και θα αποδυσθούν στον αγώνα της εξουδετέρωσής της.

Ο ανταγωνισμός των ιδεών κυριαρχεί στο μεσοπόλεμο και συναρτάται με την κοινωνική σύγκρουση και την αναμέτρηση των φορέων ποικίλων ιδεολογικών πεποιθήσεων. Διάλογος αναπτύσσεται ανάμεσα σε όλους αυτούς τους φορείς. Η εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Μεταξά το 1936 σημείωσε το φίμωμα του διαλόγου που χαρακτήρισε την προηγούμενη περίοδο.

Ειδικότερα τώρα στο χώρο της λογοτεχνίας οι αναζητήσεις κατά το μεσοπόλεμο συνάδουν με τη γενικότερη κρίση, τη ρήξη με το παρελθόν, την ανατροπή ισορροπιών και τη συνακόλουθη σύγχυση αλλά και τον αναστοχασμό και τα αιτήματα αλλαγής που σηματοδοτεί για την Ελλάδα η εποχή αυτή, τη σύγκρουση ιδεών των διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών φορέων. Η κινητικότητα και η αναζήτηση που χαρακτηρίζει ολόκληρη την εποχή, σε όλους τους τομείς, όχι μόνο είναι αισθητή και στη λογοτεχνία,⁵⁶ αλλά, πολύ περισσότερο, η λογοτεχνία γίνεται κατεξοχήν χώρος διατυπώσεων προτάσεων για τα ποικίλα κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής, ή έστω, αντίστροφα οι αντιλήψεις για την κοινωνική κρίση μεταφέρονται και διαπερνούν και το χώρο της λογοτεχνίας.

Σε μια προσπάθεια να περιγραφεί το σύνολο της πεζογραφικής δραστηριότητας της μεσοπολεμικής εποχής, οφείλει κανείς καταρχήν να αναπαραγάγει - με όλες τις

⁵⁵ Για τα περιοδικά της αριστεράς το μεσοπόλεμο και τις συγκρούσεις και σε αυτόν τον ίδιο χώρο και ανάμεσα σε αυτόν και το φιλελεύθερο, βλ. Χρ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, ό.π.

⁵⁶ Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, στο Π. Μουλλάς (εισ.-επιμ.), *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 18-19.

ενστάσεις και τις επιφυλάξεις που διατυπώνονται προκειμένου να προσβληθεί η εγκυρότητα της διάκρισης της λογοτεχνίας σε “γενιές”⁵⁷- τη διαδεδομένη διάκριση της μεσοπολεμικής λογοτεχνίας σε δυο σαφώς αναγνωρίσιμες γενιές.⁵⁸ “Η πρώτη του 1920: μια μίζερη μικροαστική γενιά, σηματοδεδειγμένη από τη μικρασιατική καταστροφή, από τον συμβολισμό και από τον καρυωτακισμό. Η δεύτερη του 1930: μια μεγαλοαστική, βενιζελική γενιά που πραγματοποιεί την ανόρθωση συνδέοντας την παράδοση (Μακρυγιάννης, Θεόφιλος) με την υπερρεαλιστική πρωτοπορία και ανοίγοντας τον δρόμο τόσο προς την Ευρώπη όσο και προς το Αιγαίο (γιατί με το Αιγαίο αναιρείται ταυτόχρονα το ηθογραφικό χωριό και το συνοικιακό περιβάλλον της πόλης)”.⁵⁹

⁵⁷ Θέσεις που αφορούν την αναποτελεσματικότητα της διάκρισης των καλλιτεχνών σε γενιές και σχολές είναι πολλές και πειστικές. Και για την περίοδο του μεσοπολέμου, έχει παρατηρηθεί επανειλημμένως πόσο προβληματική καθίσταται κάποτε και η διάκριση της λογοτεχνικής παραγωγής του με κριτήρια γενεών. Βλ. για τον “προσωποκεντρικό” και “επαρχιωτικό” χαρακτήρα τέτοιων διχοτομήσεων, Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σ. 99. Βλ. επίσης Μ. Μερακλή, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του Τριάντα”, ό.π., σσ. 284-285, για τον αποκλεισμό λογοτεχνών από τον τίτλο “γενιά του Τριάντα”, και Μ. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., για τα όρια του τίτλου αυτού. Γενικά προκρίνεται η θεώρηση της λογοτεχνίας ως “ανοιχτού πεδίου σημασιών όπου, περισσότερο από τα πρόσωπα, μετρούν τα κείμενα (που) αποτελούν το ασφαλέστερο μέσο για να προσεγγίσουμε τη λογοτεχνία ως λογοτεχνία, δηλ. για να συλλάβουμε τις δυνατότητες και τα όριά της”, βλ. γι αυτή την αντίληψη, Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σσ. 101 και 104.

⁵⁸ Ο Μεσοπόλεμος διακρίνεται σε “δύο συμμετρικά αντίθετες δεκαετίες που, παρά τις εσωτερικές τους υποδιαίρεσεις, υπακούουν σε δυο διαφορετικούς ρυθμούς: ό,τι στην πρώτη δεκαετία εμφανίζεται ως αναβρασμός, σπασμωδικότητα ή αναζήτηση, στη δεύτερη μοιάζει ν’ αποκρυσταλλώνεται σε σταθερότερες και διαρκέστερες μορφές”, Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σ. 20. Η απόσταση μεταξύ τους είναι σαφής και την υπογραμμίζουν συνεχώς οι δεύτεροι, γεγονός άλλωστε που αποτελεί κι ένα κριτήριο για την ύπαρξη μιας νέας γενιάς, δηλαδή η δική της “εσωτερική αυτοσυνείδηση ιδιομορφιών και στόχων”, όταν “σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, κάποιοι νέοι ξεκινούν ταυτόχρονα, επιχειρώντας να δώσουν απαντήσεις (κατά κανόνα νέες, αλλά όχι πάντα ταυτόσημες) στα προβλήματα που θέτει η εποχή τους. (παραπέμποντας) σ’ ένα είδος κοινής αφετηρίας με αμφίβολη διάρκεια συμπόρευσης” και επειδή “οι γενιές” καταγράφουν κυρίως και τις διακρίσεις έως προστριβές νέων και παλιών, στην εμφάνιση, δηλαδή, του καινούργιου και την αντιπαράθεση έως πολεμική προς το παλιό”. Ο μεσοπόλεμος θέτει με ιδιαίτερη έμφαση τη διάκριση και τον ανταγωνισμό των παλιών και των νέων.

⁵⁹ “Αν προεκτείναμε περισσότερο τη λογική αυτών των σχημάτων, θα μπορούσαμε να προσγράψουμε στη γενιά του 1920 τη χαμηλόφωνη λυρική έκφραση, το πεζό ποίημα και το διήγημα, ενώ στη γενιά του 1930 την προσπάθεια για σύνθεση, το μυθιστόρημα και το δοκίμιο”, στο Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σ. 99.

Στην πεζογραφία της δεκαετίας του 1920⁶⁰ κυριαρχεί μια μορφή ηθογραφικού αφηγήματος, με υλικό παρμένο από το συνοικιακό περιβάλλον της πόλης, με εικόνες και ήρωες από τις περιθωριακές κοινωνικές ομάδες της σύγχρονης πόλης, που έχει χαρακτηριστεί, αλητογραφία, κατά το πρότυπο του Κνουτ Χάμσουν και στην ελληνική εκδοχή το έργο του Δημοσθένη Βουτυρά.⁶¹ Παράλληλα, “στην εκδοτική αγορά κυριαρχούν η λογοτεχνία του τύπου, το ληστρικό μυθιστόρημα, ελαφρά ερωτογραφήματα, πρόχειρες και φθηνές εκδόσεις αμελέστατες γλωσσικά, με λάθη και ανάμειξη δημοτικής και καθαρεύουσας, κακόγουστες, τυχαίες και βιαστικές μεταφράσεις για μαζική κατανάλωση”.⁶²

Η νέα κατάσταση, η σύγχυση που επικρατεί διαμορφώνει την ανάλογη λογοτεχνία, που δεν προτείνει ακόμα λύσεις, αρκείται στο να περιγράψει, να διαμαρτυρηθεί για το χάος που βιώνει η ελληνική κοινωνία, για τα τεράστια κοινωνικά προβλήματα, για το δράμα των προσφύγων, για τις απώλειες. Βασική μέριμνα και θεματικός πόλος της πεζογραφίας τα κοινωνικά προβλήματα, το δράμα των εξαθλιωμένων μαζών.⁶³ Η αλητογραφία αυτή - καταγγελία της κοινωνικής αθλιότητας σχετίζεται με τη διάδοση των αριστερών ιδεών και του κομμουνιστικού κινήματος.

⁶⁰ Για την πεζογραφία του '20, βλ. Επαμ. Μπαλούμη, *Πεζογραφία του '20. Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1996.

⁶¹“Ο κόσμος του περιθωρίου και του καταγωγίου δεν της είναι ξένος. Όλα εξάλλου, σ’ αυτόν οδηγούν: τα ναρκωτικά, η συχνή ομοφυλοφιλία, το άγχος της αποδημίας, οι κοινωνικοί προβληματισμοί, ο συμβολισμός, ο νεορομαντισμός, η μπωντλαιρική παράδοση, οι μποέμικες και επαναστατικές πόζες[...] Με αυτούς τους όρους η απήχηση του Βουτυρά είναι ευνόητη. Ας φανταστούμε, πριν απ’ όλα, μια κοινωνία σε κατάσταση μετασχηματισμού. Ο αγροτικός χαρακτήρας της υποχωρεί αναβαθμίζοντας το λαϊκό στοιχείο της πόλης. Οι μεταβάσεις είναι πολλαπλές: από το ύπαιθρο στον κλειστό χώρο, από τις αγροτικές εξεγέρσεις στους εργατικούς αγώνες, από την παλιά αθηναϊκή μοσχομάγκα και τον κουτσαβακισμό στο αστικό λούμπεν του αιώνα μας. Μια κοινωνία ετερόκλητη, προσωρινή, υποχρεωμένη επιπλέον ν’ αντιμετωπίσει τις συνέπειες του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, την ήττα του 1922 και το πρόβλημα της προσφυγιάς. Όλα σε αναστάτωση. Τα όρια ρευστά και ασαφή”, στο Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σ. 40-41.

⁶² Στο ίδιο, σ. 42.

⁶³“Ενας ξεριζωμένος κόσμος συγκεντρώνεται στις παρυφές της Αθήνας και σε άλλες πόλεις, μιλώντας μια ανάμεικτη γλώσσα και γονιμοποιώντας αυτό που ο Τέλλος Άγρας ονόμασε “νεοαστικό ρεαλισμό”. Θα ήταν παράξενο αν με τέτοιες συνθήκες τα κοινωνικά προβλήματα δεν έπαιζαν τον πρώτο και κύριο ρόλο”, στο ίδιο, σσ. 41-42.

Σταδιακά όμως “στον αλητισμό τύπου Χάμσουν προστίθεται τώρα και ο αλητισμός τύπου Γκόρκυ”,⁶⁴ σηματοδοτώντας ακριβώς μια ωρίμανση και σε αυτό το πεδίο. Έτσι κι αλλιώς πρόκειται για την αρχή της “προλεταριακής τέχνης”, αντικείμενο σφοδρού διαλόγου και αντιθέσεων κατά την εποχή.⁶⁵ Γύρω στα 1930 και σ’ αυτήν την κατεύθυνση θα σημειωθεί αλλαγή, καθώς το είδος λαμβάνει έναν καινούργιο χαρακτήρα που θα περνά “από την οργή της διαμαρτυρίας στην καθοδήγηση της συγκίνησης· από τη φάση του γκρεμίσματος στη φάση της οικοδόμησης και από τους τεκέδες του λούμπεν στις φάμπρικες του προλεταριάτου· από την περιθωριακή φυγή στους κοινωνικούς αγώνες”⁶⁶

Την επόμενη δεκαετία η λογοτεχνία θα απαντήσει στο εθνικό πρόβλημα, θα προσπορίσει προτάσεις για τον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας και την αναπλήρωση του ιδεολογικού κενού που βιώνεται κατά την εποχή αυτή αλλά και για την κοινωνική κρίση. Ο σταθερός στοχασμός αναφορικά με την ελληνική ταυτότητα, πάγιο και κεντρικό πρόβλημα της νεοελληνικής κοινωνίας, επανέρχεται, σε μία καινούργια εκδοχή, που έχει να κάνει με τη μεσοπολεμική συγκυρία. Εύλογο αποτέλεσμα της νέας κατάστασης που έχει δημιουργηθεί, με την οριστική χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας και της έλευσης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, των μέχρι την προηγούμενη αλύτρωτων αδελφών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους, προκαλώντας ή εντείνοντας κρίσιμα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Η έντονη κοινωνική διαφοροποίηση ανατρέπει ανεπιστρεπτί την προπολεμική κοινωνική συναίνεση και απειλεί να διασαλεύσει την κοινωνική ειρήνη, ενώ η επίμονη αναγωγή του εθνικού στο κοινωνικό προτείνεται από την αριστερή ιδεολογία είναι το μέτωπο εναντίον του οποίου συσπειρώνεται ο αστικός χώρος, νιώθοντας την απειλή για το αστικό καθεστώς.

Η λογοτεχνική παραγωγή της εποχής θα επιχειρήσει ουσιαστικά μία ιδιοποίηση της ελληνικής ιστορίας, θα αρθρώσει λόγο για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του έθνους και της χώρας. Αυτή η αναζήτηση της ταυτότητας στο χώρο της λογοτεχνίας έχει να κάνει με το γεγονός ότι μοιάζει αυτή να αποτελεί το μόνο θεσμό που θα

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 51.

⁶⁵ Στο ίδιο, σσ. 51-60.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 60.

μπορούσε να την εκφράσει, προσδιορίζοντας και τονώνοντάς την.⁶⁷ Ο αναστοχασμός της εθνικής αυτογνωσίας και η αναζήτηση ενός νέου ιδεολογικού στίγματος εμπνέει λοιπόν τις περισσότερες καλλιτεχνικές απόπειρες της εποχής.

Στο χώρο της λογοτεχνίας θα αναπτυχθεί ακόμη ο διάλογος και η αντιπαράθεση γύρω από το εθνικό και κοινωνικό ζήτημα, από τη μια η υπαγωγή του εθνικού στο κοινωνικό, που θα προτείνουν κάποιοι, από την άλλη η φιλελεύθερη αστική πρόταση που θα προβάλλουν κάποιοι άλλοι. Οι στρατευμένοι με την Αριστερά αντιλαμβάνονταν ανάλογα προς τη στράτευσή τους τα προβλήματα. Το αντίθετο άκρο, που πολιτικά εκπροσωπείτο από το απολυταρχικό καθεστώς του Μεταξά δεν έτυχε λογοτεχνικών εκφραστών. Η πλειοψηφία των συγγραφέων κινήθηκε στον ενδιάμεσο χώρο, προσπαθώντας να δημιουργήσουν ένα νέο εναλλακτικό και ανανεωμένο ιδεολογικό σύστημα, για να αναπληρωθεί το κενό που δημιούργησε η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας και ταυτόχρονα για να αντιμετωπιστεί το μαρξιστικό μοντέλο.⁶⁸ Απαντούν σε αυτό που απειλεί τον αστισμό, τον οποίο προσπαθούν να προστατεύσουν και να ανανεώσουν.⁶⁹ Αυτό είναι το πλαίσιο της ποικιλίας των λογοτεχνικών πειραματισμών

⁶⁷ Η ατέλεια των θεσμών, του στοιχείου δηλαδή που στους δυτικούς εθνικισμούς συνιστά την παράδοση και την ιδιαιτερότητα είναι η προϋπόθεση ώστε η λογοτεχνία να αναλάβει το σημαντικό αυτό καθήκον έχοντας πάντα κατά νου την διατράνωση της εθνικότητάς της. Οι αισθητικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις στην Ελλάδα συναντώνται με τον εθνικισμό “σε ένα είδος φορμαλιστικού δογματισμού που προβάλλει την Ελλάδα αλλά και κάθε εθνότητα ως αυτόνομο καλλιτέχνημα, ως αυθύπαρκτη οντότητα με οργανική συνοχή. Αυτό το φορμαλιστικό ιδεώδες [...] στηρίζει και την ιδεαλιστική πίστη στο καθαρό, το μοναδικό και το αιώνιο, αρχές στις οποίες συναντώνται πάλι ο εθνισμός με την αισθητική[...] αποκαλύπτοντας μια άλλη διάσταση της σχέσης της ρομαντικής αισθητικής με τα εθνικά κινήματα”, Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 17-18.

⁶⁸ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 177.

⁶⁹ Οι συγγραφείς αυτοί “βλέπουν να διαγράφεται μια καθαρά ιδεολογική πάλη, με θεωρητική σαφήνεια τόσο ζωηρή ώστε να μην μπορεί πάντοτε να απορροφηθεί από την τακτική των κομμάτων.[...] Μεταξύ υλιστών και ιδεαλιστών, διεθνιστών και εθνικιστών, εναπέμενε ένα ευρύ φάσμα θέσεων για κοινωνική δικαιοσύνη με τα θεωρητικά προγράμματα δογματικών κομμάτων, όπως το κομμουνιστικό”, Μ. Βίττι, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 329. Επίσης, “ο Θεοτοκάς αντιδρά σε δύο κατευθύνσεις: δογματισμός (μαρξισμού) και ρουτίνα, μετριότητα, στασιμότητα, δασκαλισμός αστισμού”, Μ. Vittì, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., σσ. 60-61.

της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής της δεκαετίας του '30 και που άσκησαν σημαντική επιρροή και σε ό,τι ακολούθησε μετά από αυτή.

Την εποχή αυτή κατασκευάζεται το ιδεολόγημα της ελληνικότητας ως η απάντηση μιας γενιάς αστικής καταγωγής, ευρωπαϊκής παιδείας, φερομένων ως συνεχιστών των δημοτικιστών,⁷⁰ στο εθνικό πρόβλημα και στην είσοδο του κοινωνικού μέσα στο εθνικό, το αντιστάθμισμα στην ταξική διάσπαση του λαού, που πρότεινε ο ανερχόμενος στην Ελλάδα μαρξισμός.⁷¹ Ταυτόχρονα, εννοούν να αντιτάξουν, το νέο, σύγχρονο ελληνικό στοιχείο “στον πολιτισμικό ηγεμονισμό της Δύσης”.⁷² Με άλλα λόγια είναι και μια αντίσταση στη δυτική κουλτούρα, μετατοπίζοντας το πρόβλημα από τη συνέχεια και την ενότητα του ίδιου του ελληνικού έθνους στη διαφορά, την ιδιαιτερότητα έναντι των άλλων εθνών.⁷³ Ακριβώς αυτή η βούληση διαφοροποίησης

⁷⁰ Με αυτόν τον τρόπο η γενιά αυτή προσπάθησε να βρει τη “μέση οδό ώστε να μην αντιφάσκει με τον ευρωπαϊκό της προσανατολισμό και τη δημοτικιστική της παράδοση ικανοποιώντας ταυτόχρονα και την αυταρέσκεια της διαφοράς της από τις προηγούμενες γενιές”, Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 39.

⁷¹ “Αναδεικνύεται ως το αριστοκρατικό ιδεολόγημα των νέων φιλελεύθερων διανοούμενων και συγγραφέων αντιπροσωπεύοντας τον ιδεαλιστικό τους ελιγμό ανάμεσα στις συμπληγάδες του χοντροκομμένου λαϊκισμού του παρελθόντος και του απειλητικού κοινωνισμού του παρόντος”, στο *ίδιο*. Διαφοροποιείται έτσι ταυτόχρονα από τον προηγούμενο δημοτικισμό και το μαρξισμό. Γενικότερα για το μαρξισμό ως τον αρνητικό συντελεστή στην ιδεολογική συμπεριφορά των ιδεαλιστών διανοουμένων του μεσοπολέμου, βλ. στο *ίδιο*, σ. 70-71.

⁷² “Δεν θα μπορούσε να αντιτάξει ακόμη τη φθαρμένη ρητορεία ενός αδιάλλακτου εθνικισμού, την ανατολίτικη ρωμιосύνη ή τη ρομαντική προγονοπληξία αλλά κάτι πιο σύγχρονο, άγνωστο και νεοελληνικό, όπως ο Μακρυγιάννης και ο Θεόφιλος, υπενθυμίζοντας στους Ευρωπαίους ότι δεν υπάρχει μόνο η κλασική Ελλάδα αλλά και η σύγχρονη”, στο *ίδιο*, σ. 40.

⁷³ “Όταν λοιπόν η Μεγάλη Ιδέα, μαζί με τους αυτοκρατορικούς πόθους, είχαν ξεθυμάνει και η Δύση κατά κάποιον τρόπο είχε απομυθοποιηθεί (η γενιά αυτή) προετοιμάζεται για έναν νέο ουμανισμό που θα άμβλυne το νεοελληνικό δίλημμα, θα ισορροπούσε τον πολιτισμικό ισολογισμό με την Ευρώπη και θα μείωνε την εθνική μειονεξία. Έτσι οι εκπρόσωποί της αποδύονται σε μια προσπάθεια συμφιλίωσης του δημοτικισμού με τον κοσμοπολιτισμό, του μακρυγιαννισμού με το μοντερνισμό, του κοινού λόγου με την έντεχνη κειμενικότητα, προσβλέποντας συναγωνιστικά προς την Ευρώπη”, στο *ίδιο*, σ. 52-53. Επίσης: Το ενδιαφέρον των μη μαρξιστών διανοουμένων επικεντρώνεται στο να βρουν μια μέση λύση που θα τους απομακρύνει από το χρεοκοπημένο σοβινισμό διατηρώντας ταυτόχρονα την έννοια του έθνους ως το κύριο ιδεολογικό τους έρεισμα και ως αντίδοτο στο “διεθνικό ταξισμό”[...] μετατόπιση από το αυτοκρατορικό ιδεώδες της εδαφικής επέκτασης στην πνευματική και πολιτισμική φυσιογνωμία του

απέναντι στην Ευρώπη, από όπου βέβαια αποκόμισαν ιδέες και πρότυπα, ονομάστηκε “αναζήτηση της ελληνικότητας”.⁷⁴

Η εμφάνιση των υπερρεαλιστών θα πυροδοτήσει νέες συζητήσεις για την ελληνικότητα της τέχνης και θα οδηγήσει στην ανακάλυψη του Μακρυγιάννη, του Ζωγράφου και του Θεόφιλου. Στις ατέλειωτες συζητήσεις για την ελληνικότητα της τέχνης, θα διατυπωθεί από τον Θεοτοκά και τον Σεφέρη η άποψη περί ενότητας και διάρκειας του ελληνικού ύφους ανάμεσα στο κλασικό και το λαϊκό, τους αρχαίους και τον απλό λαό, ενός ύφους, μοναδικού κι ιδιαίτερου, που δεν ορίζεται με παραιτέρω κανόνες.⁷⁵

Παρόλα αυτά, αργότερα, η ελληνικότητα ανθρώπων που δεν ήταν στενά εθνικόφρονες αλλά “είχαν τραγική επίγνωση της ελληνικότητας, όπως ο Σεφέρης που είδε την ελληνικότητα σα τον καημό της Ρωμιοσύνης”, μετά την επικράτηση του Μεταξά έρχεται κοντά “στον εθνισμό του ελληνικού φαλαγγισμού, κατά τρόπο ακριβώς ανάλογο και εξίσου άτυχο με αυτό που είχε συμβεί στο δόγμα της χαράς και της υγείας”.⁷⁶

Η περίφημη και πανθομολογούμενη τομή που σημειώνεται γύρω στο 1930 γίνεται αισθητή κυρίως από την ανανέωση των εκφραστικών μέσων, με την κυριαρχία του μυθιστορήματος ως αφηγηματικού είδους, σε αντικατάσταση του παρωχημένου και απορριπτέου πλέον ηθογραφικού διηγήματος. Αυτό θα προσελκύσει το ενδιαφέρον και το δυναμικό των νέων πεζογράφων.⁷⁷ Οι νέες τάσεις, το μυθιστόρημα ως κυρίαρχο

έθνους[...] μεταμόρφωση του μεγαλοϊδεατικού εθνικισμού σε πνευματικό εθνισμό και ουμανισμό”, στο *ίδιο*, σ. 60.

⁷⁴ M. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 201.

⁷⁵ Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 138.

⁷⁶ M. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 201.

⁷⁷ Ο Κ.Θ. Δημαράς, ο ιστορικός της λογοτεχνίας, που βγαίνει από τους κόλπους της περιλάλητης γενιάς, θα την περιγράψει: “Η γενιά αυτή θα μεγαλώσει με μια σκιά στην ψυχή: αντικρύζει τα πράγματα της λογοτεχνίας με τη συναίσθηση της ευθύνης, με μια σοβαρότητα, κάποτε άχαρη, αλλά πάντοτε γεμάτη από τη θέληση του καλού.[...] ξαναέθεσε το ελληνικό πρόβλημα, αποπειράθηκε μια ανακατάταξη των ελληνικών αξιών, και έδειξε το ωρίμασμα της ελληνικής παιδείας δουλεύοντας κυρίως στη δημιουργική πρόζα”, Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, 1987, σ. 472. Και ακόμα:

εκφραστικό είδος, ο κοσμοπολιτισμός, οι κοινωνικοπολιτικοί προβληματισμοί που θέτουν οι συγγραφείς, οι νεοτερικοί πειραματισμοί που κομίζονται από την Ευρώπη αφήνουν οριστικά την παραγωγή της προηγούμενης δεκαετίας στο περιθώριο.⁷⁸ Από εδώ και στο εξής αρχίζουν οι προτάσεις για την ανασυγκρότηση, την αναδιοργάνωση. Από την απόδοση της πίκρας και της σύγχυσης της προηγούμενης δεκαετίας και “γενιάς”, περνάμε στη διατύπωση της πρότασης, ή μάλλον των προτάσεων.

Κεντρική θέση στη ιδεολογία αυτής της μερίδας το θέμα της νιότης, των νέων που πρέπει να πραγματώσουν το αίτημα της ανανέωσης. Σημαντική η υιοθέτηση και η έμφαση στον όρο νέος/α/ο από τους ίδιους και από τους άλλους,⁷⁹ η πεισματική διεκδίκηση και διακήρυξη της διαφοράς, της ανανέωσης και του καινούργιου σε σχέση με τους παλιούς ομοτέχνους, το παρωχημένο και το παλιό. Αυτό αποτελεί κύριο γνώρισμα της ταυτότητάς τους. Ορμώνται από την “άρνηση των περασμένων, [...] θέληση ανατροπής και ανανέωσης χωρίς όρια”, ταυτίζονται με την “αλλαγή, ρήξη με το παρελθόν, [...] τη γέννηση μιας νέας συνείδησης, στηριγμένης σε μορφωτικά εφόδια και σε ψυχική διάθεση διαφορετικά από τα πριν γνωστά”.⁸⁰ Θεωρούν άλλωστε ότι η νιότη, ως το συνώνυμο της τόλμης της αλλαγής, με γνώρισμα το πνεύμα της περιπέτειας, ο ριζοσπαστισμός χωρίς φόβο είναι “η μόνη δύναμη που μπορεί να βρεθεί πέρα από τους δογματικούς περιορισμούς και από την αστική αποτελμάτωση”.⁸¹

“Αντιφατική, τραγική και αλλοπρόσαλλη φαινόταν η ζωή στους νέους που την ε γνώριζαν μετά τη μικρασιατική καταστροφή”, στο *ίδιο*, σ. 467. Πράγματι, όπως έχει παρατηρηθεί, οι λογοτέχνες της γενιάς του Τριάντα απαντούν σε ένα από “τα κύρια πνευματικά βιώματα του μεσοπολέμου [...] (την) πεποίθηση ότι ο κόσμος βρισκόταν σε μια κρίσιμη καμπή του παγκόσμιου πολιτισμού, μπροστά στη χαρραγή μιας νέας εποχής”, Φ. Δημητρακόπουλος, *Η πρωτοπορική κίνηση του Τριάντα και το μυθιστόρημα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1990, σ. 17.

⁷⁸Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σσ. 109-124.

⁷⁹Φ. Δημητρακόπουλος, *Η πρωτοπορική κίνηση του 30 και το μυθιστόρημα*, ό.π., σσ. 35-46. Για τη θέση της νεότητας στο έργο του Γιώργου Θεοτοκά, βλ. Α. Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σσ. 177-226.

⁸⁰Μ. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 14.

⁸¹Στο *ίδιο*, σ. 61. Ασχολούνται με την καταγραφή και αποτίμηση της παρελθούσας παραγωγής για να αναρωτηθούν για τη δημιουργική έκφραση. “Η απάντηση που είδαμε να δίνει ο Θεοτοκάς-έξαρση της ατομικότητας, όχι θεωρίες, όχι σύστημα αξιών- σχετίζεται με το φιλελεύθερο πνεύμα του ίδιου και του κόσμου που εκφράζει αλλά και συνδυάζεται με τον ελληνικό ατομικισμό, εμπειρισμό και τον υποκειμενισμό”, Φ. Δημητρακόπουλος, *Η πρωτοπορική κίνηση του 30 και το μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 19.

Η κυρίαρχη πράγματι αναφορά, μιλώντας για την ελληνική μεσοπολεμική λογοτεχνία, είναι η λεγόμενη γενιά του 30. Ταυτόχρονα όμως το πρώτο σχετικό ζήτημα αφορά ακριβώς στην οροθέτηση της λογοτεχνικής παραγωγής του μεσοπολέμου κάτω από αυτό τον όρο. Είναι γεγονός ότι “γενιά του 30 με το στενότερο νόημα, μπορούμε να εννοήσουμε κάπως φειδωλά, τους νέους που συνεργάστηκαν στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* και μόνο τους νέους. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε αόριστα από το Θεοτοκά και καθιερώθηκε μέσα στο περιβάλλον της ομάδας του περιοδικού αυτού. Στο ευρύτερο νόημα, και με λιγότερο μικρόψυχη διάθεση, θα περιλάβουμε στη γενιά όσους νέους ωρίμασαν ανάμεσα στο 1930 και το 1940”.⁸²

Η αφηγηματογραφία είναι γενικά, και σε σύγκριση με την ποίηση, ο χώρος που θα δοκιμάσει μια ευρεία ανανέωση. Το μεγαλύτερο μέρος του μεσοπολεμικού διαλόγου άλλωστε θα αφορά την πεζογραφία και το νέο είδος, το μυθιστόρημα, τη φύση, τις αρχές του, το ρόλο του.⁸³ Ανάγεται στο νέο και κυρίαρχο εκφραστικό είδος, ικανό να ανταποκριθεί στα αιτήματα των καιρών: Ξεκινώντας από το Θεοτοκά, βλέπουμε να

⁸² Μ. Vittì, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 46. Αναλυτικότερα, “Με την έκφραση Γενιά του Τριάντα μπορούμε να σκεφτούμε μια ομάδα λογοτεχνών που παρουσιάζονται νέοι, με πρωτοποριακές φιλοδοξίες, με διάθεση να έρθουν σε ρήξη με το παρελθόν ή τουλάχιστον να διαφοροποιηθούν απ’ αυτό και από την κατεστημένη τάξη, που αποβλέπουν σε θέματα και μορφές νέες και ομοιογενείς, στηριγμένες σε εμπειρίες κοινές, βιωμένες με κάποια συγγένεια. Σ’ αυτή την ομάδα νέων προσχωρούν και ληξιαρχικά λιγότερο νέοι, που όμως γίνονται δεκτοί, εφόσον συμμετέχουν στις ίδιες επιδιώξεις με τους νέους· και που οι νέοι δεν έχουν κανένα λόγο για να τους αποκλείσουν [...] Με αυτό το ευρύτερο νόημα, που καλύπτει μια συγκεκριμένη ιστορική περίπτωση και δεν αποβλέπει σ’ έναν ορισμό καθολικό και απόλυτο[...] μπορεί να γίνει χρήση της έκφρασης Γενιά του Τριάντα. Χάρη σ’ αυτή τη διεύρυνση του περιεχομένου, δε μένουν απέξω ούτε εκείνοι που θεώρησαν κλίκα την ομάδα τη συγκεντρωμένη γύρω στο περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα* ούτε οι ποιητές που ανήκουν στην αριστερή παράταξη και που απομονώθηκαν συστηματικά κατά τη μεταξική περίοδο”. [...] Τελικά δεν πρόκειται για μια ομάδα, αλλά για ένα σύνολο ομάδων που βρίσκονται σε διαλεκτική μεταξύ τους σχέση”, στο *ίδιο* και σσ. 48-49. Επίσης, “Ο όρος γενιά του 30 είναι λοιπόν μια πολύ γενική έννοια που καλύπτει όλους τους λογοτέχνες, χρονικά, αλλά δεν εκφράζει την πολυμορφία και την ιδιαιτερότητά τους. Δεν πρόκειται δηλ. για μια σχολή με κοινή ιδεολογία ή κοινές αισθητικές αντιλήψεις, περισσότερο πρόκειται για μια ομάδα συγγραφέων με πολύ ταλέντο αλλά και με διάθεση για δημιουργία υψηλής ευθύνης και μεγάλων απαιτήσεων. Τελικά πρόκειται για μια γενιά με συνείδηση του εαυτού της και της ιστορικής της αποστολής”, Κ. Μητσάκης, *Νεοελληνική Πεζογραφία, Η γενιά του '30*. Αθήνα, Ελληνική Παιδεία, 1977, σ. 18.

⁸³ Βλ. Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σσ. 115-116.

διαμορφώνεται μια αντίληψη που “συγκλίνει σ’ αυτό που ονομάζομε κοινωνικός μεσσιανισμός του μυθιστορήματος (δηλ. ελληνικό μυθιστόρημα στρατευμένο στην υπόθεση της πνευματικής ανάπτυξης της κοινωνίας)”.⁸⁴ Παρόμοιες με το Θεοτοκά αντιλήψεις για την έννοια του κοινωνικού μυθιστορήματος έχουν ευρύτερη αποδοχή και όχι μόνο από τους συνεργάτες της *Ιδέας*. Έτσι και η άποψη της Άλκη Θρύλου, αν και δεν ανήκει στην ομάδα του Θεοτοκά, δεν είναι διαφορετική. όταν προτρέπει “επιτέλους [να γραφούν] έργα που θα εμβαθύνουν στα προβλήματα της κοινωνικής ζωής φωτισμένης από διάφορες απόψεις, που θα ατενίσουν τον άνθρωπο όχι σαν ένα ον αλλά σαν μια αινιγματική δύναμη με ανεξάντλητες δυνατότητες απροόπτων εκπλήξεων και αποκαλύψεων”.⁸⁵ Παρόμοιες αντιλήψεις διατυπώνονται συνεχώς και από πολλές μεριές. Ο Άγγελος Τερζάκης θα μιλήσει επίσης για τη σπουδαιότητα του είδους αυτού,⁸⁶ ενώ αντίληψη “σαν τον πιο ολοκληρωμένο τρόπον έκφρασης” της εποχής, διατυπώνεται και αργότερα, το 1939, από τον Βάσο Βαρίκα, ο οποίος σημειώνει τις διαφορές του μυθιστορήματος, ικανού να εκφράσει “το ευρύ, το πολύμορφο της σύγχρονης ζωής” από το διήγημα, είδος που ανήκει στο χθες, “έκφραση μιας εποχής σταθερής, αποκρυσταλλωμένης”, ικανό να αποδώσει “την αναλλοίωτή της ατμόσφαιρα”.⁸⁷

Η πεζογραφία της εποχής χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία περιπτώσεων, τάσεων και πειραματισμών.⁸⁸ Χαρακτηριστικό είναι το έντονο ενδιαφέρον για την κοινωνική πραγματικότητα. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται περισσότερο στο περιεχόμενο παρά στη μορφή. Το πληροφορικό υλικό που διοχετεύεται στην αφήγηση αποτελείται κατά κανόνα από υλικό κοινωνικό, και τα αφηγήματα εκφράζουν κοινωνικό προβληματισμό.⁸⁹

⁸⁴ Γ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 235 και σσ. 269-273.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 273.

⁸⁶ Α. Τερζάκης, “Το νεοελληνικό μυθιστόρημα”, περ. *Ιδέα*, Χρ. Α’, τ. Ι, αρ. 4, Απριλίου 1933, σ. 245, αναφορά στο Φ. Δημητρακόπουλος, *Η πρωτοπορική κίνηση του 30 και το μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 96.

⁸⁷ Β. Βαρίκας, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία*, Αθήνα, Πλέθρον, 1979, σσ. 64-65.

⁸⁸ Μ. Vitti, *Η γενιά του Τριάντα*, ό.π., σσ. 225-358.

⁸⁹ “Το νεοελληνικό μυθιστόρημα της εικοσαετίας 1920-1930 μπόρεσε να αντικαθρεφτίσει μέσα του τις ιδεολογικές ανακατατάξεις της εποχής του και τα νέα αισθητικά επιτεύγματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μέσα του θα συζευχτούν ή θα συγκρουστούν οι παραδοσιακές μορφές του πολιτογραφημένου νατουραλισμού και της αυτόχθονης λαϊκής αφήγησης με τα διδάγματα του

Η δικτατορία, καταργώντας τις συνθήκες ελευθερίας, επέβαλλε την οριστική διακοπή αυτού του περίφημου διαλόγου,⁹⁰ που αναπτύχθηκε ανάμεσα σε φορείς διαφόρων κοινωνικών και πολιτικών ιδεών, τόσο ανάμεσα στους φιλελεύθερους και τους αριστερούς όσο και ανάμεσα σε συντηρητικότερες και πιο φιλελεύθερες ομάδες του αστικού χώρου· περιορίστηκε στα έξι χρόνια που προηγήθηκαν, από την αρχή της δεκαετίας ως το '36.⁹¹

Με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, γύρω στο 1940, ολοκληρώνεται η κατάθεση του έργου των μεσοπολεμικών δημιουργών -παρόλο που ασφαλώς αυτοί θα εξακολουθήσουν να δημιουργούν, συχνά με συνέπεια στις ιδεολογικές μεσοπολεμικές καταβολές τους- , “η ερευνητική και ανανεωτική ορμή της γενιάς έχει ολοκληρωθεί”, ενώ η καινούργια ιστορική εμπειρία σηματοδοτεί την εμφάνιση μιας νέας γενιάς, της πρώτης μεταπολεμικής.⁹²

ευρωπαϊκού ρεαλισμού (Balzac, Flaubert, Dostojewski) και του ευρωπαϊκού μοντερνισμού (M. Proust, J. Joyce, V. Woolf). Η θεματική του θα απλωθεί από τη λογοτεχνική επεξεργασία της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922 και τη λιγότερο ή περισσότερο κριτική διαπραγμάτευση της παρακμής του μικροαστικού και του ηδονισμού ενός εκλεπτυσμένου μεσοαστικού στρώματος ως τη μεγάλη ιστορική σύνθεση στο μεγαλοαστικό περιβάλλον και τα βασανιστήρια των μέσα στο εγώ τους παγιδευμένων διανοούμενων. Η αφηγηματική τεχνική θα στηριχτεί τότε στην αυτοβιογραφική-ημερολογιακή μορφή, τότε στην ψυχρή, αποστασιοποιημένη απόδοση μιας στην αντικειμενικότητά της συλλαμβανόμενης πραγματικότητας και τότε στο ρεμβαστικό “εσωτερικό μονόλογο”, που παραιτείται αυτόβουλα από κάθε λογική-γραμματική αφηγηματική δομή”, Γ. Βελουδής, *Αναφορές, Έξη νεοελληνικές μελέτες*, Αθήνα, Φύλιπότη, 1983, σσ. 68-69.

⁹⁰ M. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 216. Πρβλ. και το Νόμο περί Τύπου που “αποτρέπει τον πεζογράφο να χειριστεί κοινωνικά προβλήματα”, στο *ίδιο*. Από εδώ και πέρα επιβλήθηκε “αλλοίωση, φίμωμα, στροφή θεματολογική προς παρελθόν[...]σταμάτησε τον κοινωνικό προβληματισμό και ενθάρρυνε τη λογοτεχνική εκμετάλλευση περιθωριακών θεμάτων, την άγωνα ενδοσκόπηση, την προσφυγή στο παρελθόν, τα φυλετικά ιδεώδη[...]δεν έδωσε αναγκαστικά αρνητικά έργα, από καλλιτεχνική άποψη[...]είναι όμως έργα που κατευθύνουν τον αναγνώστη σε χώρους άγονους ως προς τη σαφή συνειδητοποίηση του παρόντος”, στο *ίδιο*, σσ. 197-198.

⁹¹ Στο *ίδιο*, σ. 51. και Γ. Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στο μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 27.

⁹² M. Vitti, *Η γενιά του Τριάντα*, ό.π., σ. 15.

Επιχειρώντας μία κατά το δυνατό πανοραμική άποψη της πεζογραφίας της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας, σημειώνουμε τα ακόλουθα, παραθέτοντας τις προτεινόμενες από μελετητές κατηγοριοποιήσεις των δημιουργών του μεσοπολέμου:

Ο Μ.Γ. Μερακλής διακρίνει τους μεσοπολεμικούς συγγραφείς σε “κατεξοχήν λυρικούς συγγραφείς”, (Στρατής Μυριβήλης, Ηλίας Βενέζης, Κοσμάς Πολίτης), σε αυτούς που καλλιέργησαν την “αστική πεζογραφία, και μάλιστα με θέατρο της δράσης αποκλειστικά σχεδόν την πρωτεύουσα” (Άγγελος Τερζάκης, Πέτρος Χάρης, Γιώργος Θεοτοκάς, Μιχάλης Καραγάτσης), ενώ “μια γέφυρα ανάμεσα στους προηγούμενους συγγραφείς της μιας και της άλλης ομάδας, αποτελούν ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και ο Γιάννης Σφακιανάκης”.⁹³ Επίσης έχουμε την ομάδα “των προλεταριακών συγγραφέων” (Ελλη Αλεξίου, Θέμο Κορνάρο, Μενέλαο Λουντέμη, Γιώργο Ζάρκο, Γιώργο Δεδρινό, Νίκο Κατηφόρη, Γιώργο Κοτζιούλα). Σε έναν παραπλήσιο χώρο κινήθηκαν γυναίκες συγγραφείς, η Λιλίκα Νάκου, η Τατιάνα Σταύρου, ενώ γενικά θα μπορούσε να διαπιστωθεί ότι “την κοινωνικά προηγμένη πεζογραφία της γενιάς του ’30 εκπροσώπησαν κυρίως γυναίκες”. Επίσης έχουμε συγγραφείς στο έργο των οποίων “επικράτησε μια μυθοποιημένη ως ένα βαθμό αναπαράσταση της ελληνικής ιστορίας” (Παντελής Πρεβελάκης, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, στα μεταγενέστερα έργα του). Τέλος φθάνουμε στη Θεσσαλονίκη, “τη γενέτειρα της εσωτερικής πεζογραφίας” με τους Στέλλιο Ξεφλούδα, Άλκιβιάδη Γιαννόπουλο, Γιώργο Δέλιο, Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη, για να κατέβουμε ως τη Χαλκίδα, σε μια άλλη “εικονοκλαστική και ανορθόδοξη πεζογραφία που άνθισε μακριά από το κέντρο”, με τον Γιάννη Σκαρίμπα.⁹⁴

Συναφής προς την προηγούμενη και η κατηγοριοποίηση του R. Beaton, σύμφωνα με την οποία οι πεζογράφοι της περιόδου διαιρούνται σε τρεις ομάδες: “Η πρώτη που εμφανίστηκε ήταν αυτή που ονομάστηκε “Αιολική Σχολή”. Και οι τέσσερεις μυθιστοριογράφοι της “σχολής” αυτής, Στρατής Μυριβήλης, Ηλίας Βενέζης, Στρατής Δούκας, Φώτης Κόντογλου, είχαν προσωπικές εμπειρίες από το βίαιο ξεριζωμό του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας το 1922. “Αυτοί είδαν τη μυθιστοριογραφία ως

⁹³ Μ. Μερακλής, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του τριάντα”, ό.π., σσ. 285-287 και του ίδιου, *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία, (1945-1970), II. Πεζογραφία*, ό.π., σσ. 10-38.

⁹⁴ Στο ίδιο, σσ. 284-292.

τρόπο να επικοινωνήσουν και να κρατήσουν ζωντανά στη μνήμη τους τα ιστορικά γεγονότα. Επίσης έχουν μείζον θέμα τους τη λυρική ανάπλαση της Ανατολής”.⁹⁵

“Οι συγγραφείς της δεύτερης ομάδας, του “αστικού ρεαλισμού”, μερικοί από τους οποίους επίσης ξεριζώθηκαν από τη Μικρά Ασία, συμμερίζονταν τους, σε γενικές γραμμές ρεαλιστικούς στόχους της πρώτης ομάδας αλλά επέμεναν να προσβλέπουν στο μέλλον παρά πίσω στο παρελθόν. Κάποιοι από αυτή την ομάδα συνδέθηκαν με το περιοδικό *Νέα Γράμματα*[...] και η δράση στα μυθιστορήματά και τα διηγήματά τους εκτυλίσσεται κατά κύριο λόγο σε ένα σύγχρονο αστικό περιβάλλον. Πολλά έργα τους αντιμετωπίζουν κοινωνικά και / ή ιδεολογικά θέματα και τα περισσότερα έφεραν ένα βαρύ ιδεολογικό φορτίο”.⁹⁶ Πρόκειται για τους Γιώργο Θεοτοκά, Μ. Καραγάτση, Κ. Πολίτη, Α. Τερζάκη, Θ. Πετσάλη, Λ. Ακρίτα, Ε. Αλεξίου, Τ. Σταύρου, Λ. Νάκου, Θρ. Καστανάκη. Και αυτοί είναι προσανατολισμένοι στη σύγχρονη ιστορική πραγματικότητα, την οποία θέλουν να αποδώσουν στο έργο τους. “Στην πεζογραφία ερευνούν με τα μέσα της αφήγησης, τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην ελληνική κοινωνία από τις αρχές του '30. Η υπόθεση εκτυλίσσεται σε μια πόλη ή μεγαλούπολη, συνήθως στην Αθήνα, και σε πολλές περιπτώσεις ένα μέρος της δράσης μεταφέρεται σε χώρους εκτός Ελλάδας. Όλα μπορούν να θεωρηθούν “κοινωνικά μυθιστορήματα”, αν και κάποια θρηνούν για την παρακμή της παραδοσιακής τάξης και άλλα καταφέρονται εναντίον της”.⁹⁷ Τέλος, σε τελείως διαφορετική κατεύθυνση από τους εκπροσώπους των δυο προηγούμενων ομάδων, κινούνται οι συγγραφείς από τη Θεσσαλονίκη, οι γύρω από το περιοδικό *Μακεδονικές Ημέρες*, που ιδρύθηκε το 1932. Αυτοί αδιαφόρησαν πλήρως για την ακριβή αναπαράσταση της πραγματικότητας και καλλιέργησαν με προσωπικό τρόπο τους εσωστρεφείς πειραματισμούς που χαρακτήρισαν το Μοντερνισμό της περασμένης δεκαετίας στην Ευρώπη.⁹⁸ Κοντά τους μπορεί να τοποθετηθεί το έργο της Μέλπως Αξιώτη, του Γιάννη Μπεράτη και βέβαια του Γιάννη Σκαρίμπα.

1.2. Οι πρόσφυγες στη μεσοπολεμική Ελλάδα

⁹⁵ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 180.

⁹⁶ Στο ίδιο.

⁹⁷ Στο ίδιο, σσ. 188-189.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 180.

1.2.1. Η Συνθήκη της Ανταλλαγής και το προσφυγικό ζήτημα

Στις 30 Ιανουαρίου του 1923, υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στη Λωζάννη, κι ενώ η ομώνυμη Συνδιάσκεψη είχε ήδη αρχίσει από διμήνου, η σύμβαση για την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Προέβλεπε την αμοιβαία υποχρεωτική αποχώρηση ορθοδόξων χριστιανών με τούρκικη υπηκοότητα από τα τουρκικά εδάφη και μουσουλμάνων με ελληνική υπηκοότητα από τα ελληνικά εδάφη. Μόνη εξαίρεση γινόταν για τους χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου καθώς και τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης.⁹⁹

Από πλευράς του Ελευθέριου Βενιζέλου, η υιοθέτηση της αρχής της ανταλλαγής πηγάζει από την εκτίμηση της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί μετά την κατάρρευση του μετώπου, την απώλεια και της Ανατολικής Θράκης, την ανέφικτη πλέον παραμονή ή επιστροφή των ελληνικών πληθυσμών στην κεμαλική Τουρκία, την ολοκλήρωση της διαπεραιώσης της πλειοψηφίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα, την απειλή που αιωρείτο για όσους είχαν απομείνει, την οικονομική ανάγκη, την αναπροσαρμογή της εξωτερικής πολιτικής.¹⁰⁰

Η συνθήκη της Ανταλλαγής, όπως είναι γνωστή, αντιμετωπίστηκε ως ένα γεγονός που έπληττε κατάφωρα τους κανόνες του διεθνούς δικαίου και της διεθνούς ηθικής, και καθιέρωνε μια καινούργια νομική και διπλωματική πρακτική στη διευθέτηση μειονοτικών ζητημάτων. Το καινούργιο στοιχείο, εκτός από τον ίδιο τον όρο

⁹⁹ Για την υπογραφή της σύμβασης της Ανταλλαγής, βλ. Γ. Πετρόπουλος, “Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις (1922-1930)”, στο Θ. Βερέμης-Γ. Γουλιμή (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σσ. 439-473, Κ. Σβολόπουλος, “Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας”, στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη και Ε.Λ.Ι.Α., 1988, σσ. 106-131, του ίδιου, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη, 1980, Ι. Γιαννουλόπουλος, “Η Διεθνής συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., τ. ΙΕ’, σσ. 260-267.

¹⁰⁰ Για τις ενέργειες και τις αποφάσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου στο ζήτημα αυτό, βλ. Κ. Σβολόπουλος, “Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας”, ό.π. και Γ. Πετρόπουλος, “Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις (1922-1930)”, ό.π.

“ανταλλαγή”, που και αυτός κρίθηκε απαράδεκτος, ήταν ο υποχρεωτικός και αμετάκλητος χαρακτήρας της, καθώς και η συνολικότητα της εγκαταλειφθείσας επικράτειας. Προηγούμενες πληθυσμιακές μετακινήσεις ως αποτέλεσμα μεταβολών στην εδαφική επικράτεια βασίζονταν στην αρχή της “επιλογής” και αφορούσαν μόνο τις επίμαχες κάθε φορά επαρχίες, όχι το σύνολο της χώρας, και χωρίς να θίγονται τα περιουσιακά δικαιώματα των μετακινούμενων.¹⁰¹

Η Συνθήκη αναστάτωσε τη διεθνή κοινή γνώμη και βασικά τους θιγόμενους Μικρασιάτες αλλά και τους γηγενείς Έλληνες. Συζητήσεις ατέρμονες, που κράτησαν χρόνια, εγκαινιάστηκαν από ειδικούς, νομικούς και διεθνολόγους (ενώ παρέμεναν επί μακρόν αδιευκρίνιστες οι ακριβείς συνθήκες, το σκεπτικό, η πατρότητα της ιδέας, η ανάληψη της πρωτοβουλίας) και απλούς ανθρώπους για τη λογική της, το ρεαλισμό της ή την εθνικά μειοδοτική επιλογή που αποτέλεσε, με κοινό σημείο πάντως την έκπληξη όλων για το καινοφανές της διευθέτησης, που καταπατούσε τις αρχές της ηθικής και του ανθρωπισμού. Για τους ίδιους τους πρόσφυγες, μεγάλη ήταν η πικρία για την εξέλιξη αυτή, την περιφρόνηση της βούλησής τους ενώ και η ταχύτητα των εξελίξεων, της απαίτησης άμεσης εφαρμογής της σύμβασης τους δυσκόλεψε επιπλέον να εξοικειωθούν με αυτήν και να προσαρμοστούν.¹⁰²

Η έξοδος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας ολοκληρώθηκε το 1925, όταν και οι τελευταίοι έφθασαν στην Ελλάδα, με τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής. Εκκρεμές παρέμενε το ζήτημα της ανταλλαγής των περιουσιών τους.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 455-456 και Κ. Σβολόπουλος “Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας”, ό.π., σ. 137.

¹⁰² Για τις αντιδράσεις στη σύμβαση της Ανταλλαγής, βλ. Γ. Πετρόπουλος, “Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις (1922-1930)”, ό.π., σσ. 465-468, Κ. Σβολόπουλος, “Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας”, ό.π., σ. 107 και 124-125, Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σσ. 68-85 καθώς και της ίδιας, “Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη”, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα, 1992, σσ. 63-69, Γ. Τενεκίδης, “Πρόλογος”, στο *Έξοδος. Μαρτυρίες από τα δυτικά παράλια της Μικρασίας*, Αθήνα, Κ.Μ.Σ., 1980, τ. Α', σ. κ'-κγ'. Θα αναφερθούμε εκ νέου σε αυτό το θέμα στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας.

Η άφιξη των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων από το Σεπτέμβριο του 1922 έθεσε στο ελληνικό κράτος το ζήτημα της επείγουσας περίθαλψής τους. Η μικρή εμπειρία και οι κάποιτοι μηχανισμοί αρωγής που ήδη διέθετε από την παρελθούσα ανάγκη να περιθάψει πρόσφυγες που έφταναν στο ελληνικό κράτος σε όλη τη διάρκεια της δεκάχρονης πολεμικής περιπέτειας, επιστρατεύτηκαν και οι πρόσφυγες στεγάστηκαν προσωρινά όπου βρέθηκε διαθέσιμη στέγη, τους μοιράστηκαν τρόφιμα, φάρμακα, ρούχα και σκηνές για να καταλύσουν. Το κράτος βοήθησε η ιδιωτική πρωτοβουλία, φιλανθρωπικές οργανώσεις, κυρίως όμως οι ξένες φιλανθρωπικές εταιρείες.¹⁰³

Κατά την πρώτη πενταετία σημειώθηκαν μετακινήσεις του προσφυγικού πληθυσμού ανά την Ελλάδα προς διερεύνηση των δυνατοτήτων που πρόσφερε ο κάθε τόπος για την τελική επιλογή εγκατάστασης. Η πλειοψηφία των προσφύγων, περίπου το 54% συγκεντρώθηκαν στις πόλεις, ενώ οι υπόλοιποι εγκαταστάθηκαν σε αγροτικές περιοχές, κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁰⁴ Η αποκατάστασή τους αποτελούσε ζήτημα όχι μόνο “εθνικής φιλοτιμίας αλλά και πολιτικής πρόληψης”,¹⁰⁵ καθώς ήταν σαφής ο φόβος κοινωνικών ανατροπών λόγω της οικονομικής εξαθλίωσης.

Το Σεπτέμβριο του 1923, ύστερα από την αίτηση του ελληνικού κράτους για εξωτερική συνδρομή, προκειμένου να συντελεστεί η αποκατάσταση των προσφύγων, το Συμβούλιο της Κ.Τ.Ε. υπέγραψε το Πρωτόκολλο για την ίδρυση της ΕΑΠ,¹⁰⁶ ενός

¹⁰³ Στο πρόβλημα της στέγης θα εφαρμοστεί οτιδήποτε, επίταξη κτιρίων, δημοσίων και κενών ιδιωτικών, αργότερα θα επιβληθεί και η συγκατοίκηση στο ίδιο κτίριο όπου ήδη διαμένει ντόπια μικρή οικογένεια σε ευρύχωρο κτίριο, πρόχειρες κατασκευές του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων, του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, κατασκήνωση σε υπαίθριους χώρους και βέβαια πάσης φύσεως αυτοστέγαση σε παράγκες με ευτελή υλικά, σανίδες και τενεκέδες, σκηνές από τσουβάλια, παράγκες από γκαζοτενεκέδες της Standard Oil, όλα στη λογική της βραχυπρόθεσμης λύσης, που γρήγορα θα έπρεπε να αντικατασταθεί με μονιμότερη εγκατάσταση. Για την άμεση περίθαλψη των προσφύγων βλ. Η. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994, σσ. 86-94 και Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 125-141.

¹⁰⁴ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σ. 32.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁰⁶ Για την ίδρυση της Ε.Α.Π., βλ. Αθ. Βερέμης, “Οι εξελίξεις του προσφυγικού ζητήματος από το 1922 ως το 1926”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', ό.π., σσ. 301-302. Για τα προσφυγικά δάνεια, βλ.

αυτόνομου οργανισμού, που αποτέλεσε το βασικό οργανισμό που ασχολήθηκε με την προσφυγική αποκατάσταση μέχρι το 1930. Αντικαθιστά το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, που ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1923, τον πρώτο οργανισμό που συγκροτήθηκε για την αντιμετώπιση του στεγαστικού προβλήματος και την εν γένει περίθαλψη των προσφύγων, και προσανατολίζεται προς μόνιμες λύσεις. Άλλωστε, και σύμφωνα με τους όρους σύστασής της, η Ε.Α.Π. δεν μπορούσε να διαθέσει τα κεφάλαιά της παρά για την οριστική αποκατάσταση των προσφύγων σε παραγωγική εργασία, με όρο μάλιστα να εξοφλήσουν οι πρόσφυγες τα χορηγούμενα δάνεια. Το πρόγραμμά της δηλαδή στόχευε στην κατά το συντομότερο δυνατό επίτευξη της οικονομικής αυτάρκειας των προσφύγων. Η σπουδή για την ενσωμάτωση των προσφύγων, που επιχειρήθηκε και με την αγροτική και την αστική αποκατάσταση, στόχος στον οποίο συνέκλινε η ΕΑΠ¹⁰⁷ σύμφωνα και προς την κυβερνητική πολιτική, δεν ήταν παρά η σπουδή να προληφθεί η περιθωριοποίηση των προσφύγων, η ριζοσπαστικοποίησή τους και η έλξη τους από την κομμουνιστική ιδεολογία και το νεοσύστατο ΚΚΕ. Εξάλλου, η γενικότερη προσπάθεια να καταστούν οι πρόσφυγες, αγρότες και αστοί, ιδιοκτήτες απέβλεπε στη συντηρητικοποίησή τους και την πολιτική πρόσδεσή τους στον αστικό φιλελευθερισμό.

Στη διάθεση της ΕΑΠ τέθηκε το ποσό από το προσφυγικό δάνειο που συνήψε η ελληνική κυβέρνηση το 1924 και το 1928, ενώ επίσης της μεταβιβάστηκαν οι ανταλλάξιμες περιουσίες, όσες γαίες προέκυψαν από απαλλοτρίωση στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης και κάποιες μοναστηριακές,¹⁰⁸ ακθώς και προσωπικό από τα υπουργεία Γεωργίας και Πρόνοιας-Αντίληψης.

Πεπελάση-Μινόγλου Ι., “Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο του 1924”, στο Θ. Βερέμης- Γ. Γουλιμή (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, ό.π.

¹⁰⁷ Για την “ιδεολογία της οριστικής αποκατάστασης”, το σκεπτικό της Ε.Α.Π., βλ. Β. Γκιζελή *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και....*, ό.π., σσ. 162-167.

¹⁰⁸ Α. Πάλλης, *Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν εγκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα, 1929, Μ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα, 1934, S. Ladras, *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη, 1954, D. Petropoulos, *The balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Παρίσι, 1962, Έ. Κοντογιώργη, “Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα, 1992, σ. 48.

Η Επιτροπή ενήργησε με στόχο κυρίως την αγροτική αποκατάσταση στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, η οποία αφενός εποίκιζε τις παραμεθόριες περιοχές και υπηρετούσε την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας της βόρειας Ελλάδας, αναπληρώνοντας ταυτόχρονα την απώλεια που είχαν υποστεί αυτές οι περιοχές σε ανδρικό πληθυσμό από τον πόλεμο και την πριν από αυτόν εκτεταμένη μετανάστευση στην Αμερική.¹⁰⁹ Η χώρα θωρακίζόταν έτσι έναντι εξωτερικών επιβουλών, στόχος που συνδέεται με τη νέα, μετά την Καταστροφή, εκδοχή της βενιζελικής εθνικής ολοκλήρωσης.¹¹⁰ Άλλωστε προέκυπτε συντομότερη και οικονομικότερη από την αστική. Εκεί βρίσκονταν οι περισσότερες εκτάσεις των εγκαταλελειμμένων τούρκικων ανταλλάξιμων περιουσιών, Αντίθετα οι νότιες περιοχές της χώρας χαρακτηρίζονταν ήδη από αγροτικό πρόβλημα που καθιστούσε δύσκολη την απασχόληση και των γηγενών. Η πρόσθεση των προσφύγων σε αυτές τις περιοχές με τα αιτήματά τους για αποκατάσταση και τον ανταγωνισμό επί αυτού με τους ντόπιους ακτήμονες θα προκαλούσε ενδεχομένως κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, ενώ η προοπτική να μείνουν ακτήμονες θα τους ριζοσπαστικοποιούσε πολιτικά, ό,τι δηλαδή αποτελούσε το απευκταίον.¹¹¹ Η όλη πολιτική της ΕΑΠ ήταν σε απόλυτη συμφωνία με την οικονομική πολιτική των μεσοπολεμικών φιλελεύθερων κυβερνήσεων που ανέμεναν από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής τη βελτίωση της εθνικής οικονομίας. Εξάλλου, η εγκατάσταση των βενιζελικών προσφύγων στη Μακεδονία, περιοχή όπου η πολιτική εκμετάλλευση των ανταγωνισμών γηγενών-προσφύγων από τους αντιβενιζελικούς είχε μετατρέψει την περιοχή σε άνδρο των αντιβενιζελικών, εξασφάλισε την τελική πολιτική επικράτηση της βενιζελικής παράταξης.¹¹² Η αγροτικού τύπου αποκατάσταση περιλάμβανε την παραχώρηση γεωργικού κλήρου και κατοικίας, τον εφοδιασμό των αγροτών με ζώα, σπόρους, δέντρα και λιπάσματα, εργαλεία κλπ., καθώς και την οικονομική κάλυψη των βιοποριστικών αναγκών της οικογένειας μέχρι την πρώτη

¹⁰⁹ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 33-34.

¹¹⁰ Βλ. στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, "Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης", ό.π., σ. 77.

¹¹¹ Έ. Κοντογιώργη, "Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930", ό.π., σσ. 49-59.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 59.

σοδειά. Όλα τα παραπάνω χρεώνονταν στους αγρότες που θα τα εξοφλούσαν σταδιακά με τοκοχρεωλυτικές δόσεις.¹¹³

Η Ε.Α.Π. αναλαμβάνει δραστηριότητα και στον τομέα της αστικής αποκατάστασης, υιοθετώντας και εδώ οριστικές λύσεις ως προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη των προσφύγων. Περιορίζεται βέβαια στην παροχή κατοικίας, μη δυνάμενη να παράσχει στους πρόσφυγες τα μέσα για να δημιουργήσουν με τη σειρά τους δικούς τους πόρους ζωής. Στην ουσία, η αστική αποκατάσταση ταυτίζεται με τη εξεύρεση κατοικίας. Με σαφή αντίληψη αφενός ως προς την ανεπάρκεια των προσωρινών και άθλιων λύσεων ακόμα και ως τέτοιων και, αφετέρου, και σημαντικότερον, του ανασταλτικού ρόλου αυτών και γενικότερα της έλλειψης ικανοποιητικής και μόνιμης στέγασης ως προς την αφομοίωση των προσφύγων, η πολιτική τόσο της Ε.Α.Π., όσο και του κράτους προσανατολίστηκε στην εξεύρεση μόνιμης και κατά το δυνατό ποιοτικής προσφυγικής κατοικίας.¹¹⁴

Ερευνώντας τη στεγαστική πολιτική των προσφύγων, διαπιστώνεται ότι ο τρόπος απόκτησης κατοικίας και το είδος κατοικίας που εξευρέθηκε κάθε φορά συναρτάται με την οικονομική τους δυνατότητα.¹¹⁵ Η πρακτική της στεγαστικής πολιτικής ενισχύει

¹¹³Βλ. Α. Πάλλης, *Συλλογή των κυριότερων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν εγκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, ό.π., Μ. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, ό.π., Κ. Γιαννακόπουλος (κειμ.-επιμ.), *Προσφυγική Ελλάς. Λεύκωμα*, Αθήνα, Κ.Μ.Σ., 1992, σ. 20.

¹¹⁴Για τη λογική του ζητήματος της στέγασης των προσφύγων αλλά και των εργατών, τη μικροϊδιοκτησία ως μηχανισμό αποφυγής της πολιτικής ριζοσπαστικοποίησής τους, βλ. και Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 34-42. Εξάλλου, όπως παρατηρεί η Β. Γκιζελή, συγκρίνοντας με ανάλογες σύγχρονες στάσεις, η απουσία κάθε κοινωνικής ανοχής απέναντι στην προσωρινή άθλια στέγαση και οι πολλές σοκαρισμένες αντιδράσεις της κοινής γνώμης απέναντι στο θέαμα των άθλιων καταυλισμών συντελούν επίσης στον προγραμματισμό άλλων λύσεων, Β. Γκιζελή, “Κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη”, ό. π., σ. 70.

¹¹⁵Γενικά, ακολουθήθηκε μια μεθόδευση που σκόπευε να τους αποκαταστήσει “κατ’ αναλογίαν με την προγενέστερη οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση”. Από το κείμενο ακόμα της Ανταλλαγής, οι δικαιούχοι των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν θα αποζημιωθούν αναλόγως προς αυτές, και η όλη πολιτική συγκλίνει σε αυτό, στο *ίδιο*, σ. 70-74.

αυτό, αφού διαφορές παρατηρούνται στους πρόσφυγικούς συνοικισμούς, αναλόγως προς τον κόσμο που θα τους κατοικήσουν.¹¹⁶

Στον αντίποδα αυτών των ομάδων οι ευκατάστατοι αστοί πρόσφυγες που αρνούμενοι το στίγμα της κρατικής φιλανθρωπίας ή αυτοστεγάζονται αγοράζοντας ή ενοικιάζοντας κατοικίες ανάμεσα στους γηγενείς ή συνεταιρίζονται προς οικοδόμηση συνοικιών σε επιλεγμένα σημεία της περιφέρειας της πρωτεύουσας και ανεγείροντας αστικές κατοικίες που δεν υστερούν συχνά από τις αντίστοιχες επιλογές των ντόπιων αστικών ομάδων.¹¹⁷

Το άλλο σχετικό με τους πρόσφυγες ζήτημα που όφειλε να τακτοποιηθεί ήταν το ζήτημα των αποζημιώσεων. Την εκτίμηση των περιουσιών είχε αναλάβει η Μικτή Επιτροπή, σύμφωνα με τη σύμβαση της Λωζάννης. Το έργο της εκκαθάρισης των περιουσιών προχωρούσε αργά προκαλώντας τη δυσφορία του προσφυγικού κόσμου. Χρηματικές προκαταβολές που τότε δόθηκαν στους πρόσφυγες έναντι της αξίας της εγκαταλειφθείσας περιουσίας τους στην Τουρκία, πρόσφεραν μία πρόσκαιρη οικονομική ανακούφιση. Τελικά, η υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας έκλεισε οριστικά το ζήτημα της αποζημίωσης, συμψηφίζοντας τις τουρκικές με τις ελληνικές περιουσίες και απαλλάσσοντας την Τουρκία από την υποχρέωση που είχε αναλάβει με την Συνθήκη της ανταλλαγής. Μεγάλος τότε αριθμός προσφύγων θα διαρρεύσει από τον βενιζελισμό προς το Κ.Κ.Ε.¹¹⁸

¹¹⁶“Και η εν συνεχεία στάση της κρατικής πολιτικής που στην πράξη μετέτρεπε τους πρόσφυγες από ενοικιαστές σε ιδιοκτήτες, αντικαθιστώντας τις διαδικασίες ενοικιάσεως με άλλες πωλήσεως οικοπέδων και οικιών, όπως και προχωρώντας σε δημοπρατήσεις που ευνοούν τους ισχυρότερους πλειοδότες και όχι βέβαια τους έχοντας μεγαλύτερη ανάγκη, φανερώνει την όλη λογική αναδόμησης της παλαιάς κοινωνικής κατάστασης”. Εξάλλου, υπάρχουν και “οι εξαθλιωμένες μάζες που, μην καταφέροντας να προσεγγίσουν την κρατική μέριμνα, εγκαθίστανται στις παρυφές των οικισμών (και της κοινωνίας) ή στους κοινόχρηστους χώρους των οικισμών, λ.γ. στα πλυντήρια ή στα λιγοστά κενά ανάμεσα στους ήδη πυκνοδομημένους οικίσκους, δημιουργώντας προβλήματα και οξύνσεις ανάμεσα και στους ίδιους τους πρόσφυγες”, στο ίδιο, σσ. 72-73.

¹¹⁷ Στο ίδιο.

¹¹⁸Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Αθήνα, 1989, Ι. Αναστασιάδου, “Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930”, στο Θ. Βερέμης-Ο. Δημητρακόπουλος, *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φυλιπότης, 1980, σσ. 309-426, Κ. Γιαννακόπουλος (κειμ.-επιμ.), *Προσφυγική Ελλάδα. Λεόκωμα*, ό.π., σ. 22.

Το 1930 η Ε.Α.Π. διαλύεται, ενώ κλείνει οριστικά και το θέμα της πλήρους αποζημιώσεως. Μετά τον πόλεμο, οι προσπάθειες για στέγαση των προσφύγων, ανάγκη που εξακολουθεί να είναι επιτακτική, συνεχίζεται από το υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, είτε με τη μορφή δανειοδότησης είτε παραχώρησης διαμερίσματος σε πολυκατοικία. Στην εξαετία 1952-1957, κατασκευάζονται εννέα χιλιάδες οικήματα και κατεδαφίζονται αρκετά άθλια παραπήγματα. Οι παροχές του κράτους γίνονται με χρέωση του δικαιούχου, παρότι τα ποσά που διατίθενται προέρχονται κυρίως από ρευστοποίηση της ανταλλάξιμης περιουσίας.¹¹⁹ Για δεκαετίες ολόκληρες πολλοί πρόσφυγες θα μένουν σε παράγκες και παραπήγματα, ενώ αρκετοί θα φύγουν από τη ζωή με τη νοσταλγία του μόνου δικού τους σπιτιού, εκείνου που εγκαταλείφθηκε στη Μικρά Ασία.

Η επαγγελματική αποκατάσταση των αστών προσφύγων ήταν ένα δύσκολο ζήτημα, δυσκολότερο από αυτό της στέγασής τους. Το γεγονός της ανεργίας, της συνεχούς αλλαγής επαγγέλματος τα πρώτα χρόνια, της αντίφασης που βίωναν οι ίδιοι σε επίπεδο προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας ως προς το επάγγελμα και συνεπώς και την κοινωνική θέση, διχασμένοι ανάμεσα σε ό,τι ήταν στην Ανατολή και σε ό,τι βρίσκονταν να κάνουν στην Ελλάδα δημιουργεί μία δυσκολία κατάταξής τους.¹²⁰ Το γεγονός άλλωστε αυτό σε συνδυασμό με την πραγματική ή φανταστική υπεροχή τους από τους γηγενείς σε επίπεδο μόρφωσης και εξειδίκευσης, βοήθησε και στην πραγματικότητα της εξεύρεσης εργασίας αλλά και στην ψυχολογική διαχείριση της ανεργίας τους, και στην επίτευξη της ένταξης στην ελληνική κοινωνία.¹²¹

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 23.

¹²⁰ “Τα επαγγέλματα που δήλωναν οι ίδιοι οι πρόσφυγες δείχνουν περισσότερο την εικόνα που είχαν οι ίδιοι για τον εαυτό τους και όχι τις πραγματικές δυνατότητες απασχόλησής τους. Ζούσαν σε μια σαφή αντίφαση ανάμεσα στην επαγγελματική τους ιδιότητα -πραγματική ή φανταστική, αδιάφορο- όπως είχε διαμορφωθεί στον τόπο προέλευσής τους, και σε κείνη που τους επιφύλασσόταν στον καινούργιο τόπο της εγκατάστασής τους. Ποια από τις δυο θα επικρατούσε εξαρτιόταν από τις οικονομικές δομές και τις διαθέσιμότητες της αγοράς και από τις δικές τους επιμονές και προπαντός μέσα να τις στηρίξουν. Η ταλάντευση αυτή καθόριζε τους όρους της επαγγελματικής τους απασχόλησης τότε αλλά και της ταξινόμησής τους σε επαγγελματικές και κατ’ επέκταση σε κοινωνικές κατηγορίες από τους μεταγενέστερους μελετητές”, Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 43-44.

¹²¹ Β. Γκιζελή, “Κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη”, ό.π., σσ. 73-75.

Το μεγαλύτερο τμήμα των αστών προσφύγων ήταν πράγματι άνεργοι και πολύ φτωχοί, που αποδύονταν σε ένα σκληρότατο αγώνα για να επιβιώσουν, που τους έφερνε σε σκληρό ανταγωνισμό με τους ντόπιους. Ένα μέρος των προσφύγων απασχολήθηκε στα εργοστάσια. Ανάμεσά τους πολλές οι γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια που προσλαμβάνονταν κυρίως στα υφαντουργεία ως φτηνή και ανειδίκευτη εργασία. Άλλοι μετέτρεψαν μέρος της κατοικίας τους σε εργαστήριο ή κατέφυγαν στις δουλειές του “ποδαριού”. Η εναλλαγή ήταν συχνή, είχε να κάνει με εποχιακά κριτήρια, με το φύλο, με το προσωπικό δίλημμα. Δύσκολη πάντως η κατηγοριοποίησή τους. Ανεργία αλλά και “υπερεπαγγελματισμός”, οικογενειακή στρατηγική, που κι αυτή συσκοτίζει τα πραγματικά δεδομένα, συνθέτουν την εικόνα.¹²² Έτσι δημιουργείται και η εικόνα “των άνευ ορισμένου επαγγέλματος Ελλήνων, 35% μεταξύ των προσφύγων αστών”.¹²³

1.2.2. Πρόσφυγες και ντόπιοι ή οι περιπέτειες της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου

Ο Μεσοπόλεμος είναι για την Ελλάδα εποχή έντονης κρίσης και αναπροσαρμογής της εθνικής ταυτότητας,¹²⁴ καθώς οι εξελίξεις που επέφερε η μικρασιατική ήττα μετέβαλλε το ελληνικό κοινωνικό σώμα. Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα θέτει

¹²² Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ό.π., σσ. 43-50. Γενικότερα για την απασχόληση των προσφύγων, βλ. στο ίδιο, σσ. 43-95.

¹²³ Αναφορά στο ίδιο, σ. 47. Για τους “μη δηλώσαντες ή μη ορίσαντες ακριβώς το επάγγελμά” στις απογραφές του μεσοπολέμου, για τους “πολυτεχνίτες”, τη διαρκή κίνηση “τόσο στον άτυπο όσο και στον αναγνωρισμένο χώρο των επαγγελμάτων”, για την αντιμετώπιση της εργασίας ως προσωρινής, βλ. Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων...*, ό.π., σσ. 69-72.

¹²⁴ “Η αναπροσαρμογή της ταυτότητας μπορεί να προκαλείται από τη διαχρονική εξέλιξη της ταυτότητας ή από κρίση που ορίζεται ως διασάλευση της κοινωνικής συνοχής ή αδυναμία σαφούς και γενικά αποδεκτού καθορισμού του περιεχομένου της ταυτότητας”, Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1994, σ. 50-51. Και ακόμα: “Κάθε αναπροσαρμογή είναι το αποτέλεσμα μιας κρίσης-μια έξοδος από την κρίση[...]. (και) [...] κάθε αναπροσαρμογή είναι πηγή μιας νέας κρίσης στο βαθμό που η νέα ταυτότητα επιβάλλεται ως η νέα βάση πάνω στην οποία επιδιώκεται να στηριχθεί η κοινωνική συνοχή”, Δ. Τσαούσης, “Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας”, στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, ό.π., σ. 19.

οξύτατο ζήτημα κοινωνικής και εθνικής συνοχής.¹²⁵ Το κοινωνικό σύνολο, ο ελληνικός λαός, δεν φαίνεται να διαθέτει τα στοιχεία της ομοιογένειας και συνοχής τη στιγμή που εντός των συνόρων του εθνικού κράτους πραγματοποιείται η συνάντηση, στην προοπτική της οριστικής και αμετάκλητης συγχώνευσης, του αυτόχθονος πληθυσμού και των ετερόχθονων πληθυσμών από τη Μικρά Ασία, στο πλαίσιο μάλιστα μιας τεράστιας οικονομικής δυσπραγίας, που φέρνει τα δύο κοινωνικά σύνολα σε ανταγωνιστική θέση στον αγώνα τους προς επιβίωση και κοινωνική ανέλιξη. Με άλλα λόγια, η εθνική ομοιογένεια, που θεωρείται γεγονός ως αποτέλεσμα της ανταλλαγής των πληθυσμών με τη συνθήκη της Λωζάνης, τον εποικισμό των βόρειων επαρχιών με πρόσφυγες, παραμένει ζητούμενο σε επίπεδο κοινωνικό και ιδεολογικό για όλη τη μεσοπολεμική περίοδο.¹²⁶

Όπως παρατηρεί ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, κατά την εποχή αυτή, στη σύγκρουση, κάποτε αμείλικτη, γηγενών και προσφύγων, διαδραματίζεται η τελευταία πράξη του διχασμού που χαρακτήρισε την προηγούμενη περίοδο τον ελληνικό εθνικισμό και τη στρατηγική του, διχασμός που αφορούσε και συγκρούσεις γενικότερα κοινωνικές.¹²⁷ Από την άποψη αυτή, ο ανταγωνισμός γηγενών-προσφύγων είναι η νέα μορφή της σύγκρουσης βενιζελισμού - αντιβενιζελισμού, δηλαδή της σύγκρουσης ανάμεσα στους ζηλωτές της Παλαιάς Ελλάδας, της “μικράς αλλά εντίμου Ελλάδος” και στους οραματιστές της εθνικής ολοκλήρωσης που θα περιλαμβάνει και τους αλύτρωτους αδελφούς και τα εδάφη τους στη νέα πλέον εκδοχή της αφομοίωσης των νέων πληθυσμών και των Νέων Χωρών.¹²⁸ Η εθνική ολοκλήρωση, που μέχρι τη μικρασιατική

¹²⁵ “Η ουσιαστική σύμπτωση των γεωγραφικών ορίων του έθνους και του κράτους, που συντελείται το 1923 με την εξάπλωση του κράτους και τη συρρίκνωση του έθνους, θα οδηγήσει σταδιακά σε μια μετατόπιση από το έθνος στο λαό. Η μετατόπιση αυτή θα περάσει μέσα από τραυματικές εμπειρίες που κύριο στόχο τους έχουν τον προσδιορισμό της ταυτότητας του λαού, με άλλα λόγια εκείνων που δικαιούνται να συμμετέχουν στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς του κράτους και να απολαμβάνουν τις παροχές και τα προνόμια που προσφέρουν οι μηχανισμοί αυτοί”, στο Δ. Τσαούσης, “Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας”, ό.π., σ. 25.

¹²⁶ Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, “Ο διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης”, ό.π., σσ. 69-80.

¹²⁷ Στο ίδιο.

¹²⁸ “Αν ο Διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης εξακολουθεί στο μεσοπόλεμο, εξακολουθούν και οι κρίσιμες διαφορές που χωρίζουν τις δυο αντίπαλες παρατάξεις παρά την κοινή μήτρα του αστικού εθνικισμού και παρά την τομή του 1922. Ο Βενιζελισμός παραμένει ο πιο συνεπής και δυναμικός φορέας

Καταστροφή αφορούσε την αλυτρωτική πολιτική εμφανίζεται τώρα ως ενοποίηση εντός των συνόρων: την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας τόσο στα εδάφη των ακόμα Νέων Χωρών όσο και στο κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο.¹²⁹

Η πολιτική και κοινωνική διάσταση που σήμανε ο Εθνικός Διχασμός και που στην προηγούμενη περίοδο πήρε και γεωγραφική διάσταση με τα δυο ελληνικά κράτη, το αντιβενιζελικό, στο χώρο της Παλιάς Ελλάδας, με πρωτεύουσα την Αθήνα, και το βενιζελικό, στις Νέες Χώρες, με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη, λαμβάνει τώρα τη νέα της μορφή στη διάσταση ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους γηγενείς και την πολιτική τους έκφραση, τους πρωτεργάτες της αφομοίωσης των προσφύγων, και στους γηγενείς και την πνευματική και πολιτική ηγεσία τους, που απεργάζονται την οργανική ένταξη των προσφύγων στον εθνικό κορμό, την κοινωνική δομή της Ελλάδας.

Στο κοινωνικό σύνολο που αποτελεί τον ελληνικό λαό και ταυτόχρονα το ελληνικό έθνος δεν φαίνεται να εμπεδώνεται εθνική ομοιογένεια. Η ελληνικότητα των νέων πληθυσμών μπορεί βασικά να μην αμφισβητείται (κοινή θρησκεία, κοινή εν πολλοίς γλώσσα, κοινές παραδόσεις), παρ' ότι και αυτή δεν φαίνεται πάντα δεδομένη (εξ ου ο χαρακτηρισμός των προσφύγων ως "τουρκόσπορων", η προβαλλόμενη από

της εθνικής ολοκλήρωσης- μέσα πια στα όρια του κράτους. Παίρνει ανενδοίαστα την ευθύνη για την ανταλλαγή των πληθυσμών, αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας. Αναλαμβάνει και σε αποφασιστικό βαθμό πραγματοποιεί το ιστορικό έργο της αποκατάστασης των προσφύγων και της ενσωμάτωσής τους στο ελληνικό κράτος. Επιδιώκει συστηματικά την αφομοίωση ή την εξουδετέρωση των ξένων μειονοτήτων που αντιπροσωπεύουν ενδεχόμενη απειλή για την κυριαρχία και την εδαφική ακεραιότητα του εθνικού κράτους. Τέλος, με την οικονομική του ιδίως πολιτική, αλλά και με το γενικότερο πρόγραμμα που εφαρμόζει κατά το Μεσοπόλεμο, ο βενιζελισμός εξακολουθεί να αποτελεί τον ιστορικό φορέα της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών στο εθνικό κράτος. Αντίθετα, ο αντιβενιζελισμός ουσιαστικά συσπειρώνει και ενσαρκώνει τις κάθε λογής αντιστάσεις και αντιδράσεις στην εθνική ολοκλήρωση και στο σύγχρονο εθνικό κράτος. Ενσαρκώνει προπαντός την επιθετικότητα των γηγενών εναντίον των προσφύγων[...] Ο Αντιβενιζελισμός, τέλος εξακολουθεί να εκφράζει τον εσωστρεφή πατριωτισμό της παλαιάς Ελλάδας και τη ρομαντική της νοσταλγία για ένα μυθικό πια παρελθόν όπου τα όρια του ελληνικού κράτους συνέπιπταν με τα δικά της[...] Η απόρριψη των προσφύγων σε συνδυασμό με την προάσπιση των αλλοεθνών αποτελεί βέβαια κατάφωρη αναίρεση του ελληνικού εθνικισμού και ανεξίτηλο στίγμα στα μάτια των Βενιζελικών και ιδίως των προσφύγων", στο *ίδιο*, σ. 76-77.

¹²⁹ Στο *ίδιο*.

αντιβενιζελικούς αντιπαράθεση ανάμεσα σε καθαρούς Έλληνες και τουρκοσπορίτες), η συνείδηση όμως χωριστών ταυτοτήτων για τα δύο υποσύνολα είναι προφανής.¹³⁰ Στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει, το σύνολο που καλείται να αποτελεί στο εξής το ελληνικό έθνος και ταυτόχρονα τον ελληνικό λαό χωρίζεται σε δυο σαφώς διακριτά υποσύνολα, τους ντόπιους και τους πρόσφυγες.¹³¹

Η κοινωνική αφομοίωση των προσφύγων δεν μοιάζει λοιπόν εύκολη, καθώς βαθιά αντίθεση των γηγενών και των προσφύγων εντοπίζεται σε όλα τα πεδία της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Σκληρός ανταγωνισμός αναπτύσσεται στη δουλειά, στην ιδιοποίηση της γης και σε όλη την κλίμακα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Η τοποθέτηση των προσφύγων στο βενιζελικό και αντιβασilikό στρατόπεδο επιτείνει την αντίθεση. Ο αντιβενιζελικός πολιτικός κόσμος κάνει ό,τι μπορεί να βαθύνει το χάσμα, ενισχύοντας τις φοβίες του παλαιοελλαδικού κόσμου, αμφισβητώντας την ελληνικότητα των προσφύγων, συντασσόμενος ακόμα και με τις ξένες μειονότητες της Μακεδονίας, προκειμένου να τους εξουδετερώσει¹³² πολλές

¹³⁰ Έτσι κι αλλιώς “κανένα κοινωνικό σύνολο, όσο ομοιογενές και αν είναι ή και αν θεωρείται, δεν είναι εσωτερικά αδιαφοροποίητο και κάθε υποσύνολο βιώνει και συνειδητοποιεί κατά διαφορετικό τρόπο τη συνολική ταυτότητα, αλλά και τη δική του ιδιαίτερη υπο-ταυτότητα”, Δ. Τσαούσης, “Ελληνισμός και ελληνικότητα. Το πρόβλημα της ελληνικής ταυτότητας”, ό.π., σ. 19.

¹³¹ “Η προγενέστερη αναντιστοιχία Λαού και Έθνους μεταμορφώνεται και αναβιώνει τώρα μέσα στα όρια του κράτους ως φυλετικό χάσμα ανάμεσα στους γηγενείς και τους πρόσφυγες- τους πρώην αλύτρωτους. Η σχεδόν απόλυτη εθνική ομοιογένεια που επιτυγχάνεται με την ανταλλαγή των πληθυσμών παραμένει ουσιαστικά περισσότερο υπόσχεση παρά πραγματικότητα. Η ίδια η ελληνικότητα των προσφύγων αμφισβητείται από τους γηγενείς, με χαρακτηρισμούς όπως τουρκόσποροι και γιαουρτοβαφτισμένοι. Το φυλετικό χάσμα έχει αναμφίβολα πραγματικές αφορμές πλήθος ορατές πολιτιστικές ιδιαιτερότητες διαφοροποιούν τους πρόσφυγες από τους γηγενείς και εμποδίζουν την επικοινωνία μεταξύ τους. [...] Αλλά το χάσμα ενισχύεται και συντηρείται από την κοινωνική απομόνωση των προσφύγων σε χωριστές γειτονιές, συνοικισμούς και χωριά. Φορτίζεται εκρηκτικά από τον άγριο οικονομικό ανταγωνισμό γηγενών και προσφύγων στην ιδιοποίηση της γης (αγροτικής και αστικής), στην αγορά εργασίας και στις κάθε λογής επιχειρηματικές δραστηριότητες (από το μικρεμπόριο μέχρι τη βιομηχανία). Διευρύνεται τέλος και αναπαράγεται αδιάκοπα από τις πολιτικές συγκρούσεις, αφού οι πρόσφυγες είναι εκείνοι που εξασφαλίζουν την εκλογική επικράτηση της Δημοκρατίας και του Βενιζελισμού. Για μεγάλο μέρος των γηγενών-ιδίως αυτό που εκφράζεται με τον Αντιβενιζελισμό- οι πρόσφυγες είναι με δυο λόγια οι ξένοι που ήρθαν να τους εκτοπίσουν τόσο από την οικονομική όσο και από την πολιτική ζωή του τόπου τους”, Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, “Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης”, ό.π., σ. 75.

¹³² Στο ίδιο. σσ. 77-78.

φορές ο κοινωνικός ρατσισμός παίρνει τη μορφή της ωμής βίας.¹³³ Το επίθετο “πρόσφυγας” λαμβάνει αρνητικές σημασίες και πλήθος άλλων προσωνυμίων υποτιμητικών εφευρίσκεται. Την αντίθεση εμβαθύνει και η εγκατάσταση των προσφύγων σε ιδιαίτερους χώρους, χωριά και συνοικισμούς. Κάτω από τις συνθήκες αυτές ενισχύεται η διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητας των προσφύγων, που εδράζεται στο παρελθόν και στο μειονεκτικό παρόν σε σχέση με τους ντόπιους. Σε όλο τον μεσοπόλεμο θα διατηρηθούν εκείνα τα στοιχεία που θα εμποδίζουν την πραγματική αφομοίωση των προσφύγων και μόνο από τη δεκαετία του 40, όταν άλλα γεγονότα θα προκύψουν, θα αμβλυνθεί η διάκριση, καθώς θα συντελεστεί η συσπείρωση μπροστά στον πόλεμο και αργότερα η διάκριση αριστερού-δεξιού θα γίνει η κυρίαρχη.

1.2.3. Η προσφυγική ταυτότητα: μία ενδοεθνική διαφοροποίηση

Οι πληθυσμοί που έφτασαν από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στην ελληνική επικράτεια το 1922-24, επακόλουθο της ήττας των Ελλήνων στη μικρασιατική εκστρατεία και της σύμβασης της Ανταλλαγής των πληθυσμών, απώλεσαν τα βασικά στοιχεία της κοινωνικής τους ταυτότητας και μέσω της συνάντησης με τους άλλους Έλληνες, του ελληνικού κράτους, αποτέλεσαν για ένα μακρύ διάστημα μια κατηγορία ιδιαίτερη, τους “πρόσφυγες”. Η προσφυγική ταυτότητα, την οποία αποκτούν, προκύπτει από τους όρους ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία, από την αντιμετώπισή τους από το γηγενή πληθυσμό και το ελληνικό κράτος καθώς και από τον τρόπο που οι ίδιοι προσλαμβάνουν αυτήν την αντιμετώπιση και από τον τρόπο που προσπαθούν να τη διαχειριστούν. Αυτή η σύνθετη διαδικασία αποτελεί και το πλαίσιο για την κατασκευή μίας καινούργιας ταυτότητας, αυτής του “Μικρασιάτη πρόσφυγα”.

Για τους ανθρώπους που εισέρχονται στο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο αυτή, οι οικείοι σε αυτούς όροι σύστασης του κοινωνικού Εαυτού και του Άλλου έχουν

¹³³Η καταστολή του βενιζελικού κινήματος του 35 θα εξελιχτεί σε ένοπλη σύγκρουση γηγενών-προσφύγων και μετά την καταστολή του οι πρόσφυγες απομένουν στο μένος των νικητών αντιβενιζελικών. Αναφορά και στο άρθρο “Οι πρόσφυγες και η Ελλάδα” της *Εστίας*, 5 Φεβρουαρίου 1936, όπου καταγγέλλεται το αντιπροσφυγικό μένος. Αναφορά και παράθεση αποσπάσματος του άρθρου στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, χ.χ., σσ. 95-96.

πάψει να υφίστανται. Στη Μικρά Ασία, ο “Εαυτός” διακρίνεται από τον “Άλλο” που είναι ο Τούρκος και οι άλλες εθνικές κοινότητες που συναποτελούν την οθωμανική αυτοκρατορία. Τώρα, στη νέα συνθήκη οι ίδιοι δεν προσδιορίζονται με βάση τα παραδοσιακά αυτά χαρακτηριστικά και ο Άλλος, από τον οποίο διαφοροποιούνται, είναι πλέον οι Έλληνες του μητροπολιτικού χώρου, τους οποίους αναγνωρίζουν προφανώς ως ομοεθνείς αδελφούς, βιώνοντας όμως και μια σειρά καθοριστικών διαφορών από αυτούς και εισπράττοντας μια αξιοσημείωτη αμφισβήτηση, που, άλλες φορές, εκδηλώνεται με όρους εχθρότητας. Είναι γεγονός ότι, η εξαιρετική ταχύτητα των εξελίξεων, ο “υποχρεωτικός”, “άμεσος” και “αμετάκλητος” χαρακτήρας των αποφάσεων, συνεπεία των οποίων οι πληθυσμοί αυτοί βρέθηκαν στην Ελλάδα, οξύνουν το πρόβλημα. Και οι ίδιοι αυτοί πληθυσμοί δυσκολεύονται επιπλέον να “αφομοιωθούν”, αλλά και αυτοί που τους δέχονται δυσκολεύονται επιπλέον να εξοικειωθούν με τη νέα κατάσταση και να τους δεχτούν ανάμεσά τους. Ιδιαίτερο βάρος αποκτά και η οικονομική και πολιτική πραγματικότητα του τόπου, πλαίσιο αυτό και αιτία της αντιπαλότητας των δυο ομάδων.¹³⁴

Έτσι, οι πρόσφυγες περνάνε από την απολύτως δεδομένη και ελεγχόμενη ετερότητα σε έναν ιδιόρρυθμο ενδοεθνικό διαφορισμό, μέσα στον οποίο βρίσκονται, θα λέγαμε, να είναι “ξένοι” χωρίς να είναι “άλλοι”. Αυτό και συνιστά το παράδοξο στοιχείο κατά τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Στην περίπτωση αυτή το έθνος ως “φαντασιακή” κοινότητα που είναι,¹³⁵ διέρχεται κρίση συνοχής και ταυτότητας, όταν η επικρατειακή διάστασή του αμφισβητείται ή επαναπροσδιορίζεται στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που προκύπτουν από τη Συνθήκη της Λωζάνης με την Ανταλλαγή των πληθυσμών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η επικρατειακή διάσταση του έθνους επαναπροσδιορίζεται α) ιστορικά, με την απώλεια δυνητικών εθνικών

¹³⁴“Η απειλή των συμφερόντων τους, αισθητή σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, γίνεται ακόμη πιο έντονη λόγω της “άμεσης εφαρμογής”. Η απροσδόκητη και εκ των άνω επιβεβλημένη “κοινωνική ανάμιξη” αποτελεί υποχρέωση ενοχλητική και ανεπιθύμητη. Αν η ταυτότητα του Έλληνα μετανάστη της Μικράς Ασίας προσδιορίζεται στα επίσημα κείμενα με τον όρο “ανταλλάξιμος”, στην κοινή συνείδηση το επίθετο “πρόσφυγας” κερδίζει πολύ γρήγορα έδαφος και παίρνει τέτοια περιφρονητική και υποτιμητική σημασία, ώστε πλησιάζει να γίνει πραγματικό παρατσούκλι”, Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και κοινωνική κατοικία στην Ελλάδα...*, ό.π., σσ. 79-80.

¹³⁵B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Λονδίνο, Version editions and NLB, 1983.

εδαφών και β) με την είσοδο στον εθνικό (επικρατειακό) κορμό ανθρώπων που δεν μετέχουν στην επικράτεια.¹³⁶

Οι πρόσφυγες λοιπόν αισθάνονται διαφορετικοί από τους ντόπιους, όπως και οι ντόπιοι τους θεωρούν, κι αυτοί με τη σειρά τους, διαφορετικούς. Αυτή η μέγιστη διαφορά θα παράξει εν πολλοίς το περιεχόμενο της προσφυγικής ιδιότητας. Η διαφορά αφορά τόσο στο παρελθόν των προσφύγων όσο και στο παρόν τους. Πρόκειται για πραγματική διαφορά, η οποία διογκούται στο συμβολικό/ιδεολογικό επίπεδο, αναγόμενη ταυτόχρονα και σε μηχανισμό άμυνας απέναντι στην ίδια την πραγματική διαφορά ανάμεσα στους δυο πληθυσμούς.

Οι πρόσφυγες ανακαλούν ένα κοινό γι αυτούς και διαφορετικό από τους ντόπιους παρελθόν και εντάσσονται στην ελληνική κοινωνία με διαφορετικούς και μάλιστα συγκριτικά μειονεκτικούς όρους. Η σχέση ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν διαμορφώνεται έτσι, ώστε η μειονεκτική θέση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία να διασκεδάζεται, να αναπληρώνεται μάλιστα από την επιλεκτική ανάκληση όσων στοιχείων της παρελθοντικής τους ταυτότητας μπορούν να εξυπηρετήσουν μια εικόνα “υπεροχής” έναντι των γηγενών. Πόσο μάλλον, όταν αυτά τα στοιχεία μπορούν να αναγνωριστούν και μέσα στο αξιακό πλαίσιο της ελλαδικής κοινωνίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο μετασχηματισμός της θρυλούμενης για όλους ευημερίας των Μικρασιατών σε “αρχοντιά” και “νοικοκυροσύνη”. Αυτή η διαδικασία συγκρότησης της εικόνας του πρόσφυγα από τους άλλους και της προβολής της από τους ίδιους τους πρόσφυγες συνεπικουρείται από τη δημιουργία νέων κοινωνικών δεξιοτήτων / ιδιοτήτων, και αυτών προερχομένων από την παρελθούσα εμπειρία τους “κάπου αλλού”, και την αναπόφευκτη σύγκριση με τους ντόπιους στους αντίστοιχους κοινωνικοεπαγγελματικούς και πολιτισμικούς χώρους. Με άλλα λόγια, υπάρχει καταρχήν η αναγνώριση της διαφοράς στο παρόν (η φτώχεια από τη μια, άλλες συνήθειες και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που αναπληρώνουν τη μειονεξία από την άλλη), η κατασκευή αυτής της διαφοράς στο παρελθόν (συλλογική μνήμη και η διαχείρισή της) και, τέλος, η νοηματοδότηση αυτής της διαφοράς (ανωτερότητα του

¹³⁶Για τον επικρατειακό χαρακτήρα της φαντασιακής κοινότητας “έθνος”, βλ. Ν. Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού: αμφίσημο σημειολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1996, σσ. 135-142.

πρόσφυγα έναντι του γηγενούς) όχι μόνο πλέον με στοιχεία του παρελθόντος αλλά και του παρόντος.

Η ύπαρξη και η επιβίωση συνείδησης μιας ιδιαίτερης ταυτότητας και στην πρώτη και στις επόμενες της πρώτης γενιάς των προσφύγων, οι διαδικασίες διαμόρφωσής της και μετασχηματισμού και μετεξέλιξής της έχουν αποτελέσει βασικό προβληματισμό καθώς και βασικό συμπέρασμα μελετών που αφορούν τους πρόσφυγες, όπως της ανθρωπολογικής εργασίας της R. Hirschon, *Heirs of the Greek catastrophe*,¹³⁷ που μελετά την οργάνωση της κοινωνικής ζωής Μικρασιατών προσφύγων εγκαταστημένων στο συνοικισμό της Κοκκινιάς, της διδακτορικής διατριβής της Μαρίας Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα-Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*¹³⁸ και της διδακτορικής διατριβής της Άννας Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*,¹³⁹ που το δεύτερο μέρος της αναφέρεται στην ανάπτυξη της προσφυγικής συνείδησης των Κυδωνιατών προσφύγων.

Αντλώντας από τα συμπεράσματα της Μ. Βεργέτη, βλέπουμε την εξέλιξή της συλλογικής ταυτότητας του ποντιακού ελληνισμού από εθνική ελληνική στον Πόντο, σε ενδοεθνική διαφοροποίηση, μια ιδιαίτερη “εθνοτοπική” ταυτότητα στις συνθήκες της

¹³⁷R. Hirschon, *Heirs of the Greek catastrophe, The social life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1989.

¹³⁸Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, ό.π.. Στην εργασία αυτή μάλιστα επιλέγεται και υιοθετείται για πρώτη φορά ο όρος “εθνοτοπική ταυτότητα”, δηλωτικός ιδιαίτερης μορφής συλλογικής ταυτότητας, προσφέροντας ταυτόχρονα και νέα αναλυτική κατηγορία. “Ο όρος επιλέχτηκε γιατί παραπέμπει στα δυο απωλεσθέντα χαρακτηριστικά της ομάδας, δηλαδή με το σκεπτικό ότι και τα δυο συνθετικά αναφέρονται σε δυο παρελθόντα χαρακτηριστικά που θεμελιώνουν μια ιδιαίτερη αλλά παρούσα ταυτότητα ενός πληθυσμού. Αυτό που χαρακτηρίζει την ποντιακή συλλογική ταυτότητα είναι η αναφορά σε μια χαμένη πατρίδα, όπου οι Πόντιοι συνιστούσαν παλαιότερα μια ιδιαίτερη εθνική και/ή εθνοτική ομάδα. Είναι η μνήμη του τόπου και της ιδιαιτερότητας του πληθυσμού και η μνήμη της κοινής μοίρας της διασποράς που συγκροτούν τη βάση της ποντιακής συλλογικής ταυτότητας. Δεν είναι ο κοινωνικά παρών τόπος προέλευσης, ο οποίος ισχυροποιεί μια συλλογική ταυτότητα, ως τόπος επιστροφής και ως τόπος δεσμών που μπορούν ανά πάσα στιγμή να ανανεωθούν, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των εθνικών, των εθνοτικών και των τοπικών ομάδων”, στο *ίδιο*, σ. 13.

¹³⁹ Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994 .

προσφυγιάς στην Ελλάδα.¹⁴⁰ Οι Πόντιοι, βέβαια, ευκολότερα και επί μακρότερον από άλλες μικρασιατικές ομάδες διατήρησαν τις ιδιαιτερότητές τους, καθώς η ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία ήταν πιο αργή και δύσκολη για λόγους που αφορούν τη συγκεκριμένη ομάδα και τη διαφοροποιούν από άλλες (πολιτισμικές ιδιαιτερότητες περισσότερο ευδιάκριτες από αυτές άλλων μικρασιατικών ομάδων, όπως η ποντιακή διάλεκτος, το γεγονός της δημιουργίας αμιγώς ποντιακών κοινοτήτων στη Μακεδονία και τη Θράκη, το γεγονός ότι η παρουσία τους σ' αυτές τις περιοχές και η πολιτική τους τοποθέτηση υπέρ του Βενιζέλου μετατρέπει θεαματικά τα εκλογικά αποτελέσματα και συντηρεί ακόμα μεγαλύτερο ανταγωνισμό με τους αντιβενιζελικούς ντόπιους, που είναι και φορείς, τα πρώτα χρόνια, της κρατικής εξουσίας).

Την ιδιαίτερη ταυτότητα των Ποντίων προσφύγων διαμόρφωσαν οι δυσμενείς συνθήκες πρώτης εγκατάστασης, η στάση της ελληνικής κοινωνίας, η παρατεινόμενη μειονεκτική κοινωνική θέση, η ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους στην αποκατάστασή τους με τη συνακόλουθη δυσπιστία προς αυτό για την ικανότητα διαχείρισης ή δίκαιης διαχείρισης της ανταλλάξιμης περιουσίας, η εκτίμηση πολλών ανάμεσά τους ότι το ελληνικό κράτος είναι συνυπεύθυνο μαζί με τις μεγάλες δυνάμεις για την έκβαση του μικρασιατικού, δηλαδή η αμφισβήτηση της ικανότητάς του να ανταποκριθεί στον εθνικό του ρόλο, της προστασίας και φροντίδας του εσω-ελλαδικού και εξω-ελλαδικού ελληνισμού, όλα αυτά οδηγούν σε συνειδητοποίηση της διαφορετικότητας και σε ισχυροποίηση της συνοχής μεταξύ των προσφύγων.¹⁴¹

Η ταυτότητα αυτή αμβλύνεται στη δεύτερη γενιά, την κατεξοχήν γενιά που επηρεάζεται από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος αποβαίνει καθοριστικός παράγοντας αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων γηγενών και προσφύγων. Ο κοινός αγώνας στη διάρκεια του πολέμου και της κατοχής συντελεί στην ουσιαστική μείωση

¹⁴⁰ “Η συλλογική ταυτότητα του ποντιακού ελληνισμού στον Πόντο ήταν εθνική ελληνική.[...] Η εθνική ταυτότητα ως παράγοντας ταύτισης και κοινής δράσης αποτελούσε σημαντικότερο στοιχείο της ατομικής ταυτότητας από την τοπική. Ισχυρή εθνική ταυτότητα ήταν απαραίτητη για την υλοποίηση του πολιτικού προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας που αποτελούσε τη μεγάλη συνεκτική δύναμη του ελλαδικού και εξωελλαδικού ελληνισμού της εποχής[...] Στο ελληνικό κράτος η ποντιακή ταυτότητα διαμορφώνεται ως ενδοεθνική διαφοροποίηση. Οι αιτίες διαμόρφωσής της είναι η μετανάστευση και η σχέση του ποντιακού ελληνισμού με την ευρύτερη ελληνική εθνική ομάδα σε επίπεδο οικονομικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό”, στο *ίδιο*, σσ. 72-73.

¹⁴¹ Στο *ίδιο*, σσ. 61-63.

του ανταγωνισμού τους. Όμως ο διχασμός μεταξύ αριστερών και δεξιών που επικρατεί στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις έχει ως αποτέλεσμα τμήμα της δεύτερης γενιάς να βιώσει για πρώτη φορά την προσφυγική ιδιότητα της ποντιακής ταυτότητας. Αυτό συμβαίνει, γιατί ο διχασμός μεταξύ αριστερών και δεξιών ενσωματώνει το διχασμό μεταξύ προσφύγων και ντόπιων.¹⁴² Στην τρίτη γενιά η εθνοτοπική ταυτότητα εκφράζεται ως δικαίωμα στην πολιτισμική και ιστορική ιδιαιτερότητα.¹⁴³

Παρόμοια και τα συμπεράσματα της Α. Παναγιωταρέα ως προς τα χαρακτηριστικά και τους συντελεστές της προσφυγικής συνείδησης των Κυδωνιατών προσφύγων, που συντελείται με βάση το κοινό παρελθόν και τους όρους κοινωνικοποίησης στο ελληνικό κράτος. Ο ανταγωνισμός με τους ντόπιους στην αγορά εργασίας και την τύχη των ανταλλάξιμων κτημάτων, η αντιμετώπιση από την ελληνική κρατική μηχανή, οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, η ανέχεια, οι υβριστικές επιθέσεις των ντόπιων, η νοσταλγία της χαμένης πατρίδας-χαμένου παράδεισου, η ενδοστρέφεια και η αποφυγή των σχέσεων με τους ντόπιους, όλα αυτά συνθέτουν την προσφυγική ταυτότητα της πρώτης γενιάς. Οι λαϊκές τάξεις, που γνώρισαν την εγκατάσταση και την αγροτική αποκατάσταση στη Μυτιλήνη κυρίως, βίωσαν εντονότερα την προσφυγιά με όρους ανέχειας και περιθωριοποίησης, ενώ οι αστοί, που γρήγορα εγκατέλειψαν οι περισσότεροι τη Μυτιλήνη και εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, προσαρμόστηκαν ευκολότερα και γρηγορότερα, επιστρατεύοντας για την προσαρμογή τους και την κοινωνική τους καταξίωση μια πλούσια παιδεία, επαγγελματική κατάρτιση και κοινωνική εμπειρία που τους έκανε ευκολότερα αποδεκτούς από τη γηγενή αντίστοιχη κοινωνική τάξη.¹⁴⁴ Σημαντική η διαφοροποίηση που σημειώνεται ανάμεσα στους Αϊβαλιώτες των λαϊκών τάξεων και τους Κυδωνιάτες αστούς, ως προς το ζήτημα αυτό.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 67.

¹⁴³ «Η διεκδίκησή της αποτελεί παράγοντα ισχυροποίησης της κοινής εθνικής ταυτότητας[...] Διαμορφώνεται με αυτόν τον τρόπο μια ιδεολογία εθνισμού και όχι τοπικισμού», στο ίδιο, σσ. 59-78.

¹⁴⁴ «Για να ενταχθούν οι πρόσφυγες Αϊβαλιώτες στην κοινωνική ζωή των μεικτών χωριών και για να συμβιώσουν ομαλά με τους ντόπιους δεν έφτασε μια γενιά. Χρειάστηκε να περάσει η πρώτη γενιά, να έρθει ο πόλεμος του 1940, που λειτούργησε σα μεγάλο χωνευτήρι για τις αντιθέσεις τους. Από τη δεύτερη γενιά κι ύστερα μειώθηκαν οι αποστάσεις. Έπαψε να ακούγεται στα χωριά σα βρισιά η λέξη πρόσφυγας, που είχε σημαδέψει τη ζωή της πρώτης γενιάς, κι αντικαταστάθηκε η νοσταλγία του γενέθλιου τόπου με την αγάπη για τη νέα πατρίδα, στην οποία τώρα έπρεπε να ζήσουν και να διακριθούν». Επίσης, «Οι Κυδωνιάτες, ιδιαίτερα το τμήμα εκείνο του Αϊβαλιού με ανώτερη κοινωνική προέλευση, όταν έφτασαν

Γενικεύοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη χώρα που αναγνώριζαν ως εθνικό τους κέντρο. Τόσο όμως η νοσταλγία του οικείου περιβάλλοντος που αποτελούσαν γι αυτούς τα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου κατοικούσαν και από τα οποία αποκόπηκαν τόσο βίαια και αιφνίδια, όσο και η επιθετική υποδοχή που έτυχαν τα πρώτα χρόνια από τους ομοεθνείς γηγενείς και η μειονεξία που αισθάνονταν λόγω των δύσκολων συνθηκών ζωής, της κοινωνικής τους υστέρησης, έως και περιθωριοποίησης, συνέτειναν στην ανάπτυξη μίας ιδιαίτερης ταυτότητας, που ενισχυόταν από τη μεταξύ τους συναναστροφή, από την τάση να συγκροτούν και αυτοί με τη σειρά τους δικούς τους κοινωνικούς χώρους-προσφυγικούς χώρους και την ταυτόχρονη απόστασή τους από τους ντόπιους, στη μεταξύ τους αλληλεγγύη, που προέκυπτε από το αίσθημα του “συνανήκειν”.¹⁴⁵ Η ταυτότητα λοιπόν των προσφύγων μοιάζει να διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα της κοινωνικής τους περιθωριοποίησης από τη γηγενή κοινωνία, από την αντιπαράθεσή τους με τους ντόπιους και αφορά φυσικά και σε πραγματικές πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που φέρουν μαζί τους από την προηγούμενη ζωή τους. Δηλαδή τα στοιχεία αυτής της νέας αμυντικής ταυτότητας αντλούνται κατά κύριο λόγο από τις αναπαραστάσεις μιας πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, οι οποίες αναπτύσσονται επί τούτου. Διαφοροποιήσεις επίσης υπήρξαν ανάμεσα στους πρόσφυγες ως προς το ζήτημα αυτό ανάλογα με την ηλικία, τις συνθήκες ζωής, την κοινωνική προέλευση στη

στην Ελλάδα, είχαν το αίσθημα της επιστροφής στη μητρόπολη. Η ταυτότητά τους ήταν εκείνη του Έλληνα της διασποράς, της ευρύτερης περιφέρειας του Ελληνισμού. Οι κοινωνικές συνθήκες, οι οικονομικοί λόγοι, η φορτισμένη πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής, και οι ντόπιοι Έλληνες δημιούργησαν τους λόγους που στην ταυτότητα αυτή τελικά κατεγράφη ως μοναδική ιδιότητα η προσφυγική κατάσταση τους. Χρειάστηκαν πενήντα σχεδόν χρόνια, για να κατορθώσουν δίνοντας εξετάσεις στην οικονομική και πνευματική ζωή του τόπου, να επιβληθούν κοινωνικά και να δώσουν στην πικρή λέξη “πρόσφυγας”, που σηματοδοτούνταν με τόσες κοινωνικές προκαταλήψεις, ένα άλλο περιεχόμενο. Κολακευτικό αυτή τη φορά και συνώνυμο της προόδου και της δραστηριότητας”, στο Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό. π., σ. 162 και 177 αντίστοιχα.

¹⁴⁵ “Η συλλογική ταυτότητα του ποντιακού ελληνισμού στον ελλαδικό χώρο εκφράζει μια κοινωνικο-ψυχολογική αίσθηση ταύτισης που πηγάζει όχι μόνο από το κοινό παρελθόν αλλά και από τον ιδιαίτερο τρόπο ένταξης και σχέσης της ομάδας, σε επίπεδο οικονομικό, πολιτισμικό και ιδεολογικό με την ευρύτερη ελληνική εθνική ομάδα [...] Το περιεχόμενο (της ταυτότητας) δεν το καθορίζει μόνο η πολιτισμική πραγματικότητα αλλά και η κοινωνική οριοθέτηση της ομάδας”, στο Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 63.

μικρασιατική κοινωνία, τον τρόπο άφιξης στην Ελλάδα (με ή χωρίς κάποια περιουσιακά στοιχεία, υπό το κράτος πανικού ή με κάποια σχετική άνεση, πριν ή μετά τη σύμβαση της Λωζάνης), τους όρους με τους οποίους συντελέστηκε για τον καθένα χωριστά ή κατά ομάδες η ένταξη στην ελληνική κοινωνία, τη διαμονή τους στην Αθήνα ή στην επαρχία, σε περιβάλλον αστικό ή αγροτικό, την κοινωνική θέση (απώλεια, διατήρηση, κατάκτηση) στην Ελλάδα.¹⁴⁶

Όπως αναφέρθηκε και σε άλλα σημεία, η διάκριση θα συντηρηθεί τουλάχιστον ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι εμπειρίες της Κατοχής και της Αντίστασης θα αμβλύνουν τη διαφορά και θα ενεργοποιήσουν άλλες διακρίσεις, που βέβαια, συχνά και αυτές θα επενδυθούν την παλαιότερη διάκριση.

1.2.4. Λόγοι και στερεότυπα για τους πρόσφυγες

“Ό,τι χάθηκε στη Μικρασία και στην Ανατολική Θράκη κερδίστηκε στην άλλη όχθη του Αιγαίου. Μικρασιάτες, Πόντιοι, Κωνσταντινουπολίτες και Θράκες δεν περιορίστηκαν απλώς σε μια οικονομική και ή πολιτιστική εισφορά στο εθνικό σύνολο, αλλά στάθηκαν αυτόχρημα συνδημιουργοί του Νέου Ελληνισμού”.¹⁴⁷ Ο λόγος ανήκει στον Γεώργιο Τενεκίδη και ίσως αποτελεί την πιο σαφή και επιτυχή διατύπωση της κυρίαρχης αντίληψης για το τι συντελέστηκε στην Ελλάδα μετά την έλευση των ελληνικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη, για το θαύμα της σύγχρονης Ελλάδας, πρωτεργάτες του οποίου, με ποικίλους τρόπους υπήρξαν οι πρόσφυγες. Πρόκειται για την αντίληψη ότι από το 1922 η Ελλάδα εκσυγχρονίζεται και ανορθώνεται με κύριο μοχλό τους πρόσφυγες.

Ανάλογες αντιλήψεις περί του μπολιάσματος του εθνικού κορμού με το νέο δυνατό αίμα των Μικρασιατών και Ποντίων, “των μυστικών εκείνων αναβρασμών που ανανεώνουν το αίμα των λαών”,¹⁴⁸ της “ευεργετικής παρουσίας” των Μικρασιατών Ελλήνων στον ελλαδικό χώρο μοιάζουν να αποζημιώνουν έναν πληγωμένο εθνικισμό

¹⁴⁶ Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 64.

¹⁴⁷ Γ. Τενεκίδης, “Πρόλογος”, στο *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας* ό.π., τ. Α', σ. ιη'.

¹⁴⁸ Αναφορά στο Κ. Γιαννακόπουλος (κειμ.-επιμ.), *Προσφυγική Ελλάδα, Λεύκωμα*, ό.π., σ. 28

για την ήττα και την καταστροφή που υπέστη, για τη για πάντα εγκατάλειψη μίας ιδεολογίας που τον εξέθρεψε από τη γένεσή του.

Ο “ευεργετικός ρόλος” των προσφύγων στην ελληνική ζωή εκτείνεται σε όλους τους τομείς.

Στην οικονομία καταρχήν η συμβολή τους θεωρήθηκε αποφασιστική: “η ριζοσπαστική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας κάτω από την επίδραση των προσφύγων αποτελεί ένα θέσφατο, πλέον, της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά και άμεσο συνειρμό του κοινού νου στο άκουσμα της λέξης πρόσφυγες”.¹⁴⁹

Με τους πρόσφυγες συνδέεται η επέκταση και βελτίωση της γεωργίας, η δημιουργία έργων υποδομής, η ώθηση στην κτηνοτροφία, την πτηνοτροφία, τη σηροτροφία και αλιεία, στον επιχειρησιακό τομέα και στη βιομηχανία, με την παρουσία ανθρώπων “δεδομένης επιχειρηματικής ικανότητας και πείρας που είχαν συμβάλει στο οικονομικό θαύμα του ελληνισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας”, διευρύνοντας την εσωτερική αγορά, παρέχοντας φτηνό εργατικό δυναμικό, αλλά και ειδικευμένους

¹⁴⁹Βλ. Κ. Κωστής, “Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης Οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο”, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, ό.π., σ. 31. Ο Κωστής εκτιμά ότι για την αποτίμηση της συμβολής των προσφύγων στην ελληνική οικονομία, ειδικά στη γεωργία και τη βιομηχανία, και με όλες βέβαια τις εξελίξεις που η παρουσία τους επέφερε και στους δυο τομείς, κυρίως για λόγους κοινωνικούς και πολιτικούς, “είναι αδύνατο να βγάλει κανείς συμπεράσματα ως προς την ακριβή συμβολή-θετική ή αρνητική- των προσφύγων. Αυτό συμβαίνει γιατί [...] η εκτίμησή της αποτελεί κυρίως ένα ηθικό πρόβλημα, που δεν ανταποκρίνεται στη δεοντολογία ανάλυσης των οικονομικών μηχανισμών μιας εποχής και μιας χώρας. [...] και στους δυο χώρους η δράση των προσφύγων δεν υπήρξε τόσο καταλυτική όσο συχνά λέγεται.[...]ούτε η ελληνική βιομηχανία ούτε η γεωργία γνώρισαν επαναστατικές αλλαγές εξαιτίας της άφιξης των προσφύγων, μα ούτε και η παρέμβασή τους υπήρξε τόσο καταστροφική όσο υποστηρίχτηκε”. Γενικά, εξακολουθεί, “το προσφυγικό ζήτημα όπως εξειδικεύεται στο χώρο της οικονομίας [...] ακόμη και σήμερα χαρακτηρίζεται από μια αντιμετώπιση που δεν τη διακρίνει η κριτική διάθεση. Αντιθέτως η μελέτη του αναπαράγει τις πολεμικές και τις εντάσεις του μεσοπολέμου, στη μορφή που πήρανε όταν η Μικρασιατική καταστροφή έπαψε να αποτελεί αντικείμενο πολιτικών διενέξεων. [...] Η αναζήτηση της θετικής ή αρνητικής συμβολής των προσφύγων στις επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας στην πραγματικότητα συγκαλύπτει μη πραγματικές υποθέσεις και ηθικά/ πολιτικά διλήμματα, που τίποτα δεν έχουν να προσφέρουν στην αναζήτηση και κατανόηση της θέσης που κατέλαβαν οι πρόσφυγες στους μηχανισμούς της ελληνικής μεσοπολεμικής οικονομίας”, στο *ίδιο*, σσ. 3-43.

τεχνίτες. Σημαντικότερη ακόμα θεωρήθηκε η συμβολή των προσφύγων στον εμπορικό τομέα.¹⁵⁰

Η συμβολή τους στην πνευματική ζωή αλλά και στη διαμόρφωση μιας νέας ελληνικής κουλτούρας. υπήρξε επίσης πανθομολογούμενη. Θεωρούμενοι ως φορείς φιλελεύθερων αντιλήψεων και πολιτιστικών αξιών, οι πρόσφυγες αναδεικνύουν πλήθος σημαντικών προσωπικοτήτων σε όλους τους τομείς της πνευματικής δημιουργίας και τέχνης.¹⁵¹ “Τους οφείλουμε”, γράφει ο Γιάννης Μαρίνος, “τη μεταφύτευση του πιο αναπτυγμένου πολιτισμού τους, που έδωσε τη σφραγίδα του στην ελληνική επιστήμη, τα γράμματα και τις τέχνες της νεότερης Ελλάδας”.¹⁵²

Ένα ακόμα πεδίο που συγκεντρώνει πολλές από τις κοινές μας αναφορές για τους πρόσφυγες είναι ό,τι θα μπορούσε να κατηγοριοποιηθεί ως τρόπος συμπεριφοράς, συνήθειες, οργάνωση του περιβάλλοντος και της κατοικίας, μαγειρική, πολιτισμική έκφραση (λαϊκή μουσική της πόλης-ρεμπέτικα).¹⁵³

¹⁵⁰ “Καινούργιοι βιομηχανικοί-βιοτεχνικοί κλάδοι αναπτύσσονται [...] και δίνεται νέα ώθηση στην κλωστοϋφαντουργία και τη βιομηχανία ειδών διατροφής[...]Δοκιμασμένοι στον σκληρό ανταγωνισμό με Τούρκους, Λεβαντίνους, Εβραίους και Αρμένιους, οι Μικρασιάτες υποκατέστησαν σταδιακά τους ισραηλίτες στα εμπορικά κέντρα της Βόρειας Ελλάδας και έδωσαν διεθνείς προεκτάσεις στην ελληνική εμπορική δραστηριότητα”, Κ. Γιαννακόπουλος (κειμ.-επιμ.), *Προσφυγική Ελλάδα, Λεύκωμα*, ό.π., σ. 26-27.

¹⁵¹ Αναφορά στην απαρίθμηση μικρασιατικής καταγωγής επιστημόνων, διανοουμένων, καλλιτεχνών υπάρχει στις μελέτες και τα άρθρα στα οποία γίνεται αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.1. Προς το παρόν, ας αναφερθούμε στα ακόλουθα: Ν. Μηλιώρης, “Η πνευματική προσφορά των Μικρασιατών”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 11, 1962, σσ. 45-142, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' Τα ανήσυχα χρόνια*, Αθήνα, Αετός, 1943, σσ.23-25, Σ. Αντωνιάδου, “Νέα ρεύματα στη νεοελληνική λογοτεχνία από το 1922 κι έπειτα”, *Νέα Εστία*, 46, 531-532 (Αυγ. - Σεπτ. 1949), σσ. 1034-1040 και 1125-1130, Μ. Vitti, “Η νεοελληνική πεζογραφία από τη γενεά του '20 ως σήμερα”, *Ο Αιώνας μας*, φ. 7, Ιούλιος 1951, σσ. 166-171.

¹⁵²Κ. Γιαννακόπουλος (κειμ.-επιμ.), *Προσφυγική Ελλάδα, Λεύκωμα*, ό.π., σ. 27.

¹⁵³R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., για τις πρακτικές της καθημερινότητας των προσφύγων και την κοινωνική τους οργάνωση, Λ. Μιχελή, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα, Δρώμενα, 1992, επίσης για την κοινωνική ζωή των προσφύγων, Β. Γκιζελή, “Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων”, ό.π., σ. 75, για την τάση των προλεταριοποιημένων κοινωνικών στρωμάτων της εποχής και δη των προσφυγικών να “αναπτύσσουν δικούς τους, αυθόρμητους, πηγαίους τρόπους να χρησιμοποιούν και να τροποποιούν το περιβάλλον τους σύμφωνα με τις ανάγκες και τα βιώματά τους”, για τη σχέση των

Κλείνουμε με το λόγο του Henry Morgenthau, του Αμερικάνου φιλέλληνα, που ως πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π., πρωταγωνίστησε στο “επικό εγχείρημα”, “τον ηράκλειο άθλο”, κατά τις δικές του διατυπώσεις: “Ενωμένη και περιορισμένη μ’ αυτό τον τρόπο η Ελλάδα ατενίζει το μέλλον με μια απλούστερη και πιο εφαρμόσιμη προοπτική από εκείνη του παρελθόντος. Τα όνειρα του παρελθόντος έχουν αντικατασταθεί από στέρεες προοπτικές εσωτερικής βελτίωσης”.¹⁵⁴

προσφύγων με το ρεμπέτικο τραγούδι βλ. Ν. Κοταρίδης, “Εισαγωγή”, στο Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, Αθήνα, Πλέθρον, 1996.

¹⁵⁴ Η. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σ. 416.

2. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η προσφυγιά στη νεοελληνική λογοτεχνία

Επιχειρώντας την αποτίμηση της επίδρασης της μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς στη νεοελληνική λογοτεχνία θα έπρεπε κανείς να αναφέρει τα κυριότερα χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας της εποχής του μεσοπολέμου. Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι οτιδήποτε αποτελεί γνώρισμα της μεσοπολεμικής λογοτεχνίας αντλεί την καταγωγή του άμεσα ή έμμεσα από τα γεγονότα του 1922, τις αλλαγές που αυτά επέφεραν στην κοινωνία και τις διαδικασίες που ενεργοποίησαν στην εξέλιξη της διανόησης του ελληνικού χώρου.¹⁵⁵ Η μικρασιατική καταστροφή, με άλλα λόγια, συνιστά το ιστορικό πλαίσιο της μεσοπολεμικής λογοτεχνίας, η ιστορική συγκυρία που συντέλεσε σε αλλαγές σε επίπεδο ιδεολογικών και αισθητικών ζυμώσεων και αναζητήσεων, στην ανανέωση των εκφραστικών μέσων, γενικά στον επαναπροσδιορισμό μιας τέχνης συνολικά διακριτής από αυτή κάθε προηγούμενης

¹⁵⁵ Παραθέτοντας ενδεικτικά την κρίση του Λίνου Πολίτη, συνοψίζουμε τη διαδεδομένη θεώρηση της ελληνικής λογοτεχνίας σε σχέση με τα γεγονότα-σταθμό του 1922: “Ένα γεγονός άσκησε μεγάλη επίδραση στους λογοτέχνες της γενιάς αυτής, γεγονός που ρίχνει τη βαριά σκιά του σε όλη τη μετέπειτα λογοτεχνική παραγωγή και σε όλη την πνευματική και κοινωνική οργάνωση: Η μικρασιατική καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε. Ιδέες και όνειρα που έτρεφαν τις προηγούμενες γενιές για την αποκατάσταση του ελληνισμού στα πρωτοτερινά όρια του βυζαντινού κράτους, κατέρρευσαν μονομιάς το Σεπτέμβριο του 1922, και μια καινούργια τραγικότητα και σοβαρότητα αντικατέστησαν τον προγενέστερο κάπως χιμαιρικό ρομαντισμό. Η γενιά του 30 εκφράζει στη λογοτεχνία την καινούργια αυτή ωρίμανση”, Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., σ. 302. Εξάλλου, πέρα από όσα αναφέρθηκαν και στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας, για το ζήτημα της επίδρασης της μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς στη νεοελληνική λογοτεχνία, για την ώθηση που έδωσε το έργο των μικρασιατών και προσφύγων λογοτεχνών βλ. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' Τα ανήσυχα χρόνια*, ό.π., σσ. 19-38, Σ. Αντωνιάδου, “Νέα ρεύματα στη νεοελληνική Λογοτεχνία από το 1922 κι έπειτα”, ό.π., Μ. Vitti, “Η νεοελληνική πεζογραφία από τη γενεά του '20 ως σήμερα”, ό.π., Μ.Γ. Μερακλής, *Η ποίησή μας, ο Διχασμός, το μεταίχμιο*, Καλαμάτα, “Νέστωρ”. 1959, Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, University of California, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες-Λονδίνο, 1977, Χαράλαμπος Βαΐου, “Η τραγωδία της Ιωνίας και η νεοελληνική ποίηση”, *Η καθ' ημάς Ανατολή*, (περιοδική έκδοση του Συλλόγου των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών), τ. Α', Αθήνα, 1993, σσ. 93-111.

περιόδου· πρόκειται για επαναπροσδιορισμό ανάλογο με τις αλλαγές που επέφερε το γεγονός συνολικά στην ελληνική κοινωνία. Πρόκειται, θα λέγαμε, για την ισχυρή εμπειρία, την αντίστοιχη με την εμπειρία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου για την υπόλοιπη Ευρώπη, που θα διαμορφώσει νέα πνευματική συνείδηση και νέες καλλιτεχνικές επιλογές.¹⁵⁶

2.1. Λόγος περί “προσφυγικής λογοτεχνίας”

Το ίδιο το θέμα της καταστροφής και της προσφυγιάς, ως πηγή έμπνευσης και νέα θεματική, απαντάται στην ελληνική πεζογραφία με τρεις διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι βέβαια συχνά αλληλοδιαπλέκονται στο ίδιο αφηγηματικό έργο:

Α) ανάπλαση της ζωής στις χαμένες πατρίδες πριν την Καταστροφή,

Β) αφηγήσεις και χρονικά του πολέμου, της αιχμαλωσίας, του διωγμού,

Γ) απεικόνιση των ποικίλων προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες κατά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα και της περιπέτειας της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία.

Η παρατήρηση της πλειοψηφίας όσων επεχείρησαν να αποτιμήσουν και να καταλογογραφήσουν την πεζογραφική παραγωγή που εμπνέεται από τη μικρασιατική καταστροφή και την προσφυγιά, είναι ότι το θέμα δεν αξιοποιήθηκε επαρκώς από τη νεοελληνική πεζογραφία, ειδικά στην τρίτη πτυχή του.¹⁵⁷

Πολλές είναι οι μελέτες που εξέτασαν το ζήτημα της λογοτεχνικής αξιοποίησης του θέματος της καταστροφής και της προσφυγιάς, σε κάποιες από τις οποίες θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε. Μια σειρά άρθρων και μελετών, δημοσιευμένων από το τέλος της εποχής του μεσοπολέμου μέχρι και πολύ αργότερα, επιχειρούν να αποτιμήσουν, ποιοτικά και ποσοτικά, την ενασχόληση της λογοτεχνίας με το θέμα αυτό, όσο και κάποτε να υποδείξουν τις κατευθυντήριες γραμμές, τα κίνητρα και τους στόχους μιας τέτοιας ενασχόλησης και να συνηγορήσουν υπέρ της αναγκαιότητάς της. Σε αυτό το λόγο που αναπτύσσεται γύρω από την ποσότητα και την ποιότητα της

¹⁵⁶ Βλ. Μ. Μερακλής, *Η ποίησή μας, ο Διχασμός, το μεταίχμιο*, ό.π., σ. 9-10.

¹⁵⁷ Πολλά είναι τα άρθρα και οι μελέτες που καταλογογραφούν και σχολιάζουν τη λογοτεχνική παραγωγή με θέμα τη Μικρά Ασία, το μικρασιατικό πόλεμο, την έξοδο των Ελλήνων καθώς και τις περιπέτειες της προσφυγιάς. Αμέσως παρακάτω αναφερόμαστε σε πολλά από αυτά.

λογοτεχνικής παραγωγής με το ευρύτερο θέμα της Μικράς Ασίας και της προσφυγιάς, έχουμε υλικό για τους πολλαπλούς στόχους, τις οπτικές, τις εμπλοκές στις γενικότερες αναζητήσεις, τις προτάσεις για αξιοποίησή του, τις απόψεις για τη λειτουργία του, τις ερμηνείες, την καταλογογράφηση και την κριτική των υπαρχόντων έργων.

Πολλοί είναι αυτοί, κυρίως μικρασιατικής καταγωγής λόγιοι και καλλιτέχνες, που από πολύ νωρίς, με αγωνία σχεδόν, παρακολουθούν τη σχετική με τη θεματική αυτή λογοτεχνική συγκομιδή. Επιχειρηματολογούν διαρκώς υπέρ της αναγκαιότητάς της, προβάλλοντάς την στους πρόσφυγες καλλιτέχνες ως καθήκον, ερμηνεύοντας κάθε φορά το μη, κατά τη γνώμη τους ικανοποιητικό, τουλάχιστον με κριτήρια ποσοτικά, αποτέλεσμα, στοχαζόμενοι συχνά παράλληλα για την ευρύτερη σχέση ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα και την τέχνη, την καλλιτεχνική μετάπλαση μιας σημαντικής και επώδυνης ιστορικής εμπειρίας αλλά και τη συμβολή μιας τέτοιας παραγωγής στην εθνική αυτογνωσία και την εμπέδωση μιας νέας εθνικής ταυτότητας. Ο λόγος αυτός γενικά απηχεί το αίτημα για καλλιτεχνική και λαογραφική παραγωγή που θα αξιοποιεί τη μνήμη των Μικρασιατών, την εμπειρία της προσφυγιάς, στην κατεύθυνση της εθνικής ομοψυχίας αλλά και της ανάδειξης της ιδιαίτερης ταυτότητας των μικρασιατών.

Ένας ολόκληρος και σταθερός προβληματισμός εκφράστηκε, λοιπόν, για την ύπαρξη, την εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά μιας “προσφυγικής λογοτεχνίας” στη νεοελληνική λογοτεχνία- ό,τι μπορεί να σηματοδοτεί ο χαρακτηρισμός αυτός. Πρόκειται για ένα λόγο που βρίσκεται προφανώς και σε συνάρτηση με την ιστορική συγκυρία κατά την οποία εκφέρεται, τις μετά το μεσοπόλεμο περιπέτειες της ελληνικής κοινωνίας. Από το 1940 και μετά δημοσιεύονται άρθρα, κυρίως, που παρακολουθούν την ύπαρξη λογοτεχνικών έργων τα οποία συνιστούν υλικό αναφορικό με τους πρόσφυγες με τις τρεις διαφορετικές θεματικές: αναμνήσεις από τη ζωή στη Μικρά Ασία πριν από την καταστροφή του 1922, αναμνήσεις από το Μικρασιατικό πόλεμο, το διωγμό και την καταστροφή, όσο και αποδόσεις της προσπάθειας των προσφύγων πλέον Μικρασιατών στην Ελλάδα να ριζώσουν και να ξεκινήσουν μια καινούργια ζωή. Η διαπραγμάτευση των παραπάνω θεμάτων αναμένεται, κατά τους συντάκτες των σχετικών άρθρων (συχνά είναι πρόσφυγες και οι ίδιοι), κυρίως από Μικρασιάτες συγγραφείς, αλλά και από γηγενείς σε μικρότερο βαθμό. Προφανώς η μελέτη τέτοιων δημοσιευμάτων έχει το δικό της ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται για έναν επιπλέον λόγο περί προσφύγων. Παραθέτοντας κάποιους, τους πιο χαρακτηριστικούς,

κατά τη γνώμη μας, από αυτούς τους προβληματισμούς γύρω από την ύπαρξη και την εμβέλεια μιας τέτοιας λογοτεχνίας, μιας “προσφυγικής” λογοτεχνίας, ανασυστήνουμε και λόγους για τους πρόσφυγες.

Το 1940 ήδη, ο Αιμ. Χουρμούζιος είναι ο πρώτος που δημοσιεύει άρθρο με τίτλο “Η “Προσφυγική” Λογοτεχνία”, στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Διαπιστώνει ότι “το προσφυγικό δράμα έμεινε ολότελα ανεκμετάλλευτο από την πνευματική μας πρωτοπορία [...] από την άποψη της μελέτης του φαινομένου της ψυχικής αλληλοδιείσδυσης που καλύπτει μια ολόκληρη δεκαπενταετία της μεταπολεμικής ελληνικής ζωής” και ότι θα έπρεπε “να υπάρξει μια λογοτεχνία, που εγκαταλείποντας την πρόχειρη εντύπωση και την άβαθη αισθηματικότητα της στιγμής, θ’ ανατρέξει στις δημιουργικές αιτίες της νεοελληνικής ψυχολογίας”,¹⁵⁸ εκτιμώντας ότι αυτός είναι ο δέον τρόπος να αξιοποιηθεί λογοτεχνικά το γεγονός. Ο λογοτεχνικός χειρισμός του θέματος είναι κατά τη γνώμη του προσωπική υπόθεση του κάθε λογοτέχνη που θα αναλάμβανε να ασχοληθεί και διαμορφώνεται από τις αντιλήψεις του. Τέλος, όλο αυτό το ζήτημα συνδέεται με το “αίτημα της σημερινής νεοελληνικής πεζογραφίας (που) είναι η αναζήτηση κι η σταθεροποίηση ενός νεοελληνικού ιδεώδους που η παλιά δημοτική παράδοση είναι πια ανίκανη να προμηθεύσει”.¹⁵⁹ Συνδέεται λοιπόν ο πρόσφυγας με το αίτημα ανάδειξης και εμπέδωσης μιας νέας εθνικής ταυτότητας, ενός νέου νεοελληνικού ιδεώδους, αυτού που προέκυψε μετά τη συνάντηση των δυο ελληνικών ομάδων, της ελλαδικής και της εξωελλαδικής.

Το άρθρο ξεκινά με την διαπίστωση ότι προσφυγική λογοτεχνία δεν υπάρχει λόγω της γρήγορης προσαρμογής των προσφύγων, διευκολυμένης από τα κοινά στοιχεία που οι πρόσφυγες παρουσίαζαν με τον ντόπιο πληθυσμό· η ένταξή τους στον ελλαδικό κορμό δεν επέτρεψε τη διαιώνιση ιδιαιτεροτήτων τέτοιων που θα συντελούσαν σε μία ξεχωριστή λογοτεχνία.¹⁶⁰ Ταυτόχρονα, βέβαια, παρατηρεί ότι οι συνθήκες των πρώτων χρόνων, οι δυσκολίες των προσφύγων, ο ανταγωνισμός με τους ντόπιους, η διαφορετική πολιτισμική κληρονομιά που κόμιζαν από την πατρίδα τους θα όφειλαν να

¹⁵⁸ Χουρμούζιος Αιμ., “Η Προσφυγική Λογοτεχνία”, *Νέα Εστία*, τεύχ. 314 (15-1-1940), σ. 106.

¹⁵⁹ Στο ίδιο.

¹⁶⁰ Στο ίδιο.

προτρέψουν στην καλλιτεχνική της έκφραση.¹⁶¹ Οι ερμηνείες του φαινομένου που προτείνει ο Χουρμούζιος αφορούν κυρίως τη μικρή χρονική απόσταση από το γεγονός (της καταστροφής) και την αναστάτωση, ψυχολογική και πρακτική, που προκάλεσε στους παθόντες.¹⁶² Εξάλλου, ισόβαθμα θεωρεί ότι συντέλεσε και η εκπληκτικά γρήγορη ενσωμάτωση των προσφύγων, αυτό που συχνά χαρακτηρίστηκε ως ανεπανάληπτο επίτευγμα.¹⁶³ Συνεχίζοντας, ο Χουρμούζιος διαπιστώνει επίσης ότι δεν έχει μείνει μόνο κατά τον παραπάνω περιγραφόμενο τρόπο ανεκμετάλλευτο το γεγονός της έλευσης των προσφύγων, αλλά και από την άποψη ότι “*παραγνωρίστηκε ολοκληρωτικά από τη νεοελληνική μεταπολεμική πεζογραφία η καινούργια πραγματικότητα που δημιουργήθηκε*

¹⁶¹ “Θα ήταν, λέμε, τολμηρό να πιστέψει κανένας πως ολόκληρη αυτή η δραματική μετοικεσία ήταν απλά και μόνο μια μετοικεσία [...] Ο κόσμος αυτός, που ήρθε να μπολιάσει την άλλη εθνική ζωή, είχε δικά του ενδιαφέροντα, δική του ψυχολογία, ολοδικές του θλίψεις κ’ ολοδικά του αισθήματα. Αυτός ήταν ο πληγωμένος, ο διωγμένος, ο άστεγος, το κυνηγημένο πουλί [...] Η ψυχολογία του κόσμου που θα δεχόταν τα θύματα της συμφοράς είχε μέσα της ανάμιχτο το συναίσθημα της συμπόνιας και της δυσφορίας, μαζί και του ένστιχτου φόβου για ό,τι θα μπορούσε να ξεπεταχτεί, αύριο- μεθαύριο, από αυτόν τον Έλληνα Ανατολίτη που θα διαγκωνιζόταν με τον γηγενή πληθυσμό στον αγώνα του βίου. Συμπόνια, δισταγμός μπρος στο νέο παρίσαχτο στοιχείο, βάρος κ’ ευθύνη και μαζί ανταγωνισμός και ταυτόχρονα πολιτική δολιότητα μπρος σι’ ανέλπιστο ψηφομάζωμα, όλα τούτα δημιουργούσαν το κλίμα του γηγενούς πληθυσμού, και παράλληλα αυτά τα ίδια στοιχεία, είχαν απ’ την άλλη μεριά τ’ αντίστοιχά τους που προσπαθούσαν να ισορροπήσουν τα πρώτα για να γίνει ανεκτή η ζωή. Τραυματισμένη περηφάνεια και μαζί υποταγή, και κρυψίνοια και πολιτική εκμετάλλευση της κομματικής εύνοιας και ταυτόχρονα ακόνισμα των όπλων για τη μάχη της αυτοσυντήρησης. Όλα τούτα συνθέτανε μάλλον μια κατάσταση πολέμου παρά ήρεμης συμβίωσης. Πώς θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχτεί σοβαρά πως ο κόσμος αυτός δε θα προσπαθούσε να απηχήσει στη λογοτεχνική του εκδήλωση τα ιδανικά και τους πόθους του, τους καύμους και τα όνειρά του, τη φιλοσοφία του -τέλος. Όλες οι προϋποθέσεις, καθώς είδαμε, βοηθούσαν για να βλαστήσει και ν’ αναπτυχθεί μια καθαρά προσφυγική λογοτεχνία, που αν δεν είχε το χαρακτήρα που παίρνουν έξω οι αυτόνομες εκείνες αποφύσεις στον εθνικό πνευματικό κορμό, όπου τα εθνικά και τα φυλετικά στοιχεία - γλώσσα, έθιμα και παραδόσεις αιώνων- διαφέρουν (και υπονοώ τις *litteratures regionalistes*), θα ξεχώριζε όμως από την άλλη την ελλαδική λογοτεχνία, τη γηγενή, ας την πούμε, σε μύριες τόσες εκδηλώσεις”, στο ίδιο, σσ. 106-107.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 107.

¹⁶³ “Υστερα ήρθε ο οδοστρωτήρας της αφομοίωσης με το νέο κοινωνικό περιβάλλον [...] Η αφομοίωση ήτανε δύναμη ισχυρότερη και με ομαδικότερα αποτελέσματα. Ο πρόσφυγας δεν είναι πια πρόσφυγας. Δεν είχε ούτε τον καιρό ούτε τη διάθεση να θυμηθεί. Δεν είχε γυρισμένα τα μάτια του στο παρελθόν· προς τα εκεί τα μισόκλεινε και τ’ άνοιγε ορθάνοιχτα προς το μέλλον”, στο ίδιο.

από την έλευση αυτή, η διαμόρφωση, δηλ., ενός νέου μέσου μεταπολεμικού τύπου Νεοέλληνα, που είναι ένα κράμα από τις δικές του ιδιότητες μ' ένα ποσοστό από ιδιότητες και γνωρίσματα του λαού που έχει αφομοιώσει".¹⁶⁴ Και ολοκληρώνει τις απόψεις του με το πρόταγμα να μελετηθεί το φαινόμενο "της ψυχικής αλληλοδιείσδυσης" των δυο εθνικών ομάδων.¹⁶⁵ Ο λογοτέχνης που θα το επιχειρήσει οφείλει να κάνει "τη δύσκολη αφαίρεση του ενός συστατικού στοιχείου που συνθέτει τη σημερινή του ψυχικότητα και αντιμετωπίζοντας το φαινόμενο της προσφυγικής παρεμβολής στον εθνικό οργανισμό με αθόλωτο μάτι".¹⁶⁶ Ο Χουρμούζιος κάνει λόγο για τη "νέα φυλή που προέκυψε από τη συγχώνευση προσφύγων και γηγενών, που συγκεντρώνει σε μεγαλύτερο ποσοστό τις κατεσπαρμένες στις διάφορες εθνικές νησίδες ιδιότητες της ελληνικής φυλής και του ελληνικού χαρακτήρα" και ότι "αυτό το σύνθετο αποτέλεσμα, θα πρέπει να γίνει αποτέλεσμα έρευνας και μελέτης, ακριβώς για να γνωρίσουμε, με ενσυνείδητη διάθεση μελέτης και κατανόησης, τους αποφασιστικούς σταθμούς της εθνικής μας προσωπικότητας".¹⁶⁷ Ο ίδιος πιστεύει, καταλήγοντας, ότι μια προσφυγική λογοτεχνία που θα είχε τη μορφή της ηθογραφίας μιας χαμένης ζωής δεν έχει κανένα νόημα και δεν αφορά κανένα. Νόημα έχει και υψηλό εθνικό σκοπό η γνώση που θα επέφερε μια λογοτεχνία που θα επιχειρούσε να ξεχωρίσει τον ενιαίο πλέον καινούργιο εθνικό τύπο του νεοέλληνα στα δυο συστατικά του, τον πρόσφυγα και το γηγενή για να του γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του και να εμπεδώσει περαιτέρω ό,τι έχει προκύψει από τη συνάντηση των δυο ομάδων.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Στο ίδιο.

¹⁶⁵ Στο ίδιο.

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

¹⁶⁷ Στο ίδιο.

¹⁶⁸ "Αν προσφυγική λογοτεχνία δεν μπορεί να υπάρξει πια- οι αχρείαστες αναμνήσεις μιας άλλης ζωής που αποτελεί οριστικά παρελθόν δε μας ενδιαφέρουν, εκτός αν καταβάλλεται προσπάθεια πιστής διαγραφής του μέσου κοινού τύπου των ανθρώπων που αποτελεί τώρα κι αυτός παρελθόν,- μπορεί και πρέπει να υπάρξει μια λογοτεχνία, που [...] θ' ανατρέξει στις δημιουργικές αιτίες της νεοελληνικής ψυχολογίας. [...] Η γενιά που ανδρώθηκε μέσα στην τελευταία δεκαεπταετία αποτελεί σήμερα το υπολογίσιμο στοιχείο για τη διαμόρφωση της νέας ελληνικής πραγματικότητας. Αλλ' αυτή ακριβώς η γενιά, που συμφύρεται με την άλλη τη συνήλική της, κι αποτελεί πια μαζί της ομάδα αζεχώριστη, πρέπει να γνωρίσει τον εαυτό της. Να γνωρίσει τους ανθρώπους που κλείνει μέσα της. Απ' αυτή και μόνο την πλευρά-αλλ' υπάρχει μήπως και άλλη σοβαρότερη και εθνικά σημαντικότερη;- ενδιαφέρει η μελέτη κ' η λογοτεχνική απήχηση του μεγάλου

Το 1943, ο Ηλίας Βενέζης θα αναρωτηθεί κι αυτός για την προσφυγιά στην ελληνική λογοτεχνία, για την έμπνευση που προσέφερε “το γιγάντιο και μοναδικό τούτο θέμα” σε ομότιτλο άρθρο που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* στις 24-1-1943. Αναφέρεται στην ύπαρξη μόνο δύο μυθιστορημάτων για τους πρόσφυγες, τη *Γαλήνη* του ίδιου και τις *Πρώτες Ρίζες* της Τ. Σταύρου, όσο και στο έργο του Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, (που τότε είχε δημοσιευτεί σε πρώτη μορφή, που αργότερα τροποποιήθηκε, και με τον τίτλο *Η Παναγιά η Ψαροπούλα* σε επιφυλλίδα), παρά την πάροδο ήδη είκοσι χρόνων και “την τόση καλλιέργεια του πεζού λόγου”. Τίποτα άλλο δεν υπάρχει, διαπιστώνει, “εκτός από σελίδες όπου συμπτωτικά ήρωες τυχαίνει να είναι πρόσφυγες”.¹⁶⁹ Η δική του ερμηνεία για το φαινόμενο είναι ότι “ο κύκλος των γεγονότων του ‘22 είναι καθαρά επικός κύκλος” και ότι η μεταφορά του στην τέχνη θα χρειαζόταν τον τρόπο ενός επικού, ο οποίος θα ήταν δύσκολο να επιδειχτεί πλέον τους σύγχρονους.¹⁷⁰ Εκτιμά ότι απαραίτητη προϋπόθεση για έργα για την καταστροφή και την προσφυγιά είναι η χρονική απόσταση: “Εδώ περισσότερο παρά ποτέ φαίνεται πως είχαμε ανάγκη από έναν ουσιώδη παράγοντα: Την απόσταση του χρόνου, την απομάκρυνσή μας από τα γεγονότα. Επειδή έτσι, με την απόσταση αυτή, λυτρωνόμαστε από την πληθωρική πίεση των βιωμένων λεπτομερειών των γεγονότων και μπορούμε να τα ανασυνθέσουμε βλέποντάς τα στις ουσιώδεις γραμμές τους”. Κλείνει με την ελπίδα εμφάνισης έργων “στο μυθιστόρημα, στο θέατρο, στην ποίηση, στη

τούτου συμβάντος στην ανέλιξη της εθνικής ζωής”, στο ίδιο, σσ. 108-109. Με το ίδιο σκεπτικό, ο Χουρμούζιος θα αναφερθεί στο ζήτημα και σε άλλες ευκαιρίες αργότερα. Το 1953 δημοσιεύει άρθρο “Αιολική Μυθογραφία” στην εφημερίδα *Καθημερινή*, ενώ τον ίδιο χρόνο, με άλλο άρθρο, “Διαβάζοντας ένα μυθιστόρημα. Ο Καπετάν Μιχάλης του Ν. Καζαντζάκη”, *Καθημερινή*, 12-11-1953, εξακολουθεί πάντα να διαπιστώνει ότι “ο ξεριζωμός του μικρασιατικού ελληνισμού και το μπόλιασμά του στον άλλο εθνικό κορμό δεν βρήκε ακόμη τον ιστορητή του”.

¹⁶⁹ Η. Βενέζης, “Η προσφυγιά του ‘22 στην ελληνική λογοτεχνία”, *Προσφυγικός Κόσμος*, 24-1-1943.

¹⁷⁰ “από ένα συγγραφέα σημερινό, θρεμμένον στο πνεύμα και στην αντίληψη του 19ου και του δικού μας αιώνα, που αποθέωσαν το κοινωνικό άτομο και την ψυχολογική του ανατομία και που προχώρησαν έπειτα αναζητώντας τη γνησιότητα της ζωής μας ακόμα και πέρα από τη συνείδηση, στο χάος του υποσυνείδητου; Και αν αυτό κατορθωθεί από το συγγραφέα, το έργο του, ένα τέτοιο έργο δοσμένο σε υφή νεκρής μορφής, θα μπορέσει να φτάσει και να δώσει συγκίνηση στους σύγχρονους ανθρώπους; Ή θα χρειαζόταν μια άλλη λύση, ένας συγκερασμός της ύλης που έχει επική σύσταση με τη σύγχρονη μορφή της τέχνης”, στο ίδιο.

ζωγραφική, στη μουσική, εμπνευσμένων από το δράμα της Ανατολής”.¹⁷¹ Η Μικρασιατική περιπέτεια, ως το έπος του νέου ελληνισμού για τον Βενέζη, δεν είχε ως τη στιγμή που έγραφε βρει τον ιστορητή του, γιατί δεν υπάρχουν πια δημιουργοί επών τον 20ο αιώνα, γιατί η εποχή δεν χωράει το μέγεθος του συμβάντος.

Το 1946, ο Παύλος Φλώρος, Μικρασιάτης λογοτέχνης, δημοσιεύει στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Μικρασιατική Εστία* άρθρο με τον τίτλο “Η Μικρά Ασία στην Ελληνική Λογοτεχνία μετά το 1922”. Θέτει το ζήτημα της καλλιέργειας συλλογικής συνείδησης μέσα από την εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής.¹⁷² Η καλλιέργεια της μικρασιατικής μνήμης, της συνείδησης του “γεγονότος *Μικρασία*” για τον Φλώρο είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση και την ενότητα του ελληνισμού, ενός ελληνισμού που μάλιστα κινδυνεύει, κυρίως από τον πανσλαβισμό, για μια νέα εθνική συνείδηση, όπου η καλλιέργεια της ιδιαιτερότητας των μονάδων της την εμπεδώνει καλύτερα και τη θωρακίζει έναντι επιβουλών.

¹⁷¹ Στο ίδιο.

¹⁷² Αναφέρεται στη “θέση που παίρνει το ζήτημα της καλλιέργειας του θέματος Μικρά Ασία όχι βέβαια πια σαν αντικείμενο ιστορικο-λαογραφικής, δηλαδή επιστημονικής έρευνας ή πολιτικοοικονομικών επιδιώξεων, παρά σαν συνείδησης, μέσα στο σημερινόν κόσμο που τείνει προς συλλογικές διαμορφώσεις και σύνθετες μονάδες. Συγκεκριμένα: Σήμερα που ο ελληνικός κόσμος αγωνίζεται να διαφυλάξει την ίδια του την οντότητα και συνακόλουθα, εκείνο που προέχει είναι η ένωση των στελεχών του ελληνικού πολιτισμού και των ελληνικών ενεργειών προς την πανελλήνια πια τούτη καθολική κατεύθυνση, μια κίνηση με το επί μέρους αίτημα Μικρά Ασία μπορεί να εύρη απήχηση και δικαίωση ή μήπως αποτελεί διάσπαση, ξεδρόμισμα, ρομαντική ιδιοτροπία; Η απάντηση πρέπει να είναι: Η κίνηση αυτή μπορεί να εύρη δικαίωση και δεν αποτελεί καθόλου ξεδρόμισμα από τον απλόχωρο πανελλήνιο δρόμο. Γιατί: α) Η Μικρά Ασία με την πολύμορφη εθνολογική και πολιτιστική της σύσταση, στάθηκε δεύτερος ελληνικός κόσμος. Το φαινόμενο Ελλάδα δε νοείται χωρίς το γεγονός Μικρά Ασία. β) Καλλιεργώντας καθετί που σχετίζεται με τη χαμένη μας Μικρασιατική Εστία, εξαίρουμε την ιστορική αλήθεια πως μέσα στο φαινόμενο Ελλάδα και ελληνικός πολιτισμός κλείνεται σαν ενυπάρχουσα οργανική ανάγκη η ελληνική ακτινοβολία προς όλη την Ανατολική Μεσόγειο και Μαύρη Θάλασσα, ακτινοβολία που δε χρειάζεται καθόλου να είναι αναγκαστικά και πολιτική. Το τι σημαίνει αυτό σήμερα που μας κάθεται στο στήθος ο πανσλαβιστικός βραχνάς, είναι εύκολο να το καταλάβει κανείς. γ) Η καλλιέργεια τοπικών ιδιοτυπιών (διάλεκτοι, έθιμα, θρύλοι), αντί ν’ αποτελεί διάσπαση, εξυπηρετεί το σύνολο του εθνικού πολιτισμού, γιατί συνειδητοποιεί τον πλούτο του. δ) Η μικρασιατική παράδοση και ζωή είναι μεταλλείο ολόκληρο απ’ όπου μπορεί να αντλήσει θέματα η καλλιτεχνική δημιουργία και ειδικά η λογοτεχνία”, Π. Φλώρου, “Η Μικρά Ασία στην Ελληνική Λογοτεχνία μετά το 1922”, *Μικρασιατική Εστία*, 1, Ιουλ.- Σεπτ. 1946, σσ.75-76.

Το επόμενο ερώτημα που θέτει και που αφορά την απήχηση του μικρασιατικού δράματος, “στα δυο (του) στάδια α) στο στρατιωτικό, β) στο προσφυγικό” στη λογοτεχνία έχει απάντηση αρνητική. Διαπιστώνει κι αυτός ότι αυτό δεν έγινε σε έκταση ανάλογη με την έκταση του μεγάλου αυτού γεγονότος.¹⁷³ Αποδίδει το φαινόμενο αυτό σε τέσσερις λόγους: στο μη ικανό χρόνο που έχει παρεμβληθεί από το γεγονός για την καλλιτεχνική του μετουσίωση,¹⁷⁴ στο αντιπροσφυγικό πνεύμα “που καλλιεργήθηκε εδώ κ’ εκεί από πολιτικό ή οικονομικό συμφέρον”,¹⁷⁵ “στο εθνικό χαρακτηριστικό της εύκολης λήθης, χαρακτηριστικό, πολύτιμο ίσως από βιολογική άποψη, μειονεκτικό για τον πνευματικό μας πολιτισμό”,¹⁷⁶ στο ότι, τέλος, “στην περίοδο 1936-1940 απαγορεύτηκε κάθε εκδήλωση που θα μπορούσε να θίξει φίλες ξένες χώρες, που εφαρμόστηκε ακόμα και στην Τέχνη”.¹⁷⁷ Το άρθρο του Φλώρου συνεχίζει με έναν κατάλογο λογοτεχνών και λογοτεχνημάτων που πραγματεύονται το θέμα της Μικράς Ασίας. Η πλειοψηφία των έργων αυτών αφορούν τη νοσταλγική απόδοση του ελληνικού βίου στη Μικρά Ασία πριν την καταστροφή, κάποια άλλα αποτελούν χρονικά του πολέμου και του συνακόλουθου διωγμού, ενώ πολύ λιγότερα είναι εκείνα που έχουν ως θέμα την προσφυγιά μετά την άφιξη στην Ελλάδα και την προσπάθεια της εγκατάστασης της.¹⁷⁸

Λίγους μήνες μετά, ο Ν.Ε. Μηλιώρης, δημοσιεύει άρθρο στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*, με τίτλο “Μια επιβεβλημένη οφειλή των Μικρασιατών Λογοτεχνών”, απαντώντας στο άρθρο του Παύλου Φλώρου και αναπτύσσει τις δικές του απόψεις πάνω στο ζήτημα. Ο Μηλιώρης γενικά συμφωνεί με τις ερμηνείες που προτείνει ο Φλώρος για την εξήγηση της μειωμένης απήχησης του μικρασιατικού δράματος στη λογοτεχνία, εκτός από αυτή που αναφέρεται στην αρνητική ατμόσφαιρα για την παρουσίαση καλλιτεχνημάτων με μικρασιατικά θέματα λόγω του αντιπροσφυγικού πνεύματος. Ικανή κατά τη γνώμη του απόδειξη του αντίθετου αποτελεί η θερμή υποδοχή των έργων του Ηλία Βενέζη, *Το Νούμερο 31328*, *Γαλήνη* και

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 76.

¹⁷⁴ Στο ίδιο.

¹⁷⁵ Στο ίδιο.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 78.

¹⁷⁷ Στο ίδιο.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 79-85.

Αιολική Γη. Ούτε θεωρεί πειστική ερμηνεία για τη μη ενασχόληση των Μικρασιατών λογοτεχνών με τέτοια θέματα, τη δειλία.¹⁷⁹

Κατά τον ίδιο, το φαινόμενο εξηγείται περισσότερο από “την αγωνιώδη επιβιωτική προσπάθεια των Μικρασιατών προσφύγων πνευματικών ανθρώπων [...] την πίεση ζωτικών αλλά και ηθικών αναγκών”, από την επικράτηση ενός “πρίμουμ βίβερε, μ’ ένα όμως αρκετά ευρύ περιεχόμενο κι όχι ασφαλώς με τη στενή και απλή βιοποριστική έννοια”.¹⁸⁰

Εξάλλου, θεωρεί ότι οι Μικρασιάτες επεδίωξαν, και μάλιστα χωρίς να το επιβάλλουν στον εαυτό τους, “να απλωθούν στον ευρύτατο ελληνικό ορίζοντα”, “με πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα και για την επιβολή αυτών των ιδίων και τη γενικότερη προαγωγή της ελληνικής τέχνης και σκέψεως. Και το αποτέλεσμα αυτό ίσως να αποτελεί για μας μια αποζημίωση για οπωσδήποτε περιορισμένη ασφαλώς επίδοσή τους σε καθαρά Μικρασιατικά και προσφυγικά θέματα, είτε από την άποψη της ιστορικής και λαογραφικής έρευνας είτε από την άποψη της καθαρά καλλιτεχνικής παραγωγής”.¹⁸¹ Η, κατά τη γνώμη του Μηλιώρη, πρόταξη των μικρασιατών καλλιτεχνών της ελληνικότητάς τους πέρα από τη “μικρασιατικότητα” τους, η προσπάθειά τους να λειτουργήσουν μέσα στην ελληνική διανόηση και τέχνη χωρίς διακριτικά καταγωγής είναι και μια προσπάθεια ένταξης.

Και εξακολουθεί σε άρθρο που δημοσιεύεται ως συνέχεια του προηγούμενου, στην ίδια εφημερίδα, στις 9 Μαρτίου 1947: “Υπάρχει όμως και μια άλλη εξήγηση, η αισθητική μάλλον. Αν δηλ. ήταν δυνατό και επιτρεπόταν, ευθύς αμέσως μετά τον τρομερό κλονισμό που δοκιμάσανε οι Μικρασιάτες λογοτέχνες[...] να δώσουν λογοτεχνικά έργα με θέματα και ερμηνεύσεις από αυτά τα γεγονότα”¹⁸² Διαφωνεί με εκτίμηση του Χουρμούζιου ότι η νέα εθνική περιπέτεια (εννοεί το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο), θα συντελέσει ώστε η προσφυγική υπόθεση να ξεχαστεί, ενώ συμφωνεί με τον Παύλο Φλώρο, ο οποίος πιστεύει ότι “όσα μαρτύρια δοκίμασε ο ελληνικός λαός στην περίοδο

¹⁷⁹ Ν.Ε. Μηλιώρης, “Μια επιβεβλημένη οφειλή των Μικρασιατών Λογοτεχνών”, *Προσφυγικός Κόσμος*, 846, 2 -3- 1947.

¹⁸⁰ Στο ίδιο.

¹⁸¹ Στο ίδιο.

¹⁸² Ν. Ε. Μηλιώρης, “Μια επιβεβλημένη οφειλή των Μικρασιατών λογοτεχνών”, *Προσφυγικός Κόσμος*, 9-3-1947.

της λογής-λογής σκλαβιά (1941-1945), όταν κατασταλάξει η προπαγανδιστική τους εκμετάλλευση και παραποίηση, θα αντιδράσουν παλινδρομικά στη δεκτικότητα των καλλιτεχνών και θα προβληθούν αντανakλαστικά στο Μικρασιατικό δράμα”.¹⁸³

Τελειώνει λέγοντας ότι “ευχή ημών των μικρασιατών παραμένει πάντα θερμή να δούμε σε μια μεγαλύτερη έκταση και πληρότητα[...] τους δημιουργούς εκείνους που θα δώσουν τη ζωή του Μικρασιατικού Ελληνισμού, όπως έκαναν ο Ξενόπουλος για τη Ζάκυνθο, ο Παπαδιαμάντης για τη Σκιάθο, ο Κ. Θεοτόκης για την Κέρκυρα, ο Πολ. Παπαχριστοδούλου για τη Θράκη και ο Πρεβελάκης για την Κρήτη”.¹⁸⁴ Για τον Μηλιώρη πάντως είναι πολύ σημαντική η ύπαρξη και η καλλιέργεια ενός υλικού μικρασιατικού που θα διασώσει τη μνήμη των προσφύγων.

Το 1950, ο Γιώργος Θεοτοκάς προβληματίζεται κι αυτός πάνω στο ευρύτερο ζήτημα της μεταφοράς των σύγχρονων ιστορικών συμβάντων στην τέχνη. Αφορμή είναι ένα προηγούμενο άρθρο του Βενέζη, όπου και εκείνος αναρωτιέται εξ αφορμής των διαφόρων αφηγηματικών βιβλίων που αντλούν το θέμα τους από τις εμπειρίες του τελευταίου πολέμου, κατά πόσον τα σύγχρονα ιστορικά συμβάντα μπορούν να αποτελέσουν θέμα λογοτεχνικών έργων. Στο άρθρο του “Μυθιστορήματα και Χρονικά του καιρού μας” λοιπόν στην εφημερίδα *Καθημερινή* (27-12-1950), παρατηρεί “ότι δεν υπάρχει συγγραφέας άξιος του ονόματος ο οποίος να ζει σε ιστορικές ώρες και να μη συγκινείται και συγκλονίζεται βαθιά από τα πάθη, τις εξάρσεις, τους αγώνες, τις συμφορές του λαού του. Αναπόφευκτα αυτή η μεγάλη ψυχική του βίωση θα καθρεφτιστεί στο έργο του[...] Αλλά υπάρχουν τρόποι πολλοί και δεν είναι απαραίτητο να επικαλεστεί ο λογοτέχνης αυτό τούτο το γεγονός στο οποίο του δόθηκε να παραστεί[...] Ταυτόχρονα ο πεζογράφος “έχει χρέος να το κάνει, χρέος και προς το περιβάλλον του και προς τον εαυτό του” να μεταπλάσσει “την καυτερή ύλη σε μορφές καλλιτεχνικές”.¹⁸⁵ Αναρωτιέται όμως για τον τρόπο και την ποιότητα της μετάπλασης. Θεωρεί ότι πολλά από τα έργα που έχουν δημοσιευτεί αντλώντας από την ιστορική εμπειρία του πολέμου “δεν είναι έργα με ύφος, με αισθητική αξία, με ανθρώπινο βάθος και με μια στερεότητα μορφής, ικανή να αντιμετωπίσει τη διάρκεια [...] μπορεί να είναι έργα χρήσιμα, έργα κοινωνικά και εθνικώς, αλλά είναι επίκαιρα και εφήμερα και στερούνται από τη μοναδικότητα, από

¹⁸³ Στο ίδιο.

¹⁸⁴ Στο ίδιο.

¹⁸⁵ Γ. Θεοτοκάς, “Μυθιστορήματα και Χρονικά του καιρού μας”, *Καθημερινή*, 27-12-1950.

την ατομική πρωτοτυπία που πρέπει να έχει κάθε γνήσια λογοτεχνική δημιουργία, μεγάλη ή μικρή”.¹⁸⁶

Ο ίδιος εισερχόμενος σε μία συζήτηση για την επιτυχή καλλιτεχνική μετάπλαση του ιστορικού υλικού αναφέρεται στην απόσταση, άγνωστη εκ των προτέρων, που θα πρέπει να υπάρχει ανάμεσα στο γεγονός και τη μετάπλάσή του.¹⁸⁷ Η αυθεντικότητα και η καλλιτεχνική αξία τέτοιων έργων, κατά τον Θεοτοκά, έχει να κάνει με τη δημιουργία ή όχι “πρωτότυπων προσώπων”. Συγκεκριμένα, “όταν το βιβλίο αναπαριστάνει με πολλή ή λίγη τέχνη γεγονότα και καταστάσεις της ιστορίας[...] χωρίς όμως να ζωντανεύει και να εξατομικεύει πρόσωπα που να πείθουν για την ύπαρξή τους, θα πούμε ότι πρόκειται για χρονικό ή χρονογραφία. Όταν τα πρόσωπα ξεπετιούνται και ζουν τότε χωρίς αμφιβολία πρόκειται για βιβλίο που ανήκει στην περιοχή της μυθιστορηματικής τέχνης”.¹⁸⁸

Ο Στρατής Μυριβήλης, δημοσιεύει στην εφημερίδα *Στρατιωτικά Νέα*, το 1951, άρθρο “Συγγραφείς και Ζωή”, όπου εξηγεί την μικρή λογοτεχνική αξιοποίηση της μικρασιατικής καταστροφής, ως αποτέλεσμα της διαδοχής άλλων δραματικών γεγονότων που προστέθηκαν στην εθνική μνήμη¹⁸⁹ και της ανεπαρκούς χρονικής απόστασης.¹⁹⁰

Το 1962, ο Π. Χαλκέντερος με άρθρο στην εφημερίδα *Ελεύθερος* διαπιστώνει κι αυτός τον μικρό αριθμό έργων που ιστορούν το “δεκάχρονο ελληνικό δράμα” (1912-

¹⁸⁶ Στο ίδιο.

¹⁸⁷ “Πρέπει η απόσταση να είναι τόση ώστε να παύει το γεγονός να είναι επίκαιρο και να αρχίζει να γίνεται παρελθόν και μνήμη. Να παύει[...] το γεγονός να μας συγκινεί πολιτικά, σαν ένα θέμα του άμεσου παρόντος, για να αρχίσει να μας συγκινεί πνευματικά, σαν θέμα καλλιτεχνικό και ψυχολογικό. Τότε μόνο μπορεί ο συγγραφέας να το δεσπόσει, να το αντικειμενικοποιήσει, να το συλλάβει πλαστικά σαν γλύπτης”, στο ίδιο.

¹⁸⁸ Στο ίδιο.

¹⁸⁹ “Ήρθαν συρροή τα κατοπινά αλληπάλληλα γεγονότα να συνταράζουν τα νερά πριν ακόμα κατακαθίσουν και λαγαρίσουν από το αίμα, τις τσακισμένες δάφνες και το βόρβορο”, Στρ. Μυριβήλης, “Συγγραφείς και Ζωή”, *Στρατιωτικά Νέα*, 8-7-1951.

¹⁹⁰ “Η αληθινή δημιουργία σφυρηλατείται μέσα στην ατμόσφαιρα της ηρεμίας. Και της γαλήνης.[...] ο δημιουργός θα ανασυνθέσει τα γεγονότα, θα παραμερίσει τα επικαιρικά, τα δημοσιογραφικά τους στοιχεία και θα ξαναζήσει το σύνολο. Θα το κάνει όχι σαν ενεργούμενο των δικών του παθών και των γεγονότων αλλά σαν μεγαλοφυής τεχνίτης, που να πάρει τα δικά μας λάθη, τη δική μας φρίκη, το δικό μας ηρωισμό, τη δική μας καταστροφή και αναγέννηση και θα το μεταχειριστεί κυριαρχικά, σαν υποταγμένο, δαμασμένο από τα χρόνια υλικό για το έργο του αφού πρώτα το αναχνεύσει μέσα στη δική του φωτιά”, στο ίδιο.

1923) και οργισμένα το ερμηνεύει ως σκόπιμη σιωπή (“επαίσχυντη βουβαμάρα μερικών μερικών”) για λόγους πολιτικούς. Εκτιμά ότι οι ταλαιπωρίες των μικρασιατών Ελλήνων στη δεκαετία ‘12-’23 είναι ισοδύναμες με τις περιπέτειες των Εβραίων, χωρίς όμως ποτέ να τους δοθεί η διάσταση που τους οφειλόταν. Καταφέρεται εναντίον επωνύμων για σιωπή για λόγους σκοπιμοτήτων.¹⁹¹

Και ο Β. Βαρίκας, σε κριτική του για τα *Ματωμένα Χώματα* της Δ. Σωτηρίου σημειώνει κι αυτός ότι το θέμα της μικρασιατικής καταστροφής δεν βρήκε “παρά εντελώς επεισοδιακή απήχηση στη λογοτεχνία μας”.¹⁹²

Το 1962, ο Δημήτρης Λιάτσος δημοσιεύει κι αυτός μελέτη με τίτλο *Η Μικρασιατική Καταστροφή στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, όπου αναφέρεται και σχολιάζει τα βασικότερα έργα ποιητικά, πεζογραφικά και θεατρικά με σχετικό θέμα. Ως προς την πεζογραφία, παρατηρεί: “*Η πεζογραφία μας μπορεί να μην έδωσε πολλά έργα, έδωσε όμως έργα δυνατά, που στάθηκαν σταθμός στη λογοτεχνία μας. Η πεζογραφία της Μικράς Ασίας ανάδειξε κορυφαίους λογοτέχνες. Τολμώ να πω πως οι λογοτέχνες που καταπιάστηκαν με το θέμα του χαμού του Ελληνισμού της ανατολής, βρίσκονται σήμερα στην κορωνίδα των πιο αξιόλογων πεζογράφων μας*”.¹⁹³ Παρατηρεί επίσης ότι στη σχετική με την Καταστροφή και τη Μικρά Ασία πεζογραφία δεν υπάρχει εθνικό μίσος, αντίθετα έχουν έντονα αντιπολεμικό και ανθρωπιστικό χαρακτήρα.¹⁹⁴

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, σχολιάζοντας τη μελέτη του Δημ. Λιάτσου, *Η Μικρασιατική καταστροφή στη νεοελληνική Λογοτεχνία*, παρατηρεί και αυτός τη “μικρή συνεισφορά της λογοτεχνίας στο πάθος του μικρασιατικού κόσμου”, για να την ερμηνεύσει από την έλλειψη ικανοποιητικής χρονικής απόστασης, τη χαλαρή μνήμη του ελληνικού λαού ως πάγιο χαρακτηριστικό του, την πυκνότητα άλλων “συγκλονιστικών” γεγονότων που ακολούθησαν, και από το μέγεθος του περιστατικού: “Όταν η φρίκη ξεπερνά το ανθρώπινο μέτρο, ο πεζογράφος ή ο ποιητής ή ο

¹⁹¹ Π. Χαλκέντερου, “Η εθνική καταστροφή του 1922 και η σύγχρονη λογοτεχνία μας”, *Ελεύθερος*, 23-9-1962. Ο ίδιος έχει αναφερθεί στο ζήτημα και με άλλο άρθρο, λίγο προγενέστερο, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου *Ματωμένα Χώματα* της Δ. Σωτηρίου, Βλ. Π. Χαλκέντερου. “Ανάθεμα”, *Ελεύθερος*, 1-7-1962.

¹⁹² Β. Βαρίκας, “Το χρονικό μιας εποχής”, *Βήμα*, 1-7-62.

¹⁹³ Δ. Λιάτσος, *Η μικρασιατική καταστροφή στη νεοελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Το ελληνικό βιβλίο, 1962, σ. 16.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 17.

δραματουργός είναι ανίκανος να το αντικρίσει κατά πρόσωπο. Ο λόγος φαίνεται φτωχός, αναιμικός, δεν κατορθώνει να αναρριχηθεί στις απόκρημνες κορυφές της πραγματικότητας”.¹⁹⁵ Απηχείται εδώ η αντίληψη που ο ίδιος ο Παναγιωτόπουλος εκφράζει και όταν μέσα στο έργο του περιγράφει τη Μικρασιατική καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, ότι η αναπαράσταση γεγονότων τόσο βίαιων και τραγικών είναι αδύνατη.¹⁹⁶

Το 1964, ο Δημήτριος Γιάκος, στο βιβλίο του *Μορφές και Θέματα Λογοτεχνίας*, αφιερώνει ειδικό κεφάλαιο στο θέμα, με τίτλο “Η εθνική συμφορά και η Λογοτεχνία μας”, όπου διαφωνεί με τη “μεμψίμοιρη τάση να υποτιμηθεί η ποσοτική ακόμα και η ποιοτική εισφορά της λογοτεχνίας αυτής στο φωτισμό των θεμάτων που συνδέονται με τη Συμφορά”.¹⁹⁷ Αντίθετα εκτιμά ότι οι σχετικές σελίδες “ούτε λίγες ποσοτικά είναι ούτε κ’ ευκαταφρόνητες από την άποψη του αισθητικού αποτελέσματος”.¹⁹⁸

Στα *Μικρασιατικά Χρονικά*, τεύχος 13, το 1967, ο Ν. Ε. Μηλιώρης δημοσιεύει την πλέον εκτενή και ενημερωμένη μελέτη με τίτλο “Η Μικρασιατική Τραγωδία στη Λογοτεχνία και την Τέχνη”, όπου ασχολείται και πάλι με το ζήτημα της λογοτεχνικής αλλά και εικαστικής παραγωγής που εμπνέεται και πραγματεύεται ζητήματα μικρασιατικά. Αναφέρει σχολαστικά κάθε άρθρο ή μελέτη που είχε μέχρι τότε γραφεί πάνω στο ζήτημα αυτό και κρίνει τις σχετικές απόψεις και ερμηνείες του φαινομένου της πανθομολογούμενης λιγοστής παραγωγής. Και ο ίδιος εκτιμά, ότι ακόμα κι αν θεωρηθούν αρκετά τα έργα πάνω στο θέμα, “τα έργα αυτά δε φτάνουν σε έκταση αλλά και στο βάθος, το ανάλογο στη μεγίστη σημασία του θέματος, τη σπουδαιότητα του γεγονότος της πτώσεως του Μικρασιατικού Ελληνισμού και των κρίσιμων και θεμελιακών ηθικο-κοινωνικών αλλαγών και εξελίξεων, που επέφερε στο σύνολο του σύγχρονου ελληνισμού”.¹⁹⁹ Συντάσσεται κυρίως με τις ήδη εκφρασμένες ερμηνείες περί

¹⁹⁵Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, “Ιστορία και λογοτεχνία”, *Ελευθερία*, 7-10-62, αναφορά στο Ν. Μηλιώρη, “Η μικρασιατική Τραγωδία στη Λογοτεχνία και στην Τέχνη”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13, 1967, σ. 343.

¹⁹⁶Βλ. στο Μέρος Β’ της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2., όπου παραθέτουμε αποσπάσματα από την *Αστροφεγγιά*, τη δήλωση αδυναμίας του Παναγιωτόπουλου να περιγράψει τα γεγονότα του ’22, το χαρακτηρισμό “ανιστόρητο” για το γεγονός.

¹⁹⁷Δ. Γιάκος, *Μορφές και θέματα Λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1964, σ. 70.

¹⁹⁸Στο ίδιο, σ. 71.

¹⁹⁹Ε. Μηλιώρης, “Η Μικρασιατική Τραγωδία στη Λογοτεχνία και την Τέχνη”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13, 1967, σ. 339.

της ανεπαρκούς χρονικής απόστασης από το γεγονός και της πληθώρας “των γεγονότων-κρίσιμων, συνταρακτικών- που γέμισαν τη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, περίοδο της ελληνικής ιστορίας [...] τα περιστατικά της Μικρασιατικής τραγωδίας, παρά την έκταση και τη σοβαρότητά τους, σαν μνήμες όμως πλέον, μπαίνουν μπροστά στα άμεσα του ελληνικού λαού, σε δεύτερο επίπεδο”.²⁰⁰ Διαπιστώνει πάντως ότι υπάρχει ικανός αριθμός έργων, ποιητικών και πεζογραφικών, τα οποία αποκλειστικά ή αποσπασματικά “περιγράφουν την παλιά μικρασιατική ζωή, αναφέρονται σε περιστατικά της Καταστροφής, εκφράζουν ψυχικές αντιδράσεις από τα γεγονότα εκείνα, έχουν ήρωές τους πρόσφυγες του Μικρασιατικού Ελληνισμού μετά την Καταστροφή”.²⁰¹

Ο Μηλιώρης εξακολουθεί τις παρατηρήσεις του σχετικά με αυτή τη λογοτεχνία: Σημειώνει την αξία της ως ιστορικής μαρτυρίας,²⁰² ότι μπορεί να αποτελέσει “οδηγό”, θα λέγαμε, εθνικής αυτογνωσίας, να προσφέρει στοιχεία “χρήσιμα και αρκετά, προκειμένου να σχηματίσουν μια εικόνα περί της μορφής, της ουσίας και της μοίρας του Ελληνισμού στην καθολικότητά του”.²⁰³ Διακρίνει το ιδιαίτερο και δικαιολογημένο ενδιαφέρον των Μικρασιατών λογοτεχνών με το θέμα της ζωής στη Μικρά Ασία πριν την καταστροφή σε αντίθεση με αυτό των μη Μικρασιατών που αφορά περισσότερο την προσφυγιά.²⁰⁴ Επίσης, παρατηρεί την αφοσίωση των Μικρασιατών σε τέτοια θέματα, την υπηρέτησή τους με όλα τα είδη στα οποία καταπιάνονται, σε αντίθεση με τους γηγενείς, που εντάσσουν μάλλον αυτά τα θέματα σε έργα γενικότερων προθέσεων.²⁰⁵

²⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 344-345.

²⁰¹ Στο ίδιο.

²⁰² Στο ίδιο.

²⁰³ Στο ίδιο.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 347-348.

²⁰⁵ “Οι μικρασιάτες συγγραφείς στα έργα τους κατά κανόνα ασχολούνται κυριότατα, σχεδόν αποκλειστικά, με θέματα της Καταστροφής, της προσφυγιάς και της παλαιότερης μικρασιατικής ζωής και στα μεγάλα - μυθιστορήματα, ποιητικές συλλογές- και στα μικρά -ποιήματα, διηγήματα. Στα πεζογραφήματα όμως, μη μικρασιατών συγγραφέων, όπως είναι και ευεξήγητο, γίνονται πολλές συσχετίσεις με τη γενικότερη κοινωνική κατάσταση της εποχής και τα σύγχρονα ιδίως πολιτικά γεγονότα[.] Τις συσχετίσεις αυτές τις διαπιστώνουμε σε πεζογραφήματα με υποθέσεις πλατύτερες και όπου εμφανίζονται και ήρωες Μικρασιάτες, Κωνσταντινουπολίτες, Πόντιοι. Τέτοιου είδους συσχετίσεις δεν λείπουν βέβαια και από έργα μικρασιατών”, στο ίδιο, σσ. 340-350.

Διακρίνει τα σχετικά λογοτεχνήματα σε τρεις κατηγορίες: “α) Σ’ όσα αφορούν το Μικρασιατικό Ελληνισμό πριν την Καταστροφή, β) σ’ όσα θίγουν ή ασχολούνται με γεγονότα της Καταστροφής και του διωγμού, γ) σ’ όσα αναφέρονται στην προσφυγιά, την επική προσπάθεια του ριζώματος των Ελλήνων της Ανατολής στις νέες πατρίδες τους”. θεωρώντας βέβαια ότι σπάνια ένα λογοτέχνημα τοποθετείται με ασφάλεια σε μια μόνο από τις παραπάνω κατηγορίες, αφού οι εμπειρίες είναι τόσο αλληλένδετες που αποτελούν μια ενότητα. Κάθε φορά, ο συγγραφέας ξεκινά από ένα περιστατικό και απλώνεται και στα υπόλοιπα.²⁰⁶

Τέλος αναφέρεται “σε εκείνα τα έργα ή τις πλατύτερες εκδηλώσεις στη λογοτεχνία μας, με μιαν επίδραση γενικότερη, θα τη χαρακτηρίζαμε εσωτερική, υποδομική²⁰⁷ Κορυφαίο παράδειγμα αναφέρει την ποίηση του Γιώργου Σεφέρη.²⁰⁸ Ακολουθεί εκτενής κατάλογος κατά είδος όλων των μέχρι τότε καλλιτεχνικών εκδηλώσεων (λογοτεχνικών και εικαστικών), που σχετίζονται με το θέμα της Μικράς Ασίας σ’ όλες αυτές τις διαφορετικές μορφές.²⁰⁹

Συμπερασματικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η ύπαρξη και τα χαρακτηριστικά μιας λογοτεχνίας που με οποιοδήποτε τρόπο θα ασχολείτο με τον εκπατρισμένο Ελληνισμό της Ανατολής υπήρξε αντικείμενο παρακολούθησης από Μικρασιατικής καταγωγής αλλά και γηγενείς διανοούμενους και καλλιτέχνες. Κοινή διαπίστωση όλων η δυσαναλογία ανάμεσα στη βαρύτητα του γεγονότος και το μέγεθος ή την ποιότητα της καλλιτεχνικής παραγωγής. Ερμηνείες προτάθηκαν πολλές, μείζονες ανάμεσά τους, η έλλειψη επαρκούς χρονικής προοπτικής από το γεγονός, όπως και ο καταιγισμός της ελληνικής ζωής και διανόησης από άλλα γεγονότα που ακολούθησαν και επικέντρωσαν το καλλιτεχνικό ενδιαφέρον, τα όρια της αναπαράστασης των τραγικών γεγονότων, οι ταλαιπωρίες και οι βιοτικές μέριμνες των Μικρασιατών προσφύγων που δεν ευνοούσαν την καλλιτεχνική δημιουργία, όσο και η ταχύτατη αφομοίωση των προσφύγων. Πρότασή τους η “δημιουργική” αξιοποίηση του τεράστιου θέματος. Μεγαλύτερη σημασία για τους Μικρασιάτες φαίνεται να έχουν εκείνες οι καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που θα αναφέρονταν και θα διέσωζαν τον Ελληνισμό της

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 350.

²⁰⁷ Στο ίδιο.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 350-352.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σσ. 386-400.

Ανατολής πριν από τον ξεριζωμό. Η απουσία της πατρίδας κάνει πολύ πιο επιτακτική τη διατήρηση μνήμης αυτής της πατρίδας. Αμέσως μετά ενδιαφέρονται για αποδόσεις του διωγμού, και τέλος την περιπέτεια της προσφυγιάς.

Γενικά και στις τρεις πτυχές του, το θέμα, προβάλλεται ως ζητούμενο εθνικής ταυτότητας, μνήμης και τίθεται ως υποχρέωση τόσο των μικρασιατικής καταγωγής όσο και των γηγενών διανοουμένων και καλλιτεχνών. Ο Ελληνισμός, (έθνος-λαός-κράτος), μια ενότητα πλέον εντός των οριστικοποιημένων συνόρων του νέου ελληνικού κράτους, οφείλει να ενσωματώσει, να κατανοήσει την καινούργια του υπόσταση, να διατηρήσει τη μνήμη και τις αντιθέσεις του, τις περιπέτειές του ως στοιχεία μιας νέας εθνικής προσωπικότητας, να προβληθεί ως τέτοιος προς τα μέσα και βέβαια προς τα έξω. Μείζονος σημασίας στοιχεία ταυτότητας θα του προσφέρει η αναφορά του στην οριστικά χαμένη Ανατολή, με όλους τους δυνατούς τρόπους. Ένας από αυτούς η λογοτεχνική αξιοποίηση μικρασιατικών θεμάτων, σ' όλες τις δυνατές πτυχές του θέματος, μια από αυτές και οι περιπέτειες των μικρασιατών προσφύγων να ριζώσουν στην Ελλάδα και οι αλλαγές που σημειώθηκαν ένεκα του γεγονότος αυτού. Η αναβίωση ειδικά του ελληνισμού της Μικρασίας πριν την Καταστροφή προβάλλεται ως πράξη εθνικής αυτογνωσίας, που δεν διασπά αλλά διευκολύνει και περιφρουρεί την καινούργια εθνική ταυτότητα και αφομοίωση των Ελλήνων. Ταυτόχρονα παρατηρούμε τη συνεχή αναφορά στην “προσφορά” των Μικρασιατών στην ελληνική τέχνη και ζωή.

Από όλον αυτόν τον λόγο διαπιστώνουμε τη διάθεση αλλά και την πεποίθηση αφομοίωσης αλλά και τη διεκδίκηση της ιδιαιτερότητας, την αγωνία για τη διατήρηση της μνήμης και της ταυτότητας, την προβολή της προκοπής των μικρασιατών, το εθνικό χρέος διάσωσης των περιπετειών του μικρασιατών ελλήνων, ως εμπέδωση της εθνικής ταυτότητας, την διαπίστωση περί ύπαρξης ενός νέου ελληνικού τύπου που έχει προκύψει από την αλληλοδιείσδυση των δυο ομοεθνών ομάδων, των γηγενών και των Μικρασιατών.

Η αναζήτηση της σχέσης μικρασιατικής καταστροφής και νεοελληνική λογοτεχνίας συνεχίζεται μέχρι πρόσφατα.²¹⁰ Μια εκτενέστατη και εμπειριστατωμένη

²¹⁰Το 1973, ο Κύπριος φιλόλογος Τάσος Νικολαΐδης δημοσιεύει στο *Παγκύπριο Εκπαιδευτικό Περιοδικό Μόρφωσις*, τη μελέτη “Η Μικρασιατική Καταστροφή πηγή εμπνεύσεως στη Νεοελληνική Λογοτεχνία”, για να επαναλάβει κι αυτός τις ίδιες διαπιστώσεις περί της δυσαναλογίας της λογοτεχνικής παραγωγής

μελέτη, η οποία αναζητεί την επίδραση του γεγονότος της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς στη νεοελληνική λογοτεχνία, τόσο από την άποψη της θεματικής όσο και από την άποψη της διαφοροποίησης που επέφερε στη νεοελληνική λογοτεχνία και ειδικά στην πεζογραφία είναι η εργασία του Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*.²¹¹ Βασική του θέση είναι πως η μετάβαση από την ηθογραφία στο αστικό μυθιστόρημα δεν θα συνέβαινε τόσο γρήγορα, εάν δεν μεσολαβούσαν η στρατιωτική ήττα και ο ιδεολογικός αντίκτυπός της και η άφιξη των προσφύγων με τα κοινωνικά προβλήματα που προκάλεσε. Εξετάζει τον τρόπο που το θέμα αξιοποιήθηκε “ευθέως” ως το 1940, αναφερόμενος στα έργα που είχαν ως κεντρικό θέμα τους πρόσφυγες ή εκτενείς αναφορές στους πρόσφυγες, τον τρόπο με τον οποίο οι πρόσφυγες εμπλέκονται στην παρουσίαση των αλλαγών στην ελληνική κοινωνία και των ιδεολογικών και άλλων προβλημάτων που τίθενται. Εξετάζει την επίδραση που άσκησε σε δημιουργούς της παλαιότερης γενιάς, τους οποίους τα γεγονότα “βρήκαν” στη μέση της καριέρας τους, όπως τον Νίκο Καζαντζάκη και τον Κώστα Βάρναλη αλλά και τη διαμόρφωση της γενιάς του Τριάντα από τα γεγονότα αυτά, τη γενιά που ακριβώς πραγματοποίησε το ξεπέραςμα της ηθογραφίας και τη θέσπιση του μυθιστορήματος ως του περιεκτικού είδους της δημιουργικής λογοτεχνίας που μιλά ευθέως για τον άνθρωπο μέσα στην κοινωνία. Εξετάζει στη συνέχεια την εκ νέου ανάδυση του θέματος και τον τρόπο αξιοποίησής του μετά το Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο, τον τρόπο που εμπλέκεται με σύγχρονες ιστορικές στιγμές της Ελλάδας. Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζει τη σχετική συζήτηση της ελληνικής λογοτεχνικής κριτικής, ως προς τον τρόπο που αποτίμησε την επίδραση των γεγονότων στη λογοτεχνική παραγωγή.

προς τη σπουδαιότητα του γεγονότος, τις γνωστές ερμηνείες του φαινομένου, μνημονεύοντας ταυτόχρονα τους κυριότερους από αυτούς που τις διατύπωσαν. Χωρίζοντας τη σχετική λογοτεχνική παραγωγή σε πέντε είδη Α) ποίηση στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη Μικρά Ασία, Β) Δημοτικό τραγούδι, Γ) Πεζός Λόγος, πριν και μετά την Καταστροφή Δ) Λαϊκές αφηγήσεις, Ε) Εκδόσεις επιχειρεί μια ενδεικτική αναφορά στο καθένα, θεωρώντας ότι μια εμπεριστατωμένη σχετική εργασία μένει να πραγματοποιηθεί. Βλ. Τ. Νικολαΐδης, “Η Μικρασιατική Καταστροφή πηγή εμπνεύσεως στη Νεοελληνική Λογοτεχνία”, ανατύπωση από το *Παγκύπριον Εκπαιδευτικόν περιοδικόν Μόρφωσις*, Λευκωσία, 1973.

²¹¹ Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π.

2.2. Το θέμα σε αφηγήματα προγενέστερων της μεσοπολεμικής γενιάς δημιουργών

Το 1934, από τον Ιούνιο έως το Σεπτέμβριο, ο Γρ. Ξενόπουλος δημοσιεύει στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος*, σε 96 συνέχειες το μυθιστόρημα *Πρόσφυγες*, με τον υπότιτλο *Αθηναϊκή μυθιστορία*.²¹² Πρόκειται στην ουσία για μια ερωτική ιστορία ανάμεσα σε μια προσφυγοπούλα και έναν Ελλαδίτη. Το μυθιστόρημα δίνεται με το γνωστό δημοσιογραφικό τρόπο του Ξενόπουλου, ο οποίος με έντονο διδακτισμό, υποδεικνύει τρόπους αντιμετώπισης των προσφύγων και του δράματός τους από άποψη κοινωνική και ηθική. Προτάσσονται πληροφορίες για το διωγμό και τη σφαγή (θέμα που ασφαλώς θα συγκινούσε τους πρόσφυγες αναγνώστες της βενιζελικής εφημερίδας, όπου δημοσιεύεται το μυθιστόρημα), μέσα από την ιστορία της Σμαράγδας Ζανόγλου, του κεντρικού προσώπου, που φθάνει ολομόναχη στον Πειραιά, για να τύχει της συμπαράστασης του Μάνου Κυριακίδη, ενός μεσόκοπου επιχειρηματία. Η Σμαράγδα γίνεται δεκτή στην οικογένεια του Κυριακίδη, εμπνέει τη φιλία των θυγατέρων του και τον έρωτα του γιου του, ο οποίος θα της απευθύνει πρόταση γάμου στο τέλος του έργου. Όλη η οικογένεια της Σμαράγδας συγκεντρώνεται τελικά στην Αθήνα, σώα αλλά και με αρκετά χρήματα, ώστε με τη συμπαράσταση του Κυριακίδη, η οικογένεια ξαναβρίσκει το παλιό κοινωνικό της στάτους και συνεχίζει τη ζωή της στην Αθήνα. Μόνη απώλεια, που άλλωστε θα ήταν και το μόνο εμπόδιο στο γάμο με το γιο του Κυριακίδη, ο αρραβωνιαστικός της Σμαράγδας, ο οποίος ήταν αιχμάλωτος, όπως και ο αδελφός της, στους Τούρκους και δεν επιστρέφει ποτέ. Αποφασίζει να δεχτεί την προσφορά των Τούρκων να μείνει εκεί και να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο υπό οικοδόμηση σύγχρονο τουρκικό κράτος ως ηλεκτρολόγος μηχανικός. Παντρεύεται μάλιστα με μουσουλμάνο. Χαρακτηριστικό είναι ότι η Σμαράγδα φθάνει στην Ελλάδα ανέγγιχτη, ενώ ταυτόχρονα παρά την απόλυτη αδυναμία στην οποία βρίσκεται, μην έχοντας χρήματα ούτε συγγενείς, αποφεύγει κάθε δυσάρεστη περιπέτεια, τυγχάνοντας μιας στοργικής και ανιδιοτελούς συμπαράστασης ενός άντρα, ο οποίος θα την βάλλει στο σπίτι του ως κόρη του.

²¹² Γρ. Ξενόπουλος, *Πρόσφυγες*, Αθήνα, Αφοί Βλάσση, 1994.

Γενικά το μυθιστόρημα είναι εντελώς ανώδυνο από κάθε άποψη, και τίποτα σε αυτό δεν φανερώνει το μέγεθος και την ποικιλία των συνεπειών της προσφυγιάς και για τους πρόσφυγες και για τους ντόπιους σε κάθε επίπεδο.²¹³

Ένας άλλος συγγραφέας της παλαιότερης γενιάς που αναφέρεται στους πρόσφυγες είναι ο Αντώνης Τραυλαντώνης στο έργο του *Λεηλασία μιας ζωής*, που δημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία*, το 1936.²¹⁴ Μια μάλλον αντιπροσφυγική διάθεση ανιχνεύουμε στις αναφορές αυτές. Ο λόγος που εκφέρει ο ήρωας φαίνεται να απηχεί την αντίληψη του ίδιου του συγγραφέα για τους πρόσφυγες, δεν πρόκειται για αναφορά σε επικριτική άποψη εκφρασμένη από κάποιον από τους χαρακτήρες του έργου, από την οποία ο συγγραφέας αποστασιοποιείται, και μάλιστα την αντικρούει, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, όταν παρουσιάζει την αντιπροσφυγική διάθεση του ήρωά του Πετρόπουλου στην *Αστροφεγγιά*.²¹⁵ Εδώ, και αυτό είναι το ενδιαφέρον της αναφοράς του Τραυλαντώνη, εκφράζεται ρητά η εχθρότητα και ο φόβος του γηγενούς απέναντι στον πρόσφυγα.

Μιλάει για τον “κατακλυσμό” του 1922, και δηλώνει την αδυναμία του να τον περιγράψει. Παρατηρεί ότι “για όσους είδαν τον ελληνικό κατακλυσμό του 1922, κάθε περιγραφή είναι περιττή. Για όσους δεν τον είδαν καμιά περιγραφή, όσο και αν είναι τεχνική και δυνατή, δε θάταν αρκετή να τους δώσει και την αμυδρότερη εικόνα”.²¹⁶

²¹³ Όπως παρατηρεί ο Th. Doulis, ο Ξενόπουλος “στην ηλικία που βρισκόταν όταν συνέβη η Καταστροφή και με τη συγκρότηση που είχε ήταν ανίκανος να διακρίνει τι σήμαινε η Καταστροφή σήμαινε για την Ελλάδα και περιορίστηκε σε επιφανειακές αντιδράσεις. Δεν υπάρχει αίσθηση προσωπικού αποπροσανατολισμού στους *Πρόσφυγες*, ούτε ίχνος κατάρρευσης αξιών ή ψευδαισθήσεων όπως συνέβη με δημιουργούς όπως τον Κώστα Βάρναλη και το Νίκο Καζαντζάκη, οι οποίοι ήταν στη μέση της καριέρας τους. Ο Ξενόπουλος και οι περισσότεροι από τους συγχρόνους τους που επέζησαν του 1922 δεν στιγματίστηκαν από τα γεγονότα της Μικράς Ασίας, ανίκανοι να δουν τη μεγάλη αλλαγή που η Καταστροφή επέφερε στην Ελλάδα”, Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922*, ό.π., σ. 77-78.

²¹⁴ “Η χρονολογία είναι ενδεικτική”, παρατηρεί ο Doulis, “αφού είναι η χρονιά της παλινόρθωσης της μοναρχίας στην Ελλάδα και το τέλος της Βενιζελικής-Φιλελεύθερης επίδρασης”, Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σ. 68.

²¹⁵ Βλ. στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.3.4.

²¹⁶ Αντ. Τραυλαντώνης, *Λεηλασία μιας ζωής*, Αθήνα, Μπάυρον, χ.χ., σ. 143.

Η αναφορά του στα γεγονότα και την άφιξη των προσφύγων γίνεται με την παρουσίαση ενός πλοίου όπου ταξιδεύουν “άντρες και γυναίκες, γέροι, παιδιά και άρρωστοι, απ’ όλες τις θέσεις, όλες τις κοινωνικές καταστάσεις, πλούσιοι και φτωχοί, πειναλέοι, αρχόντοι, καλοντυμένοι και τιποτένιοι κουρελήδες, γνωστικοί κι ανόητοι, σοφοί κι αγράμματοι, ενάρετοι και κακούργοι, δειλοί και ατρόμητοι, ασεβείς, και θεοφοβούμενοι- όλοι στην ίδια θάλασσα, στον ίδιο θάνατο.

Με τα μάτια πεταμένα έξω, με κινήσεις σπασμωδικές, με φωνές, με θρήνους, με μουγκρητά, κυνηγούν ένα μεγάλο μαδέρι που πέρασε πλέοντας πλάγι τους. Όλοι θέλουν να κολλήσουν επάνω όσο μπορούν σφιχτότερα με την τελευταία ελπίδα για τη ζωή, και ο καθένας με τα χέρια, με τα πόδια, με τα δόντια, με το κεφάλι, αγωνίζεται να σπρώξει τον άλλον, να τον θυσιάσει, ο δούλος τον αφέντη, ο φίλος το φίλο, ο αδελφός τον αδελφό, ο εραστής την ερωμένη του, το παιδί τον πατέρα του, η μάνα το παιδί της για να γλιτώσει τη ζωή του αυτός. Γιατί όλα τα ανθρώπινα ένστικτα, όλα τα διδάγματα του πολιτισμού, της θρησκείας, της αρετής, όλα έχουν σβηστεί μεμιάς από μια πνοή παντοδύναμη, από το αδάμαστο, το άγριο, το σκληρό, και ανήλεο ένστικτο της αυτοσυντηρήσεως

Ας φανταστούν ακόμα, όσοι θέλουν να συλλάβουν μια έννοια εκείνου του ανιστόρητου κατακλυσμού, ας φανταστούν σκυλιά, πλήθος σκυλιά ριγμένα όλα μαζί μέσα σ’ ένα ξεροπήγαδο.

Με λύσσα, με ουρλιάσματα, με δόντια και με νύχια το καθένα αγωνίζεται να σπαράξει το άλλο, για να ζήσει αυτό, να παρατείνει λίγες ώρες την άθλια ζωή του, με τις σάρκες του συντρόφου του, του αδελφού του

Τέτοια απάνου κάτω στυγερή εικόνα παρουσιάζονταν στον ταξιδιώτη από το λιμάνι ως την Ομόνοια και σ’ όλες τις πλατείες, τα πεζοδρόμια, τους δρόμους, τα στενά, και πέρα, έξω από την πολιτεία, από τα πόδια του Υμηττού έως τα πόδια του Αιγάλεω”.²¹⁷

Δεν υπάρχει αμφιβολία για τα αισθήματα του συγγραφέα απέναντι στους πρόσφυγες. Η εικόνα τους συνιστά την εφιαλτική εικόνα πλασμάτων, έξω από τον πολιτισμό και την ηθική, με καταργημένη κάθε ανθρωπιά, που προσπαθούν απλώς να επιβιώσουν, εις βάρος ακόμα και των προσφιλέστερων προσώπων τους, πόσο μάλλον των “ξένων”, που αποτελούν οι γηγενείς.

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 143-144.

Με απέχθεια ακόμη θα παρουσιάσει τη μεταμόρφωση της Αθήνας από την παρουσία του προσφυγικού πληθυσμού, την “άλωση” κυριολεκτικά της πόλης από τους πρόσφυγες και τον “εκτοπισμό” των ντόπιων. Ψάχνοντας για το σπίτι ενός φίλου, αντίκρυσε στο ίδιο κτίριο πινακίδα “όπου edιάβασα κάποιο άγνωστό μου όνομα, κάτι.....όγλου. Και στη θέση του καπνοπωλείου [...] βρισκόταν ένα ζαχαροπλαστείο, όπου μου φάνηκε ότι άκουσα όλες τις γλώσσες του κόσμου εκτός από ρωμέϊκα. Κατάλαβα ότι και ο διευθυντής και οι πελάτες ήταν πρόσφυγες, που είχαν αρχίσει από τότε να νοικοκυρεύονται”.²¹⁸

Αναζητώντας το εμπορικό κατάστημα ενός άλλου γνωστού, τον περιμένει μια ακόμη έκπληξη. “Τα πλατειά ρολά και οι πλούσιες βιτρίνες ήταν εκεί, εκεί ψηλά ήταν και η μεγάλη πινακίδα, πουθενά όμως ο Αλέξανδρος και η Άννα Κομπολογά· στη θέση τους ο Ζαχαρίαςόγλου.[...] Αυτή η ογλοκρατία, (με συγχωρείτε για την κρυάδα), που έμελλε σε λίγο να κυριαρχήσει στην Αθήνα μας, είχε αρχίσει από τότε, καθώς φαίνεται”.²¹⁹

Αλλά και η περιγραφή του νέου ιδιοκτήτη, του Ζαχαρίαόγλου, ενός ανθρώπου “μεσόκοπου και κοντόχοντρου”, “με τόσο σκοτεινό πρόσωπο και τόσο μισανθρωπικά μάτια”, που ο ήρωας δεν τόλμησε καν να τον πλησιάσει για να ζητήσει τις πληροφορίες που ήθελε,²²⁰ είναι βέβαια ενδεικτική της διάθεσής του.²²¹ Οι πρόσφυγες είναι απειλητικοί για τον Ελλαδίτη συγγραφέα, και γράφοντας δέκα χρόνια μετά την έλευσή τους, θα έλεγε κανείς ότι ο συγγραφέας το διαπίστωσε, ότι είναι πλέον γεγονός η απειλητική και σφετεριστική τους διάθεση έναντι των ντόπιων, της χώρας “τους”, της πόλης “τους”, της Αθήνας “τους”.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 161.

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 196.

²²⁰ Στο ίδιο.

²²¹ Ο Doulis σχολιάζει, αναφερόμενος στα σχετικά παραθέματα, ότι αποτελούν εξαίρεση ως προς το γενικότερο ύφος του συγγραφέα, του “κατά τα άλλα ευγενικού, καλλιεργημένου και ευσπλαχνικού ανθρώπου”. Σε κάθε περίπτωση θέλει να τονίσει ότι οι ξεριζωμένοι ανατολίτες άλλαξαν εντελώς την Ελλάδα και ειδικά την πρωτεύουσα, την Αθήνα “μας” (των γηγενών). Μοιάζει επίσης να είναι σε επικοινωνία με το κοινό του, που προφανώς θα συγκατένευε σε όλες αυτές τις παρατηρήσεις. Βλ. Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σ. 70.

2.3. Η μεσοπολεμική γενιά και το θέμα της προσφυγιάς: Η διασπορά της θεματικής, οι τρόποι διαπραγμάτευσης, οι στοχεύσεις

2.3.1. Οι γηγενείς πεζογράφοι

Μια γενική παρατήρηση, που έχει πολλές φορές διατυπωθεί, είναι ότι το θέμα της μικρασιατικής τραγωδίας και κυρίως της προσφυγιάς δεν βρήκε θέση στο έργο των Ελλαδιτών πεζογράφων, γεγονός που έχει χαρακτηριστεί έως “*ακατανόητο*”.²²² Πράγματι στα έργα των γηγενών συγγραφέων της περιόδου που εξετάζουμε, υπάρχουν αναφορές στην προσφυγιά, μικρότερες όμως σε έκταση και ενταγμένες σε άλλους στόχους. Συνήθως, όσοι από αυτούς επιχειρούν συνθετικές αποδόσεις της ελληνικής κοινωνίας ή αυτοβιογραφούμενοι, συμπεριλαμβάνουν τους πρόσφυγες στα αφηγήματά τους, καθώς παρουσιάζουν εικόνες της ελληνικής πραγματικότητας από το 1922 και μετά. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η θεματική της προσφυγιάς εντάσσεται σε έναν ευρύτερο προβληματισμό, στην ανάδειξη των κοινωνικών προβλημάτων, στην παρουσίαση της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Εξάλλου, τα περισσότερα από τα έργα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν έργα του “αστικού ρεαλισμού”, αυτά που καταγράφουν την ελληνική κοινωνία μετά την καταστροφή, που επιχειρούν να σημειώσουν τις αλλαγές της, αναφέρονται, ακόμα κι αν δεν το κάνουν ρητά αλλά έμμεσα, στα γεγονότα της Καταστροφής και την προσφυγιά.²²³

Η Καταστροφή γενικότερα και η προσφυγιά με τις ποικίλες κοινωνικές επιπτώσεις της εμπλέκονται σε ένα πολιτικοκοινωνικό στοχασμό, ο οποίος περιέχει διαπιστώσεις για την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας, για τις τεράστιες αλλαγές που ως συνέπεια των γεγονότων χαρακτηρίζουν την οικονομία της, την πολιτική της κατάσταση, την κοινωνική της σύνθεση· φόβοι και ανησυχίες ρηματοποιούνται, απαντήσεις και προτάσεις αρθρώνονται. Οι αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και

²²²Βλ. Κ. Μητσάκης, “Η τραγωδία της Μικράς Ασίας στην πεζογραφία του μεσοπολέμου”, στο “Μεσοπόλεμος και πεζογραφία”, *Διαβάζω*, αρ. 279, 22-1-92, σ. 35.

²²³ Όπως έχει παρατηρηθεί, “ένα θέμα που συχνά επανέρχεται είναι οι αλλαγές τις οποίες υφίσταται η ζωή κάποιας οικογένειας, προκειμένου να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες που επέβαλλε η Μικρασιατική καταστροφή”. Οι πεζογράφοι, “άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο φανερά σχολιάζουν τις πρόσφατες και τρέχουσες αλλαγές στην ελληνική αστική ζωή και τα ήθη των Ελλήνων”, στο Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, ό. π., σ. 189.

ιδεολογία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, την έλευση των προσφύγων και τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν είναι ο μόνιμος προβληματισμός της μεσοπολεμικής πεζογραφίας, ειδικά για το είδος του αστικού μυθιστορήματος. Πέρα από αυτό, ξεχωρίζουν ειδικά κάποια έργα, τα οποία πραγματεύονται με πιο άμεσο τρόπο τη νέα κατάσταση στην Ελλάδα μετά την έλευση των προσφύγων, το ίδιο το θέμα τους αφορά ζητήματα ιδεολογικά, θεωρούμενα “τυπικά της τάσης της εποχής για romans d’ idées και που περιέχουν μακρές συζητήσεις σχετικά με την “κατάσταση της Ελλάδας”,²²⁴ και σε αντιστοιχία με ό,τι συμβαίνει στην Ευρώπη, όπου “η αποξένωση και το ξερίζωμα είναι χαρακτηριστικά θέματα της ευρωπαϊκής μυθοπλασίας την εποχή ανάμεσα στους δύο παγκόσμιους πολέμους”.²²⁵

Από μία άλλη σκοπιά, στο μέτρο που πολλοί από τους πεζογράφους της εποχής θέτουν ως στόχο τους την καταγραφή της σύγχρονης τους κοινωνικής

²²⁴ Peter Mackridge, “Kosmas Politis and the literature of exile”, ό.π., σ. 227.

²²⁵ Στο ίδιο. Από τα μυθιστορήματα που εμπλέκουν πιο άμεσα το θέμα της Καταστροφής και της προσφυγιάς με ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής ιδεολογίας που διατρέχουν τη μεσοπολεμική Ελλάδα, της ιδεολογικής σύγχυσης των μετά την Καταστροφή Ελλήνων, της διακύβευσης της παλιάς τάξης, της αναζήτησης αλλά και της πρότασης νέων αξιών και που μελετώνται σε άμεση σχέση με τη θεματική της καταστροφής και της προσφυγιάς στην ελληνική πεζογραφία είναι τα ακόλουθα: *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* του Στρ. Μυριβήλη (Για τα ιδεολογικά ζητήματα του μυθιστορήματος του Μυριβήλη, βλ. Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σσ. 84-90), *Η Αργώ* του Γ. Θεοτοκά, με την οποία έχουμε την πλέον ζωντανή δραματοποίηση των αναζητήσεων της μετά την Καταστροφή γενιάς για νέα ιδανικά. Πρωταγωνιστής του έργου η ίδια η ιδεολογία, το έργο παρουσιάζει ένα πανόραμα των ιδεολογικών ζητημάτων που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες, και ειδικά οι νέοι, της εποχής. (Για την *Αργώ*, βλ. Th. Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σσ. 90-96. Και ειδικότερα για το ρόλο της νεότητας, καθώς και τη στόχευση κατάδειξης της πλάνης που αποτελεί ο κομμουνισμός, βλ. Α. Καστρινάκη, *Οι περιπέτειες της νεότητας*, ό.π., σσ. 179-226), το αφήγημα του Π. Αφθονιάτη, *Πρόσφυγες* (Παρίσι, 1929), (βλ. Th. Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σσ. 72-75), το μυθιστόρημα πάλι του ίδιου, *Μετανάστες* (1930), (βλ. Peter Mackridge, “Kosmas Politis and the literature of exile”, ό.π., σ. 227), τα μυθιστορήματα του Π. Φλώρου, *Άποικοι* (Αθήνα, 1934) και *Ο Άνθρωπος της εποχής* (Αθήνα, 1939) (βλ. για αυτά, Th. Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σσ. 78-84, Τ. Κόρφης (παρουσ.-ανθολ.), “Παύλος Φλώρος”, στο *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, ό.π., τ. Η’, σσ. 254-256, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β’ Τα ανήσυχα χρόνια*, ό.π., σσ. 94-105, Peter Mackridge, “Kosmas Politis and the literature of exile”, ό.π., σ. 227).

πραγματικότητας, καλλιεργώντας μία αφήγηση “που είναι κοντά στο ρεπορτάζ, την έρευνα, το ντοκουμέντο”,²²⁶ τα προβλήματα των προσφύγων καταλαμβάνουν ικανό μέρος. Πρόκειται λίγο-πολύ για το έργο εκείνων των συγγραφέων που εμπνέονται από έντονα κοινωνιστικό πνεύμα, και βέβαια των αριστερών συγγραφέων του μεσοπολέμου,²²⁷ οι οποίοι, περισσότερο ή λιγότερο στρατευμένοι στην υπηρεσία της καταγγελίας της κοινωνικής κατάστασης και της αλλαγής της, συμπεριλαμβάνουν τους πρόσφυγες στους μειονεκτικούς κοινωνικά ήρωές τους, αφενός πληροφορώντας για τη ζωή τους, αφετέρου “στρατολογώντας” τους στους κόλπους ενός επαναστατικού κινήματος. Για αυτούς, η περιπέτεια της προσφυγιάς αποτελεί αφορμή για καταγγελία αφενός των επιπτώσεων ενός πολέμου που στερείτο ιδεολογικής νομιμότητας, αφετέρου της μειονεκτικής κοινωνικής θέσης, στη οποία περιέπεσαν οι πρόσφυγες. Προσεγγίζουν το θέμα από τη σκοπιά της κατάδειξης της αλγεινής θέσης ενός προλεταριακού στρώματος που υποφέρει από τις αδικίες μιας καπιταλιστικής ταξικής κοινωνίας. Τα συνθήματα του Κ.Κ.Ε. περιλαμβάνουν από την εποχή αυτή και τους πρόσφυγες ως μειονεκτούσα κατηγορία. Εργάτες, αγρότες, πρόσφυγες είναι τώρα οι ομάδες που καταπιέζονται και αδικούνται. Οι αριστεροί συγγραφείς αναφέρονται στους πρόσφυγες με τον τρόπο που αναφέρονται στις ανίσχυρες, μειονεκτικές κοινωνικές ομάδες καταγγέλλοντας ένα σύστημα που τις καταδικάζει σε εξαθλίωση. Το ενδιαφέρον, θα λέγαμε, δεν αφορά στον πρόσφυγα ως πρόσφυγα αλλά στον πρόσφυγα προλετάριο.

Στα έργα αυτών των συγγραφέων, οι πρόσφυγες ζουν πάντα μία άθλια ζωή, βιώνουν τη φτώχεια που δεν διασκεδάζεται με κανέναν τρόπο, όπως συμβαίνει στις αναφορές άλλων συγγραφέων. Αποτελούν προνομιακή κατηγορία κοινωνικής καταγγελίας και κατεξοχήν στρατεύσιμα υποκείμενα στην κοινωνική επανάσταση. Έντονη είναι η αναπαράσταση των προσφύγων ως ομάδας επιδεκτικής επαναστατικής καθοδήγησης, συγκρότησης αγωνιστών, τελικά στοιχείων προοδευτικών και αριστερών.²²⁸

²²⁶ Μ.Γ. Μερακλής, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του 30”, ό.π., σ. 288.

²²⁷ Είναι η ομάδα των “προλεταριακών συγγραφέων”, στο *ίδιο*.

²²⁸ Η αλήθεια βέβαια είναι ότι κατά το μεσοπόλεμο, οι πρόσφυγες στην πλειοψηφία τους είναι προσδεδεδεμένοι στο βενιζελισμό, ο οποίος υποθάλπει τα όνειρά τους για κοινωνική αποκατάσταση με τις επαγγελλλόμενες αποζημιώσεις. Καθώς οι περισσότεροι προέρχονται από τη μικροαστική τάξη, θα

Η ελληνικότητά τους βέβαια είναι και για αυτούς τους πεζογράφους δεδομένη, και μάλιστα συχνά μέσα στην κριτική τους στάση αντιπαράτίθεται στην “ελληνικότητα” των ντόπιων, ειδικά των ανώτερων τάξεων και των φορέων εξουσίας, των οποίων η εθνικιστική ρητορεία καταγγέλλεται και αποκαλύπτεται συνεχώς η “αντεθνική” τους πρακτική.²²⁹ Είναι εντυπωσιακό ότι ο αριστερός στρατευμένος πεζογραφικός λόγος,

περάσει καιρός για να συνειδητοποιήσουν ότι η ταξική τους υποβάθμιση είναι οριστική, και ότι έχουν μετατραπεί σε προλετάριους. Από τότε θα στραφούν προς το σοσιαλισμό. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, “Η Ελλάδα στα χρόνια του μεσοπολέμου: μερικά αναπάντητα ερωτήματα”, ό.π., τ. Ι, σ. 205-212.

²²⁹ Στο μυθιστόρημα του Θέμου Κορνάρου, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας*, η δράση εκτυλίσσεται ανάμεσα στα 1922 και 1925. Κυρίως πρόκειται για τη συνειδητοποίηση δυο εφήβων, ενός Έλλαδίτη κι ενός Μικρασιάτη μέσα από την εμπειρία των γεγονότων που ακολούθησαν την Καταστροφή. Οι δυο μικροί ήρωες περιπλανώνται ανάμεσα σε εξαθλιωμένους πρόσφυγες και ντόπιους στο χώρο της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Οι πρόσφυγες του Κορνάρου είναι καπνεργάτες στα χωράφια της Μεσσαχώρας και ήδη στελεχώνουν τις τάξεις της αριστεράς. Κεντρικό γεγονός μια απεργία στα καπνοχώραφα. Η έμφαση του συγγραφέα δεν αφορά την καταγωγή τους, ούτε τον ξεριζωμό αλλά την προλεταριακή τους ιδιότητα και την αγωνιστική συνείδηση που αναπτύσσουν. In media res παρεμβάλλεται η άφιξη μιας ομάδας προσφύγων σε πόλη της Μακεδονίας και η υποδοχή τους από τους ντόπιους. Μέριμνα του Κορνάρου είναι να δείξει την εξαχρείωση ντόπιων παραγόντων, θιασωτών εθνικιστικών ιδεωδών που όμως δεν έχουν ιερό και όσιο. Αυτοί είναι, για το συγγραφέα, το κράτος και η εξουσία, οι ευπόληπτοι πολίτες, ληστές και ασυνείδητοι, εκμεταλλευτές του πόνου, της ανάγκης και των ιδεωδών της μάζας. Βλ. για το έργο του Κορνάρου, Αλ. Αργυρίου, “Θέμος Κορνάρος”, στο Π. Μουλλάς (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., τ. Ε', σσ. 122-157.

Αλλά και στο μυθιστόρημα του Κώστα Σούκα, *Το ποινικό Μητρώο μιας εποχής*, όπου οι προθέσεις του συγγραφέα είναι βέβαια καταρχήν διαφορετικές από την κατάδειξη της ζωής της προσφυγιάς, έχουμε μια παρόμοια “χρήση” των προσφύγων. Όπως έχει παρατηρηθεί, “ο συγγραφέας θέλησε μ' αυτό να καταγράψει τις μεγάλες ιδεολογικές συγκρούσεις της εποχής του[...] Πρόκειται για ένα κοινωνικό κατά βάση μυθιστόρημα με το οποίο καταγγέλλεται η κοινωνική εκμετάλλευση και οι κομματικές πρακτικές. Πολύ πριν από τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρ. Τσίρκα και το *Κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου επιχειρεί μέσα από τα συμφραζόμενα του μύθου του μια κριτική της επαναστατικής πρακτικής. Ακόμη συσχετίζει τα δυο ακραία ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα, το σταλινισμό και το ναζισμό, που έχουν το κοινό γνώρισμα να συνθλίβουν την προσωπικότητα. Ο συγγραφέας συνείδηση ευαίσθητη και στοχαστική, παρατηρεί, αναλύει και συσχετίζει φαινόμενα και πρακτικές προτού εκδώσει την καταδικαστική για την εποχή του απόφαση”, Γ. Δ. Παγανού, “Κώστας Σούκας”, στο Π. Μουλλάς (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., τ. Η', σ. 67-68. Δεν πρόκειται λοιπόν για απόδοση εγκατάστασης προσφύγων. Μας ενδιαφέρει όμως το γεγονός ότι επιλέγει να είναι πρόσφυγες στην πλειοψηφία τους οι ταλαιπωρημένοι εργάτες στους οποίους αναφέρεται, η απεικόνιση της προσφυγικής συννοικίας Γούβα, όπου αποδίδονται οι άθλιες

μόλο που δεσμεύεται από τα γενικά μοτίβα αναπαράστασης του πρόσφυγα που περιγράφουμε σε αυτή τη μελέτη, επιχειρεί μία αξιοσημείωτη τομή στη διαπραγμάτευση της προσφυγικής ταυτότητας. Η “προλεταριοποίηση”, η ενσωμάτωση δηλαδή των προσφύγων σε μία υπερ-προσδιοριστική ταξική ταυτότητα ενσωματώνει ευθύς αμέσως τον εν λόγω πληθυσμό στο γενικό σχήμα της κοινωνικής διαπάλης και συνακόλουθα στην ενδοεθνική διαπάλη, δηλαδή στο έθνος. Με τη χρήση μιας δεύτερης “μειονεκτικής” ταυτότητας, ο πρόσφυγας εγκαταλείπει τα μειονεκτικά χαρακτηριστικά της προς διαπραγμάτευση ταυτότητάς του, αντλώντας μάλιστα από αυτή ορισμένες θετικά, στην κομμουνιστική προοπτική, αξιοδοτημένες μορφές. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι η εθνική εξομοίωση των προσφύγων από τον αριστερό λόγο θα επιτευχθεί με την καταγγελία όσων ευθύνονται για το κατάντημά τους, ή αλλιώς για την ίδια τους την ύπαρξη ως τέτοιων, ως, σε τελευταία ανάλυση, για να χρησιμοποιήσουμε το ίδιο το κομμουνιστικό γλωσσάρι, εθνικά ελλειμματικών. Το όχημα αυτού του συγκεκριμένου τρόπου εξομοίωσης είναι ένα μοτίβο που συναντάμε συστηματικά στην αριστερή κριτική της αστικής τάξης, δηλαδή την καταγγελία της υποκρισίας. Τα εθνικιστικά αυτονόητα, βέβαια, η αναμφισβήτητη ελληνικότητα των προσφύγων διακρίνουν και τους αριστερούς λογοτέχνες.

Η λεγόμενη ομάδα των Μοντερνιστών είναι αυτή που ενσωματώνει λιγότερο, τουλάχιστον κατά τρόπο άμεσο, το θέμα. Οι συγγραφείς που κατατάσσονται ως τέτοιοι είναι πεζογράφοι που δεν κατοικούν στην πρωτεύουσα αλλά στη Θεσσαλονίκη και αλλού στην περιφέρεια. Πρόκειται για τους πεζογράφους της σχολής της

συνθήκες διαβίωσης, η οικονομική και κοινωνική αθλιότητα της προσφυγιάς. (θεωρείται μάλιστα από τις αδυναμίες του βιβλίου “η κατάχρηση στην απεικόνιση των άθλιων συνθηκών ζωής στη Γούβα”, στο *ίδιο*, σ. 70). Χώρος ο Πειραιάς και ειδικά μια άθλια συνοικία προσφύγων και άνεργων ναυτικών, η Γούβα, χρόνος ο μεσοπόλεμος. Μοιάζει η κατάστασή τους, που σε κάθε περίπτωση θα ήταν τραγική, να γίνεται τραγικότερη από το γεγονός ότι είναι πρόσφυγες, από την επιβάρυνση που προσθέτει στους ανθρώπους αυτούς, το αίσθημα του ξεριζωμένου, του ξένου, το πένθος για χαμένους και νεκρούς δικούς, οι αναμνήσεις ενός “ευτυχέστερου” παρελθόντος. Από το προσφυγικό περιβάλλον της Γούβας δεν υπάρχει διαφυγή, η φτώχεια δεν διασκεδάζεται κατά κανένα τρόπο. Οι ήρωες δεν είναι απλώς φτωχοί, είναι εξαθλιωμένοι. Μόνος δρόμος τους ίσως η ταξική συνειδητοποίηση και η ανάπτυξη επαναστατικής συνείδησης.

Θεσσαλονίκης, αυτούς που ανέπτυξαν την “εσωτερική πεζογραφία”, τον “εσωτερικό μονόλογο”, εγκαταλείποντας τους κανόνες της ρεαλιστικής αφήγησης.²³⁰

Γενικά, οι γηγενείς δεν ασχολούνται με το θέμα παρά συγκυριακά στο επίπεδο της ρεαλιστικής αφήγησης που κάποιοι από αυτούς υιοθετούν.²³¹ Η επιλογή της ρεαλιστικής αφήγησης είναι ήδη ένα πρώτο ζήτημα. Σε σχέση με τους πρόσφυγες καλλιτέχνες, οι γηγενείς πειραματίζονται περισσότερο και ως προς το περιεχόμενο και ως προς τη μορφή με μοντέρνους αφηγηματικούς τρόπους που απομακρύνουν από μια ρεαλιστική καταγραφή της πραγματικότητας, όπως το κάνουν οι πρόσφυγες, εφορμώντας από την ανάγκη να ασχοληθούν με το θέμα της παλιάς ή της σύγχρονης πραγματικότητάς τους.²³² Στους γηγενείς επίσης θα βρούμε περισσότερες στερεοτυπικές εικόνες του πρόσφυγα, δηλαδή ελάσσονες ήρωες με τον απαραίτητο επιθετικό προσδιορισμό δίπλα στη λέξη πρόσφυγας ή Μικρασιάτης ή άλλη που αποδίδει τη μικρασιατική καταγωγή.

Στην πεζογραφία των γηγενών απηχείται η αντιπαράθεση ντόπιων και προσφύγων, το πρόβλημα δηλαδή ενός εθνικού διχασμού, αλλά επιχειρείται και η άρση του. Απηχείται η ανοικειότητα των προσφύγων στον ξένο - δικό τόπο που αποτελεί η Ελλάδα, αλλά επιχειρείται και η προβολή των “δικαιωμάτων” τους στη χώρα. Η διαχείριση της μορφής του πρόσφυγα και της εμπειρίας της προσφυγιάς στοχεύει να προωθήσει την εθνική ομοψυχία, τονίζοντας την ελληνικότητα των προσφύγων και τους συνεκτικούς εθνικούς δεσμούς ανάμεσα στις δυο κοινωνικές ομάδες, σε μια συνειδητή προσπάθεια να ενταχθούν οι πρόσφυγες στο εθνικό σώμα. Ας μην ξεχνάμε τη συμπίεση μεγάλου μέρους της γενιάς αυτής στη βενιζελική, φιλελεύθερη παράταξη και στα εθνικιστικά της ζητούμενα που δεν εγκαταλείφθηκαν με την εγκατάλειψη του μεγαλοϊδεατισμού στην προγενέστερη έκφρασή του, αλλά διοχετεύτηκαν στην προσπάθεια ένταξης των προσφύγων με όρους κοινωνικούς.

²³⁰ Πρόκειται για τους συγγραφείς που “μετουσίωσαν τη δραματικότητα των καιρών σε ενδοστρέφεια”, Μ. Γ. Μερακλής, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του Τριάντα”, ό.π., σ. 290.

²³¹ “Η διαλεκτική[...] σχέση συμπαθείας και αντιπαθείας μεταξύ προσφύγων και γηγενών, όπως και το πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων μέσα στην ελληνική κοινωνία μόνο ευκαιριακά παρουσιάζεται στο έργο των Ελλαδικών πεζογράφων”, Κ. Μητσάκης, *Η ελληνική λογοτεχνία στον Εικοστό αιώνα. Συνοπτικό διάγραμμα*, Αθήνα, Φιλιπότης, 1985, σ. 25.

²³² Peter Mackride, “Kosmas Politis and the Literature of exile”, ό.π., σ. 230.

οικονομικούς, πολιτικούς, στο όραμα, για άλλη μια φορά, της δημιουργίας μιας νέας Ελλάδας.

Αναφέρονται επικριτικά στις στερεοτυπικές δυσφημηστικές διαδόσεις, στηριγμένες στην προκατάληψη και τους υπερασπίζονται απέναντι στις αιτιάσεις των ντόπιων, καθιστώντας τους “συμπαθείς”. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν είναι φανερή η αντιμετώπισή του πρόσφυγα ως διαφορετικού τόσο στο παρόν ως προς τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει, όσο και ως προς κάποια πάγια χαρακτηριστικά γνωρίσματα που μοιάζουν να είναι διαφορετικά, καθώς ερμηνεύονται ως κληροδοτήσεις από ένα διαφορετικό παρελθόν. Έχουν πάντως την πρόθεση να καταστήσουν τους πρόσφυγες και το δράμα τους αντικείμενο μέγιστης συμπάθειας και μέριμνας για τη γηγενή κοινωνία, να προκαλέσουν την ποικίλη περίθαλψη και καλή μεταχείρισή τους ως “ανθρωπιστικό”, “κοινωνικό” και “εθνικό” χρέος. Με άλλα λόγια διαβλέπουμε μια “εξομαλυντική” λειτουργία της λογοτεχνίας, την τάση δημιουργίας προϋποθέσεων για την προσέγγιση και ομογενοποίηση των δυο ομάδων, μέσω της εμπέδωσης μιας νέας εθνικής συνείδησης, στο πνεύμα της εθνικής ολοκλήρωσης, σύμφωνα με τις βενιζελικές προοπτικές, όπως αναδιατάχθηκαν μετά τη χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας και την έλευση των προσφύγων εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους.²³³ Γι αυτό και στις αναφορές τους, ο πρόσφυγας συνδέεται συχνά με ένα όραμα μιας νέας Ελλάδας, που πρέπει να υπερβεί τις αντιξοότητες και να οδηγηθεί σε ένα σύγχρονο και πολλά υποσχόμενο μέλλον, που μαζί με τους γηγενείς θα δημιουργήσουν μια σύγχρονη Ελλάδα.²³⁴

2.3.2. Οι πρόσφυγες πεζογράφοι

Τα περισσότερα από τα έργα στα οποία αναφερόμαστε στην παρούσα έρευνα είναι γραμμένα από συγγραφείς που και οι ίδιοι ανήκουν στις τάξεις των προσφύγων και εγκαθίστανται στην Ελλάδα, λίγο πριν ή λίγο μετά το 1922. Για τους πρόσφυγες στην πεζογραφία, όπως είπαμε και παραπάνω, μιλούν βασικά οι πρόσφυγες συγγραφείς.

²³³ Βλ. για όλα αυτά και στο Μέρος Β' της παρούσας εργασίας, όπου παρουσιάζεται η αναπαράσταση της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, αναφορές σχεδόν αποκλειστικά Ελλαδιτών συγγραφέων, όπου διαφαίνεται η διάθεσή τους απέναντι στους πρόσφυγες.

²³⁴ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, “Ο διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης”, ό.π., σσ. 69-80.

Δεν ασχολούνται όλοι οι πρόσφυγες συγγραφείς με το θέμα της προσφυγιάς, και εν πάση περιπτώσει όχι με τον ίδιο καλλιτεχνικά τρόπο, ούτε την ίδια στιγμή. Ο αντίκτυπος μέσα στο έργο, στη διαμόρφωση των καλλιτεχνικών τους χαρακτηριστικών, του γεγονότος είναι προφανής (καλλιτεχνική και ιδεολογική αντίληψη, ύφος, εκφραστικά μέσα, προβληματική θεμάτων που τους απασχολούν). Δεν δίνουν όμως όλοι έργα με αυτή τη θεματική, που είτε είναι αφιερωμένα αποκλειστικά στην προσφυγιά, είτε σκιαγραφούν συστηματικά πρόσφυγες ήρωες. Για κάποιους όμως από αυτούς ή για όλους αλλά για μικρότερο μέρος του έργου τους (η χρονική στιγμή που θα παρουσιάσουν ένα τέτοιο δείγμα έχει κι αυτή τη σημασία της) φαίνεται να αποτελεί συνειδητή απόφαση να καταπιαστούν με τη ρεαλιστική αφηγηματική απόδοση των παραπάνω θεμάτων, στην ανάγκη να ανταποκριθούν σε ένα οφειλόμενο χρέος που στοχεύει στην επούλωση του προσωπικού και συλλογικού τραύματος, στη διατήρηση της μνήμης και της ταυτότητας των προσφύγων ή στην ταυτόχρονη προσπάθεια ανάδειξης των συνεκτικών δεσμών ανάμεσα σε αυτούς και τους ντόπιους αλλά και ανάδειξης της διαφορετικότητάς τους, σαν μια πράξη διάθεσης αφομοίωσης αλλά και αντίστασης σε αυτήν. Χαρακτηριστικό επίσης γι αυτούς τους συγγραφείς, όπως σημειώνει ο Peter Macridge, είναι η επιλογή τους να αγνοήσουν τους μοντέρνους πειραματισμούς γραφής και να υιοθετήσουν τη ρεαλιστική αφήγηση, για να μπορέσουν να εκφράσουν και να κοινωνήσουν την εμπειρία της Καταστροφής και της προσφυγιάς, για να διασώσουν τη μνήμη από τις χαμένες πατρίδες.²³⁵

Η ενασχόληση των λογοτεχνών από τη Μικρά Ασία με το θέμα της Καταστροφής και της προσφυγιάς φαίνεται προφανώς δικαιολογημένη, όπως - και αντίστροφα-, λόγω της εμπειρίας της Καταστροφής και της προσφυγιάς, πολλοί Μικρασιάτες αισθάνθηκαν την ανάγκη να εκφράσουν καλλιτεχνικά το βίωμα του πολέμου, του ξεριζωμού και της

²³⁵ “Μια σημαντική συνέπεια της απόφασης από όλους αυτούς τους μυθιστοριογράφους να γράψουν για την Καταστροφή (και ό,τι προηγήθηκε ή ακολούθησε) ήταν η προσκόλληση τους στη ρεαλιστική αφήγηση. Εξαιτίας της μερικής ντοκουμενταρίστικης πρόθεσης πίσω από αυτά τα μυθιστορήματα, δεν επιδεικνύουν τον μοντερνιστικό πειραματισμό με τη φόρμα και το περιεχόμενο που άρχισε να εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '30 στο έργο μη προσφύγων συγγραφέων όπως της Μέλπως Αζιώτη, του Γιάννη Μπεράτη, του Ν.Γ. Πεντζίκη, του Γιάννη Σκαρίμπα και του Στέλιου Ξεφλούδα”, P. Mackride, “Kosmas Politis and the Literature of exile”, ό.π., σ. 230.

απώλειας.²³⁶ Πρόκειται γι' αυτό που εννοεί η Τατιάνα Σταύρου, όταν λέει: “Είχα μέσα μου επί χρόνια, δυο καύμους μεγάλους [...] έναν του πολέμου κι έναν της προσφυγιάς. Επειδή δεν κάτεχα άλλον τρόπο να τους πω στον κόσμο, για να μου φύγει το βάρος, πήρα μια μέρα ένα μολύβι κι ένα χαρτί κι άρχισα”.²³⁷

Πρόκειται για μια διάσταση της αφήγησης, εδώ λογοτεχνικής, ως πράξης ανακουφιστικής από μία έντονη εμπειρία που σημαδεύει την ανθρώπινη ζωή.²³⁸ Αυτό

²³⁶ “Ήταν πολύ φυσικό με την τραγωδία της Μικράς Ασίας να ασχοληθούν κατά κύριο λόγο οι Μικρασιάτες πεζογράφοι, καθώς η αγριότητα του πολέμου ανέτρεψε την προσωπική τους ζωή και φόρτωσε με πολλή οδύνη τη μνήμη τους και την καρδιά τους”, Κ. Μητσάκης, *Η ελληνική λογοτεχνία στον Εικοστό αιώνα. Συνοπτικό διάγραμμα*, ό.π., σ. 35.

²³⁷ Γ. Περαστικός: “Συνέντευξη με την Τ. Σταύρου”, στο περιοδ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, περίοδος Β', αρ. 65, 26 Φεβρουαρίου 1938, σ. 12, αναφορά στο Έρη Σταυροπούλου, “Τατιάνα Σταύρου”, στο Π. Μουλλάς (επιμ.-εισ.), *Η Μεσοπολεμική πεζογραφία*, ό.π., τ. Η', σ. 104.

²³⁸ Πρβλ. τις απόψεις της Φρ. Αμπατζοπούλου, για τη λογοτεχνία ως μαρτυρία του Ολοκαυτώματος των Εβραίων, τηρώντας φυσικά τις αναλογίες. Έχει να κάμει, και σ' αυτό διαφέρει από την αφήγηση - ντοκουμέντο, “με τον τρόπο που ο επιζών προσπαθεί μέσα από την αφήγηση και χάρη σε αυτήν, να δώσει ένα σχήμα στην τραυματική μνήμη, να συλλάβει το “πώς” και το “γιατί”, να βρει κάποιο νόημα στον εφιαλτικό κυκλώνα μέσα στον οποίο ξεκληρίστηκε η οικογένειά του και αφανίστηκε κάθε υλικό ίχνος της προηγούμενης ζωής του [...] Η αναψηλάφηση της μνήμης για τον επιζώντα, μια άκρως επώδυνη διαδικασία θα μπορούσε να συσχετιστεί με μια “εργασία πένθους””, συναρτάται προς τα ταφικά έθιμα που κλείνουν τον κύκλο του πένθους και “αποτελούν βασικό ψυχοπροφυλακτικό παράγοντα από την κατάθλιψη που προκαλεί στο άτομο ο θάνατος αγαπημένων του προσώπων”, στο Φρ. Αμπατζοπούλου, *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία. Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995, σσ. 23-24. Βλ. επίσης της ίδιας, “Ιστορίες ζωής. Η βάσανος και η αφήγηση”, *Εκ των υστέρων*, Σεπτ. 1997, σσ. 224-241. Εδώ μπορούν να ενταχθούν κατεξοχήν τα έργα που αναφέρονται στα γεγονότα του μικρασιατικού πολέμου, της αιχμαλωσίας και του διωγμού που ακολούθησε καθώς και της προσπάθειας των Ελλήνων να γλιτώσουν και να μετακινηθούν στην Ελλάδα. Τα πρώτα έργα που αναφέρονται στις συνθήκες της καταστροφής της Σμύρνης και στο διωγμό και τις σφαγές είναι το μυθιστόρημα *Νιόβη* του Κ. Ζουμπουλίδη, (Κ. Ζουμπουλίδης, *Νιόβη*, Αθήνα, 1926) και το *Σαν ψέματα και σαν αλήθεια* του Σωκράτη Προκοπίου, (Σ. Προκοπίου, *Σαν ψέματα και σαν αλήθεια*, Αθήνα, 1928). Σημαντικά ανάμεσά τους το *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζης, (Η. Βενέζης, *Το Νούμερο 31328*, Αθήνα, 1931) *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα, (Στρ. Δούκας, *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Αθήνα, 1929) το “Χρονικό του 1922” από τον *Ευριπίδη Πεντοζάλη* του Γιώργου Θεοτοκά (Γ. Θεοτοκά, “Χρονικό του 1922”, *Ευριπίδης Πεντοζάλης*, Αθήνα, 1937) Από τα σημαντικότερα μεταγενέστερα αποτελούν τα έργα της Δ. Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα* (Δ. Σωτηρίου, *Ματωμένα Χώματα*, Αθήνα, 1962) και *Οι Νεκροί περιμένουν* (Δ. Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα, 1959).

ισχύει τόσο για τα έργα που αναπαριστούν το χρονικό του πολέμου, του διωγμού, των συνθηκών της αναχώρησης από τη Μικρά Ασία, όσο, κατά τη γνώμη μας, και για τις άλλες δυο κατηγορίες θεματικών. Τόσο οι αναπαραστάσεις της προηγούμενης ζωής δεν είναι παρά η ανάγκη αναπλήρωσης της στέρησης, που υφίστανται οι πρόσφυγες, η παρουσίαση μέσα από τη λογοτεχνία και η διάσωσή, η υποστασιοποίηση, του απολύτως χαμένου και εξαφανισμένου, αυτού που δεν υπάρχει πια, αυτό στο οποίο δεν μπορεί ποτέ κανείς να ξαναγυρίσει. Αλλά και η καταγραφή της ίδιας της προσφυγιάς, ως ταυτότητας αυτού που έχει στερηθεί ανθρώπους, υπάρχοντα, συνέχεια, δηλαδή τον τόπο του, στον οποίο δεν υπάρχει καμιά πρόσβαση, και ταυτόχρονα που δοκιμάζεται από την ανοικειότητα με το καινούργιο με τη διπλή αναφορά στο παρελθόν και το παρόν, το εδώ και το εκεί, οδηγεί στην ανακούφιση, που επιφέρει η εκτόνωση, μέσω της αφήγησης του καημού της προσφυγιάς.

Ο Peter MacKridge σε άρθρο με τίτλο “Kosmas Politis and the literature of exile”, κάνει λόγο για ύπαρξη χαρακτηριστικών της λογοτεχνίας της εξορίας στο έργο πολλών Μικρασιατών προσφύγων συγγραφέων. Ο όρος έχει αποδοθεί για να χαρακτηρίσει τη λογοτεχνία που παρήγαν γερμανόφωνοι λογοτέχνες που εγκατέλειψαν τη Γερμανία για τη Βρετανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και άλλες χώρες κατά τη διάρκεια του ναζισμού, για Ρώσους και άλλους Ανατολικοευρωπαίους συγγραφείς που εγκατέλειψαν τις χώρες τους, για ισπανούς που εγκατέλειψαν την Ισπανία πρώτα του Πρίμο Δε Ριβέρα και κατόπιν του Φράνκο και λατινοαμερικάνους εξόριστους από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.²³⁹ Φυσικά η διαφορά ανάμεσα στους Μικρασιάτες λογοτέχνες από τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν είναι μεγάλη. Δεν πρόκειται εδώ για εξορία ή αυτοεξορία για λόγους πολιτικών πεποιθήσεων σε μια ξένη χώρα, αλλά για οριστική εκδίωξη για λόγους εθνικής ταυτότητας από ένα ξένο κράτος και καταφυγή στο “δικό” τους κράτος, όσο λίγους δεσμούς και αν είχαν μαζί του. Όμως, όπως παρατηρεί ο MacKridge, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες υπέφεραν όσο οποιοσδήποτε από την απώλεια, τον πόνο, το σοκ, και το αίσθημα αποχωρισμού, μοναξιάς και νοσταλγίας, που

²³⁹Peter MacKridge, “Kosmas Politis and the Literature of exile”, ό.π., σ. 230. Το θέμα βέβαια του εξόριστου και της εξορίας στη λογοτεχνία έχει γίνει αντιληπτό και με άλλους τρόπους, ως μια συνείδηση αποξένωσης, ως η κατάσταση του σύγχρονου ανθρώπου, το αποτέλεσμα της μοντέρνας συνείδησης ή συνδέεται και με τη χριστιανική αντίληψη του έκπτωτου από την Εδέμ ανθρώπου, στο ίδιο, σσ. 233-234.

κανονικά είθισται να συνιστούν την εμπειρία του εξόριστου, που αποκόβεται από την πατρίδα του, τοπικές συνήθειες και παιδικές εμπειρίες, για αυτούς που έχασαν φίλους και συγγενείς καθώς μάλιστα είδαν τα σπίτια τους και τις περιουσίες τους να καταστρέφονται, ή οι ίδιοι κακοποιήθηκαν, ο πόνος είναι πιο οξύς από τους περισσότερους από τους εξόριστους συγγραφείς από άλλες χώρες (με εξαίρεση φυσικά τους εβραίους). Οι Έλληνες πρόσφυγες συγγραφείς, όπως και άλλοι εξόριστοι συγγραφείς, συχνά εκφράζουν ευθέως τις εμπειρίες της εξορίας, άλλοτε αυτές είναι οι αναμνήσεις από τη ζωή πριν την κρίση, η τραυματική διαδικασία του ξεριζωμού ή το πρόβλημα της εγκατάστασης στο νέο περιβάλλον.²⁴⁰

Εξάλλου, αν ο εξόριστος ορίζεται από τους μελετητές αυτής της λογοτεχνίας ως “πρόσφυγας[...] αυτός που βρήκε έναν τόπο μετά από μεγάλη περιπλάνηση και που αρχίζει εξίσου βασανιστικές διαδρομές διαμέσου της μνήμης και του θρήνου”, ως “κάποιος που κατοικεί έναν τόπο και θυμάται ή προβάλλει την πραγματικότητα ενός άλλου”, ως κάποιος που “ζει σε δύο διαφορετικούς χρόνους ταυτόχρονα, στο παρόν και στο παρελθόν (και) αυτή η ζωή στο παρελθόν είναι κάποτε περισσότερο συγκροτημένη από τη ζωή στο παρόν και δυναστεύει ολόκληρη την ψυχολογία του”, τότε με αυτή την έννοια και η γραφή Μικρασιατών συγγραφέων μπορεί πράγματι να μελετηθεί ως δείγμα μιας τέτοιας λογοτεχνίας.²⁴¹

Το στοιχείο που φέρνει κοντά στη γραφή των εξόριστων συγγραφέων αυτή των Μικρασιατών προσφύγων είναι η έντονη νοσταλγία του παρελθόντος. Οι αφηγηματικοί χαρακτήρες που επινοούνται από τέτοιους συγγραφείς έχουν την τάση να μοιράζονται αυτή την ίδια αίσθηση. Γι αυτό και μέσα στο έργο τους ανακατασκευάζουν τη χαμένη πατρίδα, παράγουν μια νέα πατρίδα που δεν είναι πια ένα γεωγραφικό μέρος αλλά ένας φαντασιακός χώρος,²⁴² επιβεβαιώνοντας ότι “η εξορία πλήττει την ταυτότητα

²⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 231-232.

²⁴¹ Πρόκειται για ορισμούς αντιστοίχως από: M. Tucker (επιμ.), *Literary Exile in the Twentieth Century: an Analysis of Biographical Dictionary*, N. York and London, 1991, σ. xvi, M. Seidel, *Exile and the narrative Imagination*, New Haven and London, 1986, σ. ix, P. Tabori, στο *The Anatomy of Exile: A Semantic and Historical Study*, London, 1971, σ. 32, αναφορά στο P. Macridge, “Kosmas Politis and the Literature of exile”, ό.π., σ. 232.

²⁴² “Για τον εξόριστο η γενέθλια περιοχή είναι το προϊόν μιας εξασκημένης μνήμης, και η φαντασία είναι πράγματι ένας ιδιαίτερος νόστος”, έγραψε ο Ναμπόκοφ”, αναφορά στο ίδιο, σ. 234. Με άλλα λόγια,

απειλώντας τη συνέχεια και την ικανότητα κάποιου να προβάλλει με εμπιστοσύνη προς το μέλλον έναν εαυτό σε χρόνο και τόπο”.²⁴³ Και γι αυτό οι εξόριστοι παίρνουν το χώρο και το χρόνο τους μαζί τους όταν φεύγουν από την πατρίδα τους.²⁴⁴

Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να μελετηθεί κυρίως η παραγωγή των Μικρασιατών λογοτεχνών που αναπλάθει τη ζωή στις χαμένες πατρίδες, αλλά και οι αναπολήσεις του παρελθόντος του πρόσφυγα ήρωα, το ίδιο το γεγονός της αναπόλησης, της νοσταλγίας, της θλίψης και του κενού, που γίνονται τα γνωρίσματα της εικόνας του πρόσφυγα στο έργο του πρόσφυγα λογοτέχνη.

Η εικόνα του πρόσφυγα στη λογοτεχνία των προσφύγων συγγραφέων θέλει την προσφυγική ομάδα διαφορετική από τους Έλληνες, οι οποίοι αποτελούσαν την κοινωνία υποδοχής· τα στοιχεία της ιδιαιτερότητας συνίστανται τόσο στο σύγχρονο status του πρόσφυγα όσο και στο παρελθόν του στις γενέθλιες περιοχές της Μικράς Ασίας και την εμπειρία του στο οθωμανικό πολυεθνικό κράτος.

Η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας από τους πρόσφυγες συγγραφείς δεν αναιρεί την υπογράμμιση της ελληνικότητας. Οι πρόσφυγες συνδέονται με τους αρχαίους ελληνικούς πληθυσμούς της Ιωνίας, η προσφυγιά τους είναι και μια επιστροφή, αποσυνδέονται από κάθε τούρκικο στοιχείο, αναδεικνύεται η καθαρότητά τους ως ελληνικών χριστιανικών πληθυσμών που επιβίωσαν μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία, προβάλλεται η συνείδηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και του τρόπου που έβλεπαν το εθνικό κέντρο που αποτελούσε το ελληνικό κράτος, η συμμετοχή τους στη Μεγάλη Ιδέα, μνημονεύεται η συμμετοχή τους σε ενωσιακά κινήματα και του τιμήματος που πλήρωναν για τέτοιες απελευθερωτικές δραστηριότητες.

Κατά τα άλλα, όμως, οι πρόσφυγες είναι διαφορετικοί. Γράφοντας ο πρόσφυγας συγγραφέας, εκφράζει μέσα από τον ήρώα του, την αίσθηση του διαφορετικού που ο ίδιος έχει, είτε αναφερόμενος στο παρελθόν, οπότε παίρνει ο λόγος το χαρακτήρα της

“στην εξορία” γράφει ένας κριτικός, “η έκφραση της νοσταλγίας της πατρίδας γίνεται ένα υποκατάστατο της πατρίδας”, αναφορά στο *ίδιο*.

²⁴³ R. Edwards, “Exile, self and society”, in Maria-Ines Pope (επιμ.), *Exile in Literature*, Lewisburg, London and Toronto, 1988, σ. 20, αναφορά στο *ό.π.*, σ. 233.

²⁴⁴ Στο *ίδιο*, σ. 233.

νοσταλγικής αναπόλησης και της άντλησης της ανωτερότητας, είτε αναφερόμενος στο παρόν, οπότε ο λόγος παίρνει το χαρακτήρα της παρουσίας και της καταγγελίας των δυσκολιών και της αντιμετώπισης που τυγχάνει, με τελικό στόχο τη γνωριμία με τους ντόπιους, την επίκληση της συμπάθειας, της εκτίμησης, της αναγνώρισης.

Έτσι, ο πρόσφυγας παρουσιάζεται να αισθάνεται, και εντέλει να είναι ξένος προς το νέο του περιβάλλον και τους ανθρώπους, τις συνήθειες, τον τρόπο ζωής. Διαφορετικός, γιατί η ζωή του θεωρείται ότι είναι το αποτέλεσμα της προσφυγιάς του, δηλαδή της μετακίνησής του από τον ένα τόπο και κόσμο σ' έναν άλλο και της υποδοχής που τυγχάνει. Σε κάθε περίπτωση είναι ένας άνθρωπος που ζει ταυτόχρονα στο παρόν και στο παρελθόν. Τα στοιχεία της ταυτότητας του πρόσφυγα και στη λογοτεχνία φαίνεται να απορρέουν αφενός από τις συνθήκες της ζωής των ανθρώπων αυτών στην Ελλάδα, από τη στάση της ελληνικής κοινωνίας, τόσο ως οργανωμένου κράτους όσο και ως ανθρώπινης κοινότητας απέναντί τους και αφετέρου από τη μνήμη τους, την αφήγηση, δηλαδή, του παρελθόντος τους ενεργοποιημένη ειδικά μέσα σε αυτές τις νέες συνθήκες ζωής. Όλα αυτά τα στοιχεία έχουν να κάνουν με ένα αίσθημα διαφορετικότητας από τους γηγενείς. Οι ήρωες πρόσφυγες των έργων που μελετάμε ως συλλογικά υποκείμενα ή ως εξατομικευμένοι τύποι αναγνωρίζονται με βάση την ελληνική εθνική ταυτότητα. Ωστόσο όμως τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα διαφέρουν από αυτά των ντόπιων. Αισθάνονται ξένοι προς το περιβάλλον, φυσικό και ανθρώπινο, ζουν ταυτόχρονα στο παρελθόν και στο παρόν, συγκρίνουν συνεχώς τη νέα πατρίδα και τη νέα ζωή με τις αντίστοιχες παλιές και πλέον οριστικά απωλεσθείσες, είναι αλληλέγγυοι μεταξύ τους και εσωστρεφείς προς την ομάδα τους, υφίστανται (ή αισθάνονται ότι υφίστανται) την αδιαφορία και την εχθρότητα του ντόπιου έναντι του οποίου καλλιεργούν αμυντικά μια “υπεροχή”, θρηνούν για το γεγονός της μετανάστευσής τους από τις εστίες τους και για τον τρόπο που αυτό συντελέστηκε, εκπληρώνουν την εικόνα του βασανισμένου πρόσφυγα, αναπτύσσοντας όμως ταυτόχρονα ιδιότητες που συνήθως βελτιώνουν τη θέση τους ακόμα και έναντι του περισσότερο προνομιούχου ντόπιου.

Η πεζογραφία των προσφύγων λογοτεχνών εκφράζει και συντηρεί λοιπόν αυτή την ιδιαιτερότητα: το βασικό γνώρισμα και κοινό στοιχείο όλων των αναφορών, όπου βρίσκουμε όλα τα στερεότυπα της προσφυγικής φυσιογνωμίας, όπως συνειρμικά και εύκολα ανασύρονται για τον καθένα, είναι ότι η προσφυγική ιδιότητα νοσηματοδοτείται

αναφερόμενη ταυτόχρονα στο παρόν και στο παρελθόν. Υποστασιοποιούμενη στο παρόν, η προσφυγική ταυτότητα διαμορφώνεται στα στερεότυπα που έχουν να κάνουν με το βάρος της πολεμικής εμπειρίας, της καταδίωξης, με την ακούσια μετακίνηση, την απώλεια, την ένδεια και τη σκληρή, ταπεινωτική ζωή στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας και των προνοιακών προνομίων του ελληνικού κράτους. Η εν λόγω ταυτότητα συμπληρώνεται από την επιτυχή τελικά προσαρμογή, την επίτευξη προόδου, ανόδου και δημιουργίας· υποστασιοποιούμενη στο παρελθόν, ερείδεται στην περήφανη νοσταλγία ενός εξωραϊσμένου παρελθόντος-χαμένου παραδείσου, τη διαρκή αναφορά σε ένα “εκεί” και ένα “τότε”, που συμπληρώνει το παρόν, το ανακουφίζει και του κληροδοτεί εκείνα τα εφόδια που εγγυώνται την πρόοδο και τη δημιουργία. Όλα αυτά μέσα σε μια συνείδηση της ελληνικότητάς του πρόσφυγα και υποβολής της πεποίθησης περί ανανέωσης του εθνικού κορμού από το μπόλιασμα των δυο του κλάδων, του ελλαδικού και του εξωελλαδικού, στην κατεύθυνση μιας αναγεννώμενης Ελλάδας, προς τη συγκρότηση μιας σύγχρονης κοινωνίας, που οδεύει προς την πρόοδο και την ευημερία.

Έτσι αναδεικνύονται οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των προσφύγων, διαμορφώνεται η ιδεολογία μιας “υπεροχής” των νεοφερμένων απέναντι στους γηγενείς, που αντλεί από την παρεμβολή των αναπολήσεων των προσφύγων από την παρελθούσα ζωή τους στο οθωμανικό κράτος- κύριο γνώρισμα της εικονοπλασίας του πρόσφυγα η μνήμη του- όσο και από τις ιδιότητες και ικανότητες που επέδειξαν κατά την προσπάθεια της εγκατάστασής τους και τη διαχείριση των τεραστίων προβλημάτων που είχαν να αντιμετωπίσουν.

Γενικά, η πεζογραφία του μεσοπολέμου, προσφύγων και γηγενών, αναπαράγει στερεοτυπικές εικόνες τόσο, για παράδειγμα, του φτωχού και μειονεκτικού πρόσφυγα, που παλεύει για την επιβίωση μέσα σε ποικίλα οικονομικά, κοινωνικά και ψυχολογικά προβλήματα όσο και του φιλοπρόοδου, φίλεργου, αγωνιστή πρόσφυγα, που επιτυγχάνει την προσαρμογή. “Αναλαμβάνει” επίσης να οικοδομήσει και να εμπεδώσει συνεκτικούς δεσμούς ανάμεσα στους δυο πληθυσμούς, να διαχειριστεί την ένταξη των προσφύγων στο εθνικό κορμό, να “διαδώσει” μια θετική εικόνα των προσφύγων, συμβάλλοντας σε ένα λόγο για τους πρόσφυγες, στοιχεία του οποίου ανακαλώνται μέχρι σήμερα

συνειρμικά στη θεώρηση των Μικρασιατών προσφύγων και της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα.

2.4. Η περίπτωση του Νίκου Καζαντζάκη

Στην κατεύθυνση της εμπέδωσης μιας νέας εθνικής ταυτότητας, αλλά κυρίως μέσα στο προσωπικό ιδιότυπο ιδεολογικό σύμπαν του συγγραφέα, πρέπει να αναφερθούν και οι σελίδες σε πρόσφυγες από το έργο του Ν. Καζαντζάκη. Το έργο του Καζαντζάκη δύσκολα περιοδολογείται με ασφάλεια. Το ποιητικό του έργο τον φέρνει στις ιδεολογικές συντεταγμένες ακόμα και του τέλους του περασμένου αιώνα,²⁴⁵ τα μυθιστορήματά του τον τοποθετούν ανάμεσα στη δεκαετία του '40 και του 50.²⁴⁶ Η μικρασιατική καταστροφή άσκησε στη συγκρότησή του μια επίδραση εντυπωσιακά ισχυρή σε σχέση με άλλους συνομήλικους ομοτέχνους του,²⁴⁷ πραγματικά τον συγκλόνισε.²⁴⁸ Εξάλλου, ενεπλάκη και προσωπικά με πρόσφυγες, όταν το 1919 συμμετείχε στην αποστολή διάσωσης και μεταφοράς Ελλήνων από τον Καύκασο.

Οι αναφορές του στους πρόσφυγες προβάλλουν ρητά την ελληνικότητα των προσφύγων και το χρέος της μητροπολιτικής Ελλάδας να τους αφομοιώσει και να αποκαταστήσει. Ο συγγραφέας αναφερόμενος στην αποστολή του στον Καύκασο, για να οδηγήσει τους Έλληνες του Σοβιετικού πλέον Πόντου στην Ελλάδα, προβαίνει σε ύμνο στην ελληνική “φυλή”, τις περιπέτειες της, στην αντοχή της, από τη μια, στο χρέος εθνικό που είναι η ένταξή τους στον εθνικό κορμό, από την άλλη.

Ιδού, πώς καταγράφει την εμπειρία του από την αποστολή μεταφοράς των Ποντίων στη Μακεδονία, το 1919:

“Πόνεσα την αιώνια σταυρωνόμενη ράτσα μου που κιντόνευε πάλι στο προμηθεϊκό βουνό του Καυκάσου. Δεν ήταν ο Προμηθέας, ήταν η Ελλάδα καρφωμένη πάλι από το

²⁴⁵ M. Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 299-300.

²⁴⁶ Μ.Γ. Μερακλής, *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία. II. Η πεζογραφία*, ό.π., σ. 60.

²⁴⁷ Για την επίδραση της μικρασιατικής καταστροφής στο ιδεολογικό σύμπαν και το έργο του Ν. Καζαντζάκη, βλ. Th. Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σσ. 136-150.

²⁴⁸ Βλ. Ε. Αλεξίου-Γ. Στεφανάκης, *Νίκος Καζαντζάκης. Γεννήθηκε για τη δόξα*, Αθήνα, Κέδρος, 1983, σ. 138.

*Κράτος και τη Βία στον Καύκασο- αυτός είναι ο σταυρός ο δικός της και φωνάζει. Φωνάζει όχι τους θεούς, φωνάζει τους ανθρώπους, τα παιδιά της, να τη σώσουν. Έτσι, ταυτίζοντας τα σημερινά παθήματα με τα αιώνια πάθη της Ελλάδας, υψώνοντας την τραγική σύγχρονη περιπέτεια σε σύμβολο, δέχτηκα”.*²⁴⁹

Φαίνεται ακριβώς, όπως και σε άλλες σχετικές αναφορές, ότι για τον Καζαντζάκη, η όλη περιπέτεια του εξωελλαδικού ελληνισμού είναι μια νέα εκδοχή, μια νέα δοκιμασία του ελληνισμού, “τα σημερινά παθήματα ταυτίζονται με τα αιώνια πάθη”, από τα οποία πρέπει να επιβιώσει για άλλη μια φορά, να τα υπερβεί άλλη μια φορά. Πρόκειται για “τη βασανισμένη ράτσα μας, που αιώνες την παλεύουν και θένε να την ξεκάμουν οι βάρβαροι, η πείνα, η φτώχεια, οι σεισμοί, η διχόνοια, μα αυτή είναι αθάνατη, και να χιλιάδες χρόνια ζει και βασιλεύει”.²⁵⁰ Αυτή είναι η ιστορία της Ελλάδας για τον Καζαντζάκη, μια ιστορία αντίστασης σε επιβουλές και αντιξοότητες παντός είδους.

Οι ιδιότητες του εξωελλαδικού ελληνισμού τον κάνουν το πιο δυναμικό κομμάτι της “φυλής”. Είναι αυτοί που “βάσταξαν” “έχοντας στο νου τους την Ελλάδα”,²⁵¹ που επιστρέφουν “αμόλυντοι” από τη συγκατοίκηση για αιώνες με τους ξένους σύνοικους, πάντα το ίδιο Έλληνες, ίσως και πιο Έλληνες από αυτούς της ελεύθερης πατρίδας. Η αντοχή της “ρωμαίικης ράτσας”, όπως τη διαπιστώνει στη γνωριμία του με τους Πόντιους, για τους οποίους είναι υπεύθυνος, τον ενθουσιάζει:

“Άκουγα και καμάρων να κρυφά την αντοχή της ρωμαίικης ράτσας· γιατί εκεί που μοιρολογούσαν τους εδικούς που χάθηκαν και τα σπίτια τους που κάηκαν και την πείνα και τις τρομάρες που τράβηξαν, άξαφνα ένας πετούσε ένα χωρατό κι όλη η συμφορά αφανίζονταν και σηκώνονταν πάλι αψηλά τα κεφάλια... [...] Την ώρα που μια νέα γυναίκα στρουμπουλή θρηνούσε τον άντρα της που σκοτώθηκε, ένας άντρακλας, με καραμπογιά κρεμαστά μουστάκια, άπλωσε τη χερούκλα του, την άγγιξε στον ώμο: -Μην κλαίς, μωρή Μαριορίτσα, της είπε και δυο μονάχα ν’ απομείνουμε στον κόσμο, εγώ κι εσύ, να πούμε, θα ξαναγεμίσουμε το ελληνικό χώμα παιδιά! Γυρόφερε τη ματιά του. - Κατέχετε, μωρέ αδέρφια, είπε, πού βρίσκεται η ελπίδα του κόσμου; Στο κεφάλι; θα πείτε· όχι, παρακάτω! Στην καρδιά; θα πείτε· όχι, όχι, παρακάτω, μωρέ, παρακάτω!

²⁴⁹ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, (1961), Αθήνα, Ε. Καζαντζάκη, 1961, σ. 510.

²⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 514.

²⁵¹ Στο ίδιο.

[...]-Ε, μωρέ και να μην ντρεπόμουνα τις γυναίκες, θα σας έδειχνα εγώ πού βρίσκεται η ελπίδα του κόσμου! Μην κλαίτε το λοιπόν! ”.²⁵²

Το ανέκδοτο που παραθέτει είναι ενδεικτικό της αδάμαστης δύναμης και ουσιαστικής αισιοδοξίας που αποδίδει στους Έλληνες και βέβαια σε πλήρη συμφωνία με τις προσωπικές του αντιλήψεις για τη ζωτικότητα και τις απεριόριστες δυνάμεις του ανθρώπου, της ανταπόκρισης στην πρόκληση της αναδημιουργίας, της επίδειξης εξαιρετικών δυνάμεων, ακριβώς στη δύσκολη ώρα.

Η συνάντηση των δυο κομματιών του ελληνισμού, η ανάμειξή τους αποτελεί για τον Καζαντζάκη την εγγύηση για ένα έναν ακμαιότερο ελληνισμό. Το κομμάτι που έρχεται απ’ έξω θα αναζωογονήσει το γηγενή ελληνισμό και θα προσφέρει νέες δυνατότητες στην Ελλάδα:

*“Οι χιλιάδες ετούτοι τετραπέρατοι, δουλευτάδες Ρωμιοί κι οι γυναίκες τους με τα φαρδιά λαγόνια και τα παιδιά τους θα μεταφυτευτούν γρήγορα στη Μακεδονία και τη Θράκη. Χύνουμε καινούργιο αίμα, παλικάρισιο στις φλέβες της Ελλάδας”.*²⁵³

Η ελληνικότητα των προσφύγων όχι μόνο δεν αμφισβητείται αλλά προβάλλεται εντονότατα:

*“Πολλοί απ’ αυτούς μιλούν μονάχα τούρκικα ή ρούσικα, η καρδιά τους όμως μιλάει με φανατισμό ρωμαίικα. Είναι αίμα δικό μας· φτάνει να τους δεις- τα μάτια τους πώς λάμπουν αρπαχτικά, τα χείλια τους πώς χαμογελούν παμπόνηρα και φιλήδονα, και πώς κατάφεραν να γίνουν αφεντάδες και να ‘χουν στη δούλεψή τους μουζίκους.- για να καταλάβεις πως είναι βέροι απόγονοι του αγαπημένου σου Οδυσσέα· θα τους αγαπήσεις τότε και δε θα τους αφήσεις να χαθούν”.*²⁵⁴

Ο Καζαντζάκης αναγνωρίζει στους πρόσφυγες τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της ράτσας, στα φυσικά τους γνωρίσματα, στην ακαταπόνητη δραστηριοποίησή τους, στην ευστροφία τους, που αντλεί από τον πολυμήχανο Οδυσσέα, στην εξουσιαστικότητά τους πάνω στους ξένους σύννοικούς τους, τους οποίους ξεπέρασαν στην προκοπή. Άσχετα από τη γλώσσα που μιλούν, άσχετα από την απόστασή τους από το εθνικό κέντρο, για τον Καζαντζάκη, *“ετούτοι οι Πόντιοι και οι Καυκάσιοι, οι*

²⁵² Στο ίδιο, σ. 518.

²⁵³ Ν. Καζαντζάκης, *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946), Αθήνα, Ε. Καζαντζάκη, 1959, σσ. 346-347.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 174.

χωριάτες του Καρς κι οι έμποροι κι οι εμποράκοι της Τιφλίδας, του Βατούμ, του Νοβορωσίσκ, του Ροστόβ, της Οντέσσας, της Κριμαίας, είναι δικοί μας, αίμα μας, έχουν κι αυτοί σαν κι εμάς πρωτεύουσα την Πόλη. Έχουμε όλοι τον ίδιο αρχηγό· εσύ τον λες Οδυσσέα, άλλοι Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, όχι αυτόν που σκοτώθηκε παρά τον άλλο, τον μαρμαρωμένο του παραμυθιού. Εγώ, με την άδειά σου, τον λέω Ακρίτα. Η λέξη αυτή μου αρέσει πιο πολύ, είναι πιο αυστηρή και πολεμόχαρη, γιατί ευτός ως την ακούσεις, τινάζεται μέσα σου πάνοπλος ο αιώνιος Έλληνας που μάχεται ακατάπαυστα στις άκρες, στα σύνορα. Στα κάθε σύνορα, εθνικά, πνεματικά, ψυχικά. Κι αν πεις Διγενής, ακόμα πιο βαθιά στοράς τη ράτσα μας, την εξαίσια σύνθεση ανατολής και Δύσης”.²⁵⁵

Οι Ακρίτες του ελληνισμού, οι φρουροί των συνόρων και των άκρων, οι Διγενήδες, που συνοψίζουν καλύτερα τις δυνατότητες της “φυλής”, ασκημένες στο έπακρο, ακριβώς λόγω της απόστασης από το κέντρο και της ανάγκης να διαφυλαχτούν. η διπλή συμμετοχή στην Ανατολή και στη Δύση, δεν είναι μόνο Έλληνες, είναι και το καλύτερο κομμάτι των Ελλήνων.

Και τώρα πρέπει να σωθούν, κι αυτό ανάγεται σε ιερό καθήκον για τον καθένα, το κράτος και τον κάθε έλληνα προσωπικά:

“Έχασαν ό,τι είχαν και δεν είχαν, πεινούν, από τη μια μεριά τους κυνηγούν οι μπολσεβίκοι, από την άλλη οι Κούρδοι. Στριμώχτηκαν από παντού σε μερικές πολιτείες της Γεωργίας και της Αρμενίας πρόσφυγες· δεν υπάρχουν τρόφιμα, ρούχα, φάρμακα. μαζεύονται στα λιμάνια, αγναντεύουν με αγωνία αν έρχονται ελληνικά βαπόρια να τους πάρουν, να γυρίσουν στη μάνα τους την Ελλάδα. Ένα κομμάτι της ράτσας μας, δάσκαλέ μου, ένα κομμάτι από την ψυχή μας, κυριεύτηκε από πανικό.

Αν τους αφήσουμε στην τύχη τους, θα χαθούν. Χρειάζεται πολλή αγάπη, πολύ μυαλό, πολύς ενθουσιασμός κι οργάνωση- οι δυο αυτές αρετές που τόσο αγαπάς όταν είναι ενωμένες- για να μπορέσουμε να τους σώσουμε και να τους μεταφυτέψουμε στα λεύτερα χώματά μας, εκεί που περισσότερο συμφέρει τη ράτσα μας- ψηλά στα σύνορα της Μακεδονίας, πέρα στα σύνορα της Θράκης. Είναι ανάγκη. Έτσι μονάχα θα σωθούν εκατοντάδες χιλιάδες ελληνικές ψυχές και θα σωθούμε κι εμείς μαζί τους. Γιατί από τη στιγμή που έφτασα εδώ, χάραξα ακολουθώντας τη διδασκαλία σου, ένα κύκλο, κι αυτόν τον ονόμασα: χρέος μου. Κι είπα: αν ολάκερο τον κύκλο αυτό τον σώσω, σώθηκα· αν δεν

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 176.

τον σώσω, χάθηκα. Και μέσα στον κύκλο αυτόν είναι οι πεντακόσιες χιλιάδες ετούτοι έλληνες”.²⁵⁶

Αλλά και στην απόδοση της αναχώρησης Μικρασιατών προσφύγων από το γενέθλιο τόπο τους, από τον Ν. Καζαντζάκη στις *Αδελφοφάδες*, η αναχώρηση από τις εστίες γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως τέλος, αλλά ταυτόχρονα ως μια καινούργια αρχή. Παράλληλα με το θρήνο για τον ξεριζωμό δίνονται κάποιες εικόνες αισιοδοξίας που ευαγγελίζονται ένα μέλλον λιγότερο ζοφερό. Έτσι κι αλλιώς, ο παπα-Δαμιανός, κεφαλή τους, έχει ήδη αποφανθεί για να τους ενθαρρύνει, ανακαλώντας και πάλι το μοτίβο της δυνατής ρίζας:

“Οι ρίζες μας δεν είναι μονάχα εδώ κάτω στη γης, πιάνουν και τον ουρανό και θρέφονται και για αυτό η ράτσα μας είναι αθάνατη. Όρτσα το λοιπόν παιδιά, κουράγιο”²⁵⁷

Ο συγγραφέας λοιπόν βρίσκει αφορμή να εστιάσει στη σοφία που συνεπάγεται η γνώση της ματαιότητας, της αστάθειας των ανθρώπινων πραγμάτων, όσο και τη δύναμη της ζωής σε πείσμα όλων των αντιξοοτήτων. Μάλιστα, συχνά στα έργα που μελετάμε συνδέεται η δύναμη προς επιβίωση με τις ιδιαίτερες αρετές που αποδίδονται στον “Έλληνα” που εξασφαλίζει την ύπαρξή του και τη συνέχειά του στο μάκρος των αιώνων και σε πείσμα των αντιξοοτήτων, και των επιβουλών των άλλων.²⁵⁸ “Εξόριστος Ισραήλ”, “σταυρωμένος Προμηθέας”, η ελληνική φυλή ξαναζωντανεύει μέσα από τις στάχτες της, προστατευόμενη των θεών της και συνεχίζει να υπάρχει.²⁵⁹

²⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 174-175.

²⁵⁷ Ν. Καζαντζάκης, *Οι Αδελφοφάδες*, Αθήνα, Ε. Καζαντζάκη, 19, σ. 15.

²⁵⁸ Η πρόσληψη της περιπέτειας των προσφύγων από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία κατά το 1922-1923 ως μιας νέας αντιξοότητας που δοκιμάζει την ελληνική φυλή, όπως τόσες άλλες στα χιλιάδες χρόνια της ύπαρξής της, και ως μιας νέας πρόκλησης επίδειξης της δύναμής της προς επιβίωση και διατήρηση της εθνικής ακεραιότητας απαντά και σε άλλους συγγραφείς του μεσοπολέμου. Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν και από το έργο του Στρ. Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*. Βλ. γι αυτό στο Γ΄ Μέρος της παρούσας εργασίας, στις ενότητες 3.2. και 3.6.

²⁵⁹ Ειδικά για τον Καζαντζάκη, πρόκειται για στάση που θα έπρεπε να συσχετιστεί με έναν ιδιαίτερο βιταλισμό, καταγόμενο από τη θεωρία του Μπερξόν, που επηρέασε τη σκέψη του. Βλ. και Αλέξης Ζήρας, “Νίκος Καζαντζάκης”, στο *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, τόμος, Δ΄, σσ. 126-128. Για το ίδιο ζήτημα, βλ. και Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη, Η ποίηση της ζωής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

2.5. Το θέμα σε αφηγήματα μεταγενέστερων δημιουργών

Το θέμα της καταστροφής και της προσφυγικής εμπειρίας δεν έπαψε να τροφοδοτεί την ελληνική αφηγηματογραφία και το έργο συγγραφέων μεταγενέστερων της μεσοπολεμικής γενιάς, που υπήρξε το κόρπους της παρούσας έρευνας. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μπορεί να παρατηρηθεί, κατά τον Doulis, μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τα γεγονότα της μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς, διαμορφώνοντας τώρα ένα νέο ενδιαφέρον και μια άλλη αισθητική προσέγγιση του θέματος, διευκολυμένα από την χρονική και συναισθηματική απόσταση, τόσο από μικρασιατικής καταγωγής συγγραφείς όσο και από ελλαδικής, αλλά και συνδεδεμένα με τις νεότερες εθνικές περιπέτειες, κυρίως του πολέμου και της αντίστασης.²⁶⁰

Έτσι μπορεί να παρατηρηθεί ότι έργα της μεταπολεμικής πια γενιάς και περιόδου χρησιμοποιούν τη μικρασιατική καταστροφή ως σημείο εκκίνησης της αφήγησης της ελληνικής ζωής και τον πρόσφυγα ήρωα ως σύμβολο της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας. Μέσα από τον πρόσφυγα κεντρικό ήρωα, που σαν μάρτυρας παρατηρεί την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας, δίνεται μια εικόνα της σύγχρονης ζωής στην Ελλάδα από το μεσοπόλεμο ως τον Εμφύλιο και μετά. Τέτοια έργα είναι το μυθιστόρημα *Τα Πέτρινα λιοντάρια* της Ιουλίας Ιατρίδου²⁶¹ και η νουβέλλα *Κληματοβέργα* του Σπύρου Πλασκοβίτη.²⁶² Και στις δυο περιπτώσεις ο πρόσφυγας ήρωας απλά παραπέμπει στο ιστορικό γεγονός της καταστροφής και της προσφυγιάς, θυμίζει την ιστορία, γίνεται σύμβολο της αδιάκοπης ελληνικής περιπέτειας. Πολύ σημαντικό το μυθιστόρημα *Οι Νεκροί περιμένουν* της Δ. Σωτηρίου²⁶³ χρησιμοποιεί και αυτό την καταστροφή σαν την αρχή της ιστορίας. Με αυτοβιογραφικό υλικό αλλά και μέριμνα να αποστασιοποιηθεί, η Σωτηρίου επιτυγχάνει να αποδώσει τη ζωή στην Ανατολή αλλά και τις περιπέτειες της προσφυγιάς στην Ελλάδα. Κυρίως όμως ενδιαφέρεται να αποδώσει μια εικοσιπενταετία

²⁶⁰ Για την αξιοποίηση της θεματικής της μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς στη νεοελληνική πεζογραφία μετά το 1940, βλ. Th. Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia minor Disaster of 1922*, ό.π., σσ. 180-260.

²⁶¹ Ι. Ιατρίδου, *Τα πέτρινα λιοντάρια*, (α' εκδ. 1963), Αθήνα, Εστία, 1994.

²⁶² Σπ. Πλασκοβίτης, "Η Κληματοβέργα", *Η Θύελλα και το φανάρι*, Αθήνα, Εστία, 1955.

²⁶³ Δ. Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα, Κέδρος, 1959.

ελληνικού βίου από την καταστροφή ως τον Εμφύλιο Πόλεμο. Το βιβλίο μοιάζει να χωρίζεται σε δύο ευκρινή μέρη, το πρώτο από το 1918 ως το 1923 στη Μικρά Ασία, το δεύτερο από την εγκατάσταση της προσφυγικής οικογένειας των ηρώων στην Ελλάδα ως το 1943. Περισσότερο βάρος βέβαια πέφτει στη μεταξική περίοδο και μετά στον πόλεμο, την Κατοχή και την Αντίσταση ενώ η δεκαετία περίπου του μεσοπολέμου είναι πιο αχνή, χωρίς ιδιαίτερη δράση. Πολύ πιο πρόσφατο, με τον ίδιο τρόπο αναφέρεται στην καταστροφή και την προσφυγιά και το μυθιστόρημα του Γ. Μιχαηλίδη, *Τα φονικά*,²⁶⁴ που ξεκινούν από παιδικές αναμνήσεις των πρώτων χρόνων, διατρέχουν την κατοχική, εμφυλιακή και μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Ένα ιδιαίτερο βιβλίο για τη μικρασιατική καταστροφή υπήρξε το μυθιστόρημα *Τα όνειρα της Αγγέλικας* της Εύας Βλάμη²⁶⁵, το οποίο εντυπωσίασε κυρίως από την άποψη του καινοφανούς πειραματισμού γραφής, που παρουσιάζει. Η πλοκή του εκτυλίσσεται μεταξύ του 1913 και του 1923. Πρόκειται για ένα εγχείρημα μυθιστορηματικής απόδοσης των μεγάλων εθνικών γεγονότων, από το θρίαμβο των βαλκανικών πολέμων ως τη Μικρασιατική καταστροφή και τη συντριβή της Μεγάλης Ιδέας. Μέσα από την κεντρική υπόθεση της αναμονής της ηρωίδας, Αγγέλικας, του αρραβωνιαστικού της από τη μικρασιατική εκστρατεία, η οποία βρίσκεται σε μια κατάσταση παραισθήσεων, όπου συγχέεται το όνειρο με την πραγματικότητα, δημιουργώντας πολλά επίπεδα στην πλοκή και το χρόνο της αφήγησης. Η παρουσία ενός άλλου άντρα, περιβεβλημένου με υψηλά αξιώματα που η Αγγέλικα συγχέει με τον αρραβωνιαστικό της, την οδηγεί σε μια εφιαλτική ατμόσφαιρα παραισθήσεων, ως την αυτοκτονία της στο τέλος καθώς ο αρραβωνιαστικός της δεν γυρίζει από το μέτωπο. Παράλληλα, ένα αναπάντεχο περιστατικό, η εξαφάνιση των σταυρών από τα νεκροταφεία της Αθήνας, γεγονός που παίρνει μεγάλη έκταση, η καταζήτηση των ιερόσυλων δείχνει την ταύτιση νεκρών ζωντανών με την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας. Το μυθιστόρημα ήταν ένα αναπάντεχο πείραμα γραφής που εντυπωσίασε και έφερε σε αμηχανία την κριτική της εποχής.²⁶⁶

²⁶⁴ Γ. Μιχαηλίδης, *Τα φονικά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991.

²⁶⁵ Ε. Βλάμη, *Τα όνειρα της Αγγέλικας*, (α' εκδ. 1958), Αθήνα, Εστία, 1989.

²⁶⁶ Για το έργο της Ε. Βλάμη, την επίδραση που άσκησαν πάνω της οι εθνικές συμφορές, τον ιδιαίτερο τρόπο που επέλεξε να αφηγηθεί δυο εξαιρετικά τραγικές για τον τόπο στιγμές, τη μικρασιατική καταστροφή στα *Όνειρα της Αγγέλικας* και το εμφύλιο δράμα στον *Αργαλειό του Φεγγαριού*, μέσα από τις

Πολλά ακόμη είναι τα αφηγήματα μεταπολεμικών συγγραφέων που ασχολούνται είτε με τη ζωή στη Μικρά Ασία είτε με την προσφυγιά.²⁶⁷ Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η βασική εικόνα του πρόσφυγα δεν μεταλλάσσεται, εδράζεται πάντα στους δυο βασικούς αναπαραστασιακούς άξονες. Κυρίως όμως πλέον, και αυτή είναι η διαφορά από τα έργα της μεσοπολεμικής γενιάς ή έστω κάποιων από αυτούς, η έμφαση είναι στην ανάδειξη της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής Ελλάδας, όπου η προσφυγιά και η καταστροφή αποτελούν την έναρξη και ο πρόσφυγας χαρακτηριστικός φορέας των ελληνικών ιστορικών περιπετειών. Επίσης, πρόσφατα θα μπορούσε κανείς να πει ότι μιλά η δεύτερη ή και τρίτη γενιά, που γνωρίζει από τις οικογενειακές αφηγήσεις, και τη ζωή στην Ανατολή και τα δύσκολα χρόνια της προσφυγιάς, και αφηγείται τις αναμνήσεις από την αφήγηση των αναμνήσεων.

Ολοκληρώνοντας, πρέπει να αναφερθεί ότι υπάρχει ένα πλήθος μεγαλύτερης ή μικρότερης λογοτεχνικής αξίας αφηγημάτων που παρήγαγαν πολλοί μικρασιάτες πρόσφυγες από τα πρώτα κιόλας χρόνια της έλευσης στην Ελλάδα και που εκτείνονται και στους τρεις θεματικούς πόλους, όπως τους περιγράψαμε και παραπάνω, στην καταστροφή και στο διωγμό, την προσφυγιά και την ανάπλαση της ζωής στη Μικρασία. Πολλά είναι πράγματι αυτά τα αφηγήματα, γραμμένα από μικρασιατικής καταγωγής λογίους ή και άλλους που κινήθηκαν από την ανάγκη να εξιστορήσουν τις αναμνήσεις τους. Άσχετα με τη λογοτεχνική τους αξία αναδεικνύουν τη ζωτική ανάγκη των προσφύγων να μαρτυρήσουν για όσα υπέφεραν, να αποκαταστήσουν τη συνέχειά τους.

παραισθήσεις των ηρωίδων τους, που γίνονται έτσι υποβλητικοί μάρτυρες των τραγικών αυτών για το έθνος εποχών, και αποδίδουν πώς “οι εποχές εκείνες ήταν αληθινά παραισθησιογόνες, γεννούσαν παραισθήσεις [...] πώς “ένα μεγάλο μέρος του λαού μας ορμέφντα, αυθόρμητα έπλαθε και ζούσε μύθους για να μπορέσει να επιζήσει να μην κοιτάξει ολόισια στη φρίκη του κενού”, βλ. την κριτική του Μ. Μερακλή, στο Μ. Μερακλή, *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία. II. Η Πεζογραφία (1945-1970)*. ό.π., σ. 24.

²⁶⁷ Ας μνημονεύσουμε το έργο της Ιφιγένειας Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά. Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη*, που δίνει τα πικρά και δύσκολα μεσοπολεμικά χρόνια των προσφύγων και ιδιαίτερα των γυναικών, τα μυθιστορήματα της Στέλλας Επιφανείου-Πετράκη, (*Στρατής ο Αζαρλής, Δύσκολος Δρόμος*), τα διηγήματα *Οι καυτές μνήμες από τη Σμύρνη* της Γαλάτειας Γρηγοριάδου- Σουρέλη. με θέμα την καταστροφή, *Ο Μεγάλος Αποχαιρετισμός* της ίδιας, το μυθιστόρημα *Ανατολικά τ' Αρχιπελάγους* της Ε. Τέσση, το μυθιστόρημα *Πυρετός* του Μ. Δήμου και άλλα.

να διασώσουν τις αναμνήσεις τους, να αφήσουν τεκμήρια ενός παρελθόντος οριστικά χαμένου.²⁶⁸

²⁶⁸Σχεδόν εξαντλητική καταγραφή τους υπάρχει στο Π. Χατζημωυσής *Βιβλιογραφία 1919-1978, μικρασιατική εκστρατεία-ήττα, προσφυγιά*, Αθήνα, Ερμής, 1981, καθώς και στο άρθρο του Ν. Μηλιώρης, “Η Μικρασιατική Τραγωδία στη Λογοτεχνία και την Τέχνη”, ό.π., όπου παρατίθεται κατάλογος με λαογραφικά και καλλιτεχνικά έργα για τα ίδια θέματα και τη ζωή στις χαμένες πατρίδες.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΙΟΝΕΞΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΕΡΑΝΑΠΛΗΡΩΣΗ

Ι. Η ΜΕΙΟΝΕΞΙΑ ΩΣ ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΑΞΟΝΑΣ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΑ

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε εκείνα τα στοιχεία που συγκροτούνται γύρω από τον άξονα της μειονεξίας, τον κεντρικό άξονα της πεζογραφικής εικόνας του πρόσφυγα. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η εικόνα του πρόσφυγα δομείται κυρίως με βάση μια σειρά χαρακτηριστικών που υποδηλώνουν τη μειονεκτική θέση στην οποία περιήλθε ως πρόσωπο και ομάδα, διαφορετικά, μια σειρά στοιχείων που εικονοποιούν το τραύμα που φέρει από τη στιγμή που καθίσταται πρόσφυγας. Η δυσμενής θέση του αφορά στις συνθήκες πολέμου και διωγμού που βίωσε, στη βίαιη αποκοπή του από την εστία του, στην κατά παράβαση ανθρωπιστικών αξιών πρακτική που υπαγόρευσε την αναγκαστική του μετανάστευση, και βέβαια στη θέση του μέσα στη νέα κοινωνία, της υποδοχής. Σε μεγάλο βαθμό, εξάλλου, η ίδια αυτή εικόνα γίνεται εικόνα και της ηττημένης Ελλάδας και του πληγωμένου ελληνικού εθνικισμού, σε μία παραλληλία των δυο τραυμάτων, του προσωπικού και του εθνικού. Τέλος, στοιχείο της δυσφορίας του αποτελεί και η αναπόληση του παρελθόντος του, αυτό το ίδιο στοιχείο, που, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, θα συντελέσει σημαντικά στην υπεραναπλήρωση αυτής της μειονεξίας. Οι δυσχέρειες μάλιστα που δημιουργεί η επιμονή της μνήμης οδηγούν σε μια “απολογία”, θα λέγαμε, της μνήμης, μια συζήτηση για μια μνήμη λειτουργική και όχι απαγορευτική της προσαρμογής.

1. Το θύμα μίας βιαιότατης ανατροπής και της απόλυτης απώλειας

Ο πρόσφυγας, καταρχήν, ανάγεται σε σύμβολο της βίαιης ανατροπής της κοινωνικής ζωής. Ο πρόσφυγας θα γίνει μέσα στον πεζογραφικό λόγο και το παράδειγμα εκείνου του ανθρώπου που υφίσταται την απόλυτη αλλαγή τόσο στον ατομικό όσο και στο συλλογικό κύκλο της κοινωνικής του ζωής ερήμην της βούλησής του. Η τύχη του συνιστά κατεξοχήν μέτρο και παράδειγμα του αστάθμητου στην

ανθρώπινη ύπαρξη, της αδυναμίας του ανθρώπου να εγγυηθεί τη ζωή του και το μέλλον του, να προδιαγράψει τη μοίρα του. Επίσης, σε αιτιακή σχέση με το προηγούμενο, θέτει το ζήτημα της δέσμευσης των υποκειμενικοτήτων, των προσωπικών ιστοριών από σημαντικά ιστορικά συμβάντα. Προκύπτει έτσι μέσα από αυτόν το λόγο μια συγκεκριμένη τοποθέτηση του ανθρώπου σε σχέση με το κοινωνικό γίνεσθαι αλλά και μια ιδιαίτερη σχέση με την Ιστορία. Ταυτόχρονα, αντιστρόφως, μοιάζει το σημαντικό, το μεγάλο ιστορικό γεγονός να ορίζεται μέσα στη λογοτεχνία ως αυτό που ανατρέπει τη ζωή των ανθρώπων. Συνεπώς, η περίπτωση του πρόσφυγα γίνεται αφορμή για ένα μακρύ κι οδυνηρό στοχασμό πάνω στην ανθρώπινη ζωή και μοίρα, και ενσαρκώνει κατεξοχήν το πνευματικό βίωμα που μοιράζονται οι άνθρωποι της εποχής, του μεσοπολέμου, ότι παρακολουθούν και υφίστανται την αποκάλυψη των αντιφάσεων ενός ολόκληρου πολιτισμού, το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας άλλης.

1.1. Το αιφνίδιο της ανατροπής και η απόλυτη ανθρώπινη αδυναμία για αντίδραση - υπογράμμιση της ελληνικότητας των ξεριζωνόμενων ελληνικών κοινοτήτων: *“Μας πήρε μεμιάς ένα κύμα φοβερό και μας αναποδογύρισε σαν παιγνιδάκια”*²⁶⁹

Το αιφνίδιο, το βίαιο και το ταχύ των γεγονότων που επέφεραν την ανατροπή της ισχύουσας ισορροπίας είναι το πρώτο στοιχείο που κωδικοποιείται στους λόγους για το γεγονός της Καταστροφής και της συνακόλουθης αναχώρησης των ελληνικών πληθυσμών από την Ανατολή :

“Γεννήθηκα στο Αϊδίني. Στο Αϊδίني είχαν γεννηθεί και οι γονείς μου, θαρρώ και οι γονείς των γονέων μου. Γενιές ριζωμένες στον τόπο, από πολύ παλιά χρόνια. Περνούσαν τα κύματα της Τουρκιάς γύρω μας και δε μας άγγιζαν ποτέ. Χριστιανοί και Έλληνες μια πίστη και τα δυο απαρασάλευτα. [...] - Μας πήρε μεμιάς ένα κύμα φοβερό και μας αναποδογύρισε σαν παιγνιδάκια. Μας χτύπησε κατακέφαλα. Βρεθήκαμε στους δρόμους. Χιλιάδες άνθρωποι, την ίδια μοίρα. Πήραμε τους δρόμους με ό,τι μπορέσαμε να σώσουμε. με την ψυχή στο στόμα. Όσπου φτάσαμε στη θάλασσα. Την ώρα που φτάναμε, καταπίσω

²⁶⁹ Θ.Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, Αθήνα. Εστία, 1983, σ. 255.

μας και οι Τούρκοι. Μέσα στη βιάση και την παραζάλη χάσαμε και τα λίγα πράγματα που κουβαλούσαμε. Μόλις προκάναμε να μπούμε στο καράβι”.²⁷⁰

Πρώτα αποδίδεται ό,τι αποτελούσε την ισορροπία χρόνων, τις βεβαιότητες και την ταυτότητα ενός κόσμου. Κυριαρχεί η δήλωση της αδιαφιλονίκητης ταυτότητας αυτών των κοινοτήτων, που τώρα ξεριζώνονται. Πρόκειται για ελληνικούς και χριστιανικούς ορθόδοξους πληθυσμούς που ζούσαν και “ευημερούσαν” σε πάτρια εδάφη της Μικράς Ασίας. Τονίζεται επίσης ότι η πολύχρονη συγκατοίκηση με τους Τούρκους και μάλιστα με όρους υποταγής δεν έπληξε στο ελάχιστο την ελληνικότητα και το θρήσκευμά τους. Από την αρχή λοιπόν δηλώνεται και προβάλλεται η ελληνική χριστιανική ταυτότητα των προσφυγικών πληθυσμών και εξαίρεται επιπλέον ο άθλος της διατήρησής της ως τέτοιας, με όλες τις αντίξοες συνθήκες. Πρόκειται ίσως και για μία έμμεση απάντηση στην αμφισβήτηση της ελληνικότητάς τους από τους γηγενείς.²⁷¹ Όχι μόνο είναι Έλληνες, αλλά “είναι ακόμα περισσότερο Έλληνες, αφού μπόρεσαν να μείνουν Έλληνες, αν και ήταν τόσο δύσκολο”. Η ελληνικότητα λοιπόν και το θρησκευτικό φρόνημα είναι ζήτημα πίστης.

Κατόπιν σημειώνεται η αλλαγή, που δεν είναι απλώς μία αλλαγή στην καθημερινότητα αλλά μια απόλυτη ρήξη με την επικρατούσα κατάσταση. Το μέγεθός της, η ανεπίστρεπτη πορεία της, η αδυναμία του ανθρώπου απέναντί της την κάνει να μοιάζει με φυσικό φαινόμενο, αδάμαστο από την ανθρώπινη δύναμη όσο και ανεξήγητο. Μοιάζει λοιπόν να είναι έξω από την Ιστορία και την ιστορία των ανθρώπων, έξω από τον κόσμο τους, έξω από τη σφαίρα του κοινωνικού. Με τον τρόπο αυτό αποδίδεται τόσο το αναπάντεχο της εξέλιξης όσο και το ανίσχυρο των ανθρώπων να της εναντιωθούν. Οι συγγραφείς περιγράφουν την τεράστια αυτή ανατροπή, με όρους περιγραφής ενός φυσικού φαινομένου κοσμογονικών διαστάσεων. Επανέρχονται διαρκώς στο λόγο τους εκφραστικά μέσα και λέξεις που παρομοιάζουν την αλλαγή με την οριστική μεταβολή που προκαλεί ένα κοσμογονικό φυσικό

²⁷⁰ Θ.Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό. π., σσ. 255-256.

²⁷¹ Βλ. για την αμφισβήτηση της ελληνικότητας των προσφύγων, βλ. Θ.Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκουλας, χ.χ., σσ. 39-53. Και ακόμα, του ιδίου, “Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής ολοκλήρωσης”, ό.π., σ. 75. Επίσης, βλ. για την επίμονη προβολή της ελληνικότητας των προσφύγων από τη λογοτεχνία, στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στις ενότητες 2.3.1 και 2.3.2.

φαινόμενο, που επιφέρει το τέλος, και την ανθρώπινη αδυναμία να το αντιπαλέψει, να αναστρέψει την πορεία του. Ο άνθρωπος με τη βούλησή του μετατρέπεται σε παιχνίδι, έρμαιο άλλων δυνάμεων, σχεδόν υπερφυσικών· σε κάθε περίπτωση, αισθάνεται αδύναμος να τους αντισταθεί, να δράσει, να διαμαρτυρηθεί, να εξεγερθεί, να ελιχθεί, να επιλέξει. Η ανθρώπινη δράση καταργείται πλήρως. Υφέρει λοιπόν εδώ και ένας λόγος για το πεπερασμένο της ανθρώπινης μοίρας. Γι αυτούς τους ανθρώπους δεν υπάρχουν άλλα περιθώρια παρά να ξεφύγουν από την καταδίωξη και να σώσουν τη ζωή τους.

Ο πόλεμος ανέτρεψε τη ζωή των ανθρώπων, η φωτιά εξαφάνισε ολοκληρωτικά το παρελθόν τους:

“Και ξαφνικά σηκώθηκε ο πόλεμος.

Ένα παραπέτασμα από φωτιά και καπνό πέρασε, τα σκέπασε και τάπνιξε όλα. Χάθηκε η γης η ευτυχισμένη, τα βουνά και τα ποτάμια της. Χάθηκαν οι πολιτείες με τους χαρούμενους δρόμους, οι εκκλησιές με τα καμπαναριά τα’ άσπρα. Χάθηκαν οι κάμποι και τα ζωντανά που μουκάνιζαν και γύριζαν πίσω με το λιόγερμα, με τα μεγάλα χαλκωματένια κουδούνια στο λαιμό. Χάθηκαν κι οι άνθρωποι με τα ξάστερα πρόσωπα και τα φαρδιά ρούχα.

*Λες κι άνοιξε η γης και τα κατάπιε όλα. Ένα γέλασμα του ματιού λες κι ήταν, απ’ αυτά που ξελογιάζονται οι στρατοκόποι στην έρημο, σα γονατίσουν, κεφαλοκρουσμένοι από τον ήλιο, παραλοϊσμένοι από την καϊλα της δίψας”.*²⁷²

Αυτή τη φορά, η έμφαση δίνεται στην πρότερη ευτυχισμένη κατάσταση, στην αρμονική συνύπαρξη των δυο σύνοικων λαών, στο ρυθμό μιας ζωής, που παρουσιάζεται ιδιαίτερα αρμονική και που διακόπηκε βίαια. Οι χθεςινοί γείτονες, όπως τους αναφέρει νωρίτερα ο συγγραφέας, γίνονται εχθροί. Όλη η προσφιής Ανατολή, που την είχε προηγουμένως περιγράψει ως Γη της Επαγγελίας, χάθηκε όχι μόνο για τους Έλληνες που την κατοικούσαν· χάθηκε συνολικά η εικόνα της ζωής. Ο πόλεμος αλλοίωσε το τοπίο, τους ανθρώπους, τις σχέσεις, την ατμόσφαιρα. Δεν είναι όμως μόνο ο πόλεμος που επέφερε αυτό το αποτέλεσμα, είναι και η εγκατάλειψη της Ανατολής από το ελληνικό χριστιανικό στοιχείο. Μοιάζει να προβάλλεται ότι η Ανατολή δεν θα είναι πια αυτό που ήταν χωρίς τους Έλληνες εκεί. Όλα άλλαξαν τόσο ριζικά κι απόλυτα που μοιάζει να μην υπήρξαν ποτέ, σαν το διαφορετικό παρελθόν να μην ήταν παρά

²⁷² Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, Αθήνα, Εστία, 1979, σ. 28.

ψευδαίσθηση. Η καταστροφή κάθε υλικού τεκμηρίου μιας άλλης πραγματικότητας καταστρέφει και θέτει σε αμφισβήτηση την ίδια την ύπαρξη αυτής της πραγματικότητας, γι' αυτό και συνεχώς επανέρχεται στο λόγο η απόδοση αυτής της χαμένης πλέον πραγματικότητας.

*“Κι ύστερα η γης ανατρίχιασε σύγκορμη και συθέμελα συνταράχτηκε, σαν τη γυναίκα που της αντισκόβεται η γαστριά και γεννοβόλησε την καταστροφή κι απόρριξε στη θάλασσα πολιτείες κι ανθρώπους- στρατιώτες και γυναίκες και γέροντες και παιδιά και το βιος το θησαυρισμένο από γενιά σε γενιά και τ' άρματα που κέρδισαν τη νίκη και τον ιδρώτα και τον κόπο και το αίμα και την αγάπη και τη λευτεριά και δεν απόμεινε παρά μια φλόγα, μια γλώσσα πύρινη τρομερή που τάγλειψε όλα, τα σκόρπισε όλα σε στάχτη και άνεμο, ένας βαθύς και ανιστόρητος θρήνος”.*²⁷³

Παρόμοιοι όροι. Θα μπορούσε να περιγράφεται ένας δυνατός, καταστρεπτικός σεισμός, κάτι σαν τη συντέλεια του κόσμου. Οι άνθρωποι κυριολεκτικά ξεριζώθηκαν. Τους ξεπέταξε η γη, αυτή η τρομερή αναταραχή που ξεπήδησε από τα σπλάχνα της γης, και τους πέταξε στη θάλασσα. Η γη γέννησε την καταστροφή ή αλλιώς καταστράφηκε ο τόπος, παρασύροντας τους κατοίκους του. Κανένας και τίποτα δεν γλίτωσε από το κακό. Εδώ, μαζί με τους ανθρώπους που ξεριζώθηκαν, περιγράφεται το αντικείμενο της καταστροφής και της απώλειας, ό,τι δηλαδή αποδίδει τον “ξεριζωμό”: οι περιουσίες που χάθηκαν, ο μόχθος των ανθρώπων, αλλά και το σύμπαν των πεποιθήσεων και των αξιών τους, οι ιδέες και οι παραδόσεις που γαλούχησαν γενιές Ελλήνων στην οθωμανική Ανατολή. Τις ριζωμένες χρόνια σε έναν τόπο άνθρωπινες κοινότητες, με τον κόπο τους, τις ελπίδες τους, τα όνειρά τους, όλα τα πήρε ο σεισμός, και η φωτιά ολοκλήρωσε το έργο της καταστροφής, μην αφήνοντας κανένα ορατό σημάδι, κανένα υλικό τεκμήριο του παρελθόντος.

“Βαθύς” και “ανιστόρητος” είναι ο “θρήνος” των ανθρώπων. Δηλαδή είναι απέραντος, είναι παντού και τα πάντα, για αυτό δεν έχει τρόπο, τόπο, ιστορία, είναι ένα όλον, είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι ο θρήνος. Θα ξαναβρούμε αυτή την έκφραση αδυναμίας περιγραφής του γεγονότος και των αντιδράσεων των ανθρώπων απέναντί του πολλές φορές. Είναι “ανιστόρητο”, επειδή δεν μπορεί να ιστορηθεί, να αποδοθεί. Είναι “ανιστόρητο”, γιατί δεν μπορεί να το χωρέσει ο νους του ανθρώπου, δεν μπορεί να το

²⁷³ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, Αθήνα, Αστήρ, 1980, σελ. 142.

ανασυνθέσει η φαντασία, γιατί παρόμοιο πράγμα δεν έχει ξανασυμβεί. Είναι πρωτόγνωρο αυτό που συνέβη και συνέβη μόνο γι αυτούς που βρέθηκαν εκεί με τα σώματά τους. Αυτοί το είδαν, το ένιωσαν, είναι βίωμα και το βίωμα δύσκολα λέγεται, είναι ανείπωτο. Είναι “ανιστόρητο”, επειδή ξεφεύγει από τα όρια του κοινωνικού, της ιστορίας και επειδή ίσως τελικά δεν λαμβάνει υπόψη του την ιστορία ως παρελθόν, δηλαδή τους “Έλληνες”, τους ανθρώπους, όπως αυτοί αναγνωρίζουν τον εαυτό τους στο χώρο και στο χρόνο.

Και πάλι δηλώνεται ότι οι προσφυγικοί πληθυσμοί είναι Έλληνες, και μάλιστα Έλληνες που αγωνίστηκαν για την ελευθερία τους. Αυτό που συνέβη είναι παρά τη *“νίκη που κέρδισαν τα όπλα τους”*, είναι η κατάληξη εξελίξεων άλλων από το αποτέλεσμα των αγώνων τους για την ελευθερία. Πρόκειται για αναφορές στη δυναμική συμμετοχή των μικρασιατικών πληθυσμών σε αλυτρωτικά κινήματα και βέβαια στη μικρασιατική εκστρατεία. Τονίζεται ότι η κατάληξη του ξεριζωμού δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας πολεμικής αναμέτρησης αλλά ενός διπλωματικού παιχνιδιού. Έχουμε λοιπόν συνεχώς στοιχεία της ελληνικότητας του μικρασιατικού πληθυσμού σε όλα αυτά τα αποσπάσματα, τα οποία τείνουν να παγιώνουν τη διπλή ιδέα της ταυτότητας που ανατράπηκε.

Και τέλος, η αναφορά στις απώλειες:

*“Χάσαμε ό,τι είχαμε, συλλογιζόταν ο Λεωνής. Έχασα την πολιτεία μου. Έχασα τους συντρόφους μου. Έχασα το καλύτερό μου φίλο. Έχασα την αγάπη μου. Έχασα την τέχνη μου. Τώρα να δούμε πώς θα τα ξεκεφαλώσουμε...”*²⁷⁴

Το πρώτο μέλημα του πρόσφυγα στην αφήγηση είναι να απαριθμήσει τις απώλειες όλων όσων συνιστούσαν τον κόσμο του. Η απώλεια στην αρχή δεν εμφανίζεται ως προς τα υλικά αγαθά, αλλά ως προς τις σχέσεις με ανθρώπους, τόπο και βιώματα, συγκρότηση της κοινωνικής ζωής.

1.2. Στο περιθώριο κάθε κοινωνικής ταυτότητας ή η ελληνική κοινωνία απέναντι στους πρόσφυγες που καταφθάνουν: Εικόνες της αναχώρησης, του ταξιδιού και της άφιξης.

²⁷⁴ Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, Αθήνα, Εστία, 1985, σ. 175.

Εντυπωσιακή είναι η συγγένεια των αφηγηματικών μέσων των συγγραφέων που επιχειρούν να αναπαραστήσουν την άφιξη των προσφύγων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαφορές στις σημασίες που αποδίδουν στον πόλεμο, στην Καταστροφή, και στην “Είσοδο” των προσφύγων- διαφορές που θα μπορούσαν να αναχθούν στις διαφορετικές ιδεολογικές τους αφετηρίες και πολιτικές ταυτότητες. Επιδίωξη πάντως των περισσότερων συγγραφέων είναι να καταδειχτεί με την κατασκευή μιας έντονα συγκινησιακής ατμόσφαιρας στην αφήγηση, το μέγεθος της ατομικής και συλλογικής συμφοράς, της “εθνικής” καταστροφής και της κοινωνικής αναστάτωσης που σημαίνει το γεγονός· να καταγραφεί η πρόσληψή του από τους πρόσφυγες και από τους γηγενείς Έλληνες ως μέγιστο κακό που προκαλεί αναστάτωση και αμηχανία. Πρόκειται σχεδόν για τη μορφοποίηση ενός τεράστιου ψυχικού τραύματος ή ενός ψυχικού κενού κυρίως για τους παθόντες αλλά και για τους μάρτυρες.

Αφενός, επιχειρείται να αποδοθεί η αίσθηση της απώλειας, το συναίσθημα των ανθρώπων μπροστά στο κενό που σημαίνει η αποκοπή τους από ό,τι τους συνέχε ως ατομική και συλλογική ταυτότητα, μπροστά στην αγωνία για το νέο σημείο στήριξης, για τις νέες αναφορές με τις οποίες θα στήσουν το μέλλον τους. Πρόκειται για την εικόνα ανθρώπων που έχασαν τον κόσμο τους, το μοναδικό κόσμο που γνώριζαν, το παρελθόν, το παρόν αλλά και το μέλλον τους. Ειδικά αυτό το τελευταίο είχαν μάθει να το φτιάχνουν με υλικό από την ιστορία τους και τη συνέχειά τους σε τόπο και χρόνο, με βάση την οποία συγκροτούσαν την ταυτότητά τους και καλλιεργούσαν τις επιθυμίες τους, τις προσδοκίες τους.

Αφετέρου, αποδίδεται η αίσθηση της αμηχανίας από την ντόπια κοινωνία που υποδέχεται τους πρόσφυγες και αποκτά σιγά-σιγά, πρώτη αυτή σε σχέση με τους ίδιους τους πρόσφυγες, συνείδηση της σοβαρότητας του γεγονότος. Προφανώς δεν είναι τυχαίο ότι οι περιγραφές της άφιξης απαντώνται πολύ περισσότερο σε έργα γηγενών συγγραφέων απ’ ό,τι σε αυτά των προσφύγων. Για τους πρόσφυγες που καταφθάνουν μιλούν αυτοί που τους βλέπουν να καταφθάνουν, η γηγενής κοινωνία. Δική της είναι η εικόνα που κατασκευάζεται, η δική της οπτική και αντίδραση ζωντανεύει. Οι ίδιοι οι πρόσφυγες μιλούν για τον εαυτό τους από μια ύστερη χρονική στιγμή και μετά. Αλλά και όταν αναφέρονται σε αυτές τις ίδιες ώρες, του ταξιδιού και της άφιξης, η αποδιδόμενη εικόνα δεν είναι πάντα η ίδια.

Ο κυρίαρχος λόγος λοιπόν του αφηγητή αυτών των στιγμών μοιάζει να είναι ο λόγος ενός παρατηρητή, που εκφράζει την έντονη συγκίνησή του για το θέαμα που περιγράφει, σε βαθμό που να γίνεται συμμετοχος στα δρώμενα και στα αισθήματα των πρωταγωνιστών. Συχνά, ο συγγραφέας εκφράζει την αδυναμία του να το περιγράψει. “Ανιστόρητο” το συμβάν, “δεν έχει μετασταθεί”.²⁷⁵ Η φράση δηλώνει το πρωτόγνωρο της εμπειρίας, αίσθηση που επανέρχεται συχνά, αποδίδοντας ανάμεσα στα άλλα και τη γενική έκπληξη για το μέγεθος και την έλλειψη προηγούμενου του συμβάντος. Με άλλα λόγια, αποδίδουν το γεγονός διατυπώνοντας την αδυναμία τους να το αποδώσουν. Ξανασυναντούμε, θα λέγαμε, τη σωματικότητα της ιστορίας, το ανείπωτο του βιώματος, αυτή τη φορά παθόντων και μαρτύρων.

Τα σχετικά χωρία από τα έργα προσομοιάζουν με τη σύνθεση ενός τεράστιου και πολυπρόσωπου πίνακα, που τα πολλαπλά του επίπεδα εξιστορούν ποικίλες στιγμές από το γεγονός σαν μικρές αντιπροσωπευτικές σκηνές που συγχρονικά ή διαδοχικά εξελίσσονται, φωτίζοντας τις πτυχές του γεγονότος.

Η αφήγηση του “ταξιδιού” και της “άφιξης” συναρθρώνεται με την κατάδειξη του μεγέθους της ατομικής και συλλογικής συμφοράς, καθίσταται το μέτρο, γίνεται η πιο εύγλωττη εικόνα της ανατροπής και της απώλειας που υπέστησαν οι άνθρωποι, της αταξίας στην οποία βρέθηκαν μετά την κατάλυση όλων των οικείων ισορροπιών. Πρόκειται, σε ένα άλλο επίπεδο, για τη διαδικασία μετάβασης από μία κοινωνική κατάσταση σε μία άλλη.

Οι πρόσφυγες, κατά το ταξίδι και την άφιξη, θα μπορούσαν σχεδόν να αναχθούν σε αρχέτυπα της ανατροπής και της απώλειας. Γίνονται εναργέστατες εικόνες του ανθρώπου που έχει κατάφωρα πληγεί από τη μοίρα, που “εξ ευτυχίας εις δυστυχίαν εξέπεσεν”, και ειδικότερα εικονογραφούν με τρόπο απτό η σημασία του να είσαι “πρόσφυγας”. Η εικόνα του μετανάστη²⁷⁶ από τη Μικρά Ασία, έτσι όπως καταστάθηκε ως τέτοιος, (υποχρεωτικός εκπατρισμός), αναδεικνύει δηλαδή, με τρόπο σχεδόν μετωνυμικό, τη σημασία της προσφυγιάς, δηλαδή της κατάστασης στην οποία περιέρχεται ο άνθρωπος με την ανατροπή της “κανονικής” κοινωνικής ζωής του.

²⁷⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό. π., σ. 152.

²⁷⁶ Ο όρος μετανάστης είναι σύμφωνος με την ορολογία του κειμένου της Συνθήκης της Ανταλλαγής.

Πρόκειται για εικόνες στις οποίες οι μετακινούμενοι παρουσιάζονται ως να έχουν μοναδικό, και αδιαφοροποίητο μεταξύ τους, προσδιοριστικό στοιχείο την απώλεια, τη στέρηση-αυτό άλλωστε που θα καταστεί το πρώτο καθοριστικό γνώρισμα της νέας τους ταυτότητας, του πρόσφυγα, όπως θα τους ονομάσουν οι άλλοι και, ταυτόχρονα, και οι ίδιοι τον εαυτό τους. Αν η εγκατάλειψη ενός συγκεκριμένου τόπου έχει προκαλέσει την αναστάτωση έως και τη διάλυση της προηγούμενης κοινωνικής ταυτότητας, η εγκατάσταση σε έναν καινούργιο τόπο είναι αυτή που θα επιτρέψει την αναδιοργάνωση μιας νέας κοινωνικής ταυτότητας, που θα αναφέρεται με επιμονή στην παλιά και που θα σημαίνεται από την ίδια τη λέξη “πρόσφυγας” ή “Μικρασιάτης” και το γλωσσικό / ιδεολογικό παιχνίδι μεταξύ των δύο όρων. Προς το παρόν όμως, σε αυτή την ειδική χρονική φάση, οι άνθρωποι αυτοί δεν ορίζονται ούτε σε σχέση με το παλιό, ούτε σε σχέση με το καινούργιο. Κι αυτό ακριβώς αποδίδεται. Η νέα τους ταυτότητα, αυτή του πρόσφυγα, οι νέοι τόποι τους, τα “προσφυγικά”, είναι η μη ταυτότητα και η μη τόποι ή αλλιώς η απωλεσμένη ταυτότητα και οι απωλεσμένοι τόποι που, ως τέτοιοι, τους χαρακτηρίζουν.

Γι αυτό, οι περιγραφές του ταξιδιού και της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, πέρα από τον τραγικό χαρακτήρα τους έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς προσκομίζουν στοιχεία που σχετίζονται με τον προσδιορισμό, σε μεγάλο βαθμό, της μετέπειτα συγκρότησης της κοινωνικής ταυτότητας αυτού του νέου κοινωνικού σώματος (Μικρασιάτες πρόσφυγες). Ταυτόχρονα, και αναπόφευκτα, μέσα από τον καθορισμό της προσφυγικής ταυτότητας, έχουμε και τον επανακαθορισμό της ντόπιας, αυτής του Ελλαδίτη, καθώς και αυτή επαναπροσδιορίζεται με τρόπο ουσιαστικό κατά τη συνάντηση με το νεοαφιχθέντα πρόσφυγα. Τέλος, και συνεπώς, έχουμε και τα στοιχεία της σχέσης που πρόκειται να διαμορφωθεί μεταξύ των δυο ομάδων.

Όλη αυτή η φάση / μετάβαση, από τη φυγή ως την εγκατάσταση, αποδίδεται από την πεζογραφία ως να είναι για τους πρόσφυγες μια διακοπή του χρόνου, μια εκκρεμής στιγμή, η μετάβαση από το ένα στο άλλο, η κεντρική διαδικασία που τους καθιστά πρόσφυγες, όταν δηλαδή το ένα, το παλιό, δεν υπάρχει πια, και το άλλο, το καινούργιο, δεν έχει ακόμα επέλθει, ολοκληρωθεί. Από τη στιγμή της αναχώρησης από τις πατρίδες τους ως αυτή της άφιξής τους στην Ελλάδα, οι πρόσφυγες περιγράφονται με τρόπο που υλοποιεί την πρόθεση να τονιστεί ακριβώς αυτό το στοιχείο της μετάβασης από μία κατάσταση σε μία άλλη· από την πρότερη ευτυχισμένη και ομαλή κατάσταση του

ανθρώπου που ζει και ευημερεί στον τόπο του και σε ένα συγκεκριμένο ανθρώπινο περιβάλλον, όπου οργανώνει την κοινωνική ζωή του και συγκροτεί τις σχέσεις του, στη μετέπειτα κατάσταση του πρόσφυγα· του ανθρώπου που βίαια εκπατρίζεται, μεταβαίνει σε ένα νέο τόπο, στερημένος όλων των στοιχείων που τον διέκριναν στο παρελθόν και, στο καινούργιο πλέον κοινωνικό περιβάλλον, απέναντι σε άλλους ανθρώπους, τους ντόπιους Έλληνες, που καθίστανται γι αυτόν οι νέοι “άλλοι”, σχηματίζει τη νέα του ταυτότητα, αυτή του πρόσφυγα, του ανθρώπου που δεν ανήκει στον τόπο του, δηλαδή του “πρώην” Μικρασιάτη· για τους Ελλαδίτες οι πρόσφυγες θα γίνουν συμμετρικά ένα νέο “εγώ”, ένα άλλο “εγώ”, που τους διακρίνει ωστόσο στο πλαίσιο της μιας πλέον για όλους πατρίδας από τους “άλλους” συμπατριώτες τους και εμπεριέχει σπερματικά τα στοιχεία που θα συστήσουν τη σχέση της προσφυγικής ομάδας με την καινούργια πατρίδα.

Οι τρόποι με τους οποίους περιγράφεται από την πεζογραφία η πορεία των προσφύγων από την πατρίδα τους ως την Ελλάδα, τη νέα πατρίδα, αναδεικνύουν ένα “διάλειμμα” στην πορεία του κοινωνικού χρόνου. Αυτό το διάλειμμα λήγει με την άφιξη, αφού με την άφιξή τους συντελούνται συμβολικά αφενός η συνειδητοποίηση της απώλειας και αφετέρου η αναγνώρισή τους από τους “άλλους”, τους γηγενείς Έλληνες, ως προσφύγων. Η άφιξη είναι ακριβώς αυτό, η συνάντηση με τους ντόπιους, η στιγμή της αλληλοαναγνώρισης των δυο ομάδων, καθώς και της ανασυγκρότησής τους.

Εκτός από τις εικόνες του ταξιδιού και της άφιξης, υπάρχουν και εικόνες αναχώρησης, που αποδίδουν τον “ξεριζωμό”. Η αναχώρηση των Μικρασιατών έχει αποδοθεί κυρίως στη λογοτεχνία ως χρονικά του βίαιου διωγμού και της σφαγής από τους Τούρκους, η αγωνιώδης προσπάθεια να φθάσουν στα λιμάνια και να μπουν στα πλοία που θα τους διασώσουν, οι πορείες προς την αιχμαλωσία. Πέρα από τα πεζογραφήματα που είναι αφιερωμένα εξ ολοκλήρου σε αυτή την πτυχή της μικρασιατικής περιπέτειας, που καταγράφουν δηλαδή την τραυματική εμπειρία ανθρώπων που υπήρξαν θύματα και θεατές των βιαιοτήτων κατά την αναχώρηση, υπάρχει πληθώρα τέτοιων βίαιων σκηνών και σε πολλά άλλα έργα.²⁷⁷ Αποτελούν τις

²⁷⁷ Στοιχεία για το διωγμό, τις σφαγές και την αιχμαλωσία περιέχουν πολλά λογοτεχνικά αφηγήματα, κάποτε ως αποκλειστικό τους θέμα. Βλ. για παράδειγμα, Στρ. Δούκας, *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου*, Η. Βενέζη, *Νούμερο 31328* κι ένα πλήθος άλλων έργων ή αναφορές και αφηγήσεις μέσα σε άλλα έργα, όπως

οδυνηρές αναμνήσεις των προσφύγων, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας. Οπωσδήποτε, σημαντικό στοιχείο στην εικονοποιία του πρόσφυγα είναι και ο βίαιος τρόπος με τον οποίο εκδιώχθηκε από τον τόπο του, και το τραύμα που του άφησε αυτή η εμπειρία. Και οι σκηνές όμως μιας περισσότερο “ομαλής” αναχώρησης, που επιτρέπει στους μετακινούμενους να προετοιμαστούν και να αποχαιρετίσουν τον τόπο τους, έχει και αυτή τη δική της τραγικότητα και βία, και αποδίδει ίσως ακόμα περισσότερο το δράμα του ξεριζωμού, διότι εκεί, ενώ απουσιάζει η πολεμική πλευρά, αναδεικνύονται καθαρότερα οι κοινωνικές διεργασίες, τα στοιχεία της αποδόμησης της ταυτότητας.

Στις περιγραφές της αναχώρησης, όσες υπάρχουν, το κεντρικό στοιχείο είναι ο αποχαιρετισμός του χώματος. Η αποκοπή από το χώμα, με τις σημασίες του, είναι το πλέον τραυματικό στοιχείο και ο αποχαιρετισμός του ανάγεται σε αποχαιρετισμό της συνολικής σχέσης που σημαίνει η πατρίδα. Κεντρικό στοιχείο της πατρίδας, της αίσθησης της τοπικότητας, είναι το χώμα, που συνοψίζει την αίσθηση της συνέχειας του ανθρώπου στο χώρο και στο χρόνο. Συμβολίζει τη σύνδεσή του με τον τόπο και όσα τον απαρτίζουν, καταδεικνύει συμβολικά την οργανική του ένταξη σ’ ένα σύνολο. Συμβολίζει τέλος και το μόχθο του ανθρώπου, το χώρο και την κοινωνική οργάνωσή του. Έτσι, την οριακή αυτή στιγμή, το χώμα λαμβάνει σημασίες που αναδεικνύουν την πολύπλευρη σχέση του ανθρώπου με τον τόπο του και την κοινότητα στην οποία ανήκει. Ας μην ξεχνάμε ότι με κεντρικό μοτίβο το χώμα θα συγκροτηθούν και όλες οι μεταφορές που θα αφορούν και την εγκατάσταση και αφομοίωση των προσφύγων αργότερα, το “ρίζωμά” τους στην Ελλάδα.

“Ο παππούς πάλι στηλώνεται. Στέκεται μπρος στη μεγάλη πόρτα του υποστατικού με τα μάτια γυρισμένα σ’ αυτό. Όρθια η βασιλική μας δρυς, στεφανωμένη με τα μαλλιά που τα λεύκανε ο καιρός, τυλιγμένη στα χρυσά χρώματα του ήλιου που βασιλεύει, στέκεται

στα Δ. Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν και Ματωμένα Χώματα*, Στ. Επιφανείου-Πετράκη, *Στρατής ο Αζαρλής*, το διήγημα “Χρονικό του 1922” από τη συλλογή *Ευριπίδης Πεντοζάλης* του Γ. Θεοτοκά, το διήγημα “Το τέλος του θείου Μπέμπου” από τη συλλογή *Νοσταλγοί* του Π. Φλώρου, για να μείνουμε σε κάποια από αυτά.

σα να προσεύχεται. Έπειτα βγάζει το καλπάκι του, γονατίζει ταπεινά, σκύβει και φιλά το χόμα που το βλόγησε με τη ζωή του. -Έχε γεια!”²⁷⁸

Οι μετακινούμενοι από τις εστίες τους πληθυσμοί της Μικράς Ασίας μεριμνούν να μεταφέρουν μαζί τους, μόνο αγαθό, συνήθως κάποιο θρησκευτικό σύμβολο. Έτσι, και στην *Αιολική Γη* του Ηλία Βενέζη, περιγράφεται η πορεία μιας χριστιανικής κοινότητας από την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας προς τα παράλια, κατά το 1914. Πιεσμένοι από τις διώξεις των Τούρκων, στη μαρτυρική τους πορεία, οι ξεριζωμένοι κουβαλούν μαζί τους το λείψανο του τοπικού αγίου:

“Έξι άντρες σηκώναν στον ώμο τους κάτι που δε ήταν κορμί ανθρώπινο, δεν ήταν ζο. Ήταν ένα ξύλινο σεντούκι, σα νεκροσέντουκο. Βάδιζαν προσεχτικά μην τύχει και παραπατήσουν. Και το πλήθος του κοπαδιού μπροστά και πίσω τους έμενε σε απόσταση.

²⁷⁸ Η. Βενέζης, *Αιολική Γη*, Αθήνα, Εστία, 1979, σ. 305. Μία χαρακτηριστική λογοτεχνική απόδοση της αναχώρησης βρίσκουμε στο μυθιστόρημα *Οι Αδελφοφάδες* του Ν. Καζαντζάκη όπου ακριβώς φαίνεται ότι αποχωρισμός είναι η διαδικασία κατά την οποία το υποκείμενο αποσπάται από όλα εκείνα που έως τότε συνέθεταν την καθημερινότητά του και σε αναφορά προς τα οποία συγκροτείτο η ταυτότητά του· δηλαδή το χώρο, τα αντικείμενα, τους ανθρώπους, τους “δικούς” και τους “άλλους”, τη διάρθρωση των κοινωνικών του σχέσεων, την μέχρι τούδε κοινωνική τους οριοθέτηση.

Οι κάτοικοι ενός μικρού χωριού, ειδοποιημένοι να εγκαταλείψουν μέσα σε δέκα μέρες το χωριό τους προετοιμάζονται να μετακινηθούν στην Ελλάδα. Συγκεντρώνουν όσα εκτιμούν ότι μπορούν και οφείλουν να πάρουν μαζί τους, μαζεύουν εικόνες και κειμήλια, καίνε όσα δε θα πάρουν μαζί τους για να μην πέσουν στα βέβηλα και ξένα χέρια και αποχαιρετούν όλα όσα συνιστούν το τόπο τους. Τα σπίτια, το χόμα, τους νεκρούς τους στο νεκροταφείο. Ο θρήνος που συνοδεύει αυτή τη διαδικασία, που θυμίζει μοιρολόι παραπέμπει σε τελετές ενταφιασμού: “Θρήνος σηκώθηκε μέσα στο χωριό, σάστισαν γυναίκες κι άντρες, πήγαιναν κι έρχονταν, αποχαιρετούσαν τους τοίχους, τους αργαλειούς, τη βρύση του χωριού, τα πηγάδια· κατέβαιναν στην ακρογιαλιά, κυλιούνταν στα χοχλάδια του γιαλού, αποχαιρετούσαν τη θάλασσα κι έσερναν μοιρολόι. Δύσκολα, δύσκολα πολύ, μαθές, ξεκολνάει η ψυχή από τα γνώριμά της νερά κι από τα χόματα”. Οι άνθρωποι φεύγοντας αποχαιρετούν το χόμα και κυρίως το χόμα που σκεπάζει τους νεκρούς προγόνους: “Την παραμονή του μισεμού κίνησαν όλοι μαζί, λιτανία, άνδρες και γυναικόπαιδα, για το μικρό χαριτωμένο νεκροταφείο απόξω από το χωριό, ν’ αποχαιρετήσουν τους προγόνους[...] κατασκορπίστηκε ο λαός, βρήκε καθένας τον αγαπημένο του τάφο, έπεσαν κάτω οι γυναίκες και προσκύνησαν το χόμα· οι άντρες, όρθιοι, έκαναν το σταυρό τους και σφούγγιζαν με την άκρα του μανικιού τους τα δάκρυα[...] Κυλίστηκαν όλοι χάμω, φιλούσαν το μαλακωμένο από τη βροχή χόμα το ‘τριβαν στην κορφή του κεφαλιού τους, στα μάγουλα, στο λαιμό, έσκυβαν, το ξαναφιλούσαν· φιλούσαν τους πατέρες και τους παπούδες φώναζαν: Έχετε γειά!”, στο Ν. Καζαντζάκη, *Οι Αδελφοφάδες*, ό.π., σσ. 14-20.

δε στριμωχνόταν στον επιτάφιο, από φόβο μην τον βεβηλώσει[...] Φεύγοντας κυνηγημένοι δεν πήραν τίποτα άλλο από την πατρίδα τους. Μονάχα τον εφέστιο θεό τους πήραν. Τον Άγιο που μαρτύρησε στο τόπο τους. Και τα παλικάρια τους τον φέρναν στον ώμο τους μες στο άγριο φαράγγι, στη σκοτεινή νύχτα, για να τον έχουν βοηθό και προστάτη τους στη νέα γη όπου όδευαν να βρούνε καταφύγιο”.²⁷⁹

Κουβαλούν με άλλα λόγια τις ρίζες τους, τη συνέχειά τους με τον τόπο τους, την ιστορία τους για να μη χαθούν στο δρόμο. Πέρα από τις μνήμες που συνοδεύουν τους ανθρώπους, είναι απαραίτητα και τα υλικά σημάδια της ιστορίας τους, τα “ιερά και τα όσια” τους, δείκτες στο άγνωστο που τους περιμένει.²⁸⁰

Αλλά στην πεζογραφία δεν συναντάμε μόνο εκείνους που φεύγουν. Υπάρχουν ακόμα εκείνοι, οι λίγοι, που μένουν. Στην *Αιολική Γη* του Η. Βενέζη, (όπου η αφήγηση τελειώνει με το διωγμό του 1914), έχουμε την περίπτωση ενός γέροντα που αρνείται να ακολουθήσει τους άλλους στην αναχώρηση. Μένει πίσω, αδιαφορώντας για τη ζωή και την τύχη του:²⁸¹

²⁷⁹ Η. Βενέζης, *Αιολική Γη*, ό. π., σσ. 285-290.

²⁸⁰ Πρβλ. με απόσπασμα από την *Αναφορά στον Γκρέκο* του Ν. Καζαντζάκη (στο βιβλίο γίνεται λόγος για την οργανωμένη προσπάθεια διάσωσης των Ποντίων του Καυκάσου το 1919, στην οποία ο συγγραφέας πήρε μέρος ως ανώτατος κρατικός υπάλληλος), όπου δίνει έμφαση στη μέριμνα της μετακινούμενης προς την Ελλάδα κοινότητας να μεταφερθούν εικόνες, ευαγγέλια και άλλα συναφή αντικείμενα, τα οποία θα αποκτήσουν μια ιδιαίτερη αξία από το γεγονός της απομάκρυνσης από την πατρίδα. Στη συνθήκη αυτή ανάγονται σε “εφέστια σύμβολα”, καθώς επενδύεται σε αυτά η συνοχή και η συνέχεια της κοινότητας. Σε αυτά επενδύεται η ανάγκη να μη χάσουν οι μετακινούμενοι τις κοινωνικές τους αναφορές, την κοινωνική τους υπόσταση, ό,τι δηλαδή χάνουν. Αυτά εγγυώνται την ύπαρξη και διαίωνιση της κοινότητας, γύρω τους θα ανασυσταθεί αυτή, θα αποτελούν τα τεκμήρια της σύνδεσης, της συνέχειας με το παρελθόν. Ταυτόχρονα, όμως, τα αντικείμενα αυτά με τις νέες σημασίες που τους αποδίδονται, αναπληρώνουν όλα εκείνα που οι άνθρωποι στερούνται κατά την εγκατάλειψη του τόπου τους. Χαρακτηριστικό βέβαια ότι τη μεταφορά αυτή αναλαμβάνουν οι γέροντες της κοινότητας, στα δικά τους χέρια εναποτίθενται τα κειμήλια: “...τσούρμιο μεγάλο οι Έλληνες του Καρς, με τα βόδια τους, τ’ αλόγατα, τα σύνεργα και στη μέση ο παπάς με το ασημένιο Βαγγέλιο της Εκκλησίας, κι οι γέροι με τ’ άγια κονίσματα στην αγκάλη. Ξεριζώθηκαν και πήγαιναν πια στη λεύτερη Ελλάδα να ρίξουν ρίζες”, στο Ν. Καζαντζάκη, *Αναφορά στον Γκρέκο*, ό.π., σ. 513.

²⁸¹ Η. Βενέζης, *Αιολική Γη*, ό.π., σσ. 304-305.

“Ο γέροντας, ο μπαρμπα-Ιωσήφ αρνείται να φύγει. [...] Για ποιο λόγο τώρα; Οι μέρες του πια, οι ώρες του είναι μετρημένες. Είναι αργά.

-Θα μείνω, αφέντη μου. Τι θα μου κάμουν πια εμένα;

-Γέρο, θα σε χαλάσουν! φωνάζει ο Αντώνης Παγίδας. Φύγε.

Μα η απόφαση που ακινητεί στα πικραμένα μάτια του γέροντα είναι δυνατή σαν την αγάπη της γης.

-Θα μείνω”.²⁸²

Η άρνησή του να φύγει ισοδυναμεί με την άρνηση και την αδιαφορία να υπάρξει αλλού, από την αρχή, σε άλλο πλαίσιο. Δεν συμμετέχει δηλαδή στη διαδικασία της καινούργιας αρχής που η αναχώρηση σημαίνει επίσης. Προφανώς είναι περισσότερο “ριζωμένος” στη γη του από τους νεότερους, γι αυτό και η απόφασή του να μη μετακινηθεί είναι πολύ δυνατή. Γι αυτόν δεν υπάρχει καταστροφή με τους γνωστούς μας όρους, γιατί ο ίδιος είναι “ανοιχτός” και στην προοπτική του θανάτου.

Η ηλικία ως καθοριστικός παράγοντας της επιτυχούς ένταξης στην καινούργια ζωή θίγεται συχνά στα κείμενα που μελετήσαμε. Η ένταξη των ηλικιωμένων παρουσιάζεται ως ακατόρθωτη σε αντίθεση με αυτή των παιδιών. Οι γέροι “έχουν μείνει πίσω”, είτε έχουν μετακινηθεί είτε όχι. Οι ηλικιωμένοι, που θεωρείται ότι βρίσκονται στο περιθώριο της ζωής, φαίνεται να μην έχουν το χρόνο και το δυναμικό να συστήσουν εκ νέου πατρίδα, να αποκτήσουν καινούργιες κοινωνικές αναφορές. Και αργότερα, όσες φορές τους συναντήσουμε ως αφηγηματικά πρόσωπα, ανάμεσα στους πρόσφυγες, φέρουν πάντα τη σφραγίδα του παρελθόντος, έχουν οριστικά και αμετάκλητα κλειστεί σε έναν κόσμο γεμάτο από τις εικόνες του παρελθόντος, αρνούνται και αδυνατούν να προσαρμοστούν, παρακολουθούν τον αγώνα των νεότερων να ριζώσουν, αποτελώντας για τη νέα κοινότητα το φορέα της μνήμης της χαμένης πατρίδας. Οι γέροι μένουν οριστικά στην πρότερη κατάσταση ή, πιο σωστά, δεν ολοκληρώνουν ποτέ το ταξίδι προς το καινούργιο. Αν οι πρόσφυγες αποτελούν ένα περιθώριο, οι γέροντες ανάμεσά τους είναι “το περιθώριο του περιθωρίου”.²⁸³

²⁸² Στο ίδιο.

²⁸³ Σε ένα άλλο χωρίο από την Αναφορά στον Γκρέκο, όπου παρουσιάζεται ήδη το ταξίδι προς την Ελλάδα, απεικονίζονται να ταξιδεύουν με τα μάτια στραμμένα πίσω ακόμα κι όταν τίποτα δεν διακρίνεται προκειμένου να δηλωθεί ότι η πλάτη τους μένει σταθερά στραμμένη στο καινούργιο και η ματιά στο παλιό. “Ο Καύκασος είχε σβήσει μέσα στο φως, μα οι γέροι με τη ράχη γυρισμένη, κάθονταν στην πρύμα

Στην ελληνική πεζογραφία μνημονεύονται και αναχωρήσεις του τούρκικου πληθυσμού από τις εστίες τους στην Ελλάδα. Τρία πεζογραφήματα αναφέρονται στο δράμα του Τούρκου, αυτή τη φορά, πρόσφυγα, που αναγκάζεται και αυτός να εγκαταλείψει την εστία του για μια άγνωστη χώρα, που είναι και γι αυτόν η μητροπολιτική πατρίδα του, η Τουρκία, ανάμεσα σε ομοεθνείς του, που τον περιμένουν με καχυποψία, ανάλογη με αυτή που βρήκαν και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Επίσης, μνημονεύονται και περιπτώσεις Τούρκων που δεν έφυγαν ποτέ από το γενέθλιο ελληνικό τόπο.²⁸⁴ Πρέπει να αναφερθεί ότι αυτές οι αναφορές προέρχονται από Κρητικούς συγγραφείς, ανθρώπους δηλαδή καταγόμενους από μια περιοχή της Ελλάδας, όπου η αναχώρηση των Τούρκων σήμανε μια μεγάλη αλλαγή για τη ζωή και την εξέλιξη της πατρίδας τους, αλλά και από Μικρασιάτη. Πρόκειται δηλαδή και για έλληνες εξοικειωμένους με τους Τούρκους και θετικούς απέναντί τους.

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι σελίδες στις οποίες αποδίδεται ο ξεριζωμός των Τούρκων του Ρεθύμνου, έτσι όπως αποτυπώνεται στο *Χρονικό μιας Πολιτείας* του Π. Πρεβελάκη.²⁸⁵ Η ματιά είναι, βέβαια, του έλληνα μάρτυρα. Με ευαισθησία μνημονεύεται- από τις σπάνιες, αν και όχι μοναδική, φορές στην ελληνική πεζογραφία- και το αντίστοιχο δράμα των τούρκικων πληθυσμών που εγκατέλειψαν τις εστίες τους στον ελλαδικό χώρο. Κεντρικό στοιχείο η ίδια απόγνωση του ανθρώπου που εγκαταλείπει ακούσια την εστία του.

Η πρώτη αντίδραση στην είδηση της απόφασης της ανταλλαγής είναι κοινή και για τις δυο πληθυσμιακές ομάδες, η απόλυτη έκπληξη στο πρωτάκουστο γεγονός: “έρχεται ένας τηλέγραφος και λέει πως έβαλε ο Βενιζέλος την υπογραφή του, και κοντά σ’

και δεν μπορούσαν να ξεκολλήσουν τα μάτια από το αγαπημένο ουρανοθάλασσο· ο Καύκασος είχε χαθεί, φάντασμα ήταν και σκόρπισε, μα απόμεινε ασάλευτος, αβασίλευτος, βαθιά στις λαμπυρίθρες των ματιών τους. Δύσκολο, δύσκολο πολύ η ψυχή να ξεκολλήσει από την πατρίδα· βουνά, θάλασσες, φτωχό αγαπημένο σπιτάκι, ένα χταπόδι είναι η ψυχή κι όλα ετούτα απλόκαμοί της...”, στο Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, ό.π., σσ. 517-518.

²⁸⁴ Το διήγημα του Η. Βενέζη “Ακήφ” από τη συλλογή *Άνεμοι* αναφέρεται σε έναν Τούρκο από τη Μυτιλήνη, που αρνήθηκε να ακολουθήσει τους συμπατριώτες του στη μετακίνησή τους στην Τουρκία. Βλ. Η. Βενέζη, “Ακήφ”, *Άνεμοι*, Αθήνα, Εστία, 1990, σσ. 66-84.

²⁸⁵ Π. Πρεβελάκης, *Το Χρονικό μιας Πολιτείας*, Αθήνα, Αετός, 1942, σσ. 86-91.

αυτόν κι ο Κεμάλης, κι αποφασίσαν όλο το τούρκικο ψυχομέτρι της Κρήτης να γίνει αλλαγή με την προσφυγιά πούρθε από τη Μικρασία και να συχάσει για πάντα ο τόπος. Μούδιασε ο κόσμος να τ' ακούσει, Χριστιανοί και Τούρκοι το ίδιο, κι αναρωτούσε ο ένας τον άλλο πώς έμαθε το χαμπέρι κι αν ήταν αληθινό. Κι από τη μια μεριά κι από την άλλη κρίνανε το πράμα σαν απίστευτο και νοιώθανε μέσα τους ό,τι νοιώθει να πούμε το αφίλιωτο αντρόγυνο πούρχεται ο Δεσπότης και το χωρίζει την ώρα που εκείνο έχει ξεχάσει την έχθρητά του”.²⁸⁶

Στην αφήγηση δεν κυριαρχεί η ικανοποίηση για την αναχώρηση του τούρκικου στοιχείου αλλά η συμμετοχή στον πόνο του ανθρώπου που αναγκάζεται να αποχωριστεί την πατρίδα του. Και πατρίδα παρουσιάζεται να μην είναι παρά ο τόπος που κάποιος ζει, έχει πεθαμένους προγόνους, το προϊόν του μόχθου του, τις προσδοκίες του, εκεί όπου εξελίσσεται μια καθημερινότητα με τα μικρά και τα μεγάλα της αιτήματα.²⁸⁷ Η ανικανότητα να διαλέξουν από τα υπάρχοντά τους αυτά που πρέπει να πάρουν μαζί τους δείχνει την έλλειψη νοήματος μιας τέτοιας ενέργειας. Δεν είναι τα αντικείμενα αλλά οι σημασίες τους που δεν γίνεται να μεταφερθούν, γιατί χάνονται έξω από το αρχικό τους πλαίσιο.

Η απροθυμία των Τούρκων να φύγουν είναι κατάδηλη: “Σ’ όλο το νησί πρέπει να λογαριάσεις πως ζούσανε πιότεροι από πενήντα χιλιάδες Τούρκοι, κι από τούτους δύσκολο θάβρισκες διακόσιους που να στέργουνε τον ξεσπιτωμό”.²⁸⁸ Η αρχική αμηχανία και απροθυμία να αναχωρήσουν γίνεται σπαραγμός: “Έτσι από τη μιαν ώρα στην άλλη, όλος ο Τούρκικος μαχαλάς ανταριάστηκε, βογγούσε σα δάσος που το λατομούνε, έτριξε και σκλήριζε σαν άνθρωπος που τονε σφάζουν”.²⁸⁹

Έντονα καταγράφεται η έκπληξη των Ελλήνων που παρακολουθούν. Και κάποτε “ενώνεται το σύθρηνο της Τουρκιάς που σηκώνονταν να φύγει και της προσφυγιάς που

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 86.

²⁸⁷ “Είτανε Τούρκοι που ότi είχανε τελειώσει το κονάκι τους και πάνω στην ώρα που σκόλαζαν οι χτιστάδες τους πρόφτασε το μαντάτο[...] είτανε άλλοι που εκείνον τον χρόνο περιμένανε τον πρώτο καρπό από τα δέντρα τους[...] είτανε εμπόροι που ότi είχανε παραλάβει την πραμάτια της χρονιάς[...] Τέτοια όσα θες!”, στο ίδιο, σσ. 87-88.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 86.

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 91.

βογγούσε γιατί κι αυτή ξεσπιτώθηκε”,²⁹⁰ για να καταδειχτεί ότι ο εκπατρισμός είναι μια μοίρα το ίδιο αληγή και για τους δυο σύνοικους πληθυσμούς. Η μοίρα και η Ιστορία είναι το ίδιο συντριπτική πάνω και στους δυο. Και εδώ, έχουμε καταγγελία της απόφασης από τους ισχυρούς “ρωτούσες τον απατό σου σαν τι θεριά πρέπει νάναι εκείνοι που αστοχούν τόσο πόνο του ανθρώπου και τι περιμένουν να βγάλουνε απ’ αυτόν....”.²⁹¹

Ο συγγραφέας διασώζει ένα εντυπωσιακό περιστατικό για την καταστροφή που επέφεραν οι Τούρκοι στα κτίριά τους (“*όλη η Τουρκιά χύμηξε πάνω στην ξυλική των σπιτιών και ξεκρεμούσε τα παράθυρα, ξεγόφιαζε τις πόρτες, ζύλωνε τα πατώματα*”²⁹²) και την πρόθεση να πυρπολήσουν τα σπίτια τους, πράξη από την οποία τους σταμάτησαν έγκαιρα οι Έλληνες πρόσφυγες που αδημονούσαν με την έλευση του χειμώνα να κατοικήσουν τα τουρκικά σπίτια.²⁹³

Η τελευταία ανάμνηση από την αναχώρηση των Τούρκων αποδίδει το δράμα και την απελπισία του ξεριζωμένου ανθρώπου και τη συγκίνηση του θεατή απέναντι σε αυτό: “*Στο σταύρωμα της άλλης μέρας, ακούσαμε τα βαπόρια που σφυρίζανε τρεις φορές, τους χαλκάδες από τις άγκυρες που κάνανε ν’ αντιλαλάει ο γιαλός....Κ’ ύστερα, μια φωνή από χιλιάδες στόματα, από άντρες, από παιδιά κι από γυναίκες, φωνή που να μη σου οργιστεί ο Θεός να την ακούσεις ποτέ σου, αγριεμένη, παρακαλεστική, γεμάτη καημό και φοβέρα, που την έπαιρνε ο αέρας και μας την έφερνε λουρίδια-λουρίδια. Κ’ έτσι χωρίσαμε από τους Τούρκους*”.²⁹⁴

Στον ξεριζωμό των μουσουλμάνων του Ηρακλείου αναφέρεται το διήγημα της Έλλης Αλεξίου, “*Η βρύση του Μπραήμ Μπαμπα*”,²⁹⁵ από τη συλλογή διηγημάτων *Υπολείμματα επαγγέλματος*. Μνημονεύεται και εδώ η συμμετοχή και των δυο

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 88.

²⁹¹ Στο ίδιο.

²⁹² Στο ίδιο, σ. 89.

²⁹³ Πρβλ. την καταστροφή που μνημονεύει ο Πρεβελάκης με παρόμοιες αντιδράσεις των Σέρβων προσφύγων κατά την αναχώρησή τους από το Σεράγεβο κατά τον πρόσφατο εμφύλιο πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία.

²⁹⁴ Π. Πρεβελάκη, *Το χρονικό μιας πολιτείας*, ό. π., σ. 91

²⁹⁵ Ε. Αλεξίου, “*Η βρύση του Μπραήμ Μπαμπα*”, *Υπολείμματα επαγγέλματος*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1978, σσ. 64-73.

πληθυσμών στην ίδια έκπληξη για την “πρωτάκουστη” συμφωνία της ανταλλαγής, η άρνηση των Τούρκων να φύγουν, η απόδοση της παράξενης σχέσης των δυο εχθρών-φίλων λαών, με όρους που θυμίζει την περιγραφή του Πρεβελάκη.²⁹⁶ Στο διήγημα της Αλεξίου οι δυο λαοί μοιάζουν περισσότερο δεμένοι και συμμαχικοί απέναντι στα γεγονότα:

*“...ξέσπασε στον τόπο η διαταγή να σηκωθούνε οι Τούρκοι να περάσουνε στην Τουρκία κι οι Ρωμιοί πάλλι από κει να περάσουνε δώθε. Στην αρχή κανένας δεν μπορούσε να το πιστέψει ούτε να το χωνέψει ένα τέτοιο πράμα.[...] γίνονται τέτοια πράματα; γίνεται να ξεσηκώσεις ολόκληρο λαό, να τον βγάλεις από το σπίτι του, να τον ξεριζώσεις από τον τόπο του; τι 'ναι κανένα μπαούλο να το πάρεις και να το μετατοπίσεις; ξεχωρίζεις λέγανε το λάδι από το νερό, μα το γάλα από το νερό δεν ξεχωρίζει, γιατί με τόσα χρόνια συμβίωσης είχανε μπερδευτεί συναμεταξύ τους με λογής δεσμούς, εμπόρια, αγοραπωλησίες, φιλίες, έρωτα, ήτανε σα δυο φυτά διαφορετικά που τα σπέρνεις στην ίδια γλάστρα, και μ' όλο που νιώθουνε νάναι ξένα, όμως περιπλέκονται κάτω από τη γης οι ρίζες τους, και πάνω από το χώμα τα κλαδιά τους, κι άμα τραβήξεις να ξεριζώσεις το 'να, ακλουθά και τ' άλλο”.*²⁹⁷

Ακολουθεί η περιγραφή των προετοιμασιών των μουσουλμάνων για να αναχωρήσουν, η ίδια απόγνωση στο τι να πουλήσουν, τι να περισώσουν, στην απόδοση αυτής της βίαιης διακοπής της ροής της ζωής και της καθημερινότητας και την απόγνωση του κόσμου να την αντιμετωπίσει, το παράπονό του για την ανατροπή, τη διάψευση των μικρών ή μεγαλύτερων σχεδίων ή την απόλαυση των κόπων.²⁹⁸ Χαρακτηριστική και η πρόθεσή τους να αξιοποιήσουν την εμπειρία τους από την Ελλάδα στην καινούργια τους πατρίδα: *Και γυρίζανε όλη μέρα πάνω-κάτω και βγάνανε πιστοποιητικά αν κάμανε πουθενά υπάλληλοι, μήπως λέει τους χρησιμέψουνε εκεί που θα*

²⁹⁶ Με αυτή την ευκαιρία μπορούμε να αναφερθούμε και σε προφορικές μαρτυρίες μικρασιατών προσφύγων που μνημονεύουν τις συγκινημένες αντιδράσεις των Τούρκων συνοίκων τους και την προθυμία τους να τους βοηθήσουν κατά τις αντίστοιχες στιγμές της προετοιμασίας τους προς αναχώρηση, όταν αποφασίστηκε η ανταλλαγή: Βλ. για παράδειγμα τη μαρτυρία της Θεολογίας Τερζή-Καρασάββα, με καταγωγή από το Τσελέκ, από τον Άγιο Αθανάσιο Δράμας: “Κρίμας σας! Εσείς θα χάσετε εμάς κι εμείς εσάς!”, στο *Η Εξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, Αθήνα, Κ.Μ.Σ., 1982, τ. Β', σσ. 23-24.

²⁹⁷ Ε. Αλεξίου, “Η βρύση του Μπραήμ Μπαμπά”, ό. π., σ. 68.

²⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 68-70.

πάνε, και ζητούσανε αποδεικτικά για τα παιδιά τους, που λέγανε πως τελειώσανε τη δεύτερη τάξη του ελληνικού γυμνασίου ή τη δεύτερη του δημοτικού”.²⁹⁹

Φιλίες είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στις δυο ομάδες, κυρίως ανάμεσα στις γυναίκες, και οι Τούρκοι του Ηρακλείου έφυγαν συνοδευόμενοι ως το λιμάνι από τους Έλληνες: “Οι Ρωμιοί, περισσότερο οι γυναίκες, τους ξεπροβόδιζαν ως το βαπόρι, τους παίρνανε μπράτσο ή σήκωναν τα μωρά τους. Θέλανε κάτι να κάνουνε ο ένας στον άλλο, κάτι να κάμουν κι ανταλλάζανε κανένα χάρισμα για να θυμούνται. Τα τελευταία σφυρίγματα του βαποριού τα συνόδευαν λυπητερό μурμουρητό και πνιγμένα αναφιλητά κι αναστενάγματα. Και δίνανε και παίρνανε παραγγελίες. Να μου γράφεις, Ντιραιέτ χανούμ, το δίχως άλλο, ευτύς ως θα γεννήσει με το καλό η Ηχσάνη σου, και τι παιδί θα κάμει, γιατί φεύγετε και μας αφήνετε με την έγνοια”³⁰⁰

Κεντρικό πρόσωπο του διηγήματος είναι ένας ηλικιωμένος μουσουλμάνος που θα αντισταθεί όσο μπορεί στην αναχώρηση. Πέρα από την ηλικία του, (θα λέγαμε ότι αντιστοιχεί στο γέροντα που αρνείται να φύγει από την *Αιολική Γη* του Βενέζη), υπάρχει ακόμα ένα στοιχείο που τον κρατά στον τόπο, ο τάφος του παιδιού του. Κινείται σαν να μην έχει συνείδηση της κατάστασης, αντιμετωπίζεται την αναστάτωση των άλλων με μια χαρακτηριστική απάθεια: “Ο Μπραήμ μπαμπάς δεν έδειχνε πως σκοπεύει να φύγει. Ούτε ξεπουλούσε ούτε βιαζότανε. Κάθε που έφταναν τα τούρκικα καράβια και γέμιζαν λαό, κατέβαινε κι αυτός στο λιμάνι μαζί με τους ρωμιούς και παρακολουθούσε σα θεατής. Σα να μην ήτανε δική του τούτη η υπόθεση”.³⁰¹

Στην προσπάθειά του να παραμείνει, ζητά από το Μητροπολίτη να βαπτιστεί χριστιανός και να εξαιρεθεί από την ανταλλαγή, αλλά ο Μητροπολίτης είναι αδύναμος να τον βαφτίσει αφού υπάρχει διαταγή να μη βαφτίζεται κανείς ανταλλάξιμος, ακριβώς για να μην μπορεί με αυτόν τον τρόπο να παραμείνει.

Όπως ο ίδιος ο γέροντας εξηγεί: “-Τούρκικα δεν ξέρω. Είμαι γέρος, ολομόναχος, η χανούμη μου δε λογαριάζεται, ένα κουβάρι είναι στην άκρη του καναπέ...πού να πάω...Είδες του λόγου σου, Εφέντη μου, κανέναν άνθρωπο να πιάσουνε να του

²⁹⁹ Στο ίδιο, σσ. 67-70

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 69.

³⁰¹ Στο ίδιο, σ. 70.

ξεριζώσουνε την καρδιά κι ύστερα να του πούνε σήκω περπάτα...έτσι πασκίζουνε να μου το κάμουνε”.³⁰²

Ο σπαραγμός του την τελευταία μέρα γίνεται μέτρο της απόγνωσης ειδικά των ηλικιωμένων για την τύχη που τους επιφυλάχτηκε: “Την τελευταία μέρα ο Μπραήμ μπαμπάς δεν είχε πια τη δύναμη να κρατηθεί. Καλά είχε βαστάξει ως την ώρα, μα τώρα πια είχε αφήσει λεύτερη την καρδιά του. Βγήκε στους δρόμους κι έκλαιγε φωναχτά. Σα μωρό παιδί· είχε ξεχειλίσει. Έπαιρνε στη σειρά τα μαγαζιά και ρώταγε έναν έναν τους Ρωμιούς και ζητούσε κλαίγοντας μιαν απόκριση.

-Έχεις, αδέρφι. κανένα παράπονο από λόγου μου; σου ‘καμα κανένα κακό;

-Τι κακό να κάμεις μπέη μου, εσύ ήσουννα ένας άγιος στον τόπο...

Και πάλι ξαναρώταγε παρακάτω.

-Μήπως αφεντικά, έβλαψα κανένα σας, χωρίς να το καταλάβω...δίχως να το θέλω;

Τι να πουν...

-Αφού δεν έχουμε έχτρητα συναμεταξύ μας, αφού σας θέλουμε και μας θέλετε, γιατί δεν κάνετε χαρτί να στείλετε, να μείνω το ελάχιστο εγώ στον τόπο, που είμαι γέρος και δεν έχω πού να πάω...Εμείς δεν έχουμε το λεύτερο να ξεθάβουμε τον άνθρωπό μας, δεν το επιτρέπει η θρησκεία μας, σαν ελόγου σας, για να παίρναμε μαζί μας του λιγόχρονου τα κόκαλα”.³⁰³

Οι νεκροί σε έναν τόπο τον καθιστούν πατρίδα. Η δυσκολία του ηλικιωμένου ζευγαριού έγκειται και στην αδυναμία του να εγκαταλείψει τον τάφο του παιδιού τους. Η Χαριέ Χανούμ, η γυναίκα του Μπραήμ - Μπαμπά, αναθέτει στην Ελληνίδα φίλη της τη φροντίδα του τάφου του παιδιού της. Κι εκείνη δεν θα της αποκαλύψει ποτέ ότι ένα χρόνο μετά, στο χώρο του τούρκικου νεκροταφείου, χτίστηκε ο αστικός προσφυγικός συνοικισμός,³⁰⁴ καθώς αυτό γνωρίζει ότι ισοδυναμεί με την απόλυτη αποξένωσή τους από τον τόπο που αγάπησαν, από την ίδια την ιστορία τους.

Το ταξίδι: “**Μία μάζα ανθρώπινη που δε σαλεύει πια παρά με το πλατύ, το βαθύ σάλεμα της θάλασσας**”³⁰⁵

³⁰² Στο ίδιο.

³⁰³ Στο ίδιο, σ. 70-71.

³⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 72-73.

³⁰⁵ Θ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 244.

Η αναχώρηση είναι η διαδικασία του αποχωρισμού των προσφύγων από όσα συνιστούσαν τις κοινωνικές τους αναφορές. Ταυτόχρονα όμως η αναχώρηση τους εισάγει σε μια καινούργια φάση, στο ταξίδι. Από τη στιγμή της επιβίbasής τους στα πλοία ή κάποτε και στα τρένα ή στις μακρές πορείες, εισέρχονται σε φάση “περιθωρίου”, κοινωνικής αχρονίας. Τώρα προσδιορίζονται πλέον μόνο από την απώλεια, αυτό που, όπως έχουμε αναφέρει, θα καταστεί στο εξής το κατεξοχήν χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της κοινωνικής ομάδας. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι οι περιγραφές δίνονται από Ελλαδίτες συγγραφείς, από αυτούς δηλαδή που υποτίθεται ότι παρακολουθούν το ταξίδι, όπως και την άφιξη λίγο αργότερα. Η καταλυτική αμηχανία των πρωταγωνιστών είναι αναμφισβήτητο το κοινό σημείο και στο λόγο των Ελλαδιτών και στο λόγο των προσφύγων για το ίδιο θέμα· όμως ο λόγος των πρώτων διαφοροποιείται από το λόγο των δεύτερων στο μέτρο της έμφασης που οι πρώτοι αποδίδουν στην πραγματοποίηση, θα λέγαμε, των μετακινούμενων.

Κατά τις περιγραφές του ταξιδιού, οι πρόσφυγες παρουσιάζονται αποσβολωμένοι, αλλοτριωμένοι στο μέγιστο βαθμό, μορφοποιούν το απόλυτο κενό. Αυτό αποδίδεται ως απεμπόληση στοιχειωδών γνωρισμάτων του ανθρώπου, που ορίζονται αρνητικά μέσω της απουσίας τους. Αποδίδεται έτσι εμφαντικά ότι ο άνθρωπος, έξω από το κοινωνικό του περιβάλλον, αλλοτριώνεται, σχεδόν δεν υφίσταται. Παρουσιάζονται εξουθενωμένοι, ανύπαρκτοι, συρρικνωμένοι μέσα στη μοναξιά και τη σιωπή. Παρατηρείται μάλιστα ότι *“..πιο πολύ βάραινε η σιωπή που σήκωναν τούτα τα καϊκια”*.³⁰⁶

Κατά το ταξίδι δεν αναπαρίστανται να θρηνούν· έχουν θρηνήσει κατά τον αποχωρισμό, όταν έφευγαν, όταν υφίσταντο την καταστροφή στο σώμα και το έχουν τους, και θα θρηνήσουν πάλι κατά την εγκατάστασή τους στη νέα πατρίδα, όταν δηλαδή συνειδητοποιήσουν τις απώλειές τους, πράγμα που θα γίνει με την άφιξή τους στην Ελλάδα, όπου εκείνα που θα βρουν, ή μάλλον δεν θα βρουν, θα καταστούν ακριβώς το μέτρο της αποτίμησης εκείνων που έχασαν. Τώρα στο ταξίδι, παρουσιάζονται έξω από κάθε αυτενέργεια, μοιάζουν να μην έχουν κανένα συναίσθημα. Ο χρόνος φαίνεται να σταματά. Παρίστανται ακίνητοι, άφωνοι, απόκοσμοι, ανίκανοι να δώσουν τις

³⁰⁶ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

πραγματικές σημασίες σε όσα γίνονται γύρω τους, μετατρέπονται σχεδόν σε εικόνα του θανάτου. Δεν μιλούν, δεν θρηνούν, δεν θυμούνται, δεν αγωνιούν, δεν αναρωτιούνται. Βρίσκονται στο περιθώριο του χρόνου και κάθε κοινωνικής ταυτότητας. Ένα μεγάλο διάλειμμα, παρένθεση στην “κοινωνική” ζωή, στο χρόνο και στην τάξη.

Παρουσιάζονται να ταξιδεύουν για την Ελλάδα “...*μια φαρμακωμένη μέρα...*”,³⁰⁷ “*ένα συννεφιασμένο απόγεμα[...] (που) τα κύματα φούσκωναν μολυβιά χωρίς να σπάνε*”,³⁰⁸ μια μέρα που θυμίζει τις αποφράδες ημέρες των δημοτικών τραγουδιών που θρηνούν εθνικές απώλειες, όπως και άλλα θρηνητικά τραγούδια, όπου η φύση συμμετέχει στο πένθος των ανθρώπων,³⁰⁹ ενώ το μαύρο σύννεφο φαίνεται ότι παραπέμπει και στον καπνό που πυρπόλησε τη Σμύρνη.

Καράβια του πένθους, “*μαύρα θαλασσοπούλια, μαύρα καράβια*”,³¹⁰ τους φέρνουν στην Ελλάδα. Το ταξίδι που κάνουν από τη Μικρά Ασία είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ένα ταξίδι θαλασσινό, ένα ταξίδι με πλοίο. Η επιλογή, που είναι κυρίαρχη για τους περισσότερους πεζογράφους, δεν έχει ίσως να κάνει μόνο με την ιστορική πραγματικότητα. Με πλοία και βάρκες πράγματι ήρθαν οι περισσότεροι Έλληνες από τα λιμάνια της Μικράς Ασίας κι αποβιβάστηκαν στα λιμάνια της Ελλάδας. Έχει να κάμει όμως και με το συμβολική της θάλασσας, του θαλασσινού ταξιδιού και του καραβιού.

Το καράβι είναι το μέσο μετάβασης σε άλλο κόσμο, το μέσο του ανεπίστρεπτου και αναπότρεπτου ταξιδιού “*πέρα*”. Η θάλασσα χωρίζει, διακόπτει το χώρο αλλά και το χρόνο των προσφύγων. Η ρήξη είναι οριστική.³¹¹ Η θάλασσα όμως ενέχει ακόμα και το συμβολισμό της αναγέννησης, της δυναμικής της ζωής. Παραπέμπει σε μια κατάσταση αμφίσημη, αυτή της αβεβαιότητας, της αμφιβολίας, της αναποφασιστικότητας, η οποία μπορεί να αποβεί καλή ή κακή. Από εδώ προκύπτει να γίνεται ταυτόχρονα εικόνα της ζωής και του θανάτου.³¹² Η θάλασσα χωρίζει από το παρελθόν αλλά ενώνει με το

³⁰⁷ Στο ίδιο.

³⁰⁸ Στο ίδιο.

³⁰⁹ Βλ. και Νικ. Πολίτης, *Δημοτικά τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού* (α' εκδ. 1914), Αθήναι, εκδ. Ιστορική Έρευνα, χ.χ.

³¹⁰ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 340.

³¹¹ Ι. Ν. Βασιλαράκης, “Επιλεγόμενα σε (παρα)μυθικές μεταπλάσεις του ξεριζωμού”, στο “Μνήμη Μικράς Ασίας”, *Η Λέξη*, 112, Νοε-Δεκ. 1992, σ. 817.

³¹² J. Chevalier, A. Cheerbant, *Dictionnaire des symboles*, Παρίσι, Editions Robert Laffont/Jupiter, 1982, σ. 623.

μέλλον. Πρόκειται, θα λέγαμε, για μια ασυνέχεια χωρίς κενό. Εξάλλου, η ελληνική θάλασσα, το Αιγαίο, ενώνει περισσότερο από όσο χωρίζει τον ελληνισμό, στο χρόνο και το χρόνο.³¹³ Ακόμη περισσότερο -ένας συσχετισμός που συχνά θα γίνει ρητά από κάποιους πεζογράφους του μεσοπολέμου- θέλει να θυμίσει πως αυτό το ταξίδι στο Αιγαίο είναι η επιστροφή ενός άλλου θαλασσινού ταξιδιού που είχε γίνει πριν από χιλιάδες χρόνια, το ταξίδι των αποίκων, των Ιώνων και των Αιολέων στη γη της Μικράς Ασίας, τη γη της Ιωνίας και την Αιολική γη.³¹⁴ Προφανώς πρόκειται για μηχανισμούς επούλωσης ενός πληγωμένου εθνικισμού, που δοκιμάζεται οριακά με ό,τι συνέβη. Αν ο ερχομός στην Ελλάδα είναι μια επιστροφή στο “δικό”, ένας επαναπατρισμός, η εθνική συμφορά είναι κάπως μικρότερη και ταυτόχρονα συγκροτείται έτσι το “δικαίωμα” των προσφύγων στην Ελλάδα - πατρίδα.

Πάνω στα πλοία οι άνθρωποι ρίχνουν ένα τελευταίο βλέμμα προς τα πίσω, αντικρίζουν την εικόνα της φωτιάς που καταστρέφει τη Σμύρνη και το μαύρο καπνό. Άλλη μία εικόνα της απόλυτης ρήξης με τ’ αντίκρυ, το πίσω, το παρελθόν. Η φωτιά που δεν αφήνει τίποτα. Ο μαύρος καπνός και τ’ αποκαΐδια που πλανώνται στον αέρα βεβαιώνουν την απόλυτη καταστροφή, το σβήσιμο κάθε ίχνους από το παρελθόν. Η Σμύρνη γίνεται ολόκληρη η Μικρασία· η πυρπόλησή της, δηλαδή η αποτέφρωση του παρελθόντος, συμβολίζει την αμετάκλητη απώλεια ολόκληρου του παλιού τους κόσμου: *“(Η) στοιβαγμένη προσφυγιά κοιτάζει τη φωτιά που τρώει λαχταριστά ό,τι απόμεινε πίσω, τους καπνούς που θάψανε στη μαυρίλα τον κόσμο τους, τη ζωή τους την τύλιζαν σε μελανά, πηχτά πέπλα”*.³¹⁵

Ο τρόπος που εικονίζονται να πραγματοποιούν το ταξίδι είναι ενδεικτικός μιας δράσης που δεν είναι συνάρτηση καμίας βούλησης. Οι άνθρωποι μεταβάλλονται σε αντικείμενα, που φορτώνονται και ξεφορτώνονται αδιάφοροι αλλά και ανίκανοι να αντιδράσουν. Δεν φεύγουν από τη Μικρά Ασία, *“η Ανατολή ξερνούσε, ξερνούσε...”*³¹⁶ και αδειάζει από τους ανθρώπους της. Πάνω στα πλοία που τους πάνε πρόσφυγες στην

³¹³ Για τη σημασία της θάλασσας, και μάλιστα του Αιγαίου, στο έργο του Η. Βενέζη βλ. στο Γ’ Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.1.

³¹⁴ Βλ. και Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π.

³¹⁵ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 247.

³¹⁶ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

Ελλάδα χάνουν μία μία τις ανθρώπινες ιδιότητες³¹⁷. Ποτέ ο πρόσφυγας δεν εικονοποιεί εναργέστερα την οδύνη, την απώλεια, την έσχατη στέρηση, δεν πραγματοποιείται περισσότερο όσο τη στιγμή που βρίσκεται πάνω στο πλοίο που τον διέσωσε και την αμέσως επόμενη που αποβιβάζεται σε κάποιο ελληνικό λιμάνι, μπροστά στα έκπληκτα μάτια των ντόπιων. “Μια μάζα ανθρώπινη που δε σαλεύει πια παρά με το πλατύ, το βαθύ σάλεμα της θάλασσας”³¹⁸ είναι οι πρόσφυγες πάνω στο πλοίο που τους μεταφέρει. Στερούνται ακόμα και τη βασική ιδιότητα του έμβιου όντος, την αυτοκινησία.

Οι συγγραφείς με αυτόν τον τρόπο δεν τους προσδίδουν φύλο, ηλικία, εξατομικευμένα χαρακτηριστικά, τονίζοντας ότι κατά τη μετάβαση οι άνθρωποι αυτοί

³¹⁷ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή ενός ξένου περιηγητή: “Όπως κάθε ελληνική γωνιά το έτος 1924, το κατάστρωμα του Ορχομενός κατακλύζεται από τους πρόσφυγες της Σμύρνης, μερικούς φουκαράδες σχεδόν τόσο αξιοθρήνητους όσο και τα ζώα του πρωραίου καταστρώματος. Πήγα και χάθηκαν στο Μεσολόγγι: μια διαταγή τους φέρνει πίσω στον Πειραιά. Αν μια νεότερη διαταγή τους έστελνε στην κόλαση, δε θα έβγαζα άχνα για να παραπονεθούν. Είναι υποταγμένοι, βλοσυροί, βουβοί.[...] Για να φύγουν από τη γενέθλια γη έβαλα τα καλύτερά τους ρούχα. Έτσι με τα καλά τους είναι πιο θλιβεροί. Μερικοί με την ελπίδα ότι θα κοιμόνταν, κατέφυγαν στην καμπίνα τη λεγόμενη της πρώτης θέσης. Κοιμούνται, αλήθεια, τους είδα με τα μάτια μου, κοιμούνται μέσα σε αποπνιχτικούς καημούς το ύπνο των κολασμένων. Όσοι είναι στο κατάστρωμα κινούνται ελάχιστα, επιφυλαχτικοί σα μαλάκια. Ένα κοριτσάκι περιφέρει νανουρίζοντας ένα απαρηγόρητο νήπιο. Ένας ηλίθιος ενήλικας κλαίει και πέφτουν τα σάλια του σαν το βόδι στο όργωμα: η μητέρα του του χαϊδεύει το μάγουλο και το τυλίγει στοργικά με βλέμμα γεμάτο αγάπη.

Μήπως είπα ότι ο Ορχομενός έχει βάλει μπρος; ωστόσο αυτό είναι απίστευτο φαινόμενο. Η κίνηση του πλοίου προς τα εμπρός μόλις και θα ήταν αισθητή αν δε μας κατέκλυζαν τώρα όλες οι μυρωδιές του πρωραίου καταστρώματος. Πού και πού, ένα ζώο, λες και καταλαμβάνεται από απόγνωση, επιχειρεί να πηδήσει στη θάλασσα. Οι ναύτες αρπάζουν ένα κριάρι από το ποδάρι και, λίγο αργότερα, ένα μοσχάρι-φρίκη!- από την ουρά. Ολόκληρο το κοπάδι, με μουγκρητά, μοιάζει να παρακινεί προς την αυτοκτονία τους ανθρώπους που δειλιάζουν ή είναι πολύ αφελείς. Ποιος είναι ο καπετάνιος του καραβιού; Κανείς δεν τον έχει δει. Η καμπίνα του τιμονιέρη κατακλύζεται από μπόγους πάω στους οποίους είναι κουλουριασμένο ένα ζέγνοιαστο παλικάράκι καπνίζοντας και μανουβράροντας το πηδάλιο. Κάθε τόσο το παλικάράκι αλλάζει. Το πλήρωμα, ο ένας μετά το άλλον, έρχεται να δοκιμάσει λίγο το παιχνιδάκι.[...] Το άγχος του μεσημεριού, που καταβάλλει τους ανθρώπους, μοιάζει να διεγείρει τα ζώα. Κλωτσάνε και καβγαδίζουν μεταξύ τους. Το καράβι γεμάτο φωνές προχωρεί, σχίζοντας με κόπο μια θάλασσα στα πρόθυρα του βρασμού[...] στο, G. Duamel, “Geographie cordiale de l’ Europe”, στο, Παν. Μουλλάς, Β. Μέντζου (επιμ.), *Σελίδες για τη Ελλάδα του 20ου αιώνα. Κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών*, Αθήνα, Ολκός, 1995, σσ. 72-78.

³¹⁸ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 244

απεμπολούν κάθε διάκριση. Όλοι τους αδιακρίτως παρουσιάζονται ως μάζα, η προσφυγιά, “παράξενο φορτίο”,³¹⁹ “πηχτό και πονεμένο ανθρωπολόι”.³²⁰

Μπροστά στο απόλυτο κενό όλοι είναι ίδιοι. Οι κοινωνικές ιεραρχίες καταστρέφονται, ακυρώνονται. Τα προνόμια, τα κοινωνικά - επαγγελματικά γνωρίσματα εξαφανίζονται και όλοι εξομοιώνονται. Τίποτα δεν έχει πια νόημα. Ούτε το κάλλος, ούτε η πίστη, ούτε η γνώση, ούτε το θάρρος, ούτε ο πλούτος, ούτε οι ψυχικές ιδιότητες. Εφόσον οι άνθρωποι έχασαν τον τόπο τους, όπου θεμελιώνονταν η κοινωνική δομή, οι εξουσίες και το κοινωνικό τους status, έχασαν και τα στοιχεία εκείνα που τους προσδιόριζαν στο πλαίσιο της κοινωνικής δομής.

Μέσα στην απόλυτη ακινησία, η ακινησία, ακαμψία, έλλειψη κάθε έκφρασης, καθίστανται εικόνες του ανθρώπου που έχει υποστεί το μέγιστο χτύπημα. “Ερείπια, κουρέλια, της ζωής αχνά απομεινάρια”³²¹ περιγράφονται οι πρόσφυγες, τους οποίους δεν αποβιβάζουν αλλά ξεφορτώνουν τα καράβια που τους έφεραν από τη Μικρά Ασία. Οι λέξεις είναι χαρακτηριστικές. Ερείπιο, υπόλειμμα, το ίχνος που παραμένει από κάτι που καταστράφηκε, πληροφορεί για την πραγματικότητα αυτής της ύπαρξης στο παρελθόν, για τα χαμένα πλέον χαρακτηριστικά αυτών των ανθρώπων “εκεί και τότε”.

Και συνεχίζεται ένα ατέρμονο πήγαινε-έλα των καραβιών που φέρνει την προσφυγιά στην Ελλάδα. “Τ’ αμπάρια άδειαζαν ολοένα την κοιλιά τους, ολοένα την άδειαζαν και ξανάφευγαν σα να τα κυνηγούσαν οι δαίμονες, για να πάρουν πάλι ό,τι προφτάσουν κι απάνου στο παλιό ανθρωπολόι καινούργιο σωριαζόταν”.³²² Τα καράβια ξεφορτώνουν συνεχώς το φορτίο τους “Τι ξεφορτώνουν, θεέ μου! Ξεφορτώνουν τη δυστυχία και την απελπισιά, και την καταστροφή”,³²³ τους πρόσφυγες. Έτσι οι πρόσφυγες μετατρέπονται σε μετωνυμία της δυστυχίας, της καταστροφής και της απελπισίας.

Ας σημειώσουμε όμως τώρα τις διαφορές ανάμεσα στις περιγραφές του ταξιδιού των προσφύγων από Ελλαδίτες συγγραφείς και τις αντίστοιχες από πρόσφυγες

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 243.

³²⁰ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153

³²¹ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 245

³²² Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153

³²³ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 245.

συγγραφείς. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις δεύτερες ο μετακινούμενος Μικρασιάτης διατηρεί κάτι περισσότερο από την αξιοπρέπεια του και την αυτοσυνειδησία του. Παρίσταται και πάλι κουρασμένος, αλλά σκέφτεται, αισθάνεται, λυπάται. Δεν αποτελεί την ίδια εικόνα της απόλυτης απανθρωποποίησης, όπως βλέπαμε προηγουμένως. Στον αντίποδα αυτής της παρουσίας είναι βέβαια η περιγραφή του ξένου περιηγητή.

Στο παράθεμα έτσι από την *Αιολική Γη* του Η. Βενέζη, ο πρόσφυγας, μέσα στη βάρκα που τον απομακρύνει από την πατρίδα του, σκέφτεται, αισθάνεται, θυμάται, αναρωτιέται:

“Τα άστρα όλα έχουν βγει. Ταξιδεύουν στο Αιγαίο τα παιδικά όνειρά μας. Το κύμα χτυπά τη μάσκα του καϊκιού μας και τα κοιμίζει. Κοιμηθείτε όνειρά μας. Στην ξένη χώρα που πάμε, πρόσφυγες, τι άραγες να μας περιμένει, τι μέρες να είναι ν’ ανατείλουν;

[...]Η γιαγιά μας κουράστηκε. Θέλει να γείρει το κεφάλι της στο στήθος του παππού, που έχει καρφωμένα πίσω τα μάτια του μπας και ξεχωρίσει τίποτα απ’ τη στεριά, τίποτα απ’ τα Κιμιντένια. Μα πια δε φαίνεται τίποτα. Η νύχτα ρούφηξε μέσα της τα σχήματα και τους όγκους. Η γιαγιά γέρνει το κεφάλι της να το ακουμπήσει στα στήθια που την προστατέψανε όλες τις μέρες της ζωής της. Κάτι τηνμποδίζει και δεν μπορεί να βρεί το κεφάλι ησυχία: Σαν ένας βόλος να είναι κάτω από το πουκάμισο του γέροντα.

-Τι είναι αυτό εδώ; ρωτά σχεδόν αδιάφορα.

[...]Δεν είναι τίποτα, λέει δειλά ο παππούς, σαν παιδί που έφταιξε. Δεν είναι τίποτα. Λίγο χώμα είναι.

-Χώμα!

Ναι, λίγο χώμα από τη γη τους. Για να φυτέψουν ένα βασιλικό, της λέει στον ξένο τόπο που πάνε. Για να θυμούνται.

[...]Δεν είναι τίποτα λέω. Λίγο χώμα.

*Γη, Αιολική Γη, Γη του τόπου μου”.*³²⁴

Οι μετακινούμενοι πρόσφυγες σε αυτό το απόσπασμα δεν έχουν χάσει τη συνείδηση του εαυτού τους και της κατάστασης. Αναγνωρίζονται ήδη ως πρόσφυγες, συνομιλούν με το παρελθόν και με το μέλλον τους. Αναρωτιούνται για αυτό που θα βρουν, μεριμνούν ακόμα, με τη μεταφορά λίγου χώματος από την πατρίδα, όπου θα μπορούσε να φυτευτεί κάτι και νάναι από κει, και για σύσταση συνεχειών στο νέο τόπο

³²⁴ Η. Βενέζης, *Αιολική Γη*, ό.π., σ. 308 ως τέλος.

που θα κινητοποιεί τη μνήμη, που θα δημιουργεί οικειότητα, που θα συγκροτεί συνέχεια.

Και στο παρακάτω παράθεμα από τα *Παιδιά της Νιόβης* του Τ. Αθανασιάδη, ο πρόσφυγας αποχαιρετά “όρθιος” τον τόπο του:

“..Παίρνω μαζί μου, Σμύρνη, το όραμά σου, σήμερα αυγή της 28ης Αυγούστου 1922. Το βλέμμα μου δεν έχει τη δύναμη να διαπεράσει το φράγμα απ’ τα δάκρυα μου, όσο απομακρυνόμαστε απ’ την ακτή. Όχι! Όχι! Ιωνία δε σε χάνω! Διατηρώ στο αίμα μου τα μέταλλα απ’ το έδαφός σου· στα σπλάχνα μου τους χυμούς απ’ τα φυτά σου· την αιθρία σου μέσα στην ψυχή μου· στο ήθος μου την αρχοντιά σου. Θεοί της Ιωνίας, παρακαλώ σας, συντροφέψτε την πατρίδα μου στη μοναξιά της με τα χαμόγελά σας...”³²⁵

Και εδώ, ακόμα περισσότερο, πρόκειται για θλίψη, όχι όμως για απόγνωση. Θα λέγαμε, ίσως, ότι εδώ ο πρόσφυγας δεν είναι μόνο αυτός που χάνει αλλά αυτός που κουβαλά μαζί του, μέσα του, τα “αγαθά” του, τους “χυμούς της Ιωνίας στα σπλάχνα του, την αιθρία της στην ψυχή του, την αρχοντιά της στο ήθος του”. Αυτός ο πρόσφυγας εισέρχεται πολύ διαφορετικά στην Ελλάδα, διατηρώντας την ταυτότητά του, αγέρωχος και ίσως κάπως υπεροπτικός προς τους ντόπιους που τον υποδέχονται, αντλώντας την υπεροχή του από αυτό ακριβώς που μόλις έχασε. Σημαντικό βέβαια ότι η απόσταση ανάμεσα στα γεγονότα και στη γραφή του έργου έχει απαλύνει την απελπισία και τον πόνο, κάνει ευκολότερη την απόδοση της ψύχραιμης, αξιοπρεπούς στάσης του πρόσφυγα που αναχωρεί.

Η άφιξη των προσφύγων: “*Μαυρολόγησαν τα νησιά, τα περιγιάλια, οι δρόμοι, οι κάμποι, οι πολιτείες*”³²⁶.

Η άφιξη στα λιμάνια της Ελλάδας αποτελεί τη συνέχεια της εικόνας που αποδίδεται με τη μετακίνηση. Κυρίως όμως είναι η στιγμή της συνάντησης με τον “άλλον”, έναν ιδιότυπο “άλλο”, ομόθηρσκο και ομοεθνή αλλά ταυτόχρονα και ξένο. Στη φάση αυτή, οι “άλλοι”, οι ντόπιοι Έλληνες, θα τους αναγνωρίσουν, θα τους ονομάσουν πρόσφυγες. Μέσα από τις αντιδράσεις αυτών των “άλλων” γίνεται

³²⁵ Τ. Αθανασιάδης, *Τα παιδιά της Νιόβης*, Αθήνα, Εστία, 1988, τ. II., σ. 352.

³²⁶ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

αντιληπτή η νέα κατάσταση. Οι ίδιοι εξακολουθούν να υπάρχουν σε κατάσταση περιθωρίου που τεκμαίρεται από την περιέργεια, την απώθηση ή την ελεήμονα διάθεση των ντόπιων. Η περιθωριοποίηση αυτή θα αποτελέσει το βασικό όρο της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία, της ενσωμάτωσής τους από το ελληνικό κράτος. Εδώ οι νεοαφιχθέντες Έλληνες της Μικράς Ασίας θα γίνουν “οι πρόσφυγες”. Ως τέτοιοι θα ενταχθούν στη νέα πατρίδα. Και ως τέτοιοι θα αναγνωριστούν ήδη από την αποβίβασή τους από τα πλοία από τους ντόπιους, κατά την πρώτη εκείνη συνάντηση, λαμβάνοντας τα γνωρίσματα της προσφυγιάς, που αποκτούν το νόημά τους όλα καθώς τονίζουν την ετερότητά τους, τη διαφορά τους από τους “άλλους”, τους γηγενείς. Είναι ακριβώς η φάση που οι ξεριζωμένοι Μικρασιάτες θα αλλάξουν, θα γίνουν από Έλληνες της Μικράς Ασίας πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία³²⁷

Ταυτόχρονα η άφιξή τους αλλάζει τη φυσιογνωμία της χώρας: “Μαυρολόγησαν τα νησιά, τα περιγιάλια, οι δρόμοι, οι κάμποι, οι πολιτείες”.³²⁸ Και αλλού: “Το τοπίο της Δροσοπηγής αφανίστηκε. Το σωστό θα ήταν κανείς να πει πως το τοπίο της Δροσοπηγής εσάπισε! Έχεις την αίσθηση πως ότι κι αν αγγίζεις θα είναι γλιστερό σα σάλια από σαλιγγάρια, και πως όλα μυρίζουνε σα σπηλιά που ζούνε νυχτερίδες”.³²⁹

Ο Θ. Κορνάρος, από μυθιστόρημα του οποίου και το δεύτερο απόσπασμα, δίνει έμφαση στη σωματική τους κακουχία. Η αρρώστια, οι τραυματισμοί και η σωματική κακοπάθεια των προσφύγων τους κάνει μία τεράστια ανοιχτή πληγή.³³⁰ Η ωμότητα στην απόδοση των πληγών, των επιδρομών της ψείρας πάνω στα σώματα, της αρρώστιας και της κακουχίας των προσφύγων έχουν αποτέλεσμα σοκαριστικό. Οι πρόσφυγες, περισσότερο “τ’ απομεινάρια από το δείπνο του πολέμου”, για τον συγκεκριμένο συγγραφέα, γίνονται η αφορμή να καταγγείλει τον παραλογισμό του πολέμου,

³²⁷ “Μας ήθελαν πρόσφυγες, δηλαδή ζητιάνους. Δεν μας έλεγαν έτσι γιατί είχαμε προς-φύγει, καταφύγει στην Ελλάδα. Πόση ντροπή νιώθαμε! Δεν μας έλεγαν, ας πούμε, οι “διωγμένοι” ή οι “Μικρασιάτες”. Είπε κανείς τους Κύπριους που ήρθαν στην Ελλάδα μετά την τουρκική κατοχή πρόσφυγες; Όχι, βέβαια, το “Κύπριοι” ήταν αρκετό. Και γιατί το “Μικρασιάτες” δεν ήταν αρκετό να δηλώσει τη δική μας κατάσταση; Μας έλεγαν πρόσφυγες για να χαρακτηρίσουν την ένδειά μας” (Μαρτυρία Φ. Μαστιχιάδη), στο Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 177.

³²⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

³²⁹ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα, Χρόνος, χ.χ., σ. 140.

³³⁰ Στο ίδιο.

παρουσιάζοντας τα θύματά του ως μια ανοιχτή ανυπόφορη πληγή. Για τον Κορνάρο, και σ' αυτό διαφοροποιείται από τους άλλους ομοτέχνους του, στις σκηνές αυτές της άφιξης των προσφύγων, κυριαρχεί η καταδίκη του πολέμου και της βαρβαρότητάς του.

Και σε άλλους συγγραφείς βρίσκουμε την απόδοση του πρόσφυγα μέσα από την περιγραφή ενός πάσχοντος σώματος ενδεδυμένου με άθλια κουρέλια. Το άρρωστο και πληγωμένο σώμα του πρόσφυγα φαίνεται να αποδίδει την “κοινωνική του μειονεξία”, να γίνεται ένα από τα σύμβολα της νέας του ταυτότητας. Η σημασία της κατάστασής του θα συγκροτηθεί μέσα από την εικόνα του σώματός του. Το πρόσωπο, η έκφραση, η κίνηση, τα ρούχα, γίνονται εύγλωττα σημεία της προσφυγιάς, δηλαδή της ένδειας και της γενικότερης στέρησης.

Η εικόνα της άφιξης συμπληρώνεται από την παρουσία των προσφύγων στους δρόμους των πόλεων, κυρίως της Αθήνας. Μέσα από την αναπαράσταση των προσφύγων στην πρωτεύουσα το θέμα ιστορικοποιείται περισσότερο, καθώς η πεζογραφία αποδίδει, με τρόπο σχεδόν δημοσιογραφικό, τους κραδασμούς, την αναστάτωση, τη σύγχυση που επικρατεί την επομένη της Καταστροφής, όταν οι χιλιάδες των προσφύγων συρρέουν κατά κύματα στην Ελλάδα.

Οι σελίδες των αφηγημάτων γεμίζουν από την απόδοση της θέας των προσφύγων το πρώτο διάστημα, που η διάρκειά του μένει ασαφής, στους δρόμους των πόλεων, κυρίως της Αθήνας. Η ανθρώπινη δυστυχία περιφέρεται στους δρόμους της πόλης που χάνει το χαρακτήρα της από το αταίριαστο πλήθος, ξεσκεπάζοντας τις αντιφάσεις της. Τα “ράκη” που δεν κρύβονται, αλλά αλλοιώνουν την εικόνα της πόλης. Οι άνθρωποι, χαμένοι στο δράμα τους, γίνονται θάμα άλλων ανθρώπων, που τους παρακολουθούν με οίκτο, περιέργεια και φόβο. Θέαμα που η σημασία και η τραγικότητά του διαφεύγει από την κατανόηση των θεατών. Η πεζογραφία “συναντά” την ιστορία σε αυτές τις εικόνες που περιγράφουν την περιφορά του εξαθλιωμένου προσφυγικού πληθυσμού, τις συνθήκες της πρώτης τους στέγασης, τις αλλαγές στο αστικό τοπίο από την επίταξη των δημοσίων κτιρίων και τους πρόχειρους καταυλισμούς, που προκαλούν την έκπληξη και τη δυσαρέσκεια των ντόπιων, τις πρωτοβουλίες των φιλανθρωπικών οργανώσεων, τις αντιδράσεις προσφύγων και ντόπιων κατά την πρώτη αυτή συνάντησή τους, την κοινωνική αναστάτωση και τους επικρεμάμενους φόβους ενδεχόμενων κοινωνικών ταραχών, την αγανάκτηση και των μεν και των δε για τη νέα πραγματικότητα.

Πρόκειται για έναν ντοκουμενταριστικό λόγο, που ενδιαφέρεται να αποδώσει σχεδόν δημοσιογραφικά την πραγματικότητα, επικαλούμενος ένα ρεαλιστικό πρόταγμα.

Οι εικόνες της πρωτεύουσας, που κυρίως απαθανατίζονται, γίνονται εικόνες του χάους που χαρακτηρίζει την ελληνική πραγματικότητα σε κείνη την περίοδο. *“Είταν ένα χάος, ένα άρρυθμο ανακάτωμα των πάντων, μια τρελλή έξαψη μες στη σκόνη και το φως”*.³³¹ Η πρωτεύουσα έχει γεμίσει κόσμο, τον κόσμο της “νέας Ελλάδας” στην ειρωνική του αντιστροφή. *“Πλήθος ανάκατο, κόσμος απ’ όλες τις μεριές του Ελληνισμού, παλαιοελλαδίτες και προσφυγιά, όλη η ναυαγισμένη Ανατολή σέρνεται στους δρόμους πανάθλια κουρελιασμένη”*.³³²

Οι πρόσφυγες παρουσιάζονται να σέρνονται περισσότερο παρά να περπατούν τις πρώτες μέρες στους δρόμους της πόλης, περιπλανώμενοι σ’ ένα άξενο περιβάλλον, δίχως σκοπό, σαστισμένοι από το πλήγμα και την κατάκλυση από τις καινούργιες εικόνες. Εμφαντικά προβάλλεται η διαφορά τους από τους άλλους ανθρώπους, στο ύφος, στα ρούχα,³³³ στην κίνηση, αναδεικνύοντας την ανοικειότητα που τους προκαλεί το νέο περιβάλλον.

Η αφήγηση θυμίζει την κίνηση κινηματογραφικού φακού. Ο “φακός” περιφέρεται από το λιμάνι του Πειραιά στις γειτονιές της Αθήνας:

(Στον Πειραιά). *Οι προκυμαίες γεμάτες κόσμο που φαίνονταν καθισμένος εκεί σα στο σπίτι του. Οι αποθήκες ένα γύρω ξεχειλούσαν από δέματα, μπόγους, παιδιά, γέρους. Ανάκατα. κάτι πρόχειρες παράγκες από σανίδι είχαν μέσα οικογένειες ολόκληρες. Γυναίκες με ρούχα και παπούτσια αντρικά ζητιάνευαν. Παιδιά φορούσαν όλων των ειδών τα ντυσίματα εκτός από παιδιάτικα. Άντρες κουκουλωμένοι απ’ το κεφάλι με κουρέλια. Ένας κόσμος αλλιώτικος. Πλήθος άνθρωποι που πηγαίνανε σα ζαλισμένοι, σα ναρκωμένοι από κακό βότανο...*³³⁴

³³¹ Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 167.

³³² Θ. Δ. Πετσάλης, *Μαρία Πάρνη. Το Σταυροδρόμι*, Αθήνα, Εστία, 1983, σ. 200.

³³³ Η σημασία που δίνεται στα άθλια ρούχα που φορούν οι πρόσφυγες που καταφθάνουν στην Ελλάδα, εκτός από την πραγματικότητα που αποδίδουν, γίνονται και σημεία της αποδιαρθρωμένης τους ταυτότητας και του αισθήματος που προκαλεί η θέα τους στους γηγενείς. Για τη λειτουργία της αμφίσεσης και γενικότερα της εμφάνισης σε σχέση με την ταυτότητα, βλ. Ν. Σαρρής, *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία, την ομαδική ψυχοθεραπεία και το ψυχόγραμμα*, Αθήνα, Γραμμή, 1985, σσ. 130-136 και 142.

³³⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, Αθήνα, Κύκλος, 1936, σσ. 15-16.

Ο “φακός” εστιάζει σε μεμονωμένα πρόσωπα, φωτίζοντας ατομικά δράματα που ανάγονται σε αντιπροσωπευτικές εκφράσεις της συλλογικής συμφοράς και απώλειας:

*“Κατάχαμα, σε μια κουρελιασμένη κουβέρτα, ένας γέρος βογγούσε· το αγγόνι καθόταν στο πλάι του ένα αγόρι ίσαμε τεσσάρω χρονώ, ένα πεινασμένο παιδί που του ζητούσε ψωμί- όλο κι όλο αυτό ξεγλίσωσε από μια ευτυχισμένη φαμίλια. Μια γυναίκα παραπέρα δερνόταν· ήταν ξεστηθιασμένη κι αλλοσούσουμη, με τα χέρια πρησμένα, με τα μάτια φουσκωμένα γεμάτα δάκρυα, κι άλλο δεν έκανε από το να χτυπιέται σα νάταν όλη μια θύμιση πονεμένη, ολότελα μοναχή μέσα σε κείνη την ανθρωποσύναξη[...]ένα κοριτσάκι έπλερο ακόμα, προστάτευε τα ορφανά του αδέρφια, τα μικρότερα· μπορούσε και να τους τραγουδεί κι’ ήταν το τραγούδι του μοιρολόγι κ’ ήταν η φωνή του βραχνή και ραγισμένη-μια ραγισματιά ήταν όλο το κοριτσάκι, ένα ξεφτίδι ζωντανής σάρκας, ένα τίποτε”.*³³⁵

Το παιδικό πρόσωπο, πλήρως ασύμβατο προς τη συνήθη εικονοπλασία του παιδιού, χωρίς χαρά, αφέλεια, παιχνίδι, γερασμένο, με νέους αταίριαστους για την ηλικία του ρόλους, “έπλερο” και μαζί “ξεφτίδι ζωντανής σάρκας”, τραγουδώντας παιδικά τραγούδια που όμως θυμίζουν μοιρολόγι, αποτελεί μια δραστική εικόνα της ανατροπής της τάξης.

*“Άκουγες και φωνάζανε: Έχασα την Ευρύκλεια! κι άλλος εδιηγιόντανε πώς επήρε το ρούχο κι άφησε το παιδί. Κι όλοι εβαστούσανε παιδιά κι ένα μπόγο κουρέλια. Πού και πού ήτανε κανείς που δε βάσταγε τίποτα. Κι ήτανε μια γυναίκα που μέρα-νύχτα εφώναζε: Οχού, τα καστρουλάκια μου, που τ’ άφησα στο ράφι τριμμένα! Κι αυτή, λέει, ήτανε απ’ αλλού, απ’ τα μέρη του Καυκάσου, κι άμα σάλεψε ο νους της, την πετάζανε μες σ’ ένα ρέμα με σκουπίδια, κι άμα τα τελείωσε όλα, και δεν είχε πια τίποτα να φάει, έπεσε ανάσκελα κι επέθανε”.*³³⁶

Στο όριο της παραφροσύνης, οι πρόσφυγες διαλαλούν την προσωπική τους ιστορία, προσπαθούν να αφηγηθούν τη φοβερή περιπέτεια. Η τρέλα υπήρξε πράγματι η τύχη πολλών που δεν άντεξαν το μέγεθος αυτού που υπέστησαν. Είναι εκείνοι που έμειναν οριστικά στο “περιθώριο”. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι αυτοί που δεν μπόρεσαν να διαβούν επιτυχώς το δρόμο προς τη νέα ταυτότητα.

³³⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 154.

³³⁶ Μ. Αξιώτη, *Εικοστός Αιώνας*, Αθήνα, Κέδρος, 1982, σ. 17.

*“Μια βρόμικη σάρκα χωρίς μορφή, που κολυμπούσε σε μίαν απίστευτη χλαπαταγή, Σα να μην υπήρχε πράγμα που να μην ούρλιαζε, που να μην βλαστημούσε, που να μη βογγούσε, που να μην έσπρωχνε”.*³³⁷

Η περιγραφή περνά από τη θανάσιμη σιωπή του ταξιδιού στην “χλαπαταγή” της άφιξης. Η εικόνα αποκτά ήχο, που είναι ουρλιαχτό και βογγητό, λόγος ασυνάρτητος, καθώς ο άνθρωπος αρχίζει να ανακτά τη μνήμη του και την ικανότητά του προς θρήνο για τη συμφορά του.

*“Μοναξιά, πολλή μοναξιά”.*³³⁸ Ο καθένας με τον εαυτό του, μετράει την προσωπική του απώλεια, απομόνωση που γίνεται τραγικότερη καθώς προβάλλεται μέσα σε μια πολυπληθή σκηνή. Ίσως παραπέμπει και στις απώλειες που είχαν σε δικούς ανθρώπους, στο ξεκλήρισμα των οικογενειών. Ακόμη τονίζει την ανοικειότητα, το αίσθημα του ξένου που έχουν στην Ελλάδα.

*“Στέκουν στις γωνιές, καθίζουν ανακούρκουδα στα πεζούλια με τη ράχη στον τοίχο ή σ’ ένα κατώφλι, όπου βρουν ή απλώνουν χάμω ένα χαλί, ένα χαλάκι και ξαπλώνουν λίγο, κλείνουν τα ρουφηγμένα μάτια τους. Όλοι γυρεύουν κάπου να σταθούν, να σταθούν επιτέλους, να πάρουν μια ανάσα. Δε βαστάνε άλλο, άλλο πια δεν μπορούν, φτάνει πια τούτο το μαρτύριο, φτάνει, απόκानαν, δεν το βαστάνε, φτάνει, φτάνει!”.*³³⁹

Άνθρωποι στα όρια της αντοχής, προσπαθούν να πετύχουν λίγη ανάπαυση, εκθέτοντας τη δυστυχία τους παντού. Μοναδικό τους αίτημα, ρητό ή άρρητο, να ξεκουραστούν, *“να βρούνε μια γωνιά να κουρνιάσουν”.*³⁴⁰ Έκφραση δανεισμένη από το λόγο για τα ζώα. Η αδυναμία τους γειτνιάζει με αυτή του αδύναμου ζώου. Πρόκειται για ένα στοιχείο της απανθρωποίησης που σημαίνει η είσοδος στη νέα ταυτότητα. Ακουμπισμένοι κάπου, θα ανακτήσουν τους εαυτούς τους, για να θυμηθούν, να συνειδητοποιήσουν, να θρηνησουν. Η ιδιότητα του πρόσφυγα αρχίζει να αποκτά τη σημασία της.

“Αποζητούσε το τίποτα: ένα κομμάτι ψωμί, ένα κομμάτι πανί, για να ντύσει τη γύμνια του, ένα κομμάτι σκεπή, για ν’ αναπάψει το κουρασμένο κορμί του και να

³³⁷ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

³³⁸ Στο ίδιο.

³³⁹ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία χρόνια*, ό.π., σσ. 248-249.

³⁴⁰ Στο ίδιο.

μπορέσει να κλάψει, να θρηνήσει τον εαυτό του, τους άλλους, το έχει του, το όνειρό του που έσβησε πέρα και μακριά”.³⁴¹

Δεν λείπουν και οι αναφορές στο πρόβλημα που αποτέλεσε η ανάγκη να στεγαστούν προσωρινά οι νεοαφιχθέντες. Για ένα πρώτο διάστημα, οι πρόσφυγες στεγάστηκαν οπουδήποτε μπορούσε να βρεθεί διαθέσιμος χώρος και συχνά έμειναν στο δρόμο.³⁴²

“Οι μυριάδες των προσφύγων, μισόγυμνοι και πειναλέοι, στοιβάζονταν όπου υπήρχε μια στέγη διαθέσιμη, στα παλάτια των εξόριστων βασιλιάδων, στα προαύλια των εκκλησιών, στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα δημόσια κτίρια, στα μισόχτιστα σπίτια. Γυναίκες γεννούσανε, άρρωστοι βογγούσανε και ξεψυχούσανε απάνω στα πεζοδρόμια των πιο κεντρικών δρόμων, μες σε μια ακαθαρισία απερίγραπτη”.³⁴³

Ο άνθρωπος, κάτω από τα βλέμματα όλου του κόσμου, γεννά, υποφέρει, κλαίει, πεθαίνει, στερούμενος κάθε ιδιωτικότητας. Αλλά και στα διάφορα καταλύματα όπου πολλοί μαζί κατοικούν, τίποτα δεν προστατεύει από το περίεργο ή εχθρικό μάτι. Ο άνθρωπος γίνεται θέαμα.³⁴⁴

“Γέμισαν τα σχολεία προσφυγιά, γέμισαν οι εκκλησίες. Γέμισαν όσα σπίτια βρέθηκαν αδειανά[...] Γέμισαν οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, τα θέατρα, το Ζάππειο, ο Παρνασσός, το Πανεπιστήμιο, το Πολυτεχνείο. Απλώθηκαν σεντόνια και κατσαρόλια γέμισαν τα θεωρεία στο Δημοτικό Θέατρο - μια οικογένεια σε κάθε θεωρείο- και οι φουφούδες όπου μαγείρευαν οι δυστυχημένες νοικοκυρές μαυρίζουν τους τοίχους με αιθάλη”.³⁴⁵

Η επίταξη δημοσίων κτιρίων αλλά και ιδιωτικών που δεν κατοικούνται, οι παράδοξες συνθήκες διαβίωσης και συγκατοίκησης καταγράφονται ως ένα γεγονός που προκαλεί κατάπληξη και δυσφορία απέναντι στην κατάσταση που δημιουργείται και τελικά απέναντι στους πρόσφυγες. Βλέπουμε στο απόσπασμα να αναφέρονται

³⁴¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

³⁴² Βλ. και Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση...*, ό.π., σ. 127.

³⁴³ Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, Αθήνα, Εστία 1984, τ. Ι, σσ. 181-182.

³⁴⁴ Βλ. και Β. Γκιζελή, “Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη” ό.π., σ. 70, για την αντίδραση της κοινής γνώμης στο θέαμα ανθρώπων στο δρόμο.

³⁴⁵ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σσ. 249-250.

σημαντικά κτίρια της πρωτεύουσας, σύμβολα της αστικής Αθήνας, “κατεilhaμμένα” από τους πρόσφυγες.

Διάθεση κριτικής ενυπάρχει σε όλες αυτές τις περιγραφές, που παρουσιάζουν την άθλια κατάσταση των προσφύγων και τα πρώτα μέτρα άμεσης περίθαλψης, που υιοθετήθηκαν από ένα κράτος χωρίς επαρκή υποδομή για να αντιμετωπίσει μια τέτοια έκτακτη ανάγκη αλλά και κάπως εξοικειωμένο στην αρωγή μεταναστών από τις υπηρεσίες που είχε ήδη αναγκαστεί να προσφέρει, σε μικρότερη κλίμακα, στην αμέσως προηγούμενη περίοδο, όταν αντιμετώπιζε πρόσφυγες, συνέπεια των βαλκανικών ανακατατάξεων από το 1914 και μετά. Η κρατική πρωτοβουλία αλλά και η ντόπια κοινωνία στο σύνολό της και ο βαθμός ευαισθησίας της, το έργο των επιτροπών γίνονται αντικείμενο κριτικής, άλλοτε θετικής, κυρίως αρνητικής, που επιχειρείται να τεκμηριωθεί ανάλογα με τη στάση ή την ιδεολογική τοποθέτηση του εκφέροντος το λόγο. Κοινή διαπίστωση πάντως παραμένει η ανεπάρκεια στην αντιμετώπιση του προβλήματος.

*“Το κράτος κάνει ό,τι μπορεί....αυτό που είναι πια το Κράτος επιτέλους, μπροστά σε τούτο τον κατακλυσμό κάνει ό,τι μπορεί. Ο Ερυθρός Σταυρός. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις. Η Εκκλησία. Το κατά δύναμιν ο καθένας. Για τα ναύαγια που έριξε στην πόρτα τους το κύμα της καταστροφής”.*³⁴⁶

Απολογία της κρατικής μέριμνας. Το κράτος για το μέτρο των δυνατοτήτων του ανταποκρίνεται. Για τον Πετσάλη, οι ανεπάρκειες δεν οφείλονται σε αδιαφορία ή ολιγωρία αλλά στις περιορισμένες δυνατότητες.

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, στα σχετικά χωρία από την Αστροφεγγιά του, είναι έντονα επικριτικός απέναντι στα πρώτα μέτρα του κράτους και στο έργο των επιτροπών που συστήθηκαν για την άμεση συνδρομή των προσφύγων.³⁴⁷ Καταγγέλλει δυσλειτουργίες, ανεπάρκειες, την ταπεινωτική για τους πρόσφυγες διαδικασία που τους μετατρέπει σε επαίτες, την ευκαιρία προς κερδοσκοπία των ενεχομένων, την αναληγσία και την κοσμικότητα των κυριών που ανέλαβαν αυτές τις υπηρεσίες.³⁴⁸

³⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 249.

³⁴⁷ Για τα πρώτα μέτρα περίθαλψης των προσφύγων, βλ. Βλ. Η. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, ό.π., σσ. 85-120.

³⁴⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σσ. 154-155.

“Ο Άγγελος καθόταν στο μουράγιο, ανάμεσα στην πικρή προσφυγιά. Είχαν κατέβει με τον Πετρόπουλο στο λιμάνι. Εκείνος τον άφησε κατάφερε να χωθεί σε μια επιτροπή που θα φρόντιζε, ένα σωρό τέτοιες επιτροπές είχαν γίνει, άνθρωποι που έτρεχαν πέρα δώθε και φώναζαν σα δαιμονισμένοι και δεν απόσωναν τίποτα”.³⁴⁹

Στην πεζογραφία καταγράφεται επίσης η κοινωνική αναταραχή και ο αιωρούμενος φόβος για τον κίνδυνο που εγκυμονούσε για την ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου η κατάσταση που ακολουθεί την κατάρρευση του μετώπου της Μικράς Ασίας και την έλευση των εξαθλιωμένων μαζών των προσφύγων που δεν είχαν πού την κεφαλήν κλίνει.

“Η Αθήνα βρομούσε ολούθε την αρρώστια, την πείνα, τη φανταρίλα, το μπαρούτι. Ο λαός τα είχε χάσει, δεν ήξερε πια τι του γινόταν και πάλευε ορμέφута μονάχα για ψωμί και νερό”.³⁵⁰

Και αλλού:

“Στους δρόμους ήταν ένας αέρας στρατιωτικής ήττας και οικονομικής καταστροφής. Παντού είτανε περιπολίες με εφ’ όπλου λόγχη, θωρακισμένα αυτοκίνητα, πλήθη άπλυτα και χωρίς δουλειά και γυναίκες που παρακαλούσαν ή πουλούσαν μικρά πολύτιμα πράγματα τυλιγμένα σε μαντήλια. Όλοι περίμεναν κάτι, κανείς δεν ήξερε τι”.³⁵¹

Τα σχετικά χωρία αναδεικνύουν επίσης την αίσθηση μιας κοινωνίας σε αναμονή. Παρουσιάζουν ντόπιους και πρόσφυγες να περιμένουν αν δοθεί μια λύση. Άλλωστε, στο μέτρο που οι περισσότερες από αυτές τις περιγραφές φαίνεται να τοποθετούνται στο φθινόπωρο του 1922, αφού παρουσιάζουν κυρίως την άφιξη των πρώτων υπό διωγμό προσφύγων από τη Μικρά Ασία, η αναμονή και η αβεβαιότητα που εμφαντικά αποδίδονται από τους πεζογράφους ανταποκρίνονται στην “πραγματική” αβεβαιότητα

³⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 153-154.

³⁵⁰ Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, ό.π., σ. 182.

³⁵¹ Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 166.

της περιόδου:³⁵² “*πρόσμεναν γιατί δεν τους απόμενε παρά η προσμονή-αυτή η αγωνία η ατελεύτητη*”.³⁵³

Οι πρόσφυγες είναι κυρίως που περιμένουν, συνοψίζοντας τις προσδοκίες τους, λίγο αργότερα, στις επαγγελίες του προγράμματος της Αποκατάστασης: “*και καρτερούσαν, σα να τους παρηγορούσε κι όλας η μαγεία της λέξης αποκατάστασις*”.³⁵⁴

Η απόδοση της μορφής τους και αναγωγικά της κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει, επιτυγχάνεται μέσα από την απόδοση της εμφάνισής τους το πρόσωπο, το σώμα, τα ρούχα γίνονται τεκμήρια της κατάστασης, όχι μόνο της ένδειας αλλά και της αλλοτρίωσής τους. Το πλήθος των προσφύγων είναι “*γδυμνό και ξετραχηλισμένο. Βρόμικο κι αναμάλλιαρο*”.³⁵⁵ στερημένοι και των ρούχων, ένα ακόμη δείγμα χαμένης αξιοπρέπειας. Γυμνοί, ρακένδυτοι, γυναίκες με ρούχα αντρικά, άντρες με ρούχα γυναικεία, τσουβάλια ίσια για να καλυφθεί η γύμνια. Και τα ρούχα, ή μάλλον η έλλειψή τους, ή έστω το αταίριαστο αυτών των ρούχων, τονίζουν όλα αυτά την απώλεια κάθε προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας.

Η περιγραφή των μορφών τους, και μέσα από αυτές οι ίδια η ανθρώπινη οδύνη αποδίδεται με τους ίδιους σταθερούς τρόπους από το σύνολο των πεζογράφων: μάτια “*κόκκινα*”,³⁵⁶ “*κοκκαλωμένες ματιές απόκοσμων όντων*”, “*σε τραβά το ακίνητο, στεγνό βάθος των ματιών τους*”.³⁵⁷ “*Πρόσωπο αλλιωτεμένο, με τα μάτια θολά και τὰ χείλη παγωμένα σε σπασμό φρίκης*”,³⁵⁸ “*δόντια σφιχτά κλειδωμένα*”.³⁵⁹ Διαφέρουν από τους άλλους ανθρώπους, και “*όποιος αντικρυστεί μ’ αυτόν τον κόσμο, δε μοιάζει πια κι ο ίδιος με τον εαυτό του*”.³⁶⁰

³⁵² Για το κυρίαρχο αίσθημα της προσωρινότητας πριν τη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, την ελπίδα ή και πεποίθηση των προσφύγων για επιστροφή αλλά και την κρατική ενθάρρυνση της αντίληψης του προσωρινού, βλ. και Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ. 128.

³⁵³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 154.

³⁵⁴ Γ. Δέλλιος, *Οικογένεια*, Θεσσαλονίκη, 1957, σ. 139.

³⁵⁵ Μ. Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας*, ό.π., σ. 17.

³⁵⁶ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

³⁵⁷ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 141.

³⁵⁸ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

³⁵⁹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

³⁶⁰ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 141.

Μέρος της εικόνας τους και τα αντικείμενα που κουβαλούν μαζί τους, όσοι κουβαλούν γίνονται κι αυτά δείγμα της απόλυτης ένδειάς τους. “τα πράματά τους, τα κακόμοιρα, τα άθλια πραγματάκια”.³⁶¹ Τα αντικείμενα ακολουθούν την τύχη των κατόχων τους, καθώς και οι άνθρωποι σχεδόν πραγματοποιούνται στην αφήγηση. Περισσότερο όμως, η έλλειψή τους ή η αξιοθρήνητη κατάστασή τους, τόσο ως προϊόντων μόχθου και σημείων κοινωνικής ταυτότητας, όσο και ως τεκμηρίων της παλιάς κατάστασης, ως ενθυμημάτων, δείχνει κι αυτή την αποστέρηση των ανθρώπων από καθετί που ανακαλεί και σημαίνει το παρελθόν. Αγωνιώδεις προσπάθειες για σύσταση συνεχειών στο νέο τόπο που θα κινητοποιούν τη μνήμη, που θα δημιουργούν οικειότητα, που θα αποτελούν συνέχεια. Τα αντικείμενα που έχουν μαζί τους, κάποτε το ίδιο το μέσο που τους μεταφέρει δίνει ένα μέτρο του μεγέθους της ανατροπής, μια σύγκριση με ένα παρελθόν ολωσδιόλου διαφορετικό, που τ’ απομεινάρια του κάνουν πιο τραγική την εικόνα της συμφοράς.³⁶² Ανακαλούν τις ισορροπίες ενός κόσμου που μόλις μέρες πριν ίσχυε ως πλαίσιο ζωής αυτών των ανθρώπων.

*“Η πρώτη μας νύχτα εδώ, συλλογίστηκε και δεν ένιωσε καμιά συγκίνηση. Μήτε λύπη μήτε χαρά. Όλα της τα αισθήματα είχαν εξαντληθεί. Η ψυχή της άδειαζε όπως αδειάζει ένα σακούλι γεμάτο ζάχαρη. Τίποτα δεν της έμεινε. Η αγωνία, η λύπη, ο φόβος είχανε ξοδευτεί εκεί πριν έρθουνε. Τώρα πια δεν την έμελε για τίποτα. Θα ζούσανε βασανισμένα, ίσως φτωχικά. Μα τι σημαίνει το πώς θα ζούσανε! Είχανε φύγει. Εκείνο ήταν το παν”.*³⁶³

Σ’ αυτό το απόσπασμα ο φορέας του λόγου, για πρώτη φορά, είναι πρόσφυγας, που επιχειρεί τον πρώτο, στοιχειώδη απολογισμό. Τα συναισθήματα έχουν ήδη

³⁶¹ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 248.

³⁶² “Τα πιο πολλά τους (τα καϊκία που τους μετέφεραν) ήτανε ψαράδικες βάρκες, παλιές σκάφες για χειρομάχους του κουπιού. Γέρικα σκαριά με ξεθωριασμένες μπογιές και βασανισμένα μαδέρια. Ήταν όμως και μερικές, πού και πού, φρέσκιες, με χαριτωμένη κοψιά. Αστραφταν ακόμα μέσα στα νερά οι κόκκινες και γαλάζιες νερομπογιές. Σε ξάφνιαζε τούτη η αταίριαστη λαμπράδα, ακόμα και κάτι ονόματα στις μάσκες, ζωγραφισμένα με λουλούδια και στολίδια, παράφωνα μέσα σε τόση θλίψη. Το Μαρικόκι, Η Μηλίτσα, Το Φροσάκι, Γειάσου βάσανο και τέτοια.”, στο Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 31.

³⁶³ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 13.

“καταναλωθεί” στις τραγικές συνθήκες που έζησαν εκεί. Μόνο ίσως η ανακούφιση για την επιβίωση, για τη σωτηρία.

Κάπως έτσι ζωντανεύει η άφιξη των προσφύγων στις σελίδες των αφηγημάτων που μελετήσαμε. Από εδώ και πέρα οι πρόσφυγες-τώρα είναι πλέον οι “πρόσφυγες”- θα περάσουν στη διαδικασία της προσαρμογής και της συγκρότησης της καινούργια τους ταυτότητας. Συνειδητοποιούν το συμβάν, προσδιορίζονται απέναντι στον καινούργιο “εαυτό” και τον καινούργιο “άλλο” κι αρχίζουν να αποκτούν ένα- ένα τα γνωρίσματα της προσφυγιάς. Κάπως έτσι η “Μικρασία” αναπαρίσταται να φθάνει στην Ελλάδα, “ξεστηθιασμένη”, “ξεσπιτωμένη”, “ξεμαλλιασμένη”, “θεόφτωχη”³⁶⁴ και να γίνεται “προσφυγιά”.

Παρατηρώντας τις εικόνες της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε ότι οι περιγραφές των συγγραφέων συγκλίνουν στην παρουσίαση των νεοαφιχθέντων προσφύγων ως μιας άμορφης, αδιαφοροποίητης μάζας ανθρώπων που έχουν απωλέσει οτιδήποτε τους διέκρινε στο παρελθόν, ως ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτή η επιλογή μέσα στον πεζογραφικό λόγο ανταποκρίνεται προφανώς στην πρόθεση ανάδειξης της κατάστασης αυτών των ανθρώπων ως κοινής για όλους μοίρας και εξαιρετικά τραγικής που τους ισοπεδώνει οι οριακές καταστάσεις συχνά βρίσκουν έκφραση στην τέχνη με τη μη-έκφρασή τους, με το “σβήσιμο” των χαρακτηριστικών των πρωταγωνιστών του δράματος υλοποιεί επίσης μια βασική ιδέα απώλειας κάθε ταυτότητας έξω από μια δεδομένη κοινωνική οριοθέτηση ίσως όμως και να αποτελεί την προβολή των όρων της ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, αυτών της απόλυτης στέρησης. Ίσως ακόμα αποδίδεται η αρχική, επιφανειακή μονάχα εντύπωση περί “ενιαίου συνόλου αναξιοπαθούντων”³⁶⁵ που αποτελούσαν οι πρόσφυγες. Περισσότερο όμως, η εικόνα της

³⁶⁴ I.M. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 152.

³⁶⁵ Στην πραγματικότητα βέβαια η κοινωνική ένταξη των προσφύγων θα συντελεστεί τόσο ως αποτέλεσμα των δικών τους προθέσεων και δυνατοτήτων όσο και ως κρατική πολιτική στη βάση των θέσεων που κατείχαν και των ρόλων που εκπλήρωναν πριν την Καταστροφή. Βλ. και Β. Γκιζελή, “Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη”, ό.π., σσ. 73 και 71 αντίστοιχα: “Οι Έλληνες πρόσφυγες συνολικά ήταν μόνο στην επιφάνεια μια ομοιογενής, προλεταριοποιημένη μάζα. Μέσα της η μάζα αυτή έφερε τα σπέρματα της αναδόμησής της, που με την ευνοϊκή ευκαιρία της αναπτυσσόμενης κοινωνίας και

άμορφης μάζας, που αντιστοιχεί στην απώλεια κάθε ταυτότητας και στην απόλυτη ένδεια και απελπισία, καθίσταται η εικόνα του φόβου με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιμετωπίζει την έλευση των προσφύγων. Το άμορφο πλήθος μορφοποιεί την απειλή που οι ντόπιοι αισθάνονται από τη νέα κατάσταση.

Οι εικόνες της άφιξης θα συμπληρωθούν από την απόδοση της συνάντησης των δυο ομάδων, προσφύγων-γηγενών οι οποίες θα γίνουν το πεδίο της “εξομαλυντικής” πρόθεσης των γηγενών συγγραφέων αναφορικά με τις σχέσεις των μεν και των δε, σε μια προσπάθεια θετικής κινητοποίησης της ελληνικής κοινωνίας απέναντί τους.³⁶⁶

1.3. Καταγγελία της Συνθήκης της Ανταλλαγής: “Έτσι σαν τα ζωντανά που τ’ αλλάζουν”.³⁶⁷

Οι αντιδράσεις προς τη συνθήκη της Λωζάνης, η έκπληξη απέναντι σε έναν πρωτοφανή τρόπο διευθέτησης μειονοτικών διαφορών και επίτευξης εθνικής ομοιογένειας ανάμεσα σε δύο κράτη απηχείται στην πεζογραφία του μεσοπολέμου. Απηχείται η εντύπωση της κοινής γνώμης για τη βαρβαρότητα της πρωτότυπης αυτής συνθήκης, η αντίδρασή της μπροστά στην καινοτομία που εισήγαγε.

Οι πρόσφυγες παρίστανται ως τα θύματα μιας πραγματικής κοσμογονίας, μιας ανήκουστης βιαιότητας, που ανατρέπει στον απόλυτο βαθμό τις ισορροπίες και την τάξη ενός ολόκληρου κόσμου. Εξαναγκάζονται τώρα να προσαρμοστούν σε ένα τελείως διαφορετικό και πρωτόγνωρο πλαίσιο, σε μια άλλη τάξη πραγμάτων αναφορικά με τη ζωή και τις αξίες της. Εξαναγκάζονται επίσης να εγκατασταθούν σε μια άγνωστη χώρα, που όμως έχουν μάθει να θεωρούν πατρίδα, και αυτή εκείνους ως τέκνα της, σε μια ομοεθνή κοινωνία που επισήμως τους αναγνωρίζει ως αδελφούς. Στην καθημερινότητά τους όμως τους δέχεται ως ξένους και σφετεριστές, στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν και να δημιουργήσουν από την αρχή τη ζωή τους. Οι

με την κρατική πολιτική, βρήκε διέξοδο να πραγματοποιηθεί”, όπως για παράδειγμα, συνέβη με τη στεγαστική πολιτική που υλοποιούσε την αναδόμηση και διατήρηση κατά το δυνατό, των προγενέστερων κοινωνικών δομών.

³⁶⁶ Βλ. παρακάτω στο ίδιο μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.3.4., όπου εξετάζουμε την απόδοση της “συνάντησης” των δυο ομάδων.

³⁶⁷ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, Αθήνα, Εστία, χ.χ., σ. 162.

πρόσφυγες δεν εμφανίζονται να αποτελούν απλώς τα θύματα ενός πολέμου, φέροντας την εμπειρία της φρίκης, του θανάτου, των ποικίλων απωλειών και ανατροπών που σημαίνει για την ατομική και συλλογική περίπτωση ένας πόλεμος. Φέρονται ως το παράδειγμα ενός κόσμου που, για πρώτη φορά στην ιστορία, υποχρεούται, πέρα από κάθε προηγούμενο, να προσαρμοστεί αναγκαστικά, και κυριολεκτικά από τη μια μέρα στην άλλη, σε ένα εντελώς καινούργιο πλαίσιο, να εγκαταλείψει οτιδήποτε οικείο, να ξεκινήσει από το μηδέν. Η κοινή γνώμη της εποχής σε ολόκληρη την Ευρώπη εντυπωσιάζεται από την πρακτική που εφάρμοσαν οι σύνεδροι της Λωζάνης, για πρώτη φορά στην ιστορία, δηλαδή την πρακτική της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών, της μετανάστευσης συμπαγών πληθυσμιακών ομάδων από το ένα κράτος στο άλλο, προκειμένου να επιτευχθεί εθνική καθαρότητα, αδιαφορώντας για κάθε ανθρωπιστική ή κοινωνική διάσταση του θέματος κι αποφασίζοντας για την τύχη πληθυσμών με μόνο κριτήριο την εξυπηρέτηση ενός παιχνιδιού εξουσίας, οικονομικών συμφερόντων και ανταγωνισμού. Η εφαρμογή για πρώτη φορά στην ιστορία της υποχρεωτικής, με τρόπο τελεσίδικο, ανταλλαγής πληθυσμών και αμοιβαίας μετακίνησης μειονοτήτων ανάμεσα σε δυο κράτη προσλαμβάνεται λοιπόν ως ένα γεγονός εντυπωσιακό και για τις συνειδήσεις των ανθρώπων και για τη διπλωματική και νομική πρακτική.

Η βιαιότητα αυτής της αμετάκλητης, της τελεσίδικης μοίρας, και κυρίως η αμεσότητα της εφαρμογής της, το γοργό των εξελίξεων δυσκολεύει επιπλέον τους ανθρώπους που την υφίσταται να προσαρμοστούν. Η ταχύτητα των φαινομένων, η προκλητική αγνόηση των δυνατοτήτων και των συναισθημάτων των πρωταγωνιστών είναι χαρακτηριστικά μιας απροκάλυπτης ωμότητας που διασαλεύει την πίστη των ανθρώπων στις αξίες ενός πολιτισμού. Δεν επιτράπηκε στους ανθρώπους αυτούς ούτε καν το δικαίωμα σ' ένα χρόνο απαραίτητο να εξοικειωθούν με την πραγματικότητα. Ο τρόπος που αποφασίζονται και πραγματοποιούνται τα γεγονότα έχει στους ανθρώπους αντίκτυπο μεγαλύτερο από τα ίδια τα γεγονότα.

Η λογοτεχνία ενσωματώνει, τόσο στις δοκιμιακές παρεκβάσεις των μυθιστορημάτων, όσο και μέσα στην αφήγηση, τη διαμαρτυρία απέναντι σε τέτοιες αποφάσεις των ισχυρών, το ανάθεμα τέτοιων επιλογών, τη συνειδητοποίηση της αδυναμίας ατόμων και λαών απέναντι στους συσχετισμούς συμφερόντων και ανταγωνισμών, σ' ένα δίκαιο ισχυρού, που υπαγορεύεται από οικονομικά και αποικιακά

συμφέροντα, στον παραλογισμό εθνικιστικών πρακτικών που αντιβαίνουν το βίωμα των ανθρώπων να αναγνωρίζουν ως πατρίδα τον τόπο και τις σχέσεις τους, τη βούλησή τους να επιλέγουν. Απηχεί την αντίδραση των θυμάτων αλλά και των θεατών του δράματος απέναντι στην πρωτοφανή πραγματικότητα³⁶⁸ Τέλος απηχεί, μέσω της απόλυτης αδυναμίας να θεωρηθεί μια τέτοια κατάσταση ως οριστική και ανεπίστρεπτη, τη μάταιη ελπίδα που διατήρησαν επί μακρότατον μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, γεγονός που συνέβαλλε σημαντικά στη διαμόρφωση της ψυχο-κοινωνικής τους στάσης.³⁶⁹

Η έκβαση του πολέμου, η συνθήκη, η ανταλλαγή των πληθυσμών γίνεται λοιπόν αφορμή για στοχασμό πάνω στην ιστορία, στην ανθρώπινη μοίρα, στα στενά περιθώρια των ανθρώπων να ρυθμίζουν τη ζωή τους, να αποφασίζουν και να επιλέγουν για τους εαυτούς τους. Η έκπληξη που αποδίδουν οι σχετικές αναφορές είναι χαρακτηριστική:

*“...ξέσπασε στον τόπο η διαταγή να σηκωθούνε οι Τούρκοι να περάσουνε στην Τουρκία κι οι Ρωμιοί πάλι από κει να περάσουνε δώθε. Στην αρχή κανένας δεν μπορούσε να το πιστέψει ούτε να το χωνέψει ένα τέτοιο πράμα.[...] γίνονται τέτοια πράματα: γίνεται να ξεσηκώσεις ολόκληρο λαό, να τον βγάλεις από το σπίτι του, να τον ξεριζώσεις από τον τόπο του; τι 'ναι κανένα μπαούλο να το πάρεις και να το μετατοπίσεις;”*³⁷⁰

Εξομοίωση των ανθρώπων με αντικείμενα. Η μεταφορά λαών ολόκληρων προκαλεί εξαιρετική έκπληξη, φαίνεται απολύτως ανέφικτο, ανεκτέλεστο γεγονός. Διάχυτη και διεισδυτική είναι η πικρία που περιέχει το παράθεμα, όπως και όλα τα άλλα που αναφέρονται στην Ανταλλαγή. Αποδίδεται το αίσθημα της απόλυτης αδυναμίας των “απλών ανθρώπων” να αποφασίζουν για τη ζωή τους, το αίσθημα ότι αποτελούν τα

³⁶⁸ Για τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης απέναντι στη συνθήκη, βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1. Ας επαναλάβουμε εδώ, με τη διατύπωση του Γ. Τενεκίδη, την έκπληξη απέναντι στο γεγονός, την έκπληξη από το ότι “απέναντι στο Δίκαιο και τον Ανθρωπισμό υπερίσχυσε σε όλες τις πλευρές η πολιτική σκοπιμότητα και η *raison d'Etat*” και “την πικρή αίσθηση (της γενιάς της Εξόδου) ότι “περιφρονήθηκε ως σύνολο ανθρωπίνων υπάρξεων με βούληση και αξιοπρέπεια· ότι τα διεθνή κέντρα αποφάσεων προσδιόρισαν την τύχη τους ερήμην αυτών”, στο Γ. Τενεκίδη, “Πρόλογος”, ό.π., σσ. κβ'-κγ'.

³⁶⁹ Για την επί μεγάλο διάστημα πεποιθήση των προσφύγων ότι δεν μπορεί η εξέλιξη αυτή να είναι οριστική και την άρνησή τους να παραιτηθούν από την προσδοκία της επιστροφής, προκύπτει από πολλές προφορικές μαρτυρίες. Βλ. ενδεικτικά, Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π.

³⁷⁰ Ε. Αλεξίου, “Η βρύση του Μπραήμ-μπαμπά”, ό.π., σσ. 67-68.

θύματα αποφάσεων στις οποίες δεν μετέχουν κατά κανένα τρόπο, εξελίξεων που αδυνατούν να προλάβουν ή να αναστρέψουν, ότι μεταβάλλονται σε άθυρμα της Ιστορίας. Ακριβώς επειδή οι άνθρωποι δυσκολεύονται να αποδεχτούν ότι είναι δυνατόν να ισχύσει μια τέτοια διευθέτηση, δεν παύουν να ελπίζουν στην ανατροπή της, στην επιστροφή:

“Κάθε μέρα περιμένουν. Έγινε ειρήνη, μα τα χαρτιά που υπογράψαν οι μεγάλοι ορίζουν πως πια αυτοί δεν έχουν να γυρίσουν στην πατρίδα τους, γιατί έγινε ανταλλαγή των πληθυσμών. Κι όμως περιμένουν.

-Δε γίνεται να μείνουμε εδώ, έλεγε ο μπαρμπα-Κοσμάς. Έτσι, σαν τα ζωντανά που τα'αλλάζουν! Εγώ, λέω, δε γίνεται να πεθάνουμε εδώ!

Ο άλλος όμως, ο γερο-Φωκιανός, έχει ζήσει κιόλας έναν άλλο διωγμό, των χριστιανών της Ανατολής στο Μεγάλο Πόλεμο. Έχει δοκιμάσει. Είναι πιο σοφός.

-Θα πεθάνουμε εδώ, γερο-Κοσμά. Άκου που σου το λέω. Δε θα ξαναπατήσουμε στα χώματά μας! Άκουσέ με”.³⁷¹

Οι άνθρωποι αντιδρούν σε αυτήν την εξομοίωση των ανθρώπων με τα ζώα που δεν έχουν βούληση, που ανήκουν στη δικαιοδοσία των αφεντικών τους, που η τύχη τους ρυθμίζεται από παράγοντες έξω από αυτά. Το ίδιο συμβαίνει για πρώτη φορά και με τους ανθρώπους. Είναι το στοιχείο που δεν μπόρεσε να γίνει κατανοητό, να νομιμοποιηθεί από τη συνείδηση κανενός.³⁷² Ανταλλάσσονται αντικείμενα και ζώα, όχι άνθρωποι. Για τις συνειδήσεις αυτών των ανθρώπων, των θυμάτων, η συνθήκη αποτέλεσε κατάφωρη περιφρόνηση της ανθρώπινης ιδιότητάς τους και πρωτάκουστη ρύθμιση ανθρώπινης τύχης, κατά παράβαση κάθε αξιοπρέπειας και ανθρωπιστικής αξίας. Τίθεται δε, για να αντικρουστεί ως μάταιο και ανεδαφικό, το στοιχείο της αναμονής των προσφύγων, της ελπίδας τους για την ανατροπή της κατάστασης, απηχώντας το γεγονός ότι οι προσφυγικοί πληθυσμοί άργησαν πράγματι να αποδεχτούν ότι η νέα κατάσταση ήταν αμετάκλητη και οριστική και επί πολύ περίμεναν κάποια εξέλιξη που θα την ανέτρεπε:

“Και θάμαστε εδώ για πάντα-λογαριάζει μέσα της-για πάντα. Πώς δε θα ξημερώσει ποτέ η μέρα του γυρισμού; Εδώ θα ζήσουμε χρόνια, μια ζωή ολάκερη. Είναι δυνατό να

³⁷¹ Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 162.

³⁷² Για το δυσμενή σχολιασμό του όρου “ανταλλαγή”, που θεωρήθηκε πραγματικά εξοργιστικός, βλ. στο Α' μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1.

γυρέψουν από ένα πλάσμα ανθρώπινο μια τέτοια θυσία. Να μη γυρίσει στο σπίτι της. Να μην ξαναϊδέι τη θάλασσα. Τους πέτρινους δρόμους. Τόσα αγαπημένα πράγματα. Ποτέ πια! ποτέ πια!”.³⁷³

Η εφαρμογή μιας τέτοιας απόφασης ισοδυναμεί με θυσία, αλλά με μια θυσία ακούσια, που στερείται νοήματος και νομιμοποίησης. Επανέρχεται συνεχώς η δυσφορία από την αγνόηση του ανθρώπινου παράγοντα στις διεθνείς επιλογές. Επανέρχεται συνεχώς κι αυτό το αίσθημα της αγωνίας των πρωταγωνιστών για ό,τι τους συνέβη, για την ανάγκη να εξοικειωθούν με μια τόσο “αφύσικη” πραγματικότητα. Αποδίδεται κυρίως η βιαιότητα της απόφασης, το υποχρεωτικό, το ταχύ και το “αφύσικο” της εξέλιξης.³⁷⁴ Προφανώς άλλος είναι ο χρόνος των ανθρώπων, της ιστορίας τους και της ζωής τους και άλλος ο χρόνος της επίσημης Ιστορίας, εκείνης των συνθηκών, των διαβουλίων και των πρωτοκόλλων.

Οι φωνές υψώνονται σε οργισμένες διαμαρτυρίες:

“-Τι ανταλλάζεις μωρέ; Τον Τούρκο με τον Έλληνα αλλάζεις, κεφάλι με κεφάλι, σαν τραγί με τραγί; Την ψυχή ανταλλάζεις με τις μετοχές και τους παράδες; Τους ανθρώπους μου που μου έσφαζαν, το σπίτι μου με το δέντρο μπροστά, τα βιβλία μου με τα σημάδια, με τις μολυβιές, το στασίδι που γυαλίζει το ξύλο από τους αγκώνες του μακαρίτη του πατέρα μου; Ε;

[...]Ο καημός τον έτρωγε, βαθύς κι ακοίμητος. Πήγαν να του πάρουν την υπεύθυνη δήλωση για την περιουσία που άφησε. Τους παράδωσε το έντυπο που του ‘στείλαν να συμπληρώσει, και στις στήλες που έπρεπε να βάλει τα χτήματα, τα σπίτια και τις σοδειές, έβαλε όλα τα μεράκια της ζωής του. Τη γυναίκα και τα παιδιά του έγραψε, το παλιό γαλάζιο σπίτι με την κληματαριά στην αυλή, με τη συκιά που είχαν τα ονόματά τους τα παιδιά σκαμμένα στη μαλακιά φλούδα της. Τη βιβλιοθήκη του έγραψε και τους τάφους τους ιερούς, όλα όσα αποτελούσαν την παλιά και τόσο αγαπημένη ελληνική πατρίδα της Ανατολής.

*[...]Στο τέλος έγραψε: Άφησα εν όλω δυο χιλιάδων ετών Ελλάδα και πολιτισμόν. Και υπογράψε”.*³⁷⁵

³⁷³ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 20.

³⁷⁴ Για το γεγονός ότι η ταχύτητα των εξελίξεων δυσκόλεψε επιπλέον τους ανθρώπους να αποδεχτούν την κατάσταση, βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1.

³⁷⁵ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 165-166.

Ο δάσκαλος Αυγουστής από την *Παναγιά τη Γοργόνα* του Μυριβήλη, που είναι αυτός που μιλά στο απόσπασμα, ουδέποτε θα προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση, θα θεωρήσει εθνικό όνειδος τη σύναψη ειρήνης και φιλίας με τους Τούρκους, θα μείνει πιστός στην ιδέα ενός πολέμου που θα εξασφαλίσει την επιστροφή, θα προσπαθήσει να υπονομεύσει την προσπάθεια εγκατάστασης των προσφύγων συμπατριωτών του στην Ελλάδα. Ο λόγος του φαντάζει ακραίος και γραφικός, ο δάσκαλος γίνεται γρήγορα αξιολύπητος, λόγω του αλκοολισμού του και της ανεδαφικής εμμονής του στην επιστροφή, είναι ο “απροσάρμοστος”, φαίνεται όμως σε κάθε περίπτωση, μέσα στο έργο, να αποτελεί και μια φωνή που ακούγεται με συγκίνηση και σεβασμό για την πίστη της. Η διαμαρτυρία του στην ανταλλαγή είναι η πιο έντονη. Δεν αποτελούν τα πάντα αντικείμενο συναλλαγής. Δεν καταμετρώνται τα πάντα, προκειμένου να αποζημιωθούν: οι αναμνήσεις, τα βιώματα, τα όνειρα, οι σχέσεις με το χώρο, με το χρόνο, με τους ανθρώπους, νεκρούς και ζωντανούς.

Για τον Αυγουστή υπεύθυνοι είναι οι “γραμματισμένοι”:

*“-Ε! Γραμματισμένοι είν’ αυτοί που κάνουν εμπόριο το σώμα και το αίμα της Ελλάδας... Και... άκουσε κάτι που θα σου πω, και γράφτο να το θυμάσαι: Αν κρατιέται ακόμα ένα κομμάτι αμπαστάρδευτη Ελλάδα, αυτό το χρωστάμε μόνο στους απλούς και αγράμματους ανθρώπους, Κομνηνέ μου!”*³⁷⁶

Σε αυτό το απόσπασμα τίθεται ένα ακόμα ζήτημα. Η αμφισβήτηση της ικανότητας των ιθυνόντων να διαχειρίζονται την τύχη του λαού, του κράτους να διαχειρίζεται την τύχη του έθνους, των “γραμματισμένων” που “κάνουν εμπόριο το σώμα και το αίμα της Ελλάδας” απέναντι στο “αμπαστάρδευτο κομμάτι των απλών κι αγράμματων ανθρώπων”, των πραγματικών πατριωτών.

Στις περισσότερες αναφορές πάντως το ανάθεμα αφορά κυρίως στις Μεγάλες Δυνάμεις:

“-Κακό- χρόνο- νάχουνε οι αδικιωρισμένοι! Σαν τα τρελλά πουλιά τον κάνανε τον κόσμο ολάκερο.

Η κυρία Κλειώ σκουπίζει τα μάτια της.

*-Βαχ! Βαχ! βαχ! τους ανθρώπους! Τους ξεσπίτωσαν, τους ξερίζωσαν”*³⁷⁷

³⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 166.

³⁷⁷ Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελλά πουλιά*, Αθήνα, Εστία, 1990, σ. 75.

Ανάθεμα στους εμπνευστές της λύσης. Οι άνθρωποι δικαιούνται να έχουν τόπο και εστίες αμετακίνητα· η ανατροπή αυτής της τάξης είναι πρωτάκουστη και αντιβαίνει κάθε τάξη. “*Τρελά πουλιά*” γίνανε οι άνθρωποι εξαναγκασμένοι στην περιπλάνηση και την αλλαγή· οι άνθρωποι που είναι δέντρα δεμένα με τη γη τους, που η εγκατάλειψη του τόπου σημαίνει ξερίζωμα, έσχατη πράξη βίας στην εμπειρία τους. Δεν αναγνωρίζεται καμιά πραγματική αναγκαιότητα για μια τέτοια επιλογή. Θεωρείται ότι συμβαίνει πέρα από τη λογική και την ηθική των ανθρώπων. Και αυτοί, που χωρίζουν τους λαούς κατά τη δική τους βούληση και το δικό τους συμφέρον, αποφάσισαν για την καταστροφή τους, καθορίζοντας μόνο τη διορία, το χρόνο του αφανισμού τους. Η αναφορά στους δυνατούς έχει να κάμει με την πρόσληψη της απόλυτης εξουσίας, του ρόλου των Μεγάλων Δυνάμεων και τη διάχυτη αντίληψη για το προσχεδιασμένο παιχνίδι που είχε να κάμει με τις σφαίρες επιρροής στην Ανατολή, αγνοώντας τις “πατρίδες” των ανθρώπων, αλλά εστιάζοντας μόνο στις εδαφικές επικράτειες και τα εθνικά σύνορα. Θύμα αυτού του παιχνιδιού θεώρησαν οι Έλληνες την περίπτωσή τους.

Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στη μικρασιατική υπόθεση και στη υιοθέτηση της λύσης της ανταλλαγής πληθυσμών και της εθνικής εκκαθάρισης για τη διευθέτηση του προβλήματος είναι σαφής για τις συνειδήσεις των ανθρώπων της εποχής, από τα ίδια τα θύματα και από όλους τους άλλους. Οι ευθύνες επιρρίπτονται από όλους στα διεθνή συμφέροντα και καταγγέλλεται ως η πρώτη τόσο εντυπωσιακά παραβιάζουσα ανθρώπινα δικαιώματα και ευαισθησίες διατρανωμένες από την εποχή του Διαφωτισμού υπαγωγή της τύχης ατόμων και λαών σε δυνάμεις που τον ακυρώνουν.

*“Υστερα έπεσαν τα μεγάλα χατζάρια. Ανατολή και Δύση. Κόψανε, ράψανε. Φκιάρισαν τους ανθρώπους σαν “πράμα”, το πέταξαν όπου θέλανε, στήσανε το Νόμο του Ληστή”.*³⁷⁸

Ο λόγος του Λουντέμη, όπου ασφαλώς υφέρπει και η καταγγελία του ιμπεριαλισμού και της παντοδυναμίας των διεθνών συμφερόντων εις βάρος των ανθρώπων, μοιάζει βέβαια με τους αντίστοιχους καταγγελτικούς λόγους των άλλων συγγραφέων, που δεν εκκινούν από την ίδια ιδεολογική οπτική, αλλά διαμαρτύρονται εξίσου για τη νέα αυτή κατάσταση.

³⁷⁸ Μ. Λουντέμης, *Κάτω από τα Κάστρα της ελπίδας*, Αθήνα, Δωρικός, 1977. σ. 75.

“Άκουες το σύνθηρο της Τουρκίας που ξεσηκώνονταν να φύγει και της προσφυγιάς που βογγούσε κι αυτή γιατί ξεσπιτώθηκε και ρωτούσες τον απατό σου σαν τι θεριά πρέπει νάναι εκείνοι που αστοχούνε τόσον πόνο του ανθρώπου και τι περιμένουνε να βγάλουνε απ’ αυτόν”.³⁷⁹

Η περιφρόνηση των συναισθημάτων και των βουλήσεων των ατόμων μοιάζει τερατώδης. Οι λόγοι ενώνονται στην έκπληξη και την καταγγελία της νέας πρακτικής. “Αδικιωρισμένοι”, “θεριά”, “χατζάρια”, οι “δυνατοί της γης”, που “στήνουν το Νόμο του Ληστή”. όλοι οι λόγοι συγκλίνουν στην καταδίκη αυτού του διπλωματικού και νομικού ευρήματος, που διευθέτησε την κατάσταση στην οθωμανική Ανατολή, όλοι συγκλίνουν στην ανάδειξη του ρόλου των Μεγάλων Δυνάμεων, που ανάγονται σε κάτι έξω και πέρα από την ηθική, τον ανθρωπισμό, την ίδια τη ζωή, που συντρίβουν τους ανθρώπους, μεταβάλλοντάς τους σε άβουλα όντα, σε νούμερα.

Αναφερθήκαμε ήδη στις εικόνες από τις αναχωρήσεις Τούρκων προσφύγων από την Ελλάδα για την Τουρκία και την απόδοση και του δικού τους δράματος που αντιστοιχεί με αυτό των Ελλήνων στην ίδια θέση. Πραγματικά, για τους πρόσφυγες συγγραφείς ή και εκείνους τους Ελλαδίτες που προέρχονται από περιοχές που συγκατοίκησαν με Τούρκους εντός της Ελλάδας, η εικόνα και του Τούρκου που εγκαταλείπει την εστία του δε μένει έξω από τις αναφορές τους. Η διαμαρτυρία για την απόλυτη αδυναμία των ανθρώπων να αντιδράσουν στις αποφάσεις των διεθνών κέντρων αποφάσεων, η απόγνωση των ανθρώπων μπροστά στα γεγονότα αυτά, κάποτε αφορά και τους Τούρκους πρόσφυγες της πεζογραφίας. Η ταύτιση μάλιστα των δυο περιπτώσεων, των “δύο πόνων”, με την κατάδειξη του ανεύθυνου Ελλήνων και Τούρκων ως λαών από τις εξελίξεις αυτές, εξυπηρετεί περισσότερο και τις προθέσεις κάποιων από τους συγγραφείς να αναδείξουν την κοινή θυματοποίηση των δυο λαών στο πλαίσιο του παιχνιδιού που αφορούσε η διανομή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

“Εκεί κάτω στο Βερτεκόπι γινόταν ένα αντάμωμα λυπητερό. Βαγονιές ρωμιοί και ρωμιόπουλα ανέβαιναν για τον τούρκικο κάμπο της Καρατζόβας. Κι άλλες βαγονιές με τουρκόπουλα κατέβαιναν για τους γυαλούς της Ανατολής. Κάτι ταξίδια αθέλητα, απελπισμένα. Να ζηλεύει ο τούρκος το ρωμίο και ο ρωμιός τον τούρκο.

³⁷⁹ Π. Πρεβελάκης, *Το χρονικό μιας πολιτείας*, ό.π., σ. 88.

-Ωρα καλή... και-αμάν...- μη μας τα τυρανήσετε τα χωματάκια μας.

Και σμίγανε τα χέρια τους, μπροστά σε κάτι μάτια κατακόκκινα. Και τα τρένα σφυρίζανε. Σφυρίζανε και τρέχανε σαν τρελλά, με κάτι βαρυκαρδισμένους ανθρώπους μέσα. Κάτι ήμερα, καλόβολα δεντριά που τα ξεριζώσανε άπονα για να τα φυτέψουνε σε πικρά χώματα και ξένα.

-Εμείς δε φταίμε, αρκαντάς, δεν το θέλαμε. Ο Αλλάχ ας το πει.

-Αμάν κι εμείς δεν το θέλαμε, αδέλφια. Κιαμήλ! Να, το μαντήλι μου...βάλτο παντιέρα σε μια καλαμποκιά.

-Αχ....! να κι εσύ το φέσι μου, Βαγγέλ... βαν' το σκούφια στο μποστάνι σου -αχ- να φευγατίζεις τις κουρούνες.

-Ποιος είναι ο άπονος που μας το 'κανε;

-Μπιλμέμ (δεν ξέρω). Απ' τον Αλλάχ να το βρει.

Και τα τρένα στάζανε ζεστά δάκρυα και τα μάτια χύνανε ζεστά νερά".³⁸⁰

Στη συμβολική συνάντηση των δυο ομάδων των ανταλλάξιμων την ώρα που οι Τούρκοι πάνε στην Τουρκία και οι Έλληνες στην Ελλάδα, διαβεβαιώνονται αμοιβαία πως τούτη η μετακίνηση ήταν έξω από τις επιθυμίες των δυο λαών που δεν έχουν τίποτα να χωρίσουν, και που ως πατρίδα αναγνωρίζουν τα "χωματάκια" τους περισσότερο από το εθνικό τους κέντρο. Ο αριστερός Λουντέμης καταγγέλλει το παιχνίδι των ισχυρών ερήμην των απλών λαών, που ούτε καν το αντιλαμβάνονται. Οι λαοί είναι ανεύθυνοι, έχουν συνείδηση μονάχα της ευθύνης κάποιου άλλου, ενός "άπονου", για όλα αυτά. Κοινό το ανάθεμα των αίτιων από τα θύματα και των δυο λαών. Η έκφραση "βαγονιές" για Τούρκους και Έλληνες επιβάτες των τρένων της ανταλλαγής, που μας θυμίζει τους γενικότερους εκφραστικούς όρους της απόδοσης του ταξιδιού των προσφύγων, όπως τη μελετήσαμε παραπάνω, για άλλη μια φορά προβάλλει τη μετατροπή των ανθρώπων σε αντικείμενα, την ανεξάρτητη κάθε βούλησης αυτή μετακίνηση.³⁸¹

³⁸⁰ Μ. Λουντέμης, *Συννεφιάζει*, Αθήνα, Δωρικός, 1977, σ. 12.

³⁸¹ "Τα ζώα τ' αλλάζουν, αλλά τους ανθρώπους πώς να τους αλλάζουν;" (Μαρτυρία Ευγένιου Λαζαρίδη, Νέα Ελβετία, στο *Η Εξοδος*, ό.π., τ. Β', σσ. 158-159), "Τ' ειν' δο, γαιδούρια ν' αλλάζουνε, βόδια αλλάζουνε!" (Μαρτυρία Ευγενίου Σαμουηλίδη, Σήμαντρα Νέων Μουδανιών Χαλκιδικής, στο *ίδιο*, σ. 238), "Και έκλαψαν και οι Τούρκοι και οι Έλληνες μαζί. Και εβλαστήμησαν αυτούς που έκαναν την Ανταλλαγή" (Μαρτυρία Χαράλαμπου Κουρμπόγλου, Αθήνα, στο *ίδιο*, σ. 248), "Ποτέ, ποτέ στην Ιστορία

Και από τη Συνθήκη της Ανταλλαγής προς το Σύμφωνο Φιλίας με την Τουρκία:

“Η ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα Ελλάδα και Τουρκία, οι συνέπειές της οι οικονομικές, έπαιρναν πια μια πολιτική επικύρωση. Όσο πήγαινε και στόμωνε η φυλετική έχτρα, η αρχαία και ιερή έχτρα, που ο πόλεμος ξεσήκωσε ακόμα μια φορά ως τα μεσούρανα τις ακοίμητες φωτιές της. Πολιτικοί κι από τις δυο μεριές πολεμούσαν ν’ ακουμπήσουν, πάνω σ’ ένα έδαφος βρεγμένο ακόμα από το αίμα, τα πρώτα θεμέλια για μια μελλοντική καλή γειτονιά, αν όχι και φιλία ανάμεσα στις δυο αντίμαχες φυλές. Οι φημερίδες έκοβαν κ’ έραβαν, η καθεμιά κατά το κόμμα που υπηρετούσε, τούτη το κοντό της κ’ η άλλη το μακρύ της. Το μεγάλο και συνταραχτικό ζήτημα πρώτη φορά έμπαινε μπροστά στους Έλληνες έτσι παστρικά και ωμά.

-Αν δέναμε φιλία με το Τούρκο; Αν τ’ αποφασίζαμε να κλείσουμε τον ασώπαστον αγώνα των πεντέμισι αιώνων μ’ ένα γενικό ξεκαθάρισμα;

Φιλία με τον Τούρκο!

Ο Αυγουστής κουνούσε το φύλλο κάτω από τη μύτη του Φόρτη με πάθος:

*-Κοίτα δω, Κομνηνέ! Όλα θα τα μαγαρίσουν αυτοί εκεί κάτω οι Γραικύλοι της Αθήνας”.*³⁸²

Λύση ρεαλιστική ή εθνική μειοδοσία η εμπέδωση της ειρήνης και της καλής γειτονίας με τους Τούρκους, ό,τι δηλαδή αποτέλεσε τη γραμμή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά το μεσοπόλεμο; Εδώ δεν στηρίζεται στο ίδιο επιχείρημα, όπως στις παραπάνω περιπτώσεις, ο λόγος του Μυριβήλη. Ο Μυριβήλης το θέτει μάλλον συμφωνώντας, αλλά αφήνοντας καθήκον του Αυγουστή να διαμαρτυρηθεί για λογαριασμό του έθνους, να αρθρώσει αυτός αντίλογο στο ρεαλισμό της παραίτησης από τα εθνικά οράματα την προδοσία των νεκρών και των αγώνων του παρελθόντος, ένα έλλειμμα εθνικής μνήμης. Και πάλι σε αυτό το λόγο αναφέρονται οι “Γραικύλοι” της

δεν ξεριζώθηκε τόσος πολύς κόσμος απ’ τη χώρα του” (Μαρτυρία. παπα-Ιωακείμ Πεσματζίδη, Ν. Ιωνία, 1953, στο ίδιο, σσ. 429-446), “..δε ήτο δυνατόν να ζήσει ο Έλλην εις την Ανατολήν, όπως έζη άλλοτε” (Μαρτυρία Λουκά Κανάκη, Θεσσαλονίκη, στο ίδιο, σ. 166), “Έτσι που έφτασαν τα πράγματα, δε γινόταν να μένομε” (Μαρτυρία Δέσποινας Τσαλικογλου, στο ίδιο, σ. 111), “Πώς άφησε ο Θεός να γίνουν τέτοια πράγματα;” (Μαρτυρία παπά-Λεόντιου Αβραμίδη, Κοκκινιά, στο ίδιο, σ. 223), “Ήταν κατάρα Θεού η ανταλλαγή” (Μαρτυρία Πολυξένης Κατραντζή, Αθήνα, στο ίδιο, σ. 9).

³⁸² Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 138-139.

Αθήνας, του “εκφυλισμένου” διοικητικού κέντρου, οι αντίστοιχοι “γραμματισμένοι που κάνουν εμπόριο το σώμα και το αίμα της Ελλάδας”, μεταφέρεται αυτή η αμφισβήτηση του εθνικού κέντρου να προστατεύει τα δικαιώματα του έθνους.

1.4. Ο άνθρωπος έρμαιο της μοίρας και της Ιστορίας: “Ο Λεωνής, θέλοντας και μη, είτανε πάλι βουτηγμένος, ως το λαιμό, στην Ιστορία”.³⁸³

Η Μικρασιατική καταστροφή και η εμπειρία της προσφυγιάς, το προσωπικό/συλλογικό αλλά και εθνικό τραύμα με άλλα λόγια, παρουσιάζονται στην πεζογραφία να γίνονται και για τους πρόσφυγες και για τους γηγενείς αφορμή για στοχασμό πάνω στην ανθρώπινη μοίρα, στην ιστορία, στον πολιτισμό και τις αξίες του.

Για τη Βέρα Λαμπίκη από τις *Πρώτες Ρίζες* της Τ. Σταύρου, η μικρασιατική περιπέτεια με την τραγική της κατάληξη θα μπορούσε να συμβολίζεται με ένα γλυπτό έργο, Το Χέρι της Μοίρας, όπως το θυμάται χαρακτηριστικά στο εξώφυλλο ενός περιοδικού:

“Αυτό το τεύχος που σου λέω είχε στο εξώφυλλο μίαν αντιγραφή από έργο γλυπτικής [...] Το χέρι της Μοίρας...έτσι λεγότανε. Ένα μαρμάρινο γερό χέρι, όλο ζωντάνια και σφρίγος...δυνατό χέρι...έσφιγγε δίχως διόλου προσπάθεια ένα γυμνό αντρίκιο σώμα....Τα πόδια μοιάζανε κλεισμένα σα σε μάγγανο μέσα στη χούφτα του δυνατού χεριού....Και το κακόμοιρο κορμί του ανθρώπου πάλευε...αγωνίζονταν να ξεγλυστρήσει από τ’ αναίσθητα δάχτυλα που το σφίγγανε, δίχως όμως να φαίνεται καμιά προσπάθεια.[...]Κι ένιωθες εσύ που κοίταζες τη ματαιότητα της πάλης...το αδύνατο.. το ακατόρθωτο.[...]Έτσι ασυγκίνητο...ανάλητο...κρατούσε το αδιάφορο χέρι της Μοίρας[...]Την ξαναθυμήθηκα (την εικόνα)[...] όταν μας ήρθε η είδηση πως το μικρασιατικό μέτωπο θρυβουλιάστηκε”.

Όλη η περιπέτεια αποδίδεται σαν ένας μάταιος αγώνας του ανθρώπου απέναντι στη μοίρα, ένας αγώνας χωρίς πιθανότητα επιτυχίας. Η μικρασιατική εκστρατεία το κυνήγι της Μεγάλης Ιδέας μοιάζει το αποκορύφωμα της χίμαιρας, όπου το καθετί κι όταν ακόμα φαινόταν να πλησιάζει το στόχο, στην πραγματικότητα απεργαζόταν την

³⁸³ Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ.168.

³⁸⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 297-298.

καταστροφή. Με αυτή την έννοια, η μικρασιατική περιπέτεια είναι μια τέλεια έκφραση του τραγικού.

Η μοίρα και το πεπερασμένο του ανθρώπου απέναντί της επανέρχεται τακτικά στην πεζογραφία, ειδικά των προσφύγων συγγραφέων, των θυμάτων της μεγάλης ανατροπής. Ως το χτύπημα μιας μοίρας σκληρής και αναπότρεπτης προσλαμβάνεται αυτή η τεράστια ανατροπή για τα θύματά της, ένα πεπρωμένο που τίποτα δεν θα μπορούσε να το αλλάξει, που όλα δεν ήταν παρά το σχέδιο της πραγμάτωσής του, μέρος αυτού του σχεδίου και οι ανέλπιδες προσπάθειες ματαιώσής του.

*“Είχαν περάσει πια όλα αυτά, είχαν τελειώσει, φαίνεται για πάντα. Κι η αγάπη του είχε πεθάνει κι αυτή, μαζί μ’ όλα τα άλλα, μες σ’ εκείνο το μεγάλο σκίσιμο, την ώρα που είχε φύγει από την πολιτεία του, όχι όπως ήξερε ότι φεύγουν κι έρχονται συνήθως οι άνθρωποι, ακολουθώντας την ατομική τους θέληση ή την ατομική τους ανάγκη, αλλά σερνόμενος μονομιάς με το τεράστιο κύμα, ασύγκριτα πιο δυνατό από τις θελήσεις των ατόμων, που έκοβε στη μέση τις ζωές, καταργούσε τις συνήθειες, διάλυε τα σπίτια, αναποδογύριζε τις κοινωνίες, άρπαζε έναν ολόκληρο λαό, και τον έρριχνε απότομα από τη μια όχθη της θάλασσας στην άλλη. Είτανε πάλι, ως φαίνεται, εκείνο που οι εφημερίδες ονόμαζαν Ιστορία. Ο Λεωνής, θέλοντας και μη, είτανε πάλι βουτηγμένος, ως το λαιμό, στην Ιστορία. Κόντευε πια να καταντήσει, που λέει ο λόγος, ιστορικό πρόσωπο ο Λεωνής!...”*³⁸⁵

Η όλη εμπειρία δεν συνιστά απλά μια αλλαγή αλλά μια ρήξη, την κατάλυση κάθε προηγούμενης τάξης. Για πρώτη φορά η μετακίνηση έχει αυτόν το μαζικό και καταναγκαστικό χαρακτήρα. Η ανθρώπινη βούληση εκμηδενίζεται. Σε τέτοιες συγκυρίες, ο σκεπτόμενος άνθρωπος στοχάζεται πάνω στην ανθρώπινη μοίρα, τον πολιτισμό, την ιστορία· πάνω στη διάσταση ανάμεσα σε αρχές που έχει μάθει να ενστερνίζεται και πρακτικές που τις υπονομεύουν. Η δέσμευση της ατομικής ύπαρξης από τις “ιστορικές εξελίξεις”, ορίζουν και αυτές τις τελευταίες ως τέτοιες και αποκαλύπτουν το πεπερασμένο της ανθρώπινης δυνατότητας.

Οι άνθρωποι που υπέστησαν όλα αυτά στιγματίστηκαν από την τεράστια αντίφαση ανάμεσα σε αρχές και πεποιθήσεις από τη μια και πραγματικότητες που τις

³⁸⁵ Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σσ. 167-168.

κατέλυσαν από την άλλη, μοιράστηκαν ανάμεσα σε δυο τόπους, δυο χρόνους, δυο εαυτούς και δυο ζωές:

*“Είμαι ένα ναι και ένα όχι, συλλογίζεται ο Λεωνής, είμαι κάτι που πεθαίνει και κάτι που δοκιμάζει να γεννηθεί.[...] Είμαι σηματοδεδεμένος από τις αντιφάσεις του αιώνα μου, ένα αποσπóρι της Ιστορίας. Οι άνθρωποι έδωσαν ως σήμερα στη μοίρα τους πολλά και διάφορα ονόματα, συλλογίζεται ο Λεωνής,[...] Εμείς τη μοίρα μας την ονομάσαμε Ιστορία. Μα η ουσία του ζητήματος δε φαίνεται ν’ αλλάζει μέσα σ’ όλες αυτές τις ονομασίες. Τα δεδομένα του ζητήματος μένουν πάντα τα ίδια που είτανε από μιας αρχής, δηλαδή από τη μια μεριά μια μυστική δύναμη, ασύγκριτα πιο ισχυρή από τις ανθρώπινες θελήσεις, που σέρνει τα πάντα μέσα στον αδυσώπητο ρυθμό της, κι από την άλλη οι άνθρωποι, που είναι κάτω από την εξουσία της, που το ξέρουν και που την κοιτάζουν κατά πρόσωπο. Έτσι κι εμείς, με την περιβόητη ιστορική μας συνείδηση, κοντεύουμε να γίνουμε, που λέει ο λόγος, πρόσωπα τραγωδίας”.*³⁸⁶

Χαρακτηριστική η αντίληψη της ιστορίας ως γίνεσθαι έξω από την ατομική βούληση και τη δυνατότητα παρέμβασης, στο οποίο οι άνθρωποι, στην ατομική τους ύπαρξη, υποτάσσονται και προσαρμόζονται. Ο Λεωνής, γραμμένος στο τέλος της δεκαετίας ενώ ο νέος πόλεμος διαφαίνεται στον ορίζοντα, επαναφέρει με ιδιαίτερο τρόπο το βίωμα της μικρασιατικής καταστροφής.

Ακολουθεί, όμως, και η πρόταση:

“Χάσαμε ό,τι είχαμε, συλλογίζεται ο Λεωνής, χάσαμε όλες τις αγάπες μας, αλλά είμαστε ερωτευμένοι με χίλια πράγματα, με κάθε τι που σβήνει και με κάθε τι που αρχίζει. Από όποια μεριά κι αν πιάσουμε τον εαυτό μας είμαστε σκισμένοι στη μέση: χωρίς πεποιθήσεις, χωρίς γνώση και γεμάτοι ιδέες, υποψίες και προαισθήματα, χωρίς σκοπό και γεμάτοι από την ανάγκη της δράσης, ονειροπαρμένοι και γεμάτοι συνείδηση, ρομαντικοί και γεμάτοι επιστήμη και πραγματικότητα, οπαδοί θρησκειών όπου θαρρείς ότι απουσιάζουν οι θεοί, ερωτευμένοι με πράγματα που έζησαν χθες ή που θα ζήσουν αύριο και με άλλα που ίσως ούτε έζησαν ούτε πρόκειται να ζήσουν ποτέ. Τέλος πάντων (τι να γίνει;) τέτοιοι είμαστε, δεν το κάμαμε επίτηδες, αν αυτό δυσχεραστεί κανέναν παρακαλούμε να μας συγχωρέσει, αλλά τέτοιους μας θέλησε ο αιώνας αυτός που ορίζει την ύπαρξή μας. Κι αν δεν κλείσουμε μέσα στην ψυχή μας τον αιώνα μας, πώς θα γίνουμε αληθινοί; Κι αν

³⁸⁶ Στο ίδιο, σσ. 177-178.

*δεν έχουμε το θάρρος να διαψεύδουμε τον εαυτό μας, πώς θα κατορθώσουμε να είμαστε ειλικρινείς;...Με τέτοιες συλλογές ο Λεωνής γύρισε στην πολιτεία, όπου τον περίμενε μια καινούργια ζωή”.*³⁸⁷

Είναι η πρόταση του Γ. Θεοτοκά, αυτή που θα υποστηρίξει και θεωρητικά και με το πεζογραφικό του έργο: Την κινητοποίηση προς τη δράση, την ανάληψη μιας έντονης δράσης, την αρχή της περιπέτειας, που θα σώσει τα άτομα και την Ελλάδα. Από τα συντρίμια του παρελθόντος, ανατέλλει μια καινούργια ζωή, από τη σύγχυση, η αναζήτηση νέων ιδανικών, από την καταστροφή η ανοικοδόμηση.

1.5. Η τραυματική εμπειρία του πολέμου

Σε σχέση με τη συνολική εμπειρία της Καταστροφής και της προσφυγιάς, και μέσα στο γενικότερο κλίμα των μακρόχρονων πολεμικών περιπετειών της χώρας αλλά και του ανάλογου κλίματος που επικρατεί σε ολόκληρη την Ευρώπη μετά την εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τίθενται και ζητήματα με πρόθεση αντιπολεμική, που καταγράφουν τον αντίκτυπο της βαρβαρότητας του πολέμου σε στρατιώτες και αμάχους.

Τα “γερασμένα” νιάτα: η επιστροφή των στρατιωτών και των αιχμαλώτων

Σε αντιστοιχία με την ευρωπαϊκή πεζογραφική παραγωγή, όπου παρατηρείται μία εντυπωσιακή αλλαγή στο λόγο για τον πόλεμο, που πλέον εμφανίζεται απολύτως απεκδυμένος από κάθε επική αίγλη και κάθε πατριωτική ρητορική, αναδύονται ζητήματα ενός σκληρού, απάνθρωπου πολέμου, της χαμένης γενιάς των στρατιωτών που δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στη ζωή της ειρήνης, υποφέροντας από τρομερές αναμνήσεις φρίκης και έχοντας απωλέσει την εμπιστοσύνη τους στις αξίες και τον ανθρωπισμό.³⁸⁸ Ειδικότερα, και πιο κοντά στο δικό μας θέμα, και οι Έλληνες

³⁸⁷ Στο ίδιο.

³⁸⁸ “Αν ο πόλεμος στη διάρκεια των δυο προηγούμενων αιώνων τροφοδότησε τη λογοτεχνία με σελίδες επικού μεγαλείου, ήδη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το θέμα είναι “αλλού”. Οι πολύνεκρες μάχες των χαρακωμάτων και η χρήση νέων καταστροφικών όπλων συνέτειναν στην εμφάνιση της αντιπολεμικής λογοτεχνίας.[...] Ο πόλεμος στα μυθιστορήματα του Μεσοπολέμου εμφανίζεται αποδυναμωμένος από

συγγραφείς του Μεσοπολέμου, σε συνάρτηση με την ελληνική ιστορική εμπειρία, αντιμετωπίζουν τον πόλεμο ως τραγική εμπειρία, που είναι “ταυτισμένος με τον τραυματισμό του 1922 και, κατά συνέπεια, απογυμνωμένος από κάθε επικο-ηρωικό στοιχείο”.³⁸⁹ Παραγωγή αυτής του ιδεολογικού κλίματος είναι τα βιβλία του πολέμου (*Ζωή εν Τάφω* του Μυριβήλη, *Το Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη, *Η Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα), αλλά και πλείστες άλλες αναφορές στο μικρασιατικό πόλεμο σε άλλα αφηγήματα, όπως και στην παρουσίαση νεαρών στρατιωτών που γυρίζουν από τη Μικρά Ασία, Ελλαδίτες στρατιώτες ή Μικρασιάτες που ακολούθησαν το δρόμο της αιχμαλωσίας, και φέρονται ανεπανόρθωτα στιγματισμένοι από την εμπειρία.

Ο Αντρέας από τη *Γαλήνη* του Βενέζη είναι ένας νέος άνθρωπος, που γύρισε από την αιχμαλωσία στα τούρκικα στρατόπεδα συγκέντρωσης και αδυνατεί να προσαρμοστεί. Εκφράζει την κατάσταση του νέου ανθρώπου που γνώρισε την απόλυτη βία στο ξεκίνημα της ζωής του και αναρωτιέται για τη ζωή και τον άνθρωπο:

“Τότε, σα μένει μονάχος μες στη νύχτα, αρχίζουν να έρχονται: ο μικρός Άγγελος, ο Ορέστης, ο μικρός Αρμένης ο Ζακ, όλοι οι σύντροφοί του που χάθηκαν. Τα χλομά τυραννισμένα πρόσωπά τους στέκουν ακίνητα και τα μεγάλα παιδικά τους μάτια στέκουν στηλωμένα πάνω του σα να του γυρεύουν το λόγο γιατί τους εγκατέλειψε. Στο κεφάλι του Άγγελου τα μαλλιά είναι ανακατεμένα, και μια στενή κόκκινη λουρίδα κατεβαίνει στο μάγουλό του, γράφει μια ακανόνιστη γραμμή και στάζει. Σκεπάζεται κατακούκουλα, δένει τα χέρια του το ένα με τ’ άλλο, τα δάχτυλα που κράτησαν τα χέρια του φίλου του ως την τελευταία στιγμή”.³⁹⁰

την επική του αίγλη. Στη λογοτεχνία του Α’ Παγκοσμίου Πολέμου στη Γαλλία, την Αγγλία και τη Γερμανία επισημαίνονται νέα θέματα [...] Με ανάλογο τρόπο διαμορφώνονται νέοι συμβολισμοί, που εκφράζουν την ηθική κατάρπτωση και το θάνατο.[...] Ο αιώνιος πόλεμος και η αδύνατη εφήνη, η χαμένη γενιά, η δυσκολία προσαρμογής των στρατιωτών στην ειρηνική ζωή θα εμπνεύσουν μια γενιά συγγραφέων για τους οποίους ο πόλεμος ισοδυναμεί μεταφορικά με αρρώστια, νάρκη, αποκτήνωση, εξαπάτηση, ηθική και πνευματική χρεοκοπία”, στο Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ*, ό.π., σσ. 68-69.

³⁸⁹ Π. Μουλλάς, “Εισαγωγή”, ό.π., σ. 67.

³⁹⁰ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 142.

Θυμάται τους φίλους του που πέθαναν στην Ανατολή, θρηνεί τα χαμένα όνειρα, την ακύρωση της νεανικής δύναμης “για καλά έργα προς τους ανθρώπους και τη ζωή”.³⁹¹ Το παράπονο του Αντρέα, το παράπονο μίας χαμένης νιότης, που “συνηθίζει δηλαδή να μην πιστεύει σε τίποτα, και να μην ονειρεύεται, δηλαδή ν’ απογυμνώνεται από κάθε τι που μας συμφιλιώνει με τους ανθρώπους και με τη ζωή. Συνηθίζει και να σκοτώνει, τον εαυτό του, άλλους, -κι όλα μέσα του να σωπαίνουν, ο φόβος και η φαντασία και ο έλεος”,³⁹² μίας πρόωρης γήρανσης, του κατατρεγμού από εφιάλτες που δεν τελειώνουν, της αδυναμίας της λήθης και της προσαρμογής, αυτό που, όπως αναφέρθηκε αποτελεί κοινό βίωμα για όλη την Ευρώπη μετά τον Α’ Παγκόσμιο πόλεμο, ξεσπάει μέσα στο έργο:

“Είχαμε ακόμα καιρό να είμαστε παιδιά- κ’ εσύ Άγγελε, κ’ εσύ Ζακ, κ’ εγώ μαζί σας. Μα τώρα δεν ξέρω καν αν έχετε την ησυχία της γης να σας σκεπάζει ή αν δε σας έχουν φάει τα τσακάλια της ερημιάς. Κι εγώ καθουμαι και λέω παραμύθια στις μητέρες σας, και σαν έρθει η δική μου να με χαϊδέψει συγκρυάζομαι και φοβάμαι, σα να πλησιάζει ο θάνατος.[...] Το κορμί του αναταράζεται απ’ τους λυγμούς. Το προσκέφαλο είναι μούσκεμα στα δάκρυα, κ’ η νύχτα είναι βαθεία.

-Τι έχεις παιδάκι μου;... λέει τρέμοντας η θεία-Σοφία. Τι έχεις, για όνομα του Θεού; Να που γύρισες...

[...] -Ναι, μητέρα, λίγο ακόμα έτσι. Λίγο ακόμα”.³⁹³

Η προσαρμογή μοιάζει αδύνατη. Ο Αντρέας αποφεύγει το χάδι της μάνας του, τα όνειρα της αγαπημένης του. Φοβάται να “επενδύσει”, όταν ξέρει πόσο μπορεί προσωρινή και εύθραυστη μπορεί να είναι η ασφάλεια, η ευτυχία, οι βεβαιότητες, η ακύρωση του ονείρου:

“Ασυναίσθητα κάνει ένα κίνημα να φυλαχτεί από την τρυφερότητα. Καταλαβαίνει να τον πιάνει ένας φόβος. Ύστερα από τη σκληρή ζωή που πέρασε φοβάται τη μοίρα, σα να κάθεται εκεί σιμά και τον παραμονεύει”.³⁹⁴

³⁹¹ Στο ίδιο.

³⁹² Στο ίδιο, σ. 135.

³⁹³ Στο ίδιο, σσ. 142-143.

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 140.

Και ο γιατρός Βένης, ο “μεγάλος” κοιτάζει στο πρόσωπο του Αντρέα τα συντριμμένα από τη βία νιάτα της εποχής και νιώθει πως είναι κοντά στους ηλικιωμένους που ευτύχησαν να έχουν μία καλύτερη νιότη:

“Κουρελιαστήκατε παιδιά ακόμα, είπε πάλι ο Βένης. Αυτό δεν το είχαμε εμείς. Ίσως για τούτο το λόγο μπορούμε τώρα να συνεννοηθούμε μαζί σας, απ’ την μίαν άκρη εσείς, απ’ την άλλη εμείς”.³⁹⁵

Σε παρόμοια κατάσταση βρίσκεται και ο Λεωνής από τη Δασκάλα με τα χρυσά μάτια του Στρ. Μυριβήλη. Γυρίζοντας από τον πόλεμο, προσπαθεί να προσαρμοστεί στη νέα του ζωή με πολλές δυσκολίες. Αδυνατεί να θρηνησει για το θάνατο της μητέρας του και προσπαθεί να εξηγήσει στην έκπληκτη αδελφή του:

“...Όμως θαρρώ πως δεν έχω πια δάκρυα...Είν’ ένα μεγάλο άδειο δω μέσα, που πρέπει να γιομίζει πρώτα για να ξανακερδίσω το κλάμα.

Αλήθεια, ας μπορούσε να δοθεί ολάκερος σ’ αυτή την ηδονική λύτρωση. Θάκλαιγε, σχεδόν χαρούμενος, μεθυσμένος από τη γλύκα του θρήνου. Έτσι θα ξέπλενε την ψυχή του από τόσο φαρμάκι. Να κλάψει για τόσα πράματα. Για τόσους θανάτους, για τόση φρίκη και για τόση ταπείνωση. Για τον τόσο ξεπεσμό του ανθρώπου, που από κοντά τον είδε, τον έψαξε. Να κλάψει ώσπου να μουσκέψει την ταφόπετρα που κουβάλησε μέσα στο στήθος του από τον πόλεμο, ώσπου να τη μαλακώσει, να την ψιχουλιάσει σα βρεγμένο ψωμί. Η αδελφούλα κι όλοι οι άλλοι, δεν είτανε τρόπος να καταλάβουν και δε θα καταλάβαιναν. Αφού ακόμα ένα πλήθος άνθρωποι που είδαν τον πόλεμο “δεν κατάλαβαν”.³⁹⁶

Η εμπειρία του πολέμου ούτε για τον Λεωνή δεν είναι διαχειρίσιμη. Ο πόλεμος παρουσιάζεται σαν βαριά αρρώστεια, καρκίνωμα που άφησε τα ίχνη του σε ψυχές και σώματα. Καινούργια μάχη για το στρατιώτη που επανακτά τη ζωή η προσαρμογή, μάχη με τις αναμνήσεις που δηλητηριάζουν το παρόν και υπονομεύουν το μέλλον:

“Καταλάβαινε καθαρά πως τα χρόνια του πολέμου γράψανε με φοβερά ψηφιά ένα μεγάλο μέρος της ζωής του, κ’ ήθελε φλογερά και πεισματικά να βουλώσει με εφτά σφραγίδες αυτό το βιβλίο. Ήθελε νάταν ο πόλεμος ένα κοκκινόμαυρο παρασάρκωμα

³⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 167.

³⁹⁶ Στρ. Μυριβήλης, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Αθήνα, Εστία, 1979, σ. 13.

απάνω του, να μπορούσε να το κόψει με το νυστέρι, να το πετάζει σαν ένα αποκόμματο σάπιο κρέας. Ν' αρχίσει μια καινούργια ζωή. Ν' ανοίξει ένα καινούργιο βιβλίο, με μεγάλα αθώα κατεβατά, ολόασπρα σαν άγγελοι, χωρίς λεκέδες, χωρίς δαχτυλιές από αίμα ανθρώπινο, χωρίς πιτσίλες από λάσπες, από βρώμικο ιδρο, από λιγδερές εκκρίσεις. Ας μπορούσε να πάρει ένα σφουγγάρι φουσκωμένο από δροσερό νερό, να παστρέψει τη μνήμη το απ' όλη τούτη την ουλιά. Να γαληνέψει την ψυχή το, να ξορκίσει τα ονείρατα της σφαγής, τους βραχνάδες της τρομάρας που τον παίδευαν τη νύχτα. Να βάλει τη θύμησή του να κοιμηθεί, να τη νανουρίσει σαν ένα μικρό παιδί... και σαν ζυπνήσει να μην υπάρχει πια η κόκκινη παρένθεση...".³⁹⁷

Όχι μόνο σε σχέση με τους στρατιώτες αλλά και γενικότερα τίθεται η θέση της νέας γενιάς μπροστά σε όλες αυτές τις εξελίξεις, μετά από την κατάληξη των γεγονότων, τις τραυματικές εμπειρίες των ατόμων αλλά και του έθνους, τη διάψευση των αξιών ενός ολόκληρου πολιτισμού:

"Ήταν τότε που φτάνανε οι τελευταίες βαποριές με τα ανθρωποφορτία τότε το '22. Από τα μέρη της Ανατολής. Το πιο μεγάλο ξεκλήρισμα. Ολότελα πρωτόφαντο. Χρειάστηκε και τούτη η τεράστια σκηνογραφία να στολίσει πιο καλά καθώς του άξιζε, τον πολιτισμό των νεωτέρων χρόνων. Ξερριζώθηκαν ζωές. Φλέγονταν η γη της Αιολίας. Φυγή των αγριμιών σα σε ζούγκλα που στ' άξαφνα ζώστηκε φλόγες και φούντωσε η πυρκαγιά.

Μπροστά στα μάτια της καινούργιας γενιάς που ζούσε ακόμα την πιο τρυφερή ώρα της, η φρίκη άλλαζε χίλια πρόσωπα. Οι θρήνοι ανακατώθηκαν με το βουητό της φωτιάς που ολοένα θέριευε τρίζοντας οργισμένη. Λαμπαδιάσανε τα δάση. Λαμπαδιάσανε οι πολιτείες. Τις αγκαλιάζανε φίδια φλογισμένα, που ξέφρενα δαχτυλίδωναν σφιχτά τις πύρινες κουλούρες τους. Οι άνθρωποι για να γλιτώσουν ρίχνονταν στη θάλασσα που κόχλαζε ζεματιστή αναβράζοντας απ' τις λάβες που χύνονταν μέσα της. Καινούργιο αίμα. Σφαγή δίχως έλεος. Λαός ξεθεμελιωμένος από τις πανάρχαιες εστίες των πατέρων. Όλο τούτο το πηχτό ανθρωπομάνι, όσο γλίτωσε, ωρθώθηκε θεόρατο απ' τη δύναμη της αγωνίας και κουρελιασμένο ρίχτηκε στην άλλη όχθη του Αιγαίου.

³⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 15.

[...]-Τι ωφέλησε η μάθηση: ξαναρωτήθηκε ο νέος φιλόσοφος. Τι ωφέλησε που ήρθαν μεγάλα πνεύματα και αποκάλυψαν αυτά που πιστεύτηκαν αλήθειες τρανές κι όμως δε στάθηκαν αξίες να εμποδίσουν τον όλεθρο;”.³⁹⁸

Ο λόγος μπορεί ίσως να συσχετιστεί με την αντίδραση και για άλλα γεγονότα φρίκης, π.χ. το μεταγενέστερο ολοκαύτωμα Εβραίων, δηλαδή, με το γεγονός ότι ο λόγος του νεοτερικού πολιτισμού και τα μέσα του οδηγούν σε καταστάσεις και “βαρβαρότητες” που τον καταλύουν απολύτως.

Οι νέοι πάντως είναι κυρίως αυτοί που γίνονται φορείς όλων αυτών των προβληματισμών, όπως και ο Λεωνής του Γ. Θεοτοκά ή οι δυο φοιτητές του Τ. Αθανασιάδη. Η απογοήτευση των νέων ανθρώπων από τα γεγονότα του πολέμου, από την κατάλυση των αξιών και των διακηρύξεων ενός πολιτισμού και πιο ειδικά και των Ελλήνων νέων και από την οριστική χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας. Διπλός στοχασμός πάνω στο σύγχρονο πολιτισμό που δέχεται ένα τεράστιο πλήγμα μετά τον όλεθρο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ταυτόχρονα οι Έλληνες νέοι του μεσοπολέμου ζουν το δικό τους, ιδιαίτερο δράμα, της χρεοκοπίας του εθνικού σχεδίου, της ιδεολογίας που εξέθρεψε τους ίδιους και τις προηγούμενες γενιές, αλλά και μιας κοινωνίας με δραματικά προβλήματα.³⁹⁹

2. Εικόνες της προσφυγιάς

2.1. Το τραυματικό αίσθημα του ξένου: *“Όλα είναι ξένα κι η φύση και οι άνθρωποι”*.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Ν. Αθανασιάδης, *Σταύρωση χωρίς ανάσταση*. Αθήνα, Δωρικός, 1989, σ. 365.

³⁹⁹ Η απογοήτευση και οι πληγές των νέων, ως νέων και ως Ελλήνων νέων, τα καινούργια προτάγματα που μοιραία θα επωμιστούν οι νέοι, είναι στην καρδιά των προβληματισμών της λογοτεχνίας της εποχής, που επεξεργάζεται επίμονα λόγο περί νεότητας στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, αφού μάλιστα και η κυρίαρχη ομάδα, η γενιά του '30, ασχολούνται με τη λογοτεχνία όσο και με την κοινωνία, μη σταματώντας να δηλώνουν τη νεότητά τους, τη νεανικότητά τους, και το καινοφανές των προθέσεών τους, βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.1., για τη θέση της νεότητας στους προβληματισμούς της γενιάς του '30.

⁴⁰⁰ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 25.

Η ψυχική διάθεση των προσφύγων, κατά το πρώτο διάστημα της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα, έτσι όπως προβάλλεται στα περισσότερα έργα, ταυτίζεται με τη δυσάρεστη έως αλγηνή διάθεση του ανθρώπου που δεν αναγνωρίζει τίποτα το οικείο στον περιβάλλοντα χώρο, στον οποίο μάλιστα καλείται να ζήσει για πάντα, ερήμην της βούλησής του και βίαια αποκομμένος από το δικό του. Μεταδίδεται η αγχωτική αυτή αίσθηση του ατόμου που προσπαθεί να εξοικειωθεί με το καινούργιο, το ψυχικό τραύμα που σημαίνει η με βίαιους όρους αλλαγή περιβάλλοντος, το κενό που δημιουργείται από τη στέρηση καθετί οικείου. Παρόμοιος λόγος θα μπορούσε κάλλιστα να περιγράψει και την εμπειρία του μετανάστη στην ξένη χώρα, στην αρχή της εγκατάστασής του. Συνοδεύεται επίσης από την αγωνιώδη αναζήτηση της οικειότητας, με κάθε μέσο, τη διαρκή ανάκληση εικόνων του παρελθόντος, τις αναπόφευκτες συγκρίσεις του καινούργιου με το παλιό και γνώριμο.

Στις εικόνες από την άφιξη των προσφύγων, στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα, κατά την περιπλάνησή τους τον πρώτο καιρό, στην Αθήνα κυρίως, αποτυπώνεται με ιδιαίτερη έμφαση και ενάργεια το “χαμένο” ύφος, η έκπληξη, το ασταθές βάδισμα, η αναποφάσιστη στάση, σημεία όλα του ανθρώπου που δεν αναγνωρίζει γύρω του τίποτα, που είναι ξένος προς το περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται.

Αντίστροφα, συχνά οι πρόσφυγες ενθαρρύνονται και από την ελάχιστη λεπτομέρεια στο χώρο που τους δίνει τη δυνατότητα να ανακαλέσουν κάτι από τον παλιό τόπο. Η ομάδα των προσφύγων από τη *Γαλήνη* του Βενέζη, φθάνοντας στην Ανάβυσσο, παίρνουν κουράγιο μόνο από τη θέα των στηλών αλατιού των αλυκών, γιατί αναγνωρίζουν σε αυτές “ένα ξαφνικό ανασάλεμα της μνήμης και της καρδιάς, ένα μακρινό μήνυμα από την εφέστια γη”.⁴⁰¹ Η ίδια η θάλασσα, μιας και πρόκειται για πληθυσμούς θαλασσινούς, και οι κολόνες των αλυκών τούς δημιουργούν τη δυνατότητα για οικειότητα, γιατί τους θυμίζουν εικόνες της δικής τους πατρίδας⁴⁰² κι αυτό είναι το μόνο παρήγορο στοιχείο μέσα στην ταλαιπωρία τους και μόνος καλός οiwονός για το μέλλον τους.

⁴⁰¹ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 24.

⁴⁰² “Οι κολόνες γίνονταν μονομιás μαγεία, πλέαν πάνω στο κύμα και στα βουνά, πέρα, κατά τη μακρινή πατρίδα, εκεί όπου ίδιες κολόνες άσπριζαν, ίδιες σαν αυτές εδώ”, στο ίδιο, σ. 24.

Παρόμοια, είναι σαφές ότι η εγκατάσταση μιας άλλης “λογοτεχνικής” ομάδας προσφύγων, των Αϊβαλιωτών του Μυριβήλη από το *Παναγιά η Γοργόνα*, διευκολύνεται κατά πολύ, λόγω της ομοιότητας που έχει το νησί της Μυτιλήνης με την πατρίδα που μόλις άφησαν, και λόγω της γειτνίασης των δύο τόπων που τους επιτρέπει ακόμα και να ατενίζουν από μακριά τον παλιό τόπο.⁴⁰³

Οι πρόσφυγες ήρωες παρίστανται σταθερά να προσπαθούν πάντα να διασκεδάσουν το αίσθημα της ανοικειότητας που έχουν στο νέο τους περιβάλλον, αναζητώντας και το ελάχιστο στοιχείο που θα διευκόλυνε την ψευδαίσθηση της επιστροφής στον παλιό χώρο και χρόνο, στις παλιές συνήθειες, στην αναβίωση του παρελθόντος:

Ο μπαρμπα - Κοσμάς από τη *Γαλήνη* του Βενέζη επιχειρεί να φυτέψει στην παραλία της Αναβύσσου, κάποιο δέντρο που να του θυμίζει τον τόπο του, τις αισθήσεις του παρελθόντος, γιατί, όπως λέει ο ίδιος: “με τον ίσκιο ενός δέντρου μπορείς να ‘χεις οικειότητα, με τον ίσκιο ενός άλλου όχι”.⁴⁰⁴ Και στο σχόλιο του γαμπρού του ότι η προσπάθειά του δεν είναι παρά η προσπάθεια να αναβιώσει κάτι από την ηπειρωτική πατρίδα του σε μία ακτή, παραδέχτηκε ότι: “-Κάνει κανείς ό,τι μπορεί, του αποκρίθηκε”.⁴⁰⁵

Στην προσπάθεια να διασκεδαστεί το αίσθημα της ανοικειότητας αναζητείται ακόμα και η ελάχιστη εικόνα ή ήχος, που μπορεί να ανακαλέσει τις γνωστές εικόνες και αισθήσεις. Έτσι, η ηρωίδα της Σταύρου, τις πρώτες μέρες στο αστικό τοπίο της Αθήνας, προφανώς απογοητευμένη που τίποτα άλλο δεν μοιάζει με το παλιό, περιμένει έστω τη βροχή, ελπίζοντας να της ικανοποιήσει το αίτημα για αναγνώριση κάτι δεδομένου. Αν η βροχή ελπίζεται ότι μπορεί να είναι κάτι κοινό ανάμεσα στους δυο τόπους, τότε είναι σαφές ότι τίποτα άλλο δεν είναι:

“*Η θεία Άννα στέκεται στο παράθυρο. Ακουμπά το πλατύ μέτωπό της στο τζάμι- Αν έβρεχε τουλάχιστον! Η βροχή δεν μπορεί να μη μοιάζει, θα είναι ίδια με κείνη που ξεύρουμε... θα είναι σα μια επίσκεψη αγαπημένη*”.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σ.

⁴⁰⁴ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 161.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 160-161.

⁴⁰⁶ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό. π., σ. 20.

Έπιπλα και αντικείμενα που κάποτε κατάφεραν να μεταφερθούν από την πατρίδα γίνονται τα μέσα για την ανάπλαση, όσο αυτό είναι δυνατό, ενός οικείου περιβάλλοντος, που θυμίζει το παλιό. αφού ακόμα και τα αναμνηστικά, τα υλικά τεκμήρια, του παρελθόντος είναι από ανύπαρκτα έως ελάχιστα. Όποτε υπάρχουν, επιχειρείται και μία αναβίωση του παρελθόντος με όσα μέσα διαθέτει κανείς. Τόσο αντικείμενα που διέσωσαν και έφεραν μαζί τους (συχνά η άνεση αυτή υπήρχε γι αυτούς που έφυγαν πριν την καταστροφή) και η τοποθέτησή τους στους χώρους τους, όσο η μίμηση στοιχείων από το παρελθόν είναι μια προσπάθεια να διατηρηθεί η ψευδαίσθηση ότι τίποτα δεν άλλαξε:

*“Όταν ο Ηλίας Μάγγος έχτισε για τον αδελφό της το γιατρό το αγροτόσπιτο στον Άγιο Στέφανο, ενθουσιασμένη από το κλίμα του Κρυονερίου, του ζήτησε να κάνουν εκεί το εξοχικό τους. Η ξεριζωμένη Σμυρνιά που νοσταλγούσε την έπαυλή της στον αριστοκρατικό Μπουτζά, μ’ αυτό το σπίτι στο Κρυονέρι, καθώς γειτόνευε με το βασιλικό κτήμα στο Τατόι, θέλησε να ζωντανέψει τις αναμνήσεις της από την Ιωνία μαζί με τα νεανικά χρόνια της σ’ ένα σανατόριο στους Δολομίτες. Έτσι, σαν αντίφαση μέσα στο αττικό τοπίο, πρόβαλε ξαφνικά ένα διώροφο από γκρίζα πελεκητή πέτρα με πυραμιδωτή στέγη και παράθυρα τοξωτά, τριγυρισμένο από βεράντες και καγκελωμένα μπαλκόνια από σφυρήλατο σίδερο, μέσα σ’ έναν κήπο από φροντόδεντρα και τριανταφυλλίες, που το τύλιγαν οι ίσκιοι από τις φουντωτές κουκουναριές. Στα σαλόνια του, με τα τζάκια και τους τοίχους ντυμένους από ζεστή φτελιά, είχε κατακαθίσει σιγά-σιγά η γύρη απ’ τη νέα ανθοφορία της ζωής της στην Ελλάδα”.*⁴⁰⁷

Τα σπίτια τους συγκεντρώνουν τα παλιά έπιπλα και αντικείμενα που κατάφεραν να φέρουν μαζί τους, εμμένουν στο συρμό της εποχής πριν την καταστροφή, δημιουργούν την αυταπάτη της συνέχειας, διευκολύνουν τις περιπλανήσεις της μνήμης στο παρελθόν:

“..Η σάλα του Ασημάκη ήταν ένα κομμάτι Σμύρνη. Η Σμύρνη ξερριζώθηκε, κήκε, ρήμαξε. Μα η σάλα του Ασημάκη ξεφύτρωσε κάτω από τον αττικό ουρανό, ίδια κι’ απαράλλαχτη, με την ασήμαντη μόνο διαφορά πως εκεί βρισκόταν στα Τράσσα, κι εδώ στο Παλιό Φάληρο. Χαρακτηριστικό της γνώρισμα ήταν τα καθίσματα τεχνοτροπίας Λουδοβίκου δέκατου πέμπτου, ντυμένα με πολύτιμο βυσσινή ύφασμα. Οι δυο καναπέδες,

⁴⁰⁷ Τ. Αθανασιάδης, *Οι τελευταίοι εγγονοί*, Αθήνα, Εστία, 1984, σ. 82.

με ράχες καμπυλωτές προς τα πίσω, είχαν προορισμένοι να παίρνουν την κούραση από τη μέση των επισκεπτών και να τη διοχετεύουν στον τοίχο. Πάνω σε κεντημένα μαξιλάρια, λογής-λογής χρώματα, έβλεπες τις πιο παρδαλές και αντιφατικές παραστάσεις: Ρητά του κορανιού πλάι σε ελληνικές σημαίες, σε παράξενη, απίθανη αδελοφυσή. Χρυσοκέντητοι τσεβρέδες στόλιζαν πολυθρόνες και καναπέδες και, πάνω από αυτούς κρέμονταν στον τοίχο μικρά χαλιά Περσίας και Διαρβεκίρ. Στις κονσόλες, φανταχτερά φτερά παγωνιούζεπετιόνταν αντί για λουλούδια, από δυο πελώρια κινέζικα βάζα, που τα παράστεκαν ο Ερμής του Πραξιτέλη κ' η πρόμαχος Αθηνά, στημένοι σε ψηλά βάθρα σκεπασμένοι με πολύτιμα λαχούρια. Στις αχτίνες του ήλιου που τρυπούσαν τα γυαλοπράθυνα, τα φτερά ιρίδιαζαν σύμβολο της ρομαντικής εποχής με τις πολύχρωμες ονειροφαντασιές της. Σε μια γωνιά πάνω σ' ένα πολύτιμο χαλί Σπάρτης στεκόταν ένας ναργκιλές όλος από φίλντισι και κεχριμπάρι, σπάνιο κομμάτι ανατολίτικης βιοτεχνίας, που το είχε φέρει από την Καισάρεια ο ιδρυτής του σμυρναϊκού κλάδου των Ασημάκηδων. Και στον πιο πλατύ τοίχο, κατάντικρυ στον πρόδρομο, κρεμόνταν πλάι-πλάι οι φωτογραφίες του γένους[...]. Η τέταρτη εικόνα ήταν του κρητικού πολιτικού που στάθηκε σύμβολο λυτρωμού στους πρόσφυγες, τα θύματα αυτά ενός αναφερτιάσματος χωρίς φτερούγες. Αυτή ήταν η σάλα του Ασημάκη".⁴⁰⁸

Ενίοτε, βέβαια, ομολογείται η ματαιότητα αυτών των προσπαθειών και η διαπίστωση αυτή είναι ακόμη περισσότερο οδυνηρή, εντείνει το αίσθημα της μοναξιάς. Έτσι, για παράδειγμα, κάποια έπιπλα "μισοχαλασμένα πράγματα", που με τόσα έξοδα και κόπο μεταφέρθηκαν σε κάποιες περιπτώσεις από τα πατρικά σπίτια, για να θυμίζουν "την πατρίδα εδώ στην ξενιτιά"⁴⁰⁹ και που αρχίζουν να φαίνονται "γελοία και περιττά",⁴¹⁰ σαν το μεγαλόπρεπο μπουφέ που "θα παριστάνει τον ξεπεσμένο βασιλιά στο μικρότερο σπίτι [...](που) θα απομένει να στέκεται απομεινάρι μιας εποχής, σαν ντοκουμέντο για λόγους πλέον ιστορικούς".⁴¹¹

⁴⁰⁸ Π. Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, Αθήνα, Πυρσός Α.Ε., 1939, σσ. 26-27.

⁴⁰⁹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 10-11.

⁴¹⁰ Στο ίδιο, σ. 241.

⁴¹¹ Στο ίδιο, σσ. 241-242.

2.2. Αναπαράστασεις της πατρίδας: Τι συνιστά πατρίδα; Η βιωμένη εμπειρία και η τοπικότητα ή το φαντασιακό συνανήκειν;⁴¹²

Εύκολα, λοιπόν, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ένα μείζον ζήτημα που αφορά στην αναπαράσταση της πατρίδας που εμπεριέχεται στο λόγο της πεζογραφίας για τους πρόσφυγες. Αυτό που εδώ αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι η μια πρόσθετη αμφιθυμία, που έχει να κάνει με το γεγονός ότι η νέα χώρα γίνεται ή οφείλει να γίνεται αντιληπτή ως πατρίδα. Η αντίφαση ανάμεσα στο οφειλόμενο αίσθημα προς τη μητέρα πατρίδα και το πραγματικό αίσθημα έλλειψης που προκύπτει από την αποκοπή από το οικείο δημιουργεί στους ανθρώπους επιπλέον προβλήματα. Βλέπουμε τους πρόσφυγες να αισθάνονται “εξόριστοι μέσα στην ίδια τους τη χώρα”, βλέπουμε πώς μετατράπηκε ο “πόθος” να αξιωθούν την Ελλάδα, σε δυσβάσταχτο καθήκον να επιζήσουν υλικά και ψυχικά στην Ελλάδα, αλλά και τους τρόπους που προτείνει η πεζογραφία της εποχής για να επιτευχθεί η προσαρμογή και η αφομοίωση.

Οι πρόσφυγες, όσο κι αν υπήρξαν κοινωνοί του εθνικιστικού ιδεολογήματος της Ελλάδας ως εθνικού κέντρου, ανακαλύπτουν μέσα από τις αφηγήσεις που μελετάμε ότι βιώνουν στην Ελλάδα τα συναισθήματα του ξενιτεμένου σε ξένο τόπο. Πέρα από τη διάκριση Ελλάδας και Τουρκίας, υπάρχει η διάκριση του δικού και του τόπου των άλλων. Δημιουργείται έτσι μία διάσταση ανάμεσα στην πατρίδα της ιδεολογίας, την αφηρημένη έννοια της πατρίδας και την πατρίδα του βιώματος. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στην εθνική - επικρατειακή πατρίδα, που οργανώνεται συμβολικά με αναφορά στο χρόνο, δηλαδή στο παρελθόν της και το μέλλον της, και στην πατρίδα ως αναπαράσταση ενός βιωμένου και ελεγμένου παρελθόντος. Είναι, νομίζουμε, προφανές ότι η Ιστορία θα λειτουργήσει εδώ ως καταλύτης αυτής της διαφορούμενης ταυτότητας. Και οι δύο αναπααραστασιακές στρατηγικές συστήνουν ως κεντρικό αναφερόμενο την Ιστορία στην κατεύθυνση της παγίωσης και της αναδιοργάνωσης του “ελληνικού” πυρήνα της προσφυγικής ταυτότητας· συνάμα όμως η σύζευξη αυτή είναι ακριβώς που προκαλεί την αμφίθυμη στάση. Από κανέναν πρόσφυγα αφηγηματικό ήρωα δεν αμφισβητείται η Ελλάδα ως πατρίδα και η ταυτότητά τους ως ελληνική, κανείς όμως επίσης δεν νιώθει την

⁴¹² Βλ. B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of Nationalism*, ό.π.

οικειότητα της πατρίδας στην Ελλάδα, όπου εγκαθίστανται, και όλοι, όταν λένε “πατρίδα”, αναφέρονται στη γενέθλια γη της Μικράς Ασίας.⁴¹³

Έτσι, φθάνουμε στην ανάδειξη του ζητήματος για το τι αποδεικνύεται λοιπόν πιο ισχυρό, για το αν πατρίδα είναι αυτό που άφησαν ή αυτό στο οποίο βρίσκονται τώρα, αν οι Ελλαδίτες είναι άλλοι ή ίδιοι με αυτούς, με ποιους όρους, ποιες διαδικασίες θα αναγνωρίσουν κάποτε πατρίδα τον καινούργιο τόπο, ποια γενιά θα ‘ναι αυτή που θα το πετύχει. Όλα αυτά αποτελούν ερωτήματα που βρίσκουν τις απαντήσεις τους μέσα στη λογοτεχνία.

2.2.1. “Εξόριστοι” στην “πατρίδα”: Χωρίς πατρίδα ή με δυο πατρίδες;

“Ποτέ δε σε ελησμόνησα, ποτέ,

Με είδε το πέμπτο του αιώνας εις ξένα έθνη...

Σε βλέπω, αυστηρή διδασκάλισσα, ετοιμάζεσαι να με μαλώσεις ότι εδώ δεν είναι ξένα έθνη. Το αναγνωρίζω, όμως έτσι τα νοιώθω ακόμη μέσα μου”.⁴¹⁴

Το παραπάνω απόσπασμα, που αποδίδει ρητά και μάλιστα με αισθήματα ενοχής την απροθυμία να αναγνωριστεί ο καινούργιος τόπος ως πατρίδα, την προσήλωση στο παλιό, ανήκει στο έργο της Τατιάνας Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*. Στο έργο αυτό τίθεται πιο ρητά από οπουδήποτε αλλού το ζήτημα της “διπλής” πατρίδας των προσφύγων, όχι μόνο στην απόδοση της ψυχικής τους διάθεσης αλλά και ως αρθρωμένος λόγος, που μάλιστα τείνει κάποτε να αμφισβητήσει το μεγαλοϊδεατισμό και να καταγγείλει την αντιμετώπιση των προσφύγων από το ελληνικό κράτος και την ελλαδική κοινωνία ως διάψευση και εξαπάτησή τους, ότι δηλαδή χρησιμοποιήθηκαν για να προάγουν μια εθνική υπόθεση που θεώρησαν και δική τους, χάνοντας τα πάντα, για να ανακαλύψουν

⁴¹³ “Η εθνική και η εθνοτική ταυτότητα ριζώνουν τόσο μέσα στην πραγματικότητα όσο και μέσα στη φαντασία, στο όνειρο. Αναπτύσσονται στη συγκεκριμένη ταυτότητα που είναι εμπειρικά αντιληπτή, και την ίδια ώρα στη φαντασιακή κοινότητα, που αναπαράγεται ως παρελθόν στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων”, Θ. Βέικος, *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα, 1993, σ. 21.

⁴¹⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 246.

μάλιστα ότι η Ελλάδα όχι μόνο δεν τους ανήκει, αλλά τους αντιμετωπίζει σαν ξένους και προβληματικούς.

Οι περισσότεροι ήρωες της Σταύρου είναι αστοί, γαλουχημένοι με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, αφοσιωμένοι σε μια μητρόπολη, μεστή από ένδοξη αρχαιότητα, με την εικόνα μιας Αθήνας στους πρόποδες της Ακρόπολης, με Ελλαδίτες αδελφούς, που είχαν γνωρίσει, στη διάρκεια της εκστρατείας ως στρατιώτες της απελευθέρωσης. Κάποιοι έχουν παρελθόν αγώνων αλυτρωτισμού. Με όλη τη συμφορά τους, διατηρούν στην αρχή τη χαρά του να κατοικούν την πόλη που ονειρεύτηκαν, διατηρούν την προσδοκία πως δεν θα 'ναι δύσκολο να νιώσουν στην Ελλάδα την οικειότητα της πατρίδας, αφού είναι θρεμμένοι με τους μύθους της κι έχουν μάθει να αναφέρονται σε αυτήν. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτές οι προσδοκίες αλλά και οι διαψεύσεις χαρακτηρίζουν εκπροσώπους μεσοαστικών τουλάχιστον ομάδων. Στην πράξη ανακαλύπτουν την αντίφαση ανάμεσα στην πατρίδα του βιώματος και την πατρίδα της ιδεολογίας, ανάμεσα σε ό,τι εννοούν να προσδιορίζουν ως δικό τους και ό,τι δεν τους ανήκει, ανάμεσα σε ό,τι φαντάζονται μητρικό και ό,τι αποδεικνύεται εχθρικό και ξένο. Ταυτόχρονα ανακαλύπτουν συνεχώς ότι, όσο και αν έχουν μάθει οι άνθρωποι αυτοί να θεωρούν την Ελλάδα πατρίδα τους, το βάρος των δεσμών με το χαμένο τόπο είναι μεγαλύτερο. Έτσι οι μύθοι της Ελλάδας και της Αθήνας δεν αρκούν να κάνουν πιο ανεκτή την αλγεινή πραγματικότητα της κάθε μέρας, ούτε λιγότερο επαχθή την ανατροπή, ούτε αποζημιώνουν για τη στέρηση και την απώλεια του παλιού και του οικείου. Όσο “κατεβαίνουμε” κοινωνικά ανάμεσα σε αυτούς τους ήρωες, ζητήματα τέτοια λείπουν εντελώς και εκεί δεν υπάρχει παρά η προσπάθεια για την επιβίωση, η με απόλυτους όρους αναφορά στη μικρασιατική καταγωγή ως δική τους και στην Αθήνα ως το μέρος που πρέπει να εγκατασταθούν.

Στην αρχή, για κάποιους από αυτούς, θα μπορούσε να θεωρηθεί έως και επιστροφή στη μητρόπολη η εγκατάσταση στην Ελλάδα⁴¹⁵ ή τουλάχιστον αναμένουν να αισθανθούν παρηγορημένοι από το γεγονός ότι βρίσκονται επιτέλους κάτω από την Ακρόπολη:

“-Ομολογείτε πως την ευτυχία τούτη δεν την ονειρευτήκατε ποτέ σας, έλεγε το άλλο πρωί ο Βασίλης Πολίτης[...]. Να βλέπεις την ακρόπολη πίνοντας τον καφέ σου!”.⁴¹⁶

⁴¹⁵ Πρβλ. με τη νοοτροπία των αστών Κυδωνιατών, Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 177.

⁴¹⁶ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό. π., σ. 16.

Όταν όμως οι δυσκολίες θα τον καταβάλουν, ο ίδιος άνθρωπος “δε ρίχνει πια κανένα βλέμμα στην Ακρόπολη, όπως τον πρώτο καιρό. Δεν την καμαρώνει. Σα να την ξέχασε. Σα να τη βρίσκει λιγάκι αχρείαστη αφού δε φελά να ζήσουνε καλύτερα οι άνθρωποι που μυρμηγκιάζουν από κάτω της”.⁴¹⁷

Εδώ παρατηρούμε μία ακόμα δυσκολία. Η κατάσταση που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες, οι δυσκολίες και στην ίδια την επιβίωση, η μεταβολή της ζωής τους προς το χειρότερο με τη μετακίνηση προς την Ελλάδα αποδυναμώνει την αίγλη και την προαποφασισμένη οικειότητα απέναντί της. Συνεχώς στο μυθιστόρημα της Σταύρου, επανέρχεται αυτή η αμφίθυμη διάθεση ανάμεσα στις “δυο πατρίδες”:

“Ένα πράγμα όμως που δεν μπορεί να το συλλογιστεί δίχως να ταραχτεί είναι πως θα θαφτεί εδώ. Τυραννιέται να το συνηθίσει, παλεύει με τον εαυτό της. Με την ιδέα ότι εδώ είναι ο τόπος που τον λατρέψαμε αιώνες και ζήσαμε με τ’όνειρο να τον αξιωθούμε. Αυτά από τη μια μεριά. Από την άλλη βαραίνει η δική της γη. Η πατρίδα που γεννήθηκε, ο τάφος του παιδιού της, των γονέων της. Είναι στιγμές που συνθηκολογεί. Προχτές την έτυχα σε μια από τις στιγμές που οι δυο αγάπες πάλευαν μέσα της. Ή μάλλον οι δυο καϋμοί”.⁴¹⁸

Το μόνο που παρηγορεί την ηλικιωμένη πρόσφυγα της Τ. Σταύρου για το ενδεχόμενο του ενταφιασμού της στην Ελλάδα, μακριά από τον τόπο της και από τους δικούς της, είναι ότι ο δικός της τάφος θα γίνει η αρχή των δεσμών των νεότερων δικών της με τον καινούργιο τόπο:

“-Ξέρετε, όταν ήταν να φύγουμε παρακάλεσα τον Αλέξη να μου υποσχεθεί ότι θα με έστελνε. ..Εκεί πλάι στην κόρη μου και στους δικούς μου. Ν’αναπαντώ, κι όχι έτσι σα μουσαφίρισα[...] Τώρα όμως το αισθάνομαι πως είναι δύσκολο[...] Δεν επιτρέπουνε. Αχ, θα μείνω εδώ, για πάντα εδώ! Θα γίνω το θεμέλιο που θα στεριώσετε εσείς οι άλλοι, οι νέοι, τα παιδιά”.⁴¹⁹

Εδώ τίθεται για μια ακόμα φορά το ζήτημα των δεσμών μιας κοινότητας με το χώμα. Οι πρώτοι νεκροί πρόσφυγες που θα ταφούν στην Ελλάδα φεύγουν με το παράπονο ότι ταφήκανε σε έναν ξένο τόπο, μακριά από τη μακρά σειρά των προηγούμενων δικών νεκρών, αλλά και με την παρηγοριά, ότι θα διευκολύνουν την

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 22-23.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 223.

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 223-224.

ιδιοποίηση του ξένου χώρου από τους επόμενους, τους νεότερους, αυτούς για τους οποίους το μέχρι χτες ξένο χώμα θα αποκτήσει σημασία, αφού θα φιλοξενεί οικείους νεκρούς.

Πάντως, με όλη τη διάθεση των ανθρώπων αυτών, που έχουν περισσότερο ή λιγότερο επιτυχώς εσωτερικεύσει την ταύτισή τους με την Ελλάδα - πατρίδα, πολλά είναι τα στοιχεία που παρέχονται και αποκαλύπτουν τόσο την ψυχική ερήμωση των ανθρώπων από την απώλεια του δικού τους τόπου όσο και την αντίληψη ότι δικό είναι αυτό με το οποίο έχει κανείς δεσμούς και βιώματα. Οι πρόσφυγες εμφανίζονται έτσι ως εξόριστοι μέσα στην ίδια τους την πατρίδα.

Η νοσταλγία για τον τόπο τους, την πατρική γη, εισβάλλει στην ψυχική διάθεση και τη δυσχεραίνει, οι αναμνήσεις κάνουν πιο πολύτιμη εικόνα τους μιναρέδες από την Ακρόπολη: *“Θυμάται εκείνον που έμεινε εκεί. Το σπίτι της στη Χαλκηδόνα. Τους μιναρέδες ρόδινους το βράδυ, το πρωί χρυσούς. Έπειτα τα μικράτα της. Το σκολειό, τη μητέρα της στην έδρα να κάνει μάθημα. Όλα αυτά μαζωμένα αποτελούν τη ζωή της. Τώρα θα πρέπει να ζήσει άλλα τόσα χρόνια, να μαζευτούν εντυπώσεις καινούργιες, νέο υλικό, να παραχώσουν τις παλιές”*.⁴²⁰

Οι μιναρέδες του τόπου τους είναι εικόνες της πατρίδας - γης που τους γέννησε και τους μεγάλωσε. Οι “μιναρέδες” δεν είναι τα σύμβολα της άλλης θρησκείας, είναι κομμάτια της ζωής τους, της καθημερινότητάς τους και του κόσμου τους. Η “Ακρόπολη” αντίθετα είναι ακόμα έξω από το βίωμά τους, είναι ένα ψυχρό σύμβολο μίας ταυτότητας που υστερεί έναντι μίας άλλης, εκείνης ακριβώς του βιώματος.

Στις ίδιες αυτές γραμμές βρίσκουμε και την απάντηση στο πώς θα βιωθεί ο καινούργιος τόπος ως πατρίδα. Όταν υπάρξουν δεσμοί, αναφορές, βιώματα, όταν ο χώρος θα γίνει σημαίων για τον καθένα χωριστά, θα ξυπνά συνειρμούς και αναμνήσεις. Επίσης, όταν θα συναντώνται γνώριμοι στους δρόμους, όταν θα υπάρχει μία κάποια οικειότητα με τα νέα πρόσωπα. Όταν θα υπάρξουν επιτέλους θετικές σχέσεις με τους ντόπιους, θα υπάρξει και το αίσθημα ταύτισης με την ευρύτερη ομάδα, την ντόπια κοινωνία, το αίσθημα του συνανήκειν στην ίδια κοινότητα.

Η αναπαράσταση της πατρίδας λοιπόν τείνει να συγκροτηθεί ως εξής:

⁴²⁰Στο ίδιο, σ. 19.

2.2.2. *“Οι πρόσφυγες, που είχαν στερηθεί τις πατρίδες τους: το χώμα που τους ανέστησε και τη συνέχεια του χρόνου τους”*.⁴²¹

Ο ορισμός της προσφυγιάς και ταυτόχρονα της πατρίδας δίνεται από τον Π. Πρεβελάκη. Προσφυγιά είναι η στέρηση της πατρίδας. Πατρίδα πάλι για τους ανθρώπους είναι το χώμα, ο χώρος - τόπος και η συνέχεια του χρόνου, η ένταξή τους σε ένα θεμελιωμένο στο χώρο και το χρόνο πλέγμα σχέσεων, δεσμών και κοινών αναφορών που συστήνει την ιδιαίτερή τους ταυτότητα, την ιστορία τους, τον κόσμο τους. Ο τόπος και ο χρόνος ορίζουν το ανήκειν: “Ανήκω “εδώ” απ’ όσο μπορώ να θυμάμαι και θα συνεχίσω να ανήκω “εδώ” για όσο θα ζω”. Η ύπαρξη των ανθρώπων, η ατομική και συλλογική τους υπόσταση συγκροτούνται σε αναφορά με τον τόπο που γεννιούνται, τους άλλους ανθρώπους αυτού του τόπου, ζωντανούς και νεκρούς, τις αναμνήσεις, τις προσδοκίες, τα όνειρα και τις ελπίδες για ευτυχέστερη ύπαρξη.

Συχνά, άλλωστε, οι πρόσφυγες, παρίστανται, μαζί με τα άλλα που μεταφέρουν από την πατρίδα τους, ή κάποτε, ακόμα κι αν δεν έχουν τίποτα άλλο μαζί τους, μεριμνούν να πάρουν μαζί τους χώμα από εκεί, σαν τον παππού από την *Αιολική Γη* του Βενέζη, που πήρε μαζί του “λίγο χώμα από τη γη τους. Για να φυτέψουν ένα βασιλικό [...] στον ξένο τόπο που πάνε. Για να θυμούνται”.⁴²²

Η έμφαση που δίνεται στο χώμα και το έχουμε επισημάνει σε διάφορες περιπτώσεις είναι σημαντική. Άλλωστε είναι από τα πιο δυναμικά και ποικιλότροπα αξιοποιημένα μοτίβα, προκειμένου να αποδοθούν οι σημασίες της εγκατάλειψης του παλιού τόπου και της συγκρότησης σχέσεων με τον καινούργιο· η απόδοση αυτής της κατάστασης επιτυγχάνεται μέσα από εικόνες και σύμβολα που έχουν να κάνουν με το χώμα, το ξερίζωμα, το ρίζωμα και τον φυσικό κύκλο της φύτευσης, της ανθοφορίας και της καρποφορίας.

Κι η ίδια η προσφυγιά ως ξερίζωμα αποδίδεται, η εγκατάσταση ως ρίζωμα κι οι άνθρωποι που υποβάλλονται και στις δυο διαδικασίες, ως δέντρα και φυτά νοούνται. Η

⁴²¹ Π. Πρεβελάκης, *Ο άρτος των αγγέλων*, Αθήνα, Εστία, 1966, σ. 54.

⁴²² Η. Βενέζης, *Αιολική Γη*, ό.π., σ. 308 ως τέλος.

στέρηση του πρόσφυγα είναι η στέρηση από το οικείο χώμα, κι ο ίδιος είναι αυτός που ξεριζώθηκε και πάει αλλού να μεταφυτευτεί:

“-Ωρα καλή... και-αμάν...- μη μας τα τυραννήσετε τα χωματάκια μας”, παραγγέλνουν Έλληνες και Τούρκοι, ο ένας στον άλλο, καθώς διασταυρώνονται για να πάνε ο ένας στον τόπο του άλλου, στο απόσπασμα από το *Συννεφιάζει* του Μ. Λουντέμη. Κι οι ίδιοι, είναι για το συγγραφέα “ *κάτι ήμερα, καλόβολα δεντριά που τα ξεριζώσανε άπονα για να τα φυτέψουνε σε πικρά χώματα και ξένα*”.⁴²³

Πολύ έντονος, και συνδεδεμένος με τη γενικότερη λειτουργία του χώματος, προβάλλεται επίσης ο δεσμός που δημιουργεί με έναν τόπο η ύπαρξη σε αυτόν νεκρών προγόνων. Προφανώς έχει να κάνει με τη συμβολική απόδοση της συνέχειας ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, στην ατομική και συλλογική ύπαρξη, που συνιστά το στοιχείο αυτό. Στη λογοτεχνία προβάλλεται η ύπαρξη νεκρών στο νέο τόπο ως στοιχείο πλέον συνεκτικό.⁴²⁴ Συνδέεται με τις σημασίες του χώματος. Έντονη επίσης είναι η θλίψη γι αυτούς που θα θαφτούν στον ξένο τόπο, κι όχι κοντά στους προγονικούς τάφους, για τους πρώτους νεκρούς στην Ελλάδα, ενώ το μόνο που διασκεδάζει αυτή τη θλίψη είναι ακριβώς ότι αυτό θα συστήσει δεσμό για τους επόμενους.

Επίσης, η εγκατάλειψη των τάφων των οικείων είναι κατεξοχήν πηγή οδυνηρού συναισθήματος.⁴²⁵ Στο διήγημα της Έλλης Αλεξίου, “Η βρύση του Μπράημ- Μπαμπά”, ας σημειώσουμε ότι η εξαφάνιση του μουσουλμανικού νεκροταφείου, προς χάριν της ανοικοδόμησης του προσφυγικού συνοικισμού στο ίδιο μέρος, συμβολίζει την οριστική απάλειψη του τούρκικου στοιχείου από τον ελληνικό τόπο, το τέλος όλης αυτής της ιστορίας με τη μετακίνηση των πληθυσμών, το σβήσιμο, θα λέγαμε του μουσουλμανικού παρελθόντος. Καθώς μάλιστα τα μικρά προσφυγόπουλα είναι αυτά που παίζουν ανέμελα πάνω στους παλιούς τούρκικους τάφους μοιάζει το παρελθόν να

⁴²³ Μ. Λουντέμης, *Συννεφιάζει*, ό.π., σ. 12.

⁴²⁴ Η μέριμνα για απόκτηση ιδιαίτερου νεκροταφείου υπάρχει στους Μικρασιάτες, όπως προκύπτει από προφορικές μαρτυρίες. Βλ. Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 161.

⁴²⁵ Είδαμε ήδη στο έργο του Καζαντζάκη *Οι Αδελφοφάδες*, πώς ολόκληρος ο ξεριζωμός αποδόθηκε μέσα από τις συνέπειες που προκαλεί η εγκατάλειψη του χώματος της πατρίδας. Για τις σημασίες του χώματος στην εικόνα της προσφυγιάς, βλ. επίσης στο Γ' Μέρος της παρούσας εργασίας.

δίνει οριστικά τη θέση του σε έναν άλλο, καινούργιο κόσμο, σε ένα διαφορετικό μέλλον.⁴²⁶

Είδαμε και παραπάνω ότι το μόνο που κάνει ανεκτή για την ηλικιωμένη πρόσφυγα τη σκέψη του ενταφιασμού της στην Ελλάδα είναι ότι ο τάφος της θα προσδώσει σημασία πατρίδας στο νέο τόπο για τους δικούς της που θα επιβιώσουν μετά από αυτήν: *“Θα γίνω το θεμέλιο που θα στεριώσετε εσείς οι άλλοι, οι νέοι, τα παιδιά”*.⁴²⁷

Οι άνθρωποι που θα ταφούν σε έναν άλλο τόπο, σε ένα άλλο χώμα, θα σημάνουν το ίχνος της αρχής, τις ρίζες των απογόνων τους και έτσι θα φτιαχτεί μια νέα πατρίδα για αυτούς. Θα είναι μια πατρίδα που θα αντικαταστήσει την παλιά, αφού πια εδώ θα έχουν τις ρίζες τους, θα έχουν θάψει γονείς, θα έχουν θρηνηήσει πάνω στους τάφους, θα ξέρουν ότι οι δικοί τους είναι “εκεί”, δίπλα τους, γεγονός που θα τους ενώνει και θα δίνει νόημα στη ζωή τους στο νέο τόπο. Θα συσταθεί δηλαδή μία νέα ιστορική συνέχεια, με παρελθόν, παρόν και μέλλον, μια νέα ζωή.

Στη *Γαλήνη* πάλι του Βενέζη, η ιστορία τελειώνει, εστιάζοντας στην Αυγή, από τους νεότερους κατοίκους του συνοικισμού. Η Αυγή δεν θυμάται τίποτα από τη χαμένη πατρίδα, μαθαίνει μονάχα για αυτήν από τις αφηγήσεις του πατέρα της, και διαθέτει κι έναν ακόμα δεσμό με το νέο χώμα, τον τάφο της μητέρας της:

“Κάμε το σταυρό σου, της έλεγε ο πατέρας της. Εδώ από κάτω είναι η μητέρα σου.[...] Η Αυγή ήθελε να σκαλίσει το χώμα ίσαμε να βρει τα θαμμένα χέρια. Μα σαν τόλμησε να το πει μια μέρα στον πατέρα της, της αποκρίθηκε βιαστικά ότι αυτό Δε γίνεται, γιατί τα χέρια και το σώμα των ανθρώπων γίνονται χώμα. Έτσι η Αυγή, ενώ ο πατέρας της έσκαβε κει πλάι και σφύριζε, καθόταν μονάχη πολλή ώρα πάνω απ’ τον τάφο, έπαιρνε μικρές χουφτιές χώμα και το βαστούσε μες στα χέρια της, ώσπου το χώμα ζεσταινόταν. Και τότε το απέθετε πάλι, με προσοχή, εκεί που ήταν”.⁴²⁸

2.2.3. Πατρίδα είναι η οικειότητα με τα πρόσωπα και το χώρο, ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής και τα προσωπικά βιώματα

⁴²⁶ Ε. Αλεξίου, “Η βρύση του Μπραήμ Μπαμπά”, ό.π., σσ. 72-73.

⁴²⁷ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 223-224.

⁴²⁸ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σσ. 236-237.

Οι κοινωνικοί δεσμοί, η οικειότητα των γνωστών προσώπων, η από κοινού αναφορά σε κοινά βιώματα, μνήμες, αλλά και προσδοκίες και προσμονές συνιστούν τον ορίζοντα της ζωής των ανθρώπων. Είναι πηγή χαράς, ασφάλειας, ελπίδας, στοιχεία τα οποία είναι απαραίτητα, το κίνητρο, θα λέγαμε, για τον αγώνα της ζωής. Έτσι, η απομόνωση των προσφύγων από οικεία, με αυτή την έννοια, πρόσωπα παρουσιάζεται εξίσου τραυματική, τα άγνωστα πρόσωπα προκαλούν το αίσθημα της αγωνίας, η δε συνάντηση με τον οποιοδήποτε γνωστό γίνεται πηγή μεγάλης χαράς. Εξάλλου, είναι φανερό η έντονη αναζήτηση σχέσεων σε κάθε επίπεδο με άλλους πρόσφυγες.

“Γιατί κανένα δεν γνωρίζουμε; ρωτά ο Αντρέας που κοιτά προσεχτικά όλα τα πρόσωπα.

-Να ένας, να ένας φωνάζει η Εύα και σαλεύει τα χέρια της.

Ο ψαράς με τη ξύλινη σκάφη στο κεφάλι και το κόκκινο ζουνάρι τη βλέπει και τρέχει βιαστικός.

Κατεβάζει τα ψάρια του και κει στην πλατεία μπρος στον κόσμο σφίγγει με το χοντρό του χέρι τα χέρια όλων τους ως και της μικρής Νέλλης.

Τα μάτια του δακρύζουνε.

[...] -Μαμά, φωνάζουνε και τα δυο τα παιδιά μαζί πριν φτάσουνε καλά καλά... Μαμάκα έχεις πολλά χαιρετίσματα από τον ψαρά μας...

Ποιον...ποιον;

Εκείνονα το νέο που φώναζε πολύ δυνατά και τραγουδούσε.

*Η κυρία Πολίτου κουνά το κεφάλι συγκινημένη και χαμογελά που φέρνει στο νου της τον ψαρά από την Πόλη”.*⁴²⁹

Η συνάντηση μ’ έναν γνώριμο στο ξένο τόπο είναι ένα σπουδαίο γεγονός. Θυμίζει το οικείο. Σε έναν τόπο γεμάτο άγνωστα πρόσωπα, ένα οικείο πρόσωπο θυμίζει κάτι από τα παλιά, ένα κομμάτι του παλιού εαυτού. Είναι μια επιστροφή στην πατρίδα, σε έναν Εαυτό που είναι αντικείμενο νοσταλγίας, σε παρελθούσες στιγμές της ζωής. Δεν έχει πια σημασία ποιος είναι ούτε ποιος ήταν ο βαθμός της σχέσης, σημασία έχει αυτό που μοιράζονται αυτοί οι άνθρωποι εκείνη την ώρα, η συντροφικότητα μπροστά στην κοινή τύχη, οι αναμνήσεις από το παρελθόν.⁴³⁰

⁴²⁹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 25.

⁴³⁰ Πέρα από την κοινή ιδιότητα, το σύνδεσμο ανάμεσα στους παλιούς συντοπίτες διευκολύνει κι ένα άλλο στοιχείο: παρά τις έντονες διαφορές πλούτου, μόρφωσης και τρόπου ζωής που πράγματι υπήρχαν

Οι πρόσφυγες λειτουργούν σαν τους μετανάστες, που ο “συμπατριώτης” αποκτά την αξία του φίλου στον ξένο τόπο, γιατί θεραπεύει το αίσθημα της μοναξιάς, γιατί γίνεται μια αναφορά μέσα στο άγνωστο, γιατί ανακαλεί αναμνήσεις:

*“Δεν του είτανε ξεχωριστά φίλος όπως με τον Αλέξη αυτό όμως δε σήμαινε. Στην ξενιτιά κι ο πιο ασήμαντος γνωστός σου γίνεται αφορμή πολύ μεγάλης αγαλλίασης. Για τους δυο αδελφούς η συνάντηση μ’ ένα παλιό φίλο ήταν σωστό ευτύχημα”.*⁴³¹

Η αναζήτηση συμπατριωτών είναι αυθόρμητη ενέργειά τους. Σε κάθε γνωριμία, ελπίζουν τη συνάντηση με άνθρωπο από τον ίδιο τόπο:

“-Από που είστε; ρώτησε ο καβαλιέρος τον Αδάμ.

*Εκείνος χαμογέλασε γιατί κατάλαβε πως είχε να κάμει με πρόσφυγα. Μόνο οι πρόσφυγες τόχανε μανία α ρωτούν του καθενού την προέλευση”.*⁴³²

Η “μανία” των προσφύγων “να ρωτούνε του καθενός την προέλευση” προφανώς απαντά στην ανάγκη τους να αναγνωρίζουν οικείους μέσα στη μοναξιά τους και την ανατροπή. Δεν χάνουν την ευκαιρία να βρουν κάποιον που θα θυμίσει το παρελθόν, που θα διηγηθεί παρόμοιες περιπέτειες στη νέα του ζωή. Είναι ένας τρόπος να διασκεδαστεί κάπως αυτό το οδυνηρό αίσθημα της μοναξιάς, του αισθήματος του “σα νάπεσες από τον ουρανό”.⁴³³ Η συνάντηση και η συναναστροφή με τον άλλο πρόσφυγα, περισσότερο ή λιγότερο ή και καθόλου παλιό γνώριμο, εξυπηρετεί τη δυνατότητα της ταύτισης με κάποιον άλλο που έχει όμως κοινό παρελθόν και κοινά πράγματα να αντιμετωπίσει στο παρόν, μέσα στη μοναξιά του καινούργιου.

Από την άλλη, ο νέος τρόπος σημαίνει ακόμα την απώλεια της παλιάς κοινωνικής θέσης, αφού αυτή προσδιορίζεται μόνο σε σχέση με άλλους γνωστούς, την έλλειψη του ελέγχου, της ανάγκης ανταπόκρισης σε ένα κώδικα, που δεν έχει πια λειτουργικότητα. Αυτό κάποτε λειτουργεί και απελευθερωτικά:

μεταξύ των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις, οι ταξικές διακρίσεις φαίνονταν να είναι λιγότερο σημαντικές από τους κοινούς πολιτισμικούς δεσμούς. Η οθωμανική κοινωνία, θεμελιωμένη στο σύστημα των millet, συνέβαλλε στη συνοχή των ομοθρήσκων σε σημείο που το θρησκευτικό φρόνημα να υπερκαλύπτει τις όποιες κοινωνικές διακρίσεις, βλ. R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σ. 13. Για τη δομή των κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους, βλ. στο Ν. Σαρρή, *Οσμανική Παραγματικότητα, II. Η δογματική διοίκηση*, Αθήνα, Αρσενίδης, 1990, σσ. 337-340.

⁴³¹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 62

⁴³² Στο ίδιο, σ. 74.

⁴³³ Στο ίδιο, σ. 143.

*“Η Καλλιώς δεν το υπόφερε να μιλούν για ρούχα. Κάποτε θύμωνε: Δε βλέπεις τα χάλια μας, παρά κοιτάξεις το φουστάνι σου; Ποιος θα σε γελάσει αν δεν είσαι της ώρας... Έπειτα μήγαρις είσαι στον τόπο σου... Τι σε μέλει; Ποιος σε ξέρει;”*⁴³⁴

Η ανωνυμία στον καινούργιο χώρο διευκολύνει πρακτικές και δραστηριότητες που μπορούν να συντελέσουν στην αναδημιουργία και σίγουρα κάνουν περισσότερο υποφερτή την έκπτωση από την παλιά θέση. Σε κάθε περίπτωση δηλώνει το αίσθημα του έκτακτου, τη μη κανονικότητα στον καινούργιο τόπο.

Ταυτόχρονα πατρίδα είναι οι αναφορές και οι σημασίες του χώρου. Η αναγνώριση του χώρου είναι στοιχείο οικειότητας μαζί του. Η ανάκληση αναμνήσεων από το χώρο σημαίνει κι αυτή συνέχεια σε αυτόν.⁴³⁵

“Πίσω της το τραμ στρίβει- Καστέλλα 20- Πόσες φορές δεν τόχε διαβάσει, μα δεν ζυπνά η ονομασία τίποτα μέσα της. Πέφτει και χάνεται”.⁴³⁶

*“-Θα μάθουμε άραγε να ζούμε τη ζωή που θα ταιριάζει εδώ;”*⁴³⁷

Εξίσου αγχωτικό τίθεται για τους πρόσφυγες το παραπάνω ερώτημα. Πατρίδα παρουσιάζεται επίσης να είναι συνήθειες και οι παραδόσεις, οι συλλογικές πρακτικές, η οργάνωση της ζωής. Η μετακίνηση θέτει το ζήτημα της διατάραξης των παλιών

⁴³⁴ Στο ίδιο, σ. 259.

⁴³⁵ Πρβλ. R. Hirschon για τη μέριμνα των Μικρασιατών προσφύγων να ανασυστήσουν το μικρασιατικό τοπίο, να κάνουν το χώρο που εγκαταστάθηκαν σημαίνοντα με βάση τις παλιές σημασίες, δίνοντας ονόματα σε δρόμους, πλατείες, συνοικίες που ανακαλούν το μικρασιατικό χώρο: Η Hirschon παρατηρεί ότι στη διαδικασία “να δημιουργήσουν ένα διάστικτο περιβάλλον, να δημιουργήσουν “χώρους” στους “τόπους”, οι πρόσφυγες εμφανίζονται να έχουν χρησιμοποιήσει τοπικούς χάρτες ως μέσο προσανατολισμού. Αποδίδοντας ιδιαίτερο χαρακτήρα στις περιοχές μέσα στις νέες εγκαταστάσεις, άρχισαν να επαναδημιουργούν ένα οικείο πνευματικό τοπίο μέσα από ένα άγνωστο.[...]. Εμπότισαν το νέο περιβάλλον με σημαίνουσες ιδιότητες[...] Ονόματα τοποθεσιών, εκκλησίες όπου φυλάσσονται ευλαβώς εικόνες, ακόμα και πέτρες μεταφερμένες από την πατρίδα: όλα στοιχεία που βοηθούν στην ανακατασκευή ενός σημαίνοντος περιβάλλοντος”, R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, .π., σ. 25. Αυτή η προσπάθεια δείχνει καθαρά το διχασμό τους ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, την ταυτόχρονη διπλή χωροχρονική τους τοποθέτηση· έχει να κάνει με την προσπάθεια ανασύστασης του παρελθόντος στο παρόν.

⁴³⁶ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 19.

⁴³⁷ Στο ίδιο, σ. 24

συνηθειών και το αίτημα της προσαρμογής σε ένα καινούργιο τρόπο. Πρέπει να αλλάξουν τις συνήθειές τους για να προσαρμοστούν.

Η απάντηση στο άγχος των προσφύγων ως προς την εξοικείωσή τους με τη νέα τους ζωή δεν είναι άλλη από την υπομονετική απόκτηση καινούργιων εμπειριών και βιωμάτων. Οι δεσμοί με το νέο τόπο κάποτε θα αποκτηθούν κι αυτό θα τον μετατρέψει σε πατρίδα. Το στοίχημα φαίνεται να μην είναι άλλο από τη σύναψη δεσμών με το καινούργιο, όσο και όταν αυτό πραγματοποιηθεί, ως μόνο μέσο λύτρωσης από το παλιό και ένταξης στην καινούργια ζωή.

Το να πάψουν να νιώθουν ξένοι είναι δύσκολο,⁴³⁸ γιατί οι αναμνήσεις ταλαιπωρούν και δυσκολεύουν τη ζωή των προσφύγων. Το μυαλό τους είναι στραμμένο συνεχώς στο παρελθόν:

*“Θυμάται εκείνον που έμεινε εκεί. Το σπίτι της στην Χαλκηδόνα. Τους μινάρδες ρόδινους το βράδυ, το πρωί χρυσούς. Έπειτα τα μικράτα της. Το σκολειό, τη μητέρα της στην έδρα να κάνει μάθημα. Όλα αυτά μαζωμένα αποτελούν τη ζωή της. Τώρα θα πρέπει να ζήσει άλλα τόσα χρόνια, να μαζευτούν εντυπώσεις καινούργιες, νέο υλικό, να παραχώσουν τις παλιές. Κι ως τότε πρέπει να περάσουν πολλά χρόνια, πάρα πολλά...”*⁴³⁹

2.2.4. “-Εμείς δεν πιάνουμε πουθενά πια. Μα αυτά θα πιάσουν. Τα παιδιά μας, λέω”.⁴⁴⁰

Αυτό, που κατόπιν όλων αυτών, προβάλλεται έντονα στην πεζογραφία, με όλη την πίκρα για τη μία κατηγορία και την αισιοδοξία για την άλλη είναι πως η ένταξη συνιστά μάταιη προσπάθεια για τους μεγαλύτερους, όχι όμως και για τους νέους. Μόνο οι νέοι και τα παιδιά θα νιώσουν τον καινούργιο τόπο πατρίδα, αφού μόνο αυτοί διαθέτουν την απαιτούμενη προσαρμοστικότητα, τη διαθεσιμότητα και τον ίδιο το

⁴³⁸ Πρβλ. με το απόσπασμα από την *Αναφορά στον Γκρέκο* του Ν. Καζαντζάκη, που παρουσιάζει τους Πόντιους στο ταξίδι προς την Ελλάδα και περιγράφει την ψυχική τους κατάσταση: “δύσκολο πολύ η ψυχή να ξεκολλήσει από την πατρίδα: βουνά, θάλασσες, φτωχό αγαπημένο σπιτάκι, ένα χταπόδι είναι η ψυχή κι όλα ετούτα απλόκαμοί της.”, στο Ν. Καζαντζάκη, *Αναφορά στον Γκρέκο*, ό.π., σ. 518.

⁴³⁹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 19

⁴⁴⁰ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 162.

χρόνο να συνάψουν τους δεσμούς που πάνω απ'όλα σημαίνει να ανήκεις σε μια πατρίδα.

Η αισιοδοξία για την αφομοίωση των παιδιών και γενικότερα των νέων, που συνοδεύει σταθερά τέτοιους προβληματισμούς, ανάγεται σε απάντηση και παρηγοριά, νοσηματοδότηση της προσπάθειας, που θα ήταν μάταιη, αν δεν προσέβλεπε σε ένα μέλλον που δεν αφορά τους ίδιους τους φορείς της αλλά τη συνέχειά τους, τα παιδιά τους. Απηχείται επίσης και συτή η πικρή αίσθηση των προσφύγων της πρώτης γενιάς, ότι οι ίδιοι όσο και να αγωνιστούν δεν προλαβαίνουν να απολαύσουν τους καρπούς του αγώνα τους, το αίσθημα του ξένου δεν θα τους εγκαταλείψει ποτέ, ότι αγωνίζονται για τα παιδιά τους, ότι θα δώσουν εκείνοι στο νέο τόπο τη σημασία της πατρίδας που θα αναγνωρίσουν τα παιδιά τους. Στο βιβλίο της Σταύρου, και ο ίδιος ο τίτλος, “Οι πρώτες ρίζες”, αποδίδει τον αγώνα της προσφύγων της πρώτης γενιάς, αυτών που αναγκαστικά θα περάσουν όλες εκείνες τις δοκιμασίες προκειμένου να δημιουργήσουν συνθήκες προσαρμογής, όχι τόσο πια για τους εαυτούς τους, αλλά για τα παιδιά τους και τις κατοπινές γενιές. Το σημαντικότερο ίσως σημείο του έργου, που δικαιώνει τον τίτλο είναι ο λόγος μιας γυναίκας, της θείας Άννας, που ανήκει σε αυτό που θα λέγαμε πρώτη γενιά προσφύγων, και που αναφέρεται στον αγώνα που δίνουν οι άνθρωποι της γενιάς της:

“Χρειάζεται αγώνας να μπηχτείς σε τούτη την άσπρη ξερή γη. Θέλει να σκάψεις με τα νύχια, με τα δόντια, με όλα σου τα δυνατά για να στεριώσεις μια ζωούλα φτωχικά χωρίς αναμνήσεις. Είναι στιγμές που νοιώθω σα να μην είμαι άνθρωπος· παρά γίνουμαι δέντρο. Προσπαθώ κι αγκομαχώ να χώσω βαθειά όσο μπορώ τις ρίζες μου, να ρουφήξω με τα τρεμάμενα κλωστένια στόματά μου λίγη δροσούλα. Λίγη που να καταφέρω να βασταχτώ ίσως και να αντιπαλέψω τους ανέμους. Σκέπτομαι τα παιδιά μου. Κανένα τους σα μεγαλώσει δε θα υποπτευθεί την αγωνία μας. Θα τα διαβάζουνε τα όσα γίνανε στην ιστορία τους όπως εμείς μαθαίναμε την Κιβωτό του Νώε. Όμως πάλι δεν ξέρω αν θάβρισκα το θάρρος που με στυλώνει αν δεν είταν γύρω μου αυτά τα τρία πλάσματα. Νοιώθω με φόβο και λαχτάρα πως εμείς θα είμαστε οι πρώτες ρίζες! Αυτά οι πρώτοι ανθοί θα λουλουδίσουν ή θα μαραζιάσουνε ανάλογα με τα δικά μας αγκομαχητά. Αν θα

βαστάζουμε, αν δε μας τσουρουφλίσει ο ήλιος που καίει σαν φοβέρα πάνω από τις χλωμές ζωές μας”⁴⁴¹

Πρόκειται όμως και για την αίσθηση αυτής της πρώτης γενιάς ότι οι ίδιοι δεν αποτελούν παρά την προϋπόθεση ζωής των παιδιών τους. Οι ίδιοι δεν ελπίζουν σε μια πραγματική αποκατάσταση της ζωής τους. Αποτελούν την επένδυση σε ένα μέλλον που δεν τους ανήκει, ανήκει στα παιδιά τους. Στην προσφυγιά, η προβολή στο μέλλον της επόμενης γενιάς είναι κινητήριοις δύναμη και πηγή κουράγιου.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι το πρώτο στοιχείο της “προσφυγικότητας” είναι η “ξενικότητα”, με όλες τις αντιφάσεις όμως που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, σημαίνει η εγκατάσταση σε έναν τόπο που είναι ταυτόχρονα δικός και ξένος, ανάμεσα σε άλλους που είναι ταυτόχρονα δικοί και ξένοι και που και αυτοί τους αντιμετωπίζουν ταυτόχρονα σαν δικούς και ξένους.

2.3. Συνθήκες ζωής: “Προσφυγιά, [...], φτώχεια, θλίψη”.⁴⁴²

Οι συνθήκες ζωής των προσφύγων εμπλέκονται κι αυτές στην κατασκευή της εικόνας τους. Βασικός συντελεστής της εικόνας του πρόσφυγα είναι ο τρόπος της ζωής του, η αντιμετώπισή του από την κοινωνία, οι αποκλίσεις ή μη από τους ντόπιους ως προς τους όρους διαβίωσης. Με άλλα λόγια, παρακολουθώντας τις συνθήκες της ζωής τους, την κατοικία, την απασχόληση, τον αγώνα για την επιβίωση, αποκτούμε ένα μέτρο του τι σημαίνει η προσφυγική ιδιότητα, να είσαι πρόσφυγας στη Ελλάδα του μεσοπολέμου, αφού αυτό είναι που θα διαμορφώσει ως ένα βαθμό την ιδιαίτερη ταυτότητα αυτών των ανθρώπων.

Οι συνθήκες ζωής των προσφύγων τόσο το πρώτο διάστημα της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα όσο και σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν αδιαμφισβήτητα δύσκολες και ταπεινωτικές. Η κρατική μέριμνα ήταν ανεπαρκής και γινόταν ανεπαρκέστερη από τις διάφορες κωλυσιοεργίες, η ντόπια κοινωνία, ανταγωνιστική, δημιουργούσε τα δικά της προβλήματα. Με ματιά σχεδόν δημοσιογραφική, και με σαφή κριτική διάθεση, από όποια σκοπιά κι αν παρατηρούν, ανθρωπιστική ή ιδεολογικά

⁴⁴¹ Τ. Σταύρου. *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 242-243.

⁴⁴² Μ. Λουντέμης, *Κάτω από τα Κάστρα της Ελπίδας*, ό.π., σ. 189.

“εκπεφρασμένη”, οι πεζογράφοι περιγράφουν εκτενώς τις συνθήκες ζωής των προσφύγων, τον αγώνα τους προς επιβίωση, την αναλγησία ή αδυναμία του κράτους να τους εντάξει, την εχθρότητα των ντόπιων απέναντί τους, την απροθυμία τους να τους αφομοιώσουν.

Η εικόνα λοιπόν σχηματίζεται ως εξής: Ο πρόσφυγας είναι ο άνθρωπος που αγωνίζεται σκληρά για να επιβιώσει, έχοντας εναντίον του την ντόπια κοινωνία, ενώ το κράτος δεν τον βοηθά· έχει έντονο το αίσθημα της κατάντιας αλλά και τη βούληση να ξαναδημιουργήσει τη ζωή του ή έστω να την κάνει ανεκτή. Οι εικόνες που παρέχει η πεζογραφία για τη ζωή του πρόσφυγα είναι εικόνες μίας ζωής σκληρής, ταπεινωτικής, γεμάτης μόχθο αναντίστοιχο προς τις απολαβές, δηλαδή της ζωής των φτωχών μειονεκτικών κατηγοριών που παλεύουν σκληρά να διατηρηθούν στη ζωή. Ο πρόσφυγας είναι πολύ φτωχός, πιο φτωχός από το φτωχό γηγενή, είναι τόσο φτωχός γιατί είναι πρόσφυγας, ενώ παραμένει “πρόσφυγας” γιατί είναι τόσο φτωχός.

Το πεδίο της παρουσίασης της κοινωνικής και οικονομικής υστέρησης των προσφύγων θα αναπτύξουν κυρίως οι συγγραφείς που καλλιεργούν τον κοινωνικό προβληματισμό και βέβαια οι αριστεροί πεζογράφοι. Πάντως, για την πεζογραφία του μεσοπολέμου, που αντλεί από πρόθεση το υλικό της από την κοινωνική πραγματικότητα, οι πρόσφυγες γίνονται προνομιακό πεδίο άντλησης θεμάτων που εξυπηρετούν την πρόθεση του λογοτέχνη να καταγράψει τη δύσκολη κοινωνική πραγματικότητα, να καταγγείλει και να ευαισθητοποιήσει. Ειδικά για τους αριστερούς λογοτέχνες, οι πρόσφυγες είναι μια κοινωνική κατηγορία που υποφέρει, ένα προλεταριάτο, που μπορεί να συνειδητοποιηθεί και να αποτελέσει επαναστατικό φορέα. Εδώ η φτώχεια δεν ανατρέπεται από την εργατικότητα, και τα περιβόητα δαντελένια κουρτινάκια που κρέμονται στα ξεχαρβαλωμένα παράθυρα των παραγκών δεν αρκούν για να κάνουν ανεκτή τη ζωή του άνεργου, πάμφτωχου, ταπεινωμένου πρόσφυγα. Σε αυτή την περίπτωση, όπως ειπώθηκε,⁴⁴³ μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι μια τέτοια αφήγηση εντάσσει τους πρόσφυγες στην ελληνική κοινωνία με έναν άλλο τρόπο. Όχι μόνο επειδή λειτουργεί με όρους ταξικούς, αλλά και στο μέτρο που η φτώχεια των προσφύγων γίνεται η ένδειξη- η πλέον εύγλωττη- της κοινωνικής κρίσης στο σύνολό της, υπερβαίνοντας το “δράμα” μιας συγκεκριμένης κατηγορίας. Η ένταξη των

⁴⁴³ Βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1.

προσφύγων στους μειονεκτικούς της Ελλάδας (εργάτες αγρότες πρόσφυγες) είναι μία ένταξη των προσφύγων στον εθνικό κορμό.

Ο πρόσφυγας λοιπόν είναι καταρχήν και κυρίως ένας φτωχός άνθρωπος, πιο φτωχός από τους άλλους φτωχούς, επειδή είναι πρόσφυγας. Ταυτόχρονα, πρόσφυγας καταλήγει να είναι συνώνυμο του πολύ φτωχού. Όλοι οι λόγοι θα συμφωνήσουν σε αυτό. Θα διαφοροποιηθούν όμως σημαντικά στην αποτίμηση αυτής της φτώχειας, στη σημασία της, στη δυνατότητα ανατροπής της, στην αλλοτρίωση που επιφέρει ή όχι σε αυτούς που την υφίστανται. Οι δυσκολίες που έχει να αντιμετωπίσει για να επιβιώσει και να δημιουργήσει είναι τεράστιες. Η πλειοψηφία των προσφύγων της λογοτεχνίας έχουν φθάσει από τη Μικρά Ασία χωρίς τίποτα από τα υπάρχοντά τους ή με ελάχιστα πράγματα των οποίων το σταδιακό ξεπούλημα γίνεται επίσης μέτρο της φτώχειας τους. Η στέγη τους, ή η έλλειψή της, οι βιοποριστικές δραστηριότητές τους, ο τρόπος της ζωής τους κάνουν ανάγλυφη τη δυσκολία και τη στέρησή τους.

2.3.1. Στέγη: *“Ένα ντάμι με τενεκέδια που δε χωράει μέσα ούτε ενάμισης σκύλος”*⁴⁴⁴

Οι συνθήκες στέγασης των προσφύγων προβάλλονται από όλους ως κατεξοχήν μέτρο της φτώχειας και της δύσκολης ζωής τους. Τόσο τα πρόχειρα και προσωρινά καταλύματα του πρώτου καιρού όσο και οι συνοικισμοί που τα ακολούθησαν, και αυτά ακόμα όχι για όλους, αποτελούν το πλέον εύγλωττο δείγμα της κοινωνικής τους μειονεξίας. Τα χρόνια που πέρασαν οι πρόσφυγες στις παράγκες, περιμένοντας την καλύτερη στέγαση, αποτελούν αντικείμενο κριτικής, στο μέτρο μάλιστα που αυτό υπήρξε και μία επαγγελία που δεν εκπληρώθηκε ποτέ.

Η έμφαση που σχετικώς αποδίδεται από την πεζογραφία στην αναφορά στη στέγη των προσφύγων αντιστοιχεί αφενός στην πρόθεση κατάδειξης και καταγγελίας των άθλιων συνθηκών της ζωής τους και της ένδειάς τους, και συνεπώς και της ανεπαρκούς κρατικής μέριμνας και πρόνοιας, και αφετέρου γίνεται προνομιακό συμβολικό πεδίο και αυτό για την κατάδειξη της ανατροπής που υπέστησαν. Η ανεπαρκής στέγη γίνεται κατεξοχήν στοιχείο της προσφυγικής ιδιότητας· η προσφυγιά ισοδυναμεί με την έσχατη

⁴⁴⁴Μ. Λουντέμης, *Κάτω από τα Κάστρα της Ελπίδας*, ό.π., σ. 74.

φτώχεια, με την περιθωριακή και μειονεκτική κοινωνική ομάδα. Ακόμη, όπως και ο τόπος εγκατάστασης γενικότερα, έτσι και πιο συγκεκριμένα η στέγασή τους, η ακαταλληλότητά της, η διαφορά της από τα εγκαταλειμμένα σπιτικά της Ανατολής τονίζουν την αίσθηση του ανοίκειου και του ξένου που συνεχώς εκφράζουν. Εξάλλου, το τυχάρπαστο του χώρου κάνει έντονη την έλλειψη κάθε συνέχειας, κάθε παρελθόντος στους αντίστοιχους χώρους. Η δε γκετοποίηση του συνοικισμού, όλοι οι πρόσφυγες μαζί, χώρια από τους γηγενείς, δηλώνει επίσης την περιθωριοποίηση.⁴⁴⁵ Τους βρίσκουμε εγκαταστημένους οπουδήποτε, όχι μόνο σε συνοικισμούς επιδεκτικούς οποιασδήποτε κριτικής για την ποικίλη ακαταλληλότητά τους και τα προβλήματά τους, αλλά και σε πρωτάκουστες περιοχές, σε σπηλιές, σε εγκαταλελειμμένα νταμάρια και παρόμοια μέρη.

Όπως είδαμε και αλλού, με ιδιαίτερη έκπληξη, δυσaréσκεια, ευαισθησία και απολογητική διάθεση απεικονίζονται οι πρώτες λύσεις στέγασης των προσφύγων, που διήρκεσαν μονιμότερα του προσωρινού:

*“Όπου υπήρχε μια στέγη διαθέσιμη είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες, στα παλάτια, στα θέατρα, στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα σχολεία, στα ακατοίκητα σπίτια, είχαν απλώσει τα ρούχα τους σ’ όλους τους τοίχους κι είχαν γεμίσει τα πεζοδρόμια βρώμικα νερά. Στις βρύσες γινότανε σκοτωμός. Στα ξενοδοχεία και στα εστιατόρια ήταν ένας συνωστισμός όπως στα βαπόρια των πανηγυριστών”.*⁴⁴⁶

Μημονεύεται η αρχική προσωρινή στέγασή τους οπουδήποτε, σε δημόσια κτίρια, εκκλησίες, σχολεία, γεγονός που αποτέλεσε ένα σοκαριστικό θέαμα και για τους ίδιους

⁴⁴⁵ Πρβλ. με την άρνηση των πιο εύπορων προσφύγων να στεγαστούν στους προσφυγικούς συνοικισμούς, αποτέλεσμα της κρατικής πρωτοβουλίας, και την επιλογή τους να αυτοστεγαστούν με δικά τους μέσα και σε διάφορες συνοικίες, ακριβώς για να αποφύγουν το στίγμα του πρόσφυγα τους και τη γκετοποίηση που σημαίνει ο προσφυγικός συνοικισμός. Αυτό σημαίνει ότι το κοινωνικό στίγμα του πρόσφυγα αποδίδεται κατεξοχήν με τη στέγη του πρόσφυγα. Το ζήτημα της στέγης και η διαχείρισή τους από τους πρόσφυγες υπήρξε κεντρικό διακύβευμα για την εξέλιξη της ζωής. Βλ. Β. Γκιζελή, “Κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη”, ό.π., σ. 72 και της ίδιας, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και...*, ό.π., σσ. 278-283.

⁴⁴⁶ Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 165-166.

και για τους ντόπιους. Πρώτη φορά συμβαίνει αυτό. Οι συνθήκες αβίωτες, η κατάσταση παράδοξη.⁴⁴⁷

*“Γέμισαν τα σχολεία προσφυγιά, γέμισαν οι εκκλησίες. Γέμισαν όσα σπίτια βρέθηκαν αδειανά [...] Γέμισαν οι σιδηροδρομικοί σταθμοί, τα θέατρα, το Ζάππειο, ο Παρνασσός, το Πανεπιστήμιο, το Πολυτεχνείο. Απλώθηκαν σεντόνια και κατσαρόλια γέμισαν τα θεωρεία στο Δημοτικό θέατρο- μια οικογένεια σε κάθε θεωρείο- και οι φουφούδες όπου μαγείρευαν οι δυστυχισμένες νοικοκυρές μαυρίζουν τους τοίχους με αιθάλη”.*⁴⁴⁸

Εικόνες από τα ομαδικά καταλύματα, όπου παρουσιάζεται με ιδιαίτερη έμφαση η προσβολή της αξιοπρέπειας των προσφύγων, η παραβίαση κάθε ιδιωτικότητας, οι αντικειμενικές δυσκολίες διαβίωσης, από το συνωστισμό, την ακαταλληλότητα του χώρου, κατακλύζουν τις σελίδες των πεζογραφημάτων που αναφέρονται στην εποχή της άφιξης:

*“Η αίθουσα του σχολειού μπορούσε κατά την εκτίμηση του αστυνόμου που την είδε να περιλάβει δέκα οικογένειες. Με το στανιό χώρεσε τις οκτώ κι άλλη μια στο μικρό καμαράκι δίπλα στην είσοδο που θάταν άλλοτε γραφείο της Διευθύνσεως. Για να χωρίσουνε την αίθουσα οι νέοι κάτοικοι κρέμασαν μπατανίες. Ένα ξύλο στη μέση ορθό σαν κατάρτι κι απάνω κάρφωσε ο καθείς ό,τι είχε. [...] Όσο η ώρα περνούσε έβγαине κι από ένας κάτοικος του σχολειού να πάει στο αποχωρητήριο. Δυο είχε ο περίβολος κι εκείνα μισογκρεμισμένα όπως το σχολειό. Το ένα ήταν από καιρό φραγμένο, κι έτσι όλοι βολεύονταν στο άλλο, όσο που στο τέλος έπεσε η πόρτα κι έμεινε ξέσκεπο. Κάποια γυναίκα κρέμασε ένα κόκκινο πανί, όμως ήρθε κοντό κι έτσι έβλεπες από κάτω τα πόδια εκείνου που είτανε μέσα”*⁴⁴⁹

Αυτές οι πρόχειρες εγκαταστάσεις παρουσιάζονται σταθερά ως απαράδεκτες:

“-Πρέπει να πάω στον άγιο Φίλιππα, να ιδώ την πρόχειρη εγκατάσταση. Εκεί βρισκόταν κάποιο ρημάδι, μια τετράγωνη αποθήκη, με σπασμένα τζάμια, με χαλασμένη σκεπή, χωρίς πόρτες, ένα γούπατο όπου θα είχαν στοιβάξει ίσαμε διακόσιους ανθρώπους.[...] Τα δοκάρια ψηλά ήτανε φαγωμένα και σαπισμένα, έλειπαν καραμίδια,

⁴⁴⁷ Βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.3.1, όπου γίνεται αναφορά στη διαπραγμάτευση του θέματος από τους αριστερούς πεζογράφους.

⁴⁴⁸ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σσ. 249-250.

⁴⁴⁹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 129-131.

έμπαινε από παντού ο αέρας, έσταζε από παντού η βροχή. Ο τόπος όλος ήταν μοιρασμένος σε μικρά μικρά κομματάκια και στο κάθε κομματάκι κατοικούσε μια οικογένεια. Είχανε τεντώσει σκοινιά, κρέμασαν τις κουρελιασμένες κουβέρτες τους από δαύτα και χωρίστηκαν αναμεταξύ τους. Άλλοι πλαγιασμένοι, πάскиζαν λίγο να ξανασάνουν, άλλοι σταυροπόδι κάρφωναν τα μάτια στο λασπωμένο χώμα και συλλογιούνταν. Οι γυναίκες προσπαθούσαν κάτι να συμμαζέψουν, να στήσουν κάποιο νοικοκυριό σ' εκείνο το χάλασμα. Ήταν κ' οι νεότερες που χτενίζονταν μπροστά σ' ένα κομμάτι καθρέφτη, σα να θυμούνταν πως είχαν κάποτες ομορφιά. Κ' η ντροπή είχε λείψει. Κοίταζες από δω να φυλαχτείς και ξεσκεπαζόσουν από κει. Κουρέλια, κουρέλια".⁴⁵⁰

Η αθλιότητα αυτών των καταλυμάτων, η προσβολή που επιφέρουν στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η αντίδραση των θεατών σε όλα αυτά γίνονται μέτρο της κατάστασης.⁴⁵¹

Στις περιγραφές της στέγασης δεν λείπουν και οι αναφορές στην αλλοίωση που επιφέρει η έσχατη ανέχεια στο σύστημα αξιών των ανθρώπων, στην άμβλυνση της καλής τους διάθεσης, στη διεκδίκηση του προσωπικού οφέλους εις βάρος των άλλων, αλλά και στους κινδύνους που αντιμετωπίζει η ηθική των προσφύγων και ειδικά των γυναικών από τέτοιες συνθήκες διαβίωσης:

"Στριμωγμένες οι φαμίλιες, μικροί και μεγάλοι, αρσενικοί και θηλυκοί, πλαγιάζαν αράδα τη νύχτα. Μεγάλη στένεψη και κακοπάθεια. Οι γυναικοκαβάδες δεν έπαυαν ανάμεσα στις γειτόνισσες, που τις χώριζε τι κρεμασμένο από τη σκεπή τσουβαλόπανο. Πιανόντανε στα χέρι, ξερίζωναν τα μαλλιά, βριζόντανε με ανείπωτα λόγια. Ώσπου έρχονταν οι άντρες από το ξενύχτι του ψαρέματος ή της ταβέρνας κ' έδιναν τέλος με μια γερή ξυλοπατινάδα. Ο καθένας έδερνε τη γυναίκα του ώσπου να βαρεθεί τούτη τη διασκέδαση. Κατόπι την έπαιρνε στην αγκαλιά μάσα στη στρώση και την παρηγορούσε ώσπου τα βογγητά της να πάρουν το ρυθμό της αναπαραγωγής. Τα μικρά παιδιά, τα

⁴⁵⁰ I.M. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σσ. 157-158.

⁴⁵¹ Για τα τα πρόχειρα προσωρινά καταλύματα που πλημμύρισαν την Αθήνα και άλλες πόλεις την επομένη της Καταστροφής, και τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης σε αυτό το γεγονός, βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1.

ανήλικα κορίτσια τ' άκουγαν και τάβλεπαν όλα τούτα με άγρυπνο μάτι και ξεσκόλιζαν πριν την ώρα τους".⁴⁵²

Οι όροι διαβίωσης στα επιταγμένα κτίρια, στα δημόσια κτίρια και στους πρόχειρους καταυλισμούς θέτουν ζητήματα προσβολής των ηθών των προσφύγων.⁴⁵³ Οι χώροι των κοινοβίων, ανοιχτοί στον οποιοδήποτε, αναστατώνουν, καθώς επιτρέπουν την έκθεση ειδικά των γυναικών σε κοινή θέα και σε συνδυασμό με την έλλειψη του άνδρα-προστάτη, αφού είναι μόνες και απροστάτευτες, τις κάνουν θύματα ανάλγητων, κατά των συγγραφέα, ανδρών, που σπεύδουν να επωφεληθούν, σαν τον Πετρόπουλο από την *Αστροφεγγιά* του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, που αναζητεί στον προσφυγικό καταυλισμό τα θύματά του:

*"Κι ολοένα τον σκούνταγε τον Άγγελο-για να ιδεί ένα πρόσωπο, ένα πόδι, μια πλάτη και κάτι παραμέσα, ό,τι φαινόταν σε μια στιγμή, σε μια κίνηση-η δίψα του έφτανε και στ' άπλερα κοριτσόπουλα, που δεν την είχαν ακόμα νιώσει την βασανισμένη τους ομορφιά κι ήταν πιο ανέμελα κι ασυλόγιστα".*⁴⁵⁴

Η προσπάθειά του να κατακτήσει τη Μαριορή την προσφυγοπούλα που έχει ξεχωρίσει, θεωρώντας την εύκολο θύμα λόγω της μοναξιάς της, με δέλεαρ την οικονομική υποστήριξη, αποτυγχάνει μπροστά στην αξιοπρέπεια της κοπέλας. Ο ίδιος όμως αισιοδοξεί για την ευόδωση των σχεδίων του:

"-Τι θα κάνει; Πείσμα στο πείσμα! Σε μια βδομάδα θα βρίσκεται στο Ασκηταριό. Είναι ολομόναχη.

-Αυτό είναι φοβερό! του είπε ο Άγγελος.

*-Αχ! καημένε, αν δεν είμαι γω, θάναι άλλος! Γι αυτό να είσαι βέβαιος! Κρίμα που κάναμε τόσο δρόμο για δαύτη! Έλα, πάμε τώρα να ξεσκάσουμε λίγο".*⁴⁵⁵

Η έκθεση των γυναικών σε τέτοιους χώρους, σε συνδυασμό με την έλλειψη του άνδρα - προστάτη και ταυτόχρονα επιτηρητή της τιμής τους και με την αδηφάγα σεξουαλική διάθεση του ντόπιου αρσενικού θα εξηγήσουν σε πολλά από αυτά τα

⁴⁵² Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 39-40.

⁴⁵³ Για διαβήματα διαμαρτυρίας των προσφύγων "εναντίον όλων εκείνων που εκμεταλλεύονται τη δύσκολη κατάστασή τους και προσβάλλουν την ηθική τους" και κρατικά μέτρα που πάρθηκαν σχετικά βλ. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και...*, ό.π., σ. 131.

⁴⁵⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 158.

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 158-159.

αφηγήματα την εκτεταμένη εκπόρνευση των προσφύγων γυναικών. Γενικά, η αναφορά στα κοινόβια αυτά συνοδεύεται συχνά και από το συγκεκριμένο φόβο για τις συνέπειες στην ηθική των γυναικών.

Εξάλλου, γενικότερα, οι συνθήκες της στέγασης, η όποια πρόχειρη και προσωρινή αυτοστέγαση που ήταν το ίδιο απογοητευτική και βέβαια λιγότερο προσωρινή απ' όσο είχε ελπιστεί, “αφήνουν” τους πρόσφυγες “ακάλυπτους”, όχι μόνο στις καιρικές συνθήκες αλλά και στο έλεος και την αδιακρισία και την εχθρότητα των ντόπιων, τους επιτρέπουν να τους παρατηρούν, να τους διαφθείρουν, να τους χρησιμοποιούν:

“Μοιάζει με επαρχιακή υπαίθρια αγορά τούτο το παράξενο πάνινο χωριό από γκριζες τέντες. Οι πόρτες των σκηνών ανοιχτές, όποιος περάσει μπορεί αν σκόψει και να περιεργαστεί και μέσα- τι θα του κάνουνε;- στους διαδρόμους περιφέρονται λογής-λογής περίεργοι για να κάνουνε χάζι με τους καβγάδες που φέρνει η φτώχεια, με κανένα σκισμένο φουστάνι που αφήνει ακάλυπτη καμιά γάμπα, και οι κάτοικοι του πάνινου χωριού θα έχουνε την εντύπωση πως η ζωή τους από τώρα κι ύστερα θα είναι χωρίς δικαίωμα να κλείσουνε πόρτα γιατί οι ντόπιοι μπορεί αν έχουν ανάγκη να τους κάνουνε χάζι και στον ύπνο τους. Δικός τους είναι ο τόπος, γι' αυτό τους αφήκανε να τσαντιρώσουνε, για να έχουνε κάποιο θέαμα για πλερωμή, κι ας είναι το θέαμα της φτώχειας και της εξαθλίωσης. Το χρειάζονται για να συλλογίζονται όταν πάνε πίσω από τη δική τους πόρτα και μένουνε μόνοι, πως μοιάζουνε μ' άρχοντες γιατί τη φέτα το ψωμί την έχουνε και μια πόρτα που κλείνει είναι δική τους”.⁴⁵⁶

Στο παράθεμα από το έργο του Κορνάρου η εικόνα γίνεται ασφυκτική, απελπιστική. Οι ντόπιοι, απειλητικοί και ανάλγητοι, αντλούν από τον ανθρώπινο πόνο την ευχαρίστηση να επιβεβαιώνουν ότι δεν είναι εκείνοι στη χειρότερη θέση αλλά υπάρχουν άλλοι σε δυσμενέστερη κατάσταση και ταυτόχρονα ξεχνιούνται, κοιτάζοντας τη ζωή των άλλων, των προσφύγων, που είναι ακόμα δυσκολότερη.

Εκείνος πάντως ο πρώτος χρόνος μοιάζει ιδιαίτερα δραματικός για τους πρόσφυγες της πεζογραφίας. Η παγωνιά του χειμώνα γίνεται το μέτρο της κατάστασής τους:

“Κι ο χειμώνας ήταν βαρύς κ' η προσφυγιά χαροπάλενε στα τσαρδάκια της, κάτον από ένα φύλλο πισσόχαρτο, πάνου στο χώμα που γινότανε λάσπη με την πρώτη βροχή.

⁴⁵⁶ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σσ. 303-305.

[...] *Κ' η μέρα διπλωνότανε στη μέρα κ' οι νύχτες οι χειμωνιάτικες ήταν πολύ μακριές, απάνου στα λασπωμένα τσουβάλια, στα μουσκεμένα σανίδια, με τον άνεμο συντροφιά*".⁴⁵⁷

Από τις προσφυγικές κατοικίες λείπουν και τα στοιχειώδη. Ο χώρος μικρός, οι ελλείψεις πολλές. Το προσφυγικό σπίτι δεν μπορεί καν να ονομαστεί σπίτι:

"Ένα ντάμι με τενεκέδια που δε χωράει μέσα ούτε ενάμισης σκύλος. Πώς χώρεσαν δυο άνθρωποι; Έ, αυτό πια είναι μυστικό της ψυχής παιδί μου. Ζουφωθήκαμε. Σκιαχτήκαμε απ' την ξενιτιά, απ' το φόβο και χωρέσαμε. Μόνο στο μαγείρεμα δυσκολεύεται η καημένη η γρια, γι' αυτό βγάζει τη φουφού στο δρόμο και μαγειρεύει εκεί. Μα το χειμώνα; Τι θα κάνουμε; Ποιος ξέρει. Μπορεί νάχουμε την τύχη να πεθάνουμε. Καλό βράδυ παιδί μου. Ας λυπηθεί μπάρεμ εσάς ο Θεός γιατί εμάς δε μας λυπήθηκε...".⁴⁵⁸

Αυτή όμως η εικόνα δεν είναι μόνο εικόνα των πρώτων χρόνων. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί εξακολουθούν και χρόνια μετά την άφιξη και παρά τις επαγγελίες της Αποκατάστασης να μένουν το ίδιο ανυπόφορες, ανθυγιεινές.

"Στον Πειραιά. Το μέρος ήταν συνοικισμός. Προσφυγιά κι ανεμομαζώματα. Όλοι οι ξεσπιτισμένοι από την Ανατολή, απ' τα βαθιά του ορίζοντα, απ' όπου φεύγουνε οι μαϊστράδες κι αράζουνε τ' αρόδου οι ρωμιοί καϊζήδες. Στείλανε από κει κάποιονε, να πάει να δει τι γίνεται, κι έτυχε η Πολυξένη. Ήτανε μπαράγκες μπαράγκες. Ενώνονταν η μια με την άλλη με το ποτάμι του οχετού. Βρόμα; Μέχρι λιγοθυμιά. Το κάτουρο και τα χοντρά; Ως απάνω. Τα παιδιά; Σαν τη μούμια που της αφαίρεσες τα σωθικά κι εσούφρωσε σαν τον πλισέ, και της εμείναν μόνο τα μάτια και μ' εκείνα σου δίνει να καταλάβεις τι γίνεται: που πάει να ζήσει, δηλαδή, μα δεν της έμεινε ζωή. Μόνο μια μικρή τρίχα. Και μ' εκείνη παιδεύεται μέχρι τέλος [...] Αψήλωσε τα μάτια της κι ήταν η σκεπή που έπαιζε. Μια λαμαρίνα, ένας τενεκές σκουριάρης, ξεφτισμένος, πήγαινε πέρα-δώθε, σαν σκισμένη σημαία που έπεσε χάμω κι ακόμα ανεμίζεται. Κατάχαμα ήτανε γης. Καθόταν σ' ένα κασονάκι η Πολυξένη, η Σαλώμη αντίκρυ της".⁴⁵⁹

Εδώ βλέπουμε τον προσφυγικό συνοικισμό να είναι χώρος δράσης του κομμουνιστικού κόμματος και στράτευσης επαναστατών. Στο έργο των αριστερών πεζογράφων, οι πρόσφυγες είναι δυνάμει επαναστατικά υποκείμενα, συχνά

⁴⁵⁷Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος *Αστροφεγγιά*, ό.π., σσ. 161, 162.

⁴⁵⁸ Μ. Λουντέμης, *Κάτω απ' τα κάστρα της Ελπίδας*, ό.π., σ. 74.

⁴⁵⁹ Μ. Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας*, ό.π., σ. 67.

συνδεδεμένοι με τις αριστερές ιδέες και οι προσφυγικοί συννοικισμοί πεδίο δράσης των κομμουνιστών.⁴⁶⁰ Ο προσφυγικός συννοικισμός γίνεται στο έργο τους πεδίο να καταδειχτεί η κοινωνική αδικία σε όλη της την έκταση, να φανεί η αθλιότητα στην οποία είναι καταδικασμένες ομάδες του πληθυσμού, και μέσα από την παρουσίαση όλων αυτών να συνειδητοποιηθούν και οι ίδιες και οι υπόλοιπες.

“Βγαίνανε στα κατώφλια γριες και γέροι και της λέγανε:

*-Να πεις και για μας, κόρη μου... Πες τους το, εκεί που πας... Πες για τη λαμαρίνα, πως έρχεται χειμώνας και τρέχει το νερό από πάνω μας... Πες για το Νικολάκη μου που δε βρίσκει δουλειά, είν' είκοσι χρονώ.. Πες, να'χεις καλό τέλος... Πες να'ρθει ένας μεγάλος, να ιδει εδωπά το χάλι μας... Πες, πού να πα να κατουράμε;.. Πες να περνά και δώθε νεκροφόρα, να μην τους πααίνουμε στην πλάτη μας...[...] Τα 'χασε ολότελα η Πολυξένη, έχασε και το δρόμο, γύριζε μύλο-μύλο ώσπου να βγει από κει. Κι εκείνος ο μισερός τόπος, αυτά τα τόσο αραιά σπίτια σαν σκορπισμένο κομπολόι που χύθηκε από την κλωστή, τα βουναλάκια που τα σχημάτιζε αλλού χώμα κι αλλού ρύπος σκουπιδαριού, όλα εκείνα της φαίνονταν σαν πολιτεία απέραντη που βλέπεις στο όνειρό σου και μπλέκεις μες στους δρόμους της και φωνάζεις Βοήθειαααα! και δε σ' απαντά κανείς”.*⁴⁶¹

Ο προσφυγικός συννοικισμός του αριστερού συγγραφέα, είναι πραγματικά εφιαλτικός, η φτώχεια δεν διασκεδάζεται ούτε από την “νοικοκυροσύνη”, ούτε από “τον πολιτισμό της καθημερινότητας”, που αλλού βλέπουμε να προβάλλονται ως γνωρίσματα των προσφύγων, ικανά να ανατρέψουν τη δυσφορία της φτώχειας και της περιθωριοποίησης.

Η προσφυγιά γίνεται έτσι μετωνυμία της φτώχειας:

“Δεν ρωτάς και μας την προσφυγιά, πώς ζήσαμε ύστερα από το διωγμό;... Τι ξέρεις εσύ από αληθινή φτώχεια· Είδες, πήγες ποτέ σου να δεις σε τι καταυλισμούς, σε τι τρώγλες ζούνε ακόμα σήμερα τα παιδιά των προσφύγων; Πήγε κανείς να δει, νοιάστηκε να μάθει πώς ζουνε έξω στο συννοικισμό του Ασυρμάτου, έξω από το Θησείο; Μέσα σε τρώγλες, κάτω από βράχους, ζούνε σαν τρωγλοδύτες μέσα στα βρώμικα νερά και τη φτώχεια...πώς θέλεις οι άνθρωποι αυτοί, που γεννιούνται και πεθαίνουνε χωρίς ποτέ να νιαστεί κανένας γι αυτούς, ν'αγαπάνε ύστερα την κοινωνία σας και ν'αγαπάνε εσάς όλους;...Τι κάνατε

⁴⁶⁰ Βλ. σχετικά στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.3.1.

⁴⁶¹ Μ. Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας*, ό.π., σσ. 70-71.

εσείς γι αυτούς; ...Εμείς όμως τους υποσχόμαστε μια καλύτερη ζωή... Τους υποσχόμαστε να ζήσουνε σαν άνθρωποι, και να σπουδάζουνε τα παιδιά τους, και να μη ζούνε πια σε τρώγλες, ούτε να πεινάνε!... ”.⁴⁶²

Αυτοί που ζουν έτσι νιώθουν την απόσταση που τους χωρίζει από την υπόλοιπη κοινωνία και την έλξη που ασκούν πάνω τους οι σοσιαλιστικές επαγγελίες μιας καλύτερης και πιο δίκαιης ζωής. Και από την άλλη, όποιος έρχεται σε επαφή με αυτόν τον κόσμο συνειδητοποιείται και ο ίδιος και συμμερίζεται το αίτημα για ένα δικαιότερο μετασχηματισμό της κοινωνίας:

“Εγώ πολλές φορές πηγαίνω σ’ αυτόν το συνοικισμό... Τον αγαπώ, γιατί είναι ο χειρότερος και οι άνθρωποι οι πιο φτωχοί! Α, Βαρβάρα, άμα δεις πώς ζούνε οι άνθρωποι αυτοί, πώς ζούνε μέσα στις σπηλιές, αν έχεις λίγο μυαλό, θα καταλάβεις τι μ’ έσπρωξε και μένα να γίνω όργανο, όπως λέει η κυρία Βικτωρία, του κόμματος!...Εγώ γίνηκα, Βαρβάρα, ό,τι είμαι, από τον πόνο που νιώθω για τη φτωχολογιά, από τον καημό αυτόν... ”.⁴⁶³

Κάποτε η στέγη των προσφύγων είναι η πλέον ανύπαρκτη. Δεν υπάρχουν σπίτια, κατοικούν σε σπηλιές, ανακαλώντας μόνο το παρελθόν, καθώς δεν υπάρχει παρόν,⁴⁶⁴ σαν τους πρόσφυγες από τα “Νερά” του Η. Βενέζη, που είναι εγκατεστημένοι γύρω από ένα εγκαταλειμμένο νταμάρι γεμάτο νερό, κάπου στην Πειραιϊκή ακτή:

“Μέσα σ’ αυτήν την παρατημένη πληγή ήρθαν και στήσαν τις καλύβες τους κάμποσες φαμίλιες από την Ανατολή, πρόσφυγες θαλασσινοί. Τα νερά έχουμε μαζευτεί τώρα σ’ ένα μεγάλο βαθούλωμα στη μέση του λάκκου. Μήτε λιγοστεύουν ποτέ μήτε πληθαίνουν. Έρχονται από το βάθος της γης και μένουν πάντα ακίνητα. Είχαν μια σιωπηλή συνήθεια οι κάτοικοι του λάκκου. Μόλις βράδυναζε μαζεύονταν πάνω απ’ τα νερά. Οι γυναίκες αποτελειώναν όπως-όπως τις δουλειές τους, οι άντρες οι πιο πολλοί ήταν άνεργοι. Τότε, ή λέγαν ιστορίες της Ανατολής, ή για τη μοίρα τους, γιατί δεν τους

⁴⁶² Λ. Νάκου, *Για μια καινούργια ζωή*, Αθήνα, Δωρικός, 1976, σ. 124.

⁴⁶³ Στο ίδιο.

⁴⁶⁴ Η αναφορά αυτή μας φέρνει στην περίπτωση κάποιων άλλων προσφύγων, ακόμα πιο περιθωριοποιημένων, ακόμα πιο προλεταριοποιημένων, που μένει από αδυναμία έξω από την κρατική μέριμνα και εγκαθίσταται μόνο του οπουδήποτε. Βλ. στο Α’ Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1.

λυπόταν ο Θεός. Μα το περισσότερο μέναν σιωπηλοί, σα να ήταν ανάγκη να αφομοιωθούν με την ακινησία των νερών”.⁴⁶⁵

Ο χώρος, λοιπόν, ο προσφυγικός συνοικισμός, γίνεται προνομιακά το σύμβολο της κατάστασης των προσφύγων, της αθλιότητας και της περιθωριοποίησης:

“Η Γούβα, τ’ όνομα της άθλιας αυτής λακκούβας συμβόλιζε άριστα την αληθινή κατάσταση των κατοίκων της. Ζούσαν μέσα στη βρώμα και στα σκουπίδια, κινδύνευαν από τον γειτονικό ανώνυμο ξεροπόταμο· κρεμόταν από πάνω τους φοβέρα και τρόμος με τις μεγάλες βροχές. Πράσινα λασπόνερα απόμεναν κατακαθισμένα όταν περνούσε ο φόβος να ξεχειλίσει κι ήτανε τόσο ο άλλος κίνδυνος της αρρώστειας- ύπουλος και κρυφός θάνατος αυτή, που σιγοτρώνει τη ζωή τους. [...] Από κει πάνω κοιτάνε τους τσίγκους, τα πισόχαρτα. Τα στερνά ρόδια του ήλιου που βασιλεύει στολίζουν με σαρκασμό τούτη τη φριχτή κουρελαρία. Όταν βρέχει πλημμυρίζουν όλα, διαλύονται στο νερό, ξεχειλίζουν οι καλυβότρυπες, έτοιμες στην πλημμύρα να ταξιδέψουν. Με τα μελτέμια τα σκεπάζει όλα τούτα η σκόνη, ξεσηκώνουν οι άνεμοι τις παράγκες, στριμωχτές τη μια πάνω στην άλλη, φτιαγμένες μ’ ένα σχέδιο παράλογου και άρρωστου μυαλού. [...] Το κοινόβιο ήτανε πιο κάτω, μια μεγάλη αποθήκη και στοιβάζανε κάπου εξήντα οικογένειες. Τα τζάμια σπασμένα, όλον το χειμώνα. Πελώρια σκεβρωμένα καδρόνια, στο ταβάνι, αραχνιασμένα· ένα κρύο χάος, χωρίς φως, να σου πιάνεται η ψυχή. Μέσ’ από τις χαραμάδες περνούσε η βροχή κι η παγωνιά. Τσούλια κρεμαστά και στρατσόχαρτα, τάχα πως κρύβαν τη μια απ’ την άλλη φαμελιά, στις ιδιαίτερες ώρες τους. Όλοι τους χωνευτήκανε στη μιζέρια, τους ρούφηξε και τους κατάπιε η συνήθεια του κακού, όπως μέσα σε βάλτο. Σμυρνιοί, Πολίτες, Φαρσαλίτες, Αρμένηδες, απ’ όλα τα μέρη της Ασίας. Γέροι, γυναίκες, παιδιά, όλοι μαζί· κατά βάθος όλοι τους χωριστά, στην ψυχική ζωή τους”.⁴⁶⁶

Όταν δεν τους πνίγουν τα βρωμόνερα κι η λάσπη, τους προσφυγικούς συνοικισμούς τσουρουφλίζει ο ήλιος κι η ξηρασία. Οι χώροι των προσφύγων, στις παρυφές των πόλεων, “παραπεταμένοι στ’ άφραγα χωράφια”, είναι εικόνες της απόλυτης αθλιότητας:

“Αντιπέρασα δυο-τρία χαμόσπιτα και βρέθηκα μέσα σ’ έναν προσφυγικό συνοικισμό που έμοιαζε παραπεταμένος στ’ άφραγα χωράφια. Κάτι γαϊδουράγκαθα, που

⁴⁶⁵ Η. Βενέζης, “Τα νερά”, στο *Αιγαίο*, Αθήνα, Εστία, 1980, σ. 159.

⁴⁶⁶ Κ. Σούκας, *Το Ποινικό μητρώο μιας εποχής*, Αθήνα, Εξάντας, 1981, σ. 207, 316, 312.

τα 'χε τσουρουφλίσει η ανυδριά, κάνανε να καλλωπίσουνε το δρόμο με τα ξεθωριασμένα λουλουδάκια τους. Η γης ήτανε στεγνή, οι ξερότοιχοι μαδούσαν, καβουρντισμένα από τον ήλιο. Μια γερόντισσα, ντυμένη ένα μακρύ σαλβάρι, χτυπούσε μια κουρελού μπροστά στην πόρτα της. Μερικά μισόγυμνα παιδιά έστεκαν άθυμα πλάι σ' έναν ηλεκτρικό στύλο σα να γυρεύανε τον ίσκιο του.[...]. Άφηκα πίσω μου τον προσφυγικό συνοικισμό και τράβηξα για ένα μοναχικό σπίτι, που πρέπει να ήταν παλιότερο από τ' άλλα, καθώς έδειχναν τα δέντρα του. Ως τη στιγμή εκείνη δεν είχα προλάβει να σκεφτώ τι ερχόμουν να γυρέψω εδώ χάμω: η αθλιότητα που αντίκρυσαν τα μάτια μου με είχε παραζαλίζει".⁴⁶⁷

Ο προσφυγικός συνοικισμός είναι σταθερά η πιο έκδηλη έκφραση της κατάστασης των προσφύγων, εικόνα της φτώχειας και της ανεπάρκειας. Ακόμα και ο φυσικός χώρος είναι αφιλόξενος, προσδιορίζει τα ελάχιστα όρια που έχουν οι κάτοικοί του να ευημερούν εκεί εγκατεστημένοι.

Η παρουσία των προσφύγων στους διάφορους χώρους, περιοχές αλλάζει την εικόνα και τις δυνατότητες αυτών των χώρων. Εξοχικές περιοχές στις παρυφές των πόλεων, χώροι αναψυχής ή και εξοχικών κατοικιών των ευπορότερων ντόπιων παραδίνονται στους πρόσφυγες και γίνονται οι υποβαθμισμένες συνοικίες, μεγαλώνοντας την πόλη. Γίνονται τα "προσφυγικά", η υποβαθμισμένη, η άθλια περιοχή της πόλης:

"Αυτό εδώ το μέρος που τ' ονόμαζαν το Γυρί, που τώρα γέμισ' εργατιά και το πλημμύρισε η προσφυγιά στα Γερανείκα και πάνω, ήταν ο περίπατος της αριστοκρατίας, η καλύτερη εξοχή. Άχτιστα όλα τούτα δώθε από τα Ψηλαλώνια. Μόνο πεντ' έξι αρχοντικά μέσα στα περιβόλια. [...] Ποιος ξεπέφτει τώρα πια εδώ χάμω στο Γυρί;"⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Π. Πρεβελάκης, *Η κεφαλή της Μέδουσας*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1963, σ. 48-49.

⁴⁶⁸ Κ. Πολίτης, *Το Γυρί*, Αθήνα, Ύψιλον, 1990, σσ. 21-22. Οι κριτικές για τους συνοικισμούς και την αλλαγή που επέφερε η παρουσία τους στην εικόνα της Αθήνας είναι αρνητικές. Αναφέρονται συχνά σε αυτούς, όπως κάνει ο Παύλος Φλώρος, ως: "ακαταίτητους οικισμούς, που γέννημα ολέθρου, ασυναρτησίας και αντικοινωνικής νοοτροπίας κατάφεραν να μεταβάλουν τα περίχωρα της Αθήνας σε τσιγγαναριό" (Π. Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, ό.π., σ. 31). Η όψη της πρωτεύουσας συγκρίνεται με την αντίστοιχη "προπολεμική" και απογοητεύει, καινούργιοι δρόμοι που διατρέχουν τις προσφυγικές περιοχές, περιγράφονται, γίνεται λόγος όπως από τον Π. Φλώρο, για "την πολεοδομική δυσαρμονία της πρωτεύουσας ύστερα από τη Μικρασιατική καταστροφή" (Π. Φλώρος, *Ο άγγελος της αβύσσου*, Αθήνα, Φέξη, 1963, σ. 38). Η νέα εικόνα λοιπόν της Αθήνας, με τους περιφερειακούς άθλιους προσφυγικούς

2.3.2. Απασχόληση: *“Δουλειές του ποδαριού! [...] και κείνος που τ’ ακούει δεν υποψιάζεται καν τι ξεθέωμα, τι ιδρώτας κρύβεται από κάτω”*⁴⁶⁹

Οι πρόσφυγες των αστικών κέντρων παρουσιάζονται κυρίως ως άνεργοι, εργάτες με πολύ χαμηλό ημερομίσθιο, άνθρωποι του μεροκάματου, που μετακινούνται από δουλειά σε δουλειά. Πρόκειται για προλετάριους που ζουν μέσα στη φτώχεια. Υπάρχουν βέβαια και οι αστοί, που φθάνουν με μεγάλο μέρος της περιουσίας τους και γρήγορα δημιουργούν καινούργιες δουλειές και ανακτούν την κοινωνική τους θέση, όπως υπάρχουν και όλοι αυτοί, οι οποίοι ξεκινούν κάνοντας οτιδήποτε και προκόβουν. Τέλος, έχουμε αναφορές σε αγρότες και ψαράδες πρόσφυγες όπως αυτοί της *Γαλήνης* του Βενέζη ή της *Παναγιάς της Γοργόνας* του Μυριβήλη, των οποίων η ζωή, με όλες τις δυσκολίες της, γενικά παρίστανται περισσότερο αξιοπρεπής. Ο προλετάριος της πόλης όμως είναι εκείνος ο τύπος που κυρίως θα εικονίσει στην πεζογραφία αυτού του είδους τις δυσκολίες της προσφυγιάς.⁴⁷⁰ Άνθρωποι που κάνουν το οτιδήποτε ελπίζοντας σε ένα πενιχρό μεροκάματο:

“Η θλίψη κ’ η ερημιά. Ένα μαγαζάκι. Ένα καροτσάκι. Ένα κοφίνι. Μόλις που πήγαιναν να συμμαζευτούνε τα σπιτικά, καινούργιος αγέρας τα σκόρπιζε. Ο καθένας ρογιαζόταν όπου του λάχαινε. Για ένα κομμάτι ψωμί”.⁴⁷¹

Στην αρχή, οι επαγγελίες της αποκατάστασης, των αποζημιώσεων παρουσιάζονται να αφήνουν τους πρόσφυγες επί μακρόν σε μια κατάσταση αναμονής και μεγάλων προσδοκιών. Η πεζογραφία τούς παρουσιάζει να λύνουν όπως-όπως το βιοποριστικό τους, περιμένοντας κάτι καλύτερο: *“και καρτερούσαν σα να τους παρηγορούσε κιόλας η μαγεία της λέξης αποκατάσταση”*.⁴⁷² Αντλούν κουράγιο από την προβολή σε ένα μέλλον που θα τους προσδώσει την παλιά τους αξιοπρέπεια και τα

συνοικισμούς δημιουργούν αγανάκτηση, που, ανάλογα με το φορέα του λόγου, αποδίδεται είτε στους πρόσφυγες είτε στην κρατική αμέλεια και έλλειψη οργάνωσης

⁴⁶⁹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 243.

⁴⁷⁰ Για την ένδεια και την ανεργία μεγάλου μέρους των προσφύγων του '22 και το βιοποριστικό τους αγώνα, βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1.

⁴⁷¹ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 162.

⁴⁷² Γ. Δέλλιος, *Οικογένεια*, ό.π., 139.

μέσα για μία πιο άνετη ζωή. Συχνά πέφτουν θύματα επιτήδειων, που βρίσκουν ευκαιρία, υποσχόμενοι ότι θα προωθήσουν το ζήτημα των αποζημιώσεων, να τους αφαιρέσουν τα ελάχιστα χρήματα που μπορεί να έχουν ή να κερδίζουν.⁴⁷³ Συχνά επίσης η διαπίστωση της ματαιώσης αυτής της ελπίδας προβάλλεται ως ένα ακόμα πλήγμα και αποκάλυψης του αδιεξόδου της ζωής τους, αλλά και της περαιτέρω συνειδητοποίησής τους αλλά και της αλλαγής στα πολιτικά τους πιστεύω.⁴⁷⁴

“Ταχτικά πηγαίνω στα προσφυγικά [...], μα η παρέα μαζί τους μου πέφτει βαριά στην ψυχή. Δε γνωρίζονται μεταξύ τους, από την μιαν άκρη της Μικρασίας ο ένας, από την άλλη ο άλλος, και ύστερα οι απανωτές μετακινήσεις από τότε που ήρθανε, κάθε τόσο με άλλους, άγνωστους, όλ’ αυτά δεν αφήνουν να σχηματιστεί παρέα, ομάδα, χωριό. Ο καθένας κάνει τα δικά του σχέδια, προσπαθεί δηλαδή να κάμει, γιατί πάλι σύντομα θα σταυρώσει τα χέρια και θα σκέφεται για κάτι πιο εύκολο καθώς όλα τα σοβαρά τα εξαρτούνε από την αποζημίωση. Και σ’ αυτά τα μέρη το περισσότερο παιδιά και γυναίκες. Τ’ αγόρια έχουν φτιάξει πρόχειρα κασελάκια, ζητιανέψανε από τα σπίτια παλιόβουρτσες, και τριγυρνούνε στα σοκάκια της Αράχωβας μπας και βρεθεί κανένας από τους

⁴⁷³ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό. π., σσ. 72-72, 159 κ.ά.

⁴⁷⁴ Πραγματικά, “οι ουσιαστικά προλεταριοποιημένοι πρόσφυγες, [...] καθυστερούν συνειδητά την οριστική ταξική τους ένταξη ως άμεσοι εργάτες στην παραγωγή. Στην πλειοψηφία τους διατηρούν τη μικροαστική τους ιδεολογία και ελπίζουν στην ταξική τους αποκατάσταση τόσο μάλλον που η προλεταριοποίησή τους αναγόταν όχι στους μηχανισμούς της αγοράς αλλά στις “εξωτερικές” αιτίες της καταστροφής. Αν αναγκάζονται να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη, το κάνουν “προσωρινά” ελπίζοντας να επανέλθουν στη μικροαστική τους κατάσταση, και πάλι όχι μέσω του μηχανισμού της αγοράς αλλά μέσω της ανάκτησης των προνομίων που έχασαν. Έτσι εξηγείται, σε μεγάλο βαθμό, η προτεραιότητα των βραχυπρόθεσμων και προσωρινών επαγγελματικών προσανατολισμών. Έτσι εξηγείται επίσης η βραδύτητα στην ανάπτυξη μαζικής “προλεταριακής” συνείδησης: στα μάτια ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού προλεταριάτου, ο Οργανισμός Αποκαταστάσεως Προσφύγων είχε για πολλά χρόνια πολλή μεγαλύτερη σημασία από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις.[...] Η περιορισμένη απήχηση του Κ.Κ.Ε. συναρτάται αναμφισβήτητα και με τα λάθη της ηγεσίας του. Όμως μια εργατική τάξη “υπό αίρεση”, που κολακευόταν από τους προσφυγοκάπηλους και τους βενιζελικούς πολιτευτές, οι οποίοι υπόσχονταν ταχύτατη “αποκατάσταση”, ήταν αδύνατο να προσανατολιστεί μαζικά προς το εργατικό κίνημα πριν να καταρρεύσουν τα όνειρά της. Η μετατροπή τω προσφυγικών συνοικισμών από βενιζελικά σε κομμουνιστικά “άντρα” είναι χαρακτηριστική. Η Κοκκινιά ψήφισε 80% Βενιζέλο το 1936. Το 1958 η ΕΔΑ πήρε 65,8%, στο Κ. Τσουκαλάς, “Η Ελλάδα στα χρόνια του Μεσοπολέμου: Μερικά ανανπάντητα ερωτήματα”, ό.π., σσ. 208-209.

αργοπορημένους παραθεριστές που να γιορτάζει και να θέλει να βάψει παπούτσι. Είναι κ' οι περαστικοί για τους Δελφούς, μα αυτοί σπάνια σταματούνε, τα κασέλια πολλά, κ' όταν τύχει να βρεθεί πελάτης αλλοίμονο σ' αυτόν που θα τον πάρει. Τ' άλλα παιδιά τον κυττάζουνε με μίσος όλη την ημέρα, και τα ντόπια παιδιά δεν τάχουνε χωνέψει τα προσφυγόπουλα. Οι πιο πολλοί έχουν απελπιστεί πως θα πάρουνε αποζημίωση, και όσοι ελπίζουν ακόμη στηρίζουν τις ελπίδες τους σε μια μόνιμη παραμονή κάπου, γιατί χρειάζονται χαρτιά, μάρτυρες να καταθέσουνε, και με τους ασταμάτητους ξεσηκωμούς και τα χαρτιά χάνονται, κι' όλα πάλι από την αρχή, κι έτσι θα πηγαίνει ο καιρός αν δε ριζώσουν κάπου. [...]Τα σκυλιά τους γαυγίζουνε όθε περάσουνε, τους γνωρίζουνε πως είναι ξένοι, κι οι λιμοκοντόροι της περιοχής τριγυρνούνε όλην την ώρα μ' ένα πακετάκι στο χέρι και το δείχνουνε σ' όποια κοπέλλα τους γυαλίζει. Το πακετάκι έχει μια φέτα ψωμί και μερικές ελιές! Καμιά φορά βρίσκουνε να τοποθετήσουνε αυτή τηνπραμάτια, μα το πακέτο το κρατάνε αυτοί ως το τέλος γιατί πολλές φορές τους έχουν γελάσει!"⁴⁷⁵

Το παράθεμα από *Το Ξεκίνημα μιας γενιάς* του Θέμου Κορνάρου παρουσιάζει δραματική την εικόνα των προσφύγων κάπου στην ελληνική επαρχία. Συγκεντρωμένοι στον πάνινο καταυλισμό, μετά από περιπλάνηση σε άλλα μέρη της Ελλάδας, άγνωστοι μεταξύ τους, καθώς δεν πρόκειται για ανασύσταση ενός μικρασιατικού χωριού, όπως συνέβαινε σε άλλες περιπτώσεις, αμήχανοι και κουρασμένοι από την κατάστασή τους, με το αίσθημα της προσωρινότητας, προβάλλοντας σε ένα μέλλον, που μετά τις αποζημιώσεις θα τους επέτρεπε να φτιάξουν τη ζωή τους, ζουν μέσα στην αθλιότητα και το εχθρικό περιβάλλον των ντόπιων. Γυναίκες και παιδιά οι περισσότεροι, αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες της επιβίωσης. Τα παιδιά λούστροι, με τρομερό μεταξύ τους ανταγωνισμό, οι γυναίκες καταδικασμένες στην εκπόρνευση για ένα κομμάτι ψωμί.

Η απασχόληση, το επάγγελμα, με τη συνακόλουθη οικονομική επιφάνεια και κοινωνική καταξίωση που επιφέρει, τελικά το διαφορετικό επίπεδο ζωής από το παρελθόν, γίνεται επίσης κατεξοχήν πεδίο ανάδειξης της ανατροπής στη ζωή των προσφύγων και κομμάτι της εικόνας του πρόσφυγα. Εύκολα, ειδικά για τους "αστούς" πρόσφυγες, καταδεικνύεται το αίσθημα της κατάντιας στην οποία βρίσκονται οι

⁴⁷⁵ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 303-305.

άνθρωποι που από τη μια μέρα στην άλλη βρέθηκαν από την ένα υψηλό σημείο ή και την κορυφή στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Πρόκειται για την κοινωνική κατάπτωση ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων. Ο μικροαστός που γίνεται εργάτης, ο θαλασσινός που γίνεται εργάτης, ο μεσοαστός που γίνεται μικροαστός ή κάποτε επίσης εργάτης, είναι δείγματα της ανατροπής και πηγή άγχους και δυστυχίας για αυτούς που το βιώνουν. Βέβαια, είναι γεγονός ότι αργά - γρήγορα, πολλοί από τους αφηγηματικούς μας ήρωες τακτοποιούνται περισσότερο ή λιγότερο και δρομολογούν την αποκατάσταση του κοινωνικού τους status, σχήμα που ανταποκρίνεται στο δίπολο αρχικής μειονεξίας - τελικής προόδου του πρόσφυγα, σχήμα το οποίο υπηρετούν πολλοί από τους συγγραφείς της μελέτης μας. Το έργο της Σταύρου, που αναφέρεται κυρίως σε πρόσφυγες αστούς, που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και τον Πειραιά, οι περισσότεροι χωρίς να διασώσουν τίποτα από τις περιουσίες τους, παρουσιάζει την ανατροπή και τον “ξεπεσμό” των πρώην αστών και τις δυσκολίες της αρχής για να εξασφαλιστεί ένα μεροκάματο. Πολλά τα παραδείγματα ανθρώπων που “ξέπесαν” κοινωνικά στην προσφυγιά μας δίνει η Τ. Σταύρου στις *Πρώτες Ρίζες*, έργο στο οποίο οι ήρωες είναι αστοί πρόσφυγες στην Αθήνα και τον Πειραιά:

“Ένας διευθυντής εφημερίδας ψήνει τούβλα σε κάποιον προσφυγικό συνοικισμό που χτίζεται και πνίγεται μέσα στη λαύρα των καμινιών και στη βρώμα του λιγνίτη. [...] Ο φαρμακοποιός[...] σοβαρός, επιστήμων άνθρωπος, έκαμε ένα κουβούκλιο με σανίδες και κλείστηκε αυτού για να πουλεί γκαζόζες! [...] εμπορους σαν εκείνονα που συλλογιούνταν αν θα μπορούσαν να γίνουνε γκαρσόνια ή κάτι τέτοιο, που νάχουν την ελπίδα ότι στο τέλος της ημέρας θα βγει ένα μεροκάματο εργατικό”.⁴⁷⁶ Ο γιατρός πάλι από την Κίο, “αζούριστος και με σηκωμένο το γιακά του πανωφοριού να μη φαίνεται πως δε φορεί κολλάρo”, “ο πιο καλός γαμπρός! Που τον είχανε στο μάτι τόσες και τόσες πλούσιες!” στην πατρίδα, κάνει τον σαράφη, μην έχοντας καμιά άλλη δυνατότητα, αφού ένα παλτό είναι “όλο μου το βιος... Και στρώμα και κουβέρτα και πάπλωμα. Το άπαντον!” και λίγα λεφτά, που δεν μπορούσε να χαλαλίσει μέχρι να γνωριστεί ως γιατρός στο νέο τόπο. Και η “Καλλιώ έβλεπε- έβλεπε και δεν πίστευε τα μάτια της. Αυτός π’ ακουμπούσε στον

⁴⁷⁶ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 240-241.

τοίχο με σηκωμένες τις πλάτες, ζαρωμένος απ' το κρύο σα λερός, είταν ο γιατρός τους".⁴⁷⁷

Το ίδιο αίσθημα κατάντιας έχουν και οι λιγότερο υψηλά ιστάμενοι και στην παλιά κοινωνική πυραμίδα. Κυρίως είναι το ζήτημα της προσωπικής ταυτότητας που δέχεται ανεπανόρθωτο πλήγμα. Στις μεγάλες μάλιστα ηλικίες είναι αξεπέραστο, όπως του Χριστόδουλου, ο οποίος από *"ράφτης με τ' όνομα"*, έπρεπε τώρα *"να πουλεί τσιγάρα με το πανεράκι"* στους δρόμους.⁴⁷⁸ Αδύνατον να συνηθίσει το καινούργιο του επάγγελμα και βέβαια πάντα θα προσδιορίζεται με το παλιό. Και ο γερο φύλακας στο Λευκό Πύργο στη Θεσσαλονίκη, από το μυθιστόρημα του Μ. Λουντέμη, βιώνει κι αυτός τον δικό του ξεπεσμό από ιεροψάλτης στην πατρίδα του τη Βιζώ σε φύλακα:

*"Ναι, ιεροψάλτης. Εεεχ. Και τώρα δγιες κάθομαι εδώ σα ζητιάνος, σαν επαίτης προ του νάρθηκος και μαζεύω τις δραχμές κι αυτές είναι ξένες..."*⁴⁷⁹

Οι πρόσφυγες δεν υποφέρουν μόνο από τη φτώχεια τους, υποφέρουν περισσότερο επειδή βιώνουν τη βίαιη αλλαγή στη ζωή τους, επειδή είναι *"ασυνήθιστοι"* σε μία τέτοια ταπεινωτική ζωή. Εδώ θα συναντήσουμε το στερεότυπο ενός χαρισάμενου παρελθόντος που μοιάζει να αφορά όλους ανεξαιρέτως. Φαίνεται σαν όλοι στην παλιά πατρίδα να απολάμβαναν μια αξιοπρεπή έως άνετη ζωή, σαν να επρόκειτο για μια κοινωνική δομή που πρόσφερε δυνατότητες σε όλους και εξασφάλιζε σε συνθήκες αρμονίας την ευτυχία σε όλους ανεξαιρέτως.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 149-150.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 142.

⁴⁷⁹ Μ. Λουντέμης, *Κάτω από τα κάστρα της ελπίδας*, ό.π., σ. 72-73.

⁴⁸⁰ Οι πρόσφυγες διατηρούν και διαδηλώνουν την ανάμνηση μιας ευτυχισμένης, ήσυχης, αρμονικής κοινωνίας, όπου όλοι *"είχαν στον ήλιο μοίρα"*. Οι ανταγωνισμοί αστών - εκκλησίας αλλά και οι κάποιοι ταξικοί ανταγωνισμοί υπήρξαν βέβαια, αλλά μια σειρά λόγων, όπως η μάλλον ασθενική ταξική συνείδηση των Σμυρναίων αστών, η απουσία *"πολιτικού"* εδάφους για την εκδήλωση των ταξικών ανταγωνισμών και μαζικών ταξικών συνειδήσεων, η μη πολιτική εξουσία της άρχουσας αστικής τάξης, που σημαίνει τη μη θεσμοθέτηση εξουσιαστικών και καταπιεστικών σχέσεων προς τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά και την προστασία της από τη φθορά του πολιτικού παιχνιδιού, και η υπαγωγή όλων στον πολιτικό αφέντη - Οθωμανική αυτοκρατορία, η χρησιμοποίηση - εκμετάλλευση εκ μέρους των αρχόντων όχι τόσο του ελληνικού πληθυσμού αλλά του τούρκικου, έκαναν την αστική τάξη *"συμπαθή"* και δεν δημιουργούσαν σοβαρό πρόβλημα στην κοινωνία της Σμύρνης κατά το μετασχηματισμό της. Οι περισσότεροι έλληνες ήταν κατά κανόνα μικροϊδιοκτήτες. Ανάμεσα στους αγρότες πάμπολλοι ήταν εκείνοι που είχαν δικό τους ένα μικρό κλήρο γης, που τον καλλιεργούσαν και μπορούσαν να τον αφήσουν

Εικόνες μεγάλης φτώχειας και της με κάθε μέσο αντιμετώπισής της, εικόνες ανθρώπων στα όρια της απόγνωσης είναι οι εικόνες των προσφύγων τα πρώτα χρόνια. Άνθρωποι που πουλούν ό,τι έχουν και δεν έχουν,⁴⁸¹ για να εξασφαλίσουν βραχυπρόθεσμα τα στοιχειώδη, που αναγκάζονται να γίνουν επαίτες (όπως τα δυο κοριτσάκια από τη *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* του Στρ. Μυριβήλη⁴⁸²), γυναίκες που δεν έχουν άλλο δρόμο από την εκπόρνευση,⁴⁸³ άνθρωποι που ζουν μέσα στο άγχος για τον καθημερινό επιούσιο.

Η φτώχεια δεν παρουσιάζεται μόνο στην υλική της σημασία αλλά και στις ψυχολογικές και ηθικές της παρενέργειες. Το άγχος και η ανασφάλεια δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο τη ζωή τους:

“-Αργότερα, αργότερα, σκέπτεται η θεία Άννα... Άραγε αργότερα θα 'χουμε να φάμε ή θα καταντήσουμε σαν αυτούς τους δύστυχους που είδαμε. Τη νύχτα δεν έπαυε ν’

κληρονομιά στα παιδιά τους. Οι Έλληνες δε δούλευαν στη γη του άλλου και η κατώτατη ελληνική κοινωνική τάξη απείχε πολύ από το επίπεδο των άπορων τουρκικών στρωμάτων. Με την εμφάνιση βιομηχανίας, άρα και ενός εργατικού στρώματος στα αστικά κέντρα, ο Έλληνας εργάτης διέθετε εξειδίκευση σε αντίθεση με τον Τούρκο ο οποίος προοριζόταν για τις ανειδίκευτες δουλειές κι αυτό τους διαφοροποιούσε. Αυτή η συνειδητοποίηση της παράλληλης ανέλιξης των δυο κοινωνιών σε διαφορετικό σημείο και με διαφορετικό ρυθμό ανάπτυξης η καθεμιά δεν μπορεί να μην έπαιξε το σημαντικό ρόλο της. Εκτός από τις υλικές συνέπειες που δημιουργούσε αυτή η κατάσταση, αποτέλεσε πιθανόν τη σημαντικότερη παράμετρο στο σχηματισμό της κοινωνικής συνείδησης των Ελλήνων της Μικράς Ασίας: σίγουρα έγραψε με κεφαλαία γράμματα στη συνείδησή τους ότι στο κοινωνικό τους οικοδόμημα υπήρχε πάντοτε και αναγκαστικά μια κοινωνική στρωμάτωση χαμηλότερη από το δικό τους επίπεδο”. Για την κοινωνική δομή του ελληνισμού της Μικράς Ασίας και την εξήγηση της αίσθησης των μικρασιατών προσφύγων της κοινωνικής αρμονίας, της ευδαιμονίας και της ανωτερότητας, βλ. Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σσ. 59-66, από όπου και οι παραπάνω παρατηρήσεις.

⁴⁸¹ “...κάποιος φίλος του έδωσε προχθές τη βέρα του να κάνει ναύλα ν’ ανέβει στην Αθήνα!”, Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 240. Για να ζήσουν προβαίνουν επίσης σε πωλήσεις εργοχείρων, εικόνων, κοσμημάτων, θύματα τελικά εκμετάλλευσης. Βλ. Μ. Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας*, ό.π., σ. 19, Θ. Κορνάρος, *Το Ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σσ. 81-82.

⁴⁸² Στρ. Μυριβήλης, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, ό.π., σσ. 141-142.

⁴⁸³ Βλ. για παράδειγμα από την *Αστροφεγγιά*: “κι οι αγαπησιάρηδες μορφονιοί ξεδιαλέγανε την πραμάτια. Σήμερα χάθηκε η Αίλη, αύριο η Ταρσή”, στο Ι.Μ. Παναγιώτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 162. Για το ζήτημα αυτό, όπως και γενικότερα για τη γυναικεία προσφυγιά, βλ. στο Γ’ Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.3.

αναθυμιάται τη μιζέρια που σε λίγες ώρες αντίκρυσαν τα μάτια της. Κι αυτό τώρα της έδινε θάρρος. Δε θάτανε μόνοι να υποφέρουν. Θα είχαν συντρόφους πολλούς, αμέτρητους συντρόφους”.⁴⁸⁴

Η αλλοτρίωση, οι αλλοιώσεις που επιφέρει η φτώχεια, η πρόταξη της επιβίωσης όχι μόνο περιγράφονται, αλλά και συζητιούνται μέσα στα αφηγήματα:

“Για να βαστάς όμως, ν’αντέχεις στον καθημερινό κάματο, ρίχνεις φορτίο, κάνεις αβαρίες, όσο που αγάλια-αγάλια καταντάς αγνώριστος και στα δικά σου μάτια ακόμη. Αυτού θα φτάζουμε όλοι, μόνο παρακαλώ τους Θεούς όποιοι κι αν είναι να μας δώσουν την αντοχή να φτάζουμε”.⁴⁸⁵

Η φτώχεια συμπαρασύρει αλλαγές στο χαρακτήρα, μηχανεύεται τρόπους ψυχολογικής αντοχής που παραβιάζουν τις αρχές των ανθρώπων:

“Έπειτα βρίσκεται και μια εγωιστική, φριχτή παρηγοριά στη δυστυχία του αλλοιού. Γυρνάς και βλέπεις στο δαχτυλό σου το δαχτυλίδι σου και λες, έχω ακόμα καιρό δεν έφτασα ως εκεί.”⁴⁸⁶

Η ανασφάλεια, ο πανικός της επιβίωσης, αμβλύνει τις ηθικές αρχές, οδηγεί τους ανθρώπους σε ενέργειες που σε διαφορετικές συνθήκες θα τις καταδίκαζαν:

“Κι όταν είδε [...] έναν άλλοτε πλουσιότατο σμυρνιό να πεθαίνει από την πείνα και το κρύο, αφού πούλησε και το τελευταίο του ρούχο, ο Ζερβογιάννης τρόμαξε, αγρίεψε.[...] Ο τρόμος του πανικού του είχε τυπώσει τη σφραγίδα του.[...] Ο Αχιλλέας Ζερβογιάννης δεν ήταν κουτός. Η ανάγκη, η απαιτητική κόρη του ξεσπιτωμού, του διαμόρφωσε επινοητικές ικανότητες”.⁴⁸⁷

Αφημένοι στην τύχη τους, δυστυχείς, με το μυαλό στραμμένο στο παρελθόν, κάποιοι καταλήγουν στην τρέλα από φτώχεια και απελπισία:

“Δυο χρόνια περιφέρονται από νησί σε νησί κι από χωριό σε χωριό, κουβαλούνε μαζί τους όλο και πιο λίγες ελπίδες, περισσότερα κουρέλια και ψείρα, τα μάτια τους δε μοιάζουν σαν των άλλων ανθρώπων γιατί δε σαλεύει τίποτα μέσα τους, μοιάζουνε να κοιμηθήκανε με ανοιχτά μάτια. Ποιος ξέρει, μπορεί να βλέπουνε μονάχα το χωριό που αφήκανε πίσω τους και τίποτ’ άλλο. Όλα γύρω τους περνούνε ξένα κι αδιάφορα και οι

⁴⁸⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 17-18.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 243.

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 240.

⁴⁸⁷ Π. Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, ό.π., σσ. 84-85.

ίδιοι φαίνονται σα να έχουνε κάπου ξεχάσει τον εαυτό τους. Η τρέλλα τους παραμονεύει”.⁴⁸⁸

2.3.3. Ελληνικό κράτος και πρόσφυγες: *“Το Κράτος κάνει ό,τι μπορεί”*⁴⁸⁹ ή *“Ας είναι καλά το Κράτος που μας βοηθάει τουλάχιστον να αποθάνομεν”*⁴⁹⁰

Οι αναφορές στη μέριμνα που το ελληνικό κράτος δείχνει απέναντι στους πρόσφυγες και την αποκατάστασή τους, από τις πρώτες κιόλας ώρες της άφιξής τους στη Ελλάδα μέχρι πολλά χρόνια αργότερα, είναι αρκετές στην πεζογραφία. Η αναφορά αυτή έχει ποικίλο χαρακτήρα, από απλή περιγραφή έως λιβελική καταγγελία, ανάλογα με την τοποθέτηση του συγγραφέα. Όλοι συμφωνούν ότι το κράτος δεν είναι τόσο αποτελεσματικό όσο θα όφειλε, αλλά αυτή η διαπίστωση άλλοτε συνοδεύεται με την παράλληλη διαπίστωση ότι η περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων και μάλιστα με γοργούς ρυθμούς ξεπερνά τις αντικειμενικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους της εποχής, ενώ εξαιρείται η κινητοποίηση που συντελέστηκε όσο κι αν δεν ήταν δυνατό να έχει θεαματικά αποτελέσματα, άλλοτε καταγγέλεται η γραφειοκρατεία, οι κωλυσιεργίες και η ανικανότητα ή η διαφθορά συγκεκριμένων προσώπων, φορέων της κρατικής εξουσίας, ή οι μηχανισμοί του κράτους που επέτρεψαν την εκμετάλλευση των προσφύγων και του κρατικού πλούτου στο πλαίσιο της Αποκατάστασης. Άλλοτε βέβαια η κριτική παίρνει σαφώς πολιτικό χαρακτήρα από αριστερή σκοπιά, όπου τα προβλήματα των προσφύγων δεν συνδέονται πια με την ανεπάρκεια ή τις δυσλειτουργίες ενός κατά τα άλλα κοινωνικού και καλοπροαίρετου κράτους αλλά με τη δομή του καπιταλιστικού συστήματος που καταδικάζει κοινωνικές ομάδες στην εξαθλίωση, που δε διαθέτει καμιά κοινωνική πρόνοια και επιτρέπει την ποικίλη εκμετάλλευση των μειονεκτικών κατηγοριών.

Γεγονός πάντως είναι ότι οι πρόσφυγες τα πρώτα χρόνια αισθάνονται ξένοι και ως προς αυτό το ζήτημα, με λιγότερα δικαιώματα από αυτά των ντόπιων, αυτό που θα λέγαμε “πολίτες βήτα κατηγορίας”.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 304.

⁴⁸⁹ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 249.

⁴⁹⁰ Μ. Λουντέμης, *Αγέλαστη Άνοιξη*, Αθήνα, Δωρικός, 1976, σ. 18.

Από τις πρώτες κιόλας στιγμές της άφιξης παρακολουθούμε αναφορές, ήδη περιέχουσες τη θετική ή αρνητική κριτική του συγγραφέα, στη δραστηριότητα του κράτους απέναντί τους:

*“Το Κράτος κάνει ό,τι μπορεί... αυτό που είναι πια το Κράτος επιτέλους, μπροστά σε τούτο τον κατακλυσμό κάνει ό,τι μπορεί. Ο Ερυθρός Σταυρός. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις. Η Εκκλησία. Το κατά δύναμιν ο καθένας. Για τα ναυάγια που έριξε στην πόρτα τους το κύμα της καταστροφής”.*⁴⁹²

Συχνά παρουσιάζεται και η φιλανθρωπική δράση της αστικής τάξης, ιδωμένη από θετική σκοπιά, όπως στο απόσπασμα από τους *Φρουρούς της Αχαΐας* του Τάσου Αθανασιάδη, όπου η Ναταλία Βίλλη, πλούσια Πελοποννήσια απευθύνεται με επιστολή στο στρατηγό Πλαστήρα και του περιγράφει τις δραστηριότητές της ως προς την περίθαλψη προσφύγων στην Αχαΐα, ζητώντας του ταυτόχρονα τη συνδρομή του κράτους, τουλάχιστον για την άρση των γραφειοκρατικών προσκομμάτων:

*“Αγωνιζόμαστε σκληρά για να εγκαταστήσουμε ανθρωπινά τις πεντακόσιες προσφυγικές οικογένειες που μας έστειλε ο Μοργκεντάου προτού μπει για καλά ο χειμώνας. Τις ντύσαμε, τις ποδήσαμε. Ο Ηλίας παραχώρησε κιόλας την αναγκαία έκταση στο Τρικόρφι για να στηθούν τα παραπήγματα. Τα συσίτιά μας προσφέρουν ζεστή θρεπτική τροφή. Όσοι μπορούν νε εργαστούν έπιασαν κιόλας δουλειά σε εργοστάσια, χωράφια, μαγαζιά. Εγώ περιμάζεψα τρία κορίτσια στο δικό μου σπίτι. Τα ιδρύματα που διευθύνω πήρανε τους γέροντες και τα ορφανά [...] Ο Ηλίας θ’ ανεβή σύντομα στην Αθήνα για να σε δει. Βοήθησε το έργο μας όσο μπορείς. Η γραφειοκρατία συχνά μας βάζει προσκόμματα”.*⁴⁹³

⁴⁹¹ Πρβλ. με το γεγονός ότι “το ελληνικό κράτος κρίνεται ανεπαρκές στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και αδύναμο στην πραγματοποίηση αστικής αποκατάστασης, με αποτέλεσμα να δημιουργείται δυσπιστία όσον αφορά την ικανότητα διαχείρισης ή ακόμα και τη δίκαιη διαχείριση της ανταλλάξιμης περιουσίας από την κρατική εξουσία[...]

⁴⁹² Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 249.

⁴⁹³ Τ. Αθανασιάδης, *Οι φρουροί της Αχαΐας*, Αθήνα, Εστία, 1981, τ. Ι, σσ. 251-252. Για τη φιλανθρωπία της αστικής τάξης, βλ. και Η. Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922-Το έπος της εγκατάστασης*, ό.π., σσ. 121-122.

Στην αντίθετη κατεύθυνση από την προηγούμενη αναφορά, οξύ και αποκαλυπτικό για τη δράση αυτών των περιφήμων και πολυάριθμων επιτροπών που συγκροτήθηκαν για την περίθαλψη των προσφύγων είναι το παρακάτω απόσπασμα από την *Αστροφεγγιά* του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, όπου διακρίνει κανείς την κριτική που ασκεί ο συγγραφέας στην αναποτελεσματικότητά τους, την έλλειψη οργάνωσης, την κερδοσκοπία των μετεχόντων, την όλη διαδικασία που ήταν πολύ προσβλητική για τους πρόσφυγες, μετατρέποντάς τους σε επαίτες, στην αδιαφορία των κυριών που ανέλαβαν το έργο:

“Ο Άγγελος καθόταν στο μουράγιο, ανάμεσα στην πικρή προσφυγιά. Είχαν κατέβει με τον Πετρόπουλο στο λιμάνι. Εκείνος τον άφησε· κατάφερε να χωθεί σε μια επιτροπή που θα φρόντιζε, ένα σωρό τέτοιες επιτροπές είχαν γίνει, άνθρωποι που έτρεχαν πέρα δώθε και φώναζαν σα δαιμονισμένοι και δεν απόσωναν τίποτα. Οι άλλοι τους κοιτάζαν. Και πρόσμεναν γιατί δεν τους απόμενε παρά η προσμονή- αυτή η αγωνία η ατελεύτητη.

[...] Υστερα ήρθαν τρεις κυρίες. Ήταν άσκημες, μεσόκοπες και φορούσαν καπέλα με φτερά και πέτσινα γάντια και ψηλά μποτίνια. Η μια κρατούσε μια μεγάλη τσάντα. Κ’ ένα σωρό άνθρωποι ανασηκώθηκαν μονομιάς και κοιτάζανε με αγωνία την τσάντα και μουρμουρίζανε: Η επιτροπή! η επιτροπή!. Οι κυρίες φωνάζανε: Ησυχία! Ο καθένας με τη σειρά του! Κι άνοιξαν την τσάντα και μοιράσανε από μαι γαλέτα στον καθένα. Ο στρατιώτης σίμωσε για να βάλει τον κόσμο σε τάξη. Συστήθηκε στις κυρίες, φορούσε κι ένα χρυσό ρολογάκι και δεν είχε πολεμήσει στη Μικρασία. Λοιπόν εκείνες του χαμογέλασαν, έτυχε κ’ η μια του γνωστή και τον ρώτησε για την οικογένεια κι αν προόδευε στο πιάνο Η Λούση. Ποια ήταν η Λούση; Αυτό θα μείνει μυστήριο στους αιώνες των αιώνων. Οι κυρίες λέγανε και ξαναλέγανε: Οι κακόμοιροι! Οι κακόμοιροι! Τέλος, χαιρετήθηκαν με το στρατιώτη θερμά και φύγανε πολύ, πολύ ευχαριστημένες. Στο αναμεταξύ ο ερχομός τους μαθεύτηκε. Κι όλη εκείνη η ανθρωποσύναξη κατασκοτώθηκε να σιμώσει: Η επιτροπή, πού είναι η επιτροπή; Ο στρατιώτης αναγκάστηκε να φερθεί άσκημα. Κι όλοι ξανά κουβαριάστηκαν στον τόπο τους κι άρχισαν πάλι να περιμένουν.”⁴⁹⁴

Η εκμετάλλευση και η αισχροκέρδεια συνοδεύει όλη αυτή τη δραστηριότητα, που αναλήφθηκε ανοργάνωτα από ακατάλληλους ανθρώπους:

⁴⁹⁴ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 154-155.

“Βοηθήματα μοίραζε η επιτροπή, βοηθήματα όπου πρόφταινε, όπου έβλεπε χέρι τετωμένο, όπου άκουγε φωνή παρακαλεστική, χωρίς κατάλογο, χωρίς κατάστιχο, χωρίς τίποτα. Γέμιζαν τα μέλη τις τσέπες τους τάληρα κι εικοσιπεντάρικά και μοίραζαν, μοίραζαν. Ο Πετρόπουλος ήταν ανεβασμένος ορθός στο παράθυρο κι αποκάτου, σ’ ολάκερη την ανηφοριά την καψαλισμένη, το δυστυχισμένο κι άπραγο πλήθος βογγούσε, δερνόταν, παρακαλούσε, σ’ ένα στρίμωμα φοβερό, σ’ ένα χάος. Είχε φορέσει τη μέρα κείνη το καλύτερό του κουστούμι, την πιο φαταχτερή του γραβάτα και τα μάτια του λάμπανε σαν του λύκου στην ερημιά. Κι ολοένα ξεφώνιζε κι άπλωνε το χέρι και σκορπούσε τα λεφτά με καμάρι, σα νάταν δικά του.

[...] Ο Πετρόπουλος λογάριασε, πως θάχε μοιράσει ίσαμε τεσερεσήμιση χιλιάδες δραχμές. Πέντε του είχε δώσει η επιτροπή όλες όλες. Αλαφρώσανε οι τσέπες του, βαρέθηκε πια να φωνάζει.

-Σταματήστε, τους είπε. Θα πάω να φέρω κι άλλα λεφτά.

[..] Ουφ! κουράστηκα μ’ αυτό το σκυλλόι, του είπε. Και κατηφόρισαν βιαστικοί.”⁴⁹⁵

Μέσα στην πεζογραφία οι πρόσφυγες παρουσιάζονται θύματα διαφόρων παραγόντων που συμμετείχαν στη διαδικασία της Αποκατάστασης. Τα προγράμματα της Αποκατάστασης, η ανέγερση των συνοικισμών έδωσαν την ευκαιρία σε πολλούς να κερδοσκοπήσουν:

“Πέσανε κ’ οι εργολάβοι σαν τις ακρίδες κ’ άρχισαν να στεριώνουν παραγκάκια, σπιτάκια, τσαρδάκια και να χοντραίνουν το πορτοφόλι τους”.⁴⁹⁶

Οι πρόσφυγες διαμαρτύρονται συχνά για τον ελλιπή κρατικό έλεγχο σε όλα αυτά, τις ανεπιτυχείς επιλογές, τις δυνατότητες κερδοσκοπίας των μετεχόντων στα προγράμματα Αποκατάστασης:

“Ας είναι καλά το Κράτος που μας βοηθάει τουλάχιστον να αποθάνομεν. Διόρισε και κάτι ληστές της Αποκαταστάσεως, δια να μας αποκαταστήσουν. Και εκείνοι αποκαθιστούν τις κόρες τους”.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ Στο ίδιο, σσ. 155-157.

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 162.

⁴⁹⁷ Μ. Λουντέμης, *Αγέλαστη Άνοιξη*, ό.π., σ. 18.

Η κριτική του Μ. Λουντέμη είναι αμείλικτη, όταν αναφέρεται σε έναν προσφυγικό συνοικισμό κάπου στη Μακεδονία, όπου είναι αδύνατο να επιβιώσουν οι άνθρωποι, αφού το φυσικό περιβάλλον είναι ακατάλληλο:

*“Γιατί μας έφεραν εδώ; Ερωτώ εσένα διότι οι άλλοι σιωπούν. Γιατί μας έφεραν;...Επειδή εβρήκαν μίαν εκκλησίαν. Μα οι εκκλησίες ζουν δίχως νερό και χώμα. Τους αρκεί ένα κυπαρίσσι. Πολλές φορές ούτε και αυτό. Γι αυτό απαντώ εγώ. Απλούστατα. Οι άνθρωποι θα πεθάνουν. Ιδού ο λόγος για τον οποίον μας έφεραν εδώ. Μας κατεδίκασαν εις θάνατον και μας έφεραν εδώ δια να εκτίσωμεν την ποινή μας”*⁴⁹⁸

Πρόκειται για διαμαρτυρία σχετικά με την ακαταλληλότητα του μέρους που επιλέχτηκε για ανέγερση προσφυγικού συνοικισμού στη Μακεδονία. Το μέρος περιγράφεται ως άνυδρο, ακατάλληλο προς καλλιέργεια, χωρίς δέντρα, κοντά σε βάλτο. “Δεν έχει ούτε νερό, ούτε χώμα, ούτε δέντρα...ούτε...”, σε έναν τόπο που πριν μετονομαστεί σε Δασύλιον οι ντόπιοι τον έλεγαν Βλοϊάρι και όπου προβλέπεται από τους ντόπιους ότι πολύ σύντομα όλοι οι πρόσφυγες “θάχουν όλοι σχωρεθεί...”.⁴⁹⁹ Η κοροϊδία απέναντι στους πρόσφυγες αυτού του χωριού συνεχίζεται, αφού και τα “αροτριούντα ίππη”, που τους διένειμαν δεν είναι παρά γηραιά άλογα, “ κάτι άχρηστα.... όσα ζήσανε από τον πόλεμο ”,⁵⁰⁰ ανίκανα προς εργασία.

Αλλά και στο έργο του Μυριβήλη καταγγέλλεται η ελλιπής οργάνωση της Αποκατάστασης και η εκμετάλλευση της κατάστασης από τους “προσφυγοπατέρες”:

“Κατόπι ήρθε η πολιτεία και τους έκανε διανομή, αλιοχτήματα και περβόλια, απ’αυτά που άφησαν οι Τούρκοι ανταλλάξιμοι. Αυτό έγινε με τον πιο αμελέτητο τρόπο. Ανθρώποι που δεν ξέρανε άλλο από τη βάρκα και το δίχτυ τους, ζύπνησαν ένα πρωί χτηματίες με ελιοχώραφα. Οι προσφυγοπατέρες φρόντιζαν ώστε τα χτήματα αυτά να βρίσκονται, τις πιο πολλές φορές ώρες μακριά. Έτσι τα άφηναν στους προσφυγοπατέρες αποκοπή, να μαζέψουν τη σοδειά για ένα κομμάτι ψωμί”.⁵⁰¹

Διαμαρτυρίες αφορούν και την υποχρέωση των προσφύγων να αναλάβουν οι ίδιοι το βάρος της αποκατάστασής τους:

⁴⁹⁸ Στο ίδιο, σ.20.

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 37.

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 285.

⁵⁰¹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 75.

“Αχ, δάσκαλε!..του λέει φορτωμένος λύπη. Καταραμένη η μέρα που πήραμε εκείνο το χαρτί.

-Ποιο χαρτί; του λέει ο Μέλιος που δεν κατάλαβε καλά.

-Κείνο ντε. Με την επιζημίωση. Λοιπόν...εκείνοι της Αποκαταστάσεως θέλουνε κρέμασμα από τις φτέρνες και νάναι κι ένας από κάτω να τις καπαλίζει. Ξέρεις οι ρουφιάνοι τι παλούκι μου χώσανε στον πισινό; Με βγάλανε και χρεώστη. Ναι, οι αλάδωτοι!

-Μα πώς έγινε αυτό;

-Αωποδύτικοι λογαριασμοί. Στάσου να δεις πώς το είπαν... Συμψημό.

-Συμψηφισμό... διορθώνει ο Μέλιος.

-Ακόμα χειρότερα. Βγάλανε που λες τα δεφτέρια τους κάτω, ζύσαν από δω, ζύσαν από κει... δύο τα κρατούμενα πέντε τα πετούμενα με βγάλαν και μπαταξή από πάνου. Μάλιστα... Χρεώστη στο Δημόσιον... λέει. Αχ, κυρία Περηφάνου, και να τόξερα τι θα μου στοίχιζες την ώρα που σ' έπαιρνα”.⁵⁰²

Η αριστερή κριτική για την Αποκατάσταση είναι αυστηρότατη, όπως φαίνεται στο απόσπασμα από τον *Εικοστό Αιώνα* της Μ. Αξιώτη. Η ακαταλληλότητα των σπιτιών και των συνοικισμών, ο τρόπος απόκτησής τους με τα δάνεια που περνούσαν από γενιά σε γενιά, η κατάσταση που θεωρήθηκε προσωρινή και αποδείχτηκε μόνιμη, η καταδίκη όλου αυτού του κόσμου σε συνθήκες δύσκολες, που τα χρόνια δεν απάλυναν, ούτε κάποια πρόνοια κοινωνική θέραπευσε:

“...Πέρασαν πολλά χρόνια κι ο κόσμος εκείνος καταλάγιασε. Σαν τα σκουλήκια τρύπωσε μες σε κοτέτσια ξύλινα που η διεθνής φιλανθρωπία του τα 'δωσε, κάνοντάς του τη χάρη να τα πληρώσει με υπομονή. Κι αν δεν προλάβαινε ο παππούς, δεν πειράζει, είναι το εγγόνι του. Σε κείνα τα κοτέτσια μπήκανε κουρτινάκια σε πόρτες και παράθυρα, κι ένα κάρτο του αιώνα που πέρασε από τότε, κρέμονται πάντα εκεί, κάτασπρα και κολλάτα, δίπλα στα χέρια που τα κρέμασαν, προσωρινά: κι όμως δεν ξαναβγήκανε μέχρι σήμερα. Πιάσανε εκεί τη ρίζα...”.⁵⁰³

Η διευθέτηση του ζητήματος των αποζημιώσεων λειτούργησε με πολλούς προβληματικούς τρόπους, σύμφωνα με τις αναφορές της πεζογραφίας. Οι πρόσφυγες

⁵⁰² Στο ίδιο, σ. 277.

⁵⁰³ Μ. Αξιώτη, *Εικοστός Αιώνας*, ό.π., σσ. 17-18.

παρουσιάζονται θύματα μιας μεγάλης εκμετάλλευσης, προσηλωμένοι στην ιδέα της αποκατάστασής τους μέσω των αποζημιώσεων. Έτσι, για παράδειγμα, στο *Ξεκίνημα μιας γενιάς* του Θ. Κορνάρου, οι πρόσφυγες πέφτουν θύματα επιτηδείων δικηγόρων που με την πρόφαση ότι θα εκπροσωπήσουν δικαστικά τους πρόσφυγες στο ζήτημα των αποζημιώσεων και ζητώντας ποσό για τα έξοδα της δίκης, τους κλέβουν.⁵⁰⁴

Ταυτόχρονα, η δηλώσεις της χαμένης περιουσίας είναι και αυτό ένα ζήτημα, όπου υπήρχε το περιθώριο απάτης. Στον *Άνθρωπο της Εποχής* του Παύλου Φλώρου, βρίσκουμε αναφορές στις “εκτιμητικές επιτροπές”, όπου υπήρχαν τα περιθώρια να διογκωθούν ή να ελαχιστοποιηθούν οι εγκαταλειμμένες περιουσίες προς όφελος ή προς ζημία των δικαιούχων.⁵⁰⁵

2.3.4. Ντόπιοι και πρόσφυγες: Αδελφοί ή ξένοι

Σημαντικό ζήτημα προς διερεύνηση μέσα στα κείμενά μας είναι ασφαλώς η διαχείριση της σχέσης ντόπιων-προσφύγων, το τι είναι για τους ντόπιους οι Έλληνες της Μικράς Ασίας που καταφτάνουν στην Ελλάδα, αν αναγνωρίζουν σε αυτούς αδελφούς ή καταπατητές του τόπου τους, ανταγωνιστές στην προσπάθειά τους να ευημερούν· ποιες οι σημασίες του επιθέτου “πρόσφυγας”, ποιο το είδος των σχέσεων που Ελλαδίτες και πρόσφυγες συστήνουν μεταξύ τους στην καθημερινότητά τους, μετά την πρώτη συμπόνοια, όταν ο προσφυγικός πληθυσμός έρχεται να συγκατοικήσει μαζί τους, διεκδικώντας στέγη, δουλειά, κοινωνική ένταξη. Όσο βρίσκονταν στον τόπο τους, στο πλαίσιο του μεγαλοϊδεατικού οράματος να απλωθεί το ελληνικό κράτος στους τόπους του Πόντου και της Μικράς Ασίας, οι άνθρωποι αυτοί θεωρούνταν Έλληνες. Τώρα, στην ειρωνική αντιστροφή, όταν αυτοί έρχονται στην Ελλάδα, γίνονται τουρκόσποροι, σφετεριστές, επικίνδυνοι για τα δικαιώματα των ντόπιων και την κοινωνική ισορροπία.

Οι σχετικοί λόγοι της πεζογραφίας συγκλίνουν στην καταγγελία της στάσης των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες, στην καταγγελία της αδικίας που τους γίνεται. Και εδώ έχει σημασία ο φορέας του λόγου, αν είναι γηγενής ή πρόσφυγας, και ποιοι είναι οι

⁵⁰⁴ Θ. Κορνάρος, *Το Ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σσ. 159.

⁵⁰⁵ Π. Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, ό.π., σσ. 85-86.

στόχοι του. Οι πρόσφυγες γενικά προβάλλουν το παράπονό τους και την απογοήτευσή τους από τη συμπεριφορά των αδελφών τους και απαντούν με τη δική τους περιφρόνηση και την απομόνωσή τους στους κόλπους της ομάδας τους. Υπάρχει όμως και μια σαφής πρόθεση να “γνωρίσει” η πεζογραφία τους μεν στους δε και να συσταθούν συνεκτικοί δεσμοί. Τις καταγγελίες της συμπεριφοράς των ντόπιων τις ακολουθεί μία διάθεση απολογητική και δικαιολογητική, κάποτε μοιράζονται οι ευθύνες και στους πρόσφυγες, η υπενθύμιση της κοινής εθνικότητας, η επίκληση της συμπάθειας μέσω της κατάδειξης των ταλαιπωριών των προσφύγων.

Από τις πρώτες κιόλας εικόνες της άφιξης, η πεζογραφία φέρνει τις δυο ομάδες (πρόσφυγες-ντόπιους) τη μία απέναντι στην άλλη, αναδεικνύοντας ζητήματα που αφορούν τόσο στο παρελθόν όσο και στη συνύπαρξη στο μέλλον οι συγγραφείς μεριμνούν από την πρώτη στιγμή για τις σχέσεις των δυο ομάδων, παρουσιάζοντάς τις να μοιράζονται αμοιβαία την αμηχανία και το θρήνο. Οι πρόσφυγες είναι το σύμβολο της απώλειας και της ανατροπής σε αυτά τα έργα αλλά στις σκηνές αυτές η κοινωνική τους “σχέση” με τους ντόπιους (“αλληλοαναγνώριση”) είναι καταστατική για το πρόβλημα.

“Είναι οι πρόσφυγες, λέει στην πιο μεγάλη αδελφή. Είναι οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Είναι η προσφυγιά. (Ίσως για πρώτη φορά να προφερόταν ετούτη η λέξη). Φεύγουν τον Τούρκο, τις σφαγές, τις αρπαγές, τη σκλαβιά! Τους κυνηγάει ο Τούρκος! Τους έδιωξε ο Τούρκος! Έρχονται να σωθούν! Πού αλλού να πάνε;”.⁵⁰⁶

Οι ντόπιοι τους αναγνωρίζουν ως “δικούς” τους, ως τους “άλλους” Έλληνες που τώρα είναι “εδώ”. ταυτόχρονα μοιάζουν, αντικρίζοντάς τους, μόλις τότε να συνειδητοποιούν τι σημαίνει πρόσφυγας, αλλά και οι ίδιοι οι Μικρασιάτες μόλις τότε αναγνωρίζουν, στις αντιδράσεις των ντόπιων, τους εαυτούς τους ως “πρόσφυγες”. Έτσι κάπως συστήνεται οι σχέσεις των δυο ομάδων. Οι νεοαφιχθέντες είναι “Έλληνες”, άρα “δικοί”, είναι όμως “πρόσφυγες”, άρα “άλλοι” Έλληνες από τους ντόπιους. Και για τους πρόσφυγες είναι ανάλογο. Ήρθαν στους “δικούς”, αλλά, αφού αυτοί είναι “πρόσφυγες”, είναι ταυτόχρονα “άλλοι” από τους ντόπιους. Ιδού λοιπόν η διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας μέσω της αλληλοαναγνώρισης, του ετεροπροσδιορισμού.

⁵⁰⁶ Θ. Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σ. 244.

“Ένα μουρμουρητό βούιζε ανάμεσα στο πλήθος που περίμενε:

-Οι πρόσφυγοι...Οι πρόσφυγοι...

*Ο λόγος γύριζε από στόμα σε στόμα, καθένας τον έλεγε στον άλλο για να τον ακούσει ο ίδιος”.*⁵⁰⁷

Αλληλοαναγνωρίζονται λοιπόν και επαναπροσδιορίζονται και οι δυο ομάδες. Αυτοί είναι οι πρόσφυγες κι εκείνοι είναι οι ντόπιοι. “Άλλοι”, χωρίς να είναι ακριβώς ξένοι. Είναι “άλλοι”, γιατί δεν προέρχονται από “εμάς”. Στο ιδεολογικό επίπεδο, φέρονται να προέρχονται από “εμάς” (ελληνισμός), αλλά στο επίπεδο της πραγματικής ζωής, δεν ανήκουν “εδώ”, έρχονται από αλλού, για αυτό και κατέχουν μία ξεχωριστή θέση στο πλαίσιο της ευρύτερης ομάδας (Ελληνες). Ταυτόχρονα έχει σημασία και με τους όρους που πραγματοποιείται η άφιξη και η ενσωμάτωση. Αυτό το δίπολο “ξένος χωρίς να είναι άλλος”, αυτή η ιδιόρρυθμη ετερότητα είναι το περιεχόμενο της προσφυγικής ταυτότητας και ο όρος της σχέσης προσφύγων - ντόπιων, που θα μελετήσουμε ειδικά στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας.

Η πεζογραφία μας παρέχει αναπαραστάσεις που αναδεικνύουν αυτή ακριβώς την αντίφαση. Από τη μια η ανθρώπινη συγκίνηση, συμμετοχή και πρόθυμη συμπαρατάση στη συμφορά του συνανθρώπου σε συνδυασμό με το “εθνικό”, αδελφικό χρέος, από την άλλη η απέχθεια, ο φόβος, η αδιαφορία, ο ανταγωνισμός, η αναγνώριση του δυνάμει σφετεριστή στο πρόσωπο του πρόσφυγα.

“Πού αλλού να πάνε;” Ερώτημα που υποκρύπτει το αυτονόητο αλλά και τον καταναγκασμό της επιλογής. Δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική επιλογή ούτε γι’ αυτούς που φθάνουν ούτε γι αυτούς που τους δέχονται.

*“Βουβοί έστεκαν οι ντόπιοι, βουβοί κι αυτοί που ήρθανε”.*⁵⁰⁸

Η πρώτη αντίδραση των ντόπιων στο θέαμα που αντικρίζουν είναι η έκπληξη ανάμεικτη με περιέργεια. Μένουν σιωπηροί και άναυδοι στη θέα των προσφύγων μην μπορώντας να συνειδητοποιήσουν την έκταση του συμβάντος.

“Τους συνόδευε ένα κύμα από αλλόκοτα συναισθήματα: Ένα είδος συμπόνοιας ανακατεμένης με περιέργεια. Για τους πολλούς ήταν θέαμα θλιβερό το θέαμα της

⁵⁰⁷ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 30.

⁵⁰⁸ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 140.

μετακίνησης πληθυσμού, κι όχι ένα γεγονός με δραματική σημασία, τη σημασία και τις συνέπειες που έχει το ξερίζωμα από τις εστίες”.⁵⁰⁹

Αλλού η συγκίνηση και η συμπόνια είναι οι κυρίαρχες αντιδράσεις. Γίνονται προθυμία για συμπαράσταση. Μία εντυπωσιακή σκηνή αδελφοσύνης έχουμε από το μυθιστόρημα του Θέμου Κορνάρου, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*. Με τρένο φτάνουν από τη Μικρά Ασία οι πρόσφυγες σε μια κωμόπολη της Μακεδονίας, προετοιμασμένη να τους υποδεχτεί ένα τρένο που μπαίνει στο σταθμό, εντυπωσιάζοντας το παιδί- αφηγητή πως “έτσι θα κλαίνε τα τραίνα”.⁵¹⁰

Ξεπερνώντας την έκπληξη, οι ντόπιοι παρέχουν στους πρόσφυγες τις πρώτες περιποιήσεις. Η σκηνή κλείνει με μία γενναιόδωρη εκδήλωση αγάπης από τα κορίτσια του χωριού προς τις συνομήλικες προσφυγοπούλες, κίνηση που απελευθερώνει και τους μεν και τους δε να εκφράσουν με δάκρυα τη συγκίνηση. Κι ο αφηγητής, φορέας του λόγου του συγγραφέα, συγκρίνοντας με την καχυποψία και απροθυμία με την οποία είχε αντιμετωπιστεί προηγουμένως η αναμενόμενη άφιξη των προσφύγων και οι επιπτώσεις της στη ζωή των ντόπιων, παρατηρεί: “Πρώτη φορά που βλέπω την καρδιά του πλήθους να κάνει τέτοια έφοδο και αν συντρίβει κάθε κακής προπαγάνδας τα τείχη ανάμεσα σ’ άνθρωπο κι’ άνθρωπο”.⁵¹¹ Για τον Κορνάρο, μοιάζει να είναι περισσότερο εκδήλωση ανθρωπιάς απέναντι στον κακοποιημένο συνάνθρωπο, καθ’ υπέρβαση των προκαταλήψεων. Προφανώς ο συγγραφέας υπαινίσσεται ταυτόχρονα εδώ πως παρόλες τις προετοιμασίες, οι ντόπιοι έβλεπαν με καχυποψία την έλευση των προσφύγων, στοιχείο που υπερβαίνεται από την αυθεντική ανθρώπινη συγκίνηση, από τον οίκτο μπροστά στον πόνο και τη δυστυχία.

Για τον Μυριβήλη, η συνδρομή των ντόπιων θα υπαγορευτεί από την επιταγή του εθνικού χρέους οι πάσχοντες είναι ομοεθνείς αδελφοί και οφείλουν να τους συντρέξουν:

“Οι ντόπιοι ήταν που κάνανε τον πιο πολύ σαματά, με την προθυμία τους να βοηθήσουν τους κατατρεγμένους. Φαίνονταν πιο φοβισμένοι απ’ αυτούς. Κι οι γυναίκες του νησιού κλάμαν μ’ αναφυλλητά. Τους βόλεψαν όπως-όπως στα παλιόσπιτα, στα παλιομάγαζα, στις καλύβες των κοντινών χωραφιών. Βάλαν ακόμα και στ’ αμπάρια που

⁵⁰⁹ Γ. Δέλλιος, *Οικογένεια*, ό.π., σ. 139.

⁵¹⁰ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σσ. 140-145.

⁵¹¹ Στο ίδιο, σ. 145.

είχε το εργοστάσιο ν' αποθηκεύει ο κάθε κτηματίας τις ελιές του για το άλεσμα. Τους φέρανε φαί, ρακί και καφέ να ψυχοπιιάσουν.

[...]Ανέβασαν και θάψανε τους νεκρούς στην Αγία Σωτήρα, πάνω, στο κοιμητήριο της Μουριάς. Εκεί είναι η παλιά εκκλησιά έξω από το χωριό, μέσα σ' ένα περιβόλι γεμάτο από αρχαίους πρίνους[....]Όλο το χωριό πήγε στο ξόδι κι έκλαιγε, όλοι έτρεξαν να δώσουν παρηγοριά στους κατατρεγμένους της μοίρας, που ένιωθαν κλεισμένη μέσα στη φαρμακωμένη ψυχή τους, την ευθύνη και το χρέος της φυλής. Όσες ντόπιες γυναίκες είχανε παιδιά που χάθηκαν στον πόλεμο και στην αιχμαλωσία, ξανάδωσε η θλίψη τους, στάθηκαν γύρω σε συγγενικούς τάφους και μοιρολόγησαν φωναχτά τους άταφους νεκρούς, που έμειναν πιστοί στην Ανατολή".⁵¹²

Εξάλλου, και εδώ, όπως και αλλού, το πένθος της μιας ομάδας προβάλλεται να συνδέεται με το πένθος της άλλης. Και οι δυο πλευρές του Αιγαίου είχαν τις απώλειές τους και τη συμμετοχή τους στη συμφορά. Οι μεν ξεριζώθηκαν, οι δε έχουν πληρώσει το δικό τους φόρο αίματος με τη θυσία των παιδιών τους στρατιωτών στη Μικρά Ασία. Ίσως πρόκειται και για τον υπαινιγμό μιας συμβολικής ανταλλαγής στον κορμό του ελληνισμού. Οι απώλειες για καθεμιά από τις δυο πλευρές του ελληνισμού εξισορροπούνται καθώς αυτές οι δυο πλευρές σμίγουν σε ένα πια κοινό σώμα, σε ένα κοινό τόπο.

Σε απόσπασμα από την *Αστροφεγγιά* του Παναγιωτόπουλου, πρόσφυγες και ντόπιοι παρουσιάζονται κατά τη σκηνή της συνάντησής τους, να προσπαθούν με την ίδια απόγνωση να αναγνωρίσουν δικούς, για τους πρώτους χαμένους στην ώρα της φυγής, για τους δεύτερους, στρατιώτες που δεν γύρισαν ακόμη από το μέτωπο. Οι νεκροί της Μικρασίας, άμαχοι και στρατιώτες, κι οι χαμένοι στην αιχμαλωσία τους ενώνουν με την απουσία τους. Με αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας υπερβαίνει τη μεταξύ τους διαφορά, τον καταλογισμό ευθυνών από τους μεν στους δε, εξιλεώνει τους πιο υπεύθυνους Ελλαδίτες αναφερόμενος και στο δικό τους κόστος από την άτυχη επιχείρηση.

"...ψάχνανε, όλοι μαζί, σ' ένα φοβερό κυνήγι αγάπης, καρφωμένος ο ένας στου άλλου το πρόσωπο, αυτός για να βρει το στρατιώτη που έφυγε κάποτε πρόσχαρος για τον πόλεμο κ' εκείνος για να κερδίσει ξανά τον αδελφό, τον πατέρα, την κόρη, που απόμειναν

⁵¹² Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 33.

πίσω. που τους έχασε μέσα στον πανικό της φυγής. Κι απάνου από τους ζωντανούς περνούσαν σε ατέλειωτη συνοδεία οι νεκροί, οι χαμένοι-σαν τα μαύρα πουλιά, που τα ξεσέρνει το ανεμοθύσημα προς τη δύση”.⁵¹³

Στο ίδιο απόσπασμα, η βουβή κατηγορία των προσφύγων ότι οι ντόπιοι προκάλεσαν την ανατροπή στη ζωή τους (αργότερα θα εκφραστεί ευθαρσώς σε εκατέρωθεν εκτοξευόμενες κατηγορίες κατά τη συγκατοίκηση των δυο ομάδων) αποκτά έκφραση: “Και πάλι αυτοί που ερχόνταν ρωτούσαν: “Σε τι σας φταίσαμε”;. Κι οι άλλοι το συλλογιούνταν αυτό το φταίξιμο και πάσχιζαν να βρούνε το φταίχτη”.⁵¹⁴ Εδώ οι δυο ομάδες παρουσιάζονται απόλυτα ξεχωρισμένες και μάλιστα ανταγωνιστικές. Η κοινή όμως αναζήτηση ευθυνών και μάλιστα σε παράγοντες έξω κι από τις δυο αποτελεί ένα συνδετικό κρίκο και ίσως ταυτόχρονα και τον όρο ή έστω την αφετηρία της μελλοντικής προσέγγισης.⁵¹⁵ Μέσω της απόδοσης της ευθύνης ξαναστήνεται βέβαια και το “εμείς” στο βαθμό που είναι αναγνωρίσιμο από τους “άλλους”.

Η συνειδητοποίηση της κατάστασης οδηγεί στο αγωνιώδες ερώτημα των μεν “τι θ’ απογίνουμε;” και στην απάντηση-ερώτηση των δε “τι θα τους κάνουμε;”⁵¹⁶ Εδώ φανερώνεται η δύσκολη σχέση με τον ξένο που δεν είναι άλλος. Το ερώτημα είναι τελικά πόσο ανήκουν στους κόλπους της πατρίδας οι πρόσφυγες, κι εφόσον απαντάται θετικά, μετατρέπεται στο με ποιο τρόπο ανήκουν στην πατρίδα οι πρόσφυγες.

Δεν λείπει όμως και η καταγραφή από την πρώτη στιγμή του ανταγωνισμού και της αναληψίας, ακόμη και απέχθειας των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες:

Στη φρίκη του Άγγελου για την άσχημη κατάσταση των προσφύγων στο προσωρινό κατάλυμα, Πετρόπουλος θα απαντήσει:.

“-Και τι θέλεις να γίνει; του αποκρίθηκε ο Πετρόπουλος. Μπορεί να φύγει ο άλλος από το σπίτι του και να τ’ αφήσει σε δαύτους; Αφησε που βρωμάνε όλοι, που είναι άρρωστοι, που δεν έχουν πεντάρα. Ενάμιση εκατομμύριο άνθρωποι. Τι να σου κάνει κι αυτός ο τόπος! Εμείς δεν είχαμε να θρέψουμε το στρατό μας, όχι που μας φορτώθηκαν

⁵¹³ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

⁵¹⁴ Στο ίδιο.

⁵¹⁵ Αναφορά στη γενική αγανάκτηση για τα γεγονότα στη Μικρά Ασία και στην αναζήτηση ενόχων, κλίμα που θα οδηγήσει στη μέσα σε δυο μήνες καταδίκη σε θάνατο και εκτέλεση των έξι πρωταιτίων, βλ. στο Α΄ Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.1.

⁵¹⁶ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 153.

όλοι τούτοι. Οι επιτροπές ζεθεώνονται. Δεν έμεινε σχολειό, δεν έμεινε παράγκα, δεν έμεινε τσαντήρι αμεταχείριστο. Στα θέατρα, στους κινηματογράφους, στις εκκλησιές, στα καφενεία-σ' όλη την Ελλάδα, παντού! Κ' ένας κόσμος! Ο Θεός να σε φυλάει από δαύτους!

-Μα εμείς τους φέραμε! είπε ο Άγγελος. Εμείς τους ξεσπιτώσαμε, εμείς τους ορφανέψαμε, τι θέλεις να κάμουν;

-Να μέινουν στον τόπο τους!

-Ποιο τόπο τους μολογάς; Ο τόπος τους είναι στάχτη και κούρβουλο. Το Αιγαίο κοκκίνησε. Τα ψάρια του δεν προφταίνουν να τρώνε ανθρώπους!

-Τι τα θέλεις τώρα, καημένε Άγγελε! Ό,τι μπορεί να γίνει θα γίνει. Έρανοι, επιτροπές, εμβάσματα από την Αμερική, σχέδια για συνοικισμούς... Όλα γίνονται. Τους είδες στον Πειραιά. Καλύτερα από δω πέρα, έχουν κάποια σκεπή, επιτέλους...".⁵¹⁷

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος καταγγέλλει τη στάση της ντόπιας κοινωνίας, τον τρόπο που είδαν οι ντόπιοι τον κατακλυσμό της πόλης τους από τους πρόσφυγες, αναφερόμενος επικριτικά σε αυτό το λόγο που στο έργο εκπροσωπεί ο Πετρόπουλος, ανηψιός Πελοποννήσιου πολιτευτή, ο οποίος μετέχει απόλυτα στο φόβο που προκαλεί στην ελληνική κοινωνία, και μάλιστα στο συντηρητικό κομμάτι της, η άφιξη των προσφύγων και τα ζητήματα που θέτει η αφομοίωσή τους. Στην παρατήρηση του φίλου του Άγγελου, και φορέα του λόγου του συγγραφέα, για την φρικτή κατάσταση του καταλύματος που επισκέπτονται, για την "ασπλαχνιά" με την οποία ήδη τους μεταχειρίζεται η κοινωνία και το κράτος, ο Πετρόπουλος απαντά, εκφράζοντας την πλέον αρνητική γνώμη για τους πρόσφυγες και την ελλαδίτικη απροθυμία να τους αντιμετωπίσει.⁵¹⁸

⁵¹⁷ Στο ίδιο.

⁵¹⁸ Πράγματι, και η εργατική τάξη στις φτωχές συνοικίες θα φοβηθεί τις μεταδοτικές ασθένειες, το μοίρασμα του λιγοστού πόσιμου νερού και άλλα προβλήματα που οφείλονται στην ελλιπή υποδομή, και οι αστοί θα νιώσουν το δικό τους φόβο για τις ιδιοκτησίες τους και αγανάκτηση για την εικόνα των κτιρίων της πρωτεύουσας που επιτάχθηκαν για τους πρόσφυγες, στο Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, ό. π., σσ. 124, 129-130 κ. ά. Πρβλ. με το λόγο του Πετρόπουλου από την Αστροφεγγιά, που αποφεύγει να πάει στο Ζάππειο: "Μα Όχι στο Ζάππειο, για το Θεό! Το πλημμύρισε η προσφυγιά το μέγαρο. Λυπάται η ψυχή μου να το βλέπω σε τέτοιο χάλι!", Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 159.

Αλλά και γενικότερα βλέπουμε την απροθυμία των ντόπιων να μοιραστούν ό,τι τους ανήκει με άλλους. Αξίζει να σταθούμε και στη σύνδεση των προσφύγων, στο στόμα του αρνητικού ντόπιου, με τη ρυπαρότητα και την αρρώστια, συνηθέστατα “γνωρίσματα” του άλλου. Εδώ ειδικά ίσως αναφέρονται και στη μη καθαρή ταυτότητα των ανθρώπων. Όλα αυτά τα παραθέματα αναδεικνύουν πολύ καθαρά τη διάσταση της κατάστασης ως “προβλήματος” που ζητεί λύση. Το ερώτημα “τι θα τους κάνουμε”, οι περιγραφές των “βρώμικων”, “άρρωστων” προσφύγων, οι ευθείες αναφορές στην ανησυχία, την αναστάτωση, το φόβο που προκαλεί η νέα κατάσταση, όλα αυτά αναδεικνύουν το “κοινωνικό πρόβλημα” και τη δυσφορία που προκαλεί σε ένα μέρος, μεγάλο, το μεγαλύτερο, του κοινωνικού συνόλου. Προκαλεί δυσφορία, αφενός γιατί ενοχλεί ή είναι ανεπιθύμητο, αφετέρου γιατί είναι δυσεπίλυτο. Έρχεται λοιπόν να προκαλέσει “διατάραξη” της κοινωνικής ηρεμίας / συνοχής. Η αποδιοργάνωση αυτή που προκαλείται μέχρι να αναδιοργανωθεί η πραγματικότητα σε ένα δεύτερο επίπεδο (αφομοίωση / ενσωμάτωση προσφύγων) φοβίζει τους ντόπιους που γίνονται επιθετικοί απέναντι στους πρόσφυγες.

Από τη μια λοιπόν οι εικόνες αυτές, της πρώτης συνάντησης, αποδίδουν το φόβο της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους πρόσφυγες, από την άλλη υπάρχει σαφής πρόθεση και προσπάθεια εκ μέρους των γραφόντων να γίνουν οι τελευταίοι αντιληπτοί ως αδελφοί. Η πρόθεσή τους μοιάζει σαφής: θέλουν να καταστήσουν τους πρόσφυγες και το δράμα τους αντικείμενο μέγιστης συμπάθειας και μέριμνας για τη γηγενή κοινωνία, να προκαλέσουν την ποικιλότροπη περίθαλψη και καλή μεταχείρισή τους ως “ανθρωπιστικό”, “κοινωνικό” και “εθνικό” χρέος.⁵¹⁹ Αυτό το επιχειρούν με την προβολή της συγγένειας των δυο ομάδων (ότι δηλαδή οι πρόσφυγες είναι για τους γηγενείς αδελφοί σε έσχατη δοκιμασία), με την εξισορρόπηση των αμοιβαίων αιτιάσεων για την κατάληξη των γεγονότων στη Μικρά Ασία και τον ισοσκελισμό του κόστους που καλούνται και οι μεν και οι δε να πληρώσουν, με την καταγγελία των

⁵¹⁹Το συμπέρασμα προκύπτει για την πλειοψηφία των αναφερόμενων συγγραφέων. Κάποιοι διαφοροποιούνται. Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Θ. Κορνάρου, στον οποίο θα επανέλθουμε αργότερα. Στις σχετικές σελίδες από το έργο του *Το Ξεκίνημα μιας γενιάς*, που αφορούν στην άφιξη των προσφύγων, ο συγγραφέας έχει κύρια μέριμνα την καταγγελία του πολέμου και των συνεπειών του και ταυτόχρονα την προβολή της αγάπης και της συμπόνιας ως ύψιστων ηθικών αξιών μέσα σε πνεύμα ανθρωπισμού και πολιτικού μισσιοναρισμού.

κακών συμπεριφορών των ντόπιων ή της ελλιπούς κρατικής συμπαράστασης ή κάποτε δικαιολογώντας τέτοια φαινόμενα με διάθεση κατευναστική και συμφιλιοτική. Με άλλα λόγια διαβλέπουμε μια “εξομαλυντική” λειτουργία της λογοτεχνίας που απαντά στην έκρυθμη κατάσταση της περιόδου μετά την Καταστροφή (κατάσταση που θα διαρκέσει επί μακρόν), τη δημιουργία προϋποθέσεων για την προσέγγιση και ομογενοποίηση των δυο ομάδων, μέσω της εμπέδωσης μιας νέας εθνικής συνείδησης, στο πνεύμα της εθνικής ολοκλήρωσης, σύμφωνα με τις βενιζελικές προοπτικές, όπως αναδιατάχθηκαν μετά τη χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας και την έλευση των προσφύγων εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους.⁵²⁰

Οι συνταρακτικές συνέπειες που η καταστροφή και η έλευση των προσφύγων έχουν για τον εθνικό ελληνικό βίο σε όλους τους τομείς, στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περνούν στην πεζογραφία. Ο φόβος των ντόπιων μπροστά στα γεγονότα αποτυπώνεται για να διαπιστωθεί απλώς και να ανταπαντηθεί, ή για να κυριαρχήσει ως αντιπροσφυγικό πνεύμα. Είδαμε ήδη στις εικόνες της άφιξης των προσφύγων που μελετήσαμε να αποτυπώνεται η αμηχανία, ο φόβος, η απέχθεια, η αμφισβήτηση του χρέους των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες, δηλαδή η αμφισβήτηση του συνανήκειν των δυο ομάδων στην ίδια ευρύτερη ομάδα και των συνακόλουθων δικαιωμάτων των δευτέρων στη νέα πατρίδα.

Έτσι μέσα από το λόγο του Δημήτρη Πετρόπουλου, από την *Αστροφεγγιά* του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, που γίνεται στο έργο ο φορέας του αντιπροσφυγικού πνεύματος, του ανιψιού του Πελοποννήσιου βασιλικού πολιτευτή, στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε και προηγουμένως, διακρίνουμε το φόβο των γηγενών για τις αλλαγές που θα σημάνει η άφιξη των προσφύγων, για την ανατροπή της δικής τους κοινωνικής, πολιτικής, ιδεολογικής ηγεμονίας.⁵²¹

Και στο μυθιστόρημα του Θέμου Κορνάρου, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, καταγράφονται οι φοβισμένες αντιδράσεις των ντόπιων μπροστά στην προοπτική της

⁵²⁰ Βλ. και Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, “Ο διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης”, ό.π., σσ. 69-80.

⁵²¹ Ο Doulis αναλύει την επιθετικότητα του Πετρόπουλου απέναντι στους πρόσφυγες ως έκφραση του φόβου των γηγενών για τις αλλαγές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές που θα επέφερε η παρουσία τους, τον παραμερισμό των παραδοσιακών ελληνικών στρωμάτων, την ανάπτυξη πολιτικά ριζοσπαστικών επιλογών, Th. Doulis, *Disaster and fiction*, ό.π., σσ. 65-66.

άφιξης των προσφύγων, ειδικά από την άρχουσα τάξη, που φοβάται μπροστά στην έλευση των εξαθλιωμένων προσφύγων.⁵²²

Στις περισσότερες αναφορές κατατίθεται από όλους η αντιπαλότητα και ο ανταγωνισμός των δυο κοινωνικών ομάδων. Έστω μετά την πρώτη όποια θετική αντίδραση, οίκτου και περίθαλψης, όπου υπάρχει, οι σχέσεις διαμορφώνονται αρνητικές:

*“Οι χωριανοί βαριέστησαν, άρχισαν να τους αντιπαθούν κιόλας. Φαίνεται πως είναι φυσικό στον άνθρωπο η λύπηση νάναι θεμελιωμένη πάνω στην υποταγή. Σαν αρχίσει και σηκώνει κεφάλι ο ευεργετημένος, γίνεται αντιπαθητικός. Και οι πρόσφυγες σαν πέρασε η πρώτη παραζάλη από την καταστροφή, άρχισαν να σηκώνουν κεφάλι”*⁵²³

Ενδιαφέροντα στοιχεία φανερώνονται με την παρουσίαση της διάψευσης που δοκιμάζουν οι ήρωες της Σταύρου, απ’ όπου το παρακάτω απόσπασμα, από τους “αδελφούς” έλληνες. Όλα αυτά είναι ακόμα πιο έντονα, αφού είναι τόσο πρόσφατη η διαφορετική στάση των Μικρασιατών απέναντι στους Έλληνες στρατιώτες και άλλους κατά το διάστημα της ελληνικής κατοχής της ζώνης της Σμύρνης. Η έκφραση της δυσαρέσκειας για την αδιαφορία απέναντι στους πρόσφυγες παρουσιάζεται με τρόπο οδυνηρό.⁵²⁴

“Το παράπονο της αδιαφορίας το είχε ακούσει από παντού. Σχεδόν είχε καταντήσει θρύλος. Θαρρείς και τον κυρίεψε ένας φόβος τον κουρασμένο κόσμο της Ελλάδας σαν είδε να καταφτάνουν όλοι αυτοί οι караβοτσακισμένοι άνθρωποι. Γυμνοί, έλεεινοί, άνεργοι. Και το κυριότερο με την ψυχή αφανισμένη. Ο καθείς συλλογίστηκε ότι έπρεπε

⁵²² Θ. Κορνάρος, *Το Ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π.

⁵²³ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, σ.74.

⁵²⁴ Ας παραβάλλουμε το απόσπασμα με την προφορική μαρτυρία: “Ξέρετε περισσότερο από οικονομική βοήθεια και κοινωνική ανοχή, εκείνη την περίοδο της ζωής μας ζητούσαμε στοργή και συμπαράσταση. Πράγματα βέβαια δύσκολα για μεταπολεμικές περιόδους”, (μαρτυρία Π. Βαλσαμάκη), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 122. Βλ. επίσης: “Οι Κύπριοι ευτυχώς βρήκαν τη συμπαράσταση όλων των Ελλήνων. Χρήματα για τις πρώτες τους ανάγκες. Φωνές να διαμαρτυρηθούν που οι Τούρκοι τους πήραν την πατρίδα τους. Μη αναγνώριση των τετελεσμένων. Και ούτε εμείς είμαστε αίτιοι που οι Τούρκοι μας έδωζαν από την πατρίδα μας. Αλλά ποιος το αναγνώρισε; Για τους Κύπριους είχαν μόνο ενοχές. Εμείς τα δώσαμε όλα για την Ελλάδα και πήραμε πίσω βρισιές και περιφρόνηση”, (μαρτυρία Ι. Κακλαμάνου), στο ίδιο, σ. 123.

κάπως να συντρέξει το γνωστό του. Να τον κοιμίσει σπίτι του. Να τον παρηγορήσει. Και δουλειά ακόμα να του βρει. Κάτι να κάμει τέλος πάντων γι αυτόν τον έρημο που γύριζε στο δρόμο σα ζώο που έχασε τον αφέντη του. Μπροστά σε μια τέτοια υποχρέωση όλοι δειλιάσανε. Όσοι μάλιστα είχανε πάει στα μέρη της Ανατολής, τη Σμύρνη, την πόλη και τη Θράκη ακόμη κι είδανε τον ξετρελλαμό του κόσμου, τη φιλοξενία και τις θυσίες, αυτοί τρόμαζαν ακόμη παραπάνω. Τι, έπρεπε ν' ανταποδώσουνε κ' εκείνοι τη φιλοξενία, την ανοιχτόκαρδη ανθρωπιά, τις περιποιήσεις. Μα τούτο ήτανε φοβερό για τον Ελλαδίτη που δεν είχε τόπο αρκετό να βολέψει δυο ανθρώπους, μήτε σπιτικά καλοστεκούμενα με την τάξη και τον ρυθμό των Ανατολίτικων. Εκεί ο μουσαφίρης είναι θεσμός περασμένος από αιώνες στο αίμα του καθενού. Και το πιο μέτριο νοικοκυρόσπιτο είχε και τον "μουσαφίροντά" του. Έπειτα κάπως έλειψε και η συμπόνοια. Μπορεί αυτός ο καταστρεμμένος να μη γύρευε τίποτα παρά μόνο δυο καλά λόγια. Λιγάκι παρηγόρια. Ίσως, ίσως, κ' έναν καφέ. Μα κανείς δεν έκανε τη σκέψη ετούτη. Βρήκε πιο εύκολο να τραβηχτεί στο καβούκι του και σαν έπαιρνε το μάτι του κανα παλιό γνώριμο έστριβε δρόμο". ⁵²⁵

Οι μεγαλοαστοί Κωνσταντινουπολίτες Λαμπίκηδες από το μυθιστόρημα της Σταύρου αμφισβητούν τώρα οργισμένοι το μεγαλοϊδεατικό σκοπό, για τον οποίο πλήρωσαν ένα τεράστιο τίμημα. Για αυτούς, που εγκατέλειψαν την Πόλη, φοβούμενοι τα αντίποινα των Τούρκων για τη δράση τους στον πόλεμο, η αντιμετώπιση που τυγχάνουν στην Αθήνα, η κοινωνική και πολιτική τους αποδυνάμωση στη νέα κοινωνία, η οικονομική καταστροφή τούς ωθεί στην απόρριψη της αλυτρωτικής ιδεολογίας, στη μεταμέλεια για τη στράτευσή τους που κατέστησε αδύνατη την παραμονή τους στην Τουρκία και προκάλεσε την απώλεια της περιουσίας τους. Πρόκειται για την ανατροπή της εικόνας που συντηρούσαν οι Μικρασιάτες για το εθνικό τους κέντρο και τους ομοεθνείς τους Ελλαδίτες. Απομυθοποίηση της Ελλάδας και των Ελλαδιτών. Αλλιώς τους φαντάζονταν κι αλλιώς τους είχαν γνωρίσει εκστρατεύοντες στη Μικρά Ασία όταν η αισιοδοξία της νίκης και οι επιτυχίες έκαναν και τους Έλληνες να φαντάζουν διαφορετικοί και μέσα στο κλίμα της εθνικής νίκης να γίνονται δεκτοί ως ήρωες και λυτρωτές. Οι Λαμπίκηδες φθάνουν να μετανιώνουν για την πατριωτική αλυτρωτική τους δράση, για τη "βλακεία να ριψοκινδυνέψουμε για την Ελλάδα...Γι αυτήν εδώ την Ελλάδα

⁵²⁵ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 66.

που δεν μας είπε ούτε ένα ουστ!”.⁵²⁶ Έτσι αναγκάστηκαν να μετακινηθούν στην Ελλάδα.

Ο αντίλογος πάντως σε αυτή τη στάση μοιάζει σαφής. Αυτός ο “αντιπατριωτισμός” δεν είναι νόμιμος, αυτή η απόρριψη της Ελλάδας δεν είναι σωστή. Ο φορέας του λόγου αντιμετωπίζεται με ανεκτικότητα, συγχωρείται από το ακαταλόγιστο του μεγάλου του πόνου, της απογοήτευσης, είναι εν δικαίω μόνο για τα παράπονά του από πρόσωπα. Σημασία όμως έχει η απόσταση του κράτους από το έθνος, σε αυτό το λόγο. Είναι αλήθεια ότι οι πρόσφυγες γενικά αμφισβήτησαν τη δυνατότητα του ελληνικού κράτους στο ρόλο του προστάτη του ελληνισμού.⁵²⁷ Η αμφισβήτηση του εθνικού κέντρου ως ικανού να εγγυηθεί την επιβίωση του ελληνισμού.⁵²⁸

Ταυτόχρονα στο ίδιο απόσπασμα διατρανώνεται μια ακόμα φορά ότι οι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας είχαν το εθνικό αίσθημα πάνω από τη θέση τους στην οθωμανική κοινωνία, μετείχαν απόλυτα στην ιδεολογία του αλυτρωτισμού, είχαν πατριωτική δράση. Χαρακτηριστική είναι επίσης η “διαπίστωση” ότι οι Έλληνες της Μικράς Ασίας αναγνωρίζονταν από τους γηγενείς Έλληνες ως Έλληνες αδελφοί, όταν βρίσκονταν στο δικό τους τόπο, που μάλιστα ήταν πολλά υποσχόμενος και για αυτούς τους ίδιους που θα μετακινούνταν προς τα εκεί. Όταν ήρθαν στην Ελλάδα, απογυμνωμένοι από τα αγαθά και τις δυνατότητες που συνδέονταν με τη Μικρά Ασία, ωχρίασε η ελληνικότητά τους, τώρα δηλαδή που αυτή μόνο υποχρεώσεις δημιουργούσε στην ελλαδική κοινωνία.

Στο έργο του Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, υπάρχουν πολλά στοιχεία για τις σχέσεις των δυο ομάδων. Οι ντόπιοι κατηγορούσαν τους πρόσφυγες για κλοπές και καταστροφές, κατηγορίες τις οποίες εκείνοι παραδέχονται αφού απαντούν:

“-Καλά κάνουμε, απαντούσαν αυτοί με πείσμα. Για σας τα πάθαμε όλ’ αυτά.

-Κι εμείς που χάσαμε τα παιδιά μας για να σας γλιτώσουμε απ’ τον Τούρκο; ρωτούσαν ασυγκράτητοι οι ντόπιοι.

⁵²⁶ Στο ίδιο.

⁵²⁷ Για την απόδοση ευθυνών στο ελληνικό κράτος μαζί με τις μεγάλες δυνάμεις για την κατάληξη των μικρασιατικών γεγονότων, βλ. και Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 190.

⁵²⁸ Στο ίδιο.

Και η έξαψη πλήθαινε μέρα με τη μέρα.

Οι φρόνιμοι και λογικοί άνθρωποι κι από τις δυο μεριές, με δυσκολία βαστούσαν τους ερεθισμένους από του να χτυπηθούν με τα όπλα σαν οχτροί. Τα χωριανά παιδιά τραγουδούσαν τώρα πεισματικά δίστιχα για τα προσφυγάκια, χτυπώντας τη μια γροθιά πάνω στην άλλη:

[...]Οι γυναίκες έδειχναν την περιφρόνησή τους στις νιοφερμένες με κάθε τρόπο. Βρήκαν στο τέλος ένα φαρμακερό λόγο για τους πρόσφυγες. Τους είπαν τα λάφυρα! Αυτό τους έκαιγε την καρδιά. Οι άντρες άρχισαν να χωρίζονται σε ντόπιους και προσφυγικούς καφενέδες. Και οι κομματάρχηδες καλλιεργούσαν αυτό το σπαραγμό, να πέσουν οι ψήφοι μάτσο στις εκλογές. Ο δάσκαλος ο Αυγουστής παρακαλούσε:

-Παιδιά, είμαστε Έλληνες όλοι! Για όνομα του Θεού, παιδιά! Να μη χαρεί ο οχτρός!".⁵²⁹

Οι πρόσφυγες, με το μύθο της ευημερίας στον τόπο τους, αισθάνονται εξαπατημένοι, όπως κατέληξαν τα πράγματα, και ξεπεσμένοι στη νέα πατρίδα. Κι οι ντόπιοι από την άλλη, παύουν να τους αντιμετωπίζουν σαν αναξιοπαθούντες αδελφούς αλλά σαν σφετεριστές των αγαθών τους. Ο ντόπιος διαμαρτυρήθηκε ιδιαίτερα για την πρόθεση του κράτους να διανείμει τη δημόσια περιουσία, τα ανταλλάξιμα κτήματα στους πρόσφυγες ως αποζημίωση. Η οξύτερη αντιπαράθεση δηλαδή αφορούσε την ιδιοποίηση της γης,⁵³⁰ και οδηγούσε ως και στην αμφισβήτηση της ελληνικότητας των προσφύγων από τους ντόπιους:

⁵²⁹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 75-76.

⁵³⁰ Βλ. και αντίστοιχες προφορικές μαρτυρίες: "Όταν έφυγαν οι Τούρκοι, πολλοί ντόπιοι-άλλοι είχαν δίκιο γιατί ήταν ακτήμονες, κι άλλοι άδικο γιατί ήταν πλούσιοι-θέλησαν να πάρουν τα κτήματά τους που ήταν ανταλλάξιμα κι είχαν περάσει στο ελληνικό δημόσιο για να τα μοιράσει σ' εμάς αφού στα δικά μας πήγαν κι εγκαταστάθηκαν οι Τούρκοι στη Μικρά Ασία", μαρτυρία (Τ. Κακλαμάνου), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 156. Και ακόμα: "Η Ελλάδα είχε υπογράψει συνθήκη να μπούμε εμείς σ' αυτά τα κτήματα κι οι ντόπιοι δεν μας άφηναν. Μας κάναν πόλεμο και πήγαιναν στη Νομαρχία και έλεγαν "Μη δίνετε στους ξενομερίτες, στους πρόσφυγες και στους τουρκόσπορους ελληνική γη". Μπήκαμε και μεις με το ζόρι γιατί έπρεπε να συντηρηθούμε. Τι θα πει πρόσφυγες θα πει "πρόσφυγγες", δηλαδή σφίγγες! Εμείς τα είχαμε δώσει όλα για την Ελλάδα. Δεν το ήξεραν: κατόπιν έγιναν τα κτήματα δικά μας, όταν δηλώσαμε τις περιουσίες μας στην Επιτροπή. Δεν τα κλέψαμε, μας τα χρώσταγε το ελληνικό δημόσιο", (μαρτυρία Ε. Μαγιάκογλου), στο ίδιο, σ. 156. Και ακόμα: "Τότε με την απαλλοτριώση εσκήρυνε εδώ η

“Βρίζει τους πρόσφυγες που πιάσανε όλες τις δουλειές και οι ντόπιοι δε βρίσκουνε πια μεροκάματο, και τώρα θέλουνε οι μάγκες να σου γίνουνε και πλούσιοι, να κάνουνε αυτοί τα καπνά και να παίρνουνε αυτοί το Στάθη εργάτη τους. Μωρέ μούτρα! Ακούς απαίτηση! Εξυπνάκηδες, χαραιοφάηδες, από που κι ως πού δηλαδή, είναι δικά τους τα τούρκικα τσιφλίκια; Αυτά είναι, λέει, αυτουनों που τα δουλεύουνε από πάππου προσπάππου. Αυτοί, ας μη φεύγανε από τις περιουσίες και από τα μέρη τους. Μια πέτρα να ‘πιανε ο καθένας τους θάχανε τσακίσει τα κεφάλια της Τουρκιάς. Μα πού φιλότιμο! Εμείς έπρεπε να πάμε να σκοτωνόμαστε για λόγου τους, κι έστερα έρχονται οι κόντηδες και μας ζητάνε να τους θρέψουμε μια ζωή κι αυτούς και τα φούμαρά τους. Εμείς δεν έχουμε να φάμε, δε χωράμε στην ψωροκώσταινα, κι ορίστε κι ενάμιση εκατομμύριο τουρκόσποροι να σου παρασταίνουνε τους ρωμηούς και να γυρεύουνε μερτικό από τη γη μας. Μα δε φταίνε, λέει, αυτοί παρά οι κερατάδες που τους κουβαλήσανε εξεπίτηδες για να τους ψηφίζουνε”.⁵³¹

Οι ακτημόνες και φτωχοί ντόπιοι εξηγείρονται για τη γη που “παίρνουν” οι πρόσφυγες, όπως αυτή από την *Αγέλαστη Άνοιξη* του Μ. Λουντέμη, που οι ντόπιοι σχολιάζουν το γάμο ενός συμπατριώτη τους με πρόσφυγα και την “προίκα” που πήρε από την Αποζημίωση: “-Εμείς παντρεφτήκαμε ντόπιες για να πάρουμε γη. Και τώρα νάτο. Τη γη την πήρε πάλε αυτή η ξεβράκωτη”.⁵³²

Ο Μυριβήλης επίσης στην *Παναγιά τη Γοργόνα* αναφέρεται εκτεταμένα στη σχέση των προσφύγων με την πολιτική, καταγγέλλοντας την εκμετάλλευσή τους ως εκλογικών πελατών από τα διάφορα κόμματα. Στον κομματικό ανταγωνισμό εδράζεται και η αντιπαλότητα με τους ντόπιους:

“...στην Αθήνα, οι πολιτικοί και τα στρατιωτικά κεφάλια, σαν καταλάγιασε κάπως το ρεμπελιό της καταστροφής τρώγονταν ο ένας με τον άλλο, τρώγανε και την Ελλάδα, που σπάραζε βαριά λαβωμένη, γονατισμένη στο χώμα. Κάθε κόμμα πολεμούσε να μεταχειριστεί πολιτικά τούτο το αμέτρητο ψυχομέτρι, που πλημμύρισε τον τόπο με μian

κατάσταση. Λέγανε: “Μας πήραν τα χωράφια οι πρόσφυγοι, μας πήραν την περιουσία μας”, (από συνέντευξη με τον Αντώνη Μαγγανά), Ν. Ανδριώτης, “Το μικρό ταξίδι”. *Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στις Οινούσσες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Οινουσσών, 1998, σ. 115.

⁵³¹ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 73.

⁵³² Μ. Λουντέμης, *Αγέλαστη Άνοιξη*, ό.π., σ. 95

ομοιογενή μάζα από ψηφοφόρους. Όποιος θα κατάφερνε να τους σύρει κοπαδιαστά στις κάλπες του, θάτρωγε τους άλλους”.⁵³³

Για το Μυριβήλη υπεύθυνοι σε μεγάλο βαθμό για τον ανταγωνισμό των δυο ομάδων ήταν οι πολιτικοί: “Οι κομματάρχηδες καλλιεργούσαν αυτό το σπαραγμό να πέσουν οι ψήφοι μάτσο στις εκλογές”. Η προσπάθεια τους να σύρουν τους πρόσφυγες στα δίκτυα της εκλογικής τους πελατείας σημαίνει την προβολή των συμφερόντων προσφύγων και ντόπιων ως ασύμβατων μεταξύ τους:

*“..τους άναβαν τα μυαλά οι πολιτικάντηδες που τους έβλεπαν σαν εκλογική μάζα κι έτριβαν τα χέρια. Τους ξηγούσαν πώς με τα ψηφοδέλτιά τους, αν πέσουν έτσι μάτσο στην κάλπη, θα μπορούσαν να πάρουνε στα χέρια τους την κυβέρνηση, τις θέσεις, τα ταμεία του Κράτους και τη γη της Ελλάδας. Έτσι τους πιπίζαν το μυαλό”.*⁵³⁴

Γενικά συχνά μέσα στο λόγο των ντόπιων για τους πρόσφυγες φαίνεται ένας ανταγωνισμός για την οικονομική κατάσταση που κατακτούν γηγενείς και ντόπιοι. Οι άνθρωποι που έφτασαν “δίχως πεντάρα με τη Μικρασιατική καταστροφή”, που ανήκουν σε “αυτούς τους τετραπέρατους πρόσφυγες που έκαμαν σπίτι και λεφτά ενώ εμείς βωλοδέρνουμε”,⁵³⁵ συγκεντρώνουν την αντιπάθεια των ντόπιων.

Η αντιπαράθεση ντόπιων-προσφύγων στη Γαλήνη του Βενέζη είναι αποκαλυπτική ως προς αυτό το ζήτημα. Οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται σαν σφετεριστές δικαιωμάτων και συμφερόντων παγιωμένων από χρόνια στον τόπο. Οι κτηνοτρόφοι παλαιοί κάτοικοι της Αναβύσσου, όπου έρχεται να εγκατασταθεί η προσφυγική ομάδα των Φωκιανών, αντιμετωπίζουν με απόλυτη εχθρότητα τους πρόσφυγες, ενοχλούνται από την προοπτική της συγκατοίκησης, από τα σχέδια των Φωκιανών να καλλιεργήσουν μια γη που χρησιμεύει μόνο για βοσκότοπος, ακόμα και τη δολιοφθορά χρησιμοποιούν. Η διατάραξη των ισορροπιών και των συνηθειών του τόπου αναστατώνει τους ντόπιους, που δεν αισθάνονται κανένα φιλικό συναίσθημα προς τους νεοφερμένους και θα παλέψουν για την αποπομπή τους. Οι ντόπιοι αναστατώνονται από το ίδιο το γεγονός ότι ο τόπος τους μπορεί να δίνεται από το κράτος σε ξένους, από

⁵³³ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σ. 42.

⁵³⁴ Στο ίδιο, σσ. 74-75.

⁵³⁵ Α. Νάκου, *Η κυρία Ντορεμί*, Αθήνα, Δωρικός, χ.χ., σ. 32.

τις προθέσεις των ξένων αυτών να χρησιμοποιήσουν τον τόπο για τόσο διαφορετικούς σκοπούς από την παραδοσιακή του χρήση, γεγονός που σημαίνει και την πραγματική διατάραξη των συμφερόντων τους. Ο πόλεμος είναι η απάντησή τους.⁵³⁶ Βλέποντας αργότερα το πείσμα των Φωκιανών, τη μεταβολή του τοπίου, την επίτευξη των σκοπών τους, παρά τις δολιοφθορές τους και παρά την εκτίμησή τους για τις δυνατότητες του ίδιου τους του τόπου, την εφευρετικότητα και τη γνώση των προσφύγων, υποτάσσονται στη μοίρα τους.⁵³⁷

Αλλά και οι φόβοι των γηγενών για τη διατάραξη της παλιάς κοινωνικής και πολιτικής τάξης από την παρουσία των προσφύγων, η σύνδεση των προσφύγων με το φόβο των κοινωνικών ανατροπών και με το σοσιαλισμό, ο διχασμός γύρω από τη Μεγάλη Ελλάδα ή την άλλη, τη “μικρά αλλά έντιμον” περνούν στη λογοτεχνία, παρουσιαζόμενα όμως ως λόγος ανθρώπων, που μοιάζουν βέβαια αρκετά φαιδροί, για να είναι αξιόπιστοι. Ας δούμε ένα απόσπασμα από συζήτηση ηλικιωμένων μελών της παλιάς καλής αθηναϊκής κοινωνίας (εποχή:1936-1940), που κάνει τη νεαρή ηρωίδα να πλήττει και να φρίττει:

“Ναι, στ’ αλήθεια αγνώριστη είναι η σημερινή Αθήνα!..

Τότε ήταν μικρή η πόλις αλλά κομψή και καθαρή.

-Α! Οι πρόσφυγες την κατέστρεψαν, απάντησε μίαν άλλη παλιά δέσποινα. Αυτούς τους πρόσφυγες που μας κουβάλησε ο Βενιζέλος σας.. γύρισε και είπε σχεδόν με φούρκα στο ναύαρχο Πολύμπεη. Από τότε που ήρθαν αυτοί, κτίστηκαν οι συνοικισμοί σαν μεγάλα χωριά γύρω από την Αθήνα... και είναι αυτοί που χαλάσανε όλη την ομορφιά του αττικού τοπίου...

[..] Μία άλλη τότε απάντησε:

-Και τι πληγή άνοιξε στον τόπο μας ο ερχομός τους! Πρώτον είναι όλοι τους- γινήκανε δηλαδή από τη φτώχεια- κομμουνιστές... Ο τόπος μας δεν μπορεί να θρέψει τόσον κόσμο!...Τι είναι η Αττική:...Ένας βράχος με γύρω θάλασσα...

Ξαφνικά η φουρφουρένια γριούλα, η Φαναριώτισσα, με τον απότομο τρόπο της είπε κι αυτή το λόγο της:

⁵³⁶ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σσ. 46-48. Το σχετικό απόσπασμα παρατίθεται στο Γ' Μέρος της παρούσας εργασίας, σσ. 329-330.

⁵³⁷ Στο ίδιο, σσ. 146-147.

-Σε όλα φταίει ο Βενιζέλος!...Τι ήθελε σας παρακαλώ μεγάλη Ελλάδα;...Καλά δεν ζούσαμε πριν; Όλοι οι Μακεδόνες τώρα είναι κομμουνιστές και όλη τούτη η προσφυγιά, φοβάμαι μια μέρα θα κάψει την Αθήνα. Θα το δείτε... είπε σχεδόν με κακία".⁵³⁸

Στο λόγο της Λ. Νάκου, από μυθιστόρημα της οποίας είναι το παραπάνω απόσπασμα, είναι σαφές ότι η συγγραφέας αποστασιοποιείται πλήρως από τους αντιπροσφυγικούς αυτούς λόγους, όπως συμβαίνει και στην *Αστροφεγγιά* του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, όταν ο συγγραφέας παρουσιάζει τις απόψεις του ήρωά του, Πετρόπουλου.

Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, οι μεσοπολεμικές εκδοχές του "διχασμού", η ενοχοποίηση των προσφύγων για τις πολιτικές αλλαγές, που δεν βρίσκουν σύμφωνους πολλούς από τους γηγενείς, η σύνδεσή τους με το βενιζελισμό και τη δημοκρατία φαίνονται και στο παρακάτω απόσπασμα:

"..Ένας φλογερός κύριος, άλλοτε αξιωματικός με παληκαρίσιο μουστάκι, είπε πως γι αυτόν η δημοκρατία ήτανε συνυφασμένη με το συφερτό που μας κουβάλησε το 1922, κρέας για δημοκρατική ψηφοφορία. Και πρόσθεσε:

-Τι καλά που είμαστε πριν! Είχαμε εκείνους τους καλούς μας βλάχους.

-Μιλάτε σαν ένας φεουδάρχης, πούχασε το τιμάριό του, του είπε θυμωμένος ο υπουργός της Παιδείας".⁵³⁹

Σχολιάζοντας τις αλλαγές από την έλευση των προσφύγων σχολιάζεται απορριπτικά ακόμα και η μεταφορά πολιτισμικών στοιχείων της Ανατολής, μιας Ανατολής, από την οποία πολλοί προτιμούν να αποκαθάρουν την Ελλάδα:

"Και μια καθηγήτρια του Ωδείου, που όλα τα προβλήματα τάκρινε από την καλλιτεχνική τους πλευρά παρατήρησε:

-Το 1922, πάντως μας έφερε τον απαίσιο ανατολίτικο αμανέ, τον ταπεινό, χυδαίο και γαιώδη, που εξεγείρει μόνο τα ζωώδη ένστικτα.

Σ' αυτό κανένας δεν έφερε αντίρρηση.

-Κι εκείνο το παράξενο κράμα λεβαντινισμού και ασσυριακής χοντροκοπιάς, που σε λίγα χρόνια μετέβαλε την Αθήνα σε βαρβαρικό οικοδομικό μεγαθήριο, είπε ο αρχιτέκτων Ραγκώνης".⁵⁴⁰

⁵³⁸ Λ. Νάκου, *Για μια καινούργια ζωή*, ό.π., σ. 53.

⁵³⁹ Π. Φλώρος, *Άποικοι*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1934, σ. 144.

⁵⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 144.

Τις αντιθέσεις γηγενών - προσφύγων βρίσκουμε και σε δευτερεύοντα στοιχεία των έργων, σε αναφορές, όπου τα επίθετα που συνοδεύουν έναν πρόσφυγα ή ένα γηγενή στο λόγο των διαφόρων ηρώων δείχνουν τη διάσταση ανάμεσα στις δυο ομάδες. Έτσι στους *Πανθέους* του Τ. Αθανασιάδη, το επίθετο “Ανατολίτης” συνοδεύει τις αναφορές σε πρόσφυγα,⁵⁴¹ ενώ η εναντίωση του ίδιου αυτού προσώπου στο γάμο της κόρης του με Ελλαδίτη νέο αντανakλά την απροθυμία προς σύναψη τέτοιων δεσμών ανάμεσα στις δυο ομάδες.⁵⁴²

“Στο τέλος τι θέλουν οι χοντροανατολίτες; Όλα τάχω: πατρογονικούς τίτλους, λεφτά, πολιτικές γνωριμίες, νιάτα...”⁵⁴³

Και από την πλευρά των ντόπιων, όμως, βρίσκουμε ανάλογη στάση. Πατέρας προσπαθεί να πείσει την κόρη του για την κοινωνική ακαταλληλότητα του πρόσφυγα εκλεκτού της, παρά μάλιστα τη μεγάλη περιουσία του:

“-Μάλιστα, η *mesalliance*! Βρε, παιδί μου! Πώς θα πάρεις αυτόν τον αούτη, τον ογλού, τον πρόστυχο; Ξέρεις τι μου απάντησε; Γιατί δηλαδή; Κλωστοϋφαντουργός είναι κι αυτός όπως κι εσείς πιο πλούσιος από σας. Πού βρίσκεται το εμπόδιο; Μα δεν είναι της σειράς μας! Και ποια είναι η σειρά μας; Μήπως κρατάει η σκούφια μας από τους Μονμορανσύ; Ο παππούς μου χωριάτης ήταν, όπως κι ο δικός του! Τι να της πεις;”⁵⁴⁴ Ο γάμος θα προκαλέσει πράγματι έκπληξη στο περιβάλλον της οικογένειας της κοπέλλας: “Κι απορώ πώς παραδέχτηκε ένας αριστοκράτης σαν την αφεντιά του να δώσει την κόρη του σ’ έναν αούτη, σ’ έναν πρόσφυγα”.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Τ. Αθανασιάδης, *Πανθέοι. Χαρισάμενη Εποχή*, Αθήνα, Εστία, 1992, σσ. 47,51,117,121,325, *Πανθέοι. Μάρμω Πανθέου*, Αθήνα, Εστία, 1992 σσ. 59, 177, 280, *Πανθέοι, Κερκόπορτα*, Αθήνα, Εστία, 1992, τ. Ι., σσ. 90, 202.

⁵⁴² Πρβλ. με την προφορική μαρτυρία: “Εμείς δεν κάναμε μεικτούς γάμους, στην πρώτη γενιά. Κάτι ολότελα χαμένοι παντρεύτηκαν ντόπιες ή και το αντίθετο. Γιατί δε μας ήθελαν και δεν τους θέλαμε”, (μαρτυρία Ν. Χαντζηκωνσταντή). Και ακόμη: “Πολλές και σπουδαίες κοπέλες των Κυδωνιών δεν παντρεύτηκαν στην Ελλάδα. Δεν μπορούσαν να πάρουν κατώτερό τους Αίβαλιώτη αλλά ούτε και κατώτερό τους Έλληνα”, (μαρτυρία Α. Κερεσεντζή), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 162 και σ. 180 αντίστοιχα.

⁵⁴³ Τ. Αθανασιάδης, *Οι Πανθέοι. Μάρμω Πανθέου*, ό.π., σ. 89.

⁵⁴⁴ Μ. Καραγάτσης, *Ο Γιούγκερμαν και τα στερνά του*, Αθήνα, Εστία, 1977, τ. Ι., σ. 87-88.

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 92

Αλλά και ενέργειες προσωπικής σκληρότητας και αναλγησίας αναφέρονται πολλές, όπως και η προσπάθεια των ντόπιων να επωφεληθούν από τους “θησαυρούς” που μετέφεραν οι πρόσφυγες μαζί τους, και άρχισαν να τους ξεπουλούν για να επιβιώσουν, ή χρησιμοποιώντας την εργασία τους και τον κόπο τους με εξευτελιστικές αμοιβές, στο μέτρο της ανάγκης των δεύτερων. Δεν λείπουν και οι “κλοπές” προσφύγων:

“Μας βρήκε στην ανάγκη, ρημαδιό, κι έπεσε πάνω μας ο σκύλος και μάζεψε εικόνες, βέρες, χρυσαφικά, από χιλιάδες πεινασμένους πρόσφυγες. Σ’ όλους έδινε αυτά τα κωλόχαρτα η απάτη”.⁵⁴⁶ Και: “είχε γδάρει τους καυμένους τους πρόσφυγες, μάζεψε όλες τις βέρες ακαι τα κοσμήματα από εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες, και τώρα οι άνθρωποι κάνουνε μηνύσεις κατά αγνώστου”.⁵⁴⁷

Αλλού, παρουσιάζεται η εκμετάλλευση των προσφύγων από τους ντόπιους στην ανάγκη των πρώτων να εκποιήσουν ό,τι τυχόν έφεραν μαζί τους, κοσμήματα και αντικείμενα, όπως αργότερα το προϊόν της δουλειά τους, που αγοράζεται σε εξευτελιστικές τιμές:

“Με τις νταντέλες γνωριστήκανε, η Πολυξένη κι ο Αιμίλιος. Οι γυναίκες τις φτιάχνανε. Μοτίφια, φιλέδες, ιρλάντες του πήχεως, κοπανέλια, γκιπούρες. Στην αρχή στείλαν δείγμα. Και το πήγε το αγόρι. Οι γυναίκες δε βγαίνανε έξω. Θέλετε ν’ αγοράσετε; είπε και τα άφησε κι έφυγε. Πηδούσε τη μάντρα, έφερνε κι άφηνε την πραμάτεια κι έπαιρνε τα λεφτά και τις παραγγελιές. Τζάμπα η τιμή και το πράγμα περίφημο.. Να τους στηρίζομε! λέγαν στις Πολυξένης, κι όλο αγοράζανε. Μονάχα ο πατέρας είπε μια μέρα: Δε γνωρίζω από τέτοια γυναικεία ζητήματα, αλλά ασφαλώς τους κλέβετε. Εσταυροκοπηθήκανε! Τόσο αγοράζουνε όλοι! Και πού να δεις μπιρλάντια, που αγόρασαν κι επλούτισαν! Πλούτισαν είπε ο πατέρας της, απ’ την καταστροφή”.⁵⁴⁸

Το παραπάνω απόσπασμα μας φέρνει στο ζήτημα των προσφύγων γυναικών, οι οποίες, πλειοψηφία ανάμεσα στους πρόσφυγες, αρχηγοί των οικογενειών τους, βγαίνουν στο δρόμο και εργάζονται, στην προσπάθεια να συντηρήσουν τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους. Η μαζική έξοδος των γυναικών από το σπίτι, έστω και υπό το

⁵⁴⁶ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 81.

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 159.

⁵⁴⁸ Μ. Αξιώτη, *Εικοστός αιώνας*, ό.π., σ. 19-20.

κράτος της ανάγκης, ως προέκταση του παραδοσιακού ρόλου της μάνας, αναστατώνει την ντόπια κοινωνία και διαταράσσει την υπάρχουσα κοινωνική ισορροπία. Οι γυναίκες δέχονται τα πυρά της ντόπιας αντιπαλότητας περισσότερο και από τους άντρες:

*“Γιατί τις αντιμάχονται οι ντόπιοι; Φταίνε εκείνες που καταστράφηκαν, που βρέθηκαν στους δρόμους και τώρα πρέπει να ξενοδουλέψουν για να ζήσουν;”*⁵⁴⁹

Σε αντίθεση με όλη αυτή τη συμπεριφορά απέναντι στους πρόσφυγες των Ελλήνων της Ελλάδας, οι αναφορές από τα *Σταυραδέρφια* του Γιάννη Μαγκλή, μας γνωρίζουν μια τελείως διαφορετική αντιμετώπιση των προσφύγων που κατέφυγαν στα Δωδεκάνησα:

*“Κάθε Καλύμνιος και Καλυμνιά θάρψε χρέος ύψιστο, ιερό...αλλά όχι, δεν ήτανε μόνο αυτό, παρά περίσσεμα αγάπης, σπλαχνιάς, τρυφεράδας και πόνου, αδελφοσύνης, να πάρουν στο σπίτι τους ένα και δυο κακότεχους, που γρήγορα γινόντουσαν άνθρωποι της φιλίας· αδέρφια πες και παιδιά γνήσια. Και όχι μια, μα πολλές φορές όταν η οικογένεια δεν είχε τον τρόπο να σπουδάσει περισσότερα από ένα παιδί, όπως είναι η πεθυμιά τους, σπούδαζαν το ξένο, να μην πικραθεί τ' ορφανό. Και στα δικά τους, τα γνήσια, μάθαιναν κάποια τέχνη. Αν κάποιος απ' αυτούς, άντρας ή γυναίκα, άνοιγε μαγαζάκι, όλες οι νοικοκυρές πήγαιναν ν' αγοράσουν κάτι. Ε, να του κάνουμε συρμαγιά, να το συνδράμουμε, να μπορέσει να σταθεί στα πόδια του. Τέτοια αγάπη άδολη, πουθενά αλλού στον ντουιιά. Και πάλι ας μην πω λόγο μεγάλο. [...] Και όταν μαθαίναμε πως στην Ελλάδα δεν τους πονούσαν, δεν τους θέλανε, αλλά περιφρονητικά τους λέγαν πρόσφυγες, σα να τους πετούσαν βρισιά, τους λέγαν τουρκόσπορους, παραξενευόμασταν κι αγαναχτούσαμε. Πώς είναι δυνατό, αναρωτιόμασταν. Αδέλφια μας και αίμα μας, ομόγλωσσοι κι ομόθρησκοι. Και στο κάτω-κάτω, βρε σεις ελληνάδες, μπασταρδοελληνάδες, εσείς τους προδώσατε. Εσείς βάλατε το κεφάλι τους κάτω από τη χατζάρα του τούρκου. Και τους άλλους, όσοι γλίτωσαν, εσείς τους καταντήσατε πρόσφυγες”*⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελλά πουλιά*, ό.π., σ.98.

⁵⁵⁰ Γ. Μαγκλής, *Σταυραδέρφια*, Αθήνα, Δωρικός, 1981, σ. 107-108.

Χαρακτηριστική είναι η στάση απέναντι στους πρόσφυγες πληθυσμών, όπως οι Καλύμνιοι, που βρίσκονταν εκτός εθνικού κέντρου. Γι αυτούς οι πρόσφυγες είναι αδέρφια που όλοι έχουν χρέος να συνδράμουν. Διακρίνουμε και την καταγγελία για τον ανταγωνισμό των Ελλαδιτών, που αντανάκλα τον ανταγωνισμό ελληνικών πληθυσμών μέσα και έξω από τον ελλαδικό χώρο. Επίσης βλέπουμε την καταγγελία του ελληνισμού της διασποράς για πολιτικές του κέντρου που τον κατέστρεψαν. Η αμφισβήτηση του ελληνικού κράτους να ανταποκριθεί ικανοποιητικά στο ρόλο του προστάτη του εξωελλαδικού ελληνισμού, η επίρριψη ευθυνών για την έκβαση του μικρασιατικού οδηγεί στην αμφισβήτηση της “ελληνικότητας” των Ελλήνων της Ελλάδας και του κράτους τους. Οι “μπασταρδοελληνάδες” του μητροπολιτικού χώρου, αλλού οι “γραικόλλοι” της Αθήνας που ξεπουλούν με άνεση τον ελληνισμό⁵⁵¹ και ανάλητοι τώρα θα επιθυμούσαν την απομάκρυνση των προσφύγων από τον τόπο “τους”.

Οι γηγενείς αρχίζουν να αισθάνονται υπερέχοντες λόγω της εντοπιότητάς τους ανάμεσα σε τόσους “ξένους” που πλημμύρισαν τη χώρα τους:

*“Στο ανοιγοσφάλισμα της πόρτας φάνηκαν από το διπλανό δωμάτιο οι γάμπες της Αθηναίας δακτυλογράφου που καθότανε εκεί μπροστά. Αυτές οι δυο γάμπες, μια ελιά στο στήθος κι ο τίτλος της Αθηναίας, είτανε όλα της τα εφόδια. Τώρα τελευταία μ’ αυτή την επιδρομή βαρβάρων στη χώρα της, είχε καταλάβει πόσο σπουδαίο ήτανε νάσαι γέννημα θρέμμα της Αθήνας. Και μάλιστα από την Πλάκα, εκεί ανάμεσα απ’ τους στενούς δρόμους που άρχισαν να γίνονται ιστορικοί”.*⁵⁵²

Οι διαφορές στις συνήθειες, στη γλώσσα δυσκολεύει την επικοινωνία των δυο ομάδων μαζί με τις αλλαγές που η παρουσία των τελευταίων επιφέρει στις ισορροπίες και τα συμφέροντα των ντόπιων. Ειδικά στη Μακεδονία αυτό είναι αισθητό ακόμα περισσότερο: (Βοδενά)

*“Οι τουρκομαχαλάδες βράζανε τώρα από το προσφυγομάνι. [...] Δεν άρεσαν στους ντόπιους. Είχαν δικά τους παράξενα φερσίματα, μιλούσαν γλώσσες ακαταλαβίστικες. Είχαν αλλόκοτους χαβάδες”.*⁵⁵³

⁵⁵¹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 139.

⁵⁵² Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 50.

⁵⁵³ Μ. Λουντέμης, *Συννεφιάζει*, ό.π., σ. 57. Στη Μακεδονία, όπου τοποθετείται η πλοκή του μυθιστορήματος του Λουντέμη υπήρξε εστία μεγάλου ανταγωνισμού μεταξύ γηγενών και προσφύγων,

Είδαμε ήδη, την καταγγελία του Θ. Κορνάρου για τη συμπεριφορά των ντόπιων απέναντι στον εξαθλιωμένο προσφυγικό συννοικισμό στην περιοχή τους:

*“Δικός τους είναι ο τόπος, γι αυτό τους αφήκανε να τσαντιρώσουνε, για να έχουνε κάποιο θέαμα για πλερωμή, κι ας είναι το θέαμα της φτώχειας και της εξαθλίωσης. Το χρειάζονται για να συλλογίζονται όταν πάνε πίσω από τη δική τους πόρτα και μένουνε μόνοι, πως μοιάζουνε μ’ άρχοντες γιατί τη φέτα το ψωμί την έχουνε και μια πόρτα που κλείνει είναι δική τους.”*⁵⁵⁴

Εδώ βέβαια η κριτική έχει να κάμει με την αλλοτρίωση που προκαλεί στον άνθρωπο η οικονομική εξαθλίωση, με τις αντιπαλότητες μεταξύ μειονεκτικών κοινωνικών κατηγοριών που ερείδονται στην ανάγκη κάποιων από αυτούς να νιώσουν ανώτεροι από τους άλλους. Αυτό αποτέλεσαν επίσης, κατά τον Κορνάρο, οι πρόσφυγες για τους ντόπιους.

Οι πρόσφυγες πάντως και στα χρόνια που απομακρύνονται κάπως από την άφιξη, είναι περισσότερο σε σχέση μεταξύ τους, κοινωνική, επαγγελματική. Στον *Άνθρωπο της Εποχής* του Παύλου Φλώρου, βλέπουμε τους πρόσφυγες ήρωές του να ψωνίζουν από καταστήματα προσφύγων, να απευθύνονται για διάφορες υπηρεσίες σε πρόσφυγες επαγγελματίες, και βέβαια να συνάπτουν μεταξύ τους σχέσεις, να αποτελεί ευχή των μεγαλύτερων οι γάμοι των παιδιών τους με πρόσφυγες και ακόμα την αλληλεγγύη και τη φιλανθρωπική δράση των ευπόρων για τους αδύναμους οικονομικά συμπατριώτες τους.⁵⁵⁵

Σε κάποια από τα αφηγήματα, γίνεται και η προβολή στο μέλλον, κάποτε συντελεσμένο, της αρμονικής τελικά συγκατοίκησης των δυο ομάδων. Μετά τα πρώτα χρόνια με τις διαμάχες, η γνωριμία τους φέρνει κοντά και τους επιτρέπει την ειρηνική συγκατοίκηση. Έτσι οι πρόσφυγες του Μυριβήλη:

που κατά καιρούς πήρε και μορφή ένοπλης σύγκρουσης, όπως στην καταστολή του βενιζελικού στρατιωτικού κινήματος του 1935. Βλ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, ό.π., σσ. 95-96.

⁵⁵⁴ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σ. 303-305.

⁵⁵⁵ Π. Φλώρος, *Ο Άνθρωπος της Εποχής*, ό.π. Την προσφυγική αλληλουποστήριξη και τη φιλάνθρωπη δράση των ευπορότερων μπορούμε ίσως να συγκρίνουμε με τη διακοινοτική αλληλεγγύη που χαρακτήριζε τις κοινότητες του οθωμανικού κράτους. Βλ. σχετικά Ν. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. II. Η δοσιματική διοίκηση*, ό.π., σσ. 365-366.

“Συνταιριάστηκαν με τη καινούργια ακρογιαλιά που τους έδωσε η Ελλάδα να τρυγούν για τη ζήση τους. Βολεύτηκαν με τον τόπο και με τους ανθρώπους, σοφέλιασαν ψυχή και κορμί με το περίγυρο.[...] Δεν είναι κακοί οι άνθρωποι, φτάνει να καταλάβει ο ένας τον άλλο. Τα χρόνια που περνούσαν τους έσμιγαν ολοένα, ντόπιους και πρόσφυγες”⁵⁵⁶

Η διαπίστωση αυτή, πέρα από τον όποιο βαθμό της αλήθειας της, εξυπηρετεί και τη σταθερή πρόθεση του Μυριβήλη σε αυτό το έργο να εξομαλύνει τα πάντα προκειμένου να καταδειχτεί η υπέρβαση των αντιξοοτήτων και η πίστη στο μέλλον των Ελλήνων μετά την περιπέτεια. Τέλος έχει προφανώς να κάμει με το γεγονός ότι ο Μυριβήλης είναι Ελλαδίτης συγγραφέας και παρατηρητής.

2.4. Η μνήμη ως ανασταλτικός παράγοντας της προσαρμογής

Η μνήμη των προσφύγων είναι θετικός παράγοντας γενικά στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους και στην εξασφάλιση της ψυχολογικής τους επιβίωσης, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Συχνά όμως η προσήλωση στη μνήμη γίνεται και ο ανασταλτικός παράγοντας της προσαρμογής. Οι “απροσάρμοστοι” της πεζογραφίας κυρίως είναι αυτοί που αντιστέκονται στη λήθη ή έστω που δεν είναι επιτρεπτικοί σε μια λειτουργική, θετική επίδραση της μνήμης. Έτσι, προκύπτει, ρητά ή άρρητα, ένας λόγος για τη μνήμη, μια συνταγή της “υγιούς” μνήμης, θα λέγαμε. Εδώ θα μελετήσουμε πώς η μνήμη δυσκολεύει τον πρόσφυγα στην προσαρμογή του.

Την τελευταία τριακονταετία παρατηρείται στις κοινωνικές επιστήμες μία τάση ενασχόλησης με την έννοια της μνήμης. Ενασχόληση που σε μεγάλο βαθμό προήλθε από νέες κατευθύνσεις που καθορίστηκαν στο πεδίο της ιστοριογραφίας.⁵⁵⁷ Οι

⁵⁵⁶ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 147-8. Πρβλ. με προφορική μαρτυρία: “Στις αρχές, μέχρι να συνηθίσει ο ένας τον άλλο εδώ στην Αργουσα, εμείς οι πρόσφυγες με τους Αργουσιώτες, είχαμε κάτι γκρίνιες, ύστερα φτιάξαμε τα πράγματα. Όπως τα ανθρώπινα καμιά φορά, ίσαμε που να νιώσει ο ένας τον άλλον”, (από συνέντευξη με τον Κωνσταντίνο Καραμπλάκα), Ν. Ανδριώτης, “Το μικρό ταξίδι”.....ό.π., σ. 133.

⁵⁵⁷ Για το ζήτημα της μνήμης βλ. M.I. Finley, *Mythe, memoire, histoire: les usages du passe*, Παρίσι, Flammarion, 1971, D. Hervieu-Leger, *La religion pour memoire*, Παρίσι, Cherf, 1993, R. Bastide, “Memoire collective et sociologie du bricolage”, στο *L'Annee Sociologique*, 21, 1970, M. Halbwacs, *Les cadres sociaux de la memoire collective*, Παρίσι, PUF, 1968 Φρ. Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις*

τελευταίες ορίζονται εν πολλοίς από τη δημιουργική συσχέτιση παραδοσιακών εννοιών της ιστορίας και της κοινωνιολογίας με τους χώρους και τις μεθόδους της ανθρωπολογίας, της φιλοσοφίας, της ανάλυσης λόγου, της θεωρίας της αφήγησης κλπ. Χαρακτηριστικό του νέου αυτού ερευνητικού πεδίου που είναι η ενασχόληση με τη συγκρότηση της κοινωνικής αλλά και υποκειμενικής μνήμης ήταν μία γενικότερα ευμενής μεταχείριση της μνήμης, μία, τρόπον τινά, αξιολόγησή της σε σχέση με άλλες καθιερωμένες εννοιολογικές συνιστώσες που ορίζουν τη σχέση των ανθρώπων με τον χρόνο και την ιστορία.⁵⁵⁸ Αυτές οι νέες κατευθύνσεις εφαρμόστηκαν κατά κύριο λόγο σε ομάδες και άτομα που βίωσαν ακραίες ή ισχυρές εμπειρίες, όπως πόλεμοι, καταστροφές, βασανισμοί, στρατόπεδα. Η μνήμη του μαζικού αφανισμού στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, είναι ίσως το πιο ενδεικτικό παράδειγμα.

Η δική μας προσέγγιση στο ζήτημα της μνήμης των Μικρασιατών προσφύγων είναι επικουρική στην προσπάθειά μας να ανασυστήσουμε τους όρους της προσαρμογής τους στην ελληνική επικράτεια και ειδικότερα των διαδικασιών κατασκευής και διαχείρισης της εικόνας του πρόσφυγα στην ελληνική πεζογραφία της μεσοπολεμικής περιόδου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η μνήμη της απωλεσθείσας πατρίδας και ζωής τείνει να λειτουργήσει διττά, όπως ακριβώς δηλαδή και τα περισσότερα ιδιαίτερα χαρακτηριστά της καταγωγικής ταυτότητας του προσφυγικού πληθυσμού. Η μνήμη της ζωής πριν την Καταστροφή, στη συστηματική εξιδανίκευσή της, θα αποτελέσει τόσο πηγή άντλησης υπεροχής στη διαδικασία αναπλήρωσης της κοινωνικής μειονεξίας όσο και τροχοπέδη στις αρχικές διαδικασίες ενσωμάτωσης στο ελλαδικό κοινωνικό σχηματισμό. Έτσι λοιπόν τα κείμενα που μελετήσαμε παρουσιάζουν μία ιδιότυπη κριτική στην εμμονή της μνήμης, ενώ ταυτόχρονα και διαρκώς επικαλούνται ένα πρόταγμα και μία ικανότητα ευεργεσίας στη μνήμη. Τα ίδια τα κείμενα που μελετάμε μας προσφέρουν περισσότερο από τη μνήμη της Μικράς Ασίας τη “μνήμη της μνήμης”.

μαρτυρίες των ελλήνων εβραίων, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993, της ίδιας, *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία*, ό.π.

⁵⁵⁸ J. Derrida, *Συννομιλίες*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, του ίδιου, *Μαρτυρία και Μετάφραση. Επιβιώνοντας ποιητικά*, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1996.

2.4.1. Το θανάσιμο αμάρτημα της λήθης: “Κολληθείη η γλώσσα εν τω λάρυγγί μου, Ιερουσαλήμ, εάν σου επιλάθωμαι”⁵⁵⁹

Αυτοί που επιμένουν στα αφηγήματά μας να θυμούνται το παρελθόν με έναν τρόπο που δεν τους επιτρέπει να ζήσουν το παρόν και να οικοδομήσουν το μέλλον είναι αρνητικοί ήρωες, γραφικοί ή ξοφλημένοι. Το προνόμιο της μελαγχολικής νοσταλγίας παραχωρείται σε όλους, η επίμονη προσκόλληση στο παρελθόν ή η ανεδαφική προσδοκία της επιστροφής αφορά μόνο τους γέροντες, τους γραφικούς και τους τρελούς. Ενώ λοιπόν η μνήμη εμφανίζεται ως αξία, έχουμε ταυτόχρονα ρητές αναφορές στην επιταγή μιας οικονομίας της μνήμης, σε μία χρήση του παρελθόντος που θα είναι λειτουργική στο μέτρο που δεν θα παρεμποδίζει και δεν θα γίνεται ανασταλτικός παράγοντας της κοινωνικής ενσωμάτωσης και προσαρμογής, η οποία, ούτως ή άλλως, αποτελεί και το μείζον αντικείμενο της νέας προσφυγικής ταυτότητας.

Από τις *Πρώτες Ρίζες* της Σταύρου, ο Φώτης και η Βέρα Λαμπίκη αδυνατούν να ανακαλύψουν στο νέο τόπο την παραμικρή ομορφιά, στη νέα ζωή ένα ουσιαστικό κίνητρο. Γι αυτούς η ζωή σταμάτησε με την αναχώρηση από την Πόλη:

“Κάποτε που βγαίνουνε μαζί περίπατο, ο πατέρας των παιδιών της δείχνει το παράξενο χρώμα των βουνών. Ή την ήμερη ομορφιά του τοπίου. Κάτι που να της κινήσει το θαυμασμό. Τα κοιτά αδιάφορα κι ύστερα απαντά όλο το ίδιο. Για ν’ αρχίσει- λέει να μου αρέσει κάτι εδώ πρέπει πρώτα να ξεχάσω! και θαρρείς πως κλείνει τα μάτια της, μαζώνει και την ψυχή της. Φοβάται μην ξεχάσει. Τρέμει μην απιστήσει στη λαμπρή ανάμνηση”.⁵⁶⁰

Στην περιπτωσή τους, η προσκόλληση στο παρελθόν είναι απόφαση. Αντιλαμβάνονται ως χρέος να μην επιτρέψουν στον εαυτό τους την προσαρμογή:

“Άθελά του θυμήθηκε τον Φώτη. Αυτόν τον αδιάλλαχτο που σφάλιζε την ψυχή του και τα μάτια του στο κάθε τι. Τώρα αν ήταν εδώ δε θα έβλεπε καμιά ομορφιά. Θάλεγε πως η θέα είναι μίζερη. Πως λείπει η θάλασσα.

⁵⁵⁹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 144.

⁵⁶⁰ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 226-227.

-Εσύ αδελφέ, εσύ που είδαν τα μάτια σου την Πρίγκηπο, τη Χάλλη, τα ηλιοβασιλέματα από το Μόδι, ξιπάστηκες από μια φτωχορεματιά!.....Κι αυτά τα κακόμοιρα βουνά με τους άσπρους τριχοφάγους για στόλισμα!".⁵⁶¹

Ο δάσκαλος ο Αυγουστής από την Παναγιά τη Γοργόνα είναι ένας από αυτούς τους αμετανόητους νοσταλγούς του παρελθόντος. Η προσκόλλησή του στο παρελθόν δεν του επιτρέπει να συνεχίσει τη ζωή του. Αλκοολικός, αντικείμενο κοροϊδίας των μικρών μαθητών του και του οίκτου αλλά κι ενός ιδιαίτερου σεβασμού από τους μεγαλύτερους, δεν ενδιαφέρεται για τίποτα από όσα συμβαίνουν γύρω του, αποτυγχάνει να κάνει τους συμπατριώτες του να ενστερνιστούν μέχρι το τέλος την προσδοκία της επιστροφής, νιώθει να ηττάται την ημέρα των εγκαίνιων του συνοικισμού:

"Ξαφνικά ο Αυγουστής ακούμπησε χάμου το ποτήρι, κι άρχισε να ψέλνει σιγανά. Ήταν ένα σπαραχτικό τροπάρι. Ο ψαλμός της νοσταλγίας.[...]Ο αρχαίος θρήνος του ξεριζωμένου Ισραήλ γινόταν ακόμα μια φορά το μοιρολόι της βασανισμένης ελληνικής φυλής στο στόμα του μεθυσμένου δασκάλου.[...] Και σαν έφτανε στο αλληλούια, η μουσική γινότανε ένα σάλπισμα πορείας. Πένθιμο σάλπισμα, που ρύθμιζε το τρομαγμένο ποδοβολητό ενός νικημένου, ξεσπιτωμένου λαού. Ο νέος Ισραήλ βαδίζει επίπονα πάνω στον αγκαθερό, το γεμάτον κοφτερά πυρωμένα χαλίκια δρόμο της αιχμαλωσίας, φορτωμένος τους εφέστιους θεούς του. Αμέτρητα ποδάρια ζυπόλητα, πληγιασμένα, κουνιόντανε με κούφιον αντίχτυπο μέσα στο τροπάρι, χάραζαν πέρα για πέρα την έρημο της Ανατολής ένα κόκκινο ζουνάρι από ματωμένες πατημασιές. Τα ατέλειωτα караβάνια των ομήρων τραβούσαν προς τα βάθη της Ασίας, σπρωγμένα από το καμουτσί και τον υποκόπανο.

[...]Οι κουρασμένοι έπεφταν μεσοστρατίς. Οι διψασμένοι έκλαιγαν για μια στάλα νερό. Έβγαζαν τη στεγνή γλώσσα κι έγλειφαν τα δάκρυά τους. Οι γυναίκες σέρνονταν πίσω από τους βαρβατεμένους τσέτες. Τα παιδιά ξεψυχούσαν μέσα στην αγκαλιά τους και κείνες κουβαλούσαν, ώρες, τ' άψυχο κορμάκι, ώσπου να λύσει τα γόνατα η κούραση.[...] Κατόπιν ο ρυθμός γινόταν πιο αργός. Ο λαός των διωχμένων σήκωνε ως τον ουρανό τον επίσημον όρκο της φλογερής πίστης προς τη γη των πατέρων του:

Κολήθει η γλώσσα εν τω λαρυγγί μου

⁵⁶¹ Στο ίδιο, σ. 159.

*Ιερουσαλήμ,
εάν σου επιλάθωμαι.
Αλληλούια!....*

Και αυτή τη φορά το αλληλούια ήταν ένα εμβατήριο άγριο, σε μια πορεία για το γυρισμό και για την εκδίκηση. Μια έφοδο με τη λόγχη, μια κραυγή μάχης. Ένα Αέρα!

*Ο δάσκαλος έπεσε πάνω στα σταυρωμένα μπράτσα του κ' έκλαιγε σιωπηλά, με αναφυλλητά που τίνάζαν δυνατά τις κοκαλιάρικες πλάτες”.*⁵⁶²

Για τον Αυγουστή, η τύχη του μικρασιατικού ελληνισμού, που τώρα γίνεται σύμβολο όλης της ελληνικής φυλής, προσομοιάζει με την τύχη του εξόριστου Ισραήλ από τη γη του. Ο ξεριζωμένος λαός, πλάνητας και πένης, με τη μνήμη της πατρίδας του χρέος και όρκο ιερό, θρηνεί την τύχη του. Ο δάσκαλος της κοινότητας αυτός που δε θα καταφέρει να συμβιβαστεί με τη νέα πραγματικότητα. Θρεμμένος με τη Μεγάλη Ιδέα, με την πίστη στην πατρίδα, είναι εκείνος που θεώρησε καθήκον του να διατηρήσει την πίστη του στο όραμα της επιστροφής. Ο συγγραφέας δεν ταυτίζεται βέβαια με το λόγο του δασκάλου, τον βλέπει όμως με συμπάθεια, συγκινείται από τη ρομαντική του πίστη, την αξιοδοτεί θετικά. Ο Αυγουστής όμως είναι παράλληλα ο μόνος “απροσάρμοστος” της κοινότητας. Η προσήλωσή του στο παρελθόν τού στερεί κάθε δυνατότητα να συνεχίσει τη ζωή του.

Η μνήμη όμως και η νοσταλγία δεν είναι μόνο ανάγκη ή νόσος, είναι και ζητούμενο, καθήκον. Είναι ο τρόπος να διατηρήσουν μία πολιτισμική κληρονομιά. Είναι και η συνεχής επιμνημόσυνη τελετή που οφείλουν σε ό,τι έχασαν, ένα καθήκον πένθους, μία απόπειση φόρου τιμής στο απωλεσμένο, ακόμα και αν παρεμποδίζει την προσαρμογή. Ταυτόχρονα, δεν υπάρχει διαφορετική δυνατότητα για κάποιους από αυτούς τους ανθρώπους, που φαίνονται εξαναγκασμένοι να ζήσουν ως το τέλος με την παλιά εικόνα του εαυτού τους, της ζωής τους:

“Συλλογιζόμουν τι ρόλο έπαιξε στη ζωή του καθενός μας ο Μικρασιατικός όλεθρος ειδικά στη σταδιοδρομία μας, εσύ, παραδείγματος χάρη, στη Σμύρνη, θα είχες εξακολουθήσει τη δημοσιογραφία. Μεταφυτεμένος εδώ, δεν κατάφερες ή δε θέλησες να

⁵⁶² Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 143-144

αναπροσαρμοστείς στον ίδιο κλάδο. Ίσως η ηλικία σου... Κι όμως, το 1922, δεν θα ήσουν πάνω από τριάντα τεσσάρων.

-Τριανταπέντε, για την ακρίβεια. Εμάς η ζωή μας έκλεισε στη Σμύρνη. Ζούμε μόνο με τη Σμύρνη και για τη Σμύρνη. Με ό,τι είμαστε τότε. Κακά είναι τα ψέματα. Μας βαραίνει η νοσταλγία σαν ισόβιο χρέος που μόνο ο θάνατος θα ξεπλερώσει. Μόνο τα παιδιά μας είναι ελεύθερα..⁵⁶³

2.4.2. Η ανάμνηση της φρίκης: “Το πρόσωπό της είτανε χλωμό σα νάτρεχε στις φλέβες της χολή και όχι αίμα. Τα βαθουλά της μάτια διηγούνταν ιστορίες φοβερές”⁵⁶⁴

Δεν είναι όμως μόνο οι αναμνήσεις του ευτυχισμένου παρελθόντος σε όλες του τις πτυχές που κατακλύζουν τον πρόσφυγα, και επενεργούν θετικά ή αρνητικά στη ζωή του, αποθεραπευτικά ή ανασταλτικά, δεν είναι μόνο αυτές οι εικόνες που περνούν μπροστά από τα μάτια του πρόσφυγα. Χαρακτηριστικό έτσι της εικόνας του πρόσφυγα είναι ότι κατακλύζεται από τις οδυνηρές αναμνήσεις που έχει ως θύμα ενός βίαιου πολέμου και του επίσης βίαιου εκτοπισμού του από την πατρίδα του, δηλαδή αναμνήσεις από τις δραματικές συνθήκες της αναχώρησης, αυτά που πέρασε κατά την αιχμαλωσία. Περιστατικά επίσης, όπως οι απώλειες των δικών πάνω στη σύγχυση, το θέαμα των φόνων μπροστά στα μάτια τους, όλες αυτές οι σκληρές εμπειρίες, η ενοχή για αυτά που δεν μπόρεσαν να κάνουν για αγαπημένα πρόσωπα συγκλονίζουν τον πρόσφυγα και διαταράσσουν τη ζωή και την ψυχική του κατάσταση. Η εμπειρία της φρίκης διαπερνά κάθε τόσο τη ζωή τους, καθώς ανακαλούνται με τρόπο οδυνηρό οι στιγμές που το σώμα βασανίστηκε, το θέαμα των οικείων, και όχι μόνο, να υποφέρουν, η ενοχή για την υποθετική δυνατότητα, που δεν εξαντλήθηκε, να σώσουν τον άλλο. Διακριτικό της προσωπογραφίας του πρόσφυγα είναι ο πόνος. Η μορφή του συγκροτείται και από τα ίχνη της εμπειρίας της φρίκης που έχει ζήσει. Μαζί με τον πρόσφυγα, κομμάτια της εικόνας του, είναι οι νεκροί που άφησε, οι άνθρωποι που χάθηκαν κι αγνοεί αν είναι ζωντανοί ή νεκροί και δεν παύει να τους αναζητεί, η εικόνα του μαρτυρίου και του θανάτου των δικών τις ώρες του διωγμού. Η φρίκη που έζησε

⁵⁶³ Π. Φλώρος, *Ο άγγελος της αβύσσου*, ό.π., σ. 21.

⁵⁶⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 14.

αποτυπώνεται στη μορφή του, η αναπόληση των στιγμών της αγωνίας ταράζουν, επανερχόμενες κάθε τόσο, τη νέα του ζωή, η αναφορά σε αιχμαλώτους, σε δικούς που δε βρέθηκαν είναι μόνιμη στα χείλη του. Ο πρόσφυγας πάει μαζί με τη φρίκη που έζησε, με τον πόνο για αυτούς που άφησε, την αγωνία για αυτούς που αγνοεί την τύχη τους. Ακόμα κι ό,τι δεν αποτελεί δική τους εμπειρία, αλλά προέρχεται από πληροφορία, ενσωματώνεται στην αφήγηση της φρίκης και πονάει. Είναι εξάλλου ζωντανά παραδείγματα των συνεπειών που αφήνει στο άτομο, στρατιώτη ή άμαχο, άντρα ή γυναίκα, η εμπειρία τέτοιων δραματικών στιγμών. Δεν είναι μόνο πρόσφυγας τώρα, είναι και το θύμα ενός βάρβαρου πολέμου.

Η εικαστική αποτύπωση του προσώπου του πρόσφυγα θα εξέφραζε ακριβώς μια εικόνα σαν την παρακάτω: *“Το πρόσωπό της είτανε χλωμό σα νάτρεχε στις φλέβες της χολή και όχι αίμα. Τα βαθουλά της μάτια διηγούνταν ιστορίες φοβερές”*⁵⁶⁵ ή σαν αυτή: *“..Το πρόσωπό της μένει ανέκφραστο. Θαρρείς πως είναι προσωπίο που έχει αποτυπωμένη απάνω του την ίδια πάντα γκριμάτσα. Ασάλευτη”*.⁵⁶⁶

Πολυάριθμα τα πρόσωπα προσφύγων που φέρονται στιγματισμένα, έως ακόμα και την τρέλα, από την εμπειρία της φρίκης. Κυρίως είναι μανάδες, που έφτασαν στην Ελλάδα χωρίς τα παιδιά τους, επειδή πέθαναν, ή επειδή τα έχασαν, όπως η Κοκώνα Σμαραγδή από τα Μοσχονήσια από τις *Πρώτες Ρίζες* της Σταύρου που σπαράζει και θρηνεί τις κόρες της που έμειναν εκεί, ενοχοποιώντας μάλιστα τον εαυτό της που την έπεισαν να προηγηθεί προς το πλοίο της σωτηρίας, μένοντας αυτές πίσω για να μαζέψουν περισσότερα πράγματα. Τα ξεσπάσματά της είναι ένας ατέλειωτος, αθεράπευτος θρήνος και που *“Παράδερνε μέσα στα τόσα χέρια που την κρατούσανε. Όταν φούντωνε η απόγνωση χτυπούσε τι κεφάλι της στον τοίχο, ξερίζωνε τούφες τα μαλλιά της, Την άλλη φορά που δεν την πρόλαβαν, χτύπησε τόσο δυνατά που έπεσε κάτω αναίσθητη”*.⁵⁶⁷

Άλλες φορές είναι παιδιά που στιγματίστηκαν από τις σκηνές που εκτυλίχθηκαν μπροστά στα μάτια τους, από τη δραματική προσπάθεια της διαφυγής, που έχασαν τους δικούς τους στο δρόμο, που φοβήθηκαν υπερβολικά, που αυτά που έζησαν άφησαν

⁵⁶⁵ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 114

⁵⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 60.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, σσ. 135-137.

φοβίες και τραύματα ανεπούλωτα, όπως η περίπτωση του μικρού Ανδρέα από *Το Ξεκίνημα μιας γενιάς* του Θ. Κορνάρου, που η εμπειρία της προσπάθειας διαφυγής από τη Σμύρνη, κυνηγημένου από τη φωτιά και τους τσέτες, όπου έχασε όλους τους δικούς του, του άφησε σημάδια στο σώμα και στην ψυχή.⁵⁶⁸

Άπειρες οι ιστορίες των προσφύγων ηρώων της πεζογραφίας που ερμηνεύουν τη θλίψη, την απόγνωση, τη διαταραχή τους, το τραύμα που αναβιώνει στην ανάκληση μίας σκηνής από το διωγμό. Η τρομακτικές σκηνές της διαφυγής, ο θάνατος αγαπημένων μπροστά στα μάτια τους, τα βάσανα της αιχμαλωσίας για κάποιους, η αγωνία για αυτούς που χάθηκαν, για στρατιώτες που δεν γύρισαν αποτελούν τις δραματικές αναμνήσεις που ταλαιπωρούν τους πρόσφυγες. Πολλές οι μορφές προσφύγων που οι εμπειρίες της αναχώρησης και ο βασανισμός και η απώλεια ανθρώπων δικών στιγματίζουν για πάντα τη ζωή τους, σαν την ηλικιωμένη παραδουλεύτρα της Σαπφούς από τη *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* του Μυριβήλη, σηματοδοτημένη από τη βία:

“...του άνοιξε μια ηλικιωμένη γυναίκα, καμιά πενηνταριά χρονώ. Ψηλή, με το κεφάλι μπαμπουλωμένο με μαύρο μαγουλίκι[...] Τούκαμε εντύπωση αυτή η αγέλαστη σιωπηλή μορφή, με τα φλογερά, σχεδόν άγρια μάτια[...] Όχι δε μιλούσε. Είταν Μικρασιάτισσα. Οι τσέτες της κόψανε τη γλώσσα. Βρήκανε στο σπίτι της μιαν ελληνική σημαία-είταν από το Παπαζλί. Τη δέσανε στο στύλο, απλώσανε χάμου τη σημαία και παιδέψανε πάνω τα δυο κορίτσια της. Κατόπι τα σφάζανε με το σατίρι της κουζίνας. Βάλανε το λαιμό τους πάνω στο κρεατοσάνιδο και χωρίσανε με το σατίρι τα κεφάλια τους. Αυτή σπάραζε, παρακαλούσε κι έβριζε το Μωχαμέτη. Τότε της άνοιξαν το στόμα, σύραν έξω τη γλώσσα της με την τανάλια και την κόψανε. Σαν ήρθε απ’ αντίκρυ ήταν μισότρελη από τη δυστυχία”.⁵⁶⁹

Παρόμοια κι η περίπτωση της μαγείρισσας, “μια Σμυρνια ηλικιωμένη και λίγο υστερική, που είχε δει με τα μάτια της όλην την καταστροφή”, από την *Αργώ* του Θεοτοκά, που ταράζεται υστερικά σε κάθε αναταραχή, από αυτές που στο έργο του Θεοτοκά συγκλονίζουν την Αθήνα του μεσοπολέμου, νομίζοντας πως είναι οι Τούρκοι και συγκλονιζόμενη από την ανάμνηση του διωγμού της από αυτούς.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Θ. Κορνάρου, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σσ. 58-61

⁵⁶⁹ Στρ. Μυριβήλη, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, ό.π., σσ. 102, 104.

⁵⁷⁰ Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, ό.π., Τ. Ι., σ. 281.

Άνθρωποι σημαδεμένοι από την ενοχή για την ακούσια εγκατάλειψη ανθρώπων στις συνθήκες της αναχώρησης, όπως ο γιατρός από τους *Αποίκους* του Π. Φλώρου, που δεν κατέληξε στην αυτοκτονία μη μπορώντας να ξεπεράσει την εγκατάλειψη των αρρώστων του στο νοσοκομείο.⁵⁷¹

Αυτές οι εμπειρίες, βάρος στους ανθρώπους που τις υπέστησαν, κάποτε δεν είναι εύκολα αφηγήσιμες.⁵⁷²

“Το παράξενο ήταν που με όση μεγαλομανία μιλούσαν για τα καλά που αφήκαν πίσω τους, με άλλη τόση δυσκολία έπαιρνες κουβέντα από το στόμα τους για το κακό που είδαν, για τα φόβια που πέρασαν. Σαν έπιαναν να ξεστορίσουν τέτοια πράματα, το μάτι σκοτείνιαζε και κόμπιαζε η γλώσσα..”.⁵⁷³

Ο πρόσφυγας λοιπόν συνδέεται με το βάρος ενός τεράστιου πένθους, που δυσκολεύεται να διαχειριστεί:

“Κι εμείς οι άνθρωποι, εμείς τα πλάσματα που γνωρίζουμε τι θα πει πόνος, πώς μείναμε ολόιδιοι όπως και πριν! Δε θάπρεπε ύστερα από το αμέτρητο κακό που γένηκε ν’ αλλάξουμε τα πάντα μας. Να σκουπιστούν οι συνήθειες, να σταματήσουν οι ζωές μας που μπήκαν τόσο γρήγορα στη κανονική τους τροχιά. και να μη χτυπήσουν οι καμπάνες γιορτάσιμα, κανείς να μη σκεφθεί πως κάποτε σαν τέτοια μέρα είχαμε σκόλη. Οι παπάδες χρυσοφορεμένοι να μη τα βάλουν τα καλά τους. Οι ψάλτες να μην προφέρουνε: Χριστός γεννάται, δοξάσατε! Όχι, να μη δοξάσουμε, να μην ψάλλουμε μια που οι κοπέλες μας γκρεμίστηκαν στα βάραθρα και στα πηγάδια. Αφού τα μωράκια μας πετάχθηκαν ζωντανά από τα παράθυρα. Μια που οι γερόντοι και οι νοικοκυρές μας ξεψύχησαν από τον τρόμο πριν τους αγγίξει το μαχαίρι της σφαγής. Όλα αυτά, όλα γενήκανε κι ακόμη κι άλλα που

⁵⁷¹ Π. Φλώρος, *Αποικοί*, ό.π., σσ. 295-296.

⁵⁷² Πρβ. με την περίπτωση των Εβραίων επιζώντων από τα γερμανικά στρατόπεδα. Για τη σιωπή των Εβραίων μετά την τρομακτική εμπειρία των ναζιστικών στρατοπέδων, βλ. την αναφορά στο Π. Παναγιωτόπουλος, “Η κομμουνιστική μνήμη της ήττας: Διερευνώντας τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μετα-ιστορικής ηθικής δικαίωσης”, στο *Το Εμφύλιο Δράμα. Πρακτικά Ημερίδας Νοέμβριος 1996*. Αθήνα, Δοκιμές, 6, 1997, σσ. 139-140

⁵⁷³ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 35.

δεν τα βαστά ανθρώπου νους. ..Και όμως εμείς, εγώ, ήρθα ν' ακούσω ύμνους και να δοξάσω. Ποιον;

Οι σκληριές που ξεχύθηκαν από χιλιάδες στόματα, οι βόγγοι, ο αλλαλαγμός, δε θάπρεπε να φράζουν τ' αυτιά μας σε πάσα άλλη φωνή!”⁵⁷⁴

2.4.3. Περιμένοντας τους χαμένους: “-Κι ο Άγγελος θα γυρίσει μια απ’ αυτές τις μέρες”.⁵⁷⁵

Αναπόσπαστα δεμένο με τα προηγούμενα αποτελεί και το στοιχείο της εικόνας του πρόσφυγα που τον θέλει να περιμένει ανθρώπους από τη Μικρά Ασία που δεν γύρισαν ποτέ, να τους θυμάται και να τους περιμένει, με την αγωνία αν είναι ζωντανοί ή νεκροί και το άγχος της προσπάθειας να μάθει για την τύχη τους ή να τους βρει. Πράγματι, η Μικρασιατική καταστροφή σήμανε και ξεκλήρισμα ολόκληρων οικογενειών. Οι άνδρες που ακολούθησαν το δρόμο της αιχμαλωσίας, αυτοί που δε γύρισαν ποτέ από το μέτωπο, οικείοι που χάθηκαν κατά τις δύσκολες και ταραγμένες ώρες του διωγμού και της βιαστικής αναχώρησης, όλοι αυτοί αποτέλεσαν για χρόνια ολόκληρα, τους “χαμένους”, που η αμφιβολία για τη τύχη τους, αν είναι νεκροί ή ζωντανοί, η αγωνία αν μπορούν να τους εντοπίσουν στην Ελλάδα δημιούργησε ένα τραγικό συναίσθημα και την εποχή για το αν έκαναν ό,τι μπορούσαν για αυτούς και τότε και τώρα, για προσωπικές επιλογές, για αυτά που δεν τους απέδωσαν, αν είναι νεκροί και άλλα παρόμοια. Στα πρώτα μάλιστα χρόνια, όταν ακόμα επιστρέφουν άνθρωποι από τη Μικρά Ασία, ή στις διάφορες μετακινήσεις των προσφύγων μέσα στο ελλαδικό χώρο, το αίσθημα της εναγώνιας αναμονής, ή έλλειψη αυτών των ανθρώπων, το ερωτηματικό για την τύχη τους, οι πληροφορίες που καταφθάνουν από την Ανατολή για το τι απέγιναν μαζικά οι εναπομείναντες σημαδεύουν τη ζωή και το ψυχισμό των επιζησάντων και εγκατεστημένων πια στη Ελλάδα προσφύγων.

Στα πεζογραφήματα που αναφέρονται στο πρώτο διάστημα μετά την άφιξη των προσφύγων, η παρακολούθηση των εξελίξεων με τους αιχμάλωτους, η αγωνία για την

⁵⁷⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 112-113.

⁵⁷⁵ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 208.

τύχη τους, η επιστροφή αιχμαλώτων είναι ιδιαίτερης σημασίας γεγονός. Η αγωνία είναι διπλή. Αφορά και το αν οι δικοί άνθρωποι είναι ανάμεσα σε αυτούς που επιστρέφουν ή σε ποια κατάσταση επιστρέφουν:

“-*Ηρθαν κάτι αιχμάλωτοι!.. Θα είδατε στις πρωινές εφημερίδες... Πρέπει να πάγω να δω... Να μάθω...*

[...]-Σας εύχομαι καλή επιτυχία... ίσως να μάθετε τίποτε...

-Όχι, όχι, δε θέλω να μάθω.... Δε θέλω να ζει, ξεφωνά σχεδόν η αμίλητη δακτυλογράφος και μια λάμψη μαύρη ξεπετιέται από τη σκοτεινή της ύπαρξη.

-Δε θέλω να ζει. Νάχει γίνει σαν αυτά τα παραμορφωμένα πλάσματα....Είδατε τις εικόνες σήμερα.... Εσείς δεν ξέρατε τι είτανε! Ένα λεπτό παιδάριο σαν άνθος.... σα λουλούδι.. Να καταντήσει έτσι, όχι! Καλύτερα να μη βάσταζε... Δεν άνθεζε.

Σηκώνει τα χέρια της σα να παρακαλεί. Να δέεεται..”.⁵⁷⁶

Στη Γαλήνη του Η. Βενέζη η αναμονή των αιχμαλώτων είναι ένα από τα κεντρικά στοιχεία:

“Όλος ο μικρός συνοικισμός των Φωκιανών καταπλημμύρισε απ’ το νέο.

-Γυρίζουν οι αιχμάλωτοι! γυρίζουν οι αιχμάλωτοι!

[...]Τα βόδια σταμάτησαν να σέρνουν τ’ αλέτρι και γύρισαν αργά τα πικρά μάτια τους σ’ ανατολή και δύση. Το σίδερο που έσκαβε τη γη έπεσε απ’ τα χέρια του ανθρώπου κι έμεινε εκεί. Ο λάκκος που ανοίγαν έστεκε ανοιχτός. Τα πρόβατα ξεσηκωθήκαν απ’ τη μακάρια ακινησία του μεσημεριού. Και όλα, οι άνθρωποι, τα σίδερα, τα ζωντανά, χίμηξαν μαγνητισμένα προς τα χαμηλά.

-Γυρίζουν λοιπόν!

Όλα τα καλύβια είχαν να περιμένουν έναν άνθρωπο από την Ανατολή. όλα ήταν αναστατωμένα.

[...]Νύχτωσε πια. Έξω από τα παράθυρα έρχονταν το μούρνουρο των ανθρώπων που, μη μπορώντας να μείνουν κλεισμένοι στα καλύβια τους, τριγύριζαν, κουβέντιαζαν το νέο και κάνανε σχέδια”.⁵⁷⁷

⁵⁷⁶ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 89-90.

⁵⁷⁷ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σσ. 119-120.

Συχνά η απογοήτευση είναι τεράστια. Οι δικοί δεν έρχονται, κι αυτό είναι και το μέτρο του ξεκληρίσματος των Μικρασιατών:

“Όταν ένα απομεσήμερο, γέμισε ο τόπος απ’ τη φωνή:

-Έρχονται απ’ το μονοπάτι! Έρχονται οι αιχμάλωτοι!...Οι αιχμάλωτοι!

Ποιος έβγαλε πρώτος αυτή τη φωνή; Όσοι άντρες ήταν στο χωριό, όσες γυναίκες και παιδιά, χίμηζαν κατά το μονοπάτι που πήγαινε στους λόφους. Τρέχανε αλλαλάζοντας, ο ένας πατούσε τον άλλο ποιος να προσπεράσει...

[...] Πλησιάζανε οι Φωκιανοί, λαχανιασμένοι, στο επάνω χωριό που είχαν χτίσει οι άλλοι πρόσφυγες, οι Ανατολίτες, όταν σταματήσανε μονομιάς. Ένας μονάχα άνθρωπος πρόβαλε στο μονοπάτι. Είχε σκαεπασμένο με τσουβάλια το κορμί του, το μούτρο του ήταν κίτρινο, ήταν ολομόναχος καταπόδι του έτρεχαν τα σκυλιά και του γαύγιζαν. Κι από πίσω του ήταν οι λόφοι.

Σκια θανάτου σκέπασε μεμιάς το κοπάδι τους Φωκιανούς, ώσπου μια φωνή είπε με δέος:

-Αυτό είναι!

Κι ολοένα αυτό ερχόταν, μαζί με τα σκυλιά και με τους λόφους. Ύστερα ακούστηκε η φωνή του οδοιπόρου:

-Η μάνα μου είν’ εδώ;...

Τότε αναγνωρίζοντας τη φωνή του, όλο το κοπάδι έπεσε απάνω του φωνάζοντας:

-Είναι ο Αντρέας! Είναι ο Αντρέας της κυρα-Σοφούλας!

Κι άρχισαν να τον πνίγουν στα ρωτήματα:

-Μην είδες τον τάδε; Μην είδες τον τάδε;

Σα φοβισμένο ζο, κάτω απ’ το κύμα των ανθρώπων, μουρμούριζε σα να ζητούσε έλεος:

-Δεν ξέρω τίποτα...Δεν ξέρω τίποτα”.⁵⁷⁸

Η αναμονή των αιχμαλώτων ή των ομήρων από τη Μικρά Ασία δεν τελειώνει ποτέ. Είναι μορφές μητέρων που αποδίδουν βέβαια περισσότερο τη αγωνία αλλά και τη προσμονή. Κάποτε η αναμονή γίνεται παράλογη, δεν βασίζεται σε καμιά λογική, μετατρέπεται στο ζωτικό ψεύδος κάποιων ανθρώπων για να υπάρξουν:

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 125.

“Είχε μια βεβαιότητα απίθανη, τόσο στέρεη μέσα στις φοβερές διαδόσεις που κυκλοφορούσαν για όσους είχαν μείνει στην Ανατολή μετά την καταστροφή του 22”.⁵⁷⁹

Μητέρες που περιμένουν από μέρα σε μέρα με καθαρή κι έτοιμη τη φορεσιά του παιδιού: “Να.. του ετοίμασα τη φορεσιά του, Άννα. δες εδώ είναι. Ό,τι είχα φέρει δικό του απ’ την πατρίδα. Κρεμόταν πίσω απ’ την πόρτα, φρεσκοσιδερωμένη, η γκριζα ανοιχτή φορεσιά”.⁵⁸⁰ Προσμονή μίας ολόκληρης ζωής: “-Κι ο Άγγελος θα γυρίσει μια απ’ αυτές τις μέρες... μουρμούρισε η θεια-Μαρία σε έκσταση, κινημένη απ’ την ατμόσφαιρα της πίστης και της χίμαιρας που πλημμύριζε το δωμάτιο”.⁵⁸¹

Οι αφημένοι στην Ανατολή άνθρωποι λοιπόν, ρίχνουν τη σκιά τους στη ζωή των προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα:

“-Υπέρ νοσούντων, καμνόντων, αιχμαλώτων...-

Ένα γερό χέρι μ’ άρπαζε από το λαρύγγι. Αιχμαλώτων! Υπάρχει κι άλλος σπαραγμός που μου τον θύμησε η βροντερή φωνή του διάκου.

Δεν είναι παλή ευχή αυτή πια, θεία Άννα, όπως τη συνηθίσαμε να την ακούμε. Τώρα γέμισε ουσία, νόημα φοβερό.

Εκλαία δυνατά, δε βαστούσα πια. Δεν άντεχα παραπάνω. Πολλοί βγάλανε το μαντήλι τους εκείνη τη στιγμή. Έστρεψα κ’ είδα μια γυναίκα γονατιστή με το μέτωπο ακουμπισμένο στα μάρμαρα: -Για τους αιχμαλώτους, Θεέ μου, για κείνους... Κ’ έτρεμε η ράχη της. Έμεινε έτσι γονατισμένη ως την απόλυση.

[...] ήρθε απ’ τα Αϊβαλί και είναι γυναίκα γιατρού. Τον άντρα της τον κουβάλησαν μέσα στην Ανατολή μαζί με άλλους Χριστιανούς...”.⁵⁸²

Ατέρμονες αναζητήσεις, με κάθε τρόπο, που κρατούν χρόνια. Η αγάπη, το αίσθημα του καθήκοντος, η ενοχή, η αγωνία, η αναμονή, οι αναμνήσεις συνθέτουν την ψυχική κατάσταση των προσφύγων για πολλά χρόνια, ίσως και για πάντα :

“..Ντρεπόμουνα μπας και νομίζει ο κόσμος πως δεν έκανα τίποτα για να βρω τους δικούς μου.[...]. Έπιασα τις στράτες. Όπου πρόσφυγες μαζεμένοι εκεί έτρεχα να ρωτώ αν μάθανε τίποτα. ...Ωρες-ώρες μου φαίνεται πως τρελαίνομαι. Μπορεί και να τρελαίνομαι στ’ αλήθεια. Ξέρεις πως με τα λίγα γράμματα που ξέρω έχω γράψει ένα σωρό γράμματα

⁵⁷⁹ Στο ίδιο., σ. 122.

⁵⁸⁰ Στο ίδιο., σ. 123.

⁵⁸¹ Στο ίδιο., σ. 208.

⁵⁸² Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 114.

στη μάνα και τα στέλνω όπου μου καπνίσει; Κι όταν σου 'λεγα πως είναι στον Πειραιά και πως της έστειλα τα λεφτά, όλα τάλεγα για να μιλάω γι αυτήν. Μου έκανε καλό. Τα λεφτά εδώ τάχω. Πάρε να τα φυλάξεις εσύ. Εγώ, μου φαίνεται πως θα φύγω πάλι. Θα δουλέψω κι αλλού και θα οικονομηθώ. Φοβούμαι πως καμιά ώρα θα με πιάσει να τα στείλω με επιταγή όπου μου καπνίσει, στ' όνομά της, όπως έκανα και με τα γράμματα. Δε θέλω να τα χαλάσω αυτά τα λεφτά μπας και βρω κανέναν από τους δικούς μου. Κι' αν βεβαιωθώ πως δεν υπάρχει κανένας, ας τάχω τα λεφτά για να τους κάνω μνημόσυνο. Στενοχωρούμαι που θα χωρίσουμε. Δεν έχω φαίνεται πια κανένα στον κόσμο από σένα. Μα εγώ πρέπει να μην στέκομαι πολύν καιρό στο ίδιο μέρος, παρά να τρέχω όπου υπάρχουνε πρόσφυγες που δεν πήγα να τους δω. Όταν σταματώ να ψάχνω μου φαίνεται πως τρελαίνομαι".⁵⁸³

Το μοτίβο της αναμονής, ειδικά, παιδιών, χαμένων στην Ανατολή είναι σύνηθες να πλέκεται γύρω από τη μορφή του πρόσφυγα. Μια τέτοια μορφή, αποδοσμένη με εξαιρετική ευαισθησία είναι του γερο-Ανέστη από το διήγημα "Γλάροι" του Η. Βενέζη, ενός γέροντα πρόσφυγα που διοχετεύει την αγάπη του, την ελπίδα του για επανεύρεση των παιδιών του σε δυο γλάρους, μόνους συντρόφους στο ερημονήσι που κατοικεί ως φαροφύλακας. Ο θάνατος των γλάρων, θυμάτων νεαρών που διασκεδάζαν σήμανε και το τέλος της ελπίδας του και τη βύθισή του στην απόλυτη μοναξιά και απελπισία.⁵⁸⁴

Η αναμονή κρατάει χρόνια ατελείωτα κι η ελπίδα δεν σβήνει ποτέ:

"...Η κυρία Πιπίνα, μοδίστρα του σπιτιού εδώ και δυο δεκαετίες....ήταν μια άσθματική μαυροφορεμένη γυναίκα που περίμενε με βαβαιότητα τον άνδρα της από την Ανατολή. Αυτή η υπερβολική κάπως αισιοδοξία την έκανε συμπαθέστερη-- αν εξαιρέσουμε τον παππού Λεμονό που, εχθρός πάσης ψευδαισθήσης, αγωνίστηκε να την προσγειώσει. Όσοι γλύτωσαν το μαχαίρι, τούρκεψαν. Τούρκεψαν; Μάλιστα, τούρκεψαν πανάθεμά τους! Φόρεσαν φέσι και ομνύουν στον Αλλάχ!. Το μακρουλό, αποστεωμένο πρόσωπο του άναβε από προγονική οργή αλλά η κυρία Πιπίνα γελούσε. Όσο επέτρεπε το μπουκωμένο με καρφίτσες στόμα της...".⁵⁸⁵

Η αναζήτηση λοιπόν των χαμένων δικών δεν σταματά ποτέ και οι πρόσφυγες περνούν ολόκληρη ζωή με την αναμονή και την προσπάθεια να ξανασμίξουν με τους

⁵⁸³ Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π., σσ. 57-58.

⁵⁸⁴ Η. Βενέζης, "Οι Γλάροι", *Αιγαίο*, Αθήνα, Εστία, 1980, σσ. 41-52.

⁵⁸⁵ Α. Βουσβούνης, *Το μεγάλο διάλειμμα*, Αθήνα, Κεραμεικός, 1962, σ. 175.

δικούς τους ή να βεβαιωθούν για το θάνατό τους και να τους αποδώσουν τις νεκρικές τιμές. Η ζωή τους σημαδεύεται από αυτό το στοιχείο, της ανάμνησης των δικών, του άγχους για την τύχη τους, του πόνου για αυτούς και της ανέλπιδης προσπάθειας της επανεύρεσης.⁵⁸⁶

II. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΥΠΕΡΑΝΑΠΛΗΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΕΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΑ

Η εικόνα της τραυματισμένης, μειονεκτικής ύπαρξης του πρόσφυγα, που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν είναι μοναδική στα κείμενα που μελετούμε. Στρατηγικές υπεραναπλήρωσης της μειονεξίας αναδύονται, για να ξαναδώσουν στον πρόσφυγα τη χαμένη του αξιοπρέπεια, για να κατασκευάσουν ακόμα και μία εικόνα υπεροχής έναντι του γηγενούς, να δημιουργήσουν τελικά την αίσθηση της αισιοδοξίας. Όλα αυτά δεν επιστρατεύονται μόνο για την αποκατάσταση σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο της προσφυγικής ομάδας, αλλά διαπλέκονται με την αποκατάσταση, μέσω της αποκατάστασης του πρόσφυγα, και του τραυματισμένου ελληνικού εθνικισμού. Έτσι είναι σαν ο να γίνεται πρόσφυγας εικόνα της Ελλάδας, στην αρχή της τραυματισμένης, κατεστραμμένης, διαψευσμένης Ελλάδας, και τελικά είτε της βενιζελικής “αγνώριστης” Ελλάδας, είτε μιας νέας Ελλάδας, γενικότερα, που ακριβώς με τη συμβολή των “εξαιρετικών” προσφύγων θα οδηγηθεί σε έναν καινούργιο βίο, δημιουργίας και προόδου. Και η προβαλλόμενη επιβιωτικότητα του Έλληνα, η πεισματική δυνατότητα να αντεπεξέρχεται σε όλα, όπως και η συχνή αναφορά στην “επιστροφή” των Μικρασιατών, σε έναν επαναπατρισμό εντέλει αντί ενός εκπατριισμού, δεν αποτελούν παρά την επούλωση του εθνικού τραύματος. Από την άλλη, στο

⁵⁸⁶ Πρβλ με προφορική μαρτυρία: “Τέλος ξέραμε πως είχαν εκείνοι πεθάνει. Αλλά δεν τους είδαμε, δεν τους θάψαμε, δεν τους διαβάσαμε. Κάπου θα άσπριζαν στη μικρασιατική γη τα κόκκαλά τους. Η μάνα μου ως την ύστατη στιγμή της δεν παραδέχτηκε ότι ο αδελφός μου ήταν πεθαμένος. Όλο έλπιζε και όλο γράφαμε δεξιά κι αριστερά κι όταν μάθαινε ότι σε κάποια γειτονιά ζούσε κάποιος από εκείνους που είχαν κρατηθεί στην αιχμαλωσία, έτρεχε με την ψυχή στο στόμα να ρωτήσει για το γιο της. Ήταν ένα μαρτύριο”, (μαρτυρία Π. Βαλσαμάκη), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σσ. 152-153. Άλλωστε οι αναζητήσεις μέσω Ερυθρού Σταυρού δεν σταμάτησαν ποτέ. Βλ. R. Hirschon, *Heirrs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σσ. 1-2.

συλλογικό και προσωπικό επίπεδο, ο πρόσφυγας, όπως εικονοποιείται στη λογοτεχνία, επιδεικνύει ικανότητες, επανακτά γνωρίσματα, ανακαλεί μέσω της μνήμης του στοιχεία της προηγούμενης ζωής και εμπειρίας του, δημιουργεί συνθήκες και προϋποθέσεις, για να καταλήξει να “βρει” τη θέση του μέσα στην ελληνική κοινωνία, ενσωματωμένος μεν ιδιαίτερος δε. Αυτό το τελευταίο είναι ιδιαίτερος σημαντικό, διότι μέσα από την εικόνα των εξαιρετικών στοιχείων θα υπερβεί την κατάσταση της ξενικότητας και της μειονεκτικότητας, για να μπορέσει να ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία, αφού είναι ίδιος ή και καλύτερος από το γηγενή. Θα παραμείνει μάλιστα ιδιαίτερος και εξαιρετικός και ως τέτοιος θα βρει τη θέση του στην ελληνική κοινωνία. Ακόμα περισσότερο θα κομίσει νέα πράγματα στην ελληνική κοινωνία, θα την “αναβαθμίσει”, θα παρέμβει με τρόπο ευεργετικό σε αυτήν.

1. Ο πρόσφυγας εικόνα ενός “εξαιρετικού” ανθρώπου και Έλληνα και μίας “Νέας Ελλάδας”

1.1. Η επιβιωτικότητα του ανθρώπου αλλά και του Έλληνα: *“...Έτσι πλάστηκε από θεού ο άνθρωπος, να συνταιριάζεται με το καθετί, μα καλό είναι μα κακό. Αν δεν ήταν έτσι θα τρελαινόταν όλος ο κόσμος με τ’ αναπάντεχα που τότε βρίσκουν κάθε τόσο”*.⁵⁸⁷

Η προσφυγική εμπειρία γίνεται αφορμή να αναπτυχθεί και ένας στοχασμός πάνω στις απεριόριστες δυνάμεις που διαθέτει ο άνθρωπος και καταφέρνει να επιβιώνει και να ξεπερνά ό,τι τον καταβάλλει. Η “εποποιία” της ένταξης των προσφύγων, εκτός των άλλων της σημασιών, γίνεται έτσι και ένα αδιάψευστο τεκμήριο για τις ανθρώπινες δυνατότητες προς επιβίωση και ανάκτηση της ευτυχίας, η απάντηση του ανθρώπου στην ανατροπή και την απώλεια, η απόδειξη της αισιόδοξης άποψης ότι τίποτα δεν στέκεται ικανό να σταματήσει την πορεία της ζωής και της αναζήτησης της ευτυχίας και της προόδου. Ο πρόσφυγας γίνεται έτσι εικόνα του ανθρώπου που καταφέρνει να αρχίσει εκ νέου τη ζωή του, ν’ αντιπαλέψει τις αντιξοότητες, να ενσωματώσει και να διαχειριστεί θετικά την κακή εμπειρία, να νικήσει τον πόνο, να αντιμετωπίσει τις

⁵⁸⁷ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 37.

απώλειες, να ξεπεράσει το παρελθόν, όσο του είναι απαγορευτικό για να επιβιώσει, μάλιστα να το αντιμετωπίσει με τρόπο που να τον βοηθά να επιβιώσει και να προσαρμοστεί στο παρόν, ο άνθρωπος που καταφέρνει να επιβιώσει και να δημιουργήσει και πάλι από το μηδέν. Ανάγεται σε σύμβολο της ανθρώπινης δύναμης, της ανθρώπινης επιβιωτικότητας και της αγωνιστικότητας. Την καταμέτρηση των απωλειών θα ακολουθήσει η πρόκληση της αναδημιουργίας, της ανάκτησης ταυτότητας, η πρόκληση της επιβίωσης που η προσφυγιά σημαίνει αυτόχρονα σε όλες αυτές τις αφηγήσεις, μία πρόκληση που γίνεται αντιληπτή και ως ιδιότητα του ανθρώπου και ως ιδιότητα του Έλληνα.

Καταρχήν ο πρόσφυγας προβάλλεται ως ο άνθρωπος, ο οποίος, έχοντας βιώσει τι σημαίνει ανατροπή, πόσο εύκολο είναι να βρεθείς στην έσχατη θέση, αντιμετωπίζει πια τη ζωή με μια καινούργια φιλοσοφία, ζει το παρόν, έχει επίγνωση της ματαιότητας του ανθρώπινου και μπορεί να το διαχειριστεί. Ο πρόσφυγας δηλαδή γίνεται και φορέας ενός λόγου στωικού αλλά εντέλει αισιόδοξου για την ανθρώπινη μοίρα.

*“Σαν ακούστηκε τότες, ύστερ’ από τον πόλεμο του 12-13, πως οι Τούρκοι θα διώξουν από την Ανατολή το χριστιανόκοσμο, είπε στους ταραγμένους χωριανούς: Μην κάνετε δα έτσι. Όλοι για προσώρας είμαστε όπου και να πάμε. Μόνο, το νου μας, νάχουμε τον μπόγο δεμένο για παρτέτζα την πάσαν ώρα. Κ’ ένα μαχαίρι, να κόψουμε γρήγορα την πρυμάτσα”.*⁵⁸⁸

Η αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι έτσι κι αλλιώς μια προσωρινή ύπαρξη σε αυτή τη γη και συνεπώς οι ανατροπές θα πρέπει λίγο να τον φοβίζουν, καθώς τίποτα δεν πρέπει να θεωρείται μόνιμο και δεδομένο, οδηγεί στην έμπνευση της ψυχραιμίας στις δυσκολίες και στην αισιοδοξία για τη δυνατότητα να ξεπεραστεί η αντιξοότητα.

“Είχε πια συνηθίσει κι αυτή, όπως κι όλοι τους, να λογαριάζει την αξία της κάθε στιγμής μονάχα. Η ευτυχία ή η δυστυχία του μέλλοντος είναι υπόθεση τόσο μακρινή!

-Ποιος ξέρει! είπε.

*Και δόξασε πάλι το θεό για την ήσυχη νύχτα”.*⁵⁸⁹

⁵⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 15

⁵⁸⁹ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 49.

Η βίωση μίας τόσο μεγάλης ανατροπής, η εμπειρία μίας καταστροφής και του θανάσιμου κινδύνου οδηγούν στην αναγωγή του παρόντος σε αξία μεγαλύτερη από το μέλλον. Τέτοιες αντιλήψεις δεν μοιάζουν να οδηγούν στο μηδενισμό ή στο μινιμαλισμό αλλά μάλλον σε μια ωριμότητα που απελευθερώνει τον άνθρωπο και τον ωθεί σε ψυχραιμία απαραίτητη για δημιουργία, σε αγωνιστικότητα, στην επιστράτευση δυνάμεων προς μία ορθότερη και πιο αξιόπιστη κατεύθυνση.

*“Οι άμοιροι θα ξαναπιάσουν ρίζες, σιγά-σιγά, στη νέα πατρίδα τους-είναι μέσα στη θεϊκή φύση του ανθρώπου να προσαρμόζεται αλλιώς δε θα επιζούσε στους αιώνες”.*⁵⁹⁰

Η δυνατότητα του ανθρώπου να προσαρμόζεται και να αγωνίζεται για να επιβιώσει δεν αποτελεί έκπτωση, αλλά συμμετοχή στη θεία φύση. Είναι ιδιότητα από αυτές που διαφοροποιούν ριζικά τον άνθρωπο από τα ζώα και το μυστικό της επιβίωσης, αλλά και της εξέλιξης του ανθρώπου και του πολιτισμού του. Είναι χαρακτηριστική η διάθεση αισιοδοξίας, η πεποίθηση στη δυνατότητα ανασυγκρότησης της ζωής, βιολογικής και κοινωνικής, ατομικής και συλλογικής, που συνεχώς επαναλαμβάνεται με αφορμή τους πρόσφυγες. Και το ίδιο το επίτευγμα της προσαρμογής, όπως προκύπτει από όλες τις σχετικές αναφορές, και ο αγώνας προς επίτευξή της, αποτελούν κάλεσμα δημιουργικότητας και αισιοδοξίας.

Οι δυνατότητες για επιβίωση και εξέλιξη που προβάλλεται μέσω της μορφής του πρόσφυγα δεν τίθενται μόνο ιδεοτυπικά, ως ανθρώπινη δυνατότητα, αλλά και υπό το πρίσμα της προικοδότησής του με αρετές της “ελληνικής φυλής”, στο γνωστό μοτίβο της αθάνατης κι ανυπόταχτης ράτσας που επιβιώνει μέσα στους αιώνες σε πείσμα των αντιξοοτήτων ή των επιβουλών των άλλων, που ξαναζωντανεύει μέσα από τις στάχτες της. “Σταυρωμένος Προμηθέας”, “εξόριστος Ισραήλ”, η ελληνική φυλή επιδεικνύει για μια ακόμα φορά την αντοχή της και τη δυνατότητά της να επιβιώνει. Τέλος, συχνά η προβολή αυτής της δυνατότητας συνδέεται με τα συγκεκριμένα χαρίσματα του μικρασιατικού και ποντιακού ελληνισμού, του ελληνισμού που κράτησε την ελληνική ταυτότητα για χιλιετίδες, και μετά τη διευρυμένη με την ορθοδοξία ταυτότητα μέσα στους αιώνες της οθωμανικής κατοχής. Αυτός ο ελληνισμός προβάλλεται ως το άνθος

⁵⁹⁰ Τ. Αθανασιάδης, *Οι Φρουροί της Αχαΐας*, ό.π, σ. 251.

του ελληνισμού, απαντά στις αιτιάσεις και τις αμφισβητήσεις των άλλων, των γηγενών, και μέσα από τη θεαματική επιβιωτικότητα που επέδειξε από την Καταστροφή και μετά.

Η περιγραφή της εγκατάστασης, του ριζώματος των προσφύγων έχει συχνά αυτό τον χαρακτήρα, του θαυμασμού της ανθρώπινης δύναμης αλλά και της δύναμης της φυλής. Ο άνθρωπος δεν χάνεται, ο Έλληνας δεν χάνεται· απόδειξη οι πρόσφυγες.

Η δύναμη και η αντοχή του ελληνικού στοιχείου προβάλλεται πολύ έντονα στο μυθιστόρημα του Στρ. Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, απ' όπου τα παρακάτω παραθέματα, σύμφωνα με τη συνολική πρόθεση του συγγραφέα στο έργο αυτό να προβάλλει την ελληνική λαϊκή ζωή και τους φορείς της ως ανεξάντλητο δυναμικό μιας αυθεντικής ύπαρξης.⁵⁹¹

*“Την ξερίζωσε ο πόλεμος από την Ανατολή, η φουρτούνα πέταξε σε τούτο τ’ ακρογιάλι τις σπαραγμένες ρίζες, βρεγμένες στο αίμα. Κι αυτές, όπως γίνεται με τα δυνατά αγριόχορτα, ριζοβόλησαν με πάθος στα καινούργια χώματα, γαντζώθηκαν με τα νύχια στα βράχια και τις σκισμές, άρχισαν να τινάζουν από παντού ορμητικούς βλαστούς για το νέο ανθοβόλημα”.*⁵⁹²

Σταθερή η παραπομπή στο χώμα και στα φυτά. Ο πρόσφυγας παρομοιάζεται με το αγριόχορτο, το φυτό που μπορεί να ανθίσει σε οποιεσδήποτε συνθήκες, που δεν χρειάζεται τίποτα για να επιβιώσει, δεν κάμπτεται από την ακαταλληλότητα του εδάφους. Το χαρακτηριστικό του είναι οι δυνατές ρίζες, που παραπέμπουν στη δυναμικότητα και την επιβιωτικότητα του ελληνικού έθνους. Οι ρίζες του ελληνισμού είναι βαθιές και δυνατές και εξασφαλίζουν την επιβίωσή του.

“Έγινε η κοσμοχαλασιά της Ανατολής και πέταξε στην Ελλάδα το ξεριζωμένο Γένος. Παν’ απ’ το Αιγαίο έπλεψαν κ’ ήρθαν όλοι τούτ’ οι πρόσφυγες, άραζαν στις ακρογιαλιές κ’ έπιασαν καινούργιες ρίζες. Έτσι σαν τους κλέφτες, τα φτερωτά σπόρια που τ’ ανταμώνει κανένας μεσοπέλαγα, πότε να πετούν ανάερα και πότε να κυλιούνται ανάλαφρα πάνω στη θάλασσα με το τρυφερό χνούδι τους, σπρωγμένα από τα μυστικά φυσήματα του Θεού. Τρέχουν να βρουν ένα βόλο χώμα, να στεριώσουν και ν’ ανθίσουν στο μυστικό κατατόπι, που μόνο η Μοίρα τους το ξέρει. Τη μια μέρα από την Ανατολή στην Ελλάδα. Από την Ελλάδα στην Ανατολή την άλλη μέρα.

⁵⁹¹ Βλ. περισσότερα στο Γ’ Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 3.6, όπου μελετούμε τις προθέσεις του Μυριβήλη.

⁵⁹² Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 39.

Έτσι και τούτοι ήρθαν και ρίζωσαν γύρω στις Παναγίας τα ράχτα. Αυγατίζουν τη γενιά χρόνο με το χρόνο. Γεμίζει ο τόπος καινούργιες φωνές, κ' η θάλασσα καινούργια κουπιά. Κ' οι ταβέρνες γεμίζουν τραγούδια.

Τα πολύ παλιά χρόνια έτσι πάλι είχαν ξαμοληθεί με το φύσημα του Θεού από τούτες τις στεριές. Πέρασαν το Αιγαίο σαν τα χνουδωτά σπόρια, ροβόλησαν και άνθισαν την Ανατολή. Κύριος οίδε πότε θα ξαναπεράσουν οι φτερωτοί κλέφτες τον ίδιο δέντρο να κάνουν το αρχαίο και αχάλαστο δέντρο του Γένους να θεριέψει και να στοιχιάσει άλλη μια φορά με τον πολιτισμό του σ' όλα τα ακρογιαλίες της Άσπρης Θάλασσας”.⁵⁹³

Ο αγώνας τους να επιβιώσουν είναι σκληρός αλλά επιτυχής, αφού τους παραστέκουν οι διαχρονικές θεότητες του ελληνισμού, η Αθηνά κι η Παναγιά:

Τώρα παλεύουν τη φτωχοζωή τους εδώ, χερομαχούν με τα κύματα, κ' η Παναγιά η Γοργόνα στέκεται από πάνω τους αποσκέπαση. Τους ισκιώνει με τα καφετιά δίχτυα που στεγνώνουν στους τοίχους και στο κατάρτι της σημαίας, όπως άλλη φορά τους αποσκέπαζε με την κατσικοπροβιά της η ένοπλη Παρθένα.

Οι άνθρωποι συνταιριάστηκαν με την καινούργια ακρογιαλιά που τους έδωσε η Ελλάδα να τρυγούν για τη ζήση τους. Βολεύτηκαν με τον τόπο και με τους ανθρώπους, σοφέλισαν ψυχή και κορμί με τον περίγυρο”.⁵⁹⁴

“Φτερωτοί κλέφτες”, οι σπόροι που πετούν μακριά, που αντέχουν και στον αέρα και στη θάλασσα και όπου πέσουν μπορούν να καρπίσουν. Εικόνες που διατρανώνουν τη δυναμικότητα του “αχάλαστου δέντρου του Γένους”, που προστατεύεται από τη θεότητά του, τη μητρική παρθενική μορφή που προέκυψε από την ένωση της Γοργόνας-Αθηνάς και της χριστιανικής Παναγίας, της Παναγίας της Γοργόνας, σύμβολο της συνέχειας του ελληνισμού.

Πρόκειται για μία απεριόριστη δυνατότητα του “αίματος που αντέχει”, μιας ανθεκτικής φυλής που δεν χάνεται ποτέ. Όπως διατηρήθηκε στα χρόνια της δουλείας μακριά από την πατρίδα, έτσι θα ανταποκριθεί και τώρα στην καινούργια περιπέτεια:

“Μη μας λυπάσαι της λέει ο Αιμίλιος, γιατί μια φορά εμείς θα ζήσουμε. Άλλος θα τηγανίζει ψάρια, άλλος θα πάει χαμάλης, άλλος θα γίνει δάσκαλος, μα θα σκορπίσουμε παντού σε στεριές και σε θάλασσες και θα μας συναντήσεις σ' όποια πέτρα κι αν

⁵⁹³ Στο ίδιο, σ. 146.

⁵⁹⁴ Στο ίδιο, σσ. 146-148.

σηκώσεις. *Μη μας λυπάσαι κι αν πεινούμε, θα βρεθεί κάτι μια φορά, το αίμα μας αντέχει*".⁵⁹⁵

Η ελληνικότητα των προσφύγων δεν αμφισβητείται - αντίθετα τονίζεται - ούτε από τους αριστερούς συγγραφείς, όπως τη Μέλπω Αξιώτη, από το μυθιστόρημα της οποίας, *Εικοστός Αιώνας*, είναι το απόσπασμα. Για όλους η ελληνικότητα των προσφύγων είναι δεδομένη, η αντοχή του ελληνισμού αποδεδειγμένη, το όφελος από τη μείξη των δυο ομάδων αυταπόδεικτο.

"Εκατό χρόνους εφυλάξαμε μες στη καρδιά μας τη πατρίδα, ελέγανε, κι ας ζούσαμε τόσο μακριά. Άλλους εκατό χρόνους δε θα ξεχάσουμε τούτο που επάθαμε. Γιατί εμείς από την Καيسάρεια δύσκολα αλησμονούμε κι αυτό στα ξένα μας διατήρησε".⁵⁹⁶

Η μνήμη προβάλλεται επίσης ως αυτό που διατήρησε τον ελληνισμό, τον αλύτρωτο και αυτόν της διασποράς. Η επιμονή της εθνικής μνήμης, η αναφορά στην εθνική ταυτότητα δεν άφησε και δεν θα αφήσει τον ελληνισμό να εκλείψει.

Μέσα στο στοχασμό του πάνω στην Ιστορία και στον πολιτισμό, ο έφηβος Λεωνής του Θεοτοκά θα διαπιστώσει πως με όλες τις ανατροπές και τις διαψεύσεις κι ακριβώς εξαιτίας τους, αξιώθηκε και μία μεγάλη τύχη μέσα σε όλη αυτή την ανατροπή και την κοσμοχαλασιά, να συνειδητοποιήσει μεγάλες αλήθειες της ανθρωπίνης ύπαρξης, να λάβει μέρος σε εξελίξεις εξαιρετικές και να απαντήσει στην πρόκληση μιας μεγάλης αλλαγής:

"Ωστόσο, ας μην είμαστε υπερβολικοί. Το σωστό είναι να μην παραπονούμαι, αλλά ίσια-ίσια, να παραδεχτώ πως είναι τα πράματα εντάξει και πως δε βγήκα γελασμένος στους λογαριασμούς, αφού μου δόθηκε η ευκαιρία να δω τη φλογισμένη αυγή αυτού του περίφημου αιώνα και την Ιστορία στις μεγάλες της ομορφιές. Έχουσα μάλιστα δάκρυα της εφηβείας στο κρυφό εκείνο σημείο των ψυχικών τοπίων, όπου πεθαίνουν οι λυρισμοί κι αρχίζει ο επικός ρυθμός. Τούτο είναι, το δίχως άλλο, μια εμπειρία όχι από τις συνηθισμένες".⁵⁹⁷

Διαφαίνεται λοιπόν μία άλλη πτυχή, η υπερηφάνεια του ανθρώπου που ζει σε καιρούς δραματικών αλλαγών και έντονων γεγονότων· η συμμετοχή σε κρίσιμες

⁵⁹⁵ Μ. Αξιώτη, *Εικοστός Αιώνας*, ό.π., σ. 20.

⁵⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 18.

⁵⁹⁷ Γ. Θεοτοκάς, *Λεωνής*, ό.π., σ. 178.

στιγμές προσμετράται ως τύχη που διαφοροποιεί τις γενιές και τα άτομα, γίνεται πεδίο ανάδειξης αρετών και ικανοτήτων. Ο άνθρωπος, και μάλιστα ο νέος, θύμα αλλά και περήφανος κοινωνός της ταραγμένης εποχής. Διπλή αίσθηση ατυχίας και ευτυχίας να συμμετέχει κανείς σε καιρούς γεμάτους εξελίξεις, ανατροπές, αλλαγές, “ωσάν που αξιώθηκε μια τέτοια μοίρα”, παραφράζοντας τον Καβάφη που έχει την ευκαιρία να αναμετρηθεί με την πρόκληση της ανταπόκρισης σε όλα αυτά, της αναδημιουργίας, της ανασυγκρότησης, αυτό άλλωστε αποτέλεσε το σύνθημα της γενιάς του ‘30, όχι μόνο στο χώρο της λογοτεχνίας αλλά μέσω αυτής, για τους λογοτέχνες, και για την κοινωνία.⁵⁹⁸

Προχωρώντας σε αυτήν την κατεύθυνση, διαπιστώνουμε ότι η μορφή του πρόσφυγα στην πεζογραφία των δημιουργών της μεσοπολεμικής γενιάς σχετίζεται με τη θέση διαφόρων ζητημάτων, ανασύρει, συνειρμικά σχεδόν, θα λέγαμε, διαπιστώσεις, παραδοχές, ερωτήματα και απόπειρες απαντήσεων, στοχοθετήσεις, γύρω από το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας. Ειδικά ως προς αυτό το τελευταίο, η μορφή του θα εμπλακεί άμεσα ή έμμεσα με την πολλαπλή κρίση που ταλανίζει την ελληνική κοινωνία της εποχής, την κρίση εθνικής ταυτότητας, τις ποικίλες αλλαγές και συγκρούσεις σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό επίπεδο και τον προβληματισμό πάνω σε όλα αυτά.⁵⁹⁹

Επιπλέον, ο πρόσφυγας στην πεζογραφία καθίσταται και η αφορμή για την επαναδιατύπωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, μέσα στις συνθήκες της κρίσης που ακολούθησαν τη χρεοκοπία του μεγαλοϊδεατισμού και τα καινούργια δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, στην εντός των συνόρων εθνική ολοκλήρωση, που διαδέχτηκε αναγκαστικά τη μεγαλοϊδεατική εκδοχή της. Σε αυτό το πλαίσιο, της αναδιοργάνωσης της εθνικής ταυτότητας, θα προβληθεί και η επιβιωτικότητα του πρόσφυγα, η δημιουργικότητά του, η επιτυχής αναμέτρηση με τις αντιξοότητες και η δυνατότητά του για συνέχιση της ζωής. Κατά κάποιον τρόπο η τύχη του κατεστραμμένου, πένητος, ηττημένου, τραυματισμένου πρόσφυγα συνδέεται με την

⁵⁹⁸ Βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.1, για τα γνωρίσματα της γενιάς του '30.

⁵⁹⁹ Για όλα αυτά, βλ. στο Α' Μέρος, όπου εξετάζεται γενικότερα η επίδραση της Μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς στη νεοελληνική πεζογραφία.

τύχη της κατεστραμμένης, πένητος, ηττημένης, τραυματισμένης Ελλάδας, στην κατεύθυνση της μετεξέλιξής της σε ένα ανασυγκροτημένο, σύγχρονο, κράτος που μπορεί να ευημερεί και να βρει μία θέση ανάμεσα στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Πρόκειται για ένα στοχασμό που ξεπερνά το γενικότερο περί ανθρωπίνων δυνατοτήτων, αλλά λειτουργεί και στην κατάδειξη της ανανέωσης του “Ελληνα” και του ελληνισμού από το “μπόλιασμα” του εθνικού κορμού με το νέο “αίμα” των προσφύγων, της νέας ελληνικής κοινωνίας που εν γένει αναγεννάται ή οφείλει να το κάνει από τις στάχτες της εθνικής καταστροφής, ξεπερνώντας οριστικά διαψευσμένες και παρωχημένες αντιλήψεις για τον εαυτό της.

1.2. Η κρίση της εθνικής ταυτότητας και ιδεολογίας μετά τη χρεοκοπία της Μεγάλης ιδέας και το αίτημα για το εθνικό μέλλον: *“-Λες να έρθουν καινούργια ιδανικά;”*⁶⁰⁰

Η εμπειρία της προσφυγιάς οδηγεί στην επανεξέταση της εθνικιστικής ιδεολογίας που έθρεψε τις προηγούμενες γενιές των Ελλήνων, στο αίτημα για επαναπροσδιορισμούς και συνειδητοποιήσεις, προκαλεί την επαναδιατύπωση απόψεων και προταγμάτων για το μέλλον.

Καταρχήν η αγωνία:

“-Λες να έρθουν καινούργια ιδανικά;

Ήταν τότε που φτάνανε οι τελευταίες βαποριές με τα ανθρωποφορτία τότε το '22. Από τα μέρη της Ανατολής. Το πιο μεγάλο ξεκλήρισμα. Ολότελα πρωτόφαντο.

[...]-Θυμάσαι εκείνα τα όνειρα; ρωτά ο υποψήφιος φιλόσοφος τον νεαρό φοιτητή της νομικής. Τι έγινε λοιπόν ο κόσμος των παραμυθιών; Τι έγινε η παράδοση των παλιών χρόνων;

Τώρα είναι ο λόγος για κείνα τα παλιά! Για τη γοητεία που στάλαξε στις ψυχές των ελληνόπουλων ο θρύλος του Μαρμαρωμένου. Τώρα όλα κείτονται σωρός ερείπια.

-Θάψανε την ψυχή του γένους, μουρμουρίζουν μελαγχολικά τα χείλη του νέου.

⁶⁰⁰ Ν. Αθανασιάδης, *Σταύρωση χωρίς Ανάσταση*, ό.π., σ. 364.

[...] -Τώρα, λένε, πως αυτά πια τα παλιά, που μας μαθαίνανε απ' τα μωρουδιακά μας, πως πια να μην είναι στη μνήμη. Να φύγουνε από την ψυχή, αποκρίθηκε ο νεαρός του φίλος.

Όμως, τίποτα δεν ξεριζώνεται από την ψυχή. Πρέπει να ξεριζωθεί η ίδια. Δεν το κατάλαβαν αυτό οι μεγάλοι ηγέτες όταν ξαπόλυσαν τα καινούργια συνθήματα.[..] Είπανε ωμά και ξάστερα σ' αυτούς που οι ίδιοι κάνανε ονειροπαρμένους πως ήρθε η ώρα να γίνουν ρεαλιστές.

[...]-Αισθάνομαι πως είμαι κούφιος, ξανάπε ο φοιτητής της φιλοσοφίας.

-Ως τόσο πρέπει κάτι να βρούμε για να γεμίσουμε ξανά τη ζωή μας.

Όμως, αυτό δε γίνεται έτσι. Αυτό που γκρέμισε μέσα μας δεν ήταν μιας μέρας ή ενός καιρού. Ήταν όλες οι γενιές οι πριν από μας. Έγινε λίγο-λίγο. Ωρίμασε. Έγινε η ζωή μας. Έγινε ο πολιτισμός μας.;"⁶⁰¹

Συζήτηση δυο νεαρών φοιτητών, ο ένας της νομικής, ο άλλος της φιλοσοφίας. Στοχασμός των νέων στη διάψευση της Μεγάλης Ιδέας, στις συνέπειες ενός σκληρού μακρόχρονου πολέμου και στη νέα κατάσταση που δημιουργεί η Καταστροφή και η άφιξη των προσφύγων, στο ιδεολογικό κενό που αφήνει η διάλυση της ιδεολογίας. Όλα αυτά τίθενται με ιδιαίτερη ένταση για τη νεότητα της εποχής, συνάδοντας με ό,τι χαρακτηριστικά γράφει ο Γιώργος Θεοτοκάς στα 1929: "Οι πρεσβύτεροί μας βούλιαζαν στο λιμάνι της Σμύρνης όχι μόνο τις δυνάμεις τους αλλά και τα ιδανικά τους και την αυτοπεποίθησή τους. Στα 1922 έπαυσαν να έχουν εμπιστοσύνη στην Ελλάδα".⁶⁰² Η Μικρασιατική καταστροφή κληροδοτεί ιδεολογική κρίση στην Ελλάδα του μεσοπολέμου και η συγκρότηση νέου λόγου περί εθνικής ταυτότητας και ανάλογης στοχοθεσίας θα είναι το κεντρικό διακύβευμα από τώρα και πλέον.

Από εδώ και πέρα θα αρχίσουν οι απαντήσεις. Οι κυριότερες, εκφερόμενες από τη γενιά του '30, θα εξακολουθήσουν να αποτελούν μια καινούργια εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας.⁶⁰³ Η βενιζελική δηλαδή εκδοχή της μετά τη χρεοκοπία της Μεγάλης Ιδέας κατάστασης είναι βέβαια αυτή που κυριαρχεί στους λόγους που μελετάμε, στο λόγο των

⁶⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 364- 365.

⁶⁰² Γ. Θεοτοκάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, Αθήνα, Ερμής, 1979, σ. 63.

⁶⁰³ Για την "επιβίωση" της Μεγάλης Ιδέας στην ελληνική συνείδηση και μετά την Καταστροφή και την "προσαρμογή" της στις νέες συνθήκες, βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, "Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης", ό.π.

δημιουργών της γενιάς του '30. Πρόκειται για το όραμα της νέας Ελλάδας που θα υλοποιηθεί εντός των συνόρων.

1.3. Απάντηση στην κρίση: *“Μέσα σ’ αυτό το τεράστιο χωνευτήρι που είναι τώρα η παμπάλαιη, η φτωχή γη της Ελλάδας, ε, εσείς που ήρθατε από κει κάτω κι εμείς που σας δεχτήκαμε εδώ, θα προσπαθήσουμε να χτίσουμε μαζί το καινούργιο σπίτι, να ορθώσουμε έναν καινούργιο τόπο.[...] Θα στήσουμε μια καινούργια Ελλάδα!...”*⁶⁰⁴

Αναγκαιότητα είναι πλέον να παραμεριστεί εντελώς κάθε ανεδαφική και απολύτως πλέον παρωχημένη βλέψη που να θυμίζει το χρεοκοπημένο μεγαλοϊδεατισμό. Όχι μόνο αυτό, αλλά και να σταματήσει κάθε ανώφελη θρηηνολογία για την ήττα και τη διάψευση. Αυτό που πρέπει να γίνει είναι η θεμελίωση μιας “συνετής” Ελλάδας “πάνω απ’ τα ερείπιά της”. Κάλесμα ανασυγκρότησης και αναδημιουργίας σε μία καινούργια κατεύθυνση: “... εκείνο το όνειρο να λειτουργηθούμε στην Αγία Σοφία, είναι πια χίμαιρα, που πρέπει να ξεχάσουμε αν θέλωμε να θεμελιώσωμε ξανά μια συνετή Ελλάδα πάνω απ’ τα ερείπιά της”⁶⁰⁵

Στα Δεκατρία Χρόνια του Θ.Δ. Πετσάλλη η πρόταση της Νέας Ελλάδας αρθρώνεται ρητά:

“-Αρχίζει η ζωή μας σήμερα, ετόνισε η Δήμητρα.

Ήταν συλλογισμένη. Άρχισε να λέει, να λέει.

-Έρχεσαι από το Αίδινο εσύ, από τη Μικρασία, από πέρα. Εγώ είμαι Παλαιοελλαδίτισσα. Τι περίεργο! Ήταν γραφτό να σμιζουμε.

-Η καταστροφή μας έσμιζε, είπε ο Αργύρης. Από την καταστροφή, δεν μπορεί, κάτι θα βγει καινούργιο...Από κάθε καταστροφή....Θα βαλθούμε, λίγο-λίγο, όλοι μας να χτίσουμε έναν καινούργιο κόσμο, έναν καινούργιο κόσμο, εσύ κι εγώ. Ένα μεγάλο όνειρο σκόρπισε μέσα στους καπνούς και τις φλόγες της Σμύρνης. Γονατίσαμε όλοι. Αργά-αργά σηκωνόμαστε πάλι. Προχωρούμε. Θα προχωρήσουμε.

⁶⁰⁴ Θ.Δ. Πετσάλλης, *Δεκατρία χρόνια*, ό.π., σ. 260.

⁶⁰⁵ Τ. Αθανασιάδης, *Οι φρουροί της Αχαΐας*, ό.π., σ. 251-252.

-Δεν είμαστε μόνοι, είπε η Δήμητρα. Μέσα σ' αυτό το τεράστιο χωνευτήρι που είναι τώρα η παμπάλαιη, η φτωχή γη της Ελλάδας, ε, εσείς που ήρθατε από κει κάτω κι εμείς που σας δεχτήκαμε εδώ, θα προσπαθήσουμε να χτίσουμε μαζί το καινούργιο σπίτι, να ορθώσουμε έναν καινούργιο τόπο.

-Θα γεννήσουμε τα καινούργια παιδιά! είπε ο Αργύρης ζωνηρά. Θα στήσουμε μια καινούργια Ελλάδα!...".⁶⁰⁶

Ο συμβολικός γάμος των δυο νέων, του Ελλαδίτη και της Μικρασιάτισσας, εκπροσώπων του ελλαδικού ελληνισμού και του ελληνισμού της διασποράς εκφράζει απόλυτα το εθνικό σχέδιο. Η Ελλάδα που θα προκύψει βιολογικά και συμβολικά από την ανάμειξη των δυο ομάδων θα είναι μια νέα, σύγχρονη Ελλάδα, που οφείλει, διδαγμένη από τις εμπειρίες του παρελθόντος, να προχωρήσει στην κατεύθυνση της εθνικής ολοκλήρωσης εντός των οριστικών της συνόρων και του εκσυγχρονισμού, που θα την τοποθετήσει δίπλα στα προοδευμένα κράτη της Ευρώπης.

Έτσι προκύπτει η νέα Ελλάδα. Η παλιά μπολιασμένη από το αίμα του ελληνισμού της διασποράς. Ο Έλληνας που επιβεβαιώνει την ελληνικότητά του, την αντοχή του, που πάτησε με τα δυο πόδια στην Ευρώπη και την Ασία, την Ανατολή και τη Δύση. Βιολογικά, λοιπόν αλλά και πνευματικά μια νέα Ελλάδα δημιουργείται από τη σύνθεση του παλιού και του καινούργιου, της Ανατολής και της Δύσης. Το έθνος θα προκόψει, θα μεγαλουργήσει, ενδυναμωμένο βιολογικά και πνευματικά από τους πρόσφυγες. Το έθνος το ελληνικό που επιβιώνει ανά τους αιώνες σε πείσμα των εχθρών του, των απειλών, των επιβουλεύσεων και των αντίξοων συνθηκών. Έτσι, ο πρόσφυγας προβάλλεται εξ ορισμού να υπερπηδά τη μειονεξία, αξιόπιστος στη μελλοντική υπερνίκηση των δυσκολιών, αφού μέσα από αυτόν θα περάσει η αισιοδοξία για το μέλλον της ίδιας της Ελλάδας.

2. Εικόνες “υπέρβασης” της προσφυγιάς

2.1. Συνθήκες ζωής

⁶⁰⁶Θ.Δ. Πετσάλης, *Δεκατρία Χρόνια*, ό.π., σσ. 260-261.

Οι συνθήκες της ζωής του πρόσφυγα στην Ελλάδα είδαμε ήδη ότι σε κάθε περίπτωση περιγράφηκαν ως δύσκολες και ταπεινωτικές και τις μελετήσαμε ως βασική πηγή της μειονεκτικότητάς του. Όμως, ταυτόχρονα, μέσα από αυτές τις εικόνες της μεγάλης φτώχειας θα δοθούν και οι εικόνες του φιλοπρόοδου, νοικοκύρη πρόσφυγα που θα τα καταφέρει, που μπορεί νάναι φτωχός, δεν είναι όμως εξαθλιωμένος κι αλλοτριωμένος, που γνωρίζει να ζει, να εργάζεται, να διεκδικεί μια καλύτερη θέση, να διασκεδάζει, να διατηρεί τον πολιτισμό του ακόμα και μέσα στην πιο άθλια προσφυγική παράγκα, ακόμα και στην πιο δύσκολη χειρωνακτική δουλειά. Ο πρόσφυγας είναι έτσι ένας φτωχός που δεν απεμπολεί την αξιοπρέπειά του, αντιστέκεται απέναντι στη φτώχεια του. Ταυτόχρονα είναι ένας φτωχός που μπορεί να ανατρέψει και την ίδια του τη φτώχεια χάρη στην εργατικότητα του. Δεν περιμένουν “με σταυρωμένα χέρια” τη βοήθεια του κράτους, δεν παρεκλίνουν κοινωνικά, “γεμίζοντας τα καταγώγια”, και τελικά “προκόβουν” γιατί είναι “τετραπέρατοι” κι εργατικοί.

Ίσως δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να ισχυριστούμε για τους συγγραφείς της γενιάς του '30 ότι η προσφυγιά στη διπλή της υπόσταση, της μειονεξίας που τελικά θα ανατραπεί από τη δημιουργικότητα και θα οδηγηθεί στην πρόοδο να γίνεται και μια παραδειγματική εικόνα της Ελλάδας, της φτώχεις, κατεστραμμένης Ελλάδας που οφείλει να οδηγηθεί μέσα από τη δημιουργικότητα στην πρόοδο, την ευημερία, να εκπληρώσει την εικόνα ενός σύγχρονου κράτους.

2.1.1. Στέγη: *“Αριστούργημα ήταν αυτοί οι προσφυγικοί συνοικισμοί”*⁶⁰⁷

Η άλλη όψη των κατοικιών και των συνοικισμών των προσφύγων. Όλοι συμφωνούν στην ανεπάρκεια της προσφυγικής κατοικίας, όμως κάποτε εξάίρεται η δυνατότητα των προσφύγων να μεταμορφώνουν το περιβάλλον, να αποδεικνύουν τη στερεότυπη γι αυτούς εικόνα περί νοικοκυροσύνης, την αντίσταση του ανθρώπου στην εξαθλίωση, την προθυμία του να κάνει το περιβάλλον του ανθρώπινο, σημαίνουν κι αξιοπρεπές, ακόμα κι όταν η υλική υποδομή δεν συντελεί καθόλου σ' αυτό. Η

⁶⁰⁷ Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελά πουλιά*, ό.π., σ. 97.

προσπάθεια αυτή έχει θεωρηθεί ταλέντο ζωής που έφεραν μέσα τους οι πρόσφυγες, απόρροια υψηλού αισθήματος περί αισθητικής και ποιότητας ζωής, εργατικότητας, νοικοκυροσύνης και μνήμης της οργάνωσης της προηγούμενης ζωής τους. Εδώ η προσφυγική κατοικία δεν είναι ποτέ τρώγλη, είναι απλά ένα φτωχικό αλλά πολιτισμένο σπιτικό.⁶⁰⁸

“Τα πέντ’ έξι τετραγωνικά μέτρα για την κάθε παράγκα, σαν πέφτανε στα χέρια της προσφυγικής οικογένειας, σε λίγο γίνονταν μια μικρή κατοικία, με μικροσκοπικό ισόγειο, υπόγειο και δεύτερο πάτωμα και δώμα, όπου τα καλοκαίρια η οικογένεια θα μπορούσε να κοιμάται στρωματσάδα. Και μάνι-μάνι φυτεύονταν αναρριχητικά φυτά, όλων των λογίων περικοκλάδες, από πατατιά σε αγιόκλημα, ακόμα και σε κληματαριά.

Αριστούργημα ήταν αυτοί οι προσφυγικοί συνοικισμοί. Σκηνικό για ιταλικές μαριονέτες, όπου η νοικοκυρά σου χαμογελούσε από το δεύτερο πάτωμα κι είχες την εντύπωση ότι τα πόδια της ακουμπούσαν στο πάτωμα του ισογείου. Οι πιο πολλές παράγκες, με ατομική πρωτοβουλία βαμμένες διάφορα χρώματα. Τα δρομάκια ανάμεσα στις παράγκες θεοκάθαρα. Πουθενά τρεχούμενα νερά, πουθενά σκουπίδια.

Το εσωτερικό της παράγκας καλοστολισμένο, με το τραπεζάκι του, το μιντεράκι του, όλα μικροσκοπικά, της γιαγιάς την πολυθρόνα, της καρδερίνας το κλουβί, και τη γάτα καθισμένη αξιοπρεπέστατα μπροστά στην ανοιχτή πόρτα”.⁶⁰⁹

Η επιμέλεια του χώρου είναι πολύ σημαντικό στοιχείο για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Ανταποκρίνεται στο στερεότυπο του νοικοκύρη που προσπαθούν να αναπτύξουν ως ένα από τα κεντρικά σύμβολα του μετασχηματισμού της μειονεξίας σε υπεροχή. Τα φτωχά προσφυγικά σπιτάκια δεν έγιναν ποτέ τα άθλια σπίτια των άθλιων φτωχογειτονιών των ανθρώπων που τους αντιστοιχούσαν κοινωνικά και οικονομικά στις άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Ο πρόσφυγας πάλευε κι αντιστεκόταν στην εξαθλίωση, διατηρώντας από το παρελθόν αντιλήψεις και σημασίες γύρω από το σπίτι και τη λειτουργία του.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Για τη διαφορετική κουλτούρα που αναδεικνύεται από το προσφυγικό σπίτι, τη διαφορετικότητά του από το ντόπιο, βλ. Α. Μιχελή, *Προσφύγων Βίος και πολιτισμός*, ό.π., R. Hirschon στο *Heirs of the Greek Catastrophe* και στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.4.

⁶⁰⁹ Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελλά πουλιά*, ό.π., σ. 97.

⁶¹⁰ “Κάτω από τέτοιες συνθήκες” αναρωτιέται η R. Hirschon στο *Heirs of the Greek Catastrophe*, “γιατί αυτές οι περιοχές δεν εκφυλίστηκαν σε άθλιες παραγκουπόλεις; Στη συνοικία των Γερανιών, μια άγνοια,

Όπου εγκαθίστανται οι πρόσφυγες, ο χώρος αλλάζει, μεταμορφώνεται:

“Η κυβέρνηση είχε εγκαταστήσει τότε στα βορινά προάστεια λαχανοκηπουρούς απ’ τα περίχωρα της Σμύρνης και της Πόλης, για να προμηθεύουν στην πρωτεύουσα τα προϊόντα τους. Στο Μπάφι πήρανε κλήρο αμπελουργοί απ’ τα Βουρλά και τον Μπουτζά, που φημίζονταν για τα περίφημα φρούτα τους το Μπογιάτι το προτίμησαν οι περιβολάρηδες απ’ το Παντήχι και το Χαρταλινί, που πλημμύριζαν τα ταρσιά της Πόλης με τα λαχταριστά ζαρζαβατικά τους. Καθώς ήταν όλοι δουλεντάδες, προκόψανε γρήγορα. Οι άχαροι χερσότοποι, όπου οι αρβανιτόφωνοι βόσκανε γιδοπρόβατα, μεταμορφωθήκανε σε καταπράσινη έκταση από περιβόλια και αμπέλια. Με τις επιγαμίες ανάμεσα στις δυο νέες κοινότητες, που ονομάστηκαν Κρουνέρι κι Άγιος Στέφανος, δημιουργήθηκε απροσδόκητα μια νέα κοινωνία. Οι ντόπιοι τρίβανε από το ξάφνιασμα τα μάτια τους, μόλις αντίκρυσαν πέτρινα σπιτάκια, ασβεστωμένα πεζούλια, κατώφλια με μυριστικά, παράθυρα με κουρτινάκια.”⁶¹¹

Η φροντίδα για την εμφάνιση και την ωραία ατμόσφαιρα του σπιτιού, ακόμα κι όταν αυτό δεν είναι παρά τα άθλια προσφυγικά σπίτια με όλα τα μειονεκτήματα της κακής κατασκευής και της αναγκαστικής συγκατοίκησης μαζί με πολλούς άλλους, η αισθητική παρέμβαση, οι ευφάνταστες λύσεις, η εκπληκτική σχεδόν μεταμόρφωση ενός

ευχάριστη εμφάνιση και ανεπτυγμένη αίσθηση διακόσμησης αναπληρώνουν τις αδυναμίες των σπιτιών και το χαμηλό επίπεδο των δημόσιων παροχών. Τα σπίτια, με τα προακατασκευασμένα προσωρινά υλικά βάφονταν σε συνδυασμούς παστέλ χρωμάτων, ενώ οι μικροσκοπικοί κήποι σε μπαλκόνια και γλάστρες αφθονούν. Κάτω από τις αντίξοες συνθήκες, που αναπτύχθηκαν μέσα σε λίγα χρόνια κατοίκησης, με τους υπεράριθμους κατοίκους στο ίδιο κτίριο και την έλλειψη δημόσιων παροχών, αυτή η περιοχή θα μπορούσε να έχει μεταβληθεί σε αβίωτη και άκρως προβληματική. Αυτό θα ήταν αντίθετο με τις προσπάθειες των κατοίκων (και πρακτικά των γυναικών) και τον χρόνο που διαθέτουν να διατηρούν σε βιώσιμα επίπεδα το χώρο. Κι είναι ακόμα περισσότερο αξιοσημείωτο καθώς οι περισσότεροι δεν είναι ιδιοκτήτες αλλά κατοικούν τα κτίρια με ιδιαίτερα καθεστώτα παρά τις νομικές δισημίες και τις συγκρουόμενες διεκδικήσεις ανάμεσα στους συγκατοίκους, οι άνθρωποι έχουν επιδείξει μια συνειδητή προσπάθεια να διατηρήσουν την ποιότητα των συνθηκών διαβίωσης. “Αν δεν φροντίζαμε, τα σπίτια θα έπεφταν στο κεφάλι μας” εξηγούν οι άνθρωποι, προσθέτοντας: “Εμείς οι Μικρασιάτες φημιζόμαστε για αυτό, είμαστε γνωστοί νοικοκύρηδες”[...] Η έμφαση στο σπίτι ως το κέντρο της ιδιωτικής ζωής και ο σημαντικός ρόλος πολιτισμικών αξιών στη διαφύλαξη του χώρου και τη φροντίδα του νοικοκυριού. Δηλώνει επίσης την αξιολόγηση των μικρασιατών Ελλήνων στη δική τους ιδιαίτερη παράδοση”, R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σσ. 3-4.

⁶¹¹ Τ. Αθανασιάδης, *Οι τελευταίοι εγγονοί*, σ. 74-75.

κακού και άσχημου χώρου σε περιβάλλον θαλπωρής, αποτελούν στοιχεία της διαδηλούμενης από τους πρόσφυγες άποψης για τον εαυτό τους πως είναι νοικοκύρηδες, πως φέρνουν παράδοση νοικοκυροσύνης και αρχοντιάς, που δεν έχει πια να κάνει με τον πλούτο, αλλά με μια συγκεκριμένη βίωση του ιδιωτικού χώρου που λείπει από τους ντόπιους. Συχνά οι ντόπιοι απομένουν εκστατικοί μπροστά στο θέαμα της μεταμόρφωσης των γνωστών τους χώρων σε παράδεισους και υποκλίνονται μπροστά στην εφευρετικότητα, τη φιλοπονία, τη γνώση και τη φαντασία των προσφύγων.⁶¹²

Συχνά υπάρχει ο υπαινιγμός της σύγκρισης με τους ντόπιους:

*“Δε γέμισαν με σκουπίδια και βρωμόνερα τα ρέματα όπως στο τέρμα Ιπποκράτους. Με μια κοινή βρύση και με κοινά αποχωρητήρια, δίχως γυναικοκαβγάδες, δίχως φασαρία, κράτησαν τους συννοικισμούς τους πεντακάθαρους και αξιοπρεπείς”.*⁶¹³

Κι ένα αστικό προσφυγικό προάστιο:

“Πλούσια επαρχιακή πόλη θύμιζε το Ελληνικό. Πλούσια τα ελέη...”

Πρόσφυγες όλοι, άλλοι Πόντιοι απ’ τη Ρωσία, άλλοι Μικρασιάτες ή Κωνσταντινουπολίτες, πολλοί από τη Σμύρνη, τη Μερσίνη, την Αττάλεια, το Αϊβαλί [...] Με τι στοργή, με τι αυταπάρνηση καταπιαστήκανε να δαμάσουνε αυτόν τον άγονο τόπο που τους δώσανε, με τι χρήμα, τι ιδρώτα άρχισαν τον εκβραχισμό και την καλλιέργεια. Μέσα στο κομμάτι γης που πήρε ο καθένας, φύτεψαν δέντρα, καλλιεργήσαν περιβόλια, έχτισαν απλόχωρα τα αρχοντικά τους ο καθένας ανάλογα με τα μέσα που είχε. Όλα χτισμένα με αγάπη και με το καλό γούστο του καλοζωισμένου ανθρώπου.

*[...] Για τα συμφέροντα όμως του Ελληνικού και για τα συμφέροντα του κάθε Ελληνικιώτη, όλοι μαζί ήταν αλληλέγγυοι. Χριστιανική αδελφότητα στην Τουρκοκρατία θύμιζε τούτο το Ελληνικό. Γι αυτό η Άννα, μόλις βρέθηκε εκεί, ένιωσε τον εαυτό της σαν το σπίτι της. [...] Το Ελληνικό ήταν παράδεισος και για τα μικρά παιδιά. Εκτός από το δρόμο που περνούσε το λεωφορείο, όλοι οι άλλοι δρόμοι ήταν καρόδρομοι. Έτσι αποκλείονταν τα τροχαία δυστυχήματα. Όπου και να τρέχανε τα παιδιά μέσα σε γνωστούς και σε δικούς θα βρίσκονταν. Δεν τόχανε για τίποτα να μπαίνουν σ’ όποιο περιβόλι θέλανε σα στο σπίτι τους”.*⁶¹⁴

⁶¹² Βλ. και R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π.

⁶¹³ Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελά πουλιά*, ό.π., σ. 99.

⁶¹⁴ Στο ίδιο, σσ.150-152.

Μεταφερόμαστε σε έναν άλλο κόσμο, μακριά από τους άθλιους, περιορισμένους κρατικούς συννοικισμούς. Εδώ πρόκειται προφανώς για αναφορά σε προσπάθεια αυτοστέγασης των εύπορων προσφύγων.⁶¹⁵

Τέλος, ένας ακόμα όμορφος και πολλά υποσχόμενος συννοικισμός από την Παναγιά τη Γοργόνα του Στρ. Μυριβήλη:

“Εκεί που απλώνόταν ως τώρα το μεγάλο παραλιακό ελιοχώrafo, ξεφύτρωνε πια μέρα με τη μέρα ένα χωριό με κομψά, θεόγερα σπιτάκια, που οι αράδες τους τραβούσαν με τάξη και με σιγουριά, απάνου προς τον ελαιώνα και κάτω στο μάκρος της ακρογιαλιάς. Γινόνταν όλα τα ίδια, με δυο δωμάτια και μια κουζίνα, με αυλή για κοτέτσι και κληματαριά.

[...]Κυριακή ήταν σαν κουβαλήθηκαν οι πρόσφυγες στο συννοικισμό κ’έγιναν σπιτονοικοκυραίοι.

[...] γλεντούσαν και γιόρταζαν τα νέα τους σπίτια. Τα εγκαινιάζαν μ’ ένα αυθόρμητο χαροκόπι, που ξέσπασε σαν πανηγύρι.

Τα κοριτσόπουλα κρέμασαν κούνιες στα δέντρα και στ’ ανώφλια και τραγουδούσαν τραγούδια της αγάπης. Οι γυναίκες λέγαν τις εντυπώσεις τους με δυνατές φωνές γύρω στο μεγάλο πηγάδι. Το ολοκαίνουργιο μαγγάνι ρσίριζε χαρωπά. Ξαμολούσαν το σκοινί, άκουγαν τον κάδο να πέφτει με χαρούμενη χλαπαταγή πάνω στο βουερό νερό και γελούσανε σαν παιδιά.

*Μια νέα ζωή άνοιγε εδώ την πρώτη σελίδα της ιστορίας, ένας καινούργιος κόσμος ορμούσε με την αισιοδοξία του ξεκινήματος, που κόβει τις πυρμάτσες με τα περασμένα κι ανοίγει παντού για το φρέσκο, το άγνωστο μελλούμενο”.*⁶¹⁶

Η έμφαση βέβαια εδώ δεν έχει να κάνει με την πραγματικότητα του συννοικισμού, αλλά με την πρόθεση του συγγραφέα, μέσω του συννοικισμού, να εξυπηρετήσει τη δική του κατεύθυνση, την αισιοδοξία και τη δύναμη για την καινούργια ζωή, που στο

⁶¹⁵ Για την αυτοστέγαση των ευποροτέρων προσφύγων, οι οποίοι, περιφρονώντας την κρατική φιλόanthρωπη παρέμβαση, είτε αναμειγνύονται με τους γηγενείς στο κέντρο είτε δημιουργούν στεγαστικούς συναιτερισμούς σε προνομιούχο περιοχή της περιφέρειας και δημιουργούν συνοικίες, όπου ανεγείρονται αστικές κατοικίες υψηλής ποιότητας, βλ Β. Γκιζελή, “Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων”, ό.π., σ. 72 και στο Α’ Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.1.

⁶¹⁶ Στρ. Μυριβήλης Παναγιά η Γοργόνα, ό.π., σσ. 115 και 141-142.

συγκεκριμένο έργο θα συνδεθεί με τις “ιδιότητες της ελληνικής φυλής”. Εξάλλου, κι εδώ, όπως και αλλού, η απόδοση στέγης στους πρόσφυγες, και γενικά ιδιοκτησίας, είναι το συμβολικό σημείο εκκίνησης της καινούργιας ζωής, το τέλος της εκκρεμότητας, η αρχή σύναψης δεσμών, η οικοδόμηση μέλλοντος.

2.1.2. Απασχόληση: *“Καθώς ήταν όλοι δουλευτάδες, προκόψανε γρήγορα”*⁶¹⁷

Η βιοποριστική απασχόληση των προσφύγων προβάλλεται σαν μία τεράστια περιπέτεια με αμφίβολο αποτέλεσμα, αλλά ταυτόχρονα αφενός ως ακαταπόνητος αγώνας και επιλογή της εντιμότητας και εργατικότητας, έναντι της παρεκβατικότητας και της μοιρολατρίας, αφετέρου οδηγεί συχνά και σε βελτίωση της θέσης τους, σε προκοπή. Οι πρόσφυγες είναι πάντα φτωχοί, ποτέ όμως εξαθλιωμένοι. *“Δουλευτάδες που δεν άργησαν να προκόψουν”*, αγωνιστές που διασκεδάζουν τη φτώχεια τους και της αντιστέκονται. Δραστηριοποιούνται από την πρώτη στιγμή και ρίχνονται στον αγώνα της βιοπάλης:

“Δεν πρέπει να έχει παράπονα η μητέρα Ελλάς από τα υπόδουλα παιδιά της. Σαν έφτασαν εδώ καταστραμμένα και ρακένδυτα, δε γέμισαν τα καταγώγια και τις φυλακές του τόπου.[...]Δε σταύρωσαν τα χέρια τους να περιμένουν απ’ την πατρίδα να τους ταΐσει”.⁶¹⁸

Το απόσπασμα θα μπορούσε ίσως να απαντά σε κατηγορίες των γηγενών. Οι πρόσφυγες εδώ διαφοροποιούνται από άλλες ομάδες γηγενών φτωχών, που ζουν μέσα στην εξαθλίωση και την έλλειψη κάθε πολιτισμού. Δεν έγιναν περιθωριακοί ούτε ανέπτυξαν εγκληματικότητα. Δεν προσπάθησαν να διασκεδάσουν τη φτώχεια τους με ύποπτες διασκεδάσεις και διαφυγές, αλλά αγωνίστηκαν οι ίδιοι να προκόψουν. Δεν περίμεναν από το κράτος να τους “ταΐσει”, ούτε έγιναν αντικείμενο φιλανθρωπίας και δεν επιβάρυναν της Ελλάδας και τους ντόπιους. Από την περιγραφή αυτή μπορούμε μάλλον να καταλάβουμε τι καταλογίζει η ντόπια κοινωνία στους πρόσφυγες.

“Οι άντρες ξυλουργοί, ταπητουργοί, εργάτες οικοδομών, μικροπωλητές με καταπληκτική εφευρετικότητα.

⁶¹⁷ Τ. Αθανασιάδης, *Οι τελευταίοι εγγονοί*, ό.π., σ. 74.

⁶¹⁸ Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελά πουλιά*, ό.π., σ. 99

Ένα σαραβαλιασμένο καροτσάκι παιδικό και πάνω χτισμένο ολόκληρο συγκρότημα με μαγκάλι και αναμμένα κάρβουνα και φουγάρο και φουγάρο, με τζαμαρία για να προστατεύονται τα φαγώσιμα απ' τις σκόνες και τις μύγες. Ολόκληρο φορητό μπαρ, απ' όπου ανεβαίνει στον αττικό ουρανό η τσίκνα από το πρώτο, άγνωστο ως τότε προσφυγικό σουβλάκι, που σαν αστραπή απλώθηκε και σκέπασε ολόκληρη την Ελλάδα, γιατί είναι φτηνό και πρακτικό.

-Έλα, τζάνουμ, έλα να διείς τι γίνεται. Θέλεις και ντομάτα μαζί; Θέλεις και τζατζίκι;

Τι είναι καλέ αυτό το τζατζίκι; Μούρλια! Γλείφεις τα δάχτυλά σου.

Στην έξοδο των σχολείων, των κινηματογράφων, στέκονται οι φορητές ψησταριές και θησαυρίζουν. Περιουσίες γίνονται!

Και στο Χρηματιστήριο, οι υποσιτισμένοι Αθηναίοι χρηματιστές, μαθημένοι στο κουλούρι και στο τυρί, δρόσιζαν την ψυχή τους με την πρώτη τους τυρόπιτα. Με τις μπουγάτσες του Μερακλή και τις λεμονάδες από αληθινό χυμό λεμονιού".⁶¹⁹

Αυτή η εικόνα της υπερδραστηριοποίησης δείχνει πώς οι πρόσφυγες "πήραν στα χέρια τους" την κατάσταση, όρμησαν κυριολεκτικά στον αγώνα της επιβίωσης, επιδεικνύοντας εφευρετικότητα, φαντασία, κουράγιο. Η δραστηριότητά τους δεν έφερε μόνο αποτελέσματα ως προς τη δική τους προσπάθεια να επιβιώσουν, άλλαξε ταυτόχρονα και τους ρυθμούς της πόλης και της καθημερινότητας των Αθηναίων.

Φυσικά είναι πολλοί από τους πεζογραφικούς πρόσφυγες που δεν ανήκουν μόνο στην εργατική τάξη που αγωνίζεται για τον καθημερινό επιούσιο, αλλά συχνά είναι επιχειρηματίες, κάποτε βιομήχανοι, υψηλόβαθμοι υπάλληλοι και ελεύθεροι επαγγελματίες, δικηγόροι, γιατροί και άλλων συναφών επαγγελμάτων, που σε κάποιο διάστημα από την άφιξή τους, κάποτε και άμεσα βρίσκουν την θέση τους στην ελληνική κοινωνία. Γίνονται μέλη λοιπόν των ανώτερων στρωμάτων, είτε ως αποτέλεσμα των όσων μπόρεσαν να διασώσουν είτε του εξαιρετικού επιχειρηματικού δαιμονίου που διέθεταν, των όσων έφεραν από τις περιουσίες τους και της οικονομικής συγκυρίας του μεσοπολέμου.⁶²⁰

⁶¹⁹ Στο ίδιο, σ. 98

⁶²⁰ Τέτοιους πρόσφυγες βρίσκουμε ανάμεσα στα πρόσωπα του Τ. Αθανασιάδη, της Τατιάνας Σταύρου, του Παύλου Φλώρου και άλλων. Πρόκειται για τους μικρασιατικής καταγωγής επιχειρηματίες, αυτούς

2.1.3. Κέφι για ζωή: “στους προσφυγικούς συνοικισμούς, [...] η φτώχεια έχει ζωτικότητα και κέφι”

Σχετικές με τα προηγούμενα, είναι και οι αναφορές στο κέφι των προσφύγων, στη δυνατότητά τους να περνούν καλά και να αντιστέκονται στη δυστυχία. Δημιουργείται ένα άλλο στερεότυπο, αυτό του χαρούμενου ανθρώπου που δεν χάνει το κουράγιο του, τη ζωτικότητά του, που μπορεί πάντα να εξασφαλίζει μία ποιότητα ζωής. Βέβαια θα έπρεπε όλα αυτά να συσχετιστούν και με το γενικότερο ζήτημα της επιβιωτικότητας, της συνέχισης της ζωής, του ελάχιστου αισιοδοξίας που ο άνθρωπος οφείλει να έχει για να υπάρχει. Είναι όμως εδώ περισσότερο συνδεδεμένα με τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά του Μικρασιάτη, και συντελούν στην ανάδειξη του υγιούς, αισιόδοξου, δυναμικού, ζωντανού πρόσφυγα και βέβαια, κάποτε δηλώνεται και ρητά, προβάλλονται σε σύγκριση με τον ντόπιο. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες παρουσιάζονται να “μην το βάζουν κάτω”, να εξασφαλίζουν στη ζωή τα δικαιώματά της⁶²¹.

“...στους προσφυγικούς συνοικισμούς, στο Βύρωνα, στη Νέα Ιωνία, στη Νέα Φιλαδέλφεια, η φτώχεια έχει ζωτικότητα και κέφι. Το βράδυ, μετά τη δουλειά, τα κέντρα αντηχούν από φλυαρίες, γέλια, καβγάδες, οι δρόμοι πλημμυρούν από μια παρδαλή ανθρωπότητα, θορυβώδικοι και ερωτιάρα. Τα κορίτσια περπατούν αγκαλιασμένα, με μεταξωτές κάλτσες, με χτυπητά χρώματα, με μεγάλους φιόγκους στα μαλλιά, σφίγγονται με προκλητικά κουνήματα, προκαλούν τα πάντα γύρω τους με πονηρές, ηδονικές ματιές, τάχατες αδιάφορες. Τα παλληκάρια κορδώνονται, με το καπέλο στραβά, διορθώνουν τη γραβάτα τους, στήνουν ένα γαρύφαλλο στη μπουτονιέρα [...] Οι γέροι πρόσφυγες αναλογίζονται το Κορδελιό, τις ακτές του Μαρμαρά, τη Μαύρη Θάλασσα, την πατρίδα, τα νιάτα. Μερακλώνονται, σιγοτραγουδούν και κουτσοπίνουν.[...] Τα παιδάκια τρέχουν πάνω-κάτω, παίζουν, τσιρίζουν, δέρνονται, κατουρούν όπου βρουν. Τα γραμμόφωνα

που, κατά τα ιστοριογραφικά δεδομένα, αποτέλεσαν έναν από τους συντελεστές της βιομηχανικής ανάπτυξης στη μεσοπολεμική Ελλάδα.

⁶²¹ Και οι σχετικές προφορικές μαρτυρίες: “Υπήρχαν μέρες που δεν είχαμε να φάμε. Αλλά τα βράδια βγαίναμε στις αυλίσες και τραγουδούσαμε και γινόταν κέφι. Κι έλεγαν οι ντόπιοι “Για δες τους. Πεινάνε και τραγουδάνε”. Και πώς θ’ αντέχαμε αλλιώς τη ζωή του πρόσφυγα που μας φόρτωσαν οι ντόπιοι”, (μαρτυρία Ε. Παπαδημητρίου), Α. Παναγιωταρέα, Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες, ό.π., σ. 125.

ξελαρυγγίζονται και διαλαλούν απ' όλες τις μεριές, τα πρωτεία, τη δόξα, τις πίκρες του Έρωτα [...] Βοηθεί κι η φύση, ο καθαρός αέρας, εκεί ο Υμηττός, αλλού η Πεντέλη, ένας μικρός πευκώνας, ένας εξοχικός περίπατος".⁶²²

Ένας παράλληλος κόσμος που ξέρει να ζει, που ερωτεύεται, που επιστρατεύει έναν πολιτισμό της καθημερινότητας και αντεπεξέρχεται. Οι αντίστοιχες συνοικίες των γηγενών μοιάζουν βουτηγμένες στην κατάθλιψη και στη μιζέρια.⁶²³

"Ο συνοικισμός ολόκληρος αντιλαλούσε, τραγουδούσε, μπουμπούνιζε. Για όλες τις δυστυχίες βρίσκεται παρηγοριά, σκέφτηκε ο Αδάμ, που για πρώτη φορά πατούσε σε συνοικισμό.

Γυροτρόγυρα παίζανε σαντούρια, λατέρνες, φωνόγραφα. Όλων των λογιών τα όργανα και παντός γένους μουσικών. Μπρος σε μια ψευτοπαράγκα που έγγραφε ουζοπωλείον κάμποσοι άντρες μεθυσμένοι χορεύανε. Κορίτσια πιασμένα αλαμπρατσέτα περνοδιαβαίνανε. Άλλα τόσα αγόρια και παλληκαράκια αντισκόβανε το πέρασμά τους και τα πείραζαν".⁶²⁴

Οι πρόσφυγες μετέφεραν μαζί τους έναν πολιτισμό, που τους βοηθά σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες να επιβιώσουν. Πράξεις αντίστασης σε μία καθημερινότητα που κανονικά θα έπρεπε να τους καταβάλει, διέξοδοι από τη φτώχεια και τη δυστυχία. Αυτό προσλαμβάνεται ως ένα ιδιαίτερο ταλέντο ζωής, που αφορά τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, όχι τον οποιοδήποτε και εγγράφεται και αυτό στις ευεργετικές ιδιότητές

⁶²² Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, τ. Ι, ό.π., σ. 139-140.

⁶²³ Για την κοινωνική ζωή και τη διασκέδαση των προσφύγων βλ. επίσης στο Λ. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός*, ό.π., σσ. 238-265. Επίσης, βλέπουμε σε άρθρο της εποχής: "Κι όταν μπήκαν σ' ένα σπίτι άρχισαν να περισυλλέγουν και να ζαναζούν. Απέκτησαν κάτι, συνήλθαν και το 'ριζαν στο γλέντι! Με τέτοια γενική ψυχολογία δεν είναι καθόλου παράξενο πως η Νέα Κοκκινιά απέκτησε πάμπολλα κέντρα διασκέδασης, μπύρες, ουζοπωλεία, χοροδιδασκαλεία, θέατρα, κινηματογράφους, караγκιόζιδες. [...] Τα όργανα βουίζουν, τα γκαρσόνια-κυρίως γυναίκες- δεν αδειάζουν να δέχονται παραγγελίες. Τις φηγούρες του φοξ διαδέχεται το τσάρλεστον και το μεροκάματο του καθενός και της καθεμιάς το συγκεντρώνει ο μαγαζάτορας. Αληθινή γιορτή, τις Κυριακές ιδίως, με κόσμο που 'χει κέφι να φωνάζει, να ξεσπάσει, να τραγουδήσει, να τον πάνε βασταχτό απ' το μεθύσι σπίτι του! Στο μάτι του καθενός το γενικό αυτό γλέντι παίρνει όψη εκφυλισμού! Ψέματα! Για κείνον που ξέρει γιατί γλεντούν οι πρόσφυγες, το πολύβουο αυτό πανηγύρι δεν είναι εκφυλισμός: είναι ιαχή ζωής!", *Η Ελληνική* (18-7-1926), αναφορά στο ίδιο, σ. 260.

⁶²⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 290-291.

τους, στην επιβιωτική τους ικανότητα, στο απόθεμα πολιτισμού που φέρνουν από τον τόπο τους.⁶²⁵

2.1.4. Ποιότητα ζωής

Κοινή αντίληψη αποτελεί η εισήγηση στην Ελλάδα από τους πρόσφυγες νέων τρόπων, μεθόδων, συνηθειών, γεύσεων,⁶²⁶ αντιλήψεων, που αναβάθμισαν και εκσυγχρόνισαν τους ντόπιους. Το στοιχείο αυτό, πέρα από το ποσοστό της αλήθειας, συνέβαλε στην αίσθηση ανωτερότητας των προσφύγων, τόσο για τον εαυτό τους όσο και για την κοινωνία από την οποία ήρθαν, και στην αίσθηση υπεροχής απέναντι στην κοινωνία στην οποία προέρχονταν. Οι πρόσφυγες “έμαθαν” στους Έλληνες καινούργια πράγματα, από μία κοινωνία, με ευμάρεια, που ήξερε να απολαμβάνει τη ζωή της.⁶²⁷

Ας μην ξεχνάμε όμως πως αυτές οι αναφορές, και η αναπαραγωγή των στερεοτυπικών εικόνων του φίλεργου, φιλοπρόοδου πρόσφυγα, του χαρούμενου, πολιτισμένου πένητα, που δεν απεμπολεί μία πολιτισμική κληρονομιά είναι και απαντήσεις στις αιτιάσεις και τις κατηγορίες του ντόπιου. Ο πρόσφυγας, μέσα σε μια άψογα νοικοκυρεμένη, φρεσκοβαμμένη παράγκα, με δαντελένια κουρτινάκια στα παράθυρα, με λουλούδια στα περβάζια και στους μικροσκοπικούς κήπους, είναι καθαρός, τρώει σε τραπεζομάντηλο και με μαχαιροπήρουνα που κάποτε μπορεί να είναι και ασημένια, αν γλίτωσαν από την Καταστροφή.⁶²⁸ Διατηρούν λοιπόν πάντα ένα στοιχειώδες επίπεδο αξιοπρέπειας, πολιτισμού. Σα να λέμε, αν και πιο φτωχοί από τους φτωχούς γηγενείς, είναι όμως πιο αξιοπρεπείς και πολιτισμένοι από αυτούς και

⁶²⁵ Περί πρακτικών που ανέπτυξαν τα λαϊκά στρώματα της πόλης και του ρεμπέτικου ως ιδιαίτερου μουσικού είδους αυτών των κατηγοριών, βλ. και Ν. Κοταρίδης (επιμ.), *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, ό.π., εισαγωγή.

⁶²⁶ Είδαμε στο *Σαν τα τρελά πουλιά* της Μ. Ιορδανίδου, τους πρόσφυγες να πουλάνε στους δρόμους της Αθήνας σουβλάκι με τζατζίκι, τυρόπιτες, μπουγάτσες, που ενθουσίασαν τους Αθηναίους, Μ. Ιορδανίδου, *Σαν τα τρελά πουλιά*, ό.π., σ. 98.

⁶²⁷ Ας δούμε γνώμες των προσφύγων όπως: “*Πριν να έλθουμε εμείς, τι ήταν αυτοί; Δεν ξέρανε να φάνε ούτε να ντυθούνε. Τρώγανε μπακαλιάρο και χόρτα. Εμείς τους μάθαμε τα πάντα*”, στο R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σ. 31.

⁶²⁸ Βλ. R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., και Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π.

φέρονται με μεγαλύτερες πιθανότητες να προκόψουν και να ανατρέψουν τη φτώχεια τους.

Εξάλλου, η ευγένεια στη κοινωνική συναλλαγή και γενικότερα στη συμπεριφορά είναι επίσης ένα στοιχείο προβαλλόμενης διαφοράς. Σε απόσπασμα από τις *Πρώτες Ρίζες* της Τ. Σταύρου, ο ντόπιος καταστηματάρχης παραδέχεται την ανωτερότητα και τη γνώση καλών τρόπων στη νεαρή κοπέλα από την Πόλη, σε αντίθεση με τη συμπεριφορά των ντόπιων πελατισσών του. Η διαφορά εντοπίζεται στην μικρασιατική καταγωγή, όχι στην κοινωνική και μορφωτική προέλευση της κοπέλας. Ο ντόπιος μπακάλης θα παραδεχτεί με αφορμή τους καλούς τρόπους της νεαρής πελάτισσάς του: “-Άλλος κόσμος, μονολογεί όταν εκείνη φεύγει. Εμείς είμαστε βλάχοι, τι ξέρουμε από δαύτα!”.⁶²⁹ Γενικά, οι πρόσφυγες διακρίνονται από τους ντόπιους, επειδή μπορούν και ανταποκρίνονται στον κώδικα μίας ορισμένης κοινωνικής συμπεριφοράς. Οι ντόπιοι, κατά τη γνώμη των προσφύγων, “δεν ξέρουν να φερθούν”.⁶³⁰ Γενικά αναπαράγεται η άποψη ότι κόμισαν την πρόοδο μαζί τους στην Ελλάδα, ότι πέτυχαν ένα κάποιο “εκπολιτισμό” των ντόπιων από τότε που εγκαταστάθηκαν ανάμεσά τους.

2.2. Ο υπεραναπληρωτικός ρόλος της μνήμης: Η “υπεροχή” μίας μειονεκτικής κατηγορίας

Ο βασικός συντελεστής όμως της υπεραναπλήρωσης της μειονεξίας του πρόσφυγα αποτελεί η μνήμη του. Πρόκειται για την προσωπική αλλά και την “κοινωνική μνήμη”, που μοιράζεται μία κοινότητα, αποτελώντας γι αυτήν βασικό μέσο της αντίληψης του εαυτού της.

Με τον όρο “κοινωνική μνήμη” εννοούμε τον τρόπο με τον οποίο οι ανθρώπινες κοινότητες αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται τον εαυτό τους και την ιστορία τους, δηλαδή το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον τους. Η μνήμη αποτελεί ένα λόγο πάνω στο παρελθόν, που εξυπηρετεί τις ανάγκες του παρόντος. Συμβάλλει στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας, με ένα συγκεκριμένο τρόπο, δηλαδή θεμελιώνοντάς την σε

⁶²⁹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 23.

⁶³⁰ Πρβλ. τη γνώμη των προσφύγων για τους Ελλαδίτες: “Δεν ξέρουν να φερθούν, δεν ξέρουν να μιλάνε, δεν έχουν τρόπους”, στο R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σσ. 30-31.

σχέση με την ευρύτερη κοινωνία, με όρους του “αυτοί” και “εμείς”, με την έννοια ότι “εμείς” συγκροτούμε την ταυτότητά μας με βάση την ιδιαίτερη ιστορία μας, τον ιδιαίτερο πολιτισμό μας, τους ιδιαίτερους δεσμούς μας, τον τρόπο με τον οποίο βιώνουμε τον εαυτό μας και τις συνθήκες της κοινωνικής μας ύπαρξης και αναπαραγωγής. Η μνήμη συνιστά διαδικασία υπό συγκρότηση. Ως εκ τούτου συνιστά μία κατασκευή ιστορικά προσδιορισμένη, η οποία όμως αποκτά υλικότητα τέτοια που να θεωρείται αναπόσπαστο τμήμα της ζωής της κοινότητας, της ζωής των ανθρώπων. Η μνήμη ως κοινωνική κατασκευή δεν υφίσταται έξω από το παρόν. Πρόκειται για το λόγο της κοινότητας πάνω στον εαυτό της, δηλαδή πάνω στο παρόν και το μέλλον της με υλικά, συνέχεια και διάρκεια που της προσδίδουν την ιδιαίτερή της ύπαρξη και ιστορία. Η συγκρότηση της μνήμης λοιπόν είναι διαφορετικής τάξης ζήτημα από τη δημιουργία του παρελθόντος. Η μνήμη ως λόγος επί του παρελθόντος παρεμβαίνει και δημιουργεί/κατασκευάζει το παρελθόν απαντώντας σε μέριμνες του παρόντος. Η μνήμη διαμεσολαβεί λοιπόν ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν και τα επανασυστήνει. Υπό αυτή την έννοια συνιστά μια μορφή σχέσης της κοινωνίας με τον εαυτό της. Σχέση η οποία συνεχώς επαναδιατυπώνεται ώστε να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες ανάγκες και απαιτήσεις των μελών της.⁶³¹ Δεν υφίσταται έξω από το παρόν,⁶³² αντίθετα διαμορφώνεται με βάση αυτό, τις συνθήκες του παρόντος, τις συγκρούσεις με άλλες κοινωνικές ομάδες.

Όσον αφορά ανθρώπινες κοινότητες, οι οποίες κινδυνεύουν να απωλέσουν την ταυτότητά τους, λόγω ιδιαίτερων συνθηκών, όπως συμβαίνει με τους πρόσφυγες, η μνήμη εξασφαλίζει τη συνέχεια που διακόπτεται, αναδημιουργεί το παρελθόν και βοηθά

⁶³¹ Anna Collard, “Διερευνώντας την κοινωνική μνήμη”, στο Παπαταξιάρχης-Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 357-389.

⁶³² Η μνήμη “επηρεάζεται έντονα από τους λόγους και τις εμπειρίες του παρόντος. Αυτό καθιστά τη μνήμη μια αρκετά περίπλοκη κατασκευή, όπως επίσης μια πολύ ενεργή διαδικασία [...] “μέσα από τις αναδρομές της μνήμης και την παρελθοντολογία αναδεικνύονται συναρτήσεις με τη σύγχρονη κοινωνική τάξη πραγμάτων[...]μπορεί ακόμα να συμβάλει στην επισήμανση των συγκρούσεων[...]μεταξύ της κοινότητας και της εξωτερικής κυρίαρχης κοινωνίας”, στο *ίδιο*, σσ. 387-388.

στην προσαρμογή τους σ' έναν καινούργιο τρόπο ζωής, με βάση όμως τα υλικά του ιδιαίτερου πολιτισμού τους.⁶³³

Η μνήμη λοιπόν για τον πρόσφυγα συνιστά διαδικασία επιβίωσης. Του εξασφαλίζει την αίσθηση της συνέχειας που έχει ανάγκη, δεδομένου ότι έχει υποστεί αυτή τη βίαιη αποστέρηση απ' οτιδήποτε τον όριζε, έχει χάσει ακόμα και τα ελάχιστα υλικά τεκμήρια αυτής της αλλοτινής ζωής. Τον βοηθά στη συγκρότηση της καινούργιας του ταυτότητας. Τον παρηγορεί και τον ενισχύει στην τωρινή δύσκολη ζωή του. Του προσφέρει την αναγκαία αυτοεκτίμηση και παρηγοριά να αντέξει τις δυσκολίες του παρόντος. Είναι, τέλος, μία συνεχής επιμνημόσυνη δέηση που αισθάνεται ότι οφείλει σε ό,τι άφησε, σε ό,τι έχασε κατά την αναγκαστική του μετανάστευση στην Ελλάδα. Ο πρόσφυγας δεν νοείται χωρίς τη μνήμη του. Διακριτικό του γνώρισμα είναι τόσο το γεγονός ότι θυμάται όσο και αυτό που θυμάται.

Η μνήμη στον πρόσφυγα έχει δύο βασικές λειτουργίες: Από τη μία τού παρέχει τον αναγκαίο οπλισμό να επιβιώσει στο καινούργιο περιβάλλον, μάλιστα μέσα σε αντίξοες και εχθρικές προς αυτόν συνθήκες, και να δημιουργήσει πάλι τη ζωή του. Από την άλλη τον βοηθά να διατηρήσει τη πολιτισμική του ιδιαιτερότητα απέναντι στους ντόπιους, άλλοτε αμυνόμενος κι άλλοτε επιτιθέμενος· περισσότερο απ' ότι ορίζει τον εαυτό του, ορίζει αρνητικά τους άλλους.

Ο πρόσφυγας και η μνήμη του ή ο διπλός χρόνος και χώρος του πρόσφυγα

Στη λογοτεχνία κυρίαρχο στοιχείο της εικόνας του πρόσφυγα είναι η μνήμη του. Σταθερό στοιχείο στη αναπαράσταση της μορφής του, ατομικής και συλλογικής, είναι οι αναμνήσεις που τον κατακλύζουν. Ό,τι κι αν επιδιώκει να αποδώσει ο συγγραφέας με

⁶³³ Βλ. R. Hirschon, "Μνήμη και ταυτότητα", στο Παπαταξιάρχης-Παραδέλλης, *Αθροπολογία και παρελθόν*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 327-355. Επίσης: "Για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στο σύνολό τους οι αναμνήσεις και η χρήση της μνήμης ήταν αναμφίβολα στοιχεία σημαντικά, αν και ίσως όχι στον ίδιο βαθμό για τον κάθε άτομο. Σίγουρα για πολλούς έφτασε να αποτελεί την πολυτιμότερη περιουσία τους, εφόσον πολύ λίγα από τα υπάρχοντά τους κατόρθωσαν να φέρουν μαζί τους. Καθώς προσπαθούσαν να δημιουργήσουν έναν καινούργιο τρόπο ζωής μέσα από το χάος που υπήρχε γύρω τους, πολλοί απ' αυτούς τα κατάφεραν ξαναζώντας κάποιες πλευρές του παρελθόντος τους και δίνοντας έμφαση στη συνέχεια", στο ίδιο, σσ. 331-332.

αφορμή τον πρόσφυγα, το προσπαθεί δίνοντας μαζί και τη μνήμη του. Ο πρόσφυγας αναπολεί διαρκώς το παρελθόν. Τον χαρακτηρίζει η αναπόληση της περασμένης του ζωής, τόσο ως πράξη, όσο και ως περιεχόμενο, ως υλικό αυτής της αναπόλησης. Η λογοτεχνία της εποχής του μεσοπολέμου, και ειδικά η πεζογραφία της γενιάς του '30, μίας γενιάς που προσδιορίστηκε από την προσπάθειά της να προσδιορίσει μία νέα ελληνική εθνική ταυτότητα, παρότι δεν παύει να προβάλλει και να υπογραμμίζει τους συνεκτικούς δεσμούς ανάμεσα στους νεοφερμένους πρόσφυγες και τους αυτόχθονες Έλληνες της μητροπολιτικής Ελλάδας, προσφέρει πληθώρα στοιχείων που δηλώνουν τη συνείδηση διαφοράς ανάμεσα στα δυο ομοεθνή σύνολα: πόσο μάλλον, αφού ο λόγος είναι κυρίως των προσφύγων συγγραφέων.

Ο πρόσφυγας θα μπορούσε να παρουσιάζεται με τρόπο που να φανερώνεται η συνεχής προσήλωσή του σε ένα παρελθόν:

*“Έμνησκε έτσι με τις ώρες. Τότε όποιος την κοίταζε καταλάβαινε πως το βλέμμα της δεν έπεφτε στο βρώμικο χώμα κάτω μα τραβούσε μακριά. Γυρνούσε πίσω σε μιαν άλλη ζωή, πολύ μακρινή, σβυσμένη πια για πάντα. Σπάνια από τα κατάμαυρα αμυγδαλωτά της μάτια τρέχαν δυο δάκρυα. Πολύ σπάνια”.*⁶³⁴

Ερχόμενοι λοιπόν στο ζήτημα της μνήμης του πρόσφυγα, του διπλού υποκειμένου, συγγραφέα και ήρωά του, ξαναθέτουμε κάποια θέματα που αφορούν τη “λογοτεχνία της εξορίας”, κατηγορία στην οποία, τηρουμένων των αναλογιών, μπορεί να ενταχθεί η λογοτεχνία που παρήχθη από Μικρασιάτες πρόσφυγες που έφθασαν στην Ελλάδα, την εποχή αυτή.⁶³⁵

Μέσω της μνήμης του, της ανακατασκευασμένης δηλαδή αφήγησης του παρελθόντος του, ο πρόσφυγας συγκροτεί τη συνείδηση της διαφοράς του από τον γηγενή, απαντώντας έτσι ταυτόχρονα στον ανταγωνισμό και την εχθρότητα που εισπράττει.

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες αισθάνονται τον εαυτό τους διαφορετικό από τους ομοεθνείς τους Έλληνες της Ελλάδας. Αυτό το αίσθημα δεν συνίσταται μόνο στις δυσχέρειες και τους αποκλεισμούς που υφίστανται επειδή είναι πρόσφυγες, δηλαδή, ξένοι, άστεγοι, άνεργοι, φτωχοί. Συνίσταται επίσης στο γεγονός ότι οι άνθρωποι αυτοί

⁶³⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 132.

⁶³⁵ Για τη “λογοτεχνία της εξορίας”, βλ. στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.3.2.

αισθάνονται ότι φέρουν την εμπειρία ενός πολιτισμού, ενός τρόπου ζωής ανώτερου από αυτόν στον οποίο μετέχουν οι Έλληνες της Ελλάδας. Η κριτική των ντόπιων και της συμπεριφοράς του, η σύγκριση με τους εαυτούς τους και την κοινωνία που συνιστούσαν στις πατρίδες τους, οι αναμνήσεις τους από την προηγούμενη ζωή τους δηλώνουν το αίσθημα μιας υψηλής αυτοεκτίμησης και υπεροχής απέναντι στους ντόπιους. Στοιχείο ταυτότητας και ταυτόχρονα τρόπος διαχείρισης ενός δυσχερέστατου και ταπεινωτικού παρόντος, δίπλα στο άλλο κοινωνικό σύνολο που παρ' όλα και τα δικά του προβλήματα, βρίσκεται σε σαφώς πλεονεκτική θέση και δρα και ανταγωνιστικά προς αυτούς.

2.2.1. Το αντικείμενο της μνήμης: η εξιδανίκευση του παρελθόντος ή ο χαμένος παράδεισος

Ο τόπος: η Γη της Επαγγελίας

Η Μικρά Ασία, η Ανατολή περιγράφεται παντού ως ο τέλειος τόπος, ο παράδεισος και συνεπώς η αναχώρηση από εκεί ανάγεται στην έκπτωση από τον παράδεισο. Οι αναπαραστάσεις της Ανατολής που απαντώνται στις αφηγήσεις των προσφύγων συναρτώνται προς τη διαδεδομένη εικονοποιία της Ανατολής ως κήπου της Εδέμ ή γης της επαγγελίας. Χαρακτηριστικά του τόπου η ομορφιά, η ισορροπία, η ευφορία, ο πλούτος των αγαθών, που οδηγούν στην ευτυχισμένη ύπαρξη των ανθρώπων και στην ισορροπημένη οργάνωση της ζωής τους. Υποβόσκει μάλιστα, συχνά σε αυτές τις αναφορές και μια απόρριψη του δυτικού πολιτισμού και του αιτήματος εξευρωπαϊσμού.⁶³⁶

“..Ο Γλάρος λέει στα παιδιά του, στην Αυγή, παράξενα πράγματα για ένα μακρινό τόπο απ’ όπου ήρθαν. Εκεί η γη ήταν βλογημένη κ’ έδινε εκατό φορές ό,τι έσπερνες, κ’ οι άνθρωποι ζούσαν ξεκούραστοι και ήσυχοι, ίσαμε που να πεθάνουν.

-Γιατί δεν πάμε πάλι εκεί πέρα; ρωτούσε η Αυγή.

⁶³⁶ Τέτοια διάθεση θα μπορούσε να ανιχνευτεί στο έργο του Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π. Πρβλ. με την ανάλυση του έργου που κάνει ο Α. Καραντώνης, *Πεζογράφοι και Πεζογραφήματα της Γενιάς του '30*, Αθήνα, Παπαδήμα, σσ. 51-63.

Μα ο πατέρας της δεν ήξερε τι να της αποκριθεί. Της έλεγε μονάχα:

-Τώρα θα ριζώσουμε σε τούτον τον τόπο και θα δουλέψουμε τούτη τη γη και θα μας δώσει εκατό φορές το σπόρο που σπέρνουμε, καθώς η γη του τόπου απ' όπου ήρθαμε.

Μα στην Αυγή έμενε ανεξήγητο γιατί, αφού είχαν τόσο βλογημένο χώμα στην άλλη χώρα, έπρεπε τώρα να τυραννιούνται και να σκάβουν τούτο τον ξερό τόπο". ⁶³⁷

Συνεχώς υπογραμμίζεται η διαφορά ανάμεσα στους δυο τόπους, τον τόπο της Ανατολής, τον επίγειο παράδεισο, που επιτρέπει στους ανθρώπους να ζουν και να ευτυχούν, και τον τόπο της Ελλάδας, τον ξερότοπο, που δυσκολεύει τους ανθρώπους και τους καταδικάζει στην κούραση και την στέρηση. Πραγματικά οι δυσκολίες της καλλιέργειας, σε σύγκριση της αντίστοιχης ευκολίας στην Ανατολή, παραπέμπει στη βιβλική έκπτωση από τον παράδεισο, την αναχώρηση του ανθρώπου για τη γη, όπου με κόπο και πόνο θα ζει, θα δουλεύει και θα γεννά.

"Ήταν εκεί η Γη της Επαγγελίας με τα βουνά τόσο ψηλά, που ποτές δε λιώνει το χιόνι στις κορφές. Το κουβαλάνε το καλοκαίρι με τους αραμπάδες στον κάμπο, κάνουν παγωμένα σερμπέτια από μέλι και τριαντάφυλλο, να δροσίζονται. Εκεί πέρα κυματίζουν οι χρυσές θάλασσες των σταχτών, και με τ'αποθερίσματα χορταίνουν τα πουλιά τ' ουρανού. Μαζεύουν κι οι φτωχοί τη σοδειά τους και περνούν τον κακό χειμώνα πλάι στο παραγώνι χωρίς το χτυποκάρδι της πείνας. Εκεί τρέχουν τα μεγάλα ποτάμια ροδοζάχαρη και γάλα. Πάνω στα δασωμένα βουνά γυρίζουν οι καστανές αρκούδες που αγαπούν τις μελωμένες κερήθρες. Εκεί δένουν τ' αμπέλια τις κληματίδες τους στα ψηλά λεύκα και κρεμάζουν σταφύλια, μεγάλα σα μωρά. Στ' ακρογιαλία της βούιζαν από τη χαρούμενη ζωή οι μεγάλες χριστιανικές πολιτείες, αλογάριαστο ψυχομέτρι." ⁶³⁸

Η Ανατολή όπου ρέει το μέλι, το γάλα και το άφθονο νερό. Ο τόπος όπου οι φτωχοί είναι λιγότερο φτωχοί, "χωρίς το χτυποκάρδι της πείνας", που εξασφαλίζουν από τον πλούτο της φύσης την επιβίωση. Η παρουσία του χριστιανικού στοιχείου προβάλλεται έντονα, κάνοντας την Ανατολή τόπο των χριστιανών.

Οι εξιδανικευμένες αναφορές δεν σταματούν:

"Α, εκεί στην ακρογιαλιά της ανατολής, πόσο όλα ήταν διαφορετικά! Η βροχή που ήταν να 'ρθει, και το κρύο κι οι ζεστές μέρες, όλα έρχονταν στην ώρα τους, στέλναν

⁶³⁷ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σσ. 235-236.

⁶³⁸ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 26.

πρώτα ένα μήνυμα, ύστερα άλλο. Τίποτα δεν ήταν απότομο και βίαιο, κ' οι άνθρωποι προετοιμάζονταν, το σώμα ετοίμαζε τις δυνάμεις του ν' αντισταθεί".⁶³⁹

Η Μικρά Ασία περιγράφεται σαν ένας πραγματικός παράδεισος. Το πράσινο, το άφθονο νερό, η ευμάρεια είναι τα χαρακτηριστικά του, σε αντίθεση με τη φτώχεια του ελληνικού τοπίου και της ελληνικής γης.

*"Πρασινάδες, όπου να γύριζες το μάτι σου. Δέντρα ψηλά και περιπλεγμένα βάτα και μέσα τους φώλιαζαν πλήθος τα πουλιά· τι βουή, τι πλούτος! Μάη και Ιούνιο που βγαίνουν τα κεράσια γεμίζαμε τις κόφες. Τον Οκτώβρη οι ελιές· τις ρίχναμε με τα ραβδιά. Τις ραβδίζαμε και γεμίζαμε τα πιθάρια. Είχαμε, βλέπεις, τα νερά που τρέχανε άφθονα και στους δρόμους. Ήτανε πέτρα, καλντερίμι, στρωμένοι οι δρόμοι και τρέχανε ολούθε πεντακάθαρα. Κελαηδούσανε σαν αηδόνια. Σωστή παράδεισο... Σταμάτησε ο νους της ξελογιασμένος, σηκώθηκε και ξέβγαλε τη γειτόνισσα, αμίλητη τώρα, να τρέχει πίσω από μιαν εικόνα που πέταξε για πάντα".*⁶⁴⁰

Η απαλότητα της Ανατολής σε αντίθεση με τη σκληράδα της Ελλάδας ανάγεται βέβαια και σε εικόνα της δυσκολίας της εγκατάστασης των προσφύγων. Η αρμονία της Ανατολής, σύμφωνη με τον άνθρωπο και τις ανάγκες του, έρχεται, κι όταν δεν γίνεται καθαρά η σύγκριση, σε αντίθεση με τις εδώ συνθήκες που παραβιάζουν τον ανθρώπινο ρυθμό:

*"Εκεί η γη ήταν βλογημένη κ' έδινε εκατό φορές ό,τι έσπερνες, κ' οι άνθρωποι ζούσαν ξεκούραστοι και ήσυχοι, ίσαμε να πεθάνουν".*⁶⁴¹

Ευδαιμονία παραδείσου αναδύεται από όλες τις αναφορές και τις περιγραφές του παλιού τόπου, της Ανατολής.

Οι άνθρωποι: Αγαθοί και ήμεροι

"Οι ρωμιοί ζούσαν ευτυχισμένοι δίπλα στους αγαθούς ανατολίτες κι ο Θεός βλογούσε όλο τον κόσμο. Πλήθαινε τ' αγαθά".

Ο Μυριβήλης παραθέτει μια ειδυλλιακή εικόνα των ανθρώπων που ζούσαν στα ορεινά στις παραδοσιακές τους κοινότητες. *"Ήμεροι και αθώοι άνθρωποι του δάσους"*

⁶³⁹ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 86.

⁶⁴⁰ Κ. Σούκας, *Το ποινικό μητρώο μιας εποχής*, ό.π., σσ. 208-209.

⁶⁴¹ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 236.

οι γιουρούκηδες, κατέβαιναν κατά καιρούς στις πολιτείες των ρωμιών για τις συναλλαγές τους κι “έφερναν να φιλέψουν τους χριστιανούς φίλους τους καϊμάκι και σακουλίσιο γιαούρτι”. Έφερναν καμιά φορά και κάποιο από τα αγόρια τους, “να δει και να θαμάξει τα μαγαζιά των χριστιανών με τις μπρούτζινες κρεμαστές λάμπες του πετρελαίου, τα καφεενία με τα βασιλικά κάδρα σε χρυσές κορνίζες. Να δουν κι εκείνα τα μαγικά οργανάκια με την ξανθιά κοπέλα ζωγραφιστή κάτω από το τζάμι, με μίαν αρμαθιά ψεύτικα φλουριά γύρω στον άσπρο λαιμό, περασμένα σε χρυσό κορδόνι. Ένα εξάισιο στεφάνι από χαρτέια χρωματιστά τριαντάφυλλα έφερνε γύρω τη ζουγραφιά. Θάμα. Αυτά τα οργανάκια είχαν χερούλι σαν το μύλο του καφέ, μόνο που το γύριζες κι αλέθανε χαβάδες. Κ’ η κοπέλα όλο να σου χαμογελά ανάμεσα στα τριαντάφυλλα”.⁶⁴²

Σαν τη φύση της και οι άνθρωποι που την κατοικούν. Ήρεμοι και αγαθοί, ειρηνικοί, καλοί γείτονες.⁶⁴³ Ο χριστιανικός κόσμος συνυπάρχει αρμονικά μαζί τους, συνεπώς προς την ιδέα της αδελφoσύνης και ειρήνης στον παράδεισο. Η φυσική αρμονία οδηγεί στην κοινωνική αρμονία. Ο τόπος μοιράζει απλόχερα τα αγαθά του σε όλους και εξασφαλίζεται η κοινωνική ειρήνη.

“Σα τέλειωναν τις δουλειές τους οι γιουρούκηδες μαζεύονταν όλοι μαζί στον καφενέ, και ξεκουράζονταν χωρίς να μιλούν. Πίνανε μόνο καφέδες ή σερμπέτια από κάτιο, γουλιά-γουλιά, με δυνατά αναρουμεηχτά. Ρεύγονταν δυνατά, χάιδευαν τα γένια κι ευχαριστούσαν το Θεό για το απλό και μεγάλο αγαθό της ζωής.

-Σιούκουρ Αλλάχ! έλεγαν κι αναστέναζαν ευχαριστημένοι από όλα.

Σαν ήθελαν να μιλήσουν σε χριστιανό έλεγαν κουμμεχού, γείτονα παναπεί. Τα λόγια τους ήτανε λίγα. Δε χειρονομούσαν, δε γελούσαν και δεν ζέραν το ψέμα και τ’ άδικο. Γι αυτό πίστευαν το κάθε τι σαν απονήρευτοι που ήταν”.⁶⁴⁴

Οι Μουσουλμάνοι είναι προφανές βέβαια ότι συγκροτούν έναν άλλο κόσμο από το χριστιανικό, τους Έλληνες. Οι Ανατολίτες είναι εξωτικοί, δεμένοι σε μια δική τους

⁶⁴² Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 27.

⁶⁴³ Για τη “νηπιότητα” των ανατολιτών, πρβλ. κάποια στοιχεία από το Β. Αθανασόπουλος, *Δοκιμές ερμηνείας και κριτικής. Β’ Νεοελληνική πεζογραφία. Η θεωρία και η πράξη της αφηγηματικής τέχνης του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1986.

⁶⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 27-28.

παράδοση που τους αφήνει έξω από τις εξελίξεις του πολιτισμού,⁶⁴⁵ στις οποίες πρωταγωνιστούν οι Έλληνες.

Αναπαραστάσεις του Τούρκου

Στο σημείο αυτό μπορούμε να σταθούμε στη γενικότερη σχέση των Ελλήνων με τους Τούρκους συνοίκους τους. Από τις προφορικές μαρτυρίες προκύπτει ότι οι πρόσφυγες θυμούνται με συμπάθεια τους Τούρκους συνοίκους τους.⁶⁴⁶

Έχει παρατηρηθεί ότι και στη λογοτεχνία, στις αναφορές στη ζωή πριν την Καταστροφή, οι Τούρκοι περιγράφονται ως ένας ήσυχος, αγαθός λαός, που σέβεται και αγαπά τους Έλληνες. Ακόμα και τα έργα που, περιγράφοντας το διωγμό, αναφέρονται σε θηριωδίες των Τούρκων, αυτό αφορά τους Τσέτες, ενώ συχνά ευγενικές μορφές των Τούρκων αποδεικνύονται φιλικές και σωτήριες.⁶⁴⁷

⁶⁴⁵Οι περιγραφές του Μυριβήλη θυμίζουν αρκετά διαδομένες στερεοτυπικές παραστάσεις της Ανατολής και των κατοίκων της. Για την εικονοποιία της Ανατολής, βλ. Edward W. Said, *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

⁶⁴⁶Η R. Hirschon μας πληροφορεί ότι οι πρόσφυγες της Κοκκινιάς μιλούσαν συχνά για το πόσο ειρηνικά ζούσαν με τους Τούρκους γείτονές τους, για την ατμόσφαιρα αμοιβαίου σεβασμού ίσχυε στα αστικά κέντρα. Οι γεροντότεροι ήταν κατηγορηματικοί ότι για τις ταραχές και τη στρατιωτική αναμέτρηση που τελικά κατέληξε στην αναχώρησή τους υπεύθυνος δεν ήταν ο απλός Τούρκος. Αποδίδουν την εχθρότητα ανάμεσα στις κοινότητές τους στην παρέμβαση των “Μεγάλων Δυνάμεων”. Πάλι και πάλι το συμπέρασμα ήταν ότι “οι πολιτικοί μας φέρανε το μίσος”. Επίσης υπάρχει η πεποίθηση ότι όλα ήταν το αποτέλεσμα ενός πολιτικών αντιπαραθέσεων παιχνιδιού κι οι ίδιοι τα άμεσα θύματά του. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις πιο σοβινιστικές απόψεις των συγχρόνων τους Ελλήνων του μητροπολιτικού κέντρου, όπως και των νεότερων γενεών, όποιας καταγωγής. “Θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι η εχθρότητα προς τους Τούρκους είναι προϊόν της ζωής στο ελληνικό εθνικό κράτος, της έκθεσης σε πολιτική ρητορεία, ενισχυόμενης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ένα εκπαιδευτικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από μια στενά εθνικιστική διδασκαλία της ιστορίας”, R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σσ. 29-30.

⁶⁴⁷“Ωστόσο μέσα στις σφαγές, τους εμπρησμούς, τις λεηλασίες, τους βιασμούς, πού και πού αναφαίνεται και κάποια ήμερη και αγαθή μορφή τούρκου, ο οποίος αποτελεί μια σπάνια περίπτωση ανθρωπιάς και μεγαλοψυχίας. Πώς μπορεί να ξεχάσει κανείς λ.χ. τον κτηνοτρόφο Χατζημεμέτη στην “Ιστορία ενός αιχμαλώτου” του Δούκα, τον ανθυπολοχαγό Κεμαλεντίν στο “Χρονικό των Δέκα Ημερών” της Μολυβιάτη ή το νεαρό Τουρκόπουλο, τον Σεφκέτ, στα “Ματωμένα Χώματα” της Σωτηρίου”, στο Κ. Μητσάκης, “Η τραγωδία της Μικράς Ασίας στην πεζογραφία του μεσοπολέμου”, ό.π., σ. 37.

Ας δούμε και τις αναφορές από πεζογραφήματα που αναφέρονται σε αναχωρήσεις Τούρκων από την Ελλάδα, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε, πώς περιγράφεται η σχέση των δυο σύνοικων λαών:

*“έρχεται ένας τηλέγραφος και λέει πως έβαλε ο Βενιζέλος την υπογραφή του, και κοντά σ’ αυτόν κι ο Κεμάλης, κι αποφασίσαν όλο το τούρκικο ψυχομέτρι της Κρήτης να γίνει αλλαγή με την προσφυγιά πούρθε από τη Μικρασία και να συχάσει για πάντα ο τόπος. Μούδιασε ο κόσμος να τ’ ακούσει, Χριστιανοί και Τούρκοι το ίδιο, κι αναρωτούσε ο ένας τον άλλο πώς έμαθε το χαμπέρι κι αν ήταν αληθινό. Κι από τη μια μεριά κι από την άλλη κρίνανε το πράμα σαν απίστευτο και νοιώθανε μέσα τους ό,τι νοιώθει να πούμε το αφίλιωτο αντρόγνυνο πούρχεται ο Δεσπότης και το χωρίζει την ώρα που εκείνο έχει ξεχάσει την έχθρητά του.”*⁶⁴⁸

Ο αποχωρισμός των Τούρκων από τους Έλληνες και αντίστροφα μοιάζει δύσκολος, καθώς πολλοί οι δεσμοί που ενώνουν τους δυο συνοίκους λαούς. Οι παραδοσιακοί εχθροί μοιάζουν δεμένοι, ακόμα και πάνω σε αυτό το δεδομένο, της παραδοσιακής τους έχθρας. Η πράξη, η ζωή, το κοινό βίωμα τους ενώνει, η αγάπη του καθενός για τον τόπο του περνά και μέσα από το δεσμό του με τον “άλλον”, που αποτελούν ο ένας για τον άλλον.

“...ξέσπασε στον τόπο η διαταγή να σηκωθούνε οι Τούρκοι να περάσουνε στην Τουρκία κι οι Ρωμιοί πάλι από κει να περάσουνε δώθε. Στην αρχή κανένας δεν μπορούσε να το πιστέψει ούτε να το χωνέψει ένα τέτοιο πράμα. Οι εφημερίδες γράφανε και ξαναγράφανε τα καθέκαστα με μεγάλα χτυπητά γράμματα και τις διαβάζανε Τούρκοι και Ρωμιοί, μαζεμένοι εδώ και κει σε γωνιές δρόμων και σε καφενεία. Μα, οι εφημερίδες γράφουν ό,τι θέλουν... γίνονται τέτοια πράματα; γίνεται να ξεσηκώσεις ολόκληρο λαό, να τον βγάλεις από το σπίτι του, να τον ξεριζώσεις από τον τόπο του; τι ‘ναι κανένα μπουλού να το πάρεις και να το μετατοπίσεις; ξεχωρίζεις λέγανε το λάδι από το νερό, μα το γάλα από το νερό δεν ξεχωρίζει, γιατί με τόσα χρόνια συμβίωσης είχανε μπερδευτεί συναμεταξύ τους με λογής δεσμούς, εμπόρια, αγοραπωλησίες, φιλίες, έρωτα, ήτανε σα δυο φυτά διαφορετικά που τα σπέρνεις στην ίδια γλάστρα, και μ’ όλο που νιώθουνε νάναι ξένα,

⁶⁴⁸ Π. Πρεβελάκης, *Το χρονικό μιας πολιτείας*, ό.π., σ. 86.

όμως περιπλέκονται κάτω από τη γης οι ρίζες τους, και πάνω από το χώμα τα κλαδιά τους, κι άμα τραβήξεις να ξερριζώσεις το 'να, ακλουθά και τ' άλλο".⁶⁴⁹

Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι ο λόγος ανήκει σε συγγραφείς που γνώρισαν τους Τούρκους στο ελληνικό έδαφος και συγκατοίκησαν μαζί τους στο ελληνικό κράτος. Προβάλλεται η ύπαρξη ενός ιδιόρρυθμου δεσμού, στηριγμένου στην έχθρα και τη συνήθεια ταυτόχρονα· ο εχθρός και ο φίλος έχουν γίνει ένα, απαραίτητος ο ένας στον άλλον, ενώ η στέρησή του την απειλεί. Έλληνες και Τούρκοι μοιάζουν απαραίτητοι ο ένας στον άλλο, το κοινό βίωμα, η συνύπαρξη έχει αλλοιώσει τη διαφορά που όμως υπάρχει και είναι χρήσιμη ως τέτοια.⁶⁵⁰

Ας δούμε και την εικόνα ενός Τούρκου, που εμφανίζεται στη Σκάλα της Λέσβου, εκεί όπου είναι εγκατεστημένοι οι Αιβαλιώτες πρόσφυγες από την *Παναγιά τη Γοργόνα* του Μυριβήλη· έναν Τούρκο, που ήταν πιο πολύ "*Τούρκου παράλλαμα*", "*φραγκοφορεμένο*", με "*τραγιάσκα αντίς για φέσι*", παρατηρήσεις που προφανώς παραπέμπουν στον κεμαλικό εκσυγχρονισμό:

"Όλοι σόπασαν, γύρισαν και τον κοίταζαν που ερχότανε στη θερμάστρα, κοντούλης, χαμογελαστός. έτριβε τα χέρια ευχαριστημένος και χαιρετούσε με τεμενάδες,

⁶⁴⁹ Ε. Αλεξίου, "Η βρύση του Μπραήμ Μπαμπά", ό.π., σσ. 67-68.

⁶⁵⁰ Και σε προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της κεντρικής και νότιας Μικρασίας, που είναι συγκεντρωμένες στον τόμο *Έξοδος* του Κ.Μ.Σ., βλέπουμε τους Τούρκους να λυπούνται για την αναχώρηση των Ελλήνων, να τους βοηθούν στις ετοιμασίες, να προσπαθούν αν τους προστατέψουν από τους απειλητικούς Τσέτες, και να υποδέχονται με εξαιρετική εχθρότητα τους ομοεθνείς τους από την Ελλάδα. "*Ας όψονται εκείνοι που σας χωρίζουν από μας*" (είπε ο χότζας) (Μαρτυρία παπά Ισαάκ, 29-3-1952, στο *Η Έξοδος. Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, ό.π., σσ. 53-54). "*Και έκλαψαν και οι Τούρκοι και οι Έλληνες μαζί. Και εβλαστήμησαν αυτούς που έκαναν την Ανταλλαγή*" (Μαρτυρία Χαράλαμπου Κουρμπόγλου, Αθήνα), στο ίδιο, σ. 248. "*Εσάς σας αγαπούσαμε και σας αγαπάμε*" (Μαρτυρία Ουρανίας Ζαχαριάδη, Νίκαια), στο ίδιο, σ. 46. "*Μας πήγανε ως την άκρη του χωριού και μας λέγανε: Στο καλό, στο καλό*" (Μαρτυρία Θεολόγου Χατζηπαρασκευά, Ανάβυσσος), στο ίδιο, σ. 221. "*Φάγαμε ελιές και ψωμί μαζί σας εξακόσια χρόνια*" (Μαρτυρία Ευανθίας Γκοβύσογλου, Νέα Ιωνία), στο ίδιο, σ. 118. Γενικά οι περισσότερες αναφορές σε Τούρκους στις προφορικές μαρτυρίες είναι θετικές, οι μορφές των Τούρκων στις προσφυγικές αναμνήσεις είναι συμπαθείς. Πρβλ. επίσης: "*Οι Τούρκοι με τους Έλληνες συζούσαν καλά στο Σαλμάνι, γεωργοί άνθρωποι[...]*Οι Τούρκοι δεν μας πειράζανε, συζούσαμε καλά με τους Τούρκους. Και μάλιστα στα κτήματα που είχαν οι Τούρκοι σπέρνανε και οι δικοί μας" (από συνέντευξη με τον Φίλιππο Καραγιώργη), Ν. Ανδριώτης, "*Το μικρό ταξίδι*"..... ό.π., σσ. 141 και 145.

όπως τον παλιό καλό καιρό. Τούκαναν τόπο, τούβαλαν καρέκλα. Ήταν παχουλός και μικροκαμωμένος, με στρογγυλά μάγουλα ηλικιωμένου νοικοκύρη, με κοντό γενάκι. Τα μικρά γαλανά μάτια του μισόκλειναν γελαζόμενα. Κάμποσοι βρέθηκαν να τον ξέρουν προσωπικά.

[...]-Σου βγάλαν το φέσι, μπρε Αχμέτ-Ρεός;

Τα μάτια ζωντάνεψαν, τα πρόσωπα περίμεναν με φιλικό χαμόγελο την απάντηση που θάβαζε την κουβέντα στο δρόμο της.

Ο Τούρκος χαμογέλασε κι αυτός, έβγαλε το σκουφί. Κοίταξε μέσα, κατόπι τι πέρασε στο γόνατο. Τούδωσε μια παλαμιά κ' είπε με κέφι:

-Kardach ! Και το φέσι μου τα' αλλαξαν, και την πίστη μου την άλλαξαν, αμά το κεφάλι από κάτω δεν άλλαξε. Ichte!

Εσκυψε το κεφάλι, στρογγυλό σαν καρπούζι, κουρεμένο σύρριζα, και το χτύπησε δυνατά με διπλωμένα δάχτυλα ν' ακουστεί ο κρότος. Όλοι γέλασαν με την καρδιά τους, ο πάγος έσπασε μεμιάς. Θα μπορούσαν λοιπόν να τα πούνε με τούτο τον ανθρωπάκο, που με το στόμα του μιλούσε ατή της η Ανατολή;

-Ε! πολλά μας έφερε τούτος ο πόλεμος, έκανε την αρχή ο Φόρτης.

Όλοι κοίταζαν τον Τούρκο, περίμεναν.

Ακούστηκε για λίγο το θρόισμα της φωτιάς, τα χλωρά ξύλα που σφύριζαν χαρωπά μέσα στη μεγάλη σόμπα. Ο καπετάνιος σήκωσε τα μάτια, κούνησε το κεφάλι με θλίψη.

-Πολλά! είπε. Πράματα που δεν τα σηκώνει ο Θεός.

Αυτός ο λόγος έλυσε πια την κάθε επιφύλαξη. Καθένας ρωτούσε να μάθει επιτέλους κάτι βέβαιο για τον κόσμο που χάθηκε. Τι απόγινε τούτος, πώς πέθανε ο άλλος. Ο καπετάνιος απαντούσε χωρίς περιστροφές, ο λόγος του ήταν ίσιος και απλός.

-Τους σκότωσαν, έλεγε. Τους έσφαξαν. Δε λυπήθηκαν κανένα. Νοικοκυραίους, συγχωριανούς, ανθρώπους που μέσα στην Ανατολή γεννήθηκαν και μεγάλωσαν κι αυτοί, κ' οι πατεράδες, κ' οι παπούδες τους. Καλούς γειτόνους, απείραχτους, που μαζί μας φάγανε ψωμί κι αλάτι, μαζί μεγαλώσαμε σαν αδέρφια. Κανένα δεν άφησαν. Όλους τους πέρασαν μαχαίρι. Μπαίνανε στα χριστιανικά σπίτια, τα ρήμαζαν. Ποιοι; Αυτοί οι εντεψίζηδες. Οι κλέφτες. Αυτοί οι τσέτες. Δε γίνεται αυτοί νάναι καλοί μουσουλμάνοι. Θεριά είναι, απ' αυτά που βγαίνουν μες από τις φωτιές του πολέμου. Οι λύκοι της ανεμοζάλης. Περιμένουν την ώρα τους και σα μυριστούνε το κακό, βγαίνουν. Οι τσέτες. Αυτοί δεν είναι πλάσματα με ψυχή που να παραδώσουν στο Γιαραμπί. Μπήκαν μια μέρα

ένα μπουλούκι στον καφενέ που καθόταν ο καπετάνιος. Είχαν κρεμασμένα στα πετσιά του σελαχιού τους αρμαθιές τα φλουριά που κλέψαν από τις χριστινές. ένας έβγαλε από το ζουνάρι κ' έπαιζε μπροστά στον κόσμο ένα κομπολόι καμωμένο από ρώγες γυναικών περασμένες στην κλωστή. Όλοι οι μουσουλμάνοι σηκωθήκαν κ' έφυγαν από τον καφενέ. Τους άφησαν μονάχους. Ε, αυτά τα σημειώνει ο Γιαραμπής στο τεφτέρι του. Δε γίνεται να περάσουν χωρίς παιδεμό.[...] -Βάι!...Βάι! Βάι!..".⁶⁵¹

Οι Τούρκοι εδώ, όπως και αλλού, στην πλειοψηφία τους παρουσιάζονται ως ένας αγαθός λαός, που αγαπά και σέβεται τους Έλληνες συνοίκους του. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα ακόμη και περιγραφής του διωγμού και των βιαιοπραγιών των Τσετών επανέρχεται η συμπαθητική μορφή κάποιου Τούρκου, που βοηθά τον Έλληνα και καταδικάζει τις βιαιότητες των τσετών. Η ομολογία του Τούρκου βέβαια προσφέρει την επιβεβαίωση των “φοβερών” που συνέβησαν αλλά ταυτόχρονα διαφοροποιεί τον τούρκικο λαό από τους “θηριώδεις” τσέτες. Και στις αναμνήσεις από τη ζωή στη Μικρά Ασία οι Τούρκοι παρίστανται ως άνθρωποι συμπαθητικοί, αγαθοί, ανίκανοι ίσως να προοδεύσουν ιδιαίτερα, που εκτιμούν και θαυμάζουν τους Έλληνες. Η ανωτερότητα των Ελλήνων είναι παντού αισθητή. Και στις προφορικές μαρτυρίες, οι Τούρκοι φαίνεται να θλίβονται και να διαμαρτύρονται για την κατάσταση και την ανταλλαγή των πληθυσμών.⁶⁵² Οι Τσέτες θεωρούνται ειδική περίπτωση φανατισμένου και ελεγχόμενου όχλου, που καταδικάζονται και από τους ίδιους τους Τούρκους.

Η λάμψη της αστικής Σμύρνης

⁶⁵¹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 416-418.

⁶⁵² Πλήθος τέτοιες αναφορές και μορφές υπάρχουν στα έργα που αναπλάθουν τη ζωή στις χαμένες πατρίδες. Βλ. για παράδειγμα: Μ. Ιορδανίδου, *Λωξάντρα*, (α' εκδ. 1963), Αθήνα, Εστία, 1991, Δ. Σωτηρίου, *Οι νεκροί περιμένουν*, ό.π., Α. Δούκα, *Στην πάλη, στα νιάτα*, Μελβούρνη, Coronation Press, 1953, Κ. Πολίτης, *Στου Χατζηφράγκου*, (α' εκδ. 1962), Αθήνα, Ύψιλον, 1990 κ.ά. Τέτοια συμπεράσματα εξάγονται και από τις προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων. Βλ. R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σ. 30.

Σε άλλο περιβάλλον μεταφερόμαστε με την αναπόληση της Σμύρνης και της κοσμοπολίτικης ζωής της. Προβάλλεται η εικόνα μιας κοινωνίας με ευμάρεια, με υψηλό βιοτικό επίπεδο, με πολιτισμό, ανεκτικότητα, “ευρωπαϊκό” αέρα:

“Τα δειλινά της προκυμαίας, που ο μπάτης, το άρωμα του περιποιημένου γυναικείου δέρματος και η ευωδιά του γιασεμιού, ενωμένα σ’ ένα αιθέριο ελιξήριο, τύλιγαν τους σμυρνιούς σε μια παραδεισιακή αφροντισία...”.⁶⁵³

Η Σμύρνη, η πρόσχαρη και πλούσια Σμύρνη, “που στάθηκε δυο αιώνες η εστία ενός ιδιότυπου ελληνικού πολιτισμού, μα περισσότερο το γεφύρι ανάμεσα σ’ Ανατολή κι Ευρώπη. Από εκεί διάβηκαν όσες λανθάνουσες ικανότητες έκρυβε η ελληνική Ανατολή, για να ξελαγαριαστούν στο πνευματικό καμίνι της Δύσης· από κει και οι απόστολοι της ελληνικής ιδέας, για να συμπυκνώσουν στα βάθη της ελληνικής Ανατολής σε αυτοσυνείδητη οντότητα ό,τι πιο πέρα ακόμα από μια τουρκόφωνη στοιχειώδη ορθοδοξία, φύλαγε άσβηστα μέσα του ελληνοευρωπαϊκή ψυχή και φλέβα”.⁶⁵⁴

Η Σμύρνη προβάλλεται ως η ευτυχής συνάντηση της Δύσης και της Ανατολής, η πεμπτουσία της ελληνικής Ανατολής, η Ευρώπη στην Ανατολή.

Η εμπειρία από τη ζωή στη Σμύρνη είναι η εμπειρία από μια κοινωνία ανεκτική και κοσμοπολίτικη. Οι Μικρασιάτες παρουσιάζονται έκπληκτοι από την ξενοφοβία και τη στενοκεφαλιά των Ελλήνων και αποδίδουν τη δική τους άνεση από την εξοικείωσή τους με άλλες πολιτισμικές ομάδες.⁶⁵⁵

⁶⁵³ Π. Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, ό.π., σ. 17-18.

⁶⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 104-105.

⁶⁵⁵ Πρβλ. με τα συμπεράσματα της R. Hirschon ότι η συνύπαρξη με διαφορετικές εθνικές και θρησκευτικές ομάδες εξασφάλισε στους Μικρασιάτες την άνεση της εξοικείωσης με το ξένο, το διαφορετικό, την ανοχή, τη δυνατότητα αρμονικής συμβίωσης. Συντέλεσε στο ανοιχτό του χαρακτήρα και της κοινωνικότητάς τους. Σε πλήρη αντίθεση οι Έλληνες χαρακτηρίζονται από ξενοφοβία, δυσπιστία, εχθρότητα απέναντι στο ξένο. Είναι κλειστοί και ακοινωνήτοι. Αντίθετα οι Μικρασιάτες ήταν εξοικειωμένοι με τις πολιτισμικές διαφορές, αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ζωής στην πατρίδα. Καθώς ελάχιστες κωμοπόλεις ή και χωριά ακόμη της Μικράς Ασίας είχαν εθνική ομοιογένεια, όλοι οι ηλικιωμένοι πρόσφυγες ήταν εξοικειωμένοι με τον πολιτισμό τουλάχιστο μίας ακόμα κοινότητας.[...] Συχνά αναφέρονταν σε έθιμα και συνήθειες άλλων κοινοτήτων που άσχετα από την ακρίβειά τους έδειχναν γνώση και εκτίμηση της πολιτισμικής ποικιλίας. Η κριτική της συμπεριφοράς των ντόπιων

“-Εγώ, τι να σας πω, δεσποινίς μου, εξακολούθησε να λέει. Τι να σας πω. Τρόμαξα να τους καταλάβω τους ανθρώπους εδώ. Εγώ είμαι από τη Σμύρνη. Εκεί είχαμε να κάνουμε με κόσμο πολιτισμένο: Εγγλέζους, Γάλλους, ανώτερη κοινωνία. Η Σμύρνη είναι μια κοινωνία με λογής-λογής ξένους. Και Τουρκαλάδες πλούσιους είχε κι οι φαμίλιες τους καλές ήταν. Μα έτσι το ‘θελε η τύχη μας να καταστραφούμε, να γίνουμε πρόσφυγες και να ρθούμε σε τούτον εδώ τον περίεργο κόσμο. Τέλος πάντων, πέρασαν πια, ξεχάστηκαν. Μα σας λέω έτσι για να με νιώσετε καλύτερα. Δόξα τω Θεώ, τώρα, δεν πρέπει να ‘χω παράπονο. Παντρεύτηκα εδώ, με πρόσφυγα πάλι, και τρώμε το ψωμί του τόπου τούτου. Έχουμε δουλειά, σπιτικό, απ’ όλα.”⁶⁵⁶

2.2.2.Νοσταλγία του παλιού και η σύγκριση με το καινούργιο

Η νοσταλγία των Μικρασιατών προσφύγων για τη γενέθλια γη είναι σταθερό γνώρισμα της λογοτεχνικής τους εικόνας. Οι πρόσφυγες διαρκώς θυμούνται και νοσταλγούν αυτό που άφησαν, που έχασαν. Βρίσκονται μονίμως σε ένα διπλό χρόνο και χώρο, ο νους συνεχώς “πετάει” από τον ένα χώρο στον άλλο, από το παρόν στο παρελθόν, το καθετί “εδώ” ανακαλεί το αντίστοιχο “εκεί”, για να έρθει αναπόφευκτα και η σύγκριση στην οποία το καινούργιο ωχριά μπροστά στο παλιό.

“Τώρα πια οι ψαράδες της Σκάλας ανεβαίνουν στις Παναγιάς τα ράχτα να δουν την Ανατολή, σαν πάρει να βασιλέψει ο ήλιος κι αρχίσουν πάνω στη θάλασσα να παίζουν τα γλυκά χρώματα με τις χρυσαφίες νεροφεγγιές. Ανεβαίνουν ένας-ένας, δυο-δυο, καθίζουν στις πέτρες ξυπόλητοι. Μαυρολογά ο τόπος από τις βράκες. Από κει αγναντεύουν τ’ αντικρινά ακρογιάλια, που κοκκινίζουν πέρ’ από το πέλαγο σαν φρεσκοχτυπημένο χάλκωμα. Βλέπουν και δε μιλούν. Μόνο ξεφυσάνε τον καπνό του τσιγάρου μαζί με τον αναστεναγμό, και πολεμούν να ξεχωρίσουν με το μάτι κάτι άσπρα σπιτάκια, που ο ήλιος στα βασιλέματά του ανάβει πορτοκαλιές φωτιές στα τζάμια τους.

Ελλήνων στερεοτυπικά περιλαμβάνει “Τι περιμένεις; Από τα βουνά είναι”, R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σ. 13-14, 33-35.

⁶⁵⁶ Λ. Νάκου, *Η κυρία Ντορεμί*, ό.π., σ. 38.

Χωρίς ν' αποτείνονται σε κανένα, δείχνουν μια φιδωτή γραμμή που λιανοχαράζει σε κάποιο διάσελο κι ο νους τους βοηθά να σημαδεύουν τους τόπους και τα περάσματα και τα λιμάνια. Εδώ είναι τούτο και τ' άλλο, εκεί ασπρολογά το μονοπάτι του χωριού, να και το λιμάνι με τις αποθήκες. Το χαμένο όραμα ξαναβγαίνει λουσμένο μέσα στη τριαταφυλλιά φωτόσκονη του ηλιογέρματος, σα μες από τη μαγικήν ατμόσφαιρα του ονείρου.

Σαν αρχίσουν να σβήνονται τα χρώματα, αποτραβιούνται πάλι με αργά βήματα στα σπίτια και στους καφενέδες, κατεβαίνουν από τα ράχτα με τα ξυπόλητα πόδια τους, ένας-ένας, δυο-δυο".⁶⁵⁷

Το προνόμιο της εγγύτητας δίνει στους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Μυτιλήνης τη δυνατότητα να νοσταλγούν βοηθούμενοι από εικόνες που συμπληρώνουν εύκολα και ξαναζωντανεύουν τον τόπο τους. Καθημερινή ανάγκη και φόρος τιμής το αγνάντεμα της απέναντι ακτής. Μοναχική δραστηριότητα που κάνουν όλοι τουςμαζί.⁶⁵⁸

Η Ανατολή είναι ευλογημένη χώρα, η αναπόλησή της μελαγχολεί τους πρόσφυγες, που μαζί της θυμούνται και τα δικά τους αγαθά:

"Η μπενζίνα έπλεε τώρα στα γαλανά ατλάζια της θάλασσας· τόσο κατακάθαρη ήταν, που έβλεπες ως κάτω τον πάτο. Πέρα μακριά, φαίνονταν τα βουνά της Μικράς Ασίας και η Σάμος δίπλα. Ένας ταξιδιώτης έδειξε με το χέρι του κατά κει και είπε:

-Από κει πέφτει ο Τσεσμές.. Άγια χώματα, βλογημένη γης... Από κει είχαμε τα περιβόλια μας, είπε και αναστέναζε με καημό.

Ήταν φανερό πως ήταν Μικρασιάτης".⁶⁵⁹

Η δήλωση της μικρασιατικής καταγωγής είναι γεμάτη υπερηφάνεια. Ο πρόσφυγας υπερέχει μόνο από την καταγωγή του από εκείνα τα παραδείσια μέρη:

"-Ξέρεις από που έρχομαι; -Από τη Βιζώ.

⁶⁵⁷ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 29-30.

⁶⁵⁸ Την ίδια εικόνα της νοσταλγικής θέασης της απέναντι ακτής δίνουν και προφορικές μαρτυρίες προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις Οινούσες, Ν. Ανδριώτης, *"Το μικρό ταξίδι"*..., ό.π., παράρτημα. Ειδικότερα: *"Γι αυτό δεν ήθελε να φύγει από την Αιγνούσα. Εκάθισε πάνω στην Αιγνούσα γι αυτό το λόγο. Μια μέρα σου λέει θα ξαναπάμε πάλι. Μας έδειχνε ο πατέρας μου. "Αυτό το σπίτι είναι δικό μας, από κει είναι του μπάρμπα σου του Νικολή..."* (από συνέντευξη με τον Ιωάννη Καλαϊτζή), στο ίδιο, σ. 122.

⁶⁵⁹ Λ. Νάκου, *Οι οραματιστές της Ικαρίας*, ό.π., σ. 35.

[...]-Βιζώ ή Βιζύη, πλησίον της Κωνσταντινουπόλεως. Πόλις κανακεμένη, φουρφουρένια. Τώρα την έχει ο Τούρκος στα γόνατά του και τη χαϊδεύει. Φτου!”⁶⁶⁰

Η ανάμνηση και η νοσταλγία του παλιού οδηγεί στην αναπόφευκτη διαρκή σύγκριση με το καινούργιο που προκύπτει πάντα μειονεκτικό. Πολύ συχνά οι πρόσφυγες ήρωες σχολιάζουν τη γύρω τους πραγματικότητα, διαπιστώνοντας τις διαφορές ανάμεσα στις αναφορές τους στο παλιό και στην αντίληψή τους του καινούργιου. Τίποτα δεν ξεφεύγει από τη σύγκριση και τίποτα δεν θεωρείται όχι μόνο καλύτερο αλλά ούτε καν ισάξιο. Ούτε η γη (“Τι σόϊ τόπος... μας φέρασι και μας πετάζασι... κάνα καλό απάνου του δεν έχει”⁶⁶¹) ούτε η θάλασσα (“Φτωχές θάλασσες παιδί μου δεν έχουν μπερεκέτι...Μόνο άλας μπόλικο. Πού είναι το μπουγάζι που μας έθρεφε”⁶⁶²), ούτε το κλίμα και τα καιρικά φαινόμενα (“Τι τόπος είναι αυτός; Α, εκεί στην ακρογιαλιά της Ανατολής, πόσο όλα ήταν διαφορετικά! Η βροχή που ήταν να ‘ρθει, και το κρύο, και οι ζεστές μέρες έρχονταν στην ώρα τους, στέλναν πρώτα ένα μήνυμα, ύστερα άλλο. Τίποτα δεν ήταν απότομο και βίαιο, κ’ οι άνθρωποι προετοιμάζονταν, το σώμα ετοίμαζε τις δυνάμεις του ν’ αντισταθεί”⁶⁶³), ούτε οι άνθρωποι (“-Φριχτός τόπος,[...]. Τι κατάσταση... Μα τι να πρωτοπεί κανείς... Άφησε πια τους ανθρώπους.. γι αυτούς λόγος να μη γίνεται...”⁶⁶⁴) ικανοποιούν τους αμετανόητους νοσταλγούς, που νιώθουν βαριά την έκπτωση από τον παράδεισο και απορούν “πώς βρίσκονται άνθρωποι που έρχονται να ζήσουνε χωρίς να τους βιάζει τίποτε”).

Οι απαξιωτικές περιγραφές του νέου περιβάλλοντος φανερώνουν την ασυνείδητη σύγκριση:

“Όλα είναι διαφορετικά. Το χρώμα άσπρο σα σαπούνι. Τα σπίτια χαμηλά μονόπατα. Από τις μισάνοιχτες πόρτες βλέπει μια σκάφη εκεί εμπρός. Σ’ αυτό το πράμα που δεν είναι ούτε περιβόλι, ούτε είσοδος, μήτε αυλή, όπως τη ξέρει. Τι νάναι αλήθεια αυτό το νόθο

⁶⁶⁰ Μ. Λουντέμης, *Κάτω από τα κάστρα της ελπίδας*, ό.π., σσ. 71-72.

⁶⁶¹ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σσ. 130-131.

⁶⁶² Στο ίδιο, σ. 25.

⁶⁶³ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 86.

⁶⁶⁴ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 64.

μέρος, όπως το λέει η θεία Άννα. Ένας μπαξές πλακοστρωμένος που δε χρησιμεύει σε τίποτα” ⁶⁶⁵

Η περιγραφή της αθηναϊκής κατοικίας έχει σαφώς απαξιωτικό χαρακτήρα. Δεν θυμίζει σε τίποτα τις μικρασιατικές κατοικίες, όπου όλα έχουν μεγαλύτερο μέγεθος και σαφή λειτουργικό χαρακτήρα ή εξυπηρετούν ανετότερα τις ανάγκες των κατοίκων τους.

Το ζήτημα της καθαριότητας, ειδικά των αστικών χώρων, επανέρχεται συχνά. Οι νέοι χώροι είναι βρώμικοι, γεγονός που δεν αναφέρεται μόνο στο προβληματικό και ελλιπές αποχετευτικό δίκτυο της Αθήνας ή τις πρακτικές των ντόπιων και τη διαφορετική δική τους παράδοση και αντίστοιχες πρακτικές αλλά και, συμβολικά, αποδίδει την απέχθειά τους για το καινούργιο. Σε κάθε περίπτωση πάντως πρόκειται, για μία ακόμα φορά, για την αντίληψη της διαφοράς ανάμεσα σε πρόσφυγες και ντόπιους ως προς το ζήτημα της καθαριότητας, της νοικοκυροσύνης, της μέριμνας για μία πιο “πολιτισμένη” ζωή, που οι πρώτοι ζούσαν στη Μικρά Ασία και οι δεύτεροι δεν υποπτεύονταν καν.

“Έβλεπα τις γυναικούλες που βγαίνανε με τις πετσέτες στο κεφάλι και μια λεκάνη βρωμόνερο στα χέρια. Ρίχνανε πρώτα ένα βλέμμα ένοχο εδώ κι εκεί και ύστερα βιαστικά βιαστικά χύνανε το νερό στο δρόμο. Η διπλανή γρια από το Τσιρίγο-μου κόπηκε κάθε ιδέα για ταξίδι στα Κύθηρα- μας εξήγησε το πράμα. Πετούσε τα νερά στους δρόμους για να μη γεμίζουν οι βόθροι...Έμεινα με το στόμα ανοιχτό, θάρρεψε πως δεν άκουσα και μου το ζανάπε. Και γιατί δεν έχουν υπονόμους; ρώτησα.

-Α, μπα, μήτε στην Αθήνα δεν έχει, όχι εδώ.

[...] από κείνη τη στιγμή συχάθηκα το σπίτι μου”. ⁶⁶⁶

Και μια αναφορά στην ελληνική επαρχία, όπου η νεαρή πρόσφυγας επιθυμεί να διοριστεί ως δασκάλα. Η θεία της την “προσγειώνει”, μεταφέροντά της περιγραφές μακράν των ειδυλλιακών που έχει η νεαρή στο νου της:

“Ακούς, ακούς; Εσύ που θα πας σ’ ένα χωριό “όποιο κι αν είναι” και θάχεις κολλαριστούς μπερντέδες και τσαγιέρα εγγλέζικη;[...] Κάποιος παλιός συμμαθητής του θείου σου που έχει από χρόνια αράζει εδώ του είπε πολλά σχετικά με τα χωριά που

⁶⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 24.

⁶⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 238.

επιθυμείς τόσο να γνωρίσεις. Είναι-είπε- που δεν έχουνε φούρνο ούτε τζάμι στο παράθυρο. Μήτε καν νερό. Σε πολλά το κουβαλούνε οι γυναίκες από δυο ώρες μακριά.⁶⁶⁷

Καμιά σχέση όλα αυτά με τα σπιτικά που εγκαταλείφθηκαν στην Ανατολή. Η έλλειψη χώρου και άνεσης μοιάζει επίσης να τους ξενίζει. Ο Ελλαδίτης δεν “είχε μήτε τόπο αρκετό να βολέψει δυο ανθρώπους, μήτε σπιτικά καλοστεκούμενα με την τάξη και τον ρυθμό των Ανατολίτικων. Εκεί ο μουσαφίρης είναι θεσμός περασμένος απ’ αιώνες στη ζωή και στο αίμα του καθενού. Και το πιο μέτριο νοικοκυρόσπιτο είχε και τον μουσαφίρ οντά του”.⁶⁶⁸

Η φιλοξενία, για τους Μικρασιάτες είναι αξία και θεσμός. Πρακτική χρόνων. Εκτός από την προσήλωσή τους στη φιλοξενία διακρίνεται και η αφοσίωση στο αίσθημα της αλληλεγγύης που οφείλεται στον δικό, αποτέλεσμα κι αυτό μιας εμπειρίας αδελφότητας, που ήταν χαρακτηριστικό της κοινωνικής τους εμπειρίας. Διακρίνεται επίσης η ευμάρεια και η αξία του οργανωμένου νοικοκυριού⁶⁶⁹, διάφορου από τον πλούτο, η παραδοσιακή αντίληψη για το νοικοκυριό και τα αγαθά του, η αυτάρκεια, η δυνατότητα ανταπόκρισης σε ανάγκες και αξίες.

Τα σπίτια τους και η δυνατότητά τους να προσφέρουν φιλοξενία έχει να κάμει με τη απόδοση στους εαυτούς τους μιας αρχοντιάς από την οποία είναι στερημένοι οι γηγενείς.

“εδώ, μόλις ο καιρός ζέστανε, εκείνο το βασανισμένο το νεράκι που ταξιδεύει τόσο νάρθει, άρχισε κιόλας να λιγοστεύει.[...] Τι θα γίνουμε με τη ζέστη; Την αισθάνομαι νάρχεται. Σα θανατικό και ό,τι να κάμω δε βρίσκω τρόπο να την αποφύγω. Πώς θα ζήσουμε κάτω απ’ αυτή την πλάκα το μπετόν π’ αρχίνησε να καβουρντίζεται πάνω από τα κεφάλια μας!”⁶⁷⁰

Ο πρόσφυγας παρίσταται ως ένας πεισματικός νοσταλγός. Όσα χρόνια κι αν περάσουν, και αυτοί που είναι καθ’ όλα τακτοποιημένοι σαν τον Ασημάκη από τον

⁶⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 238.

⁶⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 66-68.

⁶⁶⁹ “Εμείς οι Μικρασιάτες έχουμε φήμη σ’ αυτό. Είμαστε γνωστοί σα νοικοκύρηδες”, R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σ. 4.

⁶⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 238-239.

Άνθρωπο της εποχής του Π. Φλώρου, δεν παύουν να αναπολούν, να νοσταλγούν, να συγκρίνουν:

“Βγαίνοντας από του Χαλκιά κατέβηκε στην Ακαδημία, από κει στην οδό Σταδίου. Φώτα, χρωματιστές, φωτεινές διαφημίσεις, όμορφες, κουνιστές γυναίκες, που είχαν μάτια από μπρος κι από πίσω και στα χείλη εκείνη την ξεδιάντροπη προκλητικότητα, που γέμιζε τον αέρα μ’ ένα βαρύ ερεθιστικό ηλεκτρισμό. Τι διαφορετικές εμφανίσεις από τον παλιό εκείνο καιρό της Σμύρνης! Από κανένα σκέρτσο και φέρσιμο των γυναικών δεν έλειπε τότε η αφέλεια και η καλή καρδιά! Μια-δυο τον κοίταζαν κι αυτές, ξεχνώντας μια στιγμή τη Σμύρνη, ορθόστησε το κεφάλι. Πήρε γραμμή τους κινηματογράφους, ξεχάστηκε στην φαντασμαγορική ποικιλία των εικόνων, ύστερα μπήκε σ’ ένα ζαχαροπλαστείο κ’ έφαγε κάτι. Μπλέχτηκε σ’ ένα σωρό δίχτυα, που του άπλωσαν ανήσυχα, υπολογιστικά μάτια μέσ’ από μακρυνά, τεχνητά ματόκλαδα, ξέμπλεξε πάλι μ’ ένα ικανοποιημένο αίσθημα και αναρωτήθηκε αν θ’ άξιζε να είταν σήμερα νέος εικοσιπέντε χρόνων στην Αθήνα. Μα δεν κατάφερε ν’ απαντήσει εύκολα.

-Τι αξία έχουν οι ματιές, που σκορπίζουν δεξιά κι’ αριστερά τούτες οι γυναίκες, σα να ζητούν αδιάκοπα δεν ξαίρω τι; Τι να το κάνεις κάτι, που είναι όλου του κόσμου; Δεν αλλάζω με τίποτα εκείνο το χαμόγελο των κοριτσιών της Σμύρνης, τον καιρό της νιότης μου! Τότε μπορούσες νάσαι βέβαιος πως προοριζόταν για σένα”⁶⁷¹

Η νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα εμπλέκεται με τη νοσταλγία του ηλικιωμένου για τα ίδια του τα νιάτα, η μελαγχολία στη σύγκριση ταυτίζεται με τη μελαγχολία που δοκιμάζει ο ηλικιωμένος για μια άλλη ζωή, άλλους ρυθμούς, άλλες αξίες, που έτσι κι αλλιώς τείνουν να εκλείψουν και να αλλάξουν. Η αναπαράσταση της παλιάς πατρίδας γίνεται έτσι κι η αναπαράσταση ενός ολόκληρου κόσμου, καλύτερου γιατί ήταν οικείος. Προφανώς όμως πρόκειται και για μία ακόμα διάσταση. Τα ήθη της Σμύρνης ήταν πιο συντηρητικά, για το φορέα του λόγου πιο σωστά, σε σχέση με τα σύγχρονα εξευρωπαϊσμένα ήθη της Αθήνας της εποχής. Είναι και ένα σχόλιο λοιπόν για την ηθική της ελληνικής κοινωνίας και τον εξευρωπαϊσμό των ηθών. Δεν πρόκειται πάντως μόνο για τη σύγκριση με έναν άλλο τόπο αλλά και τη σύγκριση δυο εποχών.

Η αναβίωση του παρελθόντος

⁶⁷¹ Π. Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, ό.π., σσ. 79-80.

Η μνήμη είναι ένας τρόπος να αποκατασταθούν οι αλλεπάλληλες ρήξεις με το παρελθόν, η ασυνέχεια στο χώρο, στο χρόνο, σε σταθερές του προηγούμενως βιωμένου. Πρόκειται για μια διαδικασία επούλωσης της πληγής, μία αποκατάσταση της ρήξης, μια αναπλήρωση των απωλειών. Οι παλιοί συμπατριώτες μαζεύονται στους χώρους που οι ίδιοι έχουν φτιάξει με τα απομεινάρια του παρελθόντος, έπιπλα, αντικείμενα και, βοηθώντας και του περιβάλλοντος, ζωντανεύουν ολόκληρη την περασμένη ζωή:

*“Γέροι, δημογέροντες, επίτροποι σ’ εκκλησιές συνάδερφοι του Ιπποκράτη στα Μπεξεστένια, δικηγόροι, γιατροί, μεταφέρθηκαν για λίγες στιγμές, ανάμεσα στα λαχούρια, στα αραβουργημένα μαξιλάρια, και κάτω από τον αναμμένο πολυέλαιο στις σάλες της Σμύρνης [...] Ο φιλντισένιος ναργιλές σκηνοθέτησε μπρος στους επισκέπτες τα μενεξεδόχρυσα εκείνα απομεινάρια της Λέσχης των Κυνηγών ή του Σπόρτιγκ Κλουμπ [...] Ή τα κυριακάτικα πρωινά στα παλικάριςσια προάστια, Μπουτζά, Σεβδίκιοϊ, Κουκλουτζά, όπου καθισμένοι στους καφενέδες κάτω από πλατάνους, οι βρακοφορεμένοι λεβέντες με τα γιορτινά τσαπράζια και τα μεταξωτά σελάχια τους απάντεχαν να βγουν οι κοπελιές από την εκκλησιά. Όλος ο ρομαντισμός της χρυσής σμυρνέϊκης εποχής, που γνώριζε ακόμα την ποίηση της καντάδας και της ρίμας, τύλιζε μαγικά τους επισκέπτες της σάλας”.*⁶⁷²

2.2.3. Μνήμη: παραμυθία για το παρόν

Η μνήμη, η ανάπλαση δηλαδή του παρελθόντος βοηθά τους πρόσφυγες να αντιμετωπίσουν τη νέα πραγματικότητα, το παρόν.⁶⁷³ Μένουν προσηλωμένοι στο παρελθόν και αντλούν κουράγιο για τις αντιξοότητες του παρόντος. Επίσης παρηγορούνται για ό,τι έχασαν, είναι ένας τρόπος να τα διασώσουν. Ειδικά οι

⁶⁷² Στο ίδιο, σσ. 104-105.

⁶⁷³ “Ο μύθος του χαμένου παραδείσου, στην περίπτωση μας, είναι και συνάρτηση/κατασκευή μιας κατοπινής πραγματικότητας, η οποία μπορεί, μεταφορικά, ν’ ανταποκρίνεται σε μια κόλαση βιωμάτων και, κυριολεκτικά, στον σωματικό και ψυχικό πόνο της ανέχειας ή της στέρησης-με όλες τις σημασίες. Το σώμα που τώρα υποφέρει δεν μπορεί να μη νοσταλγεί το άλλο σώμα που κάποτε ζούσε στην απέναντι ακτή και που τουλάχιστον δεν υπέφερε όσο τώρα”, Ι.Ν. Βασιλαράκης, “Επιλεγόμενα σε “(παρα)μυθικές” μεταπλάσεις του Ξεριζωμού”, ό.π., σ. 817.

ηλικιωμένοι δεν έχουν καμιά άλλη διέξοδο από την ανάμνηση του παρελθόντος. Για τους ηλικιωμένους, που είναι ταυτόχρονα και ξεριζωμένοι, η μνήμη είναι το μόνο μέσο διαφυγής και επιβίωσης. Οι αναμνήσεις είναι *“για τα ηλικιωμένα άτομα είναι τροφή ζωής, για τους ξεριζωμένους ένας αξέχαστος, αγαπημένος νεκρός”*.⁶⁷⁴

“Οι γέροι αποβλακώθηκαν. Ρίζανε τις πετονιές τους στα περασμένα. Τι να το συλλογιούνται το σήμερα; Ζωστήκανε ασπίδα τους τα παλιά τους χρόνια, τα ευτυχισμένα τους, τα ζωστήκανε για να τους προφυλάνε απ’ τη τωρινή τους δυστυχία”.⁶⁷⁵

Συνήθως παρίστανται χωρίς άλλη συμμετοχή στη νέα ζωή, μονάχα βυθισμένοι στις αναμνήσεις τους, η αφήγησή τους αποτελεί τη μεγαλύτερη απόλαυσή τους:

“Ο γέρος [...] τράβηξε για το καπηλειό που ήτανε στη γειτονιά του. Εκεί έπινε κάνα κρασάκι-πού εκείνο που πατούσε απ’ τ’ αμπέλι του!- Είχε όμως ένα καλό σπουδαίο η ταβέρνα όπως την έλεγε κοροϊδευτικά. Έβρισκε κάτι εργατικούς περιβολάρηδες, διανομείς, μαραγκούς, όλο ανθρώπους κουρασμένους και τους μιλούσε για τον τόπο του, για την ωραία Κίο. Κι αυτοί καθώς είχαν βαρεμένοι απ’ το μόχτο της δουλειάς και λιγάκι ζαλισμένοι απ’ τη ρετσίνα ανοίγανε το στόμα και τον ακούγανε. Η αλήθεια και πως το συμπαθούσανε όλοι εκεί μέσα το λιγνό το γεροντάκι που περπατούσε πηδηχτά σα να χόρευε και μιλούσε τραγουδιστά και μπερδεμένα. Κάμνανε χάζι με την κουβέντα του. Κάπου-κάπου ένας τους έριχνε και καμιά ερώτηση έτσι για δόλωμα. Και ο ράφτης ο Χριστόδουλος το άρπαζε με ευγνωμοσύνη: Είχαμε που λες, νερά... οι βρύσες έτρεχαν δίχως κάνουλα. Μπούζι, κρούσταλλο.. Εβαζες το δάχτυλό σου-ένα, δυο, τρία.. πού να πας ως το πέντε; Κοκκάλωνες από το κρύο...[...] Και το λιγνό γεροντάκι έπαιρνε φόρα, κουράζονταν, τα μπερδευε, μα δεν έλεγε να σωπάσει”.⁶⁷⁶

Ο μύθος του χαμένου παράδεισου, ο λόγος για ένα τέλειο παρελθόν είναι απαραίτητος στους πρόσφυγες για να αντέξουν το παρόν τους. Η παροντική πραγματικότητα επιβάλλει την κατασκευή μιας παρελθούσας που μπορεί να προσφέρει παραμυθία(=παρηγοριά). Η ρήξη με το παρελθόν με τον πιο βίαιο τρόπο καθιστά αναγκαία την αφήγηση γι αυτό με όρους εξιδανικευτικούς. Ο παρελθοντικός χρόνος εντάσσεται στο παρόν σαν κομμάτι του. Η ανάκληση ενός ευτυχισμένου παρελθόντος, της χαρισάμενης εποχής, σημαίνει τη διαμαρτυρία για το παρόν και ταυτόχρονα τον

⁶⁷⁴ Π. Φλώρος, *Ο άνθρωπος της εποχής*, ό.π., σ. 104.

⁶⁷⁵ Κ. Σούκας, *Το ποινικό μητρώο μιας εποχής*, ό.π., σ. 312.

⁶⁷⁶ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 138.

μόνο τρόπο για να γίνει αυτό το αλγηνό παρόν ανεκτό. Οι άνθρωποι αυτοί, ενδεείς και στερημένοι μπορούν να διαχειριστούν την πραγματικότητά τους μόνο αν μπορούν να επιδείξουν μια άλλη πραγματικότητα εντελώς αντιθετική. Δεν αναγνωρίζονται ως αυτοί που είναι τώρα, αλλά ως αυτοί που υπήρξαν κάποτε.⁶⁷⁷

“Ξαφνικά οι γυναίκες με την τρύπια φτέρνα και τα ροζιασμένα χέρια καυκιόντανε στις ντόπιες για τα δίπατα και τα τρίπατα σπίτια που αφήσανε. Για περιβόλια μιλούσανε και για ελαιοχτήματα[...] κουβέντιαζαν για τσιφλίκια αγύριστα[...] μιλούσανε για αρχοντιές και για καλοπέρασες.

-Ιχ, ημείς τα τι αφήσαμε!

*Δεν ήταν μόνο από φαμφαρονία όλες τούτες οι ιστορίες. Η καφτή αγάπη τους ήταν για τα φτωχά αφημένα σπίτια, η αρρώστεια της νοσταλγίας ήταν που τους έδειχνε σε τέτοια μεγάθυνη μέσα την ταραγμένη φαντασία τα μικρά νοικοκυρόσπιτα που άφησαν αντίκρυ[...] Η λαβωμένη καρδιά ήταν που ξετιμούσε τούτα τα τόσο φτηνά και τόσο αγαπημένα αγαθά. Και σαν αρχίσει η ανθρώπινη καρδιά να κάνει το ζετίμημα στ’ ακριβά και τα ιερά της, όσα και να πει και να βάλει απάνω, μέσα θα είναι. Οι ντόπιοι άκουγαν με υπομονή τις ψευτιές και τις παπαρδέλες. Κουνούσαν το κεφάλι και κοιταζόντανε. Ξέραν πως όλοι οι βαριοί νοικοκυραίοι απ’ αντίκρυ, χάθηκαν στα τάγματα εργασίας, απόμειναν μέσα στη φωτιά και στη σφαγή. Τούτοι εδώ που γλίτωσαν ήταν η λειτσαρία της θάλασσας και του κουπιού. Κάτι φτωχοψαράδες. Μεροδοϋλί-μεροφάι. Κάμποσοι κάμαν εκεί πέρα κοντραμπάντο, ψάρευαν με δυναμίτη και ζούσαν κυνηγημένοι από τους ζαπτιέδες και τους τούρκους τελωνοφύλακες”.*⁶⁷⁸

Οι πρόσφυγες παρουσιάζονται σταθερά να αναφέρονται στα χαμένα αγαθά του παρελθόντος:

“Εκεί πέρα, στον τόπο μας, είχαμε ένα τρίπατο σπίτι κι ένα καναπέ όλο βελούδο κ’ οι πολυθρόνες ήταν ντυμένες βελούδο πράσινο· είχαμε κ’ ένα πιάνο και παίζαμε όποτε μας κάπνιζε, ό,τι θέλαμε παίζαμε! Να διεις περιβόλια και τα δέντρα να σέρνονται φορτωμένα στη γης· κ’ οι κάμποι να μην τελειώνουν όσο που βλέπει το μάτι σου· κ’ η θάλασσα γιομάτη πλεούμενα, γιομάτη ψάρια, βγαίνανε οι Εγγλέζοι, βγαίνανε οι Αμερικάνοι και γινόντουσαν στουπί στο μεθύσι· τι όμορφα ναυτάκια να διεις, να σου

⁶⁷⁷ Ι. Ν. Βασιλαράκης, “Επιλεγόμενα σε “(παρα)μυθητικές” μεταπλάσεις του ξεριζωμού”, ό.π., σσ. 815-821.

⁶⁷⁸ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 34-35.

καίγεται η καρδιά! Η νοσταλγία της Ανατολής έπεφτε παντού σαν το σύννεφο κι όλοι είχανε εκεί πέρα, μήτε κι οι ίδιοι μπορούσαν να το μετρήσουν το βιος τους:

-Σα θα πάρουμε την απεξημίωση, θ' αγοράσουμε κ' έν' ασημένιο σαμοβάρι, να πίνουμε τσάι, καθώς τότενες, που ερχόταν ο κύριος Πρόξενος και περνούσε το Σαββατόβραδο με τα κορίτσια· εκείνη ήταν ζωή, ψυχίτσα μου, νάρχεται ο κύριος Πρόξενος με το σταχτί βελαδόνι του και νάναι ξεκοιλιασμένο το πορτοφόλι του από τις μπαγκανότες· είχε κ' ένα προκοίλι και χόρευε ολοένα, τίποτα δε συλλογιόταν αυτός ο κύριος Πρόξενος! Και τα μάτια τους γέμιζαν δάκρυα.

-Κάποτες θα γυρίσουμε ξανά στ' άγια χώματα, μπορεί να το ξαναβρούμε και το πιθάρι με τ' ασημικά παραχωμένο στην αυλή του σπιτιού, ένα δένδρο να βρούμε, ένα δοκάρι, δεν καήκανε κι όλα πια!"⁶⁷⁹

Οι στιγμές της περασμένης ευτυχίας ζωντανεύουν μπροστά στα μάτια των ξεριζωμένων:

[...]"-Θα ξαναβρεθούμε άραγες όλοι μαζί, γύρω από το τραπέζι της μέσης. με το κλαδωτό τραπεζομάντηλο- κι ο παππούς να διαβάζει τη φημερίδα του και τα παιδιά να μελετούνε το μάθημά τους και το σπίτι να μυρίζει καβουρντισμένο φυστίκι, ολοένα κάτι ετοιμάζανε στην κουζίνα κ' η μητέρα πηγαينوερχόταν ξαναμμένη, ζωσμένη την άσπρη της ποδιά και κοιτούσε ανήσυχα το μεγάλο κρεμαστό ρολόι της σάλας. Ας είναι αυτά περάσανε πια... πώς περάσανε; Έτσι δα με το τίποτα. Η οργή του Θεού έπεσε απάνου μας, σηκώθηκε η θάλασσα, και μας πήρε στον κόρφο της- υπεμονή, και κάπως θα τα βολέψουμε τώρα!"⁶⁸⁰

Με όλη τη μελαγχολία και το παράπονο στα οποία οδηγεί η αφήγηση των περασμένων είναι η μόνη άμυνα στη μοναξιά και το άγνωστο. Όλα τα παλιά φαίνονται

⁶⁷⁹ I.M. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 161-162. Παράβαλλε με την προφορική μαρτυρία: "Όταν πήραμε τα ψηχιά της αποξημιάσεως αντί να τα χρησιμοποιήσομεν προς βελτίωσιν της τροφής μας, τα εδαπανήσαμε σε λούσα και έπιπλα, όπερ προδίδει τον αυτοσεβασμόν μας. Έτσι όμως εφθάρη ακόμη περισσότερο ο ήδη εξαντλημένος οργανισμός μας που είχε ανάγκη από καλή τροφή και ξεκούραση. Αλλά δεν θεωρώ τυχαίον ότι με τις αποξημειώσεις στολίστηκαν τα σπίτια μας. Διότι πιστεύομεν ότι η πενία μας καθιστούσε πρόσφυγας εις τα όμματα των εντοπιών", (μαρτυρία Α. Κερεστετζή), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 176.

⁶⁸⁰ I.M. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., σ. 162.

υπέροχα. Εκ των υστέρων ενισχύεται η βεβαιότητα ότι το παλιό κι αγαπημένο, το γενέθλιο, ήταν φορέας κάθε τελειότητας.

*“...Δεν έλεγε ψέματα. Τα μάτια του ήταν βουρκωμένα, τα χείλια του στυφά, μαραμένα. Ξενιτεμός. Από πόσους ξεριζωμένους δεν τ’ άκουσε αυτά τα παράπονα. Και μήπως ο ίδιος τι ήταν; Αχνά από το βάθος βγαίνουν μια-μια οι εικόνες της παιδικής του ζωής. Βόσπορος, ο Κεράτιος, η Πρίγκηπος, η Αντιγόνη.[...] Πάμε Μέλιο. Μην τα θυμάσαι. Θα σε πάρει κι εσένα το παράπονο. Σαν το γέρο, νάτο σε πήρε κιόλας. Πε τώρα στον καινούργιο φίλο σου ώρα καλή, ευχαριστώ, και φύγε, ξεμάκρυνε. Εδώ υπάρχει πολλή λύπη...”*⁶⁸¹

2.2.4. Αντίσταση στη λήθη: “Τρέμω μη δε μου μείνει λιγούλακι ανθρωπιά για να θυμούμαι όσο ζω”.⁶⁸²

Η μνήμη δεν είναι απλώς το βασικό γνώρισμα της εικόνας του πρόσφυγα. Γύρω από τη μνήμη στήνεται ένας λόγος γι αυτήν και τη σχέση της με τον ψυχισμό των προσφύγων και την προσπάθειά τους να διαχειριστούν τη ρήξη στη ζωή τους. Έτσι μπροστά στην αναπόφευκτη αλήθεια της σταδιακής λήθης, αρθρώνεται ένας αντίλογος που την ανάγει σε διακριτικό της ανθρώπινης ιδιότητας. Η απώλεια της ικανότητας και της διάθεσης να θυμάσαι σημαίνει απανθρωποποίηση, εκφυλισμός, απεμπόληση της ανθρώπινης ιδιότητας.

“-Υστερα από λίγα χρόνια θα συνειθίσουμε, λέει ο Βασίλης Πολίτης, παρηγορημένος από τη ζέστα του. Θα ξεχάσουμε ότι ζήσαμε αλλού...Σαν όνειρο θα θυμούμαστε πως κάποτε, την πρώτη του Νοέμβρη, στα χίλια εννιακόσια εικοσιδυό, ήρθαμε στην Ελλάδα...”

-Όχι, αυτό δε θα γίνει ποτέ, ποτέ, φωνάζει απ’ τ’ άλλο δωμάτιο η Εύα. Δε θα ξεχάσω καμιά φορά τον τόπο μου[...]

-Ζω θα πει ξεχνώ...Αυτό με δίδαξε η πείρα.

[...] -Δε θέλω...δε θέλω..., κάμνει ξαφνικά η θεία Άννα σα να πνίγεται και σταματά την εργασία της.

⁶⁸¹ Μ. Λουντέμης, *Κάτω απ’ τα κάστρα της ελπίδας*, ό.π., σ. 73.

⁶⁸² Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 246.

-Τι; ρωτούν όλοι μαζί και την κοιτούνε σαστισμένοι.

.[...]Δε θέλω να ξεχάσω... δε θέλω να ξεχάσω!

Και κλαίει με λυγμούς”.⁶⁸³

Κάποτε υποστηρίζεται ότι η αναπόληση του παρελθόντος νάναι μια πολυτελής απασχόληση μπροστά στον αγώνα της επιβίωσης: “Μη μου μιλείς λοιπόν για νοσταλγίες και παρελθόν. Τώρα που τελείωσαν τα λεφτουδάκια του καθενός πάνε ξεχάστηκαν όλα αυτά. Μελαγχολείς σαν έχεις κεραμίδι πάνω απ’ το κεφάλι σου και στα ποδάρια σου παπούτσι. Σε πολλούς κιόλας λείψανε, για μας κοντεύει η ώρα. Θα το κατεβούμε το σκαλί ένα -ένα, όσο να φτάζουμε πια εκεί που δεν υπάρχουν επιθυμίες και λεπτότητες. Εκεί όπου γίνεσαι ένα πλάσμα δίχως γένος, δίχως ανθρωπιά με μόνο ένα στομάχι που πρέπει να γεμίσει σώνει και καλά”⁶⁸⁴

Όμως η εκτίμηση αυτή αναιρείται από την παραδοχή ότι ο πρόσφυγας δεν μπορεί να ζήσει χωρίς τη μνήμη του:

“Σου λέγω πιο πάνω ότι εμείς δεν έχουμε πια νοσταλγίες και παρελθόν. Όχι, λάθος, το παίρνω πίσω. Θα με κυριεύει κ’ εμένα μόνη...η Ζάκυνθός μου! Έτσι όπως λες για την ωραία κυρία Βέρα σου.

Και μου φαίνεται πως αν ψάξεις κάτω από τους τσίγκους της κάθε παράγκας κι απ’ τα πισσόχαρτα των συνοικισμών θα βρεις κ’ εκεί καρδούλες που τις κυριεύει κάποια Ζάκυνθο! Τα λερά κορμιά θάρχεται η ώρα που με όλο τους το μόχτο θ’ αφήνουν την βιωτικήν μέριμνα και θ’ αναστενάζουν. Για τον τόπο που άφησε ο καθένας και που δε θα ξαναϊδέι. Ναι, είμαι βέβαιη πως θάναι έτσι· δε θα ξεχάσουνε κι ας βούλιαζαν μέσα στη δυστυχία ως τ’ αυτιά.

Τρέμω μη δε μου μείνει λιγουλάκι ανθρωπιά για να θυμούμαι όσο ζω.”.⁶⁸⁵

Η ανάκληση του παρελθόντος, η μνήμη θεωρείται διακριτικό γνώρισμα του ανθρώπου. Ύστατο σημείο εξαθλίωσης είναι να μη θυμάσαι. Λειτουργία πάνω από τη άμεση συντήρηση του εαυτού, συγγενής του στοχασμού, διαφορισμός από το ζώο, το

⁶⁸³ Στο ίδιο, σσ. 18-19.

⁶⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 241.

⁶⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 245-246.

δικαίωμα στην αναπόληση εμφανίζεται σαν ιδιότητα που ο άνθρωπος δεν μπορεί και δεν πρέπει να αποβάλει, ακόμα κι όταν δεν τον διευκολύνει να προσαρμοστεί.⁶⁸⁶

⁶⁸⁶Εδώ θα μπορούσαν να ενταχθούν και ένα πλήθος αφηγηματικών έργων με περιεχόμενο τη ζωή των Ελλήνων στη Μικρά Ασία. Βλ. σχετικά στο Α' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.5.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΡΙΑ ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑ

Ας δούμε τώρα τρία αφηγήματα, τις *Πρώτες Ρίζες* (1936) της Τατιάνας Σταύρου, τη *Γαλήνη* (1939) του Ηλία Βενέζη και την *Παναγιά τη Γοργόνα* (1949) του Στρατή Μυριβήλη, μυθιστορήματα και τα τρία, που αναφέρονται, τα δύο αποκλειστικά, το τρίτο κατά μεγάλο μέρος, στην εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Γραμμένα τα δύο από πρόσφυγες συγγραφείς, το τρίτο από Ελλαδίτη, του οποίου όμως η καταγωγή από τη Λέσβο τον φέρνει κοντά στους πρόσφυγες λογοτέχνες και ειδικά στον Η. Βενέζη, καθώς το θέμα της Μικράς Ασίας και της προσφυγιάς κατέχει δεσπόζουσα θέση στο έργο του.⁶⁸⁷ Παρουσιάζουμε σε χωριστό κεφάλαιο, επιδιώκοντας μια ιδιαίτερη διαπραγμάτευση, αυτά τα τρία έργα για τρεις σημαντικούς, κατά τη γνώμη μας λόγους, που νομιμοποιούν την ιδιαίτερη ανάδειξή τους, πέρα από τη θεματική ανάλυση των μεγάλων αξόνων πάνω στους οποίους συστήνεται η εικόνα του πρόσφυγα.

Ο πρώτος αναφέρθηκε ήδη· αποτελούν τα μόνα έργα του corpus μας που είναι αποκλειστικά αφιερωμένα στην εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Από αυτά, άλλωστε, αντλούμε το μεγαλύτερο μέρος του υλικού μας και στην τεκμηρίωση των αναλυτικών κατηγοριών που προηγείται.

Ο δεύτερος αφορά στο διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον όπου διαδραματίζεται το κάθε έργο, που μας προσφέρει εναργείς περιγραφές της εκάστοτε κοινωνικής

⁶⁸⁷ Ο Μ.Γ. Μερακλής κατατάσσει τον Μυριβήλη στους “κατεξοχήν λυρικούς συγγραφείς”, μαζί με τον Ηλία Βενέζη. Και στον δυο το έργο κεντρική θέση κατέχει η λυρική ανάπλαση της Ανατολής ενώ γενικότερα, σημείο στο οποίο συναντούνται και με τον Κοσμά Πολίτη με το έργο *Στου Χατζηφράγκου*. “Γνώστες, από καταγωγή, της Ανατολής εκτιμούν σωστά, δηλαδή θετικά το ρόλο της στη διαμόρφωση μιας ιδιάζουσας ρωμιοσύνης σ’ ένα χώρο, όπου δύο σε αρκετά διαφορετικοί κόσμοι, “σμίγουν τις νοστιμάδες και συνταιριάζουν τη χάρη και το νόημά τους””, στο Μ.Γ. Μερακλής, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του Τριάντα”, ό.π., σ. 285. Και ο R. Beaton εντάσσει τον Στρατή Μυριβήλη στην “Αιολική Σχολή”, μαζί με τον Ηλία Βενέζη, τον Στρατή Δούκα, και το Φώτη Κόντογλου, με κοινό μεταξύ τους στοιχείο “προσωπικές εμπειρίες από το βίαιο ξεριζωμό του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας το 1922” και την κοινή καταγωγή από την ίδια περιοχή του βορειοανατολικού Αιγαίου (εξ ου και το προσωνύμιο) καθώς και ο “βαθύς σεβασμός προς τις παραδόσεις της ελληνικής αγροτικής ζωής και η αντίθεση προς το νεοφερμένο, δυτικότερο αστικό πολιτισμό”, στο R. Beaton, *Εισαγωγή στη Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία*, ό.π., σσ. 180 και 182.

κατηγορίας, αλληλοσυμπληρώνει το ένα το άλλο, καλύπτοντας όλη, θα λέγαμε, την κοινωνική γκάμα ηρώων, προσφέροντας έτσι και ένα συγκριτικό εργαλείο. Το έργο της Τατιάνας Σταύρου παρουσιάζει πρόσφυγες αστούς στο περιβάλλον της πρωτεύουσας και του Πειραιά, το έργο του Ηλία Βενέζη παρουσιάζει αγρότες και ψαράδες σε παραθαλάσσια περιοχή της Αττικής, που τους παραχωρήθηκε ειδικά από το ελληνικό κράτος για να την κατοικήσουν, ενώ αυτό του Στρατή Μυριβήλη παρουσιάζει ψαράδες που εγκαταστάθηκαν μόνοι τους ανάμεσα σε μια ντόπια κοινότητα, στη Λέσβο, δημιουργώντας τελικά το δικό τους συνοικισμό.

Ο τρίτος αφορά στα όρια της συνάφειας και της διαφορετικότητας ως προς την αντιμετώπιση του θέματος της προσφυγιάς από τον καθένα από τους τρεις συγγραφείς, και ταυτόχρονα πώς και πόσο η θεματική της προσφυγιάς εντάσσεται στις σταθερές του έργου του καθενός, πώς αξιοποιείται από το ιδεολογικό και καλλιτεχνικό σύμπαν του κάθε συγγραφέα. Με άλλα λόγια, πώς οι τρεις συγγραφείς, με αφορμή την προσφυγιά ή κάποτε εξαιτίας αυτής, διατυπώνουν τους προβληματισμούς τους και τις ανησυχίες τους τόσο για τον άνθρωπο και τη ζωή του όσο και για το εθνικό ζήτημα. Αυτό το τελευταίο μας ενδιαφέρει σταθερά και το αναζητούμε και σε αυτή την διαπραγμάτευση του υλικού, εφόσον είπαμε ότι το προσφυγικό ζήτημα, τόσο κοινωνιολογικά όσο και στο επίπεδο της κοινωνικής-καλλιτεχνικής κατασκευής ως εικόνας, δρα ως καταλύτης μίας ευρύτερης θεματικής, αυτής της ελληνικής ταυτότητας, και δημιουργεί νέες στερεοτυπικές αναπαραστάσεις, συνδυάζει παλιά μοντέλα με νέα για την περιγραφή ολόκληρης της κοινωνίας.

Θα επιχειρήσουμε έτσι να μελετήσουμε τα τρία έργα, αναφερόμενοι στις ιδιαίτερες ρητορικές επιδιώξεις του κάθε συγγραφέα και τον τρόπο που το θέμα της προσφυγιάς εντάσσεται σε αυτές και αξιοποιείται προς υπηρέτησή τους. Ταυτόχρονα θα αναφερθούμε σε κάποια σημεία των τριών έργων που μπορεί να θεωρηθεί ότι συγκλίνουν σε κάποια τυπολογικά χαρακτηριστικά τόσο ενός έργου για την εγκατάσταση των προσφύγων όσο και της πεζογραφικής εικόνας του Μικρασιάτη πρόσφυγα γενικότερα. Αυτό το τελευταίο άλλωστε αποτελεί και τη ραχοκοκκαλιά όλης της μελέτης μας. Από τα αφηγήματα αυτά μπορεί ενδεχομένως να αναδειχτεί, έστω και σχετικά, κάποιο κεντρικό αφηγηματικό μοντέλο της απόδοσης της εγκατάστασης των προσφύγων.

Μελετώντας λοιπόν τόσο την απόδοση της εγκατάστασης όσο και την ίδια την εικόνα του πρόσφυγα σε τρία διαφορετικά και ενδεικτικά έργα, έχουμε τη δυνατότητα να συγκρίνουμε και να αναδείξουμε ομοιότητες, κοινούς τύπους, αλλά και διαφορές ή ιδιαιτερότητες. Θα μπορούσαμε σχετικά με αυτό το ζήτημα να παρατηρήσουμε τα εξής ως κοινό συμπέρασμα και για τα τρία έργα: Η αφήγηση κάθε φορά μοιάζει να αποδίδει εκείνη την φάση από την εγκατάσταση που ισοδυναμεί με τη διαδικασία της στοιχειώδους προσαρμογής. Ξεκινά με την άφιξη των προσφύγων στο μέρος της εγκατάστασής τους. Σε αυτή τη φάση οι πρόσφυγες, είτε ως ομάδα είτε ως άτομα, φέρουν έντονα τα σημάδια της ταλαιπωρίας, της έκπληξης, του τρόμου μπροστά στο καινούργιο, της φρίκης για όσα υπέστησαν, είναι περισσότερο ή λιγότερο σοκαρισμένοι από την κατάσταση. Κινούνται σχεδόν μηχανικά, υποταγμένοι στη μοίρα τους. Στο κατοπινό στάδιο αρχίζουν να συνειδητοποιούν την κατάστασή τους και να ανασυγκροτούνται. Μια σειρά δοκιμασιών προβάλλουν μπροστά τους για να τις υπερβούν. Οι δοκιμασίες αυτές αφορούν βασικά το χώρο, τους ντόπιους, τον αγώνα της επιβίωσης, τη διαχείριση της μνήμης τους. Μοιάζει να είναι μια πρόκληση που πρέπει να αναλάβουν και να βγουν ή όχι νικητές. Από το συλλογικό υποκείμενο πρόσφυγες απομονώνονται κάποιοι τύποι που ανάγονται σε αντιπροσωπευτικά δείγματα της προσαρμογής ή της μη προσαρμογής. Τα έργα τελειώνουν με την επίτευξη μιας σχετικής προσαρμογής, με τη δημιουργία των προϋποθέσεων για μια ομαλή ζωή και οικείωση του νέου περιβάλλοντος, όποιες κι αν είναι αυτές κάθε φορά. Ο πρόσφυγας παρουσιάζεται νικητής στη δοκιμασία της αναμέτρησης με το καινούργιο. Φέρει όμως πάντα τη σφραγίδα της ιδιότητάς του μέσα από τη μνήμη του. Χαρακτηριστικό κοινό σημείο αποτελεί και στα τρία έργα ότι η διαδικασία της προσαρμογής δίνεται μέσα από εικόνες και συμβολισμούς του χώματος και του φυτικού κύκλου. Οι ίδιοι οι πρόσφυγες και η περιπέτειά τους, και στις δυο πτυχές τους, μετανάστευση-εγκατάσταση, παραπέμπουν στα φυτά και η ρητορική των έργων αναπτύσσεται γύρω από το χώμα και τους δεσμούς του ανθρώπου με αυτό, δεσμοί που είτε καταλύονται είτε συστήνονται. Σε ένα άλλωστε από αυτά, τις *Πρώτες Ρίζες*, ο ίδιος ο τίτλος παραπέμπει άμεσα στο συμβολισμό του χώματος.⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ Για τη σταθερότητα και τη δυναμικότητα του συμβολισμού του χώματος και των ριζών στα έργα αυτά, βλ. και τις σχετικές διαπιστώσεις του Peter Mackride στο άρθρο του, "Kosmas Politis and the literature of exile", ό.π., σ. 229.

1. ΤΑΤΙΑΝΑ ΣΤΑΥΡΟΥ, *ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΡΙΖΕΣ*:

Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ ή Ο ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ.

Οι *Πρώτες Ρίζες* της Τ. Σταύρου είναι το πρώτο μυθιστόρημα που εκδίδεται με θέμα την εγκατάσταση των προσφύγων. Το έργο της Σταύρου δηλαδή είναι ιδιαιτέρως σημαντικό, γιατί, όπως σημειώνει η Ε. Σταυροπούλου, “πρώτη καταπιιάστηκε με τη λογοτεχνική απόδοση αυτού του μεγάλου θέματος, πριν ακόμη η χρονική απόσταση αμβλύνει τη συγκίνηση και πριν κατασταλάξουν τα βιώματα σε πρωτογενές λογοτεχνικό υλικό”.⁶⁸⁹

Το δεύτερο ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο του έργου αυτού είναι ότι είναι το μόνο από τα τρία που αναλύουμε εδώ που είναι γραμμένο από γυναίκα πεζογράφο και σημαντικός αριθμός από τους ήρωες είναι γυναίκες. Σε επίπεδο πλοκής, το βιβλίο αναφέρεται στην παράλληλη ζωή τριών νεαρών προσφύγων γυναικών και την προσπάθειά τους να “ριζώσουν” στην Αθήνα.⁶⁹⁰ Στο έργο, σε μεγάλο βαθμό, πρωταγωνιστούν οι γυναίκες· η συγγραφέας εστιάζει στις γυναικείες περιπέτειες στην προσφυγιά, στη δική τους προσπάθεια να επιβιώσουν και να εξοικειωθούν με τα καινούργια δεδομένα. Φωτίζει τη βίωση της προσφυγιάς από τις γυναίκες και τις αλλαγές που επιφέρει στη ζωή τους, στις συνήθειές τους, την τύχη τους,

Με τις *Πρώτες Ρίζες*, μεταφερόμαστε γενικά στον κόσμο των αστών. Η πλοκή του μυθιστορήματος της Σταύρου διαδραματίζεται στο περιβάλλον της πρωτεύουσας, κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου από την έλευση των προσφύγων. Σε αυτό το χώρο και το χρόνο κινούνται οι πρόσφυγες ήρωές της. Πρόκειται για την απόδοση της ζωής κάποιων προσφύγων που έφθασαν ή κατέληξαν, ύστερα από περιπλάνηση σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, στην Αθήνα το φθινόπωρο του 1922 και της προσπάθειάς τους να

⁶⁸⁹Ε. Σταυροπούλου, “Τ. Σταύρου”, στο Π. Μουλλάς (εισ.-επιμ.), *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, ό.π., τ. Η', σ. 106.

⁶⁹⁰ Η συγγραφέας εστιάζει στις γυναίκες και στο πρώτο της βιβλίο, τη συλλογή διηγημάτων, *Εκείνοι που έμειναν* (1933), το οποίο αναφέρεται στη ζωή και τον αγώνα των γυναικών στην Κωνσταντινούπολη στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, χωρίς τους άνδρες, που λείπουν, αιχμάλωτοι των Τούρκων ή για άλλους λόγους.

συγκροτήσουν την καινούργια τους ζωή. Οι ήρωές της εκπροσωπούν μια μεγάλη ποικιλία αστών, από ταπεινούς μικροαστούς μέχρι μεγαλοαστούς, που με όλη την καταστροφή, διατηρούν σημαντικό μέρος της περιουσίας τους και εγκαθίστανται στην Ελλάδα με προνομιακούς όρους. Ένα κοινό νήμα τους συνδέει και τους γνωρίζει μεταξύ τους, ο δε χώρος ποικίλει από τη μεγαλοαστική έπαυλη της Κηφισιάς ως το σχολείο που συστεγάστηκαν αρχικά κάποιοι από αυτούς, το μεσοαστικό σπίτι στην Καστέλα, τον προσφυγικό συνοικισμό κάπου στην Αθήνα, όπου κάποιοι απέκτησαν με τον καιρό σπίτι, τους δρόμους του κέντρου και τα γραφεία των επιχειρήσεων κάποιων άλλων. Όλοι τους προσπαθούν να εξοικειωθούν με το νέο περιβάλλον, να ισορροπήσουν ψυχικά, να διαχειριστούν την ανατροπή που επήλθε στη ζωή τους, να αποκτήσουν εκ νέου ταυτότητα, και βέβαια, πριν από όλα, κάποιοι να επιβιώσουν.

Το τέλος αυτού του πρώτου χρόνου, που συμβολικά αντιστοιχεί σε έναν πλήρη κύκλο, τους βρίσκει περισσότερο ή λιγότερο “τακτοποιημένους”. Φαίνεται στο μεταξύ να έχει συντελεστεί η στοιχειώδης προσαρμογή, να έχουν επέλθει εκείνες οι αλλαγές που θα τους επιτρέψουν πλέον να αφομοιωθούν και να ξεκινήσουν μια καινούργια ζωή. Ο χρόνος αυτός μοιάζει να καλύπτει το απαραίτητο διάστημα που απαιτείται για αποδέσμευση από το παρελθόν και ικανότητα προς αντιμετώπιση του παρόντος και σχεδιασμού του μέλλοντος. Πρόκειται για χρόνο συνειδητοποίησης, απολογισμού, εξοικείωσης, μετάβασης προς μια καινούργια κατάσταση. Με άλλα λόγια, μοιάζει να είναι η διάρκεια του “περιθωρίου”, μετά το οποίο εισέρχονται στη νέα τους κοινωνική κατάσταση.

Θέματα που αναδεικνύονται και σε αυτό το έργο, όπως και σε άλλες αναφορές στην αρχική εμπειρία της προσφυγιάς, τον αγώνα των προσφύγων, το πρώτο εκείνο διάστημα μετά την άφιξή τους, να επιβιώσουν υλικά και ψυχικά, να δημιουργήσουν τη νέα τους ζωή, είναι οι δύσκολοι οικονομικοί, κοινωνικοί και ψυχολογικοί όροι ζωής του πρώτου καιρού, η βίωση της ανατροπής και της απώλειας, η νοσταλγία του παρελθόντος- χαμένου παράδεισου, το βάρος της μνήμης τόσο των ευτυχισμένων ημερών όσο και της φρίκης του πολέμου. Η μνήμη των τραγικών εμπειριών του πολέμου δεν έχει εδώ τόσο να κάνουν με ανάκληση σκηνών βίας αλλά κυρίως με την

υποβολή μιας βουβής θλίψης, με την ανάδειξη του “σημαδιού” στις διαθέσεις και τον ψυχισμό,⁶⁹¹ το πένθος για τους νεκρούς.

Προβάλλεται, επίσης, η σύγχυση ως προς την ταυτότητα και ο τρόπος που αυτή υπερβαίνεται, η επίδειξη της δύναμης και της επιβιωτικότητας, η επιμονή του ανθρώπου στην κατεύθυνση της ζωής και της εύρεσης της ευτυχίας. Έμφαση επίσης δίνεται στον αγώνα όχι μόνο για την υλική επιβίωση αλλά και στις ψυχολογικές διαδικασίες, τις αλλαγές στους ατομικούς ψυχισμούς και στις νοοτροπίες από το γεγονός.

Μια κατηγορία των ηρώων στοχάζεται πάνω στην εθνική ιδέα, στον ορισμό της πατρίδας, στη διάψευση του μεγαλοϊδεατισμού αλλά και στη ζωή τους, στις προσωπικές επιλογές και ανάγκες. Γενικά, στο μυθιστόρημα της Σταύρου, άσχετα προς το βαθμό επιτυχίας του εγχειρήματος, αντιμετωπίζουμε τον αντίκτυπο της προσφυγιάς στις ατομικές υπάρξεις. Οι ήρωες αντιμετωπίζουν το γεγονός και την καινούργια τους ζωή ως υποκειμενικότητες περισσότερο και λιγότερο ως το συλλογικό υποκείμενο πρόσφυγας. Παρακολουθούμε τις συνέπειες του γεγονότος να εξατομικεύονται. Προβάλλονται οι αλλαγές στον ψυχισμό, τις νοοτροπίες, τις συνήθειες. Το ισχυρότατο πλήγμα, η ανατροπή μεταμόρφωσαν τους ανθρώπους, τον τρόπο της ζωής τους, τις αξίες τους, τα ζητούμενά τους. Τους έφεραν αντιμέτωπους με τον εαυτό τους, σε απολογισμούς, αυτοκριτικές, συνειδητοποιήσεις, αποκάλυψαν κενά και ανάγκες καινοφανείς. Μας δίνεται ένα δείγμα του τι σημαίνει η ρήξη, η ασυνέχεια στον ατομικό κύκλο της ζωής, στη ζωή και τον ψυχισμό του κάθε ατόμου χωριστά. Ασχέτως με την υποδειγματικότητα των περιπτώσεων, πρόκειται για άτομα, άντρες και γυναίκες, που καλούνται να διαχειριστούν το συμβάν. Στη *Γαλήνη* του Βενέζη, έχουμε ένα ανάλογο δείγμα που αφορά τη ζωή του γιατρού Βένη και της γυναίκας του Ειρήνης και τη σχέση τους. Είναι εκεί οι μόνοι ήρωες του έργου που ασχολούνται με αυτόν τον τρόπο με τον εαυτό τους, ενδοσκοπούνται, αποκαλύπτοντας τη συνέπεια του γεγονότος στην ατομική τους ύπαρξη. Στο έργο της Σταύρου, οι περιπτώσεις είναι περισσότερες. Έχουμε ένα

⁶⁹¹ “Ας σημειωθεί ότι στο μυθιστόρημα δεν γίνεται σχεδόν καθόλου λόγος για τα δραματικά γεγονότα της Μικρασίας, που τόσο ενδιαφέρθηκαν να περιγράψουν άλλοι σύγχρονοι συγγραφείς, ακριβώς επειδή στόχος του είναι η νέα ζωή και όχι ο τραγικός ξεριζωμός. [...] Η Σταύρου αποφεύγει εντελώς τις σκηνές βίας που αφθονούν στα υπόλοιπα έργα...”, στο *ίδιο*, σ. 105.

δείγμα πώς το ιστορικό συμβάν επηρεάζει την προσωπική ιστορία του κάθε προσώπου.⁶⁹²

Και σε αυτό το έργο η μνήμη είναι κυρίαρχη, ένας ακόμα πρωταγωνιστής.⁶⁹³ Κατ'εξοχήν μάλιστα εδώ αναπτύσσεται ένας λόγος γύρω από τη μνήμη και τη διαχείρισή της, μια απολογία της, θα λέγαμε, μία διακύμανση ανάμεσα στη διαπίστωση των κινδύνων που εγκυμονεί η επιμονή της για την προσαρμογή αλλά και την αναγκαιότητά της στη θεραπεία της ασυνέχειας που οι άνθρωποι αυτοί αισθάνονται ως προς τον εαυτό τους και τη ζωή τους, την άντληση από αυτήν, ακόμα κι όταν τους δυσκολεύει, επιβεβαιώσεις της ίδιας τους της ανθρώπινης ιδιότητας.

Τέλος, στο έργο της Σταύρου, της οποίας τα έργα της χαιρετίστηκαν για “τον κοινωνικό τους προβληματισμό και μάλιστα από γυναικεία σκοπιά από την κριτική της εποχής”, ήδη από την πρώτη συλλογή διηγημάτων της,⁶⁹⁴ βρίσκουμε και το είδος της

⁶⁹² Αντίθετα, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος παρατηρεί ότι “οι *Πρώτες Ρίζες* είναι μια γενναία άσκηση επάνου στην ομάδα [...] στην ομαδική κίνηση, στην ομαδική τοποθέτηση, όχι απάνου στην ατομική τραγωδία. Η Τατιάνα Σταύρου προσπάθησε να μεταφέρει μέσα σ’ ένα ευρύχωρο πίνακα τις διαφορετικές εκδηλώσεις μιας “εποχής”, ενός τεράστιου ιστορικού περιστατικού που άλλαξε την τύχη πολλών ανθρώπων, που είχε πολλαπλή απήχηση σε άπειρα ξεχωριστά, ξεμοναχιασμένα άτομα. Αν κοιτάξουμε από μια τέτοια πλευρά τις *Πρώτες Ρίζες*, το βιβλίο βρίσκει τη σημασία του. Αν, αντίθετα, το μετρήσουμε με τον πήχη της ενδοσκοπικής και ψυχαναλυτικής τέχνης, θα προβάλλουν αντιμέτωπές μας οι αδυναμίες του”, αναφορά στο ίδιο, σσ 106-107.

⁶⁹³ Άλλωστε, όπως παρατηρήθηκε γενικότερα για τη Σταύρου, “τα προσωπικά βιώματα και οι μεγάλες ιστορικές ώρες του ελληνισμού είναι οι δύο συνισταμένες που στηρίζουν την έμπνευσή της. Στη ζωή, άλλωστε των ανθρώπων της γενιάς της, αυτά τα δύο συνυφάνθηκαν αζεδιάλυτα και δραματικά”, στο ίδιο, σ. 104. Γενικά, διακρίνεται η πρόθεση να “κινήθει ανάμεσα σε δύο πόλους, τη ρεαλιστική αναπαράσταση του ιστορικού γεγονότος και τη διερεύνηση της ανθρώπινης ψυχής, κυρίως των σχέσεων των δύο φύλων, χωρίς, όμως να μπορέσει να ισορροπήσει αυτές τις δύο τάσεις. Από τη μια πρόβαλε το χώρο και το χρόνο ως συνιστώσες του ανθρώπινου δράματος, και από την άλλη, προσπάθησε να τονίσει την ιδιαιτερότητα ενός χαρακτήρα και να εμβαθύνει σε μια συναισθηματική κατάσταση, αλλά δεν κατόρθωσε να συνθέσει το ομαδικό με το ατομικό. Αυτή η αδυναμία, φαίνεται καθαρότερα στις μεγαλύτερες συνθέσεις της, *Οι Πρώτες Ρίζες* και *Μονομαχία*”, στο ίδιο, σσ. 111-112.

⁶⁹⁴ “Δημοσιεύουμε σήμερα ένα διήγημα της κ. Τατιάνας Σταύρου. Η κ. Σταύρου δεν ανήκει βέβαια στις γραμμές μας. Οι κοινωνικές της όμως ιδέες τη φέρνουν ολοένα προς εμάς. Η *Νέα Επιθεώρηση* υπηρετώντας την ανάγκη του ενιαίου μετώπου όλων των αριστερών διανοουμένων Δε θα μπορούσε να αρνηθεί τη φιλοξενία της στους διανοούμενους που την πλησιάζουν”, *Νέα Επιθεώρηση*, περίοδος Β’, αρ. 10 (25), Μάρτης-Απρίλης 1934, σ. 332. Αναφορά στο Ε. Σταυροπούλου, “Τατιάνα Σταύρου”, ό.π., σ.

πληροφόρησης πάνω στους πρόσφυγες που αφορά περισσότερο και σε πραγματικές συνθήκες.

1.1. Ο τόπος

Ο τόπος στο έργο της Σταύρου είναι η Αθήνα. Η Αθήνα θέτει αμεσότητα, ως η αρχαία μητρόπολη του ελληνισμού και το όνειρο των μικρασιατικών πληθυσμών να είναι η πρωτεύουσά τους, το ζήτημα της σύνδεσης των προσφύγων με το νέο τόπο, την “επιστροφή” τους στη μητρόπολη. Στην αρχή, πράγματι, για κάποιους από αυτούς θα μπορούσε να θεωρηθεί έως και επιστροφή στη μητρόπολη η εγκατάσταση στην Ελλάδα⁶⁹⁵ ή τουλάχιστον αναμένουν να αισθανθούν παρηγορημένοι από το γεγονός ότι βρίσκονται επιτέλους κάτω από την Ακρόπολη: “-Ομολογείστε πως την ευτυχία τούτη δεν την ονειρευτήκατε ποτέ σας, έλεγε το άλλο πρωί ο Βασίλης Πολίτης[...]Να βλέπεις την ακρόπολη πίνοντας τον καφέ σου!”.⁶⁹⁶ Οι περισσότεροι ήρωες της Σταύρου είναι αστοί, γαλουχημένοι με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, αφοσιωμένοι σε μία μητρόπολη, μεστή από ένδοξη αρχαιότητα, με την εικόνα μιας Αθήνας στους πρόποδες της Ακρόπολης στην αρχή δεν απέχουν και από το να αισθάνονται χαρά να κατοικούν την πόλη που ονειρεύτηκαν, διατηρούν την προσδοκία πως δεν θα ‘ναι δύσκολο να νιώσουν στην Ελλάδα την οικειότητα της πατρίδας, αφού είναι θρεμμένοι με τους μύθους της κι έχουν μάθει να αναφέρονται σε αυτήν. Γρήγορα όμως οι μύθοι της Ελλάδας και της Αθήνας δεν αρκούν να κάνουν πιο ανεκτή την αλγεινή πραγματικότητα της κάθε μέρας, ούτε λιγότερο επαχθή την ανατροπή, ούτε αποζημιώνουν για την στέρηση και την απώλεια του παλιού και του οικείου. Έτσι, όταν οι δυσκολίες θα τον καταβάλουν, ο ίδιος άνθρωπος “δε ρίχνει πια κανένα βλέμμα στην Ακρόπολη, όπως τον πρώτο καιρό. Δεν την καμαρώνει. Σα να την ξέχασε. Σα να τη βρίσκει λιγάκι αχρείασθη αφού δε φελά να ζήσουνε καλύτερα οι άνθρωποι που μυρμηγκιάζουν από κάτω της”.⁶⁹⁷

103. Βλ. επίσης και Μ. Μερακλή, “Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του τριάντα”, *Παρνασσός*, ό.π., σσ. 288-289.

⁶⁹⁵ Πρβλ με τη νοοτροπία των αστών Κυδωνιατών, Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π.

⁶⁹⁶ Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό. π. , σ. 16.

⁶⁹⁷ Στο ίδιο, σσ. 22-23.

Στο έργο αυτό, ακριβώς λόγω των πολιτισμικών καταβολών των περισσοτέρων ηρώων, τίθεται το ζήτημα της ψυχολογικής τους αμφιθυμίας, του διχασμού σχεδόν που φέρονται να βιώνουν ανάμεσα σε δυο τρόπους που και τους δυο θεωρούν πατρίδα, αλλά ανακαλύπτουν ότι δεν έχουν το ίδιο βάρος μέσα τους. Στην πράξη ανακαλύπτουν την αντίφαση ανάμεσα στην “πατρίδα του βιώματος” και την “πατρίδα της ιδεολογίας”, ανάμεσα σε ό,τι εννοούν να προσδιορίζουν ως δικό τους και ό,τι δεν τους ανήκει, ανάμεσα σε ό,τι φαντάζονται μητρικό και ό,τι αποδεικνύεται εχθρικό και ξένο. Ταυτόχρονα ανακαλύπτουν συνεχώς ότι όσο και αν έχουν μάθει να θεωρούν την Ελλάδα πατρίδα τους, το βάρος των δεσμών με το χαμένο τόπο είναι μεγαλύτερο. Συνεχώς στο μυθιστόρημα της Σταύρου, επανέρχεται αυτή η αμφίθυμη διάθεση ανάμεσα στις “δυο πατρίδες”, σαν τον καημό της ηλικιωμένης να παραδεχτεί ότι θα ταφεί στον ξένο αλλά ταυτόχρονα και δικό τόπο, ή σαν την ενοχή της νεότερης να μην μπορεί να αισθανθεί πατρίδα τον καινούργιο τόπο.⁶⁹⁸

Εξάλλου, και το ζήτημα της διάψευσης που δοκιμάζουν οι ήρωες της Σταύρου από την υποδοχή τους στην Ελλάδα είναι χαρακτηριστική. Τους οδηγεί να αμφισβητήσουν οργισμένοι, διαπιστώνοντας την υποδοχή που τυγχάνουν στην Ελλάδα, το τίμημα που πλήρωσαν για το μεγαλοϊδεατισμό τους, όπως συμβαίνει με τους μεγαλοαστούς Κωνσταντινουπολίτες Λαμπίκηδες, που εγκατέλειψαν την Πόλη φοβούμενοι τα αντίποινα των Τούρκων, λόγω της δράσης τους στον πόλεμο· η αντιμετώπιση που τυγχάνουν στην Αθήνα, η κοινωνική και πολιτική τους αποδυνάμωση στη νέα κοινωνία, η οικονομική καταστροφή τους ωθεί στην απόρριψη της αλτρωτικής ιδεολογίας, στη μεταμέλεια για τη στράτευσή τους, που κατέστησε αδύνατη την παραμονή τους στην Τουρκία και προκάλεσε την απώλεια της περιουσίας τους.⁶⁹⁹ Ο φίλος τους όμως θα σπεύσει να δικαιολογήσει τα παράπονα με το ακαταλόγιστο του μεγάλου πόνου, της απογοήτευσης, και όλα αυτά μόνο για τα πρόσωπα, όχι για τη ίδια την ιδέα. Τέτοιοι προβληματισμοί βέβαια προέρχονται μόνο από το περιβάλλον των μεγαλοαστών Λαμπίκηδων. Μέσα στο έργο, θα ακουστεί μάλιστα και η οργισμένη αντίδραση για εκείνους που έχουν την πολυτέλεια λυτρωμένοι “από τον εφιάλτη του ψωμιού”,⁷⁰⁰ να ασχολούνται μέσα σε όλη αυτή την

⁶⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 223-224 και 246.

⁶⁹⁹ Στο ίδιο, σσ. 64-66.

⁷⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 239.

αναστάτωση με τον πληγωμένο εθνικό αίσθημα, όπως οι “...*Λαμπίκηδες που έχουνε να λυπηθούνε μόνο ως Έλληνες για την ταπείνωση και να κοιτάζουν έπειτα το πειραγμένο τους φιλότιμο*”.⁷⁰¹

Από την άλλη, ο τόπος ωχριά -κι εδώ παρουσιάζει κοινό σημείο με τον τόπο της *Γαλήνης*- στη σύγκριση με το παλιό, ενώ διαπιστώνεται η κατωτερότητά του και η εχθρότητα που παρουσιάζει για τους πρόσφυγες, πραγματικά και συμβολικά. Και το οικιστικό περιβάλλον, αλλά και η γύρω του φύση περιγράφονται αφιλόξενα και προφανώς υστερούν στη σύγκριση με τα αντίστοιχα παλιά. Και εδώ η παλιά πατρίδα παρουσιάζεται ένας χαμένος παράδεισος, μια Γη της Επαγγελίας, τόσο ο τόπος όσο και η ζωή των ανθρώπων εκεί,⁷⁰² ενώ κάθε αναφορά στο καινούργιο, σε εικόνες και νοοτροπίες επιφέρουν υποτιμητικές κρίσεις. Το χώμα, “*άσπρο σα σαπούνι*”, η θάλασσα, τα βουνά, η στοιχειώδης, μη λειτουργική, αθηναϊκή κατοικία ωχριούν μπροστά στις εικόνες των προσφύγων από το παρελθόν και φανερώνουν τις δυσκολίες της προσαρμογής. Κυρίως, πιο λειτουργικό στο συμβολικό γίνεται το στοιχείο του καύσωνα και της λειψυδρίας που σε συνδυασμό με το εκτεταμένο μπετόν της πρωτεύουσας φέρνει και αυτόν το χώρο κοντά στον άνυδρο τόπο της *Γαλήνης*. Η λειψυδρία, ο καύσωνας είναι σταθερά στοιχεία του τόπου, ακόμα και στην περιγραφή του αστικού χώρου. Καθώς πιάνει το καλοκαίρι, και “*μόλις ο καιρός ζέστανε, εκείνο το βασανισμένο το νεράκι που ταξιδεύει τόσο νάρθει, άρχισε κιόλας να λιγοστένει*”,⁷⁰³ οι άνθρωποι φοβούνται: “*Τι θα γίνουμε με τη ζέστη; Την αισθάνουμαι νάρχεται. Σα θανατικό και ό,τι να κάμω δε βρίσκω τρόπο να την αποφύγω. Πώς θα ζήσουμε κάτω απ’ αυτή την πλάκα το μπετόν π’ αρχίνησε να καβουρντίζεται πάνω από τα κεφάλια μας!*”.⁷⁰⁴ Απέναντι στο άφθονο νερό, το ισορροπημένο κλίμα, τη γονιμότητα, την καθαριότητα της Ανατολής

⁷⁰¹ Στο ίδιο, σ. 240.

⁷⁰² “*Αχ! Κάρβουνα είναι τούτα, μονολογούσε, χώμα μοναχό, βρεμένο....Πουν τα κάρβουνα που κουβαλούσασι οι χωριάτες απ’ την Κούμουλα....Τι σόι τόποςμας φέρασι και μας πετάζασι...κάνα καλό απάνου του δεν έχει....*”, στο ίδιο, σ. 171. “[...] -Ψάρια είναι αυτά που να τα τραγουδήξω για περίγελα Φτωχές θάλασσες παιδί μου δεν έχουν μπερεκέτι...Μόνον άλας μπόλικο. Πού είναι το μπουγάζι που μας έθρεφε...” στο ίδιο., σ. 25), “[...] είχαμε που λες νερά....οι βρύσες έτρεχαν δίχως κάνουλα. Μπούζι, κρούσταλλο...Έβαζες το δάχτυλό σου- ένα, δύο τρία...πού να πας ως το πέντε; Κοκκάλωνες από το κρύο....”, στο ίδιο, σ. 138.

⁷⁰³ Στο ίδιο, σ. 238.

⁷⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 238-239.

στέκεται η στέρηση του ελληνικού χώρου. Όπως και στη *Γαλήνη* του Βενέζη, η περιγραφή του τόπου, στη σύγκρισή του μάλιστα με τη γη της επαγγελίας που προβάλλει μέσα από τη μνήμη των προσφύγων να είναι η Ανατολή, είναι συνεπής προς την εικόνα του καταραμένου τόπου, του ακατάλληλου για δημιουργία ζωής, αποδίδοντας προφανώς τη δυσκολία του αγώνα να ριζώσουν οι πρόσφυγες στη νέα πατρίδα.

1.2. Ο τίτλος και το μοτίβο του ριζώματος

Οι “πρώτες ρίζες” φαίνεται να είναι ο αγώνας της προσφύγων της πρώτης γενιάς, αυτών που αναγκαστικά θα περάσουν όλες τις δοκιμασίες, προκειμένου να δημιουργήσουν συνθήκες προσαρμογής όχι τόσο πια για τους εαυτούς τους, όπως δηλώνουν οι ίδιοι, αλλά για τα παιδιά τους και τις κατοπινές γενιές. Το σημαντικότερο ίσως σημείο του έργου, που δικαιώνει τον τίτλο είναι ο λόγος μιας γυναίκας, της θείας Άννας, που ανήκει σε αυτό που θα λέγαμε πρώτη γενιά προσφύγων, και που αναφέρεται στον αγώνα που δίνουν οι άνθρωποι της γενιάς της:

*“Χρειάζεται αγώνας να μπηχτείς σε τούτη την άσπρη ξερή γη. Θέλει να σκάψεις με τα νύχια, με τα δόντια, με όλα σου τα δυνατά για να στεριώσεις μια ζωούλα φτωχικιά χωρίς αναμνήσεις. Είναι στιγμές που νοιώθω σα να μην είμαι άνθρωπος παρά γίνουμαι δέντρο. Προσπαθώ κι αγκομαχώ να χώσω βαθειά όσο μπορώ τις ρίζες μου, να ρουφήξω με τα τρεμάμενα κλωστένια στόματά μου λίγη δροσούλα. Λίγη που να καταφέρω να βασταχτώ ίσως και να αντιπαλέψω τους ανέμους. Σκέπτονται τα παιδιά μου. Κανένα τους σα μεγαλώσει δε θα υποπτευθεί την αγωνία μας. Θα τα διαβάζουνε τα όσα γίνανε στην ιστορία τους όπως εμείς μαθαίναμε την Κιβωτό του Νώε. Όμως πάλι δεν ξέρω αν θάβρισκα το θάρρος που με στυλώνει αν δεν είταν γύρω μου αυτά τα τρία πλάσματα. Νοιώθω με φόβο και λαχτάρα πως εμείς θα είμαστε οι πρώτες ρίζες! Αυτά οι πρώτοι ανθοί θα λουλουδίσουν ή θα μαραζιάσουνε ανάλογα με τα δικά μας αγκομαχητά. Αν θα βαστάζουμε, αν δε μας τσουρουφλίσει ο ήλιος που καίει σαν φοβέρα πάνω από τις χλωμές ζωές μας”*⁷⁰⁵

⁷⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 242-243.

Εκτός από τον αγώνα των ανθρώπων που βρίσκονται στην ώριμη ηλικία, των γονέων των παιδιών, “πρώτες ρίζες” είναι και οι πρώτοι νεκροί του καινούργιου τόπου, οι ηλικιωμένοι, που πεθαίνοντας και ενταφιαζόμενοι στην Ελλάδα, θα δημιουργήσουν εκείνη την ιδιαίτερη σημασία που δίνει σε έναν τόπο το χρώμα που φιλοξενεί πεθαμένους προγόνους. Έτσι, η ηλικιωμένη γυναίκα που σκέφτεται με τρόμο ότι θα ταφεί στην Ελλάδα, τον ξένο τόπο, μακριά από τους τάφους των δικών της, παρηγοριέται μόνο με τη σκέψη ότι ο δικός της τάφος θα αποτελέσει “*το θεμέλιο που θα στεριώσετε εσείς οι άλλοι, οι νέοι, τα παιδιά*”.⁷⁰⁶

Γενικά, και εδώ, όπως και αλλού, το μοτίβο του ριζώματος είναι το κυρίαρχο, το πλέον αποτελεσματικό μέσο απόδοσης της προσπάθειας των προσφύγων να δημιουργήσουν τη νέα τους ζωή. Το εκφραστικό μέσο της παρομοίωσης των ανθρώπων με τα φυτά και τα δέντρα είναι αυτό που υιοθετείται, για να δηλώσει τη διαδικασία και το βαθμό της επιτυχίας της εγκατάστασης των προσφύγων.

1. 3. Ο σκληρός αγώνας

Στο έργο της Σταύρου βέβαια δεν είναι τόσο ο τόπος γύρω από τον οποίο θα στηθούν οι αντιξοότητες της εγκατάστασης, αφού όλα τοποθετούνται στο χώρο της Αθήνας και του Πειραιά. Δεν είναι το πάλεμα με τη γη που θα κρίνει την εγκατάσταση, αλλά το πάλεμα με τη δυνατότητα εξεύρεσης των προς το ζην στις συνθήκες της πόλης.

Το έργο προσφέρει πληροφορίες για τις συνθήκες ζωής των προσφύγων στους στοιχειώδεις καταυλισμούς που κατοίκησαν το πρώτο διάστημα, τη φτώχεια, τη δυσκολία τους να επιβιώσουν. Στο φόντο μιας εύθυμης μεγαλοαστικής Αθήνας, ξετυλίγεται ο αγώνας των προσφύγων στις παραγκουπόλεις τους να επιβιώσουν. Η πλειοψηφία και των δικών της προσφύγων ηρώων λοιπόν ανταποκρίνονται στο στερεότυπο του προλετάριου πρόσφυγα που βασανίζεται μέσα σε μύριες αντιξοότητες να επιβιώσει. Ταυτόχρονα όμως ο τρόπος με τον οποίο προς το τέλος της υπόθεσης, επέρχεται μια σχετική τακτοποίηση, μια σχετική επιτυχία, η επίτευξη της προϋπόθεσης

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 224.

για ένα καλύτερο μέλλον μας οδηγεί στη συμπλήρωση της προηγούμενης εικόνας με αυτή του φίλεργου, επίμονου πρόσφυγα που τα καταφέρνει, που επιβιώνει, που αγωνίζεται και σχετικά ανταμείβεται

Μέσα στο έργο της Σταύρου, η ανατροπή που επήλθε στη ζωή των προσφύγων φωτίζεται κατεξοχήν από την αλλαγή του κοινωνικού στάτους ανθρώπων που στο παρελθόν, στην παλιά πατρίδα ζούσαν μια άνετη ζωή, και έχαιραν μιας κοινωνικής εκτίμησης συνεπεία του επαγγέλματός τους και του επιπέδου της ζωής τους. Έτσι προβάλλεται πολύ έντονο το αίσθημα της κατάντιας, αφού οι πρωταγωνιστές ανήκουν στην κοινωνική κατηγορία που κυρίως αντιλήφθηκε την εμπειρία της προσφυγιάς με τους όρους της κοινωνικής έκπτωσης και αποδυνάμωσης. Οι κάποτε τακτοποιημένοι άνθρωποι, περισσότερο ή λιγότερο εύποροι, καταξιωμένοι στα επαγγέλματά τους, με κύρος στην παλιά τους κοινωνική θέση, αδυνατούν τώρα να αναπαράγουν τους όρους του παρελθόντος στην καινούργια τους ζωή, στο νέο περιβάλλον. “Ξεπέφτουν” κοινωνικά, αφού δεν μπορούν να συνεχίσουν τις ίδιες επαγγελματικές δραστηριότητες, δυσκολεύονται όχι μόνο να ανακτήσουν την οικονομική και κοινωνική θέση του παρελθόντος αλλά και απλώς να εξασφαλίσουν τους όρους μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης. Η νέα τους κατάσταση, η σύγκριση με τους αντίστοιχους ντόπιους προκαλούν το αίσθημα της ταπείνωσης. Τα χρήματα και τα κοσμήματα που περισώθηκαν γρήγορα εξανεμίζονται, για όσους βέβαια κατάφεραν να τα φέρουν, και μπροστά τους ορθώνεται όχι μόνο η ανυπέρβλητη δυσκολία να ανακτήσουν το παλιό κοινωνικό στάτους αλλά και το φάσμα της πείνας και της εξαθλίωσης.

Η θεία Άννα, προσπαθώντας να περιγράψει στην ανιψιά της την κατάντια και τις δυσκολίες των συμπατριωτών τους, αναφέρει ενδεικτικά:

“Σέρνουνται γυναίκες και άντρες όλη μέρα και ρεύουνε ψάχνοντας να βρουνε τρόπο να το καταφέρουνε (να κερδίσουν το ψωμί)[...] ένας κάποιος πολύ φίλος του έδωσε προχτές τη βέρα του να κάνει ναύλα ν’ ανέβει στην Αθήνα! [...]ένας διευθυντής εφημερίδας ψήνει τούβλα σε κάποιον προσφυγικό συννοικισμό που χτίζεται. Και πνίγεται μέσα στη λαύρα των καμινιών και στη βρώμα του λιγνίτη. [...]ο φαρμακοποιός, ο φίλος του από τη Σμύρνη, σοβαρός, επιστήμων άνθρωπος έκαμε ένα κουβούκλιο με σανίδες και κλείστηκε αυτού για να πουλεί γκαζόζες! [...] γυναίκες από τη Μικρασία[...] να διαλαλούνε στους δρόμους κουλουράκια ή καμιά πετσέτα και σεντόνι που γλίτωσε από τη φωτιά. Κυλιούνται από την αυγή ως τη νύχτα αλλաλιασμένες, θλιβερές, παράταιρες με ό,τι

υπάρχει γύρω τους. Ακόμα συναντά εμπόρους σαν εκείνον που συλλογιούνταν αν θα μπορούσαν να γίνουνε γκαρσόνια ή κάτι τέτοιο, που νάχουν την ελπίδα ότι στο τέλος της ημέρας θα βγει ένα μεροκάματο εργατικό”.⁷⁰⁷

Η Καλλιώ θα δοκιμάσει από τις μεγαλύτερες εκπλήξεις, βλέποντας στο δρόμο το γιατρό από την Κίο να κάνει το σαράφη, “αζούριστος και με σηκωμένο το γιακά του πανωφοριού να μη φαίνεται πως δε φορεί κολάρο”, “ο πιο καλός γαμπρός” στον τόπο του, “που τον είχανε στο μάτι τόσες και τόσες πλούσιες”. Κι ο ίδιος εξηγεί: “...Γιατρός λες πως είμαι, όμως τι θάρρεψες πως είναι Κίος εδώ ναρθούνε να χτυπήσουνε την πόρτα μου. Ποιος με ξέρει....Να κάτσω να φυλάξω όσο να γνωριστώ, θα σωθούν τα παραδάκια μου. Αυτό το παλτό που βλέπεις είναι όλο μου το βιος. ...και στρώμα και κουβέρτα και πάπλωμα. Το άπαντον!”.⁷⁰⁸

Η αλλαγή της κοινωνικής θέσης ταπεινώνει και τους λιγότερο “λαμπρούς” επαγγελματίες: “Αχ! Θα έβγαινε στους δρόμους εκείνος ο Χριστόδουλος, ο ράφτης με το όνομα να πουλεί τσιγάρα με το πανεράκι. Σώσε Κύριε! Καθώς φυσούσε το πρωί εκείνο ν’ ανάψει το μαγκάλι, τα δάκρυά του τσιτσίριζαν πάνω στη φωτιά”.⁷⁰⁹

Η επαγγελματική δραστηριότητα των προσφύγων και ο αγώνας τους για την επιβίωση αποδίδεται παραστατικά: “Δουλειές του ποδαριού! όποιον πρόσφυγα να ρωτήσεις έτσι θα σου απαντήσει: δουλειές του ποδαριού! Και κείνος που τα’ ακούει δεν υποψιάζεται καν τι ξεθέωμα, τι ιδρώτας κρύβεται από κάτω”.⁷¹⁰

Σημαντική είναι επίσης η περιγραφή της ψυχικής και ηθικής κατάντιας, συνέπεια της οικονομικής: “Για να βαστάς όμως, ν’ αντέχεις τον καθημερινό κάματο, ρίχνεις φορτίο, κάνεις αβαρίες, όσο που αγάλια-αγάλια καταντάς αγνώριστος και στα δικά σου μάτια ακόμη. Αυτού θα φτάξουμε όλοι, μόνο παρακαλώ τους θεούς όποιοι κι να είναι να μας δώσουν την αντοχή να φτάξουμε” [...] Έπειτα βρίσκεις μια εγωιστική παρηγοριά στη δυστυχία του αλλοιού. Γυρνάς και βλέπεις στο δάχτυλό σου το δαχτυλίδι και λες, έχω ακόμα καιρό, δεν έφτασα ως εκεί”.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Στο ίδιο, σσ. 240-241

⁷⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 149-150.

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 142

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σ. 243.

⁷¹¹ Στο ίδιο, σ. 240.

Η αγωνία για το μέλλον είναι έντονη όπως και ο φόβος για την εξαθλίωση, όχι μόνο την υλική αλλά και την ηθική που την ακολουθεί: “Θα το κατεβούμε το σκαλί ένα-ένα, όσο να φτάσουμε εκεί που δεν υπάρχουν επιθυμίες και λεπτότητες. Εκεί όπου γίνεσαι ένα πλάσμα δίχως γένος, δίχως ανθρωπιά με μόνο ένα στομάχι που πρέπει να γεμίσει σώνει και καλά”.⁷¹²

Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι σε αυτή τη φάση πολλά από τα πρόσωπα δεν έχουν καν όνομα. Καθώς εδώ δεν πρόκειται για ολόκληρη κοινότητα που εγκαθίσταται, αλλά για μεμονωμένα άτομα από διάφορα σημεία που έφτασαν στην Αθήνα, η ταυτότητά τους διακυβεύεται ακόμα περισσότερο. Στους προσφυγικούς καταυλισμούς, διάφοροι προσδιορισμοί αντικαθιστούν τα ονόματα των προσώπων. Πρόκειται για την “κυρία από τα Δαρδανέλλια”, την “πρόσφυγα από το Αϊβαλί”, την “Ανατολίτισσα”, τη “γυναίκα από τα Μοσχονήσια”. Η Καλλιό δεν βρίσκει το λόγο να διαψεύσει ότι τη λένε Μαρία, αφού έτσι τη φωνάζουν για ευκολία οι πελάτες της, ούτε κανείς τη ρωτά το όνομά της, παρά αργότερα, όταν και η ίδια σιγά-σιγά αποκτά ταυτότητα και ρυθμό στη νέα της ζωή.

Το γυναικείο πρόσωπο της προσφυγιάς ή ο αγώνας των γυναικών

Τα γυναικεία πρόσωπα καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος στην πινακοθήκη των ηρώων της Σταύρου. Η συγγραφέας αναδεικνύει την ιδιαιτερότητα της γυναικείας εμπειρίας της προσφυγιάς. Ανάμεσα στα πρόσωπά της συναντούμε γυναίκες στιγματισμένες από τη φρίκη του πολέμου, να πενθούν τις απώλειές τους, κυρίως μανάδες. Γυναίκες που αλλάζει η ζωή τους καθώς βρίσκονται μόνες, αρχηγοί των οικογενειών τους, και πρέπει να επιβιώσουν και οι ίδιες και να θρέψουν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, γυναίκες που από την προστασία των ανδρών βγαίνουν στο δρόμο και αυτό βιώνεται τόσο ως κατάντια (γίνεται μάλιστα κατεξοχήν δείκτης της ανατροπής της τάξης) όσο και χειραφετητική διαδικασία. Ο νέος ρόλος αντιμετωπίζεται ως ταπείνωση και ως χειραφέτηση. Στο έργο της Σταύρου, θα λέγαμε ότι το βάρος της προσφυγιάς το σηκώνουν οι γυναίκες.⁷¹³

⁷¹²Στο ίδιο, σ. 241.

⁷¹³Όπως σημειώνει ο Τέλλος Άγρας, στην κριτική του για το έργο της Σταύρου, “[...] η προσφυγιά είναι γυναίκα. Είναι το έπος της γυναικός. Η παμπάλαια “μητριαρχία” ξαναζεί στην προσφυγιά, γιατί κι η

Γυναίκες στο δρόμο να αγωνίζονται και αυτές για το μεροκάματο, γυναίκες που ως την προηγούμενη ζούσαν μια διαφορετική ζωή, έχοντας ένα διαφορετικό ρόλο. Το θέαμα της γυναίκας στο δρόμο, χωρίς κανένα από τα συνήθη διακριτικά της, ο αγώνας της για βιοπορισμό θα αναστατώσει την ελληνική κοινωνία,⁷¹⁴ θα μορφοποιήσει την ανατροπή της τάξης ακόμα περισσότερο. Η εικόνα της γυναίκας μικροπωλήτριας μοιάζει να είναι δραστικότερη από τον τέως μεγαλέμπορο που κάνει το αντίστοιχο. Η ανατροπή που γνωρίζει το κοινωνικό στάτους ενός άντρα, όταν για παράδειγμα από πλούσιος φαρμακοποιός ψήνει τούβλα σε συνοικισμό, είναι λιγότερο δραστική από την αντίστοιχη της γυναίκας που βγαίνει, κάποτε μόνο από το σαλόνι, και από το ρόλο της οικοδέσποινας και της μητέρας, και καλείται να εργαστεί εκτεθειμένη στο δρόμο.

Έτσι, *“γυναίκες από τη Μικρασία[...] διαλαλούνε στους δρόμους κουλουράκια ή καμιά πετσέτα και σεντόνι που γλύτωσε από τη φωτιά. Κυλιδούνται από την αυγή ως τη νύχτα αλλαλιασμένες, θλιβερές, παράταιρες με ό,τι υπάρχει γύρω τους”*⁷¹⁵ γίνεται στην αφήγηση της θείας Άννας για τα βάσανα των προσφύγων από τις πιο εναργείς εικόνες.

Γίνεται αναφορά σε γυναίκες που καλούνται να προσαρμοστούν σε μια τελείως διαφορετική κατάσταση από αυτή που είχαν συνηθίσει. Κι αυτές είναι αστές, συνηθισμένες σε μια άλλη ζωή και έναν άλλο ρόλο, όπως η κυρία από τα Δαρδανέλια, γυναίκα *“ολωσδιόλου αμάθητη από δουλειές”*, *“παράταιρη”* στον προσφυγικό συνοικισμό, που *“απαντούσε σε όλους με το σας και με το σεις”* και που *“έμνησκε με τις ώρες[...]Γυρνούσε σε μια άλλη ζωή, πολύ μακρινή, σβησμένη πια για πάντα”*.⁷¹⁶

Και βέβαια, κυρίως μάλιστα, στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα, προβάλλεται η γυναίκα, που μόνη στον κόσμο ή προστάτρια οικογένειας εργάζεται και αγωνίζεται με αξιοπρέπεια και αυταπάρηση.

προσφυγιά είναι μια αρχή ζωής καινούργιας, καθώς στάθηκε κάποτε κι αρχή όλης της ανθρώπινης ζωής. Και το βιβλίο λοιπόν της προσφυγιάς από γυναίκα έπρεπε να γραφεί! Και οι γυναίκες κυριαρχούν ανάμεσά του”, Τέλλος Άγρας, “Κριτική για το *Οι Πρώτες Ρίζες*”, *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτος Β', αρ.42, 26 Ιαν. 1936, σ. 11. Παρατίθεται στο Ε. Σταυροπούλου, “Τατιάνα Σταύρου”, ό.π., σ. 116

⁷¹⁴ Πρβλ. με το απόσπασμα από το *Σαν τα Τρελά Πουλιά* της Μαρίας Ιορδανίδου: *“Γιατί τις αντιμάχονται οι ντόπιοι; Φταίνε αυτές που καταστράφηκαν, που βρέθηκαν στους δρόμους και τώρα πρέπει να ξενοδουλέψουν για να ζήσουν”*, Μ. Ιορδανίδου *Σαν τα τρελά πουλιά*, ό.π., σ. 98.

⁷¹⁵ Στο ίδιο, σ. 240.

⁷¹⁶ Στο ίδιο, σσ. 131,132.

Η Καλλιώ, από τους πιο ενδιαφέροντες χαρακτήρες του έργου, είναι ένα νεαρό κορίτσι που μαζί με την οικογένειά της, που αποτελείται από έναν γέροντα πατέρα, μία μικρότερη αδελφή κι έναν έφηβο αδελφό, κατέφυγαν πρόσφυγες από την Κίο και μετά τη συνήθη περιπλάνηση βρέθηκαν οριστικά στην Αθήνα. Συνειδητοποιεί άμεσα πως πρέπει να πάρει το ρόλο της προστάτριας για την οικογένειά της, γιατί είναι το μόνο πρόσωπο που πρακτικά και ψυχολογικά μπορεί να ανταπεξέλθει σε έναν τέτοιο ρόλο: *“Το γύριζε απ’ εδώ το γύριζε απ’ εκεί κ’ έβλεπε πως μόνο σ’ εκείνη, την Καλλιώ έμνησκε να δουλέψει. Τι νάκαμνε όμως; τα γράμματά της ήταν λιγοστά. Δεν τάχε ποτέ της αγαπήσει. Οι δουλειές του σπιτιού πάλι δε φελούσαν”*.⁷¹⁷ Βρίσκεται να πουλά τσιγάρα στα καφενεία και στους δρόμους του κέντρου, δουλειά που στην αρχή της προκαλεί ντροπή για το είδος της όσο και για την έκθεσή της στο δρόμο και τους χώρους των ανδρών: *“Από την ντροπή της δεν καλόβλεπε και σκόνταψε[...] όλοι όμως θα με κοιτάζουνε... Και θα γελούνε, μπορεί να πουν και τίποτα πειράγματα[...] Εκείνη τη στιγμή δεν έβλεπε, ούτε άκουγε. Τα μάτια της είχαν θολώσει από το ίδιο της το αίμα που χύμνξε ανταριασμένο κατά πάνω. Τ’ αυτιά της σα να φρακάρανε. -Τσιγάρα, κύριοι”*.⁷¹⁸ Η Καλλιώ θα επιμείνει στο επάγγελμά της κι είναι αυτή που θα βοηθήσει την οικογένεια. Δεν είναι μόνο γυναίκα “αρχηγός” της οικογένειάς της. Το είδος της δουλειάς της, η μικρή της επιχείρηση, τη φέρνει ακόμη πιο κοντά στον κόσμο των ανδρών. Κερδίζει την εκτίμηση και το σεβασμό των πελατών της. Ο πατέρας καμαρώνει και πικραίνεται ταυτόχρονα: *“Όλο αυτό το έρμο το Καλλιώ, πάντα του άτυχο...Απ’ τον καιρό που συγχωρέθηκε η “μακαρίτισσα”*.⁷¹⁹

Η Καλλιώ δεν παίρνει μόνο τη θέση της νεκρής μάνας, σύνηθες για τη μεγάλη κόρη της οικογένειας σε τέτοια περίπτωση αλλά και του πατέρα που αδυνατεί να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του. Θα εξασφαλίσει το σπίτι της οικογένειας, χτίζοντάς το μόνη της στον προσφυγικό συνοικισμό: *“Κοντοστάθηκε να καμαρώσει το σπίτι της. Την παράγκα αυτή με το ενάμισι δωμάτιο που ήταν πιο λατρεμένη από χίλια μέγαρα. Πώς κατάφερε να τη χτίσει κι η ίδια απορούσε”*.⁷²⁰ Επέκτεινε τη δουλειά της, επιδεικνύοντας επιχειρηματικό ενδιαφέρον: *“Η δική της δουλειά είχε προκόψει. Πήγε μπρος. Τώρα η*

⁷¹⁷ Στο ίδιο, σσ.139-140.

⁷¹⁸ Στο ίδιο, σ. 148.

⁷¹⁹ Στο ίδιο, σ. 150.

⁷²⁰ Στο ίδιο, σ. 177.

Καλλιώς κρατούσε δύο βαλιτσάκια. Δεν πουλούσε πια μόνο τσιγάρα. Στο ένα είχε οδοντόπαστες, σαπούνια του ξυρίσματος, κολώνιες. Απόκτησε και δική της πελατεία, ταχτική”.⁷²¹ Η δουλειά της δεν είναι πια ντροπή και κατάντια, είναι δραστηριότητα που της δίνει αυτοεκτίμηση. Ο αγώνας της είναι αγώνας αντρικός και ως τέτοιος αναγνωρίζεται. Και η ίδια, προσηλωμένη στην αποστολή της, αδιαφορεί για άλλες πτυχές της ζωής της και του εαυτού της: “δεν το υπόφερνε να μιλούν για ρούχα. Κάποτε θύμωνε. Δε βλέπεις τα χάλια μας, παρά κοιτάξεις το φουστάνι σου; Ποιος θα σε γελάσει αν δεν είσαι της ώρας; έπειτα μήγαρις είσαι στον τόπο σου...Τι σε μέλλει; ποιος σε ξέρει;”.⁷²² Χαρακτηριστικό βέβαια ότι η βιοποριστική δραστηριότητα της Καλλιώς αμβλύνει την κάθε μέριμνα για τη θηλυκότητά της και την καθιστά ένα πρόσωπο μέσα στο έργο που δεν έχει κανένα ερωτικό ενδιαφέρον, τη στιγμή που το στοιχείο του έρωτα διαπερνά ολόκληρο το έργο και αποτελεί την απάντηση σχεδόν της συγγραφέως στα προβλήματα, τις αλλαγές και την οικοδόμηση της καινούργιας ζωής αυτών των ανθρώπων.

Τέλος, η Καλλιώς θα είναι αυτή που θα υποκαταστήσει τον άντρα και σε ένα άλλο ζήτημα. Θα υπερασπίσει την τιμή της αδελφής της. Αναζητεί το νεαρό φοιτητή από τη Σπάρτη που ευθύνεται για την εγκυμοσύνη και τη δυστυχία της αδελφής της και απαντά στις προσβολές του όπως ένας άνδρας: “Το χέρι της από μονάχο του υψώθηκε. Εκείνο το δυνατό γερό χέρι, που ξεσήκωσε το σπιτικό της και το κουβάλησε από την Προποντίδα, που ατσαλώθηκε να κρατά όλη τη μέρα τα βάρη της βαλίτσας...Αυτό το χέρι κατέβηκε αλογάριαστα στο πρόσωπό του...Μια ...δυο...τρεις”⁷²³ Είναι πλέον το χέρι ενός άνδρα το χέρι μιας γυναίκας που αναλαμβάνει τόσους “αντρικούς” ρόλους, γίνεται πλέον ικανό να χειροδικήσει εναντίον ενός άνδρα και να υπερασπίσει την προσβεβλημένη τιμή.

Δεν λείπει και η αναφορά στην εκπόρνευση προσφύγων γυναικών προκειμένου να επιβιώσουν: “τόρα της χαλάσανε το ρυθμό αυτές οι ξένες. Αυτές οι φτωχές που χύθηκαν αμέτρητες και δίνανε τον εαυτό τους δίχως λογαριασμό και μέθοδο. Μόνο για να νιώσουνε πα στο κεφάλι τους μια στέγη ή ν’ αποχτήσουνε ένα ζευγάρι κάλτσες κακής ποιότητας”.⁷²⁴

⁷²¹ Στο ίδιο.

⁷²² Στο ίδιο, σ. 273.

⁷²³ Στο ίδιο, σ. 273.

⁷²⁴ Στο ίδιο, σσ. 158-159.

Και σ' αυτό όμως το παράθεμα, που θίγει το ευαίσθητο θέμα της εκπόρνευσης προσφύγων γυναικών, εύκολα διακρίνεται ότι οι πρόσφυγες γυναίκες δεν επιδίδονται στην πορνεία “με λογαριασμό και μέθοδο”, από πλεονεξία⁷²⁵ αλλά από απόλυτη ανάγκη επιβίωσης.⁷²⁶

Η επιλογή μιας γυναίκας να εργαστεί, διαλέγοντας μάλιστα το είδος της δουλειάς που την ενδιαφέρει συνδέεται με πιο χειραφετητικές διαδικασίες, δεν αποτελεί μόνο το αποτέλεσμα της πίεσης της ανάγκης αλλά της διάθεσης για ανεξαρτοποίηση, είναι επιλογή.⁷²⁷ Η Εύα Ξένου σκέφτεται να αφήσει τη θέση της οικοδιδασκάλισσας στο σπίτι εύπορων Κωνσταντινουπολιτών, που κι αυτοί έχουν καταφύγει πρόσφυγες στην Ελλάδα, και να διοριστεί δασκάλα στο ελληνικό δημόσιο σχολείο. Το σκεπτικό της έχει να κάμει με τη διάθεσή της να γνωρίσει την καινούργια της πατρίδα, υπηρετώντας στην επαρχία, να είναι ανεξάρτητη, να μην αποτελεί βάρος στους συγγενείς της, να μεριμνήσει για το μέλλον της, αποκτώντας δικαίωμα σε μια σύνταξη, να ανατρέψει αλλά και να συντηρήσει την οικογενειακή παράδοση, τη “δυναστεία των δασκάλων” που άρχισε η γιαγιά της “με το σπιτικό σχολείο που είχε”.⁷²⁸ Ο νεαρός αρχαιολόγος που γνωρίζει στους περιπάτους της και την πληροφορεί για την Ελλάδα συνηγορεί λέγοντας: “Και σεις σήμερα που όλες οι κοπέλλες χύθηκαν έξω από τα σπίτια βρήκατε και μαντρωθήκατε σα σε φρούριο”.⁷²⁹ Ο λόγος της θείας Άννας, όταν η Εύα θα της ανακοινώσει τα σχέδιά της είναι έντονα αποδοκιμαστικός: “Κ’ έρχεσαι τώρα και μου

⁷²⁵ Για τη γυναίκα πόρνη στην ελληνική πεζογραφία, βλ. Μ. Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μυθιστόρημα 1900-1980*, Αθήνα, Κέδρος, 1984, σσ. 114, 224.

⁷²⁶ Θα λέγαμε ότι είναι οι πλέον δικαιολογημένες πόρνες της νεοελληνικής πεζογραφίας. Πρβλ. και με Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, *Αστροφεγγιά*, ό.π., Θ. Κορνάρος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς*, ό.π.. Δεν λείπει βέβαια και η άλλη οπτική, αυτή που χρεώνει στη γυναίκα υπερβάλλουσα σεξουαλική διάθεση ή την πλεονεξία ως κίνητρο εκπόρνευσης. Ταυτόχρονα, βλέπουμε το στερεότυπο της μόνης γυναίκας που κάνει πράξη μια σεξουαλική ελευθεριότητα, όχι μόνο ως ευάλωτη στην αντρική αδηφαγία, καθώς αναγκαστικά για να επιβιώσει εκτίθεται περισσότερο, αλλά και γιατί αισθάνεται πιο ελεύθερη αφού λείπει ο έλεγχος της σεξουαλικότητάς της από τον άντρα που του ανήκει, και μέσω αυτής διακυβεύεται η τιμή του, πατέρα, αδελφού. Στο έργο της Σταύρου είναι η περίπτωση της Μαρίτσας.

⁷²⁷ Η εργασία των γυναικών ως επιλογή και όχι ως αποτέλεσμα ένδοιας και ανάγκης, ως κάτι θετικό είναι πολύ σπάνιο φαινόμενο στο νεοελληνικό μυθιστόρημα. Βλ. σχετικά Μ. Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών...*, ό.π., σσ. 99, 114.

⁷²⁸ Στο ίδιο, σ. 220.

⁷²⁹ Στο ίδιο.

ζητείς χειραφέτηση, δηλαδή με άλλα λόγια αγώνα και βάσανα. Τη στιγμή που όλοι μας-χιλιάδες κόσμος- γυρεύουμε αυτό το φρούριο που λες ν' ασφαλιστούμε μέσα του και να γλυτώσουμε από την πείνα, την κάψη και τον ξεπεσμό, εσύ το βρήκες και θέλεις να το παρατήσεις. Να πας ζητώντας τι; Ανεξαρτησία. Και πού θα τη βρεις τη στιγμή που θάχεις πρόγραμμα, "διδασκτέαν ύλην", συναδέλφους κι ένα ολόκληρο κράτος από πάνω σου! Έπειτα ο κόσμος, θαρρώ, πρώτα κοιτά να ζήσει και κατόπι βλέπει τα παρακεί".⁷³⁰ Τελικά η Εύα θα παραιτηθεί από αυτές τις διαθέσεις και θα δεχτεί την πρόταση γάμου του ερωτευμένου μαζί της εργοδότη της, εγκαινιάζοντας μια διαφορετική ζωή. Η πρόθεση όμως, όπως και ολόκληρη η συλλογιστική, που την εκλογικεύει, αρκεί για να δούμε πόσο μείζον είναι το αίτημα της ανακάλυψης της υποκειμενικότητας ή της προσωπικής αυτονομίας για την προσαρμογή στη νέα πατρίδα. Η νέα πατρίδα, θα λέγαμε, δεν είναι η πατρίδα της κοινότητας αλλά της αυτονομίας των υποκειμένων που δεν απεμπόλουν όμως ποτέ την καταγωγή και την ταυτότητά τους.

Διακρίνεται πάντως γενικότερα η δημιουργία μιας άλλης συνείδησης, τόσο γύρω από το γυναικείο ρόλο όσο και την κοινωνική θέση γενικά, την αντίληψη περί αξιοπρέπειας, αφού τώρα σκέφτονται ότι είναι "πολυτέλεια η υπηρέτρια και μούρχεται σαν ανήθικο να θέλω παραχέρι. Άλλες γυναίκες σαν εμένα δουλεύουν έξω από το σπίτι για να ζήσουνε".⁷³¹ Γυναίκες που άλλαξαν ρόλο, αλλά δεν το θεωρούν κατάντια: "Δεν με πειράζει τίποτα. Αισθάνομαι ότι μπορώ να κατεβώ χωρίς διόλου να ξεπέσω".⁷³² Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι η προσφυγιά, κατά μία έννοια, παρουσιάζεται σε αυτό το έργο ως ένα "σχολείο γυναικών".

1.4. Οι ντόπιοι: μία χαρακτηριστική απουσία

Στο μυθιστόρημα είναι χαρακτηριστικό ότι στην πραγματικότητα λείπουν οι ντόπιοι. Οι δυο ομάδες δεν φαίνεται να έρχονται σε επαφή παρά ελάχιστα. Η ελληνική κοινωνία είναι απύσχα. Ίσως μάλιστα η απουσία γηγενών προσώπων που να συμμετέχουν στην αφήγηση, να δημιουργούν σχέσεις με τους πρόσφυγες ήρωες (αυτοί οι τελευταίοι βρίσκονται σε σχέση μόνο μεταξύ τους) να θέλει επίσης να δηλώσει την

⁷³⁰ Στο ίδιο, σ. 239.

⁷³¹ Στο ίδιο, σ. 242.

⁷³² Στο ίδιο.

απόσταση ανάμεσα στις δυο ομάδες. Γενικά, οι πρόσφυγες της Τατιάνας Σταύρου είναι μόνοι και μεταξύ τους. Αλληλοϋποστηρίζονται, “πέφτουν” ο ένας πάνω στον άλλον, συνάπτουν σχέσεις μεταξύ τους, απομονωμένοι από τους ντόπιους. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι οι μοναδικές σχέσεις και μάλιστα ερωτικές, που συνάπτονται μεταξύ πρόσφυγα και ντόπιου στέφονται από αποτυχία, τη στιγμή που στο έργο της Σταύρου αυτό το συναίσθημα και αυτή η σχέση είναι η λύτρωση από τα δεινά.

Έμμεσα μόνο εμφανίζεται η ντόπια κοινωνία μέσα στο λόγο των προσφύγων ηρώων, μάλλον για να καταγγείλουν τη στάση της απέναντί τους ή κάποτε να την αιτιολογήσουν. Με τον τρόπο αυτό η συγγραφέας φέρνει στην επιφάνεια το θέμα της αντίθεσης ανάμεσα στις δυο ομάδες, και το παράπονο της έλλειψης συμπαράστασης, εξισορροπώντας το ταυτόχρονα, δίνοντας βήμα και σε έναν δικαιολογητικό, αν και όχι δικαιωτικό, αντίλογο, που προσπαθεί να ερμηνεύσει τη στάση της ντόπιας κοινωνίας, σταθερή μέριμνα άλλωστε όλων των συγγραφέων που πραγματεύονται την προσφυγιά, όπως έχουμε ήδη σημειώσει και σε άλλες περιπτώσεις.⁷³³ Από τη συζήτηση των προσφύγων φαίνεται καθαρά λοιπόν η στάση της απέναντι στους πρόσφυγες. Ο λόγος που αρθρώνεται από τους ήρωες για τους ντόπιους είναι δυσμενής και αναφέρεται στην αδιαφορία, σχεδόν αναληγσία που επέδειξαν απέναντί τους. Υπάρχει επίσης μία προσπάθεια δικαιολόγησής τους από Μικρασιάτη εγκατεστημένο στην Αθήνα πολύ πριν την Καταστροφή, που φέρεται ως γνώστης της ελλαδίτικης νοοτροπίας και ψυχολογίας. Η υπεράσπιση των ντόπιων ερείδεται στην πραγματική τους υλική αδυναμία να προσφέρουν βοήθεια, στο φόβο τους μπροστά στη νέα πραγματικότητα, στο έλλειμμα ενός υπόβαθρου, πραγματικού και πολιτιστικού που θα τους επέτρεπε μια άλλη συμπεριφορά. Ακόμη υπονοείται το αίσθημα της μειονεξίας του Ελλαδίτη

⁷³³ Ας δούμε και κριτική της εποχής “[...] Θα είχα εδώ να σημειώσω κι ένα περίεργο: η συγγραφέας, πρόσφυξ η ίδια, ενώ και με ακρίβεια και με πολλή τέχνη βαθαίνει στους τύπους των προσφύγων, απέναντι όμως στους ανθρώπους της Παλαιάς Ελλάδας, απέναντι στους Αθηναίους στέκεται επιφυλακτική. Όλα σχεδόν τα πρόσωπα του έργου της είναι πρόσφυγες. Αντίς να περιγραφεί η σύγκρουση ή επιτέλους ο ψυχολογικός μετακλιματισμός του Μικρασιάτου ή του Θρακός μέσα στην πρωτεύουσα, οι ήρωές της μένουν και πάλι-ωσάν ολόγής τώρα-ανεξάρτητοι από το περιβάλλον. Αντίς την αλληλεπίδραση, ο αναγνώστης γνωρίζει μόνο την αλληλεγγύη και την προσφυγική αλληλοβοήθεια. σπουδάζει αλληλοβοήθεια πάντοτε βέβαια συγκινητική και θαυμαστή...”, Τέλλος Άγρας, “Κριτική για το *Οι Πρώτες Ρίζες*”, *Νεοελληνικά Γράμματα*, έτος Β', αρ. 42, 26 Ιαν. 1936, σ. 11, αναφορά στο Ε. Σταυροπούλου, “Τατιάνα. Σταύρου”, ό.π., σ. 116.

απέναντι στον Μικρασιάτη. απέναντι στο “έχειν” και τον πολιτισμό του, εκείνα που ο πρώτος έχει ήδη εισπράξει από τον δεύτερο, όταν βρέθηκε στη Μικρασία, τον ενθουσιασμό του τον ίδιο και την κατάδειξη ότι τον θεωρούσε αδελφό. Η αφήγηση πάντως περιέχει η ίδια και τη δικαιολογία της στάσης του ελλαδίτη σε μια προσπάθεια εξομαλυντική. Έτσι, ενώ “το παράπονο της αδιαφορίας [...] σχεδόν είχε καταντήσει θρύλος”, ο αφηγητής αναπαριστά τον “φόβο” που κυρίεψε “τον κουρασμένο κόσμο της Ελλάδας σαν είδε να καταφτάνουν όλοι αυτοί οι καραβοτσακισμένοι άνθρωποι” και αναλογίστηκε πως έπρεπε να τους συμπαρασταθεί. Πιο πολύ τρόμαξαν “όσοι μάλιστα είχανε πάει στα μέρη της Ανατολής, τη Σμύρνη, την πόλη και τη Θράκη ακόμη κι είδανε τον ξετρελλισμό του κόσμου. τη φιλοξενία και τις θυσίες, που καταλάβαιναν τη δυσκολία “ν’ ανταποδώσουνε κ’ εκείνοι τη φιλοξενία, την ανοιχτόκαρδη ανθρωπιά, τις περιποιήσεις. Μα τούτο ήτανε φοβερό για τον Ελλαδίτη που δεν είχε τόπο αρκετό να βολέψει δυο ανθρώπους. μήτε σπιτικά καλοστεκούμενα με την τάξη και τον ρυθμό των Ανατολίτικων. Εκεί ο μουσαφίρης είναι θεσμός περασμένος από αιώνες στο αίμα του καθενού. Και το πιο μέτριο νοικοκυρόσπιτο είχε και τον “μουσαφίρ οντά” του”.⁷³⁴

Όλος αυτός ο λόγος, στην πραγματικότητα, είναι βέβαια, πολύ αρνητικός για τους Ελλαδίτες και προφανώς υπενθυμίζει τις πολιτισμικές διαφορές ανάμεσα στους δυο πληθυσμούς, όχι μόνο στο υλικό επίπεδο αλλά και στο ηθικό και την αντίληψη του “πατριωτισμού”. Οπωσδήποτε όμως έχει και μια, ίσως αμφίθυμη, τάση να δικαιολογήσει, να ερμηνεύσει να αξιώσει επιείκεια για τη στάση των ντόπιων.

Αμφίθυμος, όμως, επανέρχεται καταδικαστικά: “Έπειτα κάπως έλειψε και η συμπόνοια. Μπορεί αυτός ο καταστρεμμένος να μη γύρευε τίποτα παρά μόνο δυο καλά λόγια. Λιγάκι παρηγόρια. Ίσως, ίσως, κ’ έναν καφέ. Μα κανείς δεν έκανε τη σκέψη ετούτη. Βρήκε πιο εύκολο να τραβηχτεί στο καβούκι του και σαν έπαιρνε το μάτι του κανα παλιό γνώριμο έστριβε δρόμο”.⁷³⁵

Και πάλι ένας εξισορροπιστικός αντίλογος που κι αυτός με τη σειρά του αποδυναμώνεται: “Αργότερα σα ζήσετε πολύ εδώ, θα εξηγήσετε πολλά πράγματα. ...Τώρα είστε τόσο αλλοιώτικοι εσείς όλοι που έρχεστε από κει...Είναι τόσο διαφορετικοί

⁷³⁴Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 64.

⁷³⁵Στο ίδιο, σ. 65.

η νοοτροπία σας....-Εδώ δεν είναι ζήτημα νοοτροπίας, Αδάμ, εδώ είναι ζήτημα ανθρωπισμού”⁷³⁶

1.5. “Προσαρμοστικοί” και “απροσάρμοστοι”

Οι ήρωες της Σταύρου, όπως όλοι οι πρόσφυγες των αφηγημάτων, δυσκολεύονται να προσαρμοστούν. Η προσαρμοστικότητα εδώ τίθεται πιο πολύ σε σχέση με τη διαχείριση της μνήμης και μάλιστα αναδεικνύεται ένα σχεδόν θεωρητικό ζήτημα γύρω από τη μνήμη, μία θεώρησή της με σκοπό να φανεί ποια μνήμη είναι χρήσιμη και λειτουργική και ποια εμποδίζει τις ζωές των ανθρώπων. Η επιμονή της μνήμης να ανακαλεί το παρελθόν, τον τόπο, τα βιώματα, τα πρόσωπα, τα όνειρα δυσκολεύει τους ανθρώπους να προσαρμοστούν. Και εδώ ο πρόσφυγας διαρκώς θυμάται το παρελθόν του:

“Εμνησκε έτσι με τις ώρες. Τότε όποιος την κοίταζε καταλάβαινε πως το βλέμμα της δεν έπεφτε στο βρώμικο χώμα κάτω μα τραβούσε μακριά. Γυρνούσε πίσω σε μια άλλη ζωή, πολύ μακρινή, σβησμένη για πάντα. Σπάνια από τα κατάμαυρα αμυγδαλωτά της μάτια τρέχαν δυο δάκρυα. Πολύ σπάνια”.⁷³⁷

Η νοσταλγία εισβάλλει στην ψυχική διάθεση και τη δυσχεραίνει: *“Θυμάται εκείνον που έμεινε εκεί. Το σπίτι της στη Χαλκηδόνα. Τους μιναρέδες ρόδινους το βράδυ, το πρωί χρυσούς. Έπειτα τα μικράτα της. Το σκολειό, τη μητέρα της στην έδρα να κάνει μάθημα. Όλα αυτά μαζωμένα αποτελούν τη ζωή της. Τώρα θα πρέπει να ζήσει άλλα τόσα χρόνια, να μαζευτούν εντυπώσεις καινούργιες, νέο υλικό, να παραχώσουν τις παλιές”*.⁷³⁸

Το ζήτημα της μνήμης τίθεται άλλωστε ευθέως μέσα στο μυθιστόρημα. Ταυτόχρονα οι αναμνήσεις φαίνεται να είναι εκείνες που κάνουν δύσκολη την προσαρμογή και η λήθη προβάλλεται ως στοιχειώδης όρος επιβιωτικότητας και προσαρμοστικότητας, ως ο όρος για την οικοδόμηση της νέας ζωής. Ταυτόχρονα όμως, η πρόταση της λήθης αναστατώνει, ο πρόσφυγας αντιστέκεται σε αυτήν, επιμένοντας στην αναπόληση του παρελθόντος ως στοιχείο ζωτικό της ύπαρξής του:

⁷³⁶ Στο ίδιο, σ. 66.

⁷³⁷ Στο ίδιο, σ. 132

⁷³⁸ Στο ίδιο, σ. 19.

“Υστερα από λίγα χρόνια θα συνηθίσουμε, λέει ο Βασίλης Πολίτης[...] θα ξεχάσουμε ότι ζήσαμε αλλού[...] -Ζω θα πει ξεχνώ....Αυτό με δίδαξε η πείρα.

[...]-Δε θέλω...Δε θέλω...κάμνει ξαφνικά η θεία Άννα. Σα να πνίγεται και σταματά την εργασία της. -Τι; ρωτούν όλοι μαζί και την κοιτούνε σατισμένοι. Το λευκό ήρεμο πρόσωπό της με τα καμαρωτά φρύδια δείχνει μια αγωνία. Τα μάτια βλέπουνε τρομαγμένα εμπρός.[...] -Δε θέλω να ξεχάσω....Δε θέλω να ξεχάσω! Και κλαίει με λυγμούς”.⁷³⁹

Σχετική και η παρακάτω άποψη που συνδέει τη νοσταλγία, τη μνήμη με την ανθρώπινη υπόσταση, που την ανάγει σε δείγμα ζωντάνιας και ποιότητας της ανθρώπινης ύπαρξης. Ιδιότητα που δεν απεμπολείται, και δεν πρέπει να απεμπολείται, ακόμα κι όταν φαίνεται πως τίποτα δεν τη συντηρεί, πως η εξαθλίωση συμπαρασύρει τις ανθρώπινες ιδιότητες στην αλλοτρίωση.

“...αν ψάξεις κάτω από τους τσίγκους της κάθε παράγκας κι απ’ τα πισσόχαρτα των συνοικισμών θα βρεις κ’ εκεί καρδούλες που τις κυριεύει κάποια Ζάκυνθο! Τα λερά κορμιά θάρχεται η ώρα που με όλο τους το μόχτο θα αφήνουν την “βιωτικήν μέριμνα” και θ’ αναστενάζουν. Για τον τόπο που άφησε ο καθένας και που δε θα ξαναϊδέι. Ναι, είμαι βέβαιη πως θάναί έτσι. Δε θα ξεχάσουνε κι ας βούλιαζαν μέσα στη δυστυχία ως τ’ αυτιά. Τρέμω μη δε μου μείνει λίγη ανθρωπιά για να θυμούμαι όσο ζω”⁷⁴⁰

Η επιμονή της μνήμης και της νοσταλγίας συντελούν όμως στην άρνηση να ανακαλυφθεί στο καινούργιο οτιδήποτε θετικό και δυσκολεύει ή καθιστά αδύνατη την προσαρμογή, εμποδίζει τη δημιουργία δεσμών και δυσκολεύει τη ζωή των ανθρώπων:

“Άθελά του θυμήθηκε τον Φώτη. Αυτόν τον αδιάλλαχτο, που σφάλιζε την ψυχή του και τα μάτια του στο κάθε τι. Τώρα να είταν εδώ δε θα έβλεπε καμιά ομορφιά. Θάλεγε πως η θέα είναι μίζερη. Πως λείπει η θάλασσα. Εσύ αδελφέ, που είδαν τα μάτια σου την Πρίγκηπο, τη Χάλκη, τα ηλιοβασιλέματα απ’ το Μόδι, ξιπάστηκες από μια φτωχορεματιά!...Κι αυτά τα κακόμοιρα βουνά με τους άσπρους τριχοφάγους για στόλισμα!”⁷⁴¹

Σε αυτή την περίπτωση η επιμονή της μνήμης είναι καταστροφική για το άτομο. Η μνήμη δεν πρέπει να εμποδίζει τη δυνατότητα της συνέχισης της ζωής, την

⁷³⁹ Στο ίδιο, σσ. 18-19.

⁷⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 245-246.

⁷⁴¹ Στο ίδιο, σ. 159.

ανακάλυψη της ομορφιάς και της ευτυχίας. Για αυτό και μια στάση σαν την ακόλουθη αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη:

*“Για ν’ αρχίσει -λέει- να μου αρέσει κάτι εδώ πρέπει πρώτα να ξεχάσω! Και θαρρείς πως κλείνει τα μάτια της, μαζώνει και την ψυχή της. Φοβάται μην ξεχάσει. Τρέμει μην απιστήσει στη λαμπρή ανάμνηση”.*⁷⁴²

Για άλλους, για τους ηλικιωμένους, γι αυτούς δηλαδή που έτσι κι αλλιώς δεν θα προσαρμοστούν, , οι αναμνήσεις είναι, περισσότερο από όλους, η μόνη παρηγοριά, η αφήγηση των περασμένων η μόνη χαρά:

*“[...]Ο γέρος τράβηξε για το καπηλειό που ήτανε στη γειτονιά του. Και έπινε κάνα κρασάκι-πού εκείνο που πατούσε απ’ τ’ αμπέλι του!- Είχε όμως ένα καλό σπουδαίο η “ταβέρνα” όπως την έλεγε κοροϊδευτικά. Έβρισκε κάτι εργατικούς περιβολάρηδες, διανομείς, μαραγκούς, όλο ανθρώπους κουρασμένους και τους μιλούσε για τον τόπο του, για την ωραία Κίο. Κι αυτοί καθώς είχαν βαρεμένοι από το μόχτο της δουλειάς και λιγάκι ζαλισμένοι από τη ρετσίνα ανοίγανε το στόμα και τον ακούγανε. Η αλήθεια και πως τον συμπαθούσανε όλοι εκεί μέσα το λιγνό το γεροντάκι που περπατούσε πηδηχτά σα να χόρευε και μιλούσε τραγουδιστά και μπερδεμένα. Κάμνανε χάζι την κουβέντα του. Κάπου-κάπου ένας τους έριχνε και καμιά ερώτηση έτσι για δόλωμα. Και ο Χριστόδουλος το άρπαζε με ευγνωμοσύνη. Είχαμε που λες νερά....οι βρύσες έτρεχαν δίχως κάνουλα. Μπούζι, κρούσταλλο...Έβαζες το δάχτυλό σου- ένα, δύο τρία...πού να πας ως το πέντε; Κοκκάλωνες από το κρύο[...]Και το λιγνό γεροντάκι έπαιρνε φόρα, κουραζόταν, τα μπερδευε, μα δεν έλεγε να σωπάσει.”.*⁷⁴³

1.6. Ο κόσμος της Σταύρου: το άτομο μετά την εμπειρία

Στο έργο της Σταύρου, παίρνουμε κατά κύριο λόγο ένα δείγμα για τις ανατροπές που το ιστορικό γεγονός σήμανε σε συγκεκριμένες υποκειμενικότητες, για τη σφραγίδα που αφήνει το ιστορικό γεγονός στις ατομικές μοίρες.⁷⁴⁴ Γίνεται λόγος για τα

⁷⁴² Στο ίδιο, σσ. 226-227.

⁷⁴³ Στο ίδιο, σ. 138.

⁷⁴⁴ Βλ. στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας, στις ενότητες 1.4 και 1.5.

προσωπικά όνειρα ανθρώπων που ματαιώθηκαν από τα γεγονότα.⁷⁴⁵ Η ατμόσφαιρα του βιβλίου είναι φορτισμένη με διάχυτη θλίψη και την αίσθηση ενός τεράστιου κενού που χαρακτηρίζει τον ψυχισμό των ηρώων.⁷⁴⁶

Οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, που αναδεικνύει ως ήρωές της η Σταύρου, προσπαθούν να συνεχίσουν τη ζωή τους και στρέφονται στην, κατά τη συγγραφέα, ζωτικότερη πηγή, τον έρωτα. Ο έρωτας ανάγεται σε απάντηση, σε μέσο διαχείρισης της κρίσης και εύρεσης της ισορροπίας και της ευτυχίας.⁷⁴⁷ Παράλληλες ερωτικές ιστορίες πραγματεύεται από ένα σημείο της πλοκής και μετά· ιστορίες με αίσιο τέλος.

Οι ήρωες της Σταύρου βρίσκουν την ευτυχία, ή τουλάχιστον την προϋπόθεσή της στη σχέση του ζευγαριού που τους δίνει τη δυνατότητα να καταθέσουν το ψυχικό τους δυναμικό, να προσφέρουν τον εαυτό τους. Όλα αυτά μάλιστα, ειδικά για τους άντρες ήρωες είναι και το αποτέλεσμα μιας αλλαγής νοοτροπίας, συνηθειών, αντίληψης περί έρωτος. Είναι το αποτέλεσμα της κοσμοϊστορικής αλλαγής στη ζωή τους. Η αλλαγή ξαφνιάζει, οδηγεί τους μάρτυρές της να αναρωτιούνται, για την περίπτωση, για παράδειγμα, του Αλέξη Λαμπίκη, αν όλα αυτά τα περί έρωτος *“ήταν δυνατό να τα λέει στα σοβαρά αυτός ο άνθρωπος της λίρας και των λογαριασμών...”*.⁷⁴⁸ Και ο ίδιος ο ήρωας εξηγεί: *“Άλλοτε..άλλοτε, έκανε σιγανά εκείνος προσπαθώντας να στρέψει πίσω σ’ αυτό το “άλλοτε” που του ανάφερνε τόσο συχνά η νύφη του. Μα εγώ δεν έχω καμιά σχέση μ’ εκείνον τον άνθρωπο που λες. Την παραμικρή με το εγωιστικό πλάσμα που δεν πόνεσε ποτέ του αληθινά...Που δεν ταπεινώθηκε απ’ αγάπη [...] Είμαι γεμάτος αγάπη.. συντριβή.. πόνο.. πόνο απέραντο.. αμέτρητο”*.⁷⁴⁹ Είναι σαν το ιστορικό γεγονός και οι ανατροπές που επέφερε να αποτελούν μια τεράστια οδυνηρή δοκιμασία που οδηγεί στην προσωπική συνειδητοποίηση των προσώπων. Ο αναστοχασμός μέσω του έρωτα είναι ασφαλέστερος στην ανασυγκρότηση της προσωπικότητας. Ο έρωτας αποτελεί την απάντηση, θα λέγαμε, στην κατακλυσμιαία εμπειρία, η μόνη εγγύηση για την

⁷⁴⁵ “Θα πήγαιναν και τα δικά της σχέδια μαζί με τις χιλιάδες τα ονείρατα που καταπόντισε η καταστροφή. Τι ήταν μπρος σε τόσες ζωές που ξεβγήκαν απ’ την κοίτη τους, το λοξοδρόμισμα της δικής της! Η δίνη που την παράσερνε τώρα είχε την πηγή της από κει”, στο Τ. Σταύρου, *Οι Πρώτες Ρίζες*, ό.π., σ. 324.

⁷⁴⁶ Βλ. και Th. Doulis, *Disaster and Fiction*.....,ό.π., σσ. 100-101.

⁷⁴⁷ J. Kristeva, *Histoires d’amour*, Παρίσι, Denoel, 1983.

⁷⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 307.

⁷⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 295-296.

καινούργια ζωή, το μόνο κράτημα στην κατάρρευση ενός ολόκληρου κόσμου.⁷⁵⁰ Εντέλει, ο έρωτας είναι ο παραδειγματικός τρόπος ανασύνταξης της προσωπικότητας.⁷⁵¹

Το βιβλίο τελειώνει με μια σαφή νότα αισιοδοξίας.⁷⁵² Σημασία έχει, ως προς τα δικά μας ερωτήματα ότι στο τέλος του πρώτου εκείνου χρόνου, οι ήρωες της Τ. Σταύρου έχουν, αν μη τι άλλο, εξασφαλίσει κάποιες προϋποθέσεις για την αναζήτηση της ευτυχίας, έχουν δώσει τον πρώτο και κρισιμότερο αγώνα για να υπάρξουν στο νέο τόπο. Έχει γίνει η αρχή για την καινούργια τους ζωή.

2. ΗΛΙΑΣ BENEZΗΣ, ΓΑΛΗΝΗ:

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΜΟΙΡΑ ή Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΕΡΜΑΙΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η *Γαλήνη* είναι ένα μυθιστόρημα αφιερωμένο εξ ολοκλήρου στην περιπέτεια της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα. Μαζί με τα άλλα δύο έργα του συγγραφέα, την *Αιολική Γη* και το *Νούμερο 31328* αποτελούν, όπως τονίζει ο Μ.Γ. Μερακλής, “μια οργανικότερη τριλογία ή αλλιώς τις τρεις πράξεις μιας από τις τραγωδίες που παίχτηκαν στη νεοελληνική ιστορία,- της μικρασιατικής”.⁷⁵³

⁷⁵⁰“Τα προβλήματα των περισσότερων σχετίζονται με τον έρωτα, που αποτελεί την κινητήρια δύναμη της νέας ζωής τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο από τους πρωταγωνιστές ονομάζονται αντίστοιχα Αδάμ και Εύα. Το στοιχείο ακριβώς της ερωτικής συμπεριφοράς προσδιορίζει το ήθος τους η απόλυτη λατρεία τους εξιδανικεύει, το πάθος τους δείχνει συμπαθητικούς, η εγκαρτέρηση μπροστά στη μοναξιά τους εξευγενίζει, ενώ η προδοσία φανερώνει την κακή τους φύση. Από την άποψη αυτή, φυσικότερα αναπτύσσονται εκείνοι οι χαρακτήρες που δεν εμπλέκονται στο ερωτικό παιχνίδι”, στο Ε. Σταυροπούλου (παρουσίαση-ανθολόγηση)“Τ. Σταύρου”, ό.π., σσ. 105-106.

⁷⁵¹Την αντίληψη της Τ. Σταύρου για τον έρωτα και τη σεξουαλικότητα αντιμετωπίζει πολύ διαφορετικά στην ανάλυσή του ο Th. Doulis, όταν διαπιστώνει ότι πρόκειται για μια πολύ συντηρητική και συμβατική αντίληψη, που θέλει τη σεξουαλικότητα να οδηγεί καταπιεστικά ή στο γάμο ή στην αισχύνη ή στο θάνατο, και της αποδίδει εν πολλοίς την καταπιεστική ατμόσφαιρα του έργου. Βλ. Th. Doulis, *Disaster and Fiction*.....,ό.π., σσ. 100-101.

⁷⁵²“Η δράση (των προσώπων) φαίνεται να ακολουθεί ένα μάλλον φανερό σχέδιο της Σταύρου, που οδηγεί σε αίσιο τέλος και δεν προκύπτει αβίαστα από τις ψυχολογικές τους ανάγκες και επιθυμίες”, στο ίδιο, σ. 106.

⁷⁵³ Μ. Μερακλής, *Προσεγγίσεις στην ελληνική πεζογραφία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1986, σ. 65.

Η πλοκή του αναδεικνύει μια ομάδα προσφύγων με καταγωγή από τη Φώκαια της Μικράς Ασίας που έρχονται να εγκατασταθούν στην Ανάβυσσο της Αττικής, σε περιοχή που τους παραχωρείται από το ελληνικό κράτος. Το θέμα αυτό, ο αγώνας δηλαδή της ομάδας των Φωκιανών προσφύγων να αντιμετωπίσει την εξαιρετική αλλαγή που συντελέστηκε στη ζωή της και να στεριώσει στη νέα πατρίδα, συνδέεται με τα ευρύτερα και σταθερά ενδιαφέροντα του συγγραφέα, που σχετίζονται με την ατομική μοίρα τη σημαδεμένη από τα ιστορικά γεγονότα που κι ο ίδιος έζησε, καταθέτοντας μάλιστα σε μεγάλο βαθμό τα προσωπικά του βιώματα στην οικοδόμηση κάποιων από τους χαρακτήρες του.⁷⁵⁴ Ο Βενέζης φυλοδοξεί να μνῆσει για ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, επωφελείται προνομιακά από το θέμα της προσφυγιάς, για να εκθέσει τις απόψεις του για τη ζωή και την ανθρώπινη μοίρα.⁷⁵⁵ Η μάλλον, ακόμα περισσότερο από αυτό, ο πόλεμος, η Καταστροφή, και η προσφυγιά μοιάζουν να είναι τα στοιχεία που διαμορφώνουν τη θεώρησή του απέναντι στη ζωή και στον κόσμο. Το θέμα τού δίνει τη δυνατότητα να διαπραγματευτεί ζητήματα ανθρώπινης μοίρας και δέσμευσης του

⁷⁵⁴ “Ο Βενέζης συνδέθηκε με μια δραματική στιγμή του ελληνισμού, με τη συμφορά της Μικράς Ασίας, που εσήμανε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και την είσοδο σε μια νέα εποχή. Και συνδέθηκε όχι ως απλός παρατηρητής, αλλά με τις άμεσες τραυματικές του εμπειρίες και την ατομική του περιπέτεια πρώτα ως αιχμάλωτος και σκλάβος στα εργατικά τάγματα της Ανατολής ύστερα ως πρόσφυγας που έζησε τον καημό της χαμένης πατρίδας, τέλος ως νοσταλγός, προσπαθώντας ν’ αναστήσει με τη μνήμη το χαμένο καιρό και το χαμένο κόσμο του. Το τελευταίο τούτο στάθηκε αφορμή να του καταμαρτυρήσουν μερικοί ότι περιορίστηκε στον στενά ιδιωτικό χώρο και δεν έδωσε το έπος της μικρασιατικής τραγωδίας, όπως απαιτούσε το θέμα. Ωστόσο, αν από τη μια μεριά δεν έφτασε- και δεν το επεδίωξε άλλωστε- να δώσει το έπος μια και η ίδια η φύση και τα όρια της τέχνης του δεν ευνοούσαν κάτι τέτοιο, από την άλλη, άνοιγε έτσι το δρόμο προς μια εσωτερικότερη αντιμετώπιση των γενικών καταστάσεων μέσ’ απ’ το πρίσμα του εγώ και της ιδιωτικής γραμμής[...] Ό,τι κυρίως προσδιορίζει τον Βενέζη είναι ο βιωματικός χαρακτήρας, ο υποκειμενισμός, το κλίμα της υποβολής κι ένας επώδυνος τόνος συναισθηματισμού και τρυφερότητας[...] Η πεζογραφία του παραμένει κατά βάση βιωματική κι η ιδιοτυπία του έγκειται στο ότι μέσα απ’ τον υποκειμενισμό του και το αυτοβιογραφικό στοιχείο παρουσιάζει γενικές και ομαδικές καταστάσεις”, Κώστας Στεργιόπουλος, “Ηλίας Βενέζης”, στο Π. Μουλλάς (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, ό.π., τ. Β’, σ. 343.

⁷⁵⁵ “Το θέμα της μοίρας αποτελεί έναν απ’ τους βασικούς ιδεολογικούς πυρήνες στο έργο του[...] Απέναντι στη δραματική τούτη φύση της ζωής, δεν έχει ν’ αντιτάξει παρά την εγκαρτέρηση, το σκύψιμο στη μοίρα, τη συγχώρεση, την αγάπη για τον άνθρωπο, και τη βαθιά ριζωμένη μέσα του πεποίθηση πως για κάθε χαρά πρέπει να πληρώνει κανείς ακριβά”, στο ίδιο, σσ. 362-363.

ανθρώπου από γεγονότα που δεν ελέγχει, αλλά απέναντι στα οποία καλείται να τοποθετηθεί και να αρθρώσει λόγο ύπαρξης και δραστηριοποίησης.⁷⁵⁶

Δεν υπάρχει αυστηρά οργανωμένη πλοκή⁷⁵⁷ και η αφήγηση αφορά στη δράση ολόκληρης της ομάδας των προσφύγων ως συλλογικού υποκειμένου. Πρωταγωνιστής είναι το σύνολο,⁷⁵⁸ παρότι δύσκολα το έργο θα μπορούσε να θεωρηθεί ηθογραφικό.⁷⁵⁹ Αναδεικνύονται βέβαια, ξεχωρίζοντας από το πλήθος, και φωτίζονται κάποιοι χαρακτήρες που τείνουν να αναχθούν σε αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Κυρίως φωτίζονται οι χαρακτήρες του ζευγαριού των Βένηδων, των μόνων αστών της ομάδας, των οποίων και η σύγκρουση, όπως θα δούμε, θα συνοψίσει την άποψη του συγγραφέα μαζί με την αντίθετή της.⁷⁶⁰ Αξιοσημείωτο είναι ότι το έργο απέχει από οποιαδήποτε

⁷⁵⁶ Προβάλλονται έντονα “το ένστικτο, οι δεσμοί με τη γη και το φυσικό στοιχείο, από τη μια, κι η συναισθηματική τοποθέτηση του συγγραφέα απέναντι στον κόσμο, από την άλλη (που είναι) οι δυο πόλοι απ’ όπου βγαίνει η βιοθεωρία κι η κοσμοαντίληψή του, με βάση το βίωμα και την εμπειρία και με παράλληλη αναγωγή προς τις γενικές και τις πρωταρχικές έννοιες Άνθρωπος-Φύση, Ζωή-Θάνατος, Θεός-Μοίρα”, στο *ίδιο*, σ. 360.

⁷⁵⁷ Γενικά παρατηρείται στο έργο του “απουσία οργανωμένου μύθου και πλοκής” που ο Βενέζης “υποκαθιστά, κατά κάποιον τρόπο με τη μυθοποίηση της πραγματικότητας[...] διαφεύγει προς το ονειρικό και το μυθικό, χωρίς να φεύγει κι απ’ το πραγματικό, όσο κι αν τυλίγει την εξωτερική πραγματικότητα με την αχλύ του ονείρου” στο *ίδιο*. Πράγματι, “Η φύση και το όνειρο είναι λοιπόν δυο μυθοποιητικές δυνάμεις στην πεζογραφία του Βενέζη”, Μ. Μερακλής, *Προσεγγίσεις στην Ελληνική πεζογραφία*, ό.π., σ. 83.

⁷⁵⁸ Στη *Γαλήνη*, “το πλήθος τείνει να πάρει χαρακτήρα χορού της αρχαίας τραγωδίας. Κι ο ίδιος σ’ ένα σημείωμα με οδηγίες για την εικονογράφηση της γαλήνης, γράφει πως το μεγαλύτερο βάρος του μυθιστορήματος πέφτει “στην κίνηση ομάδων, του πλήθους. Το ομαδικό δράμα εκφράζεται ως ένα σημείο μέσω ατόμων που προσπαθούν να τυποποιηθούν σε σύμβολα. Σύμφωνα με το πνεύμα αυτό, η εικονογράφηση θα ήταν σκόπιμο να μη επιμείνει στο να δώσει πρόσωπα (ήρωες) αλλά σκηνές των ομαδικών εκδηλώσεων””, Κώστας Στεργιόπουλος, “Ηλίας Βενέζης”, ό.π., σσ. 357-358.

⁷⁵⁹ Γενικά ο Βενέζης, “..παράλληλα με την ελεύθερη μορφή και τα στοιχεία τα ανανεωτικά συνεχίζει και την ως τότε πεζογραφική παράδοση, ανανεώνοντας και προεκτείνοντας την ηθογραφία.[...] Στα συστατικά της ηθογραφίας ο Βενέζης έχει εμφυσήσει ένα πνεύμα ανανεωτικό[...] την εσωτερικότητα. Ό,τι τον διαφοροποιεί από την ηθογραφία την παραδοσιακή είναι η ελεύθερη μορφή, από τη μια, και η εσωτερικότητα, από την άλλη”, στο *ίδιο*, σσ. 349-350.

⁷⁶⁰ “Από μια έμφυτη τάση προς τη γενίκευση κι από μια βαθύτερη επικοινωνία με την απρόσωπη ομάδα, ο Βενέζης σπάνια ολοκληρώνει ανθρώπινους χαρακτήρες, παρουσιάζοντας συνολικά το ανθρώπινο κύτταρο σ’ ένα άθροισμα προσώπων και τύπων ή μέσα απ’ το ανώνυμο πλήθος”, στο *ίδιο*, σσ. 357-358.

αναφορά στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής, στην οποία διαδραματίζεται ή σε παλαιότερα της εποχής της μικρασιατικής εκστρατείας ζητήματα.⁷⁶¹

Το θέμα, λοιπόν, της προσφυγιάς γίνεται αιτία και αφορμή να κατατεθεί η προσωπική απάντηση του συγγραφέα ως προς το κεντρικό ζήτημα της σκέψης του και του έργου του, της μοίρας και της στάσης του ανθρώπου απέναντί της.

Στο μυθιστόρημα του Βενέζη βρίσκουμε όλα τα σταθερά στοιχεία οικοδόμησης της πεζογραφικής εικόνας του πρόσφυγα. Κι εδώ, ο πρόσφυγας προβάλλεται ως ο άνθρωπος που έχει πληγεί από μια αναπάντεχα σκληρή και καταλυτική μοίρα, που καλείται να αντιδράσει προς αυτήν. Πένης ξαναρχίζει τη ζωή του από το μηδέν. Έχοντας εναντίον του τον τόπο και τους ντόπιους θα δώσει τον αγώνα του να επιβιώσει και να δημιουργήσει και θα τα καταφέρει επιδεικνύοντας επιμονή, υπομονή, κουράγιο, επινοητικότητα, επωφελούμενος από την εμπειρία του παρελθόντος του. Νοσταλγεί τη χαμένη πατρίδα και το παρελθόν του σε αυτή, συγκρίνει το παλιό με το καινούργιο, για να αναδείξει το παλιό ασύγκριτα καλύτερο, δημιουργεί όμως και τους δεσμούς του με τη νέα πατρίδα, κυρίως μέσα από το χώμα, που γίνεται σιγά-σιγά σημαίνον γι' αυτόν. Πενθεί τους νεκρούς του, διαπερνάται από τις τραυματικές εμπειρίες του πολέμου και της αιχμαλωσίας, αναμένει αδιάκοπα τους χαμένους, που δεν γύρισαν ακόμη, αλλά που ίσως μια μέρα γυρίσουν.

Στη *Γαλήνη*, εξάλλου, αποκαλύπτεται, συνεχώς και σταθερά, η ελληνικότητα των προσφύγων, εντάσσονται με ιδιαίτερες στρατηγικές οι νέοι κάτοικοι στον εθνικό κορμό, προβάλλονται οι ιδιαίτεροι δεσμοί τους με τον τόπο και την ιστορική του συνέχεια.

Η δομή του έργου οργανώνεται γύρω από το θέμα της εγκατάστασης της ομάδας των Φωκιανών προσφύγων στην Ανάβυσσο της Αττικής. Ο συγγραφέας τους παρακολουθεί από την πορεία τους προς την Ανάβυσσο ως την ολοκλήρωση της εγκατάστασης τους και την ύπαρξή τους πλέον σε μια καινούργια ζωή στην Ελλάδα.

⁷⁶¹ Ο Th. Doulis διαπιστώνει το γεγονός της απουσίας κάθε πολιτικής αναφοράς στη *Γαλήνη*, όπως και στις *Πρώτες Ρίζες* της Τ. Σταύρου, αποδίδοντας την στους περιορισμούς της μεταξικής δικτατορίας. Κατά τη γνώμη του η απουσία αυτή συνιστά μέγιστο μειονέκτημα των έργων αυτών. Βλ. Th. Doulis, *Disaster and Fiction....*, ό.π., σσ. 96-97.

Παρότι ο μυθιστορηματικός χρόνος μοιάζει να καλύπτει μια σειρά ετών, δίνεται η εντύπωση ότι πρόκειται περισσότερο για έναν ετήσιο κύκλο, που παρακολουθεί μάλιστα την περιπέτεια της φύσης, από τη φύτευση του σπόρου, τις αντιξοότητες της ανάπτυξης και την υπέρβασή τους ως την τελική καρποφορία, αξιοποιώντας για μία ακόμα φορά το μοτίβο του ριζώματος, ενώ κεντρικά και σημαίνοντα στην απόδοση της εγκατάστασης λειτουργούν το άξενο του τόπου και η εχθρότητα των ντόπιων, προκλήσεις που οι πρόσφυγες καλούνται να υπερνικήσουν, για να κερδίσουν τη μάχη της εγκατάστασης, να νομιμοποιηθούν στη νέα τους ζωή στον καινούργιο τόπο. Ταυτόχρονα, ο Βενέζης επιχειρεί να συνδέσει τους ξεριζωμένους πρόσφυγες με την Ελλάδα, το ελληνικό παρελθόν, που προβάλλει έντονα στον τόπο της Αναβύσσου, μέσα από τα σπλάχνα του αλλά και πάνω στα επίγεια ερείπιά του.

2.1. Ο τόπος

Η αρχή της εξιστόρησης τοποθετείται από τον συγγραφέα-αφηγητή στο καλοκαίρι του 1923. Πρώτη εικόνα του μυθιστορήματος αποτελεί η πορεία των προσφύγων με τα πόδια προς την Αναβύσσο. *“Ένα κοπάδι κνηγνημένοι πρόσφυγες της Ανατολής, καλοκαίρι του 1923, γυρεύουν τη νέα πατρίδα τους στην ερημιά της Αναβύσσου”*⁷⁶² είναι και ο τίτλος του πρώτου κεφαλαίου. Ο συγγραφέας παρακολουθεί τη δύσκολη πορεία των εξαντλημένων από την κακουχία της πεζοπορίας και τη ζέστη του καλοκαιριού προσφύγων. Γυναικόπαιδα και γέροντες στην πλειοψηφία τους οικτίζουν τη μοίρα τους, δυσανασχετούν για τα σημάδια του άξενου τόπου και προβλέπουν το θάνατό τους στην έρημη και άνυδρη περιοχή. Η πρώτη κιόλας γραμμή του έργου δίνει το στίγμα. Το πλήθος των προσφύγων δεν είναι παρά κοπάδι, χωρίς χαρακτηριστικά, άμορφη μάζα, που κινείται με την υποταγή των ζώων.⁷⁶³

Το άλλο καθοριστικό στοιχείο της παρουσίας τους είναι ο χώρος, που είναι έρημος. Μόνη φιλική εικόνα η ίδια η θάλασσα με τις άσπρες στήλες του αλατιού στις αλυκές, που τους προκαλεί *“ζαφνικό ανασάλεμα της μνήμης και της καρδιάς, ένα*

⁷⁶² Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 19.

⁷⁶³ Βλ. για τις αναπαραστάσεις της άφιξης των προσφύγων, στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.

μακρινό μήνυμα από την εφέστια γη”,⁷⁶⁴ αφού η καταγωγή τους είναι θαλασσινή κι αναγνωρίζουν τις αλυκές στη μνήμη τους: “*Ας είσαι βλογημένος! φωνάζαν στο θεό. Τουλάχιστο είναι αυτό εκεί, - και δείχναν το αλάτι*”.⁷⁶⁵

Ο τόπος όπου καλούνται να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες του Βενέζι χαρακτηρίζεται λοιπόν από δυο στοιχεία, των οποίων οι λεπτομέρειες και η σημασία τους θα περιγράφονται επί μακρόν:

Το ένα είναι πως είναι ιδιαζόντως φιλόξενο και στείρο, μια άνυδρη και άδεντρη περιοχή, που αμφιβάλλει κανείς αν μπορεί να δουλευτεί και να θρέψει ανθρώπους. “*Σκίνα μονάχα βρίσκονται, αγκάθια, βούρλα και άμμος. Χέρια ανθρώπου από πολλούς αιώνες δεν οργώσαν το χώμα...*”.⁷⁶⁶ Η απόλυτη άρνηση του χώρου απέναντι στον άνθρωπο, η αμφισβήτηση της δυνατότητας επιβίωσης και δημιουργίας σε αυτό γίνεται σύμβολο της θέσης των προσφύγων. Βρίσκονται μπροστά στο απόλυτο μηδέν, κι ο τόπος που καλούνται να κάνουν πατρίδα τούς αντιμετωπίζει φιλόξενα και εχθρικά. Ταυτόχρονα, η αντίξοχη συνθήκη προς επιβίωση και εγκατάσταση, που αποτελεί αυτός ο έρημος τόπος, θα ανάγει, αργότερα, όταν θα επιτευχθεί το έργο της δημιουργίας, σε μεγαλύτερο κατόρθωμα το δάμασμά του, θα αναδείξει το θαύμα της δύναμης και της επιβιωτικότητας, ερμηνευμένα από το πείσμα, τη φιλοπονία, την ευστροφία και την προηγούμενη εμπειρία των νέων κατοίκων. Παίρνει ακόμα τη διάσταση μιας τελετής περάσματος στη νέα κατάσταση. Αποδεικνύουν τη δυνατότητα να επιβιώσουν στα όρια ενός μεγάλου κατορθώματος, κι αυτό τους δίνει πραγματικά και αναμφισβήτητα δικαιώματα στη νέα γη. Έτσι περίπου θα τους αναγνωρίσουν κι οι εχθρικοί ντόπιοι αργότερα.

Το δεύτερο στοιχείο αφορά στο ότι ο τόπος φαίνεται να κατοικήθηκε στην αρχαιότητα, και γύρω από αυτόν είναι έντονη αφ’ ενός η δραστηριότητα αρχαιοκαπηλίας και αφ’ ετέρου μια οξυμμένη φαντασία. Ήταν λοιπόν εγκαταλελειμμένος για αιώνες, για να αναβιώσει η ζωή του τώρα από τους πρόσφυγες: “*Εκεί βρισκόταν μια αρχαία χώρα που ερημώθηκε και που τώρα στον ίδιο τόπο έχουν σηκώσει τα καλύβια τους πρόσφυγες Φωκιανοί, που ήρθαν από την Ανατολή*”.⁷⁶⁷ Η

⁷⁶⁴ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 24.

⁷⁶⁵ Στο ίδιο.

⁷⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 19.

⁷⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 234.

επιλογή αυτή συνδέει τους Έλληνες πρόσφυγες από την Ανατολή με τους μακρινούς προγόνους, δίνει στην εγκατάστασή τους εκεί το χαρακτήρα της επιστροφής των αλλοτινών αποίκων στη μητροπολιτική χώρα.⁷⁶⁸ Τα σημάδια άλλωστε των αρχαίων κατοίκων που φυλάει η γη και που παρουσιάζονται κατά την προσπάθεια καλλιέργειας της γης, γίνονται αισιόδοξα μηνύματα από το μακρινό παρελθόν για τον τόπο: “Μια φορά εδώ φαίνεται πως ζήσανε ψυχές, της απαντούσε με πείσμα. Ξέρω εγώ τι κάνω! Θα πάμε πάνω στ’ αχνάρια τους”.⁷⁶⁹ Άλλωστε, “το πως πατούσαν σε χώμα που ίσως κάποτε το δούλεψαν κι άλλοι άνθρωποι, το να γυρεύουν τ’ αχνάρια που θ’ άφησαν, αυτό τους έδινε παρηγοριά”,⁷⁷⁰ υπόσχεται τη δυνατότητα δημιουργίας ζωής στον τόπο που από πρώτη ματιά φαίνεται αβίωτος. Ο Γλάρος, ένας από αυτούς, θα διαλέξει τον κλήρο του σ’ έναν τόπο που καμιά του γωνιά δεν φαίνεται να υπόσχεται πολλά, με το κριτήριο της παρουσίας παλιότερων ανθρώπων στο ίδιο μέρος. “Σε τούτο δω το μέρος μια φορά σίγουρα ζούσανε ψυχές, είπε. Γιατί να μην είναι πιο καλό από κάθε άλλο στο μικρό κάμπο;”⁷⁷¹ Έκρινε πως τα σημάδια από τη “ζέστη του ανθρώπου που κάποτε μέρεψε κ’ ευλόγησε με το μόχτο του αυτή τη γη”,⁷⁷² ήταν η καλύτερη εγγύηση για την επιλογή του.

Εξάλλου, η ύπαρξη άλλων ανθρώπων στο ίδιο μέρος προκαλεί οικειότητα, ικανοποιεί την ανάγκη τους για συνέχεια, αυτή που τόσο βίαια αποστερήθηκαν κατά τον ξεριζωμό τους, δημιουργεί παρελθόν δικό τους στον ξένο τόπο. Το αίτημα να ενταχθούν και οι ίδιοι σε ένα παρελθόν θα ικανοποιηθεί ακόμα περισσότερο, όταν μάλιστα ο Γλάρος θα βρει στο χωράφι του το άγαλμα, το μικρό Θεό. Τότε νιώθουν να αποκτούν δεσμούς με τον τόπο, ότι είναι “τα βήματα που συνέχιζαν την ιστορία του κόσμου”.⁷⁷³

Άλλωστε πρόκειται για ένα παρελθόν που φαίνεται να τους ανήκει όσο και στους ντόπιους. Κάθε ίχνος του “άρχισε να ζωντανεύει το ξεχασμένο παραμύθι, να κινεί τη

⁷⁶⁸ Η σύνδεση αυτή των προσφύγων από τη Μικρά Ασία με τους Έλληνες αποίκους της αρχαιότητας, που εδώ είναι μάλλον υπαινικτική, υπάρχει πολύ πιο ρητά και στο έργο του Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*. Βλ. παρακάτω.

⁷⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 57.

⁷⁷⁰ Στο ίδιο.

⁷⁷¹ Στο ίδιο, σ. 51.

⁷⁷² Στο ίδιο.

⁷⁷³ Στο ίδιο, σ. 79.

φαντασία του, ζωηρή, απειθάρχηση, δουλεμένη ασύνειδα από τόσες γενιές προγόνους, ανθρώπους της θάλασσας του Αιγαίου”.⁷⁷⁴ Ο κοινός μύθος και για τις δυο πλευρές του Αιγαίου των κοινών μακρυνών προγόνων δίνει απτά τα σημάδια της αλήθειας του.

Τέλος έχει ένα ακόμα σημάδι, από μια άλλη εποχή αυτή τη φορά: “Έπεσε πάνω σ’ ένα μισογκρεμισμένο ξωκλήσι. Πόρτα δεν είχε, μήτε εικονίσματα. Ήταν ένα απ’ τα φτωχικά άσυλα όπου στα μέρη της Αττικής, βρίσκαν καταφύγιο οι αναχωρητές των βυζαντινών καιρών, άνθρωποι απλοί και θεοσεβούμενοι, που γέμιζαν τους τοίχους με το πνεύμα της οδυνηρής τους αντίθεσης προς το περιβάλλον, με αυτοβιογραφίες που παίρναν σχήματα αγίων. Όπως και στ’ άλλα παρόμοια καταφύγια του Υμηττού, στους τοίχους που τους είχαν δείρει οι βροχές κ’ οι άνεμοι τόσους αιώνες δε μέναν παρά μονάχα λίγο χρώμα και λίγα σχήματα, μορφές που τις απορρόφησε ο καιρός”.⁷⁷⁵ Ο συγγραφέας λοιπόν δίνει έναν τόπο, που όσο φιλόξενο κι αν είναι, φέρει σε στρώματα μέσα του και πάνω του όλες τις εποχές και τους μύθους του ελληνισμού. Ένα ακόμη στρώμα, το τελευταίο, θα γίνουν και οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, που εγκαθίστανται εκεί.⁷⁷⁶

Το τελευταίο χαρακτηριστικό του τόπου είναι ότι βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα, σε μια θάλασσα, που δεν είναι άλλη από το Αιγαίο. Ο ρόλος της θάλασσας και του Αιγαίου ειδικά στο έργο του Βενέζη είναι πολύ σημαντικός, αφού επιτρέπει τη συνάντηση, την ένωση του ελληνισμού στο χώρο και στο χρόνο.⁷⁷⁷

⁷⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 58.

⁷⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 50.

⁷⁷⁶ Η παρουσία αρχαιολογικών χώρων είναι συχνή στο έργο του Βενέζη. Ο αρχαίος κόσμος που “ξαναζεί μέσα στα ερείπια και τους μύθους ή αναπαύεται στους βυθούς της θάλασσας και στα βάθη της γης, για να ξεπροβάλει κάποια στιγμή ξανά στο φως”, Κ. Στεργιόπουλος, “Ηλίας Βενέζης”, ό.π., σ. 354. Εξάλλου, είναι παρατηρημένη “η έλξη που ασκούν απάνω του τόποι όπου κυριαρχεί η ερήμωση και η φθορά”, στο ίδιο, σ. 355.

⁷⁷⁷ Το Αιγαίο λειτουργεί “...ως φυσικό περιβάλλον και παρουσία υγρού στοιχείου και ταυτόχρονα ως σύμβολο της ενότητας του ελληνισμού, που συνδέει όχι μόνο τ’ ανατολικά με τα δυτικά παράλια, μα και το παρόν με το παρελθόν του ελληνισμού, γίνεται το πλαίσιο και η σκηνογραφία σε πολλές απ’ τις ιστορίες του. Κι όπου δεν είναι ακριβώς το Αιγαίο[...], είναι ο Σαρωνικός[...] συνήθως τόποι κοντά σε θάλασσα. Ύστερα έρχονται τα άλλα αιγαιοπελαγίτικα νησιά[...] και γενικά όλος ο θαλασσινός και χερσαίος ελληνικός χώρος, ό,τι αποτελεί φύση και γη της πατρίδας. Μέσα στην ελληνική φύση, σάμπως να έχουν γίνει ένα πια μαζί της, διατηρούνται τα σημάδια της ενότητας και ξαναζούν οι μύθοι και οι αρχαίοι θεοί, συμφιλιωμένοι στην αντίληψη των απλών ανθρώπων με τη χριστιανική θρησκεία”, στο ίδιο, σσ. 353-354.

2.2. Οι σημασίες του χώματος και το μοτίβο του ριζώματος.

Η εγκατάσταση και προσαρμογή των προσφύγων στο νέο περιβάλλον δίνεται από το συγγραφέα με τους όρους ριζώματος ενός φυτού. Κι εδώ πρόκειται για “ένα κοπάδι ξεριζωμένοι άνθρωποι, που έπρεπε να δεθούν και να ριζώσουν, έπρεπε με το τυφλό ένστικτο του γερού φυτού”.⁷⁷⁸

Η απόδοση των κόπων τους στην καλλιέργεια των χωραφιών γίνεται μέτρο του δικού τους ριζώματος στην καινούργια γη. Μια γη μάλιστα που ήταν τόσο άξενη, που χρειάστηκε ιδιαίτερος μόχθος, για να ξεχερσωθεί και να φυτευτεί. Προσπάθεια χρειάστηκε ακόμη να αντιμετωπίσουν οι νέοι κάτοικοι τη δολιοφθορά των ντόπιων, να βρουν τρόπο να παλέψουν τις καιρικές αντιξοότητες, την ξηρασία και μετά την πλημμύρα. Η προσπάθειά τους να καρποφορήσει η άγονη γη θα πετύχει μετά από περιπέτειες, ιδιαίτερο πείσμα και επίδειξη επινοητικότητας. Η αναλογία είναι προσαπής. Και η προσπάθεια των προσφύγων να ενταχθούν στη νέα πατρίδα θα καρποφορήσει με την επίδειξη επιμονής και υπομονής μεγάλης.

Η περιπέτεια της προσαρμογής τους θα ακολουθήσει τον κύκλο της φύσης. Ό,τι δίνει ο νέος τόπος γίνεται μέτρο αυτού που έχουν να λαμβάνουν και οι άνθρωποι στην εγκατάστασή τους. Σιγά-σιγά, οι ημιθανείς άνθρωποι της άφιξης εντάσσονται στον κύκλο της ζωής: “Η αναπαραγωγή αύξησε και τα ζώα και τους ανθρώπους. Γύρω από τα καλύβια τους οι πρόσφυγες σηκώσαν μάντρες για τα ζωντανά τους που σιγά-σιγά από ένα γινήκαν δυο, γινήκαν τρία, γινήκαν μικρά κοπάδια και βοσκάνε το νέο χορτάρι και οργώνουν τη χέρσα γη[...]Οι γυναίκες μείναν πάλι έγκυες, και σε λίγους μήνες θα γεννηθούν παιδιά αυτού του τόπου, σπέρματα αυτού του τόπου”.⁷⁷⁹ Κομβικό σημείο αποτελεί η γέννηση παιδιών στον καινούργιο τόπο, που ακολουθεί την καρποφορία των φυτών στη νέα γη. Και όπως μετά από πολύ κόπο “ο τόπος έδωσε. Τα κλήματα που φυτέψαν οι άνθρωποι πιάσαν και πετάξαν πράσινα φύλλα”,⁷⁸⁰ έτσι κι οι άνθρωποι πετυχαίνουν την εξοικείωσή τους με τη νέα ζωή και με το νέο περιβάλλον.

⁷⁷⁸ Η. Βενέζη, *Γαλήνη*, ό.π., σ 30.

⁷⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 204.

⁷⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 203.

Και εδώ, όπως έχει καταδειχτεί και αλλού, το χρώμα ανάγεται σε κεντρικό στοιχείο των δεσμών με τον τόπο, και συστατικό πατρίδας. Δεν είναι τυχαίο ότι η απαρχή της ιστορίας των Φωκιανών στο νέο τόπο γίνεται η στιγμή της επιλογής από τον καθένα του δικού του κλήρου γης, όταν αποκτούν δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω του. Η στιγμή της επιλογής είναι η πρώτη σ' όλη τη μεγάλη περιπέτεια που οι πρόσφυγες αποκόπτονται από την ομάδα, το κοπάδι, και ξαναγίνονται υποκείμενα: *“Η αίσθηση της ομάδας που ένωνε το κοπάδι ίσαμε χτες γιατί τους έδενε η οδύνη του δρόμου κι οι κίνδυνοι του ξένου τόπου, είχε αρχίσει ν' αδυνατίζει μόλις σκόρπισε ο καθένας για να διαλέξει τη δική του γη”*.⁷⁸¹ Όλοι τους είχαν την αίσθηση, όχι τη γνώση ότι *“η στιγμή είναι κρίσιμη[...] στο βάθος της συνείδησής τους, σκοτεινά, το διαισθάνονταν πως εκείνη η στιγμή αποφάσιζε για τις τύχες ενός μικρού κόσμου που ακόμα δεν είχε δει το φως, για την ιστορία των παιδιών τους, που έμελλε να είναι η ιστορία της γης που διάλεξαν”*.⁷⁸² Η στιγμή που ο πρόσφυγας διαλέγει το ιδιαίτερο κομμάτι γης και γίνεται ιδιοκτήτης και εργάτης του είναι η αρχή της καινούργιας του ιστορίας, η αρχή του παρόντος και του μέλλοντός του, η αρχή των δεσμών και των σχέσεων που θα δημιουργήσει στον καινούργιο τόπο, η αρχή της *σύστασης πατρίδας*.⁷⁸³

Μία άλλη κομβική στιγμή που δένει επιπλέον τους ανθρώπους με το νέο τόπο είναι εκείνη που καταλαβαίνουν το αμετάκλητο της νέας κατάστασης, με τη διάψευση κάθε ελπίδας για ειρήνη και επιστροφή. *“Η ειρήνη είναι πια οριστική και οι πρόσφυγες δε θα γυρίσουν πια πίσω στην πατρίδα, ποτέ”*.⁷⁸⁴ Οι πρόσφυγες εγκαταλείπουν την αίσθηση της προσωρινότητας, σιγά-σιγά εξασθενεί η αναφορά στην άλλη πατρίδα, υπάρχει μόνο αναφορά σ' ένα μέλλον εδώ, σε αυτή την πατρίδα.⁷⁸⁵ Έτσι και η ενέργειές

⁷⁸¹ Στο ίδιο, σ. 52.

⁷⁸² Στο ίδιο, σ. 50.

⁷⁸³ Πρβλ. και με τη στιγμή που οι πρόσφυγες του Μυριβήλη από την *Παναγιά τη Γοργόνα* μπαίνουν στα σπίτια τους, του προσφυγικού συνοικισμού. Πρόκειται για τη στιγμή που συμβολικά αποκόπτονται από το παλιό και ξεκινούν το καινούργιο.

⁷⁸⁴ Η. Βενέζη, *Γαλήνη*, ό. π., σ. 204.

⁷⁸⁵ Πρβλ. με Στρ. Μυριβήλη, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, όπου και εκεί η αίσθηση της προσωρινότητας και η διατήρηση ελπίδων επιστροφής δυσχεραίνει την προσαρμογή, ενώ η αλλαγή αυτής της διάθεσης επιφέρει σε σημαντικό βαθμό την προσαρμογή.

τους χαρακτηρίζονται από προοπτική και όραμα για το μέλλον: “Όλα γίνονται στέρεα και με διάρκεια”.⁷⁸⁶

Τέλος, το χώμα του νέου τόπου αποκτά ένα ακόμα συστατικό στοιχείο πατρίδας. Περιέχει πλέον τους δικούς τους νεκρούς. Έτσι, ο Γλάρος οδηγεί την κόρη του, την Αυγή, που ήρθε μωρό στο νέο τόπο και δεν θυμάται τίποτα από τον παλιό, στον τάφο της μητέρας της:

“-Κάμε το σταυρό σου, της έλεγε ο πατέρας της. Εδώ από κάτω είναι η μητέρα σου.[..] Η Αυγή ήθελε να σκαλίσει το χώμα ίσαμε να βρει τα θαμμένα χέρια. Μα, σαν τόλμησε να το πει μια μέρα στον πατέρα της, της αποκρίθηκε βιαστικά πως αυτό δε γίνεται, γιατί τα χέρια και το σώμα των ανθρώπων γίνονται χώμα.

Έτσι η Αυγή, ενώ ο πατέρας της έσκαβε το χωράφι και πλάι και σφύριζε, καθόταν μονάχη πολλή ώρα πάνω απ' τον τάφο, έπαιρνε μικρές χουφτιές χώμα και το βαστούσε μες στα χέρια της, ώσπου το χώμα ζεσταινόταν. και τότε το απέθετε πάλι, με προσοχή, εκεί που ήταν”.⁷⁸⁷

Είναι χαρακτηριστικό ότι η Αυγή, η οποία είναι η πρωταγωνίστρια του τελευταίου κεφαλαίου του βιβλίου, του “Επιλόγου”, έχει όλα τα στοιχεία για να νιώθει πατρίδα το νέο τόπο. Δεν έχει αναμνήσεις από την παλιά πατρίδα, έχει όλους τους δεσμούς της στο νέο τόπο, ακόμα και τάφο νεκρού προγόνου, της μητέρας της. Αντιπροσωπεύει έτσι το ριζωμένο πλέον πρόσφυγα. Και το όνομά της ακόμα δηλώνει το καινούργιο, το μέλλον.⁷⁸⁸

2.3. Ο σκληρός αγώνας

Σκληρότατος είναι ο αγώνας που πρέπει να δώσουν οι πρόσφυγες του Βενέζη για να στεριώσουν στον καινούργιο τόπο και να τον μετατρέψουν σε πατρίδα. Οι αντιξοότητες στην προσπάθειά τους είναι η ίδια η ταλαιπωρία, σωματική και ψυχική, της προσφυγιάς τους, ο αφιλόξενος τόπος, που μοιάζει να μην μπορεί να δαμαστεί, η

⁷⁸⁶Η. Βενέζη, *Γαλήνη*, ό. π., σ. 204

⁷⁸⁷Στο ίδιο, σσ. 236-237.

⁷⁸⁸Η σημασία του χώματος αναφέρεται και ρητά μέσα στο έργο και αναδεικνύεται η σημασία που έχει “...το μυστήριο, ο βαθύς δεσμός που δένει τους ανθρώπους με το χώμα την ώρα της δοκιμασίας”, στο ίδιο, σ. 183.

εχθρότητα των ντόπιων. Το έργο μεταδίδει τη σκληρή ζωή και την ταλαιπωρία που αντιμετωπίζουν στην προσπάθειά της εγκατάστασής τους.

Δίπλα σε αυτή την πρωταγωνιστική κοινότητα, υπάρχει ακόμα μία, από την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας, που δίνει το δικό της αγώνα. Οι δυο ομάδες παρουσιάζονται αρκετά διαφορετικές.⁷⁸⁹ Η προσαρμογή των δευτέρων εμφανίζεται διπλή, γιατί καλούνται να ζήσουν κοντά στη θάλασσα που τους ήταν άγνωστη στον τόπο της καταγωγής τους και τους φοβίζει.⁷⁹⁰ Διακρίνονται για τη φιλοπονία τους και τον κλειστό τους χαρακτήρα, ενώ υπογραμμίζεται η αντίθεση νοοτροπίας που έχουν από τους Φωκιανούς. Ακόμη πιο αφιλόξενος ο δικός τους τόπος ως πιο ορεινός τους αναγκάζει σε μεγαλύτερη προσπάθεια, που αγόγγυστα την καταβάλλουν:

“Οι Φωκιανοί τους ανταμώνουν πότε-πότε αυτούς τους Ανατολίτες στα μονοπάτια των χωραφιών, ή τους βλέπουν σκαρφαλωμένους απάνω στους βραχότοπους των λόφων, να σκάβουν, αδιάκοπα να σκάβουν. Το ξεχερσωμένο μέρος ξαπλώνεται τώρα λουρίδες που ολοένα ανεβαίνουν ψηλά. Είναι έργο υπομονής και ενστίκτου, που υπονομεύει την αταραξία του βουνού.

*-Μα τι κουράγιο είναι αυτό! λέγαν μονάχοι τους οι Φωκιανοί μπρος στον αγώνα που βλέπαν”.*⁷⁹¹

Πρόσθετο άγχος στον εκπατρισμό τους η εγκατάστασή τους, αυτών των ορεσίβιων δίπλα στην άγνωστη και τρομακτική ως άγνωστη θάλασσα:

“Για κείνους τούτο το ατέλειωτο νερό ήταν στοιχείο ξένο κι εχτρικό. Οι πιο πολλοί είχαν δει θάλασσα μονάχα με την ανταλλαγή των πληθυσμών, όταν τους κουβαλήσανε από τα μέρη τους στα παράλια και τους μπαρκάρανε για την Ελλάδα. Οι πατέρες τους κ’ οι πρόγονοί τους ξέραν μονάχα τη γη, και πέρα απ’ τα βουνά πάλι γη, χωρίς τέλος. Τους παρακολουθεί το χώμα, σαν το αίμα στις φλέβες τους. Δεν ξέρουν τι θα πει ξεκούραση. Δουλεύουν σκάβοντας, με το ένστικτο του ζώου που γυρεύει καταφύγιο. Ξέρουν πως η γη που θα ξεχερσώσουν θα τους δώσει τροφή και σπόρο. Και, αργότερα, τάφο [...] Πολύ σπάνια, όταν είναι γιορτή κι όταν ο καιρός είναι καλός, αποφασίζουν να κατεβούν στη

⁷⁸⁹ Βλ. για τις τοπολογικές διακρίσεις των Μικρασιατών στο R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe*, ό.π., σσ. 22-26.

⁷⁹⁰ “Χτίσαν τα καλύβια τους με τρόπο που κανένα παράθυρο να μη βλέπει κατά τη θάλασσα, χαμηλά προς την Ανάβυσσο”, στο Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 98.

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σσ. 98-99.

θάλασσα για σεργιάνι. Κατεβαίνουν μεγάλες συντροφίες, φαμίλιες-φαμίλιες, κάθονται στην αμμουδιά και βλέπουν με μάτια χωρίς έκφραση το πέλαγος. Αυτό που τους φαίνεται πιο ενδιαφέρον δεν είναι τα κύματα. Είναι οι άσπρες πυραμίδες, το αλάτι στις αλνκές[.] Τους φαίνεται έργο του διαβόλου τούτο το τιθασσεμένο νερό”.⁷⁹²

Γι αυτό δεν κατεβαίνουν πιο κοντά στη θάλασσα, πράγμα που θα διευκόλυνε και τη δουλειά της γης, αλλά προτιμούν να παλεύουν στον ορεινότερο τόπο, μη μπορώντας να εξοικειωθούν με τη θάλασσα, το “δαίμονα”, τη δεύτερη προσφυγιά γι αυτούς. Κι αυτοί όμως θα πετύχουν στο δικό τους αγώνα: “Και στο τέλος τα κατάφεραν. Πολλές φορές ο Γλάρος στεκόταν θαμάζοντας το τι είχε κάμει η θέλησή τους μέσα σε λίγους μήνες. Όλα τα βουνά, γύρω-γύρω, που ήταν μονάχα βοσκοτόπια, τώρα ήταν δουλεμένα. Κάθε μέρα ο Γλάρος έβλεπε τις λουρίδες την καλλιεργημένη γη που προχωρούσε στα ψηλά, αφήνοντας στο πλάι χέρσα μέρη που ήταν μονάχα πέτρα. Του φαίνονταν σα φαγωμένα με τα νύχια, σημάδια στέρεα ανθρώπων που ανεβαίνουν σκαρφαλώνοντας”.⁷⁹³

Οι ίδιοι ανταποκρίνονται απόλυτα στην εικόνα του ορεσίβιου κλειστού πληθυσμού και δυσκολεύονται στις σχέσεις τους με τους Φωκιανούς, παρά την κοινή τους μικρασιατική καταγωγή, και μένουν μόνοι, μεταξύ τους, θεωρώντας μάλιστα ανάρμοστο το κέφι και τη ζωντάνια των τελευταίων.⁷⁹⁴

Ίσως εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο Βενέζης λειτουργεί στερεοτυπικά, καθώς αποδίδει έναν πιο “δύσκολο” τόπο στους πρόσφυγες από την ενδοχώρα της Ανατολής, σαν να αντιστοιχεί αυτός στις ίδιες τις πολιτισμικές ιδιότητες. Οι Φωκιανοί, οι παράλιοι πληθυσμοί, οι πιο κοντινοί στην ίδια την Ελλάδα, θα προσαρμοστούν ευκολότερα από τους ορεσίβιους, απομακρυσμένους ανατολίτες, τους απομονωμένους, “κλειστούς”, ενδοστρεφείς και λιγότερο προοδευμένους και έμπειρους.

2.4. Οι ντόπιοι: Μια μάχη που ζητεί νικητή

⁷⁹² Στο ίδιο, σ. 99.

⁷⁹³ Στο ίδιο, σ. 148.

⁷⁹⁴ “Δεν τους πολυαρέσει να πηγαίνουν στο χωριό των Φωκιανών. Ακούν από μακριά, στον άμμο που κάθονται, τα τραγούδια τους. Κουνούνε τότε το κεφάλι τους και τους ελεεινολογούν:

-Είναι αλαφροί και παλαβοί, λένε.

Γιατί δεν τους είναι εύκολο να καταλάβουν την άλλη ποιότητα, τους ανθρώπους από τα παράλια”, στο ίδιο, σ. 99.

Το δεύτερο σκέλος της δοκιμασίας που καλούνται να περάσουν οι πρόσφυγες αφορά στους ντόπιους κάτοικους. Οι ντόπιοι κάτοικοι της περιοχής είναι το ίδιο εχθρικοί όσο και το έδαφός της. Η σύγκρουση μαζί τους παίρνει τις διαστάσεις μιας μάχης, όπως τις διαστάσεις πολέμου πήρε και η αναμέτρηση με τη γη. Κι όπως υποτάχτηκε η γη, έτσι θα υποταχτούν κι οι παλιοί κάτοικοι, αναγνωρίζοντας οι τελευταίοι κυρίως το αποτέλεσμα της μεταμόρφωσης της γης. Το καταπληκτικό επίτευγμα, που εκείνοι δεν κατάφεραν, ούτε καν διανοήθηκαν, η αλλαγή που οι πρόσφυγες επέφεραν στον τόπο τους, τους έκανε, όπως θα δούμε, να αποδεχτούν τη νέα πραγματικότητα.

Οι ντόπιοι κάτοικοι της περιοχής, βοσκοί, υποδέχονται τους πρόσφυγες με εχθρότητα και καχυποψία. Άμεσα τους δείχνουν τις εχθρικές τους διαθέσεις και την πρόθεσή τους να τους διώξουν. Προσπαθούν να τους φοβίσουν και τους δηλώνουν απερίφραστα πως τους θεωρούν ξένους. Κανένα αδελφικό συναίσθημα δεν εκδηλώνεται απέναντί τους. Τους θεωρούν σφετεριστές της πατρογονικής τους γης και ξένους που καταλύουν τη δική τους τάξη και ισορροπία. Η αντίδρασή τους στην ανεπιθύμητη έλευση είναι καθαρή: *“Για κείνους και για τα κοπάδια τους, άλλοι άνθρωποι σε τούτη τη γη που τους έθρεφε θα ήταν η πιο μεγάλη συμφορά”*⁷⁹⁵

Η συνάντηση των δυο ομάδων συνοψίζει συμβολικά όλη την αντιπαράθεση προσφύγων και ντόπιων, έτσι όπως την είδαμε να οργανώνεται στο σύνολο των έργων για τους πρόσφυγες. Μόλις οι ντόπιοι αντιλαμβάνονται την άφιξη των Φωκιανών και πληροφορούνται την πρόθεσή τους να κατοικήσουν τον τόπο, εξεγείρονται και προσπαθούν να προστατέψουν τον τόπο τους από τους “εισβολείς”. Τους προειδοποιούν για το ανέφικτο της πρόθεσής τους να εκχερσώσουν τον τόπο και να τον φυτέψουν και τους απειλούν για την εχθρότητά τους:

“Τι είσατε; είπε πάλι αργά ο γέροντας.

-Πρόσφυγες είμαστε! Πατρίδα μας ήταν οι Φώκες!

-Και τώρα πούθε ερχόσαστε;

-Ένα χρόνο περιπλανηθήκαμε στα μέρη της Πελοπόννησος κι υποφέραμε πολύ.

Τώρα μας δώσαν τη γη εδώ, για να μείνουμε.

⁷⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 34.

[...]-Σας δώσαν, είπες τη γη αυτή; κ' η φωνή του γέροντα άρχισε να γίνεται τραχιά.
Ποιος σας την έδωσε; Ποια γη;

-Το Κράτος μας είπε: Δική σας είναι η γη της Αναβύσσοις. Μας είπε να 'ρθουμε να την πάρουμε!"⁷⁹⁶

Η στιχομυθία πραγματικά υποβάλλει την ατμόσφαιρα της εχθρότητας, αλλά και την έκπληξη των γηγενών γι αυτή την εισβολή, που γίνεται όμως με την άδεια του "κράτους":

"-Σας είπε να 'ρθετε και να την πάρετε; και πού είναι τα κοπάδια σας, τα ζωντανά σας;

-Δεν έχουμε κοπάδια. Δεν είμαστε βοσκοί. Θα ξεχερσώσουμε τη γη, και θα φυτέψουμε αμπέλια, και θα σπείρουμε σιτάρι.

[..]-Από τότες που είμαστε εμείς εδώ, λέει η αυστηρή φωνή, κι από τότες που ήταν οι πατέρες μας, κ' οι πατέρες τους, σ' ετούτη τη γη μοναχά βούρλα και πουρνάρι βλασταίνουν, και τίποτ' άλλο δεν έζησε εδώ εξόν τα κοπάδια μας! Λοιπόν, για τι σιτάρι και για τι αμπέλια μου μιλάς!

Είχε το βαρύ, το ακατάλυτο και ανελέητο των παμπάλαιων πραγμάτων, της μοίρας ή του θανάτου, η βαθιά φωνή που ερχόταν από μακρινούς χρόνους να υπερασπίσει τη γη απ' τους βαρβάρους.

-Μοναχά τα κοπάδια μας, σου είπα, κ' εμείς μπορούμε να κάμουμε στον έρημο τούτο τόπο, γιατί έτσι το βρήκαμε από τους γονιούς μας! Μοναχά εμείς μπορούμε να βαστάζουμε γιατί μας φωνάζει το χώμα, αυτό κι όχι άλλο! Λοιπόν, τι γυρεύετε εσείς, φουκαράδες, στα μέρη μας;

[...]-Φύγετε, είπα, από δω!

Είπε, σώπασε, κι ακούμπησε το ραβδί του, κοιτάζοντας μες στα μάτια το κοπάδι τους Φωκιανούς.

[...]-Δε φεύγουμε από δω! Ποτές πια! μας δώσαν τη γη και θα μείνουμε! Θα μείνουμε! Θα μείνουμε!"⁷⁹⁷

Στην έκπληξη για την προέλευση των δικαιωμάτων των νεοφερμένων στον τόπο τους προστίθεται η έκπληξη των αλλαγών που επαγγέλλονται αυτοί ότι θα επιφέρουν

⁷⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 46.

⁷⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 48.

στον τόπο, στις δραστηριότητες και τους ρυθμούς του. Καχύποπτοι, αντιμετωπίζουν την προοπτική ενός νέου μέλλοντος και αναρωτιούνται για τη θέση τους σε αυτό.

“-Ε, λοιπόν! φώναζε ο γέροντας, φωνάζαν τώρα κ’ οι άλλοι βοσκοί, μείνετε, λοιπόν, και θα δούμε ποιος θα στεριώσει σ’ αυτή τη γη.! θα σας χτυπήσουμε όπου σας βρούμε, θα σκοτώσουμε τα ζωντανά σας αν τύχει και κάμετε, θα πατήσουμε τα σπαρτά σας αν ριζώσουν! Χάρη ποτέ σας δε θα βρείτε σ’ εμάς και στα παιδιά μας, ίσαμε που να ξεκληριστεί η φύτρα σας και να σβήσει!”⁷⁹⁸

Για αυτό και η συνάντηση τελειώνει με την κήρυξη πολέμου. Μοιάζει σαν να μην έχουν και οι δυο ομάδες θέση στον ίδιο τόπο. Αμέσως θα αρχίσει η υπονόμευση της προσπάθειας των προσφύγων. Η δολιοφθορά που προκαλούν οι ντόπιοι με τα ρέματα και η συνακόλουθη καταστροφή δεν θα τους πτοήσουν. Στο τέλος κι οι ίδιοι οι ντόπιοι υποκλίνονται στις ικανότητες και το πείσμα των καινούργιων συνοίκων τους και τους αναγνωρίζουν. Το ότι οι Φωκιανοί διέψευσαν τις προειδοποιήσεις των ντόπιων και την εμπειρία που αυτοί έφεραν, μπόρεσαν να μετατρέψουν την περιοχή σε τόπο ικανό να τους θρέψει, είναι ένα ακόμα δείγμα της επιμονής τους αλλά και της ανωτερότητάς τους απέναντι σε αυτούς, που αιώνες δεν κατάφεραν να κάνουν τίποτα στην ίδια τους τη γη. Έτσι, βλέποντας τον ανεμόμυλο του Γλάρου, που θα λύσει το πρόβλημα της λειψυδρίας, ομολογούν την ήττα τους. Η παραδοχή της ήττας τους, αναγνώριση ότι οι πρόσφυγες *“είναι άλλοι άνθρωποι”* είναι συμβολικά για τους τελευταίους αναγνώριση του έργου τους και του κεκτημένου πια δικαιώματός τους στη ζωή του νέου τόπου.⁷⁹⁹

Ο συγγραφέας θα περιγράψει τη δυσκολία τους να καταλάβουν τη λειτουργία του ανεμόμυλου, όταν ο Γλάρος θα προσπαθήσει να τους εξηγήσει:

“Μα όταν, μια μέρα, κατεβαίνοντας οι βλάχοι από ψηλά, πέσαν κοντά στο μύλο:

-Αι, δεν είναι παιχνίδι, είπαν.

-Παιχνίδι είναι, αγόρια μου! αποκρίθηκε ο Γλάρος· μα... τραβά και λίγο νεράκι

Οι βλάχοι σάστισαν....

⁷⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 46-48.

⁷⁹⁹ “Αι, δέστε κάτω, οι Φωκιανοί παίζουν! φώναζε ένας απ’ τους βλάχους του βουνού, από ψηλά μόλις φάνηκε την πρώτη μέρα να γυρίζει ο άσπρος μύλος.

-Αυτοί πεινούν και πάλι παίζουν! είπε ένας άλλος.

-Είναι άλλοι άνθρωποι. Δε θα μπορέσουμε να τους κάνουμε τίποτα, συμπέρανε ο τρίτος, κι έμεινε να καμαρώνει, χωρίς να το θέλει, το παιχνίδι των άσπρων φτερών”, στο ίδιο, σ. 146.

-Το χειμώνα βρίσκεται το νεράκι του Θεού, εξήγησε ο Γλάρος. Μα ο τόπος σας, αρχόντοι μου, λέτε πως διώχνει τα σύννεφα τον καιρό που χρειάζονται. Λοιπόν, τότες, το παιχνιδάκι ανοίγει τα φτερά του και κάνει το Θεό....

-Τούτοι είναι άλλοι άνθρωποι, συμπέρανε πάλι η σοφία των αρχόντων του βουνού, αποφασισμένων να υποταχτούν στη μοίρα τους”.⁸⁰⁰

Στον ελαφρά ειρωνικό τόνο του Γλάρου διαφαίνεται κι η γνώμη του για τους γηγενείς, η αίσθηση μιας υπεροχής απέναντί τους, απέναντι στους εχθρικούς βλάχους, που πέρασαν γενιές από τον ίδιο τους τον τόπο χωρίς να μπορέσουν να τον αξιοποιήσουν παρά σαν βοσκότοπο. Δεν μπαίνει καν στον κόπο να τους εξηγήσει τον τρόπο λειτουργίας του ανεμόμυλου. Τους απευθύνεται όπως ακριβώς θα το έκανε και σε ένα παιδί. Εμφανές βέβαια και το αίσθημα υπεροχής των προσφύγων έναντι των ντόπιων. Ευστροφία, γνώση, εμπειρία, εργατικότητα διαφοροποιούν τους πρόσφυγες από τους ντόπιους.⁸⁰¹ Ούτε είναι τυχαίος ο προσδιορισμός των ντόπιων ως “βλάχων”, που δείχνει την αντίστροφη αμφισβήτηση της ελληνικότητας, αυτή τη φορά των γηγενών κατοίκων του ελλαδικού χώρου. Γενικά εδώ έχουμε ένα ενδεικτικό παράδειγμα του στρατηγήματος της υπεραναπλήρωσης της μειονεξίας του πρόσφυγα, όπως έχουμε ήδη μελετήσει. Οι πρόσφυγες υπερέχουν των ντόπιων και διασκεδάζεται η μειονεκτική τους θέση, αυτή που έχουν από την άφιξή τους και τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία. Απέδειξαν την ανωτερότητά τους έναντι των παραδοσιακών κυρίων του τόπου κι αυτόν τον ίδιο τον μεταμόρφωσαν, όπως οι πρώτοι δεν μπόρεσαν ποτέ.

Θα μπορούσε κανείς να διαβάσει στη σχέση ντόπιων-προσφύγων στη *Γαλήνη* μία εκδοχή της σχέσης ντόπιων-προσφύγων αλλά και της προοπτικής αυτής της σχέσης γενικά. Η αντιπαλότητα, ο ανταγωνισμός στην αρχή, οι πρόσφυγες που κάνουν “αγνώριστο” τον τόπο, όπως οι ντόπιοι δεν διανοήθηκαν ποτέ, η τελική αποδοχή των προσφύγων από τους ντόπιους και ο θαυμασμός για το επίτευγμά τους θα μπορούσαν να είναι και η υπογράμμιση της ευεργετικής για την Ελλάδα παρουσία τους, όπως ακριβώς με την Ανάβυσσο:

⁸⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 146-147.

⁸⁰¹ Δεν είναι η μόνη φορά που οι “βλάχοι” της Αττικής κοιτούν έκθαμβοι το αποτέλεσμα της προσπάθειας των προσφύγων, υποκλίνονται στην ανωτερότητά τους, ειδικά σε περιπτώσεις ανάδειξης και αξιοποίησης του ίδιου τους του τόπου, που εκείνοι δεν μπόρεσαν καν να ανακαλύψουν. Πρβλ. και Τ. Αθανασιάδη, *Οι τελευταίοι εγγονοί*, ό.π., σσ. 74-75.

“Σκάψαν το χώμα και φύτεψαν ρίζες κλήματα, και τα καλοκαίρια ο μικρός ο κάμπος είναι πράσινος, εκεί που φύτεωναν μονάχα βούρλα και θάμνα”.⁸⁰²

2.5. “Προσαρμοστικοί” και “απροσάρμοστοι”

Και οι πρόσφυγες της *Γαλήνης* ενσαρκώνουν την εικόνα του πρόσφυγα που συνεχώς μέσω της μνήμης του ανακαλεί το παρελθόν του. Ανακαλούν τόσο την παλιά πατρίδα και την περασμένη ευτυχία, όσο και τους ανθρώπους που άφησαν εκεί, τη φρίκη του πολέμου, του εκπατρισμού και κάποιοι της αιχμαλωσίας. Συγκρίνουν τον καινούργιο τόπο με τον παλιό, εκείνον τον τόπο, όπου, αντίθετα από τούτον εδώ, “η γη ήταν βλογημένη κ’ έδινε εκατό φορές ό,τι έσπερνες, κ’ οι άνθρωποι ζούσαν ξεκούραστοι και ήσυχoi, ίσαμε να πεθάνουν”⁸⁰³ και νοσταλγούν το χαμένο παράδεισο.

Η μνήμη του παρελθόντος είναι και εδώ απαγορευτική για την προσαρμογή των ηλικιωμένων. Οι γέροι είναι, για μία ακόμα φορά, η κατεξοχήν κατηγορία που δεν διαθέτουν τη δυνατότητα να προσαρμοστούν. Δεν έχουν τα περιθώρια της δημιουργίας νέων δεσμών και σχέσεων στην καινούργια πατρίδα. Δεν έχουν ούτε το χρόνο. Θα πεθάνουν εξόριστοι σε ξένο τόπο.

Είναι αυτοί κυρίως που ελπίζουν ως την τελευταία στιγμή στην επιστροφή. Ενημερώνονται για την πορεία των διαπραγματεύσεων της ειρήνευσης, διατηρούν ως το τέλος την ελπίδα ότι δεν μπορεί να πρυτανεύσει μία λογική που θέλει τους ανθρώπους να ανταλλάσσονται “σαν τα ζα”⁸⁰⁴ και περιμένουν την ημέρα της επιστροφής, που όμως δεν έρχεται, για να τους αφήσει με την πικρή γεύση της ματαιώσης κάθε ελπίδας και την πίκρα του εξόριστου ανθρώπου, που ακυρώθηκε ως αξία και ακολούθησε την τύχη του ζώου.

Προσπαθούν να βρουν ή να φτιάξουν στον άξενο νέο τόπο μια ψευδαίσθηση από την πατρίδα, σαν το γερο-Κοσμά, τον Ανατολίτη που φιλοδοξεί να φυτέψει κοντά στη θάλασσα ένα δέντρο που να του θυμίζει τον τόπο του, ν’ αναπαύεται στην οικεία σκιά του.⁸⁰⁵

⁸⁰² Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 234.

⁸⁰³ Στο ίδιο, σ. 236.

⁸⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 162.

⁸⁰⁵ Στο ίδιο, σσ. 160-161.

Ταυτόχρονα είναι κι αυτοί όμως που εμπνυχώνουν τους νεότερους. Η πείρα τους βοηθά να διαβεβαιώσουν για τις τεράστιες δυνατότητες του ανθρώπου να επιβιώνει και να προσαρμόζεται: *“Ω, μη λες πικρά λόγια, γιε μου! Θα δεις που θα βγάλουμε νερό από τη γη και καρπό από τη γη”* 806

Τα παιδιά από την άλλη μεριά είναι η προνομιούχα ομάδα στον αγώνα της εγκατάστασης. Είναι αυτά που θα πιάσουν ρίζες στην καινούργια γη, θα αναγνωρίσουν τον τόπο πατρίδα. Μόνο από τις αφηγήσεις των γονιών τους θα γνωρίζουν ότι έχουν έρθει από μία άλλη πατρίδα, και πώς ήταν αυτή:

*“Η Αυγή, το πιο μικρό παιδί του Γλάρου, που του άφησε πεθαίνοντας η πρώτη γυναίκα του, η Ελένη, είναι απ’ τους πιο νέους κατοίκους των καλυβιών. Όταν ήρθε η Αυγή στην Ανάβυσσο δεν καταλάβαινε τίποτα για τη ζωή. Κι ούτε θυμάται, τώρα πια, τίποτα απ’ τον κόσμο έξω απ’ τα σύνορα των λόφων που κλείνουν τον κάμπο της Αναβύσσου”*⁸⁰⁷

Δεν είναι τυχαίο πως ο επίλογος, όπως τιτλοφορεί ο συγγραφέας το τελευταίο του κεφάλαιο, είναι ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στην Αυγή, που συμβολικά γίνεται ο εκπρόσωπος αυτής της νέας γενιάς, της δεύτερης γενιάς των προσφύγων, που η ζωή τους άρχισε σχεδόν κυριολεκτικά στη νέα πατρίδα, η αυγή μιας καινούργιας ζωής. Κι υπάρχουν και τα άλλα παιδιά, τα παιδιά που γεννήθηκαν σε αυτό το νέο τόπο και του ανήκουν ολοκληρωτικά. Αλλά και τα λίγο μεγαλύτερα, κι αυτά θα ζήσουν μια ζωή κανονική στη νέα πατρίδα.

Όπως συνοψίζεται στο λόγο των ηλικιωμένων ηρώων του έργου: *“-Εμείς δεν πιάνουμε πουθενά πια. Μα αυτά θα πιάσουν. Τα παιδιά μας, λέω”*.⁸⁰⁸

Η προσαρμοστικότητα των παιδιών είναι παντού παρούσα, αισιόδοξο στοιχείο για το μέλλον. Ακόμα και στο παιχνίδι των παιδιών, όταν ο γιος της Βάσως, της δεύτερης γυναίκας του Γλάρου από την κοινότητα των Ανατολιτών, προσπαθεί να ανταγωνιστεί με το δική του ξύλινη φελούκα αυτές των άλλων παιδιών που παίζουν μαζί του και που, πιο έμπειροι απ’ αυτόν, σαν παιδιά θαλασσινών, τον νικούν, οι γέροντες που παρακολουθούν το παιχνίδι διαβάζουν τη δυνατότητα του μικρού να μαθαίνει και να

⁸⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 26.

⁸⁰⁷ Στο ίδιο., σ. 234.

⁸⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 162.

προσαρμόζεται. Ο μικρός απόγονος των ορεσίβιων από την ενδοχώρα μαθαίνει κιόλας συμβολικά την τέχνη της θάλασσας, όπως υπαγορεύουν οι καινούργιες συνθήκες της ζωής. Η νέα γενιά, κι εδώ όπως και σε άλλα, καταφέρνει να προσαρμόζεται, να μαθαίνει να ζει με τον καινούργιο τρόπο, στον καινούργιο τόπο.⁸⁰⁹

Ένας άλλος ήρωας της *Γαλήνης* που δυσκολεύεται να προσαρμοστεί είναι ο νεαρός Ανδρέας, αυτός που γύρισε από την αιχμαλωσία, αυτός δηλαδή που έζησε την πιο γλυκιά ώρα της νιότης τη φρίκη και τη βαρβαρότητα του ανθρώπινου φανατισμού, που έχασε τους συντρόφους του, που είδε την ανθρώπινη σκληρότητα. Μόνος επέστρεψε μια μέρα στο συνοικισμό των συμπατριωτών του για να βρει τη μάνα του.⁸¹⁰

Ο νεαρός ο Αντρέας είναι μέσα στο έργο ο νέος που σημαδεύτηκε ανεπανόρθωτα από την περιπέτεια του πολέμου και της αιχμαλωσίας. Αυτά που πέρασε μοιάζουν να είναι όσα περιγράφει ο Βενέζης ως προσωπικές εμπειρίες στο άλλο βιβλίο της τριλογίας του, *Το Νούμερο 31328*.⁸¹¹ Ο Αντρέας φαίνεται να έχει υποστεί ισχυρότατο σοκ. Ανίκανος να απαντήσει στις αγωνιώδεις ερωτήσεις των συγχωριανών του για την τύχη των δικών τους, προκαλούσε την αγανάχτησή τους και δημιουργούσε την εντύπωση “*πως δεν ήταν στα συγκαλά του*”.⁸¹²

Οι αναμνήσεις τον ταράζουν, οι νύχτες του είναι εφιαλτικές γεμάτες από τους νεκρούς συντρόφους. Με δυσκολία ανταποκρίνεται και σε ένα άλλο καθήκον: να μην αποκαλύψει στη μητέρα του φίλου του το θάνατό του και να υποκρίνεται ότι είναι ζήτημα χρόνου να επιστρέψει. Αυτή η κατάσταση προσλαμβάνεται από τον ίδιο ως η συνέχεια της ταλαιπωρίας του και των βασάνων που έχει ήδη περάσει: “*Αβάσταχτο καθήκον γίνεται γι αυτόν να περιγράφει στη άλλη μητέρα, τη μητέρα του φίλου του, πάλι και πάλι, τη ζωή τους στην αιχμαλωσία, λέγοντας ψέματα για χάρη της και διαβεβαιώνοντάς την για την επιστροφή του δικού της παιδιού, του φίλου που σκοτώθηκε στην Ανατολή. Γύρισε σαν άρρωστος, ένα αληθινό πτώμα, στο καλύβι τους. Έτσι γίνεται κάθε μέρα. Είναι ένα φοβερό καθήκον που επαναλαμβάνεται στερεότυπα, κάθε βράδυ, σαν κοντεύει να πέσει η νύχτα. Στην αρχή, τις πρώτες μέρες του γυρισμού του, ήταν τόσο*

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σσ. 162-163.

⁸¹⁰ Στο ίδιο, σ. 125.

⁸¹¹ Η. Βενέζης, *Το Νούμερο 31328*, ό.π.

⁸¹² Στο ίδιο, σ. 131.

μαρτυρικό, που κοιτάζε πώς να το ξεφύγει. Ύστερα σιγά-σιγά το συνήθισε, το είδε σα χρέος. Όλα τα συνηθίζει κανείς”.⁸¹³

Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα του νέου, που τραυμάτισε ανεπανόρθωτα η εμπειρία ενός σκληρού πολέμου:

“Συνηθίζει να ψάχνει μες στον εαυτό του και να βλέπει άξαφνα πως είναι τόσο γυμνός και τόσο έρημος, σα ν’ αρχίζει μόλις, πρώτος απάνω στη γη, την ιστορία του ανθρώπου, - μόλις και μόνος. Συνηθίζει να μην πιστεύει σε τίποτα, και να μην ονειρεύεται, δηλαδή ν’ απογυμνώνεται από κάθε τι που μας συμφιλιώνει με τους ανθρώπους και με τη ζωή. Συνηθίζει και να σκοτώνει τον εαυτό του, άλλους, - κι όλα μέσα του να σωπαίνουν, ο φόβος και η φαντασία και ο έλεος. Όλα λοιπόν, είναι μόνο υπόθεση βαθμού: ως που θα πέσεις. Έτσι συνηθίζεις κι αυτό: να κάθεσαι να λες κάθε μέρα ιστορίες σε μια μητέρα για ένα παιδί που δεν είναι πια να γυρίσει”.⁸¹⁴

Ουσιαστικά είναι ένας άνθρωπος που, παρά το νεαρό της ηλικίας του, δεν είναι πια νέος, που δεν μπορεί να προσαρμοστεί.⁸¹⁵ Η εμπειρία του τον στιγματίζει για πάντα: “Εγώ πια δεν μπορώ να ’μαι σαν κ’ εσάς”.⁸¹⁶

Η τραυματική νιότη, η ανύπαρκτη νιότη τους φέρνει κοντά στους μεγαλύτερους: “-Κουρελιαστήκατε παιδιά ακόμα, είτε πάλι σε λίγο ο Βένης. Αυτό δεν το είχαμε εμείς. Ίσως για τούτο το λόγο μπορούμε τώρα να συνεννοηθούμε μαζί σας, απ’ την μίαν άκρη εσείς, απ’ την άλλη εμείς...”.⁸¹⁷ Ούτε καν με όλους τους μεγάλους. Συγκριτικά με κάποιους από αυτούς οι νέοι αυτοί είναι πιο κουρασμένοι και περισσότερο πολύπλοκοι: “Η μητέρα του είναι ένας άνθρωπος απλός. Δεν ξέρει τίποτα απ’ ό,τι ξέρει εκείνος,

⁸¹³ Στο ίδιο, σ. 135.

⁸¹⁴ Στο ίδιο.

⁸¹⁵ Ο ίδιος, προλογίζοντας την τρίτη έκδοση της *Γαλήνης*, έγραφε “Σε ηλικία που τα παιδιά, αν τους έτυχε να γεννηθούν ευτυχισμένα σε ευτυχισμένες εποχές, μαθαίνουν μόνο ό,τι ωραίο υπάρχει στη ζωή και παίζουν τα παιχνίδια τους, αποταμιεύοντας έτσι μέσα τους απόθεμα χαράς για τις δύσκολες μέρες που θα έρθουν όταν μεγαλώσουν, εμείς μαθαίναμε μόνο τι είναι λύπη και δάκρυα. [...] μαθαίναμε να σκεφτόμαστε πριν καλά μάθουμε να εννοούμε ό,τι αισθανόμαστε. Συμφορές, ξεριζώματα και μεταναστεύσεις πληθυσμών, αναστατώσεις της οικονομικής ζωής των ανθρώπων, αναστατώσεις και συγκρούσεις των ιδεών, τραύματα ψυχικά, - αυτά ήταν η νιότη μας”, αναφορά στο Μ. Μερακλής, *Προσεγγίσεις στην ελληνική πεζογραφία*, ό.π., σ. 73.

⁸¹⁶ Στο ίδιο, σ. 146.

⁸¹⁷ Στο ίδιο, σ. 147.

*ακόμα τόσο μικρός, για τους ανθρώπους. Μακάρι να μείνει έτσι, ώσπου να την καλέσει ο Θεός”*⁸¹⁸

Κυρίαρχη, εξάλλου, στη ζωή της κοινότητας η αγωνία για την τύχη των αιχμαλώτων που έμειναν στην Ανατολή. Το θέμα αυτό διαπλέκεται κυρίως γύρω από τις μορφές δύο μητέρων, που περιμένουν τα παιδιά τους από την αιχμαλωσία. Η πίστη τους στην επιστροφή των παιδιών τους είναι ακλόνητη. Καθημερινά περιμένουν τα νέα του γυρισμού των αιχμαλώτων. Όταν κάποτε αυτό συμβαίνει, από τους ανθρώπους που περίμενε η κοινότητα, μόνο της μιας ο γιος επιστρέφει.

Η πίστη για την επιστροφή του αιχμάλωτου γιου παραμένει στέρεη μ’ όλα τα σημάδια για ματαιότητά της. Σε πολλές περιπτώσεις προσφυγικών προσώπων στη λογοτεχνία, ειδικά στις μορφές των μητέρων η πεισματική αναμονή αιχμαλώτων παιδιών είναι ένα σταθερά επαναλαμβανόμενο στοιχείο:

*“Κι ο Άγγελος θα γυρίσει μια απ’ αυτές τις μέρες...,μουρμούρισε η θεία-Μαρία σε έκσταση, κινημένη απ’ την ατμόσφαιρα της πίστης και της χίμαιρας που πλημμύριζε το δωμάτιο...”*⁸¹⁹

Αλλά και το μοτίβο του μονίμως πενθούντα πρόσφυγα είναι παρόν. Οι νεκροί και οι χαμένοι είναι μόνιμα παρόντες, αλλά οι Φωκιανοί έχουν τον τρόπο να το διαχειριστούν και αυτό σε αντίθεση με τους άλλους πρόσφυγες με το βαρύτερο ψυχισμό, που αδυνατούν να πάψουν να πενθούν και φρίττουν με τους πρώτους όταν τους βλέπουν να ευθυμούν:

*“Τούτο προπάντων τους φαίνεται ακατανόητο Τόσες φαμίλιες Φωκιανοί έχουν αφήσει ανθρώπους τους στην Ανατολή. Πώς γίνεται να τους έχουν ξεχάσει και να γελούν;”*⁸²⁰

Οι άλλοι “απροσάρμοστοι” της Γαλήνης είναι η μοναδική αστική οικογένεια του έργου, η οικογένεια του γιατρού Βένη. Γύρω από τη δική τους ιστορία, και του Αντρέα, θα πλέξει κι ο συγγραφέας το νήμα των προβληματισμών του.

⁸¹⁸ Στο ίδιο, σ. 140.

⁸¹⁹ Στο ίδιο, σ. 208.

⁸²⁰ Στο ίδιο, σ. 99.

Οι Φωκιανοί πρόσφυγες της Γαλήνης είναι όλοι τους αγρότες και θαλασσινοί. Ανάμεσά τους μόνο η οικογένεια του γιατρού Βένη προέρχεται από άλλη κοινωνική τάξη. Ο γιατρός Βένης ακολουθεί τους συμπατριώτες του στην Ανάβυσσο, εκτιμώντας πως η ζωή του στην Αθήνα δε θα του πρόσφερε τη δυνατότητα να επιβιώσει. Όπως λέει ο ίδιος, απολογούμενος στη γυναίκα του, “...*δε θα μπορούσαμε να ζήσουμε στην πόλη... Ένας γιατρός ξένος και άσημος, λέει, είναι πιο άοπλος κι από τον τελευταίο άνθρωπο στη γη. Θα πεθαίνανε από ασитία και αξιοπρέπεια*”.⁸²¹ Ο γιατρός ξέρει πως μόνο ανάμεσα στα μέλη της παλιάς κοινότητας μπορεί να επιβιώσει, να διατηρήσει την ιδιότητά του και τη θέση του· επίσης εμπνέεται από το σκοπό να τους φανεί χρήσιμος. Πράγματι, είναι ο γιατρός τους και κεφαλή της ομάδας τους, ικανός να συνδιαλαγεί με τους έξω από την ομάδα ως ο μορφωμένος εκπρόσωπός τους. Η οικογένειά του έχει ιδιαίτερη θέση μέσα στην κοινότητα. Οι άλλοι τους βοηθούν και τους διατηρούν στην παλιά κοινωνική ιεραρχία, σαν την Ελένη, τη γυναίκα του Γλάρου, που με όλες τις δικές της δουλειές δεν παύει να βοηθά την Ειρήνη Βένη, την παλιά της κυρία: “*Της μιλούσε με τον ίδιο σεβασμό, τη φώναζε κυρία καθώς την εποχή της ακμής τους, όταν τους υπηρετούσε. Είχε μεγαλώσει μέσα στο αρχοντικό του Πρόξενου ως το καιρό που παντρεύτηκε το Φώτη Γλάρο, και ήταν τόσο απλή που δε σκέφτηκε να καταργήσει την απόσταση τώρα στην κοινή καταστροφή*”.⁸²²

Ο γιατρός Βένης είναι ο μόνος μέσα στο έργο που στοχάζεται και πάνω στο ζήτημα της διάψευσης της Μεγάλης Ιδέας. Η αναδρομή στο παρελθόν του τον παρουσιάζει αναμειγμένο σε ενωσιακό κίνημα: “*Πίστευε στην Ελλάδα, και στα μεγάλα όνειρα του Γένους. Όλα τα παραμύθια, που έλεγε στη μικρή Άννα, στο παιδί τους, πλέαν μες σ’ αυτή την μακρινή αγαπημένη Ελλάδα: πολύ γαλάζιο χρώμα. πολύ αίμα, ο αγέρας ανεμίζει τα μαλλιά ενός εφήβου που έρχεται από ξένο τόπο, να σκοτωθεί στην ιερή γη, καλεσμένος από τη φωνή της, οι γυναίκες χορεύουν αγκαλιασμένες και γκρεμίζονται, μια-μια, μες στο βάραθρο*”.⁸²³ Μόνος αυτός είναι μέσα στο έργο και αυτός που

⁸²¹ Στο ίδιο, σ. 28.

⁸²² Στο ίδιο, σ. 44.

⁸²³ Στο ίδιο, σ. 41.

σημαδεύεται από τη διάψευση των εθνικών σχεδίων, που δείχνει άμεσα πώς η ατομική του ύπαρξη ακολούθησε την τύχη της κατάρρευσης της εθνικής ιδεολογίας.⁸²⁴

Ο γιατρός Βένης κι η οικογένειά του θα βρουν τις περισσότερες δυσκολίες προσαρμογής στο καινούργιο περιβάλλον. Η δική τους ένταξη είναι η δυσκολότερη και στην ουσία δεν θα επιτευχθεί ποτέ. Ο αστός γιατρός δεν διαθέτει τις ίδιες δυνατότητες με τους αγρότες συντοπίτες του να δημιουργήσει δεσμούς με τον καινούργιο τόπο. Η δυσκολία τους να προσαρμοστούν έρχεται σε αντίθεση με τη πολύ πιο επιτυχή προσπάθεια των άλλων: “-Γιατί τούτοι οι απλοί άνθρωποι μπορούν και συμβιβάζονται με τη μοίρα τους κι όχι κι εμείς;”,⁸²⁵ αναρωτιέται ο γιατρός.

Γενικά, ο συγγραφέας δεν αξιώνει την οικογένεια του γιατρού να τα καταφέρνει. Την προσαρμογή την παραχωρεί προνόμιο των “απλών” ανθρώπων, αυτών που μπορούν να εντάσσονται μέσα στους ρυθμούς της ίδιας της γης, να εξομοιώνουν τη μοίρα τους και τον κύκλο της ζωής τους με τη φύση και την πρωτογενή φυσική λειτουργία αλλά και να ζουν αρμονικά ως μέλη οργανικά μιας κοινότητας. Τελικά, ίσως την παραχωρεί στο σύνολο, στην ομάδα και όχι στο υποκείμενο που εξατομικεύεται και διαφοροποιείται και στοχάζεται πάνω στον εαυτό του και τη μοίρα του. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο για την περίπτωση του ζεύγους Βένη, η εμπειρία της προσφυγιάς εξατομικεύεται, δίνεται ο αντίκτυπός της σε ατομικούς ψυχισμούς, νοοτροπίες, προσωπικές αλλαγές και αδιέξοδα.⁸²⁶ Ο συγγραφέας το λέει ο ίδιος καθαρά:

⁸²⁴Θεματολογικά, “μπορεί η πεζογραφία του να έχει τα γνωρίσματα των έργων του ιδιωτικού χώρου, μπορεί όλα αυτά να τα προσγειώνει μέσα στη ροή της καθημερινής ζωής, ή να τα τυλίγει με την ατμόσφαιρα του μύθου και του ονείρου, δεν έχει όμως και ιδιωτική σημασία, καθώς δεν παύει να κινείται κάθε τόσο με πλαίσιο ή κέντρο τα μεγάλα γεγονότα που σημάδεψαν τη μοίρα του τόπου, ν’ αντανακλά γενικές καταστάσεις και να προχωρεί ως τη μοίρα του ανθρώπου. Σαν το γιατρό Βένη στη Γαλήνη (και είναι το Βένης το δικό του όνομα, συντομευμένο κατά μία συλλαβή), “πίστευε στην Ελλάδα, στα μεγάλα οράματα του Γένους”, και το έργο του, πέρα απ’ οποιαδήποτε αξιολόγηση, κατά ένα μεγάλο μέρος, βγαίνει από τη διάψευση των προδομένων αυτών ονείρων, από μια εθνική συνείδηση διαμορφωμένη απ’ τα μικρά του χρόνια”, Κ. Στεργιόπουλος, “Η. Βενέζης”, ό.π., σ. 353.

⁸²⁵Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό. π., σ. 69.

⁸²⁶“Ο Βενέζης ευαίσθητος στους ψυχικούς κραδασμούς, δίνει κι αυτή την πλευρά του προβλήματος της προσφυγιάς, την απογυμνωτική επίδραση που ασκεί στις ψυχές[...] Σύμφωνα με τη ματιά του συγγραφέα αυτού κάτω από τέτοιες συνθήκες ο κακός γίνεται χειρότερος, ο καλός καλύτερος· αυτό αντικαθρεφτίζεται κυρίως στο ζευγάρι των Βένηδων, στο γιατρό Βένη σύμβολο μιας βαθύτερης ανθρωπιάς που εξελίσσεται σε στωική καρτερικότητα, και στην πολύ νεαρότερή του γυναίκα Ειρήνη, που

“Ο διωγμός των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής κ’ ύστερα η καταστροφή της δε βρήκε μονάχα τ’ αγαθά τους. Σ’ αυτούς χτύπησε πιο βαθιά. Αποκάλυψε το κενό, το γύμνωσε, το έκαμε έρημο”⁸²⁷

Ο γιατρός από την πρώτη στιγμή δεν συμμετέχει στη δραστηριότητα των άλλων να διαλέξουν γη για καλλιέργεια. Αποφασίζει να πάρουν τη γη στην οποία πρωτοβρέθηκαν, κοντά στη θάλασσα, με το σχέδιο να φυτέψει τριανταφυλλώνα, που σε παλιότερες εποχές αποτελούσε παράδοση της οικογένειάς του στον ιδιαίτερο τόπο στη Μικρά Ασία. Το σχέδιό του προκαλεί τη χλεύη της γυναίκας του και τη θυμηδία των άλλων. Γενικά, ο γιατρός δεν κινείται με το σκεπτικό των άλλων. Κι όμως, παρ’ ότι η γνώμη όλων των χωριανών ήταν πως “ο γιατρός έκανε παλαβάδα, πως ήταν χαμένος κόπος [και] κοίταξαν να τον μεταπείσουν[...] στο βάθος ζηλεύαν την πίστη του ανθρώπου, γιατί κι οι ίδιοι έρχονταν από την ίδια ράτσα και μέσα τους ζυπνούσε το πάθος για τις πράξεις που έχουν φαντασία και τρέλα”.⁸²⁸ Η αποχή του από τη διαδικασία επιλογής κλήρου σχολιάζεται υπαινικτικά από τη γυναίκα του ως υστέρηση στην πρακτική των άλλων ανδρών.⁸²⁹ Για τον ίδιο όμως φαίνεται ότι ο τριανταφυλλώνας να είναι ένα στοίχημα και το μέσο να κερδίσει το τελικό ζητούμενο, τη γαλήνη.

Η γυναίκα του πάλι που βιώνει την κατάστασή και τη ζωή της από το γάμο της κίολας και μετά ως κατάντια και διάψευση, είναι τελείως ανίκανη να επιβιώσει. Αρχοντικής καταγωγής, εξαναγκάζεται μετά τη χρεοκοπία του πατέρα της να δέσει τη ζωή της με το μεσήλικα γιατρό, γεγονός που βιώνει ήδη ως πτώση από τον κόσμο των ονείρων της. Στη νέα τους κατάσταση, επιτίθεται μονίμως στον άνδρα της και τον κατηγορεί για ανικανότητα, ενώ αναζητά συνεχώς με βιαιότητα να καλύψει το δικό της κενό. Η Ειρήνη Βένη είναι απελπισμένη, στερημένη από κάθε πίστη σε οτιδήποτε και για αυτό απολύτως καταδικασμένη να μην προσαρμοστεί.⁸³⁰

μόνο την ειρήνη Δε γνώρισε στα σπλάχνα της. Η σύγκρουση των δυο αυτών προσώπων- ως η σύγκρουση δυο θεμελιακών στάσεων απέναντι στη ζωή- είναι ό,τι φωτίζεται εντονότερα στα καθέκαστα της Γαλήνης”, Μ. Μερακλής, *Προσεγγίσεις στην ελληνική πεζογραφία*, ό.π., σ. 71.

⁸²⁷ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό. π., σ. 42.

⁸²⁸ Στο ίδιο, σσ. 100-101.

⁸²⁹ Στο ίδιο, σ. 52.

⁸³⁰ Βλ. και Th. Doulis, *Disaster and Fiction...*, ό.π., σ. 104.

2.6. Ο κόσμος του Βενέζη: ο άνθρωπος, η μοίρα, η χίμαιρα, η γαλήνη

Η ιδέα του τριανταφυλλώνα είναι η χίμαιρα του γιατρού Βένη, η χίμαιρα του ανθρώπου που με όλη τη γνώση της ματαιότητας που έχει συσσωρεύσει, δεν σταματά να ελπίζει. Ο γιατρός Βένης είναι ένας άνθρωπος που πιστεύει σε χίμαιρες. Συμβολικά, ο τριανταφυλλώνας, που τόσο απίθανο φαίνεται να πιάσει, όσο απίθανο είναι να νικηθεί το κακό, που έτσι κι αλλιώς τόσα προκάλεσε-απόδειξε ο πόλεμος κι η προσφυγιά- και να κερδηθεί η ευτυχία, γίνεται συμβολισμός της νέας χίμαιρας. Κι ο τριανταφυλλώνας θα πιάσει, για να καταστραφεί αργότερα κι ο γιατρός θα ξαναρχίσει και πάλι, όταν πια δεν θα έχει κανένα νόημα. Η τύχη του τριανταφυλλώνα συμβολίζει επίσης και τη δική τους τύχη, την τύχη μίας οικογένειας που δεν τα κατάφερε, που εξοντώθηκε ακόμα και φυσικά.

Ο γιατρός Βένης ως στάση ζωής είναι ο συγγραφέας και η δική του απάντηση στα γεγονότα.⁸³¹ Η στάση του Βένη απέναντι στο χτύπημα της μοίρας είναι η στάση που προτείνει ο συγγραφέας, η στάση των “μικρών σκοπών”, η ελπίδα και η πίστη: “-Αυτό είναι όλο, το παν, λέει στον Αντρέα. Όλη η σοφία”.⁸³²

⁸³¹“Ο Βενέζης μένει κοντά στην Ιστορία κάνει ένα είδος ιστορικής πεζογραφίας[...] Ο εξυποκειμενισμός της ιστορίας εκδηλώνεται κύρια, στη φιλοσοφία του [...] και στον τρόπο όπου μεταβάλλει -ή πιο καλά μετουσιώνει- την ιστορική του συνείδηση σε λογοτεχνικό ύφος. Κίνητρο της ιστορίας για το Βενέζη [...] είναι η Μοίρα και μάλιστα σα δύναμη σκληρή και στο βάθος απάνθρωπη. Οι άνθρωποι εξάλλου είναι ανήμποροι να χτυπηθούν με τη μοίρα, να την αντιπαλέψουν είναι αποφασισμένοι να της υποταχθούν -με καρτερία και αξιοπρέπεια. Ο Βενέζης είναι ένας ηττοπαθής”, Μ. Μερακλής, *Προσεγγίσεις στην ελληνική πεζογραφία*, ό.π., σσ. 72-73.

⁸³²Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό.π., σ. 165. “Και αν υπάρχει στην πεζογραφία αυτή και μια διάσταση αγωνιστικότητας, αυτή εκφράζεται ως καρτερική και αξιοπρεπή αποδοχή της μοίρας που αποκορυφώνεται κυριολεκτικά φτάνει στο ύψιστο της απόδοσής της -στη συμβολική πράξη του κεντρικού προσώπου να φυτέψει στα κατσάβραχα έναν τριανταφυλλώνα. Θα το πετύχει -σχεδόν ένα θαύμα- αλλά την τελευταία στιγμή, τη στιγμή που ετοιμάζεται να δεχτεί το θρίαμβο, οι ελλοχεύουσες δυνάμεις της άρνησης, οι κακοί άνθρωποι-όργανα της μοίρας θα πουν τον τελευταίο λόγο δίχως έλεος. Καλά καλά δεν είναι αγωνιστικότητα είναι επιμονή στην καλοσύνη με τη μη αντίσταση, μια ανοχή του κακού που κυριαρχεί γύρω, ώπου να συντρίψει υλικά και ηθικά ό,τι δεν αφομοιώνεται με αυτό. Είναι η αντιπαράθεση, στο θορυβώδες και και αιμοστάλαχτο από το αίμα αθών γεγονός του κακού που μένει αζερίζωτο, της ασιατικής, ανατολίτικης υφής γαλήνη. Μέσα από τα πράγματα, την καυτή ιστορική ύλη ο Βενέζης βγάζει ένα μάθημα κοσμοθεωρίας σχεδόν εξωελληνικής, όπου μ’ ένα πήδημα πάνω από καλούς

Η ελπίδα και η πίστη παραμένουν χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ιδιότητας: *“Πάσχει κανείς μονάχα για να ελπίζει. Είναι ίσως αυτό η πιο καθαρή συνείδηση του μέλλοντος”*.⁸³³

Τελικό ζητούμενο είναι η γαλήνη, η μόνη αποκατάσταση στην *“ισορροπία που χάθηκε”*, η εγκαρτέρηση με αξιοπρέπεια:

“ Εκεί είναι ο σκοπός. Ο τελευταίος. Γι αυτό τυραννεί το σώμα του.

-Όμως, πιστεύω, μουρμούρισε πάλι σε λίγο. Κι αν είναι αυτό η χίμαιρα...

Η γαλήνη! Μεσ στην ησυχία και μες στην ταραχή, στο νερό που ηρεμεί ενώ γίνεται σύννεφο, στα σύννεφα που χτυπιούνται την ώρα της θύελλας γυρεύοντας να ρίξουν το νερό και να συχάσουν, στα πάθη των ανθρώπων που παλεύουν και αγωνίζονται, στους ανθρώπους που πάσχουν γιατί δε τους προορίστηκε να κάμουν τίποτα, στα κορμιά που μάχονται για τον έρωτα, στ' άστρα που κατρακυλούν τη νύχτα και πέφτουν, στη γη που γυρίζει, στα όνειρα και στα έργα, σ' όλα η αναζήτηση της ισορροπίας που χάθηκε, η αδιάκοπη ανασύνθεση.

-Και τυραννώ το σώμα μου, και πιστεύω..., είπε πάλι ο Δημήτρης Βένης”.⁸³⁴

3. ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΓΟΡΓΟΝΑ*:

ΥΜΝΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΨΥΧΗ

*Η Παναγιά η Γοργόνα*⁸³⁵ του Στρατή Μυριβήλη, ένα ηθογραφικό μυθιστόρημα, όπως έχει χαρακτηριστεί, έχει ως θέμα του τη ζωή μίας μικρής κοινότητας στη

και κακούς, από φίλους και εχθρούς, με μια συναίρεση των αντιπάλων, από τη μια μεριά στήνει το ιδανικό της γαλήνης κι απέναντί της το αρνητικό της, το αντίθετό της, το “κυνηγητό του πάθους”, ως μάταιης αιτίας αυτοβασανισμού...”, Μ. Μερακλής, *Προσεγγίσεις στη νεοελληνική πεζογραφία*, ό.π., σσ. 73-74.

⁸³³ Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, ό. π., σ. 139.

⁸³⁴ Στο ίδιο, σσ. 166-167.

⁸³⁵ Το μυθιστόρημα αποτελεί τη δεύτερη μορφή ενός μυθιστορήματος που πρωτοδημοσιεύτηκε με τον τίτλο *Η Παναγιά η Ψαροπούλα*, στην εφημερίδα *Ασύρματος* από 12.6.1939-7.11.1939 σε 133 συνέχειες, δεύτερη δημοσίευση (αποσπάσματα) περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1944* και τρίτη από 15.2.1948-15.10.1949 (ανολοκλήρωτο). Εκδόσεις: α' έκδοση “οι φίλοι του βιβλίου”, Δεκέμβριος 1949. Αναφορά

Μυτιλήνη, αποτελούμενης από ντόπιους και πρόσφυγες Αϊβαλιώτες. Ανήκει στη δεύτερη περίοδο του έργου του συγγραφέα (1933-1949), όπου “υπάρχει έντονο το αίτημα της ελληνικότητας και της επιστροφής στις ρίζες της λαϊκής μας παράδοσης”⁸³⁶ και αποτελεί ακριβώς τη συγγραφική ολοκλήρωση αυτών των επιλογών. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα είναι “όχι μόνο η επιστροφή στο λαό αλλά και η κατάκτηση της ελληνικής του έκφρασης και η δυνατότητά του να δώσει την ποίηση του τόπου και της φυλής του”.⁸³⁷

Το ένα τρίτο περίπου του βιβλίου αναπαριστά την πρώτη φάση της εγκατάστασης των προσφύγων στον καινούργιο τους τόπο. Το συγγραφέα απασχολεί “ο ξεριζωμένος Μικρασιατικός Ελληνισμός που πολεμά να ξαναρίξει τις σπασμένες, όμως ολοζώντανες ρίζες του στα λευτέρα χρώματα της φυλής του”, όπως ο ίδιος αναφέρει στον επίλογο της δ’ έκδοσης του μυθιστορήματος το 1946, αλλά ταυτόχρονα είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για ένα μυθιστόρημα για τους πρόσφυγες, όπως τα δύο προηγούμενα.⁸³⁸ Πολύ

στο Τ. Καρβέλης(παρουσίαση-ανθολόγηση), “Στρατής Μυριβήλης”, στο Π. Μουλλάς (εισ.-επιμ.), *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, ό.π., τ. ΣΤ’, σσ. 99-100.

⁸³⁶ Στο ίδιο, σ. 105.

⁸³⁷ Στο ίδιο, σ. 132. Παρόμοιων προθέσεων είναι οι νουβέλες *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης* (1943), *Τα Παγανά* (1945), *Ο παν* (1946). Γενικά, “η επιστροφή προς το παρελθόν του τόπου του και την παιδική του ηλικία θα ολοκληρωθεί με το μυθιστόρημα *Η Παναγιά η Γοργόνα* (1949), που όπως είδαμε δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά με τον τίτλο *Η Παναγιά η Ψαροπούλα* (1939). Ο περιορισμός του λαογραφικού υλικού, η αφαίρεση του επεισοδίου του Τσαλέκου, η ενίσχυση της μυθιστορηματικής δομής και μετατόπιση της οπτικής γωνίας της αφήγησης από το πρόσωπο του συγγραφέα κ. Λεφτίκη (πρώτη μορφή) στον ανώνυμο αφηγητή (δεύτερη μορφή) που διαποτίζει με τη συμπαθητική του στάση την όλη ατμόσφαιρα δείχνουν ότι ο συγγραφέας παλεύει όχι μόνο με τον όγκο του υλικού του αλλά και με τον τρόπο παρουσιάσής του”, στο ίδιο. Σε σχέση με τους πειραματισμούς και τις επιλογές άλλων ομοτέχνων του της γενιάς του ’30, ο Μυριβήλης, από ένα σημείο και μετά, από την κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας, “θα επιλέξει το δικό του δρόμο. Μπορεί αυτή η επιλογή να είναι -και είναι- συναρτημένη με την όλη ιδεολογική του μετεξέλιξη, που δεν θα ευθυγραμμιστεί μόνο με τις φιλελεύθερες αρχές άλλων ομοτέχνων του αλλά θα ερωτοτροπήσει επικίνδυνα και με τα προβαλλόμενα οράματα ενός τρίτου ελληνικού πολιτισμού [...] Η μεταστροφή δεν είναι μόνο θεματική ή καλλιτεχνική αλλά επεκτείνεται και στον όλο τρόπο γραφής, το ύφος και τη γλώσσα.”, στο ίδιο, σσ. 105-106.

⁸³⁸ Βλ. και Th. Doulis, *Disaster and Fiction...*, ό.π., σ. 213.

περισσότερο ενδιαφέρεται με αφορμή τους πρόσφυγες να μιλήσει για την ελληνική παράδοση, για τον τόπο και τον τρόπο του ελληνισμού.⁸³⁹

Είναι αλήθεια λοιπόν ότι το έργο δεν αποτελεί πρώτιστα ένα μυθιστόρημα για την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα· το θέμα των προσφύγων το χρησιμοποιεί για την επίτευξη των στόχων του.⁸⁴⁰ Το γεγονός όμως ότι χρησιμοποιεί -και ο τρόπος που το κάνει- την προσφυγιά είναι που δημιουργεί το ενδιαφέρον να δούμε πώς εναρμονίζεται το θέμα με τέτοιες ιδεολογικές συντεταγμένες. Η ένταξη δηλαδή του θέματος της εγκατάστασης και αφομοίωσης των προσφύγων σε όλο αυτό το ιδεολογικό και καλλιτεχνικό πλαίσιο είναι ακριβώς που κινεί το ενδιαφέρον μας και χρήζει μελέτης.

Και στο έργο του Μυριβήλη θα συναντήσουμε τα γνωστά στοιχεία που συναπαρτίζουν την πεζογραφική εικόνα του πρόσφυγα, όπως και στα δύο προηγούμενα έργα. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι παρόλη την εξοικείωση που ο Μυριβήλης αισθάνεται με τον πληθυσμό αυτό, παρόλη την προσωπική του εμπλοκή με τα γεγονότα της Καταστροφής και της προσφυγιάς, την επίδραση που αυτά άσκησαν στην προσωπικότητα και το έργο του, την οικειότητα και την αγάπη που αισθάνεται για τη χαμένη Ανατολή, δεν παύει να είναι ένας Ελλαδίτης που μιλά για τους πρόσφυγες και μάλιστα εντάσσοντας το θέμα σ' ένα ειδικό πλαίσιο ιδεολογικών προθέσεων. Σε σχέση

⁸³⁹ “Στην πραγματικότητα βέβαια ούτε οι καημοί της προσφυγιάς θα εξιστορηθούν και θα βρεθούν στο επίκεντρο των διαδραματιζομένων ούτε τα διάφορα μικρά ή μεγάλα προβλήματα, που θα συναντήσουν [...] Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δε θα περάσουν μέσα στο μυθιστόρημα και κάποια περιστατικά του ξεριζωμού ή ότι οι πρόσφυγες θα ξεχάσουν τόσο εύκολα την πατρίδα τους. Όλα αυτά όμως θα περάσουν περισσότερο ως παραπληρωματικά παρά ως βασικά στοιχεία της ιστορίας τους. Το βασικό του ενδιαφέρον είναι να δείξει πέρα από “την καθημερινή ζωή των λαϊκών ανθρώπων (ρεαλιστικό στοιχείο) και τη ζωή της Σμαραγδής (εξωπραγματικό στοιχείο ενταγμένο στο πραγματικό), [...] κι όλα τα βασικά χαρακτηριστικά του τόπου και του λαού, το φυσικό στοιχείο και ιδίως τη θάλασσα, τις καθημερινές αγροτικές και κυρίως θαλασσινές ασχολίες του, το βραδινό ξέδωμα στο καφενείο και τα νυχτερινά του ξεφαντώματα[...]. (ειδικά) ο τύπος της Σμαραγδής, καθ’ ολοκληρίαν πλαστός, ανταποκρίνεται περισσότερο στις προθέσεις του συγγραφέα, ο οποίος θέλησε να συνενώσει στο πρόσωπό της ποικίλες παραδόσεις του ελληνικού λαού...” στο *ίδιο*, σ. 134.

⁸⁴⁰ Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το θέμα των προσφύγων, “απογυμνωμένο από οποιαδήποτε κοινωνική διάσταση [...] όσο του είναι απαραίτητο. Μοναδικό μέλημα του συγγραφέα αυτή την περίοδο είναι η κατάκτηση της ελληνικής του έκφρασης, η απόδοση της ποίησης του τόπου του και της φυλής του”, στο *ίδιο*, σσ. 132-133.

με τα προηγούμενα έργα, γραμμένα από πρόσφυγες, ο Μυριβήλης διατηρεί την απόσταση της μη ταύτισης μαζί τους, τους παρατηρεί περισσότερο, καλοπροαίρετα φιλικά και με συμπάθεια, αλλά μεριμνά κυρίως να πραγματοποιήσει τις προθέσεις του.

3.1. Ο τόπος

Στο νησί της Μυτιλήνης, όπου *“η Ελλάδα κι η Ανατολή σμίγουν τις νοστιμάδες και συντεριάζουν τη χάρη και το νόημα της γης τους”*,⁸⁴¹ εκεί θα παρακολουθήσουμε το χρονικό του ριζώματος μίας ομάδας προσφύγων από το Αϊβαλί, τις Κυδωνίες, της Μικράς Ασίας. Για πρώτη φορά, ο τόπος δεν είναι ο μίζερος, άγονος, άνυδρος τόπος, όπου με κόπο, υπερβαίνοντας απίθανες δυσκολίες, οι πρόσφυγες καλούνται να ριζώσουν. Αυτός ο τόπος, γειτνιάζοντας με τον παράδεισο της Ανατολής, χωρίς να είναι βέβαια η Ανατολή, είναι ένας τόπος οικείος και υποσχόμενος. Άλλωστε, για πρώτη φορά εδώ, είναι ο τόπος του ίδιου του συγγραφέα.

Ο τόπος συνδέεται επίσης με την παράδοση εικονογράφηση μίας μικρής εκκλησίας της Παναγίας, που αποτελείται από την εικόνα ενός τύπου Παναγίας που από τη μέση και κάτω είναι γοργόνα. Αυτή η Παναγιά, *“η πιο αλλόκοτη μέσα στην Ελλάδα και σ’ όλο τον κόσμο της χριστιανοσύνης”*⁸⁴² είναι φιλοτεχνημένη από ένα γέροντα ναυτικό κι αγιογράφο από τη Μικρά Ασία που έζησε ένα διάστημα εκεί, για να εξαφανιστεί μυστηριωδώς. Οι ντόπιοι αποδέχτηκαν την ασυνήθιστη παράσταση και τη λάτρεψαν ως ιερή εικόνα, γιατί *“[...] μέσα στην ψυχή τους ήταν, από κει βούτηξε και την έβγαλε ο καπτα-Λιας και την ξέραν ακόμα πριν να τους τη δώσει στορισμένη στον τοίχο”*.⁸⁴³ Κατά το συγγραφέα, *“κείνη τη μέρα μέσα από το κεφάλι του κοσμοκαλόγερου, όπως μέσα από το κεφάλι του Δία, πήδηξε και στηλώθηκε πάνω στο μοναδικό θαλασσόβραχο του αιγαιοπελαγίτικου νησιού μια καινούργια ελληνική θεότητα, που έδεσε με τον πιο θαυμαστό τρόπο όλες τις εποχές κι όλο το νόημα της φυλής. Μιας φυλής που ζει κι αγωνίζεται με τα στοιχειά και τις φουρτούνες του κόσμου, η μισή στη στεριά κι η μισή στη θάλασσα, με το υνί και με την καρίνα, πάντοτε κάτω από μια θεότητα πολεμική,*

⁸⁴¹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σ. 17.

⁸⁴² Στο ίδιο, σ. 15.

⁸⁴³ Στο ίδιο, σ. 16.

θηλυκιά και παρθένα”.⁸⁴⁴ Ο συγγραφέας λέει ο ίδιος πως “είναι αυτή η ζωγραφιά που έβαλα για στολίδι και για θύμηση στην αρχή του βιβλίου και γω που γράφω τούτη την ιστορία”,⁸⁴⁵ κάνοντάς την σύμβολο και του λόγου του. Έτσι ο τόπος όπου συναντώνται οι δυο χώροι του ελληνισμού γίνεται και ο τόπος όπου συναντώνται οι δυο χρόνοι του. Σε ένα τέτοιο τόπο θα συναντηθούν και οι δυο ομάδες, πρόσφυγες και ντόπιοι.

Πράγματι, στο μοντέλο αυτού του εθνικιστικού λόγου, ο Μυριβήλης θα πραγματευτεί την ιστορία του, με αυτά τα σχήματα θα θέσει το ζήτημα της εγκατάστασης και αφομοίωσης των προσφύγων στη Μυτιλήνη. Ενότητα της ελληνικής φυλής, προβολή της συνέχειας στο χρόνο και το χώρο· μία ακόμη έκφραση αυτού, της ελληνικότητας μίας τέτοιας αντίληψης, είναι και η νέα περιπέτεια του ελληνισμού, η έλευση των προσφύγων.

Ο ιδιαίτερος τόπος, λοιπόν, που ξετυλίγεται η ιστορία, εκεί που θα συγκατοικήσουν πρόσφυγες και ντόπιοι, είναι ένας ευλογημένος τόπος, ένα ψηλότερο χωριό, η Μουριά, που οι κάτοικοι ζουν από την καλλιέργεια της ελιάς και ένα λιμάνι που θα κατοικήσουν οι πρόσφυγες και θ’ ασχοληθούν κυρίως με την αλιεία.

Σ’ αυτό το χώρο θα σμίξουν, όπως και στην εικόνα της Παναγιάς-Γοργόνας, ο χρόνος, ο χώρος και οι ποιότητες του ελληνισμού. Σε αυτό το χώρο θα τοποθετήσει ο συγγραφέας τους ξεριζωμένους Αϊβαλιώτες ψαράδες, στον αγώνα τους να εγκατασταθούν σε δικαιωματικά δικό τους, πατρογονικό έδαφος, να ζήσουν και να συγχρωτιστούν με τους ντόπιους, αποτελώντας μαζί τους μια κοινότητα δεμένη. Συνάντηση της Παλλάδας και της Παναγιάς, συνάντηση της Ελλάδας και της Ανατολής, συνάντηση της θάλασσας και της ελιάς, συνάντηση των Μικρασιατών προσφύγων και των ντόπιων νησιωτών.

Ένας αγώνας υπό τη σκέπη της Παναγιάς της Γοργόνας. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε κανείς να πει ότι η εγκατάσταση των προσφύγων του Μυριβήλη είναι η πλέον εύκολη, η προσφυγιά τους η ελαφρότερη προσφυγιά, κι αυτό κυρίως μοιάζει να συμβαίνει επειδή υπάρχει το στοιχείο της οικειότητας και με τον τόπο και με τους ανθρώπους, μία προέκταση της χαμένης πατρίδας.

⁸⁴⁴ Στο ίδιο.

⁸⁴⁵ Στο ίδιο.

Από το δεύτερο κεφάλαιο, όπου βρίσκουμε ήδη τους πρόσφυγες εγκατεστημένους στη Σκάλα της Μουριάς, αρχίζει η ιστορία. *“Τούτοι που γιομίζουν σήμερα το γιאלό με τις φαμίλιες και με τις βάρκες τους κι ανέστησαν ολάκερο χωριό με σημαντικό ψυχομέτρι, τη σκάλα της Μουριάς, ήρθαν όλοι τους απ’ αντίκρυ, σαν έγινε το μεγάλο κακό”*.⁸⁴⁶ Τους βρίσκουμε μαζί με τους ντόπιους να αγναντεύουν και να νοσταλγούν την αντικρινή ακρογιαλιά της Μικράς Ασίας και να θυμούνται τα χρόνια τα παλιά. Οι πρόσφυγες, σε αυτή την περίπτωση, μοιράζονται με τους ντόπιους την αγάπη για την Ανατολή. Οι ντόπιοι είναι κι αυτοί εξοικειωμένοι με την Ανατολή, ξέρουν κάτι από το μεγαλείο της, γνωρίζουν κάπως περισσότερο τους νεοφερμένους.

Η ιστορία έχει ήδη συντελεστεί. Στη συνέχεια έχουμε αναδρομή στην άφιξη των προσφύγων στο νησί, στο λιμανάκι της Σκάλας, για ν’ αρχίσει η εξιστόρηση της περιπέτειας της εγκατάστασής τους και της συμβίωσής τους με τους ντόπιους. Οι εικόνες της άφιξης εντάσσονται στο ίδιο γενικότερο σχήμα της άφιξης, που καταδεικνύουν το κλίμα της έκπληξης, της φρίκης και του τρόμου, που διακατείχαν και τις δυο ομάδες, πρόσφυγες και ντόπιους, στην αντιμετώπιση του γεγονότος.⁸⁴⁷

3.2. Το μοτίβο του ριζώματος

Και εδώ η απόδοση της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα γίνεται με όρους και συμβολισμούς που σχετίζονται με το χώμα και το ρίζωμα των φυτών. Αγριόχορτα είναι οι πρόσφυγες του Μυριβήλη, που καταφέρνουν να πιάσουν οπουδήποτε, χωρίς φροντίδα με όλες τις συνθήκες εναντίον τους. Κι ακόμα είναι *“κλέφτες”*, οι φτερωτοί σπόροι, που πηγαινοέρχονται πάνω ακόμη κι από τη θάλασσα και φυτρώνουν όπου τύχει να πέσουν. Με τον τρόπο αυτό, ο συγγραφέας δίνει την αντοχή και τη δυνατότητα των προσφύγων-Ελλήνων να υπάρχουν και να διαιωνίζονται οπουδήποτε και κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες:

“Την ξερίζωσε (τη ράτσα) ο πόλεμος από την Ανατολή, η φουρτούνα πέταξε σε τούτο το ακρογιάλι τις σπαραγμένες ρίζες, βρεγμένες στο αίμα. Κι αυτές, όπως γίνεται με τα δυνατά αγριόχορτα, ριζοβόλησαν με πάθος στα καινούργια χώματα, γαντζώθηκαν με

⁸⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 24.

⁸⁴⁷ Βλ. στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 1.2.

τα νύχια στα βράχια και στις σκισμές, άρχισαν να τινάζουν από παντού ορμητικούς βλαστούς για το νέο ανθοβόλημα”.⁸⁴⁸

Αγριόχορτα, που μπορούν να φυτρώσουν οπουδήποτε, χωρίς την παραμικρή φροντίδα, αδιαφορώντας για τη γονιμότητα του εδάφους, οι πρόσφυγες “ριζώνουν” κι εδώ. Πιο πολύ ενδιαφέρει, όπως θα δούμε και παρακάτω, η δυναμικότητά τους παρά οι όποιες αντιξοότητες της μεταφύτευσής τους.

*“Έγιν’ η κοσμοχαλασιά της Ανατολής και πέταξε στην Ελλάδα το ξεριζωμένο Γένος. Πάν’ από το Αιγαίο έπλεσαν κ’ ήρθαν όλοι τούτ’ οι πρόσφυγες, άραξαν στις ακρογιαλιές κι έπιασαν καινούργιες ρίζες”.*⁸⁴⁹

Σταθερό λοιπόν το μοτίβο του ριζώματος αλλά και αυτής της λάθρας ύπαρξης, θα λέγαμε, που είναι η επιβίωση και οι τρόποι επίτευξής της, οι πλέον τυχαίοι, για να υπάρξουν οι πρόσφυγες.

3.3. Ο σκληρός αγώνας

Παρότι είναι γεγονός ότι το θέμα της προσφυγιάς στο έργο του Μυριβήλη εξυπηρετεί άλλους στόχους και οι αναφορές στη ζωή τους και στο χρονικό της εγκατάστασής τους είναι αποκομμένο από την κοινωνική τους διάσταση, παρουσιάζονται διάφορες πτυχές από τη ζωή των προσφύγων όπου οι δυσκολίες, οι συνθήκες στέγασης, τα προβλήματα που αντιμετώπισαν, άσχετα προς την “αλήθεια” τους, εντάσσονται κι αυτές στο γενικότερο σχήμα των πενήτων προσφύγων.

Και οι πρόσφυγες του Μυριβήλη παρουσιάζονται να διαβιούν στην αρχή σε άθλιες συνθήκες, γεγονός που σταθερά το είδαμε να προβάλλεται ως μέτρο της δυσμενούς κατάστασης της προσφυγιάς, και σε επίπεδο πρακτικό, υγιεινής και υποβάθμισης της ζωής και σε επίπεδο ηθικό.⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, σ. 39.

⁸⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 146.

⁸⁵⁰ “Στριμωγμένες οι φαμίλιες, μικροί και μεγάλοι, αρσενικοί και θηλυκοί, πλάγιαζαν αράδα τη νύχτα. Μεγάλη στένεψη και κακοπάθεια. Οι γυναιοκαβγάδες δεν έπαυαν ανάμεσα στις γειτόνισσες, που τις χώριζε το κρεμασμένο από τη σκεπή τσουβαλόπανο. Πιανόντανε στα χέρια, ξερίζωναν τα μαλλιά, βριζόνταν με ανείπωτα λόγια. Ώσπου έρχονταν οι άντρες από το ξενύχτι του ψαρέματος ή της ταβέρνας κ’ έδιναν τέλος με μια γερή κλωτσοπατινάδα. Ο καθένας έδερνε τη γυναίκα του ώσπου να βαρεθεί τούτη τη

Ο αγώνας τους πάντως για την επιβίωση είναι, σε αντίθεση με άλλες αναφορές της λογοτεχνίας σε πρόσφυγες, είναι εδώ πιο εύκολος: *“Οι καινούργιοι Σκαλιώτες άρχισαν να καταλαβαίνουν πως η τύχη τους έριξε στα πιο μαλακά που ήταν μπορετό να γκρεμιστούν. Εδώ απλωνόταν ένας περίφημος ψαρότοπος, ατρύγητος από πολλά χρόνια, σωστή αμαλαγιά. Βλέπεις ο τόπος είχε όλα τα’ αγαθά του πριν τον πόλεμο κ’ οι Μουριανοί ήτανε του χουζουριού νοικοκυραίοι. Όμως η ψαρική θέλει παραδαμό και κακοπάθεια. Άρχισαν λοιπόν να ξεζαλίζονται, συνήρθαν λίγο-πολύ, έσφιζαν το ζουνάρι και ρίχτηκαν στη δουλειά”*.⁸⁵¹

Βέβαια, είναι γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν επιμένει τόσο σε αυτές τις πραγματικές συνέπειες των συνθηκών διαβίωσης. Αντίθετα παρουσιάζει την αντοχή του πληθυσμού αυτού στην κάθε είδους κακοπάθεια, προβάλλει μία εικόνα εξαιρετικής ρωμαλεότητάς του. Ταυτόχρονα και εδώ, όπως και σε άλλες αναφορές, παρουσιάζεται η επιμονή, η εργατικότητα, η πυρετική και ακαταπόνητη δραστηριοποίηση των προσφύγων να αγωνιστούν, αυτή τη φορά με τη θάλασσα και να αναπτύξουν το επάγγελμα της αλιείας.

3.4. Οι ντόπιοι: Μία δύσκολη σχέση με καλό τέλος

Στο έργο του Μυριβήλη, ιδιαίτερη αναφορά θα γίνει στην περιπέτεια των σχέσεων των δυο ομάδων. Εδώ οι ντόπιοι υπάρχουν, βρίσκονται σε επαφή με τους πρόσφυγες, είναι κι αυτοί πρωταγωνιστές. Ο συγγραφέας συγκεντρώνει την προσοχή επάνω τους, τους παρουσιάζει πιο “συμπαθητικούς” από άλλους “ντόπιους”.

Η πρώτη αντίδραση των ντόπιων στην άφιξη των προσφύγων παρουσιάζεται φιλική, αδελφική. Για το συγγραφέα, υπαγορεύτηκε από την αίσθηση του φυλετικού χρέους και από το κοινό πένθος για την κατάληξη της άτυχης εκστρατείας. Οι

διασκέδαση. Κατόπι την έπαιρνε στην αγκαλιά μέσα στη στρώση και την παρηγορούσε, ώσπου τα βογγητά της να πάρουν το ρυθμό της αναπαραγωγής. Τα μικρά παιδιά, τα ανήλικα κορίτσια, τα άκουγαν και τάβλιεπαν όλα τούτα με άγρυπνο μάτι και ξεσκόλιζαν και πονηρεύονταν πριν την ώρα τους”, στο ίδιο, σ. 40. Εξάλλου, από τις προφορικές μαρτυρίες προσφύγων από τη Μυτιλήνη, αποκαλύπτουν τις επιπτώσεις των ανθυγεινών συνθηκών διαβίωσης στην υγεία των προσφύγων. Βλ. Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 116.

⁸⁵¹ Στο ίδιο, σσ. 37-38.

στρατιώτες που χάθηκαν στη Μικρά Ασία, και οι συγγενείς που αφέθηκαν, νεκροί ή ζωντανοί πίσω, αποτελούν το φόρο που και οι δυο ομάδες, πρόσφυγες και Ελλαδίτες πλήρωσαν και το στοιχείο αυτό καταρχήν τους ενώνει πριν τους χωρίσει αργότερα ακριβώς το ίδιο. Στο μυθιστόρημα του Μυριβήλη, προβάλλεται έντονα η αρχική πρόθυμη συμμετοχή των ντόπιων στο δράμα των προσφύγων και η διάθεσή τους να τους βοηθήσουν, αντιλαμβανόμενοι ως χρέος εθνικό τη συμπαράστασή τους προς τους πρόσφυγες.⁸⁵² Ταυτόχρονα, με αυτό τον τρόπο καταδεικνύεται (σε γενικό επίπεδο γίνεται συνεχώς με πολλούς τρόπους) η ελληνικότητα των προσφύγων, διατρανώνεται η αδελφική σχέση των δυο πληθυσμών. Γίνεται όμως και αναφορά στο φόβο των ντόπιων, που υπάρχει πίσω από τις περιποιήσεις, ίσως και τις παροτρύνει:

“Οι ντόπιοι ήταν που κάνανε τον πιο πολύ σαματά, με την προθυμία τους να βοηθήσουν τους κατατρεγμένους. Φαίνονταν πιο φοβισμένοι απ’ αυτούς. Κι οι γυναίκες του νησιού κλάψαν μ’ αναφυλλητά. Τους βόλεψαν όπως-όπως στα παλιόσπιτα, στα παλιομάγαζα, στις καλύβες των κοντινών χωραφιών. Βάλαν ακόμα και στ’ αμπάρια που είχε το εργοστάσιο ν’ αποθηκεύει ο κάθε κτηματίας τις ελιές του για το άλεσμα. Τους φέρανε φαί, ρακί και καφέ να ψυχοπιάνουν”.⁸⁵³

Οι ντόπιοι παρουσιάζονται να λαμβάνουν συγκεκριμένα μέτρα για την ανακούφιση των προσφύγων: *“Η κυβέρνηση τους βοήθησε, οι ντόπιοι έβαλαν από μοναχοί τους βαριούς φόρους πάνου στο λάδι τους, έκαναν ένα καλό ταμείο να βοηθήσουν στις μεγάλες ανάγκες της προσφυγιάς”*.⁸⁵⁴

Μετά την πρώτη φάση όμως, όταν οι πρόσφυγες άρχισαν πια να δραστηριοποιούνται κι έπαψαν να είναι αναξιοπαθούντες, προβάλλοντας μάλιστα τις διεκδικήσεις τους ως προς την εγκατάστασή τους, τις αποζημιώσεις τους, βαθύ μίσος αναπτύχθηκε μεταξύ τους, αντικαθιστώντας την πρόθυμη συμπαράσταση του πρώτου καιρού:

“Οι χωριανοί βαριέστησαν, άρχισαν να τους αντιπαθούν κιόλας. Φαίνεται πως είναι φυσικό στον άνθρωπο η λύπηση νάναι θεμελιωμένη πάνω στην υποταγή. Σαν

⁸⁵² Βλ. στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.3.4, όπου αναφερόμαστε στη συνάντηση των δυο ομάδων, προσφύγων και ντόπιων.

⁸⁵³ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σ. 33.

⁸⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 38.

αρχίσει και σηκώνει κεφάλι ο ευεργετημένος, γίνεται αντιπαθητικός. Και οι πρόσφυγες σαν πέρασε η πρώτη παραζάλη από την καταστροφή, άρχισαν να σηκώνουν κεφάλι”.⁸⁵⁵

Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις δυο ομάδες παίρνει όλο και πιο συγκεκριμένη και σκληρή μορφή. Ο συγγραφέας αναφέρεται στον πολιτικό ανταγωνισμό ως σημαντικό λόγο της αντιπαλότητας. Η ψηφοθηρική αντιμετώπιση των προσφύγων από τα κόμματα, που διαφοροποιεί τα συμφέροντα των δυο ομάδων σε προσφυγικά και ντόπια, δίνει την αφορμή του ανταγωνισμού: “Τους άναβαν τα μυαλά οι πολιτικάντηδες, που τους έβλεπαν σαν εκλογική μάζα κι έτριβαν τα χέρια. Τους ξηγούσαν πως με τα ψηφοδέλτιά τους, αν πέσουν ένα μάτσο στην κάλπη, θα μπορούσαν να πάρουν στα χέρια την κυβέρνηση, τις θέσεις, τα ταμεία του Κράτους και τη γη της Ελλάδας. Έτσι τους πιτίνιζαν το μυαλό”,⁸⁵⁶ με αποτέλεσμα να φαντάζουν ιδιαίτερα προκλητικοί και απειλητικοί στους ντόπιους. Ο Μυριβήλης αφήνει να διαφανούν και οι ευθύνες των προσφύγων στη διαμόρφωση των κακών σχέσεων με τους ντόπιους, όταν, έστω και αν μεταφέρει τις ευθύνες στις πελατειακές επιδιώξεις των πολιτικών κομμάτων, τους παρουσιάζει να προβάλλουν μία σφετεριστική διάθεση έναντι των ντόπιων, που και αυτοί αντιδρούν απέναντι στην ιδιοποίηση της γης από τους πρώτους. Κατηγορίες και αιτιάσεις αλληλοεκτοξεύονται:

“Κατηγορούσαν ακόμα τους ψαράδες πως μπαίνανε τη νύχτα στα περιβόλια και κλέβαν τα φρούτα, ξελάκκιαζαν τις πατάτες και ρήμαζαν τα λαχανικά.

-Καλά κάνουμε, απαντούσαν αυτοί με πείσμα. Για σας τα πάθαμε όλ’ αυτά.

-Κι εμείς που χάσαμε τα παιδιά μας για να σας γλιτώσουμε απ’ τον Τούρκο; ρωτούσαν ασυγκράτητοι οι ντόπιοι.

Και η έξαψη πλήθαινε μέρα με τη μέρα.

Οι φρόνιμοι και λογικοί άνθρωποι κι από τις δυο μεριές, με δυσκολία βαστούσαν τους ερεθισμένους από του να χτυπηθούν με τα όπλα σαν οχτροί. Τα χωριανά παιδιά τραγουδούσαν τώρα πεισματικά δίστιχα για τα προσφυγάκια, χτυπώντας τη μια γροθιά πάνω στην άλλη:

Μιαν οκά φασ’ λάρες

τρων οι προσφυγάρες!

⁸⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 74.

⁸⁵⁶ Στο ίδιο, σσ. 74-75.

Μιαν οκά φασ' λέλια
τρων τα προσφυγέλια!

Οι γυναίκες έδειχναν την περιφρόνησή τους στις νιοφερμένες με κάθε τρόπο. Βρήκαν στο τέλος ένα φαρμακερό λόγο για τους πρόσφυγες. Τους είπαν τα λάφυρα! Αυτό τους έκαιγε την καρδιά. Οι άντρες άρχισαν να χωρίζονται σε ντόπιους και προσφυγικούς καφενέδες. Και οι κομματάρχηδες καλλιεργούσαν αυτό το σπαραγμό, να πέσουν οι ψήφοι μάτσο στις εκλογές. Ο δάσκαλος ο Αυγουστής παρακαλούσε:

-Παιδιά, είμαστε Έλληνες όλοι! Για όνομα του Θεού, παιδιά! Να μη χαρεί ο οχτρός!"⁸⁵⁷

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο σημεία εδώ. Το ένα είναι πως οι κατηγορίες εναντίον των προσφύγων μοιάζουν να μην είναι ανυπόστατες. Και στη συνέχεια, θα φανεί ότι σε αυτό το έργο, οι πρόσφυγες δεν αποτελούν άμεμπτους και άδικα συκοφαντημένους ανθρώπους, αλλά φέρουν τις ευθύνες τους για τις κακές σχέσεις με τους ντόπιους. Το δεύτερο είναι η υπενθύμιση μέσω της συμφυλιωτικής προσπάθειας των φωτισμένων ανθρώπων και από τις δυο πλευρές ότι και οι δύο ομάδες ανήκουν στην ίδια εθνική κοινότητα κι έτσι ερχόμαστε για άλλη μία φορά στη διάψευση της κοινής εθνικής συνείδησης ως πραγματωμένης αλλά και στο αίτημα να εμπεδωθεί ως τέτοια.⁸⁵⁸

Είναι πάντως γεγονός ότι ο συγγραφέας μοιράζει τις ευθύνες της διάστασης, έχει την τάση να την εξηγεί ως το αποτέλεσμα της έλλειψης γνώσης του ενός από τον άλλον, καταδικάζει τις υπερβολές και από τις δυο μεριές, αλλά προβάλλει περισσότερο από οπουδήποτε αλλού και τα δίκια των ντόπιων, την αρχική καλή στάση τους απέναντι στους πρόσφυγες.

⁸⁵⁷ Στο ίδιο, σσ. 75-76.

⁸⁵⁸ Παραθέτουμε προφορικές μαρτυρίες από πρόσφυγες στη Μυτιλήνη: "Μας φώναζαν προ-σφιγγες, τουρκόσπορους, ακριθ-δ-ες, συμμαζώματα. Μας πετούσαν τα απιδιά τους πέτρες και μας γάβγιζαν τα σκυλιά τους στα στενοσόκκακα", (μαρτυρία Χ. Σαραβέλη), Α. Παναγιωταρέα. Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες, ό.π., σ. 122. Και αλλού: "Αργότερα όταν πήγανε μαζί σχολείο, που γινόμαστε ομάδες μεικτές και ρημαζόμαστε στον πετροπόλεμο, που γίναμε μαζί άντρες και παντρετήκαμε εμείς οι Αϊβαλιώτες με τις ντόπιες ή και το αντίθετο, άρχισαν να σιάζουν τα πράγματα. Αλλά υπήρχαν οι γέροι μας που μπορεί να μην είπαν ο ένας στον άλλον καλημέρα για τριάντα χρόνια. Ώσπου έκλεισαν και οι δυο τα μάτια τους", (συνέντευξη Ι. Κουλιαμτζέρη, δεύτερη προσφυγική γενιά, Κώμη Λέσβου, Αύγουστος, 1982), στο ίδιο, σ. 124.

Ο Μυριβήλης, εξάλλου, ανατρέπει κάποια από τα στερεότυπα για τους πρόσφυγες καθώς περιγράφει τη ζωή τους. Οι πρόσφυγές του είναι ψαράδες με απόλυτη άγνοια της καλλιέργειας της ελιάς. Θεωρεί μάλιστα ότι κακώς τους διανεμήθηκαν ελαιώνες και περιβόλια από το κράτος, καθώς αυτοί ήταν *“ανθρώποι που δεν ξέρανε άλλο από τη βάρκα και το δίχτυ τους”*.⁸⁵⁹ Επιπλέον, στην αρχή χρησιμοποίησαν αυτές τις ιδιοκτησίες, προκειμένου να εξασφαλίσουν ξυλεία και κάρβουνα για το χειμώνα, κόβοντας τα ελαιόδεντρα, πράγμα που ξεσήκωνε την οργή των ντόπιων: *“Οι ντόπιοι που συνήθισαν, αλογάριαστα χρόνια τώρα, να βλέπουν τα ελιόδεντρα με θρησκευτική ευλάβεια, γιατί απ’ αυτά μονάχα ζούσε ο τόπος, ένιωσαν ξαφνικά επαναστατημένη την ψυχή, μ’ αυτούς τους βανδαλισμούς”*.⁸⁶⁰

Η περιγραφή αυτή έρχεται σε αντίθεση με την κοινή εντύπωση ότι οι Αϊβαλιώτες πρόσφυγες ήταν τεχνίτες στην καλλιέργεια της ελιάς - αυτό προκύπτει και από τις προφορικές μαρτυρίες- και αυτοί *“έμαθαν”* στους ντόπιους πολλά από τα μυστικά της.⁸⁶¹

Επίσης, στο έργο, φαίνεται πως δεν είναι αβάσιμες οι κατηγορίες των ντόπιων εναντίον τους, ότι *“βάζουν πελέκι στα λιόδεντρα του νησιού”*, ότι *“κόβουν [...] άγουρα τα ξένα φρούτα”*, ότι *“κάνουν οι γυναίκες τους μπουγάδα καίγοντας τα παραθυρόφυλλα και τα σκαλοσάνιδα των σπιτιών”*, αφού ο δάσκαλος Αυγουστής θα τις παραδεχτεί για να τους δικαιολογήσει για όλες αυτές τις πράξεις, ακόμα και ότι δεν *“ανεβαίνουν μια μέρα να κολλήσουν ένα κερί στην Παναγιά”*, ως αντιδράσεις του πληγωμένου από τον ξεριζωμό ανθρώπου και θα καταλογίσει στους ντόπιους την αδυναμία να κατανοήσουν

⁸⁵⁹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σ. 75.

⁸⁶⁰ Στο ίδιο.

⁸⁶¹ Αντίθετες παρουσιάζονται παρακάτω προφορικές μαρτυρίες: *“Είχαν μεγάλα λιοχώραφα οι Μυτιληνιοί που δεν ήξεραν να τα δουλεύουν. Είχαν λιοτριβία που χρειάζονταν εκσυγχρονισμό. Εμείς ξέραμε να τα κουμαντάρουμε αυτά”*, (Ν. Τσαμαϊδης, συνέντευξη, Μυτιλήνη, Ιούλιος, 1983), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 121. Επίσης: *“Τα καλύτερα λιοτριβειά δικά μας. Τα καλύτερα μπουστάνια δικά μας. Γνωρίζαμε πως πρέπει να κλαδευτεί ελιά. Γνωρίζαμε το εμπόριο. Εμείς μάθαμε και στους Μυτιληνιούς όσα έμαθαν”* (μαρτυρία Π. Τόμπρα), στο ίδιο, σ. 126. Και ακόμα: *“Δουλεύαμε τις ελιές καθώς και στ’ Αϊβαλί. Κι έτσι έμαθαν και κοντά σ’ εμάς κι οι ντόπιοι. Αλλιώς εμείς κλαδεύαμε, αλλιώς μαζεύαμε τον καρπό για να μη σπάσει το δέντρο κι αλλιώς κάναμε την επεξεργασία στο ελαιοτριβείο για να μην ανέβουν τα οξέα. Οι δικοί μας ήταν μεγάλοι μάστοροι. Έτσι πήραμε επάνω μας με την πείρα μας και με τη δουλειά μας”*, (μαρτυρία Ν. Παπαρίσβα), στο ίδιο, σ. 159.

τη θέση τους: “Οχτρεύονται όλα σας τα σπίτια, τα δέντρα, τις εκκλησιές, τα κονίσματα που δεν είναι τα δικά τους”.⁸⁶² Η “Δεν πρέπει να τους ξεσυνερίζεστε έτσι εσείς οι ντόπιοι που δεν έχετε ιδέα τι θα πει να ξεριζωθείς απ’ το χώμα σου, απ’ την εκκλησιά σου και απ’ το κοιμητήρι που λιώνουν τα γονικά σου. Όλες τούτες οι κακίες που βλέπεις από τον καημό τους ξεβγαίνουν”.⁸⁶³

Οι αναφορές που γίνονται στις περιπέτειες της οικοδόμησης του προσφυγικού συνοικισμού αποκαλύπτουν επίσης χαρακτηριστικά των προσφύγων που δεν τα βρίσκουμε σε άλλες σχετικές αναφορές. Έτσι, μετά τις αρχικές τους αντιρρήσεις, που είχαν να κάνουν με την αντίστασή τους σε διαδικασίες ένταξης, όπως είναι η μόνιμη στέγαση, εκτιμώντας ότι η εγκατάστασή τους εδώ θα αμβλύνει το αίτημα της επιστροφής στην πατρίδα τους, όταν οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης θα τους αναγκάσουν να δεχτούν την πρόταση της επιτροπής για τον οικισμό, θα αρχίσουν ατελείωτοι καβγάδες για την επιλογή του κατάλληλου τόπου. Θα αρνηθούν την προσφορά οικοπέδου από την κοινότητα Μουριάς, εκτιμώντας ότι βρίσκεται πολύ μακριά από τη θάλασσα και αυτό θα τους δυσκόλευε στο επάγγελμά τους, δίνοντας με αυτό τον αφορμή στους ντόπιους να τους κατακρίνουν. Έπειτα η άρνησή τους να εργαστούν ως εργάτες στην οικοδόμηση των σπιτιών τους, αν δεν πληρωθούν, ξεσηκώνει επίσης την κατάκριση: “Θύμωσε ο μηχανικός, τους έβαλε μπροστά. Ποτές δεν μπορούσε να φανταστεί τόση αφιλοτιμία. Θα τα’ ανάφερνε στην Αποκατάσταση. Θα τάγραφε στο δεσπότη. Να καταλάβει ο Σεβασμιώτατος με τι ανθρώπους είχε να κάνει”.⁸⁶⁴

Τα προβλήματα δεν έλειψαν ούτε και για τη διανομή των σπιτιών. Πείσματα, παράπονα και καβγάδες, “με την αμυαλοσύνη και το πείσμα μικρών παιδιών”.⁸⁶⁵ “Ο μηχανικός [...] γέλασε να βλέπει άντρες με μια θυμωνιά μουστάκι να χάνονται μέσα σε καβγάδες μωρουδίστικους”.⁸⁶⁶ Οι καβγάδες έπαψαν, όταν έγινε σαφές ότι τα σπίτια θα διανεμόνταν με κλήρο αρχίζοντας από αυτούς που είχαν τη μεγαλύτερη ανάγκη.

⁸⁶² Στο ίδιο, σ. 113.

⁸⁶³ Στο ίδιο.

⁸⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 80.

⁸⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 88.

⁸⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 91.

Ούτε η αυστηρή επίπληξη του δεσπότη, ο οποίος “είχε τη σέβαση και τον ιερό φόβο που εμπνέει ο δεσπότης στους έλληνες της Ανατολής σα φυσικός αρχηγός”,⁸⁶⁷ δεν θα αλλάξει την κατάσταση και οι Αϊβαλιώτες ψαράδες θα αρνηθούν μέχρι τέλους να εργαστούν αμισθί στην οικοδόμηση του συνουκισμού τους.

Μόνο ο δάσκαλος ο Αυγουστής θα τους δικαιολογήσει, πως “όλες οι δυσκολίες που φέρνουν [...] βγαίνουν από την ίδια ιερή πηγή κι ας μην το καταλαβαίνουν καλά-καλά μηδέ ατοί τους. Είναι που δεν το βαστά η καρδιά τους να προδώσουν τη Μικρασιατική Ελλάδα”.⁸⁶⁸

Παρόλες τις δικαιολογίες όμως και με όλη τη συμπάθεια που δείχνει απέναντί τους ο αφηγητής, θεωρώντας τις αντιδράσεις τους πεισματικές αντιδράσεις παιδιών, έχουμε πάντως το συλλογικό πορτραίτο ενός διαφορετικού κόσμου από αυτό που έχουμε συνηθίσει σε άλλες σχετικές αναφορές.

Κι άλλες λεπτομέρειες συντελούν στο ίδιο συμπέρασμα. Η παροιμιώδης μέριμνα των Αϊβαλιωτών όλων των τάξεων για την εκπαίδευση των παιδιών τους δεν αναπαράγεται στο έργο, όπου στο σχολείο της μικρής κοινότητας, το οποίο και αυτό έχει δημιουργηθεί από την επιμονή του δασκάλου Αυγουστή προς επίτευξη του δικού του στόχου να μεταλαμπαδεύσει στους μικρούς Αϊβαλιώτες την αγάπη προς τη χαμένη πατρίδα, δεν φαίνεται να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον γονιών και μαθητών “Τα ψαρόπαιδα απόφευγαν με επιμέλεια να πατήσουν πόδι, εξάλλου τις πιο πολλές φορές οι γονιοί τους τάσερναν μαζί στο ψάρεμα. Λίγα αγόρια φαίνονταν στη χάση και στη φέξη. Κάμποσα κοριτσάκια μονάχα πήγαιναν ταχτικά με τις φυλλάδες τους”.⁸⁶⁹

⁸⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 92.

⁸⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 112-113.

⁸⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 140-141. Αντίθετα: “Οι Αϊβαλιώτες μόλις απέκτησαν νόμιμα κτήματα και στέγη, αμέσως ενδιαφέρθηκαν για τη λειτουργία σχολείων στα χωριά τους[...] Ενδιαφέρθηκαν για την εκπαίδευση των παιδιών τους, συνδέοντας τη φροντίδα τους αυτή με την εκπαιδευτική παράδοση των Κυδωνιών. Η αυτόματη σύγκριση που έκαναν ανάμεσα στα σχολεία των Κυδωνιών και στην εκπαιδευτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα την εποχή εκείνη, τους έκανε να νιώθουν υπεροχή έναντι των ντόπιων”, Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 161. Και ακόμα: “Είχαμε σπουδαία σχολεία στο Αϊβαλί. Εδώ κάθε τρία τέσσερα χωριά είχαν ένα σχολείο με έναν δάσκαλο. Πράγμα περίεργο και πρωτόκουστο. Πώς να μάθει το παιδί έτσι γράμματα; Γι αυτό στην αρχή πήραμε ένα μεγάλο τούρκικο κτίριο, το περιποιηθήκαμε και το κάναμε σχολείο με πολλές τάξεις και απαιτήσαμε από τη Νομαρχία πολλούς δασκάλους. Κάθε τάξη να έχει το δάσκαλό της. Μετά φτιάξαμε ένα καινούργιο το 1928. Και οι

Γενικά, ο πληθυσμός που παρουσιάζει ο Μυριβήλης, ψαράδες, αγρότες και κοντραμπατζήδες από το Αϊβαλί δεν μοιάζει να έχει τα χαρακτηριστικά που ίδιας κοινωνικής προέλευσης κόσμος παρουσιάζεται αλλού να έχει, αν κρίνουμε από τις προφορικές μαρτυρίες και άλλες λογοτεχνικές αναφορές. Ο Μυριβήλης δεν αναγνωρίζει αυτά τα στοιχεία στους δικούς του πρόσφυγες, που αποτελούν ένα σύνολο εργατικών, έξυπνων, ρωμαλέων και κεφάτων ανθρώπων, αλλά δεν φαίνεται να έχουν μετάσχει ενός βιοτικού επιπέδου που να τους διαφοροποιεί από τους αντίστοιχους ντόπιους. Με συγκατάβαση αντιμετωπίζει μάλιστα, θεωρώντας την ως διαδικασία αυτοάμυνας μπροστά στην απώλεια και τον ξεριζωμό, τις αναφορές των προσφύγων στα χαμένα τους αγαθά.

Με τον καιρό, ο συγγραφέας περιγράφει στη βελτίωση των σχέσεων προσφύγων ντόπιων κι αυτό είναι η επικύρωση της εξοικείωσης των προσφύγων με τη νέα ζωή στη νέα πατρίδα. Επανερχόμαστε και στο μοτίβο της δίπτυχης δοκιμασίας τόπος- ντόπιοι, που ξεπερνώντας επιτυχώς οι πρόσφυγες αρχίζουν πραγματικά την καινούργια τους ζωή:

*“Οι άνθρωποι[...] βολεύτηκαν με τον τόπο και με τους ανθρώπους, σοφέλιασαν ψυχή και κορμί με τον περίγυρο”.*⁸⁷⁰

Η πρότερη κακή σχέση αποδίδεται στην παρεξήγηση, στην έλλειψη γνώσης του ενός για τον άλλο: *“Δεν είναι κακοί οι άνθρωποι, φτάνει να καταλάβει ο ένας τον άλλο”.*⁸⁷¹ Θα λέγαμε ότι με αυτή τη φράση, ο Μυριβήλης διαχειρίζεται όλη αυτή την έντονη σχέση προσφύγων-ντόπιων που τόσο στιγμάτισε την ελληνική ζωή στο μεσοπόλεμο και πήρε κατά καιρούς διαστάσεις μεγάλης έξαρσης. Με την πάροδο των χρόνων, οι πρόσφυγες του Μυριβήλη έμαθαν να αγαπούν και να δουλεύουν το δέντρο της ελιάς και τότε μάλιστα κατανόησαν τις αντιδράσεις των ντόπιων απέναντι στους πρότερους “βανδαλισμούς” και αυτό έγινε πια και λόγος αρμονικότερης συνύπαρξης.⁸⁷²

ντόπιοι βλέποντας τον αγώνα μας για το σχολείο φιλοτιμήθηκαν και κατάλαβαν πως ήταν καλό πράγμα κι άρχισαν να βγάνουν τα παιδιά τους από τα πρόβατα και να τα στέλνουν μαζί με τα δικά μας στο δάσκαλο. Εμείς στέλναμε και τα κορίτσια μας”, (μαρτυρία Π. Βαλσαμάκη), στο ίδιο, σσ. 161-162.

⁸⁷⁰ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 147.

⁸⁷¹ Στο ίδιο, σ. 148.

⁸⁷² Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σσ. 147-148.

Κλείνει μάλιστα το θέμα, παρατηρώντας: “Τα χρόνια που περνούσαν τους έσμιγαν ολοένα, ντόπιους και πρόσφυγες”.⁸⁷³

3.5. “Προσαρμοστικοί” και “απροσάρμοστοι”

Στο μυθιστόρημα του Μυριβήλη προβάλλεται έντονη η αρχική συλλογική αντίσταση των προσφύγων σε διαδικασίες ένταξης, εκφρασμένη κυρίως με την άρνησή τους για μόνιμη στέγαση. Το επεισόδιο αυτό και η κατάληξή του, με την είσοδό τους στα σπίτια του συνοικισμού, σηματοδοτεί και την όλη διαδικασία της προοδευτικής εγκατάλειψης κάθε ιδέας επιστροφής και της αποδοχής, ψυχολογικής και υλικής, της ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία.⁸⁷⁴ Εγκατεστημένοι προσωρινά σε πρόχειρους

⁸⁷³ Στο ίδιο. Οι προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων εννοούν να επιμένουν ότι η αντιπαλότητα προσφύγων-ντόπιων δεν ήταν μια υπόθεση τόσο εύκολα και γρήγορα υπερβάσιμη. Και η δεύτερη γενιά ακόμα αντιμετώπισε μια παρόμοια κατάσταση. Βέβαια είναι γεγονός ότι ο Πόλεμος άμβλωνε τέτοιες διαφορές αντικαθιστώντας τις με άλλες. Ενώ οι αστοί Αϊβαλιώτες, λόγω των δεσμών, που είχαν αποκτήσει με τους Λέσβιους, έγιναν πρόθυμα αποδεκτοί, ακόμα και φιλοξενήθηκαν από τους Λέσβιους αστούς, για να εγκαταλείψουν τελικά το νησί για την Αθήνα, προκειμένου να εκπληρώσουν εκεί καλύτερα τις οικονομικές και κοινωνικές τους επιδιώξεις, (κι όσοι έμειναν είχαν διασώσει αρκετά από την περιουσία τους ώστε να δημιουργήσουν δικές τους δουλειές όπου απασχολούσαν και τους ντόπιους), η κατώτερη τάξη των Αϊβαλιωτών δεν είχε την ίδια υποδοχή από την αντίστοιχή της στη Λέσβο. Δεν διέθεταν οι πρόσφυγες τους απαραίτητους πόρους και δεσμούς. Γυναίκες αρχηγοί οικογενειών, αφού η πλειοψηφία των ανδρών είχαν παραμείνει αιχμάλωτοι στην Ανατολή, εργάτες, αγρότες ψαράδες, μικρέμποροι και γυρολόγοι δεν είχαν άλλη επιλογή από το να μείνουν στη Λέσβο και να ασκήσουν το ίδιο επάγγελμα και στη Λέσβο. Αλλά και οι ντόπιοι της κατώτερης κοινωνικής τάξης είχαν παρόμοια επαγγέλματα. Μεγάλος ανταγωνισμός αναπτύχθηκε μεταξύ τους, στον αγώνα για το μεροκάματο, την ιδιοποίηση της γης (οι ντόπιοι ακτήμονες ήλπιζαν στα ανταλλάξιμα τουρκικά κτήματα και τσιφλίκια). Το χάσμα που δημιούργησε ο ανταγωνισμός στο οικονομικό επίπεδο βάθυνε περισσότερο από τις ιδεολογικές τους διαφορές. Πολλοί από τους ντόπιους θεωρούσαν τους Αϊβαλιώτες “βενιζελόμουτρα” κι οι Αϊβαλιώτες τους ντόπιους έλληνες “αίτιους” της συμφοράς τους. Επρόκειτο για μια σύγκρουση, που κράτησε ίκοσι χρόνια, μια ολόκληρη γενιά”, στο Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σσ. 115-123.

⁸⁷⁴ Για τους αγρότες “ο βίαιος ξεριζωμός και η μεταφύτευσή τους από τη Μικρασία στην Ελλάδα ήταν μια αφύσικη και παράλογη κατάσταση, που επειδή δεν μπορούσαν να την κατανοήσουν, πίστευαν ότι ήταν μια αδικία που θα διορθωνόταν. Ήταν αδύνατο να αντιληφθούν ότι η πραγματοποίηση της επιθυμίας τους να επιστρέψουν στην πατρίδα τους ξεπερνούσε τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους. Μένοντας λοιπόν

καταυλισμούς, αποθήκες και αλλού, με όλες τις εξαθλιωτικές συνθήκες διαβίωσης, αρνούνται αρχικά να συμφωνήσουν με τα σχέδια του σχεδιαζόμενου γι αυτούς συνοικισμού. Αμφισβητούν τις προθέσεις της κυβέρνησης και θεωρούν ότι *“Πολεμούν από την Αθήνα να μας καταφέρουν να κολλήσουμε εδώ για να σπεκουλάρουν το έχει μας στην Ανατολή με τον Τούρκο. Το νου μας!”*.⁸⁷⁵

Προβάλλεται η καχυποψία απέναντι στο ελληνικό κράτος αλλά και οι αρχικές ελπίδες τους για επιστροφή στην πατρίδα τους.⁸⁷⁶

Έτσι και οι πρόσφυγες του Μυριβήλη. *“Αγωνιζόνταν, δούλευαν, γεννοβολούσαν εδώ κι ο νους τους ήταν στο γυρισμό. “Σα σάξει”, έλεγαν, κ’ εννοούσαν σα θα κανονιστεί η υπόθεση, να πάνε πίσω στον τόπο τους. Κι αυτόν τον τόπο, ανέβαιναν στις Παναγιές τα ράχτα και τον έβλεπαν τόσο κοντά, έτσι να τινάξεις το καμάκι, θα πάει πέρα να καρφωθεί έξω από το κατώφλι του ρημαγμένου σπιτιού. Τον έβλεπαν, αναστέναζαν από το μεράκι της νοσταλγίας και μπεκρολογούσαν*

“Οχι σπίτια. Δε θέλουμε σπίτια”.⁸⁷⁷

Την άρνησή τους συνδαύλιζε το φλογερό κήρυγμα του δασκάλου Αυγουστή, του μόνου οραματιστή που θα απομείνει αμετανόητος ως το τέλος, ο οποίος προσπαθούσε με κάθε μέσο να τους εμπνεύσει τη βεβαιότητα της επιστροφής, φοβούμενος ότι οι δεσμοί με το νέο τόπο θα τους απομάκρυναν οριστικά από κάθε διεκδίκηση της

έξω από διαδικασίες ένταξης, νόμιζαν ότι θυσιάζοντας την πρόσκαιρη ανακούφισή τους, “εκβίαζαν” την επιστροφή στην πατρίδα τους. Σε αντίθεση με τους αστούς, που πληροφορημένοι κι ενήμεροι για τις εξελίξεις και με μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στις νέες συνθήκες, εγκατέλειψαν από το δεύτερο κιόλας χρόνο τη Λέσβο και κατέφυγαν στα αστικά κέντρα για να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους”, Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σσ. 153-154.

⁸⁷⁵ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σ. 42.

⁸⁷⁶ Άλλωστε, όπως προκύπτει και από τις προφορικές μαρτυρίες, οι Αϊβαλιώτες πρόσφυγες έτρεφαν επί μακρόν παρόμοιες ελπίδες και θεώρησαν τη Λέσβο κατάλληλη για προσωρινή διαμονή ακριβώς λόγω της γειννιάσής της με τον τόπο τους και την ανάμνηση παρόμοιων περιπετειών στο παρελθόν (14, 17) που είχαν το αίσιο τέλος της επιστροφής: *“Βλέπαμε από τις ακτές της Λέσβου τα βουνά στο Αϊβαλί όταν είχε αιθρία. Τι ήταν δύο ώρες με τη γκαζολίνα. Μόλις θα ησύχαζαν τα πράγματα θα ήμασταν απέναντι”*, (Μαρτυρία Α. Κερεσετετζή), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 116. Και αλλού: *“Θυμόταν η μητέρα μου και την άλλη φορά στα 1917. “Λίγες μέρες μόνο θα είναι” έλεγε. “Αλλά ευτυχώς έχουμε κλειδώσει το σπίτι μας μη χάσουμε τα πράγματά μας”. Το κλειδί της πορτάρας τόχω ακόμα κρεμασμένο εδώ”*, (μαρτυρία Π. Βαλσαμάκη), στο ίδιο, σ. 116.

⁸⁷⁷ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σ. 42.

επιστροφής. Τις προσπάθειές του στήριζε σε στρατιωτικό ηγέτη κόμματος, το στρατηγό Κεραυνό, ο οποίος προσέλκυε πρόσφυγες ψηφοφόρους με την υπόσχεση στρατιωτικής επιχείρησης για τον επαναπατρισμό τους. Ο συγγραφέας περιγράφει το φαιδρό πρόσωπο του Στρατηγού Κεραυνού που ξεσηκώνει μέρος των προσφύγων με τις υποσχέσεις του:

“...Μέσα στον “Προσφυγικό Κόσμο” που ήταν το επίσημο κομματικό του όργανο, φιλάρεσκα ποζάριζε η πλατιά φάτσα του με τα χοντρά και χυδαία χαρακτηριστικά του παλιού αποσπασματάρχη, που βρήκε την αράδα του να γίνει κι αυτός “μέγας ανήρ”. Το σύνθημά του ήταν απλοϊκό, όμως ακαταγώνιστη η δύναμη της γοητείας του πάνω σ’ ενάμισι εκατομμύριο νοσταλγούς. Τους άγγιζε ίσια εκεί που τους πονούσε.

“Ένια σας, κ’ ιγώ θα σας πάγνυ πίτσου στα σπιτάκια σας ανυπερθέτους!”

Αυτός ο αστείος “καραβανάς”, “αμόρφωτος μα πολύ έξυπνος”, που “άπλωνε το πηλίκιο του τουρκομάχου στους κατατρεγμένους, να ρίξουν μέσα την ψήφο τους”, μπορούσε να παρασύρει τους αθεράπευτους νοσταλγούς που μαζεύονταν “με φανατισμό γύρω του, μιλούσαν με έξαψη για τους άλλους, που εγκρίνανε την όψιμη τουρκοφιλία”.⁸⁷⁸

Αυτή η καρικατουρίστικη φυσιογνωμία είναι η ελπίδα του Αυγουστή του δάσκαλου που πεισματικά αρνείται να ξεγράψει τη Μικρά Ασία. Για αυτόν είναι ο “Μωυσής της φυλής. Αυτός θα μας γυρίσει εις την Γην της Επαγγελίας, όπου ρέει μέλι και γάλα [...] η ακονισμένη ρομφαία της τιμωρίας και του καθαριού. Θα τη σύρει ο Θεός της Ελλάδας από το θηκάρι της σαν έλθει το πλήρωμα του χρόνου”.⁸⁷⁹

Τελικά η πρόταση υπουργοποίησής του θα ικανοποιήσει τις προσωπικές φιλοδοξίες του Κεραυνού. “Απαρνήστηκε στο άψε-σβήσε το σύνθημα της ανατολής, ξαμόλησε στο έλεος του θεού τους πιστούς του, και μάλωσε με κάτι τοποθετήσεις του πιο “ιδεολόγους” από τους προσφυγοπατέρες του[...] ομολογούσε πως λάθος έβλεπε το ζήτημα ως τα τώρα και καλούσε όλους τους πρόσφυγες να το πάρουν απόφαση”.⁸⁸⁰

Έτσι και το όραμα του Αυγουστή για επιστροφή στη χαμένη πατρίδα, που στην αρχή θερμαίνεται και από τις υποσχέσεις του στρατηγού Κεραυνού, σιγά-σιγά θα αποδυναμωθεί κι αυτό μπροστά στην στάση της πολιτικής ηγεσίας, που ακολουθεί

⁸⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 139.

⁸⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 167.

⁸⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 212.

πολιτική φιλίας με τους Τούρκους και τη σταδιακή εξοικείωση των συμπατριωτών του με τη νέα τους ζωή.

Τελικά, η επιμονή του δεσπότη, στον οποίο ανήκε η όλη πρωτοβουλία της στέγασης, για να τους προστατεύσει από κινδύνους πρακτικούς και ηθικούς, κι ενώ “ η Επιτροπή είχε βαριεστήσει (και) [...] ετοιμαζόταν να τα παρατήσει σύζυγα όλα και να τους αφήσει στο έλεος του Κυρίου”,⁸⁸¹ ο σκληρός χειμώνας, που τους βρήκε “μέσα στ’ αμπάρια και στα χαλάσματα” και στοίχισε το θάνατο κάποιων παιδιών από περιπνευμονία,⁸⁸² τους οδήγησε να συγκατατεθούν στην ανέγερση συνοικισμού, που μετά από πολλές περιπέτειες και χωρίς τη δική τους συνεργασία, θα ολοκληρωθεί και θα αποτελέσει την αρχή της καινούργιας τους ζωής, την αρχή της αφομοίωσής τους.

Κάποτε έρχεται η μέρα που οι πρόσφυγες ψαράδες μπήκαν στα σπίτια τους. “...γλεντούσαν και γιόρταζαν τα νέα τους σπίτια. Τα εγκαίνιαζαν με ένα αυθόρμητο χαροκόπι, που ξέσπασε σαν πανηγύρι”.⁸⁸³ Για το συγγραφέα και την ιστορία του, αυτή η στιγμή μοιάζει το τέλος του χρονικού της εγκατάστασης των προσφύγων που περιγράφει. Το τέλος της εκκρεμούς φάσης του “περιθωρίου”. Από εδώ και πέρα θα αρχίσει η καινούργια ζωή:

“Μια νέα ζωή άνοιγε εδώ την πρώτη σελίδα της ιστορίας της, ένας καινούργιος κόσμος ορμούσε με την αισιοδοξία του ξεκινήματος, που κόβει τις πρυμάτσες με τα περασμένα κι ανοίγει πανιά για το φρέσκο, το άγνωστο μελλούμενο”.⁸⁸⁴

Η εγκατάσταση των προσφύγων στα σπίτια του συνοικισμού συμπίπτει χρονικά, όπως φαίνεται από το έργο με τις ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις για σύμφωνο φιλίας ανάμεσα στις δυο χώρες, που έκλεισε κάθε ελπίδα των προσφύγων για επιστροφή όπως και για αποζημίωση.⁸⁸⁵

“Όσο πήγαινε και στόμωνε η φυλετική έχτρα, η αρχαία κι ιερή έχτρα, που ο πόλεμος ξεσήκωσε ακόμα μια φορά ως τα μεσούρανα τις ακοίμητες φωτιές της. Πολιτικοί κι από τις δυο μεριές πολεμούσαν ν’ ακουμπήσουν, πάνω σ’ ένα έδαφος βρεγμένο ακόμα

⁸⁸¹ Στο ίδιο, σ. 44.

⁸⁸² Στο ίδιο.

⁸⁸³ Στο ίδιο, σ. 141.

⁸⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 142.

⁸⁸⁵ Προφανώς γίνεται αναφορά στο ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930.

από το αίμα τα πρώτα θεμέλια για μια μελλοντική καλή γειτονιά, αν όχι και φιλία, ανάμεσα στις δυο αντίμαχες φυλές.

Οι φημερίδες κόβανε και ράβανε, η καθεμιά κατά το κόμμα που υπηρετούσε, τούτη το κοντό της κ' η άλλη το μακρύ της. Το μεγάλο και συνταραχτικό ζήτημα πρώτη φορά έμπαινε μπροστά στους έλληνες έτσι παστρικά και ωμά.

-Αν δέναμε φιλία με τον Τούρκο; Αν τ' αποφασίζαμε να κλείσουμε τον ασώπαστον αγώνα των πεντέμισι αιώνων μ' ένα γενικό ξεκαθάρισμα;".⁸⁸⁶

Στο έργο του Μυριβήλη, τόσο με αφορμή τη δραστηριότητα του στρατηγού Κεραυνού, όσο και με τη συζήτηση που οικοδομείται γύρω από την προοπτική της ελληνοτουρκικής φιλίας, την οριστική, δηλαδή, διευθέτηση του μικρασιατικού ζητήματος, τίθεται το θέμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κατά το μεσοπόλεμο και οι αντιδράσεις σε αυτές τις επιλογές. Εντέλει, το έργο μάλλον προβάλλει τη ρεαλισμό αυτών των επιλογών, με όλους τους αντίλογους που ακούγονται σχετικά. Περισσότερο και από αυτό, όπως σημειώνει ο Α. Καραντώνης, ο Αυγουστής συμβολίζει «με δραματικότητα την απεγνωσμένη πάλη της “Μεγάλης Ιδέας” του Ελληνισμού, με τους νέους καιρούς που άρχισαν να διαμορφώνονται στην Ελλάδα ύστερα από την Καταστροφή του '22[...]αγιάτρευτα πληγωμένος από το ξερίζωμα των ιδανικών του, μένει φανατικά και ρομαντικά πιστός στη λατρεία τους[...] είναι ο μόνος που ανάμεσα στους κατοίκους της Σκάλας, τους παλιούς και τους καινούργιους, πιστεύει στη δυνατότητα και το αναπόφευκτο της “επιστροφής”. Πιστεύει για λογαριασμό του και για λογαριασμό του εθνικού μας υποσυνείδητου”.⁸⁸⁷

Κι εδώ η αντίθεση ηλικιωμένων-παιδιών θα δώσει τη διάσταση των δυνατοτήτων προσαρμογής. Κι εδώ τα παιδιά είναι εκείνα που θα αφομοιωθούν πλήρως και εύκολα, θα δημιουργήσουν δεσμούς πατρίδας με το νέο τόπο ξεχνώντας τη Μικρά Ασία, για την οποία ακούν μόνο από τις αφηγήσεις των μεγαλύτερων. Ο δάσκαλος ο Αυγουστής, που αφιερώνεται στην προσπάθεια να διατηρήσει στην ψυχή των παιδιών τις εικόνες της πατρίδας και να τους εμψύήσει το αίσθημα του να ανήκουν εκεί, και το αίτημα της επιστροφής διαπιστώνει συνεχώς την ήττα του:

⁸⁸⁶ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σσ. 138-139.

⁸⁸⁷ Α. Καραντώνης, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της Γενιάς του '30*, Αθήνα, Παπαδήμα, 1990, σσ. 57-58.

“Ο καημός του ήταν πως δεν έβρισκε στην ψυχή τους αντίλαλο το κήρυγμά του για το Μεγάλο Γυρισμό. Τον άκουγαν με πλήξη να μιλά για την Ανατολή που αφήσαμε, για τους ιερούς τόπους τους πατρογονικούς, που παραδώσαμε στους αλλόφυλους και στους αλλόθρησκους. Και σαν τον έπαιρνε μπροστά τους το παράπονο και βούρκωναν τα μάτια του, τα προσφυγόπουλα γνεφόντανε πονηρά, πως ο γέρος ήρθε πάλι μεθυσμένος στο μάθημα.

Ο καφετζής πολεμούσε να του δώσει να καταλάβει πως δεν έφταιγαν. Όλα αυτά τα παιδιά γεννήθηκαν εδώ στην Ελλάδα. Δεν ξέρανε τίποτα από την Ανατολή, που ζούσε μέσα στη φαντασία και στην ψυχή των μεγάλων σαν ένα χαμένο αγαθό⁸⁸⁸

Στον αντίποδα της προσαρμοστικότητας των παιδιών στέκει η μορφή του Αυγουστή, του ηλικιωμένου δασκάλου. Ο Αυγουστής είναι εκείνο το πρόσωπο στο έργο που αδυνατεί να προσαρμοστεί, που αποτυγχάνει να ενταχθεί, που αποτελεί το φορέα ενός λόγου που επαναφέρει το ιδεολόγημα της Μεγάλης ιδέας, με την πρότερη μορφή της, της πολεμικής εξόρμησης προς απελευθέρωση των πάτριων εδαφών. Θα υπονομεύσει με όλες του τις δυνάμεις καθετί που συντελεί στην απεμπόληση του αιτήματος της επιστροφής, θα προσπαθήσει με την ιδιότητα του δασκάλου να κάνει τα παιδιά μετόχους της Μικρασίας και του εκεί πολιτισμού, θα είναι ο φορέας της μνήμης στην κοινότητα. Θα αποτύχει νικημένος από την ίδια τη ζωή, την ιστορική πραγματικότητα. Θα καταλήξει αλκοολικός και γραφικός, μια φωνή αναξιόπιστη στην πραγματικότητα, που με συγκίνηση και συγκατάβαση θα βλέπουν οι μεγαλύτεροι και με λαιδορία οι μικροί.

“Ο Αυγουστής ήταν ο δάσκαλος, [...] βαστούσε από την παλιά γενιά των δασκάλων της δουλωμένης Ελλάδας, που κράτησαν αναμμένη την φωτιά της μεγάλης Ιδέας πεντακόσια χρόνια μέσα στην ψυχή των ραγιαδων. Σαρανταπέντε χρόνια δούλεψε στα σκοлеιά της Ανατολής και όλο αυτόν τον καιρό καλλιεργούσε την πίστη προς την ανάσταση της Μεγάλης Ελλάδας στην καρδιά των παιδιών”⁸⁸⁹

⁸⁸⁸ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 168. Ας δούμε και μια προφορική μαρτυρία για το ζήτημα: “...τα παιδιά ξεχάσανε, γίνανε Μυτιληνιοί, αλλά εμένα να με πεις Μυτιληνιά καλύτερα τόχω να πεθάνω”, (μαρτυρία Ε Πέρση), Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 150.

⁸⁸⁹ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 43.

Ο ίδιος έχει χάσει την οικογένειά του και φαίνεται πιο απαρηγόρητος απ' όλους για το κακό. Αντιμάχεται όσο μπορεί την ιδέα της Αποκατάστασης και της μόνιμης στέγασης των προσφύγων, εκτιμώντας ότι αυτό σημαίνει την οριστική παραίτηση από την ιδέα της επιστροφής, της διεκδίκησης των πατριων εδαφών⁸⁹⁰. Αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και τους συμπατριώτες του ως “εξόριστο Ισραήλ” που κάποτε θα επιστρέψει στην πατρίδα του. Θύμα της φιλοπόλεμης συνθηματολογίας του στρατηγού Κεραυνού θα εναποθέσει σε αυτόν τις ελπίδες του μέχρι που η αναδίπλωση του τελευταίου θα τον στερήσει από κάθε ελπίδα. Όλη του η δράση στο έργο δεν είναι παρά η διαρκής δήλωση της ταυτότητάς τους και το κάλεσμα για διατήρηση της μνήμης τους. Αυτό προσπαθεί να κάνει και με τα παιδιά χωρίς βέβαια αποτέλεσμα. Ως και στην εκκλησία ψάλλει, για να μη χαθεί ο βυζαντινός τρόπος.

Συμμαχός του ένας τυφλός γέροντας. Ο μόνος που συμμερίζεται την πίστη του για την επιστροφή, “σα σωθούν οι αμαρτίες μας” και ο μόνος που, συμβολικά τυφλός, δεν έχει άλλο μπροστά στα μάτια του από την ανατολή “μια κι άφηκα εκείδά τα μάτια μου μόνο κείνα κει βλέπω”.⁸⁹¹ Είναι σαφές βέβαια πως κι οι δυο γέροντες είναι το ίδιο “τυφλοί” απέναντι στο παρόν και στο μέλλον.

Τη μέρα των εγκαινίων του συνοικισμού, “ο Αυγουστής ένιωσε πολύ έρμος[...] Γύριζε ανάμεσα στ’ αδειανά θρανία. Στάθηκε μπροστά στο μαυροπίνακα [...] πήρε την κιμωλία κι έγραψε με μεγάλα καλλιγραφικά γράμματα. “Μικρασία άφες αυτοίς. Ου γαρ οίδασι τι ποιούσι””.⁸⁹² Ο πόνος του ξεσπά σε θρηνητικούς ψαλμούς για τη χαμένη πατρίδα.⁸⁹³

Κι εδώ οι πρόσφυγες θυμούνται συνεχώς το παρελθόν. Η γειτνίαση με την Ανατολή τους προσφέρει τη δυνατότητα να την ατενίζουν από μακριά και να προσφέρουν σχεδόν μια επιμνημόσυνη δέηση στη χαμένη μαγική Ανατολή, που και εδώ περιγράφεται ως η Γη της Επαγγελίας:⁸⁹⁴ “Ανεβαίνουν τώρα ντόπιοι και πρόσφυγες

⁸⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 43-44.

⁸⁹¹ Στο ίδιο, σ. 114.

⁸⁹² Στο ίδιο, σ. 141.

⁸⁹³ Στο ίδιο, σσ. 143-144.

⁸⁹⁴ Βλ. στο Β' Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.2.2.

στους κάβους και στα ράχτα, βάζουν αντήλιο το χέρι στο κούτελο, την κοιτάζουν κι αναστενάζουν”.⁸⁹⁵

Η ανάκληση ενός εξωραϊσμένου παρελθόντος τους βοηθά στην εγκαρτέρηση των τωρινών συνθηκών, στην άντληση της περίφημης υπεροχής έναντι των ντόπιων.⁸⁹⁶ Είναι πάντως γεγονός ότι στο έργο του Μυριβήλη δεν βρίσκουμε στοιχεία, όπως σε άλλα έργα, γραμμένα βέβαια εκείνα από πρόσφυγες συγγραφείς, που να προβάλλουν την “υπεροχή” των προσφύγων έναντι των ντόπιων και τον θαυμασμό, έστω και ζηλόφθονο των τελευταίων, κοινό τόπο σε άλλες σχετικές αναφορές. Το υπαινισσόμενο αίσθημα ανωτερότητας στα χωρία του Μυριβήλη αντιμετωπίζεται με συμπάθεια και συγκατάβαση από τον αφηγητή ως νόμιμη ψυχολογική αντίδραση των προσφύγων στη νέα κατάσταση, αλλά μοιάζει εντελώς ανυπόστατο πραγματολογικά. Το στρατήγημα της υπεραναπλήρωσης εδώ είναι κάπως υπονομευμένο και ο πρόσφυγας δεν γίνεται “ανώτερος” από το γηγενή αλλά κατακτά απλώς μια ισοτιμία, ενώ οι δυνατότητές του προσφυγικού πληθυσμού εντάσσονται σε άλλο στόχο. Ο έπαινος της εργατικότητας, της αισιοδοξίας, της δύναμης των προσφύγων, που αφθονεί, έχει περισσότερο να κάνει με την πρόθεσή του να επιμείνει στην ελληνικότητά τους και να υμνήσει την ελληνική φυλή, τις αρετές του ελληνικού λαού, τις οποίες γενικότερα θα προτείνει ως στοιχεία της “ελληνικότητας” που ενδιαφέρεται να συγκροτήσει.

Μέρος της μνήμης τους και εδώ τα όσα είδαν και έζησαν στις ώρες της αναχώρησης και του διωγμού, που έχουν ως συνέπεια ένα μεγάλο τραύμα, για το οποίο δεν μιλούν:

*“Το παράξενο ήταν που με όση μεγαλομανία μιλούσαν για τα καλά που αφήκαν πίσω τους, με άλλη τόση δυσκολία έπαιρνες κουβέντα από το στόμα τους για το κακό που είδαν, για τα φόβια που πέρασαν. Σαν έπιαναν να ξεστορίσουν τέτοια πράματα, το μάτι σκοτείνιαζε και κόμπιαζε η γλώσσα”.*⁸⁹⁷

Ο διωγμός και οι ταλαιπωρίες του μικρασιατικού ελληνισμού περιγράφονται και στα χωρία που αναφέρονται στο δάσκαλο Αυγουστή, στο πεισματικό και απαρηγόρητο πένθος του.⁸⁹⁸

⁸⁹⁵ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό.π., σ. 25.

⁸⁹⁶ Στο ίδιο, σσ. 34-35.

⁸⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 36.

⁸⁹⁸ Στο ίδιο, σσ. 143-144.

3.6. Οι προθέσεις του Μυριβήλη: ύμνος στην ελληνική λαϊκή ψυχή

Μέσα στην αιωνιότητα της φύσης, της γης και της θάλασσας όπως και της ζωγραφικής σύνθεσης της Παναγιάς Γοργόνας, μέσα στη “μονιμότητα” και τη στατικότητα της λαϊκής κοινότητας, μακριά από το “σύγχρονο” άνθρωπο, οι ήρωες του Μυριβήλη, οι ψαράδες και οι αγρότες της Μουριάς και της Σκάλας, δεν είναι παρά εκπρόσωποι του Έλληνα, “σε όλη τη ρωμαίικη αλήθεια τους και γραφικότητά τους”.⁸⁹⁹ Την ελληνική ψυχή αναζητεί ο Μυριβήλης, την ελληνική λαϊκή ζωή ζωγραφίζει γύρω “από τα κύρια μοτίβα της λαϊκής ζωής, το ψωμί και τον έρωτα, καθώς και γύρω από άλλα μοτίβα, όπως είναι τα ήθη του, τα έθιμά του, ο πρωτογονισμός του, ο συναισθηματισμός του, οι παραδόσεις του”.⁹⁰⁰ Μια “πολύχρωμη αγροτική και θαλασσινή τοιχογραφία” είναι το μυθιστόρημα του Μυριβήλη. Όπως στην εικόνα της Παναγιάς και στην εικόνα τη ζωντανή της θάλασσας, ο ελληνισμός αιώνιος και ανεξάντλητος κι αυτός, αναπαράγεται και ζει μοιρασμένος στην Ανατολή και στη Δύση, στη Γη και στη Θάλασσα, στην Παλλάδα και στην Παναγιά.

Οι ήρωές του, ντόπιοι και πρόσφυγες, ένα πράγμα, μία ράτσα ή έστω δυο κομμάτια που αλληλοσυμπληρώνονται, φτιάχνοντας το ελληνικό όλον, ζωγραφίζονται να φέρουν όλες τις ιδιότητες του Έλληνα: “την παλληκαριά, την αξιοσύνη, τα πάθη, τα πείσματα, την αλαφράδα, τη μιζέρια, -ακόμα και την εγκληματικότητα και την κτηνωδία τους”.⁹⁰¹ Αυτοί οι πρωτόγονοι άνθρωποι, “πιο κοντά στο ζώο και το φυτό” είναι η ψυχή και η ρίζα του ελληνισμού.

Η ένωση, η παραπληρωματικότητα των δυο ομάδων, που στο βάθος είναι μία, η ίδια προβάλλει τον Αιώνιο, ανεξάντλητο ελληνισμό, που αντέχει μετά από κάθε περιπέτεια. Κυρίως μέσα από τους πρόσφυγες θα περιγράψει τη φυλή.

Οι πρόσφυγες του Μυριβήλη αποτελούν υπόδειγμα ανθρώπινης αντοχής και επιβιωτικότητας. Είναι δυνατοί, ρωμαλέοι, αισιόδοξοι, γεμάτοι κέφι και αμείωτη

⁸⁹⁹ Α. Καραντώνη, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, ό.π., σ. 57.

⁹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 53.

⁹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 57.

διάθεση για ζωή, έχουν το ταλέντο της διασκέδασης.⁹⁰² Ξεπερνούν τη δυσκολία της προσφυγιάς και προσαρμόζονται όλοι μαζί, χωρίς σκέψη “με το τυφλό ένστικτο του φυτού”:

“Ένωσαν τα γυμνά τους πόδια να πατάνε στέρεο χώμα, ο αγώνας για τη ζωή τους συνεπήρε, έτσι ζωντανή και γεμάτη φαντασία ράτσα που ήτανε. Ψάρευαν, βλαστημούσαν, χόρευαν κάτ’ από τις κληματαριές των καφενέδων και άρχισαν να κάνουν παιδιά τόνα πάνω στ’ άλλο. Έτσι, ν’ αναστήσουμε τους χαμένους, έλεγαν.

Οι γυναίκες τους αλλοσούσαμες από την κακοπάθεια και τη βασανισμένη ζωή, δεν ήταν όμορφες. Ήτανε κοντές, με χοντρά βυζιά, και δυνατά φρύδια. Είχαν όμως όλες τους σχεδόν τα όμορφα καστανά μάτια της φυλής, που άστραφταν από ζυπνάδα και πάθος. Μόλις ψυχόπιασαν κάπως και κούρνιασαν κάτω από κεραμίδι, άρχισαν να παντρεύονται και να γεννάνε. Οι χωριανοί είχαν να το κάνουν. Κατέβαινες στη Σκάλα και δεν έβλεπες προσφυγίνα δίχως παιδί στην αγκαλιά και άλλο στην κοιλιά.

Γεννούσαν μέσα στα καλύβια και μέσα στις αποθήκες, πίσω από τα τσουβαλόπανα που χώριζαν σ’ ένα δωμάτιο δυο οικογένειες. Κοιλοπονούσαν ακόμα μέσα στις βάρκες, κάτω από τη χαμηλωμένη ντέντα.. Δίχως γιατρό, δίχως φασαρίες και ξεφωνητά. Δεν πρόφτανε να αφήσει βυζί το παιδί κι άλλο έμπαινε στη θέση του.

Έτσι, μέσα σε λίγα χρόνια, τα’ ακρογιάλια της Σκάλας, της Παναγιάς τα ράχτα και της Βίγλας, η αμμουδιά της Κάγιας, η πλατέα, όλα βούιζαν από το παιδομάνι. Γερό το κλίμα, ξαγερικός ο τόπος. Γεννήτρα η ράτσα, μαθημένη και στην κακοπέραση”.⁹⁰³

Και η ελληνική λαϊκή ζωή συνεχίζεται με ασφάλεια, στον αναλλοίωτο ρυθμό των αιώνων πραγμάτων, της φύσης:

“Έτσι και τούτοι ρίζωσαν στις Παναγιάς τα ράχτα. Αυγατίζουν τη γενιά χρόνο με το χρόνο. Γεμίζει ο τόπος καινούργιες φωνές κ’ η θάλασσα καινούργια κουπιά. Κ’ οι ταβέρνες γεμίζουν τραγούδια.”⁹⁰⁴

⁹⁰² Ας δούμε και μια σχετική προφορική μαρτυρία από πρόσφυγα της Λέσβου: “Όταν ήρθαμε πρόσφυγες, πηγαίναμε λίγο καιρό μετά, στις Σκάλες της Μυτιλήνης κι εκεί μέσα στο Φανάρι τραγουδούσαμε. Δεν έμενε παράθυρο να μην ανοίξει. “Δες τους” έλεγαν, “Δεν έχουν να φάνε και τραγουδούν””, (μαρτυρία Α. Κερεσετεζή), στο Α. Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, ό.π., σ. 172. Γενικότερα για αυτό το ζήτημα, βλ. στο Β’ Μέρος της παρούσας εργασίας, στην ενότητα 2.1.3.

⁹⁰³ Στρ. Μυριβήλης, *Η Παναγιά η Γοργόνα*, ό. π., σσ. 38-39.

⁹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 146.

Ο Μυριβήλης δεν φοβάται για το παρόν και το μέλλον αυτής της ρωμαλέας φυλής, που θα διαιωνίζεται και θα προκόβει σε κάθε συνθήκη, με κάθε περιπέτεια:

*“Έγιν’ η κοσμοχαλασιά της Ανατολής και πέταξε στην Ελλάδα το ξεριζωμένο Γένος. Πάν’ από το Αιγαίο έπλεψαν κ’ ήρθαν όλοι τούτ’ οι πρόσφυγες, άραξαν στις ακρογιαλιές κι έπιασαν καινούργιες ρίζες. Έτσι σαν τους “κλέφτες”, τα φτερωτά σπόρια που τ’ ανταμώνει κανείς μεσοπέλαγα, πότε να πετούν ανάερα και πότε να κυλιούνται ανάλαφρα πάνω στη θάλασσα με το τρυφερό χνούδι τους, σπρωγμένα από τα μυστικά φύσημα του θεού. Τρέχουν να βρουν ένα βόλο χώμα, να στεριώσουν και ν’ ανθίσουν στο μυστικό κατατόπι, που μόνο η Μοίρα τους το ξέρει”.*⁹⁰⁵

Πιστός ο Μυριβήλης στην προσπάθειά του να συνδέσει τους παλιούς Αιολείς αποίκους με τους πρόσφυγες, υπαινίσσεται ότι ίσως μάλιστα το πήγαινε-έλα των Ελλήνων ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή να μην τελείωσε με αυτή την “επιστροφή”, αλλά ενδέχεται να ξαναπεράσουν στο μέλλον στην Ανατολή και να την “εξελληνίσουν” για άλλη μια φορά:

*“Τη μια μέρα από την Ανατολή στην Ελλάδα. Από την Ελλάδα στην Ανατολή την άλλη μέρα. Τα πολύ παλιά χρόνια έτσι πάλι είχαν ζαμοληθεί με το φύσημα του Θεού από τούτες τις στεριές. Πέρασαν το Αιγαίο σαν τα χνουδωτά σπόρια, ροβόλισαν και άνθισαν την Ανατολή. Κύριος είδε πότε θα ξαναπεράσουν οι φτερωτοί “κλέφτες” τον ίδιο δρόμο, να κάνουν το αρχαίο και αχάλαστο δέντρο του Γένους να θεριέψει και να στοιχειώσει άλλη μια φορά με τον πολιτισμό του, σ’ όλα τ’ ακρογιάλια της Ασπρης Θάλασσας”.*⁹⁰⁶

⁹⁰⁵ Στο ίδιο.

⁹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 147.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΠΗΓΕΣ:

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ Νίκος, *Σταύρωση χωρίς ανάσταση*, (α' εκδ. 1963), 2 τ. Αθήνα, Δωρικός, 1989.

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ Τάσος, *Οι Πανθέοι. Η χαρισάμενη εποχή*, (α' εκδ. 1948), Αθήνα, Εστία, 1992.

Οι Πανθέοι. Μάρμω Πανθέου, (α' εκδ. 1953), Αθήνα, Εστία, 1992.

Οι Πανθέοι. Η Κερκόπορτα, (α' εκδ. 1961), 2 τ., Αθήνα, Εστία, 1992.

Οι φρουροί της Αχαΐας, (α' εκδ. 1975), 2 τ., Αθήνα, Εστία, 1981.

Οι τελευταίοι εγγονοί, Αθήνα, 2 τ., Εστία, 1984.

Τα παιδιά της Νιόβης, Αθήνα, 2 τ., Εστία, 1988.

ΑΛΕΞΙΟΥ Ελλη, *Υπολλείμματα επαγγέλματος*, (α' εκδ. 1938), Αθήνα, Καστανιώτης, 1978.

ΑΞΙΩΤΗ Μέλπω, *Εικοστός Αιώνας*, (α' εκδ. 1946), Αθήνα, Κέδρος, 1982.

ΑΦΘΟΝΙΑΤΗΣ Πέτρος, *Πρόσφυγες*, Παρίσι, Αγών, 1929.

BENEZΗΣ Ηλίας, Νούμερο 31328, (α' εκδ. 1931), Αθήνα, Εστία, 1978.

Γαλήνη, (α' εκδ. 1939), Αθήνα, Εστία, χ.χ.

Αιολική Γη, (α' εκδ. 1943), Αθήνα, Εστία, 1979.

Αιγαίο (α' εκδ. 1941), Αθήνα, Εστία, 1980.

Άνεμοι, (α' εκδ. 1944), Αθήνα, Εστία, 1990.

ΒΛΑΜΗ Εύα, *Τα όνειρα της Αγγέλικας*, (α' εκδ. 1958), Αθήνα, Εστία, 1989.

ΒΟΥΣΒΟΥΝΗΣ Αντώνης, *Το μεγάλο διάλειμμα*, Αθήνα, Κεραμεικός, 1961.

ΔΕΛΙΟΣ Γιώργος, *Οικογένεια*, Θεσσαλονίκη, χ.ε., 1957.

ΔΗΜΟΥ Μιχάλης, *Πυρετός*, Αθήνα, Εστία, 1990.

ΔΟΥΚΑΣ Στρατής, *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου*, (α' εκδ. 1929), Αθήνα, Κέδρος, 1980.

ΔΟΥΚΑΣ Αλέκος, *Στην πάλη, στα νιάτα*, Μελβούρνη, Coronation Press, 1953.

DUAMEL G., "Geographie cordiale de l'Europe", στο Π. ΜΟΥΛΛΑΣ-B. ΜΕΝΤΖΟΥ (επιμ.), *Σελίδες για την Ελλάδα του 20ου αιώνα. Κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών*, Αθήνα, Ολκός, 1995, σσ. 72-78.

ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ-ΠΕΤΡΑΚΗ Στέλλα, *Στρατής ο Αζαρλής. Αληθινή ιστορία ενός προσφυγόπουλου*, Αθήνα, χ.ε., 1962.

Δύσκολος Δρόμος, Αθήνα, Το ελληνικό βιβλίο, 1972.

ΖΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ Κώστας, *Νιόβη*, Αθήνα, Εστία, 1926.

ΘΕΟΤΟΚΑΣ Γιώργος, *Αργώ*, (α' εκδ. 1936), 2 τ., Αθήνα, Εστία, 1984,

Λεωνής, (α' εκδ. 1940), Αθήνα, Εστία, 1985.

Ευριπίδης Πεντοζάλης, (α' εκδ. 1937), Αθήνα, Εστία, χ.χ.

ΙΑΤΡΙΔΟΥ Ιουλία, *Τα πέτρινα λιοντάρια*, (α' εκδ. 1963), Αθήνα, Εστία, 1994.

ΙΟΡΔΑΝΙΔΟΥ Μαρία, *Λωζάντρα*, (α' εκδ. 1963), Αθήνα, Εστία, 1991.

Σαν τα τρελλά πουλιά, (α' εκδ. 1978), Αθήνα, Εστία, 1990.

ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ Νίκος, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, (α' εκδ. 1946), Αθήνα, Ε. Καζαντζάκη, 1959.

Αναφορά στο Γκρέκο, (α' εκδ. 1961) Αθήνα, Ε. Καζαντζάκη, 1961.

Οι αδελφοφάδες, (α' εκδ. 1963), Αθήνα, Ε. Καζαντζάκη, 1963.

ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ Μιχάλης, *Ο Γιούγκερμαν και τα στερνά του*, Αθήνα, Εστία, 1977, 2 τ., (*Γιούγκερμαν*, α' εκδ. 1938 και *Τα στερνά του Γιούγκερμαν*, α' εκδ. 1940).

ΚΟΡΝΑΡΟΣ Θέμος, *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας*, (α' εκδ. 1962), Αθήνα, Χρόνος, χ.χ.

ΛΟΥΝΤΕΜΗΣ Μενέλαος, *Συννεφιάζει*, (α' εκδ. 1948), Αθήνα, Δωρικός, 1977.

Αγέλαστη Άνοιξη, Αθήνα, Δωρικός 1976.

Κάτω από τα κάστρα της ελπίδας, (α' εκδ. 1974), Αθήνα, Δωρικός, 1977.

ΜΑΓΚΛΗΣ Γιάννης, *Σταυραδέλφια*, Αθήνα, Δωρικός, 1981.

ΜΗΧΑΗΛΙΔΗΣ Γιώργος, *Τα Φονικά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1991.

ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ Στρατής, *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, (α' εκδ. 1933), Αθήνα, Εστία, 1979.

Η Παναγιά η Γοργόνα, (α' εκδ. 1949), Αθήνα, Εστία, 1979.

ΝΑΚΟΥ Λυλίκια, *Η κυρία Ντορεμί*, (α' εκδ. 1955), Αθήνα, Δωρικός, χ.χ.

Για μια καινούργια ζωή, (α' εκδ. 1960), Αθήνα, Δωρικός, 1976.

Οι οραματιστές της Ικαρίας, (α' εκδ. 1963), Αθήνα, Δωρικός, 1982.

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Γρηγόριος, *Πρόσφυγες*, (α' δημοσ., εφημ. *Νέος Κόσμος*, 1934), Αθήνα, Αφοί Βλάσση, 1994.

- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Μ., *Αστροφεγγιά*,(α'εκδ. 1945), Αθήνα, Αστήρ, 1980.
- ΠΕΤΣΑΛΗΣ-ΔΙΟΜΗΔΗΣ Θανάσης, *Γερές και αδύναμες γενιές. Το Σταυροδρόμι*,(α'εκδ. 1934), Αθήνα, Εστία, 1983.
- Δεκατρία χρόνια 1902-1922*, (α'εκδ 1964), Αθήνα, Εστία, 1983.
- ΠΟΛΙΤΗΣ Κοσμάς, *Το Γυρί*,(α'εκδ. 1944), Αθήνα, Ύψιλον, 1990.
- Στου Χατζηφράγκου*,(α'εκδ. 1962), Αθήνα, Ύψιλον, 1990.
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ Παντελής, *Το Χρονικό μιας πολιτείας*,(α'εκδ. 1938), Αθήνα, Αετός, 1942.
- Η κεφαλή της Μέδουσας*,(α'εκδ. 1963), Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1981.
- Ο άρτος των αγγέλων: Περιπέτεια στην Ιθάκη*, Αθήνα, Εστία, 1966.
- ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Σωκράτης, *Σαν ψέματα και σαν αλήθεια*, Αθήνα, "Μέλισσα", 1928.
- ΣΟΥΚΑΣ Κώστας, *Το ποινικό μητρώο μιας εποχής*,(α'εκδ 1956), Αθήνα, Εξάντας, 1981.
- ΣΤΑΥΡΟΥ Τατιάνα, *Οι πρώτες ρίζες*, Αθήνα, Κύκλος, 1936.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Διδώ, *Οι νεκροί περιμένουν*, Αθήνα, Κέδρος, 1959.
- Ματωμένα Χώματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1962.
- ΤΕΣΣΗ Ευαγγελία, *Ανατολικά τ' Αρχιπελάγου*, Αθήνα, Κέδρος, 1991.
- ΤΡΑΥΛΑΝΤΩΝΗΣ Αντώνης, *Λεηλασία μιας ζωής*,(α'δημοσ. Νέα Εστία, 1935), Αθήνα, Μπάυρον, χ.χ.
- ΦΛΩΡΟΣ Παύλος, *Άποικοι*, Αθήνα, Εστία, 1934.
- Ο άνθρωπος της εποχής*, Αθήνα, Πυρσός, 1939.
- Ο άγγελος της αβύσσου*, Αθήνα, Φέξη, 1963.
- ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ Ιφιγένεια, *Ξεριζωμένη γενιά. Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1977.

II. ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

II.A. Θεωρία της Λογοτεχνίας

ADORNO Theodor W., *La theorie esthetique*, Παρίσι, Klincksieck, 1974.

ALBRECHT Milton C., "The Relationship of Literature and Society", *The American Journal of Sociology*, 59, 1954.

"Does Literature Reflect Common Values?", *American Sociological Review*, vol. 21, 1956.

Sociology of Art and Literature, Λονδίνο, Duckwort, 1970.

ALEXANDER J.C. - SEIDMAN S. (επιμ.), *Culture and Society: Contemporary Debates*, Κάιμπριτζ, Ν. Υόρκη, Cambridge University Press, 1990.

ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Φραγκίσκη, *Ο άλλος εν διωγμώ. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998.

ANGENOT M. - SUVIN D., "Theses sur la sociologie de la litterature", *Litterature* 44, 1981.

AUERBACH Erich, *Mimesis. La representation de la realite dans la litterature occidentale*, Παρίσι, Gallimard, 1968.

BAKHTINE Mikhail, *Esthetique et theorie du roman*, Παρίσι, Gallimard, 1978.

Le Marxisme et la philosophie du langage. Essai d'application de la litterature, Παρίσι, Minuit, 1977.

Έπος και μυθιστόρημα, Αθήνα, Πόλις, 1995.

BALIBAR E. - MACHEREY P., "Sur la litterature comme forme ideologique: quelques hypotheses marxistes", *Litterature*, 13, 1974, σσ. 29-48.

BARDIN Laurence, *L'analyse du contenu*, Παρίσι, P.U.F., 1977.

BARTHES Roland, *Essais critiques*, Παρίσι, Seuil, 1964.

S/Z, Παρίσι, Seuil, 1970.

Le degre zero de l'ecriture, Παρίσι, Seuil, 1972.

BENVENISTE E., BARTHES R., DERRIDA J. κ.ά., *Κείμενα Σημειολογίας*, Αθήνα, Νεφέλη 1981.

BOOTH Wayne, *The Rhetoric of Fiction*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1983.

- BOURDIEU Pierre, "Champ intellectuel et projet createur", *Les Temps Modernes*, 246, 1966.
- "Genese et structure du champ religieux", *Revue Francaise de sociologie*, XII, 1971.
- "Champ du pouvoir, champ intellectuel et habitus de classe", *Scolies*, 1, 1971.
- BREMOND C., CHATMAN S., GREIMAS A. J. κ.ά., *Θεωρία της αφήγησης*, Αθήνα, Εξάντας, 1991.
- BRECHT Bertold, *Sur le realisme, Ecrits sur l' art et la litterature*, 2 τ, Παρίσι, L'Arche, 1970.
- BURGUM Berry-Edwin, *Μυθιστόρημα και κοινωνία*, Αθήνα, Θεωρία, 1982.
- CHABROL C. (επιμ.), *Semiotique narrative et textuelle*, Παρίσι, Larousse, 1973.
- CHEVALIER J. - CHEERBRANT A., *Dictionnaire des symboles*, Παρίσι, Robert Laffont/Jupiter, 1992.
- COURTES Joseph, *Introduction a la semiotique narrative et discursive*, Παρίσι, Hachette, 1976.
- DELFAU G. - ROCHE A., *Histoire/ Litterature*, Παρίσι, Seuil, 1977.
- DERRIDA Jacques, *L' ecriture et la difference*, Παρίσι, Seuil, 1967.
- DUBY Georges, "Histoire des mentalites", στο SAMARAN C. (επιμ.), *L' Histoire et ses methodes*, Παρίσι, Gallimard, 1961.
- EAGLETON Terry, *Marxism and Literary Criticism*, Λονδίνο, Methuen, 1976.
- Criticism and ideology*, Λονδίνο, Verso, 1976.
- Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.
- ECO Umberto, *L'oeuvre ouverte*, Παρίσι, Seuil, 1965.
- ESCARPIT Robert, *Sociologie de la Litterature*, Παρίσι, 1958.
- Le litteraire et le social. Elements pour une sociologie de la litterature*, Παρίσι, Flammarion, 1970.
- FAYOLE Roger, *La critique litteraire*, Παρίσι, A. Colin, 1964.
- GOLDMANN Lucien, *Le dieu cache*, Παρίσι, Gallimard, 1959.
- Pour une sociologie du roman*, Παρίσι, Gallimard 1964.
- Structures mentales et creation culturelle*, Παρίσι, Anthropos, 1970.
- HAMON Philippe, *Texte et ideologie*, Παρίσι, P.U.F., 1984.

- HELBO Andre, *Semiologie des messages sociaux. Du texte a l' image*, Παρίσι, 1983.
- JAMESON Frederic, *The political unconscious. Narrative as a socially symbolic act*, Λονδίνο, Methuen, 1981.
- JAUSS Hans Robert, *Pour une esthetique de la reception*, Παρίσι, Gallimard, 1978.
- ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ Βασίλης, *Η αδιαχώρητη κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με τη λογοτεχνία*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1985.
- ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ Ερατοσθένης, “Μεθοδολογικές προτάσεις για την ανάλυση της αφήγησης”, *Νεοελληνική Παιδεία*, τ. 9, 1987, σσ. 11-24.
- Κώδικες και σημασίες*, Αθήνα, Αρσενίδης, 1990.
- KRISTEVA Julia, *Recherches pour une semanalyse*, Παρίσι, Seuil, 1969.
- “L’ analyse structurale du recit”, *Communications*, 8, 1966.
- Histoires d’amour*, Παρίσι, Denoel, 1983.
- LA CAPRA Dominic, *History and criticism*, Ithaca, N. Υόρκη, Cornell University Press, 1985.
- History, Politics and the Novel*, Ithaca και Λονδίνο, Cornell Univ. Press, 1985.
- LOWENTHAL Leo, *Για μια κριτική θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ρόπτρον, 1990.
- LUCACS Gyorgy, *Problemes du realisme*, Παρίσι, L’ Arche, 1975.
- Η θεωρία του μυθιστορήματος*, Αθήνα, Άκμων, 1978.
- MACHEREY Pierre, *Pour une theorie de la production litteraire*, Παρίσι, Maspero, 1980.
- MARTIN Wallace, *Recent Theories of Narrative*, Ithaca, Cornell University Press, 1985.
- MARTINET Jeanne, *Clefs pour la semiologie*, Παρίσι, Seghers, 1976.
- MITTERAND Henri, *Le discours du roman*, Παρίσι, P.U.F., 1985.
- PASOLINI Pier Paolo, *Έξι κείμενα για τον κινηματογράφο*, Αθήνα, Αιγόκερως, 1989.
- POPE Maria.-Inez (επιμ.), *Exile in Literature*, Λονδίνο και Τορόντο, Lewisburg, 1988.

PROPP Vladimir Ianovlevich, *Μορφολογία του παραμυθιού. Η διαμάχη με τον Κλώντ Λεβί-Στρώς και άλλα κείμενα*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1987.

SEIDEL Michael, *Exile and the Narrative Imagination*, New Haven Yale University Press, 1986.

STAROBINSKI Jean, “Η λογοτεχνία. Το κείμενο και ο ερμηνευτής”, στο LE GOFF J. - NORA P. (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, τ. 1, Αθήνα, Ράππας, 1975, σσ. 238-256.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ: “Αφιέρωμα στη θεωρία της λογοτεχνίας”, *ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ*, 3, 1970.

“Η γλώσσα της κριτικής”, *ΔΕΥΚΑΛΙΩΝ*, 25/26, 1979.

La Poetique de la prose: nouvelles recherches sur le recit, Παρίσι, Seuil, 1972.

TABORI P., *The anatomy of Exile: a Semantic and Historical Study*, Λονδίνο, 1971.

TODOROV Tsvetan., “Les categories du recit litteraire”, *Communications* 8, 1966.

Litterature et Signification, Παρίσι, Larousse, 1967.

TUCKER M.(επιμ.), *Literary of Exile in the Twentieth Century: an Analysis and Biographical Dictionary*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 1991.

ΤΖΟΥΜΑ Άννα, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου, για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1991.

“Ιστορία και Λογοτεχνία”, *Μνήμων*, 19, 1997, σσ. 109-121.

WILLIAM Raymond, *Culture and Society*, Λονδίνο, Pelican Books, 1963.

The Country and the City, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1973.

Marxism and Literature, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1977

ZERAFFA M., *Roman et Societe*, Παρίσι, P.U.F., 1971.

ZIMA Poierre, *Pour une sociologie du texte litteraire*, Παρίσι, U.G.E., 1978.

Π.Β. Ζητήματα ιδεολογίας, ταυτότητας, κοινωνικής μνήμης:

ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Φραγκίσκη, “Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία. Στερεοτυπικές τεχνικές και λογοτεχνία αποδιοπόμησης”, στο *Οι*

Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά Α' Συμποσίου Ιστορίας, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1995, σσ. 267-290.

ΑΜΠΙΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993.

Η λογοτεχνία ως μαρτυρία. Έλληνες πεζογράφοι για τη Γενοκτονία των Εβραίων, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995.

“Ιστορίες ζωής. Η βάσανος και η αφήγηση”, *Εκ των υστέρων*, Σεπτ. 1997, σσ. 224-241.

ANDERSON Benedict, *Imagined Communities. Reflexions on the Origins and Spread of Nationalism*, Λονδίνο, Version Editions NLB, 1983.

BALIBAR E. - WALLERSTEIN I., *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991.

BASTIDE R., “Memoire collective et sociologie du bricolage”, στο *L'Annee Sociologique*, 21, 1970.

ΒΕΙΚΟΣ Θεόφιλος, *Εθνικισμός και Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα, 1993.

COLLARD A., “Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο”, στο ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Ε. - ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 357-389.

ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Νίκος, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο ιδεολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1996.

DERRIDA Jacques, *Συνομιλίες*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.

Μαρτυρία και Μετάφραση. Επιβιώνοντας ποιητικά, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1996.

ΔΟΞΙΑΔΗΣ Κύρκος, *Εθνικισμός. Ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.

HALBWACHS Maurice, *Les cadres sociaux de la memoire*, Παρίσι, PUF, 1952.

HERVIEU-LEGER Daniele, *La religion pour memoire*, Παρίσι, Cerf, 1993.

HIRSCHON Renee, “Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς”, στο ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Ε. - ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 327-356.

HOROWITZ D.L., "Ethnic identity", στο GLAZER N. - MOYNIHAN D.P. (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Καίμπριτζ και Λονδίνο, 1981.

FINLEY Moses I., *Mythe, memoire, histoire: les usages du passe*, Παρίσι, Flammarion, 1971.

GELLNER Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

ΛΕΚΚΑΣ Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ Μνήμων, 1992.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., "Η κομμουνιστική μνήμη της ήττας: Διερευνώντας τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μετα-ιστορικής ηθικής δικαίωσης", στο *Το Εμφύλιο Δράμα. Πρακτικά Ημερίδας Νοέμβριος 1996*, Αθήνα, Δοκιμές, 6, 1997, σσ. 135-163.

ROBERTSON R. - HOLTZER B.(επιμ.), *Identity and Authority*, Λονδίνο, 1980.

SAID W. Edward, *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

ΣΑΡΡΗΣ Νεοκλής, *Εισαγωγή στην Κοινωνιομετρία, την ομαδική ψυχοθεραπεία και το ψυχόγραμμα*, Αθήνα, Γραμμή, 1985.

ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ Άννα, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978.

VOVELLE Michel, *Ideologies et mentalites*, Παρίσι, La Decouverte, 1985.

Π.Γ. Βιβλιογραφία για τη μεσοπολεμική πεζογραφία

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Βαγγέλης, *Δοκιμές ερμηνείας και κριτικής, τ. Β', Νεοελληνική Πεζογραφία. Η θεωρία και η πράξη της αφηγηματικής τέχνης του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1986.

ΑΛΑΒΕΡΑΣ Τηλέμαχος, *Διηγηματογράφοι της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1970.

ΑΛΕΞΙΟΥ Ε. - ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ Γ., *Νίκος Καζαντζάκης. Γεννήθηκε για τη δόξα*, Αθήνα, Κέδρος, 1978.

ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ Σοφία, "Νέα ρεύματα στη νεοελληνική λογοτεχνία από το 1922 κι έπειτα", *Νέα Εστία*, τ. 46, τεύχ. 531-532, Αυγ.- Σεπτ. 1949, σσ. 1034-1040 και 1125-1130.

- ΑΡΓΥΡΙΟΥ Αλέξανδρος, “Γ. Θεοτοκάς. Η πνευματική παρουσία του στα ελληνικά γράμματα”, *Επιθεώρηση Τέχνης*, 25, 1967, σσ. 118-130.
- ΑΥΓΕΡΗΣ Μάρκος, *Ελληνες λογοτέχνες*, Αθήνα, 1971.
- ΒΑΓΕΝΑΣ Ν., ΚΑΓΙΑΛΗΣ Τ., ΠΙΕΡΗΣ Μ., *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997.
- ΒΑΛΕΤΑΣ Γιώργος, *Επίτομη ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1966.
- ΒΑΡΙΚΑΣ Βάσος, *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία*, (α’ έκδοση, 1939), Αθήνα, Πλέθρον, 1979.
- ΒΑΡΙΚΑΣ Βάσος, *Συγγραφείς και κείμενα, 1961-1965*, Αθήνα, Ερμής, 1975-1987.
- ΒΕΛΟΥΔΗΣ Γιώργος, *Αναφορές. Έξι νεοελληνικές μελέτες*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1983.
- BEATON Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.
- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ., *Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Ίκαρος, 1987.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Φώτης, *Η πρωτοποριακή κίνηση του ‘30 και το μυθιστόρημα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1990.
- ΖΗΡΑΣ Αλέξης, “Νίκος Καζαντζάκης”, στο Π. ΜΟΥΛΛΑΣ (επιμ.), *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, Αθήνα, Σοκόλης, 1993, τ. 4, σσ. 126-203.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ Γ., *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, 1932.
- “Η νέα λογοτεχνία”, *Ιδέα*, Ιαν. 1934, σ. 13.
- Πνευματική πορεία*, Αθήνα, Φέξης, 1961.
- Ελεύθερο πνεύμα*, Αθήνα, Ερμής, 1973.
- ΘΡΥΛΟΣ Άλκης, *Μορφές της ελληνικής πεζογραφίας*, 2 τ., Αθήνα, Δίφρος, 1962/63.
- ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ Ανδρέας, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του ‘30*, Αθήνα, Παπαδήμας, 1977.
- ΚΑΡΒΕΛΗΣ Τάσος, “Στρατής Μυριβήλης”, στο Π. ΜΟΥΛΛΑΣ (επιμ.), *Μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα, Σοκόλης, τ. 6, σσ. 96-177.
- ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ Αγγέλα, *Οι περιπέτειες της νεότητας. Η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία (1890-1945)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γιάννης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας [1453-1961]*, τ. 2, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1983.

ΚΟΡΦΗΣ Τάσος, *Ματιές στη λογοτεχνία του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Πρόσπερος, 1991.

ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ Γεωργία, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1993.

ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ Κλεοπάτρα, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης, “Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του ‘30”, *Θεωρία και Κοινωνία*, 3, Δεκ. 1990, σσ. 7-22.

ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑΣ Διονύσης, *Η νεοελληνική κοινωνία του εικοστού αιώνα μέσα από το μυθιστόρημα*, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 1996.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ..Γ., *Η Σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία, (1945-1970), II. Πεζογραφία*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1971.

Προσεγγίσεις στην ελληνική πεζογραφία, Αθήνα, Καστανιώτης, 1986.

“Σπουδαίοι συγγραφείς της γενιάς του τριάντα”, *Παρνασσός*, τ.28, (τεύχ. 2), Απρ.-Ιούν.1986, σσ. 284-292.

ΜΗΤΣΑΚΗΣ Καριοφίλης, *Νεοελληνική Πεζογραφία. Η γενιά του '30*, Αθήνα, Ελληνική Παιδεία, 1977.

Η ελληνική λογοτεχνία στον εικοστό αιώνα. Συνοπτικό διάγραμμα, Αθήνα, Φιλιππότης, 1985.

ΜΟΥΛΛΑΣ Παναγιώτης (επιμ.), *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, 8 τ., Αθήνα, Σοκόλης, 1993.

“Η λογοτεχνία από το 1913 ως το 1941”, στο *ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σσ. 494-504.

ΜΠΑΛΟΥΜΗΣ Επαμεινώνδας, *Πεζογραφία του '20. Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1996.

ΝΟΥΤΣΟΣ Παναγιώτης, “Η λογοτεχνική κριτική της κομμουνιστικής αριστεράς του μεσοπολέμου”, *Τα Ιστορικά*, τ. 3, (τεύχ.6), Δεκ. 1986, σσ 428-437.

ΝΤΟΥΝΙΑ Χριστίνα, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Μ., *Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα, Β'. Ανήσυχα χρόνια*, Αθήνα, Αετός, 1943.

ΠΟΛΙΤΗΣ Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1980.

ΠΟΛΙΤΗΣ Νικόλαος, *Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού* (α' εκδ. 1914), Αθήνα, Ιστορική Έρευνα, χ.χ.

ΣΑΚΑΛΑΚΗ Μαρία, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μυθιστόρημα, 1900-1980*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.

ΣΑΧΙΝΗΣ Απόστολος, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1951.

Το νεοελληνικό μυθιστόρημα, Ιστορία και κριτική, Αθήνα, Γαλαξίας, 1958.

Αναζητήσεις της νεοελληνικής πεζογραφίας στη μεσοπολεμική εικοσαετία, Αθήνα, Ίκαρος, 1945.

ΣΑΧΙΝΗΣ Απόστολος, *Πεζογράφοι του καιρού μας*, Αθήνα, 1967.

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Έρη, "Τατιάνα Σταύρου", στο Π. ΜΟΥΛΛΑΣ (επιμ.), *Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, Αθήνα, Σοκόλης, 1993, τ. Η', 98-143.

ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας, "Ηλίας Βενέζης", στο Π. ΜΟΥΛΛΑΣ (επιμ.), *Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, Αθήνα, Σοκόλης, 1993, τ. Β', σσ., 334-417.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ: "Αφιέρωμα στον Ηλία Βενέζη", *Αιολικά Γράμματα*, 2, 1972, σσ. 465-569.

"Αφιέρωμα στον Ηλία Βενέζη", *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα, 1974.

"Αφιέρωμα στον Ηλία Βενέζη", *Διαβάζω*, 337, Ιούνιος, 1994.

"Αφιέρωμα στο Γιώργο Θεοτοκά", *Διαβάζω* 137, Φεβρουάριος 1986.

"Αφιέρωμα στο Μιχάλη Καραγάτση", *Νέα Εστία*, τ. 823, 1961, σ. 70.

"Μεσοπόλεμος και Πεζογραφία", *Διαβάζω*, 279, Ιανουάριος 1992.

"Αφιέρωμα στον Στρατή Μυριβήλη": *Νέα Εστία* 88, 1970, σσ. 903-995.

"Αφιέρωμα στον Στρατή Μυριβήλη": *Αιολικά Γράμματα* Ι, 1971, σσ. 305-333.

"Αφιέρωμα στον Στρατή Μυριβήλη. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του", *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1990.

"Αφιέρωμα στην Τατιάνα Σταύρου", *Νέα Εστία*, τ. 132, τευχ. 1563, Αυγ. 1992, σσ. 1077-1092.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ: “Ελληνικό αστικό μυθιστόρημα”, *Διαβάζω*, 338, 22-6-94.
 ΤΕΡΖΑΚΗΣ Άγγελος, “Το νεοελληνικό μυθιστόρημα”, *Ιδέα*, 8, Αύγουστος 1933.
 ΤΖΙΟΒΑΣ Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.

Μετά την αισθητική. Θεωρητικές δοκιμές και ερμηνευτικές αναγνώσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Αθήνα, Γνώση, 1987.

ΤΣΑΚΩΝΑΣ Δημήτρης, *Λογοτεχνία και κοινωνία στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Κάκτος, 1987.

ΧΑΡΗΣ Πέτρος, *Ελληνες πεζογράφοι*, 5 τ., Αθήνα, 1954-1968.

ΧΑΤΖΙΝΗΣ Γιάννης, *Προτιμήσεις (Καραγάτσης, Τερζάκης, Θεοτοκάς, Ξεφλούδας, Πετσάλης, Γιαννόπουλος, Βενέζης)*, Αθήνα, 1963.

VITTI Mario, “Η Νεοελληνική Πεζογραφία από τη γενεά του '20 ως σήμερα”, *Ο Αιώνας μας*, 7, Ιούλιος 1951, σσ. 166-171.

Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα, Οδυσσέας, 1978.

Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής πεζογραφίας, Αθήνα, Κείμενα, 1974.

Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή, Αθήνα, Ερμής, 1977.

Π.Δ. Μελέτες για τη σχέση Μικρασιατικής Καταστροφής-Προσφυγιάς και Νεοελληνικής λογοτεχνίας:

ΒΑΪΟΣ Χαράλαμπος, “Η τραγωδία της Ιωνίας και η νεοελληνική ποίηση”, *Η Καθ' ημάς Ανατολή*, 1, 1993, σσ. 94-111.

ΒΑΣΙΛΑΡΑΚΗΣ Ι.Ν., “Επιλεγόμενα σε (παρα)μυθικές μεταπλάσεις του ξεριζωμού”, *Η Λέξη*, 112, Νοε-Δεκ. 1992, σσ. 815-826.

BENEZHS Ηλίας, “Η προσφυγιά του 1922 στην Ελληνική λογοτεχνία”, *Προσφυγικός Κόσμος*, 24 Ιανουαρίου 1943, σσ. 1-2.

ΓΙΑΚΟΣ Δημήτρης, *Μορφές και θέματα Λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1964.

ΕΣΠΕΡΑΣ Χρήστος, *Το μυθιστόρημα*, Αθήνα, 1940.

HAAS D., “The poetic response to the Asia Minor Disaster”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 199-222.

DOULIS Thomas, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster*, Μπέρκλεϋ, Λ. Άντζελες, Λονδίνο, 1977.

ΘΕΟΤΟΚΑΣ Γιώργος, “Μυθιστορήματα και χρονικά του καιρού μας”, *Καθημερινή*, 27-12-1950.

ΛΙΑΤΣΟΣ Δημήτρης, *Η Μικρασιατική καταστροφή στη νεοελληνική λογοτεχνία*, Πειραιάς, Το Ελληνικό βιβλίο, 1962.

MACKRIDGE Peter, “Kosmas Politis and the literature of exile”, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*. τ. 9ος., Αθήνα, 1992, σσ. 223-240.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μιχάλης, “Η ελληνική πεζογραφία της τελευταίας δεκαετίας”, *Νέα Πορεία*, 119-123, Ιαν.-Μάιος 1965, σσ. 23-36.

ΜΗΛΙΩΡΗΣ Ν.Ε., “Μια επιβεβλημένη οφειλή των Μικρασιατών Λογοτεχνών”, *Προσφυγικός Κόσμος*, 2 -3-1947.

ΜΗΛΙΩΡΗΣ Ν.Ε., “Η Μικρασιατική τραγωδία στη λογοτεχνία και την τέχνη”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13, 1967, σσ. 338-400.

“Η πνευματική προσφορά των Μικρασιατών”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, 11, 1962, σσ.45-142.

ΜΗΤΣΑΚΗΣ Καριοφίλης, “Η τραγωδία της Μικράς Ασίας στην πεζογραφία του μεσοπολέμου”, *Διαβάζω*, 279, Ιανουάριος 1992, σσ. 33-37.

ΜΥΡΙΒΛΗΣ Στρατής, “Συγγραφείς και ζωή”, *Στρατιωτικά Νέα*, 8-7-1951.

ΝΙΚΟΛΑΙΔΗΣ Τάσος, *Η Μικρασιατική καταστροφή πηγή εμπνεύσεως στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Λευκωσία, 1973.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Μ., *Τα Πρόσωπα και τα Κείμενα, Β'. Ανήσυχα χρόνια*, Αθήνα, Αετός, 1943.

“Ιστορία και Λογοτεχνία”, *Ελευθερία*, 7-10-1962.

ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης, *Μικρασιατική αναδρομή. Οι ιδέες και τα έργα*, Αθήνα, Δίφρος, 1965.

ΦΛΩΡΟΣ Παύλος, “Η Μικρά Ασία στην Ελληνική Λογοτεχνία μετά το 1922”, *Μικρασιατική Εστία*, 1, Ιουλ.-Σεπτ. 1946, σσ. 74-85.

ΧΑΛΚΕΝΤΕΡΟΥ Π., “Ανάθεμα”, *Ελεύθερος*, 1-7-1962.

“Η εθνική καταστροφή του 1922 και η σύγχρονη λογοτεχνία μας”, *Ελεύθερος*, 23-9-1962.

ΧΑΤΖΙΝΗΣ Γιάννης, “Ένας εφιάλτης. Μικρό χρονικό του 1922”, *Νέα Εστία*, τ. 963, Αύγουστος 1967, σσ. 1046-1050.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ Αιμίλιος, “Η Προσφυγική Λογοτεχνία”, *Νέα Εστία*, τ.27, τεύχ. 314, 1940, σσ. 106-109.

“Διαβάζοντας ένα μυθιστόρημα: Ο Καπετάν Μιχάλης του Νίκου Καζαντζάκη”, *Καθημερινή*, 12-11-1953.

Π.ΣΤ. Βιβλιογραφία για την περίοδο του μεσοπολέμου:

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

ΒΕΡΕΜΗΣ Θ. - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ο. (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980.

ΒΕΡΕΜΗΣ Θ. - ΓΟΥΛΙΜΗ Γ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

ΒΕΡΕΜΗΣ Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή 1916-1936*, Αθήνα, Εξάντας, 1977.

ΒΟΥΡΝΑΣ Τάσος, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου*, Αθήνα, Τολίδης, 1977.

CLOGG Richard, *Συνοπτική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Ιστορητής, 1995.

ΔΑΦΝΗΣ Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων*, Αθήνα, 1955.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θανάσης, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις της Βενιζελικής περιόδου*, Αθήνα, 1985.

ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Ολκός, 1976.

HIGHAM R., - VEREMIS TH. (επιμ.), *Aspects of Greece: The Metaxas Dictatorship*, Αθήνα, ELIAMER-VRYONIS CENTER, 1993.

ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ Βασίλης, *Μορφές κοινωνικής δράσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1993.

MAZOWER M., *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Οξφόρδη, 1991.

MAVROGORDATOS Georges, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ, 1983.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γιώργος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομμοτηνή, Σάκκουλας, χ.χ.

“Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός”, στο ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ. Θ. - ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ., (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 9-20.

“Ο Διχασμός ως κρίση Εθνικής Ολοκλήρωσης”, στο ΤΣΑΟΥΣΗΣ Δ.Γ.(επιμ.), *Ελληνισμός - ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983, σσ. 69-78.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ. Θ. - ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ., (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.

ΜΟΥΖΕΛΗΣ Νίκος, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

“Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου”, στο ΒΕΡΕΜΗΣ Θ. - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ο. (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σσ. 9-15.

ΠΙΖΑΝΙΑΣ Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

ΡΗΓΟΣ Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

ΡΗΓΟΣ Άλκης, *Τα κρίσιμα χρόνια*, 2 τ., Αθήνα, Παπαζήσης, 1995.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ρένα, “Η ένταξη σοσιαλιστών διανοούμενων στο κίνημα του βενιζελισμού”, στο ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ. Θ. - ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ.,

(επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 315-328.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός. Από 1913 ως 1941*, τ. ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978.

ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟ. *Πρακτικά*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α. και Μουσείο Μπενάκη, 1988.

ΤΣΑΟΥΣΗΣ Δ.Γ.(επιμ.), *Ελληνισμός - ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1981.

“Η Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μερικά αναπάντητα ερωτήματα”, στο *Ταξίδι στο Λόγο και την Ιστορία*, τ. 1, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χρήστος, “Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο”, στο ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ. Θ. - ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ., (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 439-458.

Π.Ζ. Βιβλιογραφία για το μικρασιατικό ελληνισμό και τους πρόσφυγες στην Ελλάδα:

ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗΣ Χρ. Εμ., *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας (Το έπος της Μικρασίας)*, Αθήνα, Εστία, 1971 (β' έκδοση).

ΑΙΓΙΔΗΣ Α.Ι., *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα, Ι.Λ. Αλευρόπουλος, 1934.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Σία, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1982.

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Νίκος, “Το μικρό ταξίδι”. *Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στις Οινούσσες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Οινουσσών, 1998.

- ΒΑΛΑΩΡΑΣ Β., *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων*, Αθήνα, 1939.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα, Π.Α. Διαλησμάς, 1944.
- ΒΕΡΓΕΤΗ Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα, Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1994.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γιώργος, *Προσφυγική Ελλάδα: Φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, Αθήνα, Κ.Μ.Σ., 1992.
- “Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 283-291.
- ΓΚΙΖΕΛΗ Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.
- “Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 61-77.
- ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ, *Αυτοβιογραφίαι των προσφύγων κοριτσιών του οικοτροφείου του Δ.Σ.Γ.*, Αθήνα, 1926.
- ΔΡΙΤΣΑ Μαργαρίτα, “Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση”, στο Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ - Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σσ. 27-70.
- Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, 1990.
- HIRSCHON Renee, *Heirs of the Greek Catastrophe. The social life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1989.
- ΖΑΜΠΑΘΑΣ Ευστράτιος, *Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες*, Αθήνα, 1969.
- ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, *Η Έξοδος*, τόμ. Α', *Μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων της Μικρασίας*, τόμ. Β', *Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικρασίας*, Αθήνα, 1980 και 1982.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Πασχάλης, “Συμβολή στη μελέτη της Μικρασιατικής τραγωδίας. Τεκμήρια της καταστροφής του ελληνισμού της Βιθυνίας”, *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 15, 1972, σσ. 372-398.
- ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ Έλσα, “Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 45-59.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ Α., ΙΣΜΗΡΛΙΑΔΟΥ Α., ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Α., κ.ά., “Λαογραφία και Προφορική Ιστορία”, *Εντευκτήριο*, τ. 8, Οκτώβριος 1989, σσ. 39-57.

ΚΩΣΤΗΣ Κ., “Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξη: Οι πρόσφυγες στο μεσοπόλεμο”, στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 31-46.

ΛΑΜΨΙΔΗΣ Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη, 1989 (2^η έκδοση).

LADRAS, S., *The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Νέα Υόρκη, 1954.

ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ Λίλα, *Πόλεις της σιωπής, Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989.

MAZOWER M., “The refugees, the economic crisis and the collapse of Venizelist hegemony, 1929-1932”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, 1992, σσ. 119-134.

MEARS Eliot Grinnell, *Greece Today. The Aftermath of the Refugee Impact*, Λονδίνο, Oxford University Press, 1929.

ΜΙΧΕΛΗ Λίζα, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα, Δρώμενα, 1992.

MORGENTHAU Henry, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994.

ΜΠΑΚΑΛΜΠΑΣΗΣ Α., *Το προσφυγικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1923.

ΝΟΤΑΡΑΣ Μιχαήλ, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα, 1934.

ΠΑΛΛΗΣ Αλέξανδρος, *Σύλλογή των κυριωτέρων στατιστικών των αφορωσών την ανταλλαγή των πληθυσμών και προσφυγικήν αποκατάστασιν μετά αναλύσεως και επεξηγήσεων*, Αθήνα, 1929.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ Άννα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Έλλη (επιμ.), *Ο Κοινός Λόγος. Αφηγήματα*, Αθήνα, 1972.

PENTZOPOULOS Dimitri, *The 1922-1923 Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1959.

ΠΕΠΕΛΑΣΗ-ΜΙΝΟΓΛΟΥ Ι., “Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο του 1924”, στο Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ- Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Γιάννης, “Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνικές διευθετήσεις (1922-1930), στο Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ - Γ. ΓΟΥΛΙΜΗ (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σσ. 439-473.

ΠΕΤΣΑΛΗΣ Αθανάσιος Νικόλαος, *Η δημοσιονομική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος*, Αθήνα, Εστία, 1930.

ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ Αθανάσιος, *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα, 1929.

ΡΟΔΑΣ Μιχάλης, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία (1918-1922)*, Αθήνα, 1950.

ΣΑΡΡΗΣ Νεοκλής, *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστημική Παρά-θεση δομών και λειτουργιών. I. Το δεσποτικό κράτος. II. Η δοσιματική διοίκηση*, 2 τ., Αθήνα, Αρσενίδης, 1990.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1980.

“Ο Ελευθέριος βενιζέλος και η ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και τουρκίας”, στο *ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟ ΒΕΝΙΖΕΛΟ. Πρακτικά*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α. και Μουσείο Μπενάκη, 1988, σσ. 106-131.

ΣΟΛΔΑΤΟΣ Χρίστος, *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας*, τ. 2, (1800-1922), Αθήνα, 1988.

ΣΟΛΟΜΟΝΙΔΟΥ Β., “Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922. Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 4, 1983, σσ. 351-360.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ: “Μικρασιατικός ελληνισμός”, *Διαβάζω*, 74, 27-7-82.

“Μικρασιατική καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία”, *Δελτίο Κ.Μ.Σ.*, τ. 9, 1992.

“Μνήμη Μικράς Ασίας”, Χριστούγεννα 1972, *Νέα Εστία*, τ. 1091, Ιουλ.-Δεκ. 1972

“Μνήμη Μικράς Ασίας”, *Η Λέξη*, 112, Νοε-Δεκ. '92.

“Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα”, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, αρ. 792, 26-4-1973.

ΤΕΝΕΚΙΔΗΣ Τ., *Οι συνθήκες των Σεβρών και της Λωζάνης ορόσημο στην ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού*, Αθήνα, 1986.

ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ Αρετή, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, 1986.

ΤΣΟΥΛΟΥΦΗΣ Άγγελος, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Αθήνα, Ένωση Σμυρναίων, 1989.

ΧΑΤΖΗΜΩΥΣΗΣ Παύλος, *Βιβλιογραφία 1919-1978. Μικρασιατική εκστρατεία-ήττα προσφυγία*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1981.

ΨΥΡΟΥΚΗΣ Νίκος, *Η Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1988.